

PONTICA

X

1977

MUZEUL DE ARHEOLOGIE CONSTANȚA

PONTICA

1973
1974
1975
1976
1977
1978
1979
1980
1981
1982
1983

PONTICA

1977

X

Coloana de redacție

Dr. A. V. RĂDULESCU - redactor responsabil

MUZEUL DE ARHEOLOGIE CONSTANȚA

PONTICA

vol. I	1968
vol. II	1969
vol. III	1970
vol. IV	1971
vol. V	1972
vol. VI	1973
vol. VII	1974
vol. VIII	1975
vol. IX	1976

Volum scanat și prelucrat de Răzvan Petcu (razvan.arheo@gmail.com)

© Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța

Colegiul de redacție

Dr. A. V. RĂDULESCU – redactor responsabil

C. CHERA-MĂRGINEANU – secretar științific

VOLUM INCHINAT
CENTENARULUI INDEPENDENȚEI DE STAT
A
ROMÂNIEI
1877 — 1977

SUMAR

		<u>Pag.</u>
A. RĂDULESCU	<i>Un act de semnificație patriotică : reconstituirea monumentului triumfal de la Adamclisi</i>	9 ✓
DAN RUSOVAN	<i>Conservarea și valorificarea muzeistică a monumentului Tropaeum Traiani</i>	15
GH. DUMITRAȘCU	<i>Complexul muzeistic Tropaeum Traiani și influența lui asupra dezvoltării localității și teritoriului înconjurător</i>	21
RADU VULPE	<i>Les Roumains et la Mer</i>	25

I. STUDII ȘI COMUNICĂRI

S. MARINESCU-BÎLCU	<i>Unele probleme ale plasticii antropomorfe neoneolitice din România și relațiile ei cu Mediterana orientală</i>	37
EUG. COMȘA	<i>Despre figurinele „en violon” din aria culturii Gumelnița</i>	45
A. RĂDULESCU	<i>Știri despre începuturile orașului Constanța</i>	53 ✓
P. DIACONU	<i>Citeva considerații pe marginea unor toponimice din dreapta Dunării de Jos (zona Ostrov-Cochirleni)</i>	59
A. RĂDULESCU	<i>Dobrogea lui Burebista</i>	65 ✓
C. DOMINTE	<i>Antroponomastică geto-dacă în context indo-european</i>	69
M. MUNTEANU A. RĂDULESCU,	<i>Inscripții inedite din Tomis și Callatis</i>	79 ✓
M. BUCOVALĂ	<i>Atestări arheologice ale practicilor medicale în Dobrogea</i>	91 ✓

		<u>Pag.</u>
AL. SUCEVEANU	Contribuții la tipologia juridică a exploatărilor agricole din orașele vest-pontice	97
D. TUDOR	Zei Sabazios și Zbelsurdos la Drobeta	117
E. BĂRLĂDEANU	În legătură cu o necropolă din epoca romană timpurie la Callatis	127 ✓
GH. DIACONU	Daco-romanii la curbura Carpaților	153
C. SCORPAN	Stele funerare inedite de la Sacidava	159 ✓
A. ARICESCU	În legătură cu zonele de acțiune ale legiunilor moesice pe teritoriul Dobrogei	179
Z. COVACEF, C. CHERA-MĂRGINEANU	Geme din Muzeul de istorie națională și arheologie Constanța	191 ✓
V. BARBU	Necropole de epocă romană în orașele Pontului Stîng; caracteristici tipologice	203
M. COMȘA	Dacia în epoca lui Constantin cel Mare și a urmașilor săi	215
C. SCORPAN	Rezultate ale săpăturilor arheologice de la Sacidava (1974, 1976)	229 ✓
N. CHELUȚĂ-GEORGESCU	Contribuții la topografia Tomisului în sec. VI e.n.	253 ✓
I. BARNEA	Cetatea Tropaeum Traiani în lumina ultimelor săpături arheologice	261
I. BARNEA	Note de epigrafie romano-bizantină	273
K. HOREDȚ,	Tezaurul de aur de la Moigrad	289

II. NOTE ȘI DISCUȚII.

M. IRIMIA	Un topor de bronz descoperit la Grădina	297 ✓
E. LĂZURCĂ,	Mărturii din epoca bronzului pe teritoriul din nordul Dobrogei	301
A. OPAIȚ	Aegyssus, 1976. Raport preliminar	307
N. LASCU,	O biografie românească inedită a lui Ovidiu	313
V. BORONEANȚ	Cercetări perieghetice pe malul Mării Negre între Constanța și Vama Veche	319
V. H. BAUMANN	Despre un stîlp miliar descoperit la mănăstirea Saun	325
N. GUDEA, I. I. POP	Un castru nou descoperit în sistemul defensiv al Daciei romane: castrul roman de la Feldioara	333
A. PANAITESCU	Mormint din epoca romană la Tomis	332 ✓
M. TZONY	Contribuții la problema răspîndirii carpilor la Dunărea de Jos	345

	<u>Pag.</u>
AL. BARNEA	<i>Descoperiri epigrafice noi în cetatea Tropaeum Traiani</i> 349
GH. PAPUC	<i>Considerații asupra perioadei de sfârșit a cetății Tropaeum Traiani</i> 357 ✓
S. IOSIPESCU	<i>Informații engleze din 1839: „Valul lui Traian” din Dobrogea</i> 351

III. RECENZII

JENŐ FLITZ ȘI COL.	<i>Der römische Limes im Ungarn, Székesfehérvár, 1976 (C. Chera-Mărgineanu)</i> 365 ✓
	<i>Lista prescurtărilor</i> 367

UN ACT DE SEMNIFICAȚIE PATRIOTICĂ : RECONSTITUIREA MONUMENTULUI TRIUMFAL DE LA ADAMCLISI.

Indiscutabil, în ierarhia valorilor patrimoniale din țara noastră, locul preeminent îl ocupă Monumentul triumfal de la Adamclisi, *Tropaeum Traiani* – cu cetatea omonimă alăturată. De asemenea e prea bine cunoscut că el semnifică piatra de început a zămislirii etnice românești. Încă de la sfârșitul veacului trecut, ani în șir, pînă în zilele noastre a format obiectul cercetărilor savante ale lui Gr. Tocilescu și a multor alți învățați români și străini. Astfel pentru Trofeul lui Traian, ridicat în anul 109 e.n., s-a elaborat o vastă literatură istorică și arheologică, cu scopul deslușirilor de simbol, artă și arhitectură pe care le reclama imperios vestigiul. Rezultatele dobîndite sînt excelente și abia dacă mai este nevoie să amintim că meritul de a fi înlăturat misterul istoric din jurul măgurii solitare de pe platoul de la Adamclisi, între români, îl au Gr. Tocilescu și Radu Vulpe. Nu putem să trecem cu vederea contribuțiile însemnate și ale altor cercetători care au implicații mai reduse în sfera interpretației istorice, dar au merite remarcabile în aceea a reconstituirii structurale, de arhitectonică, de artă și etnografie.

Toate aceste contribuții au concurat din plin la dobîndirea unei imagini grafice a edificiului comemorativ.

Încă din momentul în care, în anul 1882, Tocilescu a început degajarea prețioaselor mărturii risipite în jurul nucleului din piatră și mortar, și recuperarea acelor răspîndite prin cele mai îndepărtate și ascunse coclauri, grija febrilă pentru prezervarea și restaurarea monumentului a dominat preocupările arheologilor și istoricilor români, atît din imbolduri patriotice, cîr mai cu seamă, din rațiuni ce reieșeau din conștiința supremă a responsabilității profesionale. Ilustrul patriot Mihail Kogălniceanu, făcîndu-se ecoul opiniei publice atît de entuziaste, a dat curs propunerilor absolut legitime formulate de Gr. Tocilescu de la înălțimea autorității sale academice, și a propus în parlament reconstituirea Monumentului nu la Adamclisi, ci chiar în capitală, pentru valorificarea unui atît de prețios document – adevărata cronică în piatră a singeroaselor epopei dintre anii

101–106 e.n., eveniment cardinal în etnogeneza poporului căruia îi aparține : poporul român. În acest scop M. Kogălniceanu a și obținut fondurile necesare pentru începerea operațiunilor, ceea ce a înlesnit transportarea la București a tuturor pieselor figurate sau de mai mare importanță în structura Monumentului. Timp de mai mulți ani, învățatul român Gr. Tocilescu, a condus și supravegheat transportul, fără ca nimic să se piardă sau să se strice din piesele componente, în odiseea lor pentru itinerariul : Adamclisi – Rasova – în care și săniile trase de boi – pe apele Dunării pînă la Giurgiu – pe ambarcațiuni speciale – și, în sfîrșit, de la Giurgiu, pînă la București – pe linia ferată.

Proiectul restaurării într-o piață bucureșteană a trenat mulți ani, ceea ce era de așteptat în condițiile în care interesele guvernelor care se succedau la cîrma țării convergeau în jurul meschinilor întreprinderi lucrative, pline de folos personal, în dauna acțiunilor de nobilă legitimare istorică, națională. Și cum savantul și înfocatul patriot a dispărut dintre cei vii în 1909, iar protestele de mai tîrziu ale lui V. Pârvan pentru susținerea cauzei lui Gr. Tocilescu, s-au izbit de aceeași surdă și implacabilă neînțelegere, nu numai că piesele aduse la București au devenit indiferente ociruirii, dar și lăsate fără protecție devin victimele stricăciunilor ireperabile, ani îndelungați. Luate din curtea Universității – unde se afla Muzeul național de antichități – și aruncate pur și simplu în parcul Libertății, rămîn acolo într-o stare jalnică și de condamnabilă uitare, pînă în anul 1948. An în care din inițiativa și prin grija pioasă a prof. arh. Horia Teodoru, piesele figurate și statuia Trofeului au fost rînduite rațional și sugestiv, în curtea actualului Muzeu de istorie a partidului, a mișcării democratice și revoluționare din România.

Restructurările radicale care au survenit în ființa țării noastre, pe tărîm politic, social, economic și cultural, grație noilor orizonturi și destine iluminate de partidul comunistilor, fac să iasă din anonimat propriul nostru certificat de naștere : Monumentul Triumfal de la Adamclisi. Numeroșii interpreți dintre arheologii și istoricii de frunte ai țării, reprezentanți ai opiniei publice, au de data aceasta un cu totul alt ecou la conducere.

Receptiv și plin de înțelegere, dînd curs campaniei permanente de valorificare a patrimoniului cultural național – material și spiritual – creat îndelungul mileniiilor de istoria zbuciumată a acestui popor, partidul a înscris între manifestările sale programatice, cercetarea, conservarea, restaurarea și punerea în valoare a ansamblului arheologic de la Adamclisi : monumentul și cetatea romană.

Forurile cărora le incumbă acest deziderat național, erau firește, cele de la București. Dar animatorii înflăcărați ai operei de restituire și reabilitare a monumentului, chiar la Adamclisi, se aflau la Constanța. Mișcării de cercetare și valorificare a vestigiilor arheologice, inițiată și condusă timp îndelungat de către Vasile Canarache, zelos reorganizator și director al Muzeului de arheologie al Dobrogei, între anii 1957–1969, i se integrează și cea enunțată cu adresa directă : Tropaeum Traiani. În noile condiții create după 1944, climatul îi era favorabil : se iniția un mare reviriment în procesul de cultivare a moștenirii istorice. Organele de partid sublimate

într-o autentică simțire de misionarism patriotic, au sprijinit această acțiune. Protagonistul operei de restaurare de atunci și pînă astăzi a fost și este tovarășul Vasile Vilcu.

Dar campania începută a fost extrem de dificilă. Pozițiile de pe care se judeca o atît de îndrăzneță întreprindere de restaurare erau cu totul schimbate față de cele de la începutul veacului nostru. De asemenea, condițiile politice, emulatorii, cît și circumstanțele total schimbate, impuneau o altă viziune, o altă concepție. Găsirea soluțiilor pentru elaborarea unui proiect, a determinat repetate reuniuni la București și la Constanța, în cadrul cărora, istorici, arheologi, arhitecți, ingineri și cercetători de mare autoritate, și-au asumat răspunderea de a căuta și adopta acea metodă de restaurare care să ducă în final pe de o parte la dobîndirea integrală a imaginii monumentului — pe cît posibil, cea mai veridică — pe de alta, la conservarea prețioaselor pietre figurate care au căzut în decursul veacurilor de pe tamburul cilindric al Monumentului, făcîndu-l să rămînă doar o umilă măgură informă, de piatră și mortar.

Practica cercetărilor și reconstituirilor arheologice din ultimele decenii a abandonat vechiul procedeu de a se transporta complexele arheologice din mediul lor istoric în alte localități subliniind necesitatea imperioasă a păstrării și conservării pieselor la locul lor, acolo unde au fost create, în cazul nostru, acolo unde au fost trăite evenimentele sculptate în piatră, în atmosfera cîmpurilor de bătălie în care s-au confruntat eroic, dacii și romanii.

Acest imperativ s-a impus și podoabele Monumentului iau fost readuse la Adamclisi, prin grija Direcției Monumentelor Istorice — actuala Direcție a Patrimoniului cultural național.

Rămînea doar ca specialiștii să judece restaurarea, să aleagă varianta cea mai potrivită din punct de vedere științific. De aceea se convoacă la 29 mai 1960 la Constanța, o consfătuire în cadrul căreia dezbaterile au prilejuit o primă luare de poziție și de orientare în această direcție.

Eliminînd din expunere variantele minore, menționăm numai pe cele care au divizat pe participanți în două grupe.

Prima grupă a susținut varianta reconstituirii „istorice”, cu piesele decorative originale, cele lipsă urmînd să fie completate cu replici noi. Cea de a doua grupă preconiza păstrarea și consolidarea tuturor elementelor aflate la locul lor (trepte, promenoar, părți din parament, nucleul din piatră cu mortar etc.) și restaurarea monumentului, în liniile lui arhitecturale și decorative cu copii executate în piatră, după piesele originale, cît și completarea elementelor lipsă. În această ipoteză piesele originale urmau să se păstreze într-un muzeu anume construit.

A doua propunere a cîștigat atunci numai cîțiva adepți. Pentru înțelegerea unor căutări și atitudini ulterioare, e bine să le amintim numele: prof. Radu Vulpe, arh. Virgil Bilciurescu și prof. arh. R. Bordenache.

„Reconstituirea cu piesele originale era desigur cea mai atractivă la prima vedere — se consemnează în actele consfătuirii din 1960 de la Constanța — fiindcă pare a satisface sentimentul autenticității. În cazul concret al Monumentului, această autenticitate este însă iluzorie, deoarece

sigur autentice sînt numai piesele luate izolat, pe cîtă vreme gruparea lor pe monument nu poate fi decît ipotetică și arbitrară, din cauza marelui număr de piese lipsă și mai ales, a necunoașterii corelației lor precise". Situația nu împieteză cu nimic monumentală monografia a lui Gr. Tocilescu, O. Bendorf și G. Niemann, care, în linii generale, dă imaginea totală — de fond și formă — a monumentului, dar contribuția lui este susceptibilă de îmbunătățiri. Au rămas neprecizate o seamă de elemente, ca de pildă ordinea metopelor, succesiunea pieselor de friză și cornișă, numărul șirurilor și rîndurilor de solzi de pe acoperișul tronconic cu proporția descreșterii acestora...

Succesiunea metopelor istoriate — piese sculpturale care prin ordonanța lor iconografică constituiau fondul narativ semnificativ al monumentului — este necunoscută, dînd mereu naștere la ipoteze contradictorii.

Ordinea și chiar numărul pieselor din atticul festonat formează încă obiect de discuție. Chiar și elementele stereotipe, decorative, de pe stereobat, nu pot fi amplasate în poziția lor originară etc.

De aceea, așezate pe monument la înălțimea registrelor respective și legate de nucleu printr-o cămășuală de beton, piesele originale, dată fiind și starea lor precară de conservare — ar fi condamnate la o totală distrugere, iar monumentul redobîndit astfel parțial, n-ar respecta realitatea antică. De asemenea posibilitatea de studiu în vederea rezolvării atîtor probleme științifice rămase în suspensie, care implică o cercetare deplină a fiecărei pietre, în toate aspectele ei, ar fi fost definitiv anulată prin încăstrarea lor în masa monumentului, iar nucleul total acoperit.

Aceste argumente sînt suficiente pentru a se înțelege de ce varianta restaurării istorice, atît de tentantă, încă de la început pierde din aderenți și face loc unei dispute care avea să se prelungească multă vreme — și aceasta, în dauna cauzei restaurării.

Abia după încă 12 ani, este reluată — deci reactualizată — cea de a doua variantă dezbătută la rîndu-i în repetate ocazii, dar care, într-un proces de clarificare științifică, avea să se impună și să cîștige adevărul unanim a specialiștilor.

Finalizată în fond și formă, așa numita restaurare „autoportantă”, o putem rezuma pe scurt în cîteva fraze. Restaurarea treptelor cu piatră extrasă tot din cariera de la Deleni. Apoi, pe o bază solidă dată de un pat de beton care imită primele trei rînduri de asize ale paramentului, se înalță o tîmplărie metalică, divizată în cadre, cărora li se montează simili de piatră artificială, în realitate copii în plăci subțiri, de pe piesele originale. În chipul acesta montarea și demontarea plăcilor care reproduc pietrele figurate și nefigurate ale soclului cilindric sau al acoperișului cu bazele hexagonale și statuia trofeului, se pot înlocui și substitui oricînd, în funcție de rezultatele cercetărilor ulterioare. Avantajele acestei machete la dimensiunile originale, sînt multiple :

a. căpătăm imaginea integrală a monumentului, în toată mărția lui, și cu toate registrele exterioare ale ornamenticii ;

b. se păstrează la locul lor nucleul cu treptele de piatră și cu cele cîteva pietre originale din parament ;

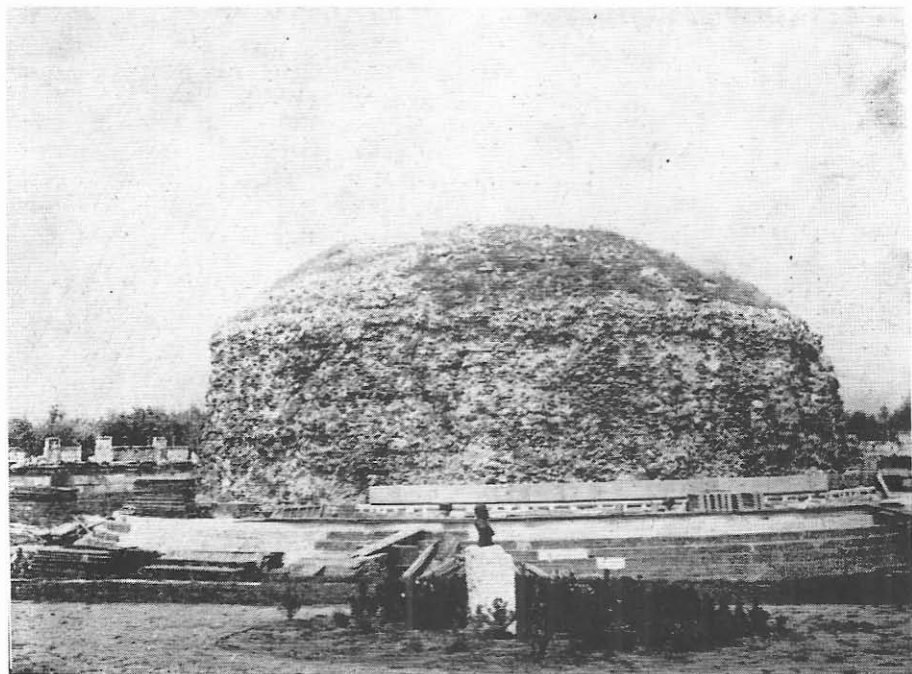

Fig. 1

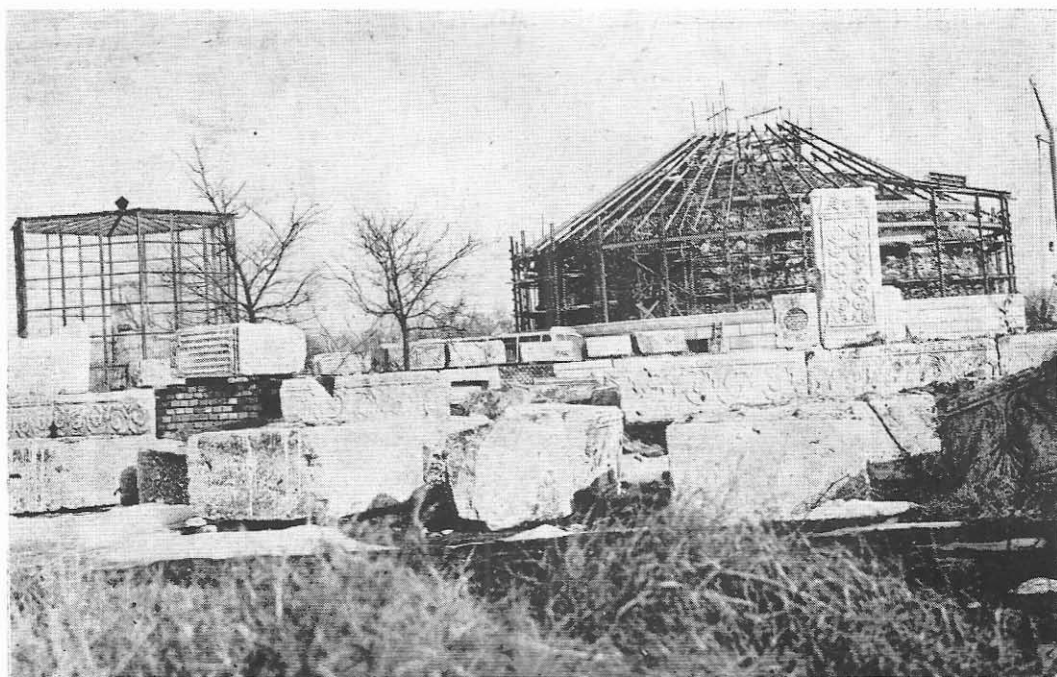

Fig. 2

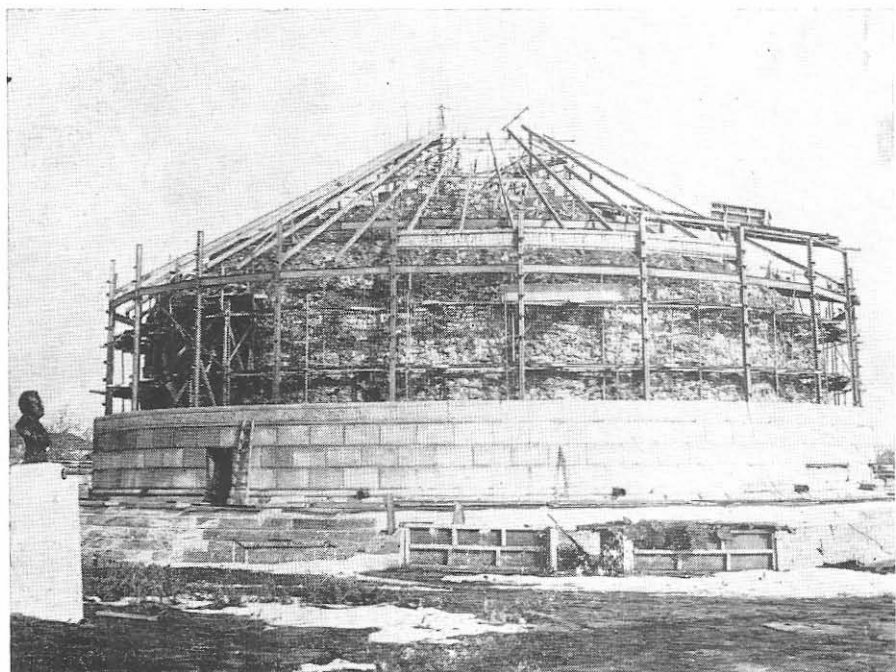

Fig. 3

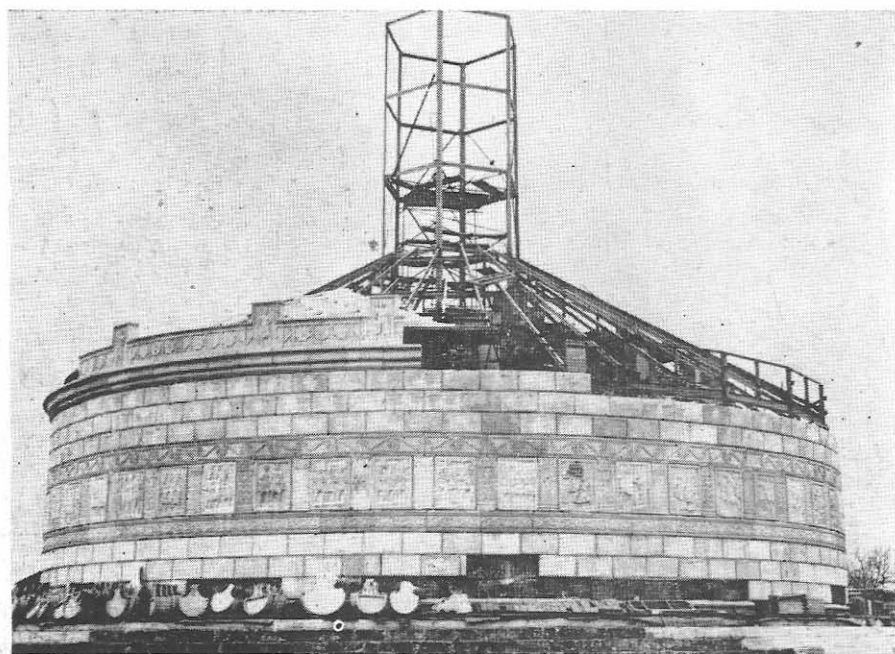

Fig. 4

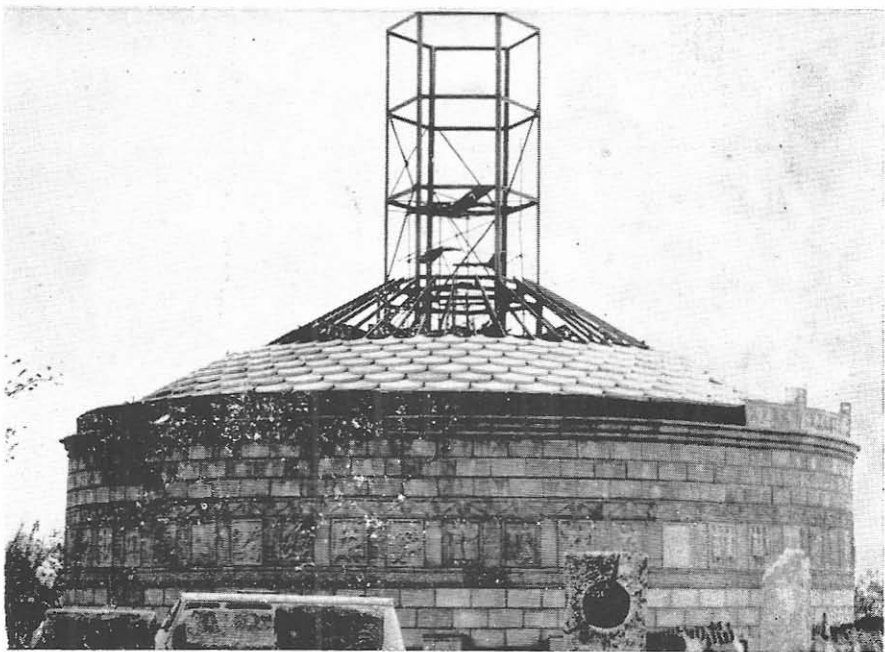

Fig. 5

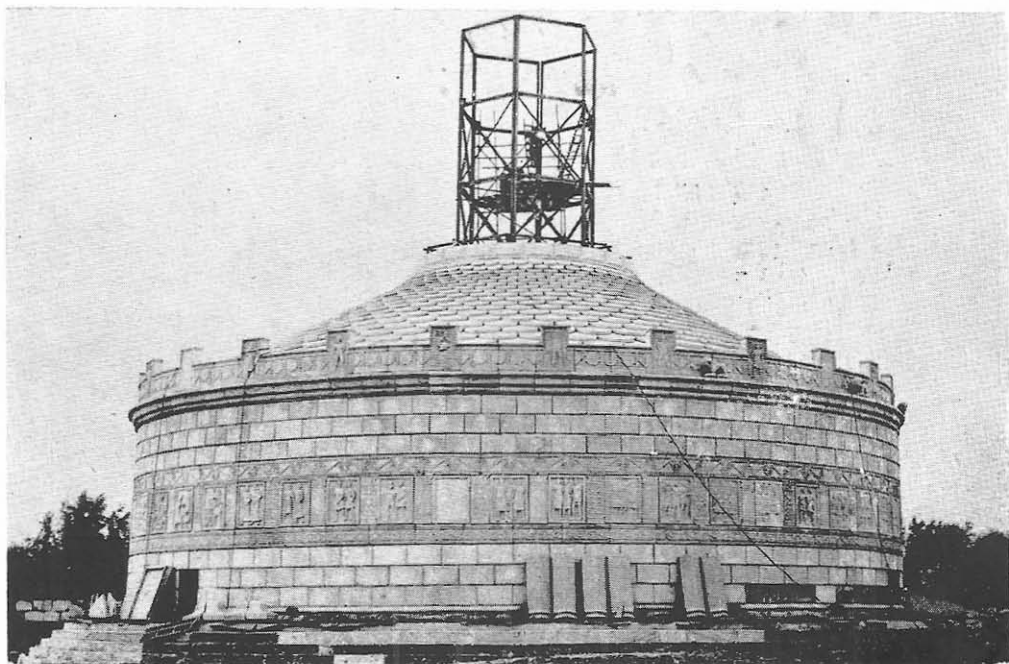

Fig. 6

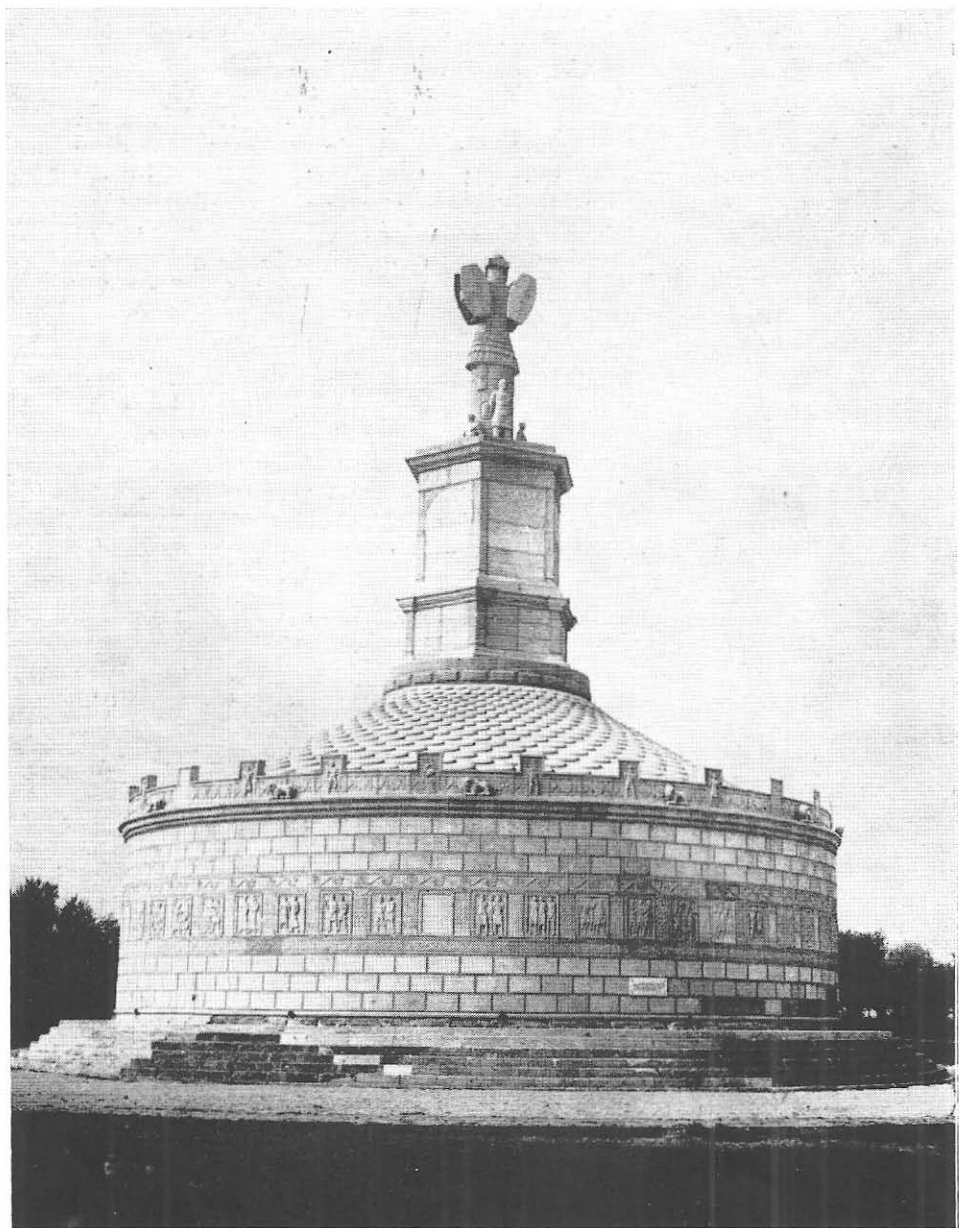

Fig. 7

c. nucleul se conservă perfect, dat fiind că marea crustă de fier și piatră artificială, îl apără de agenții distructivi : vînt, îngheț, microflora și alți factori biochimici care cu vremea ar fi pătruns în structura sa ;

d. dat fiind că între nucleu și pereții machetei rămîne un spațiu larg, oricînd se pot efectua cercetări etc.

Această soluție se dovedește din capul locului debarasată de pretenția unei reconstituiri autentice și are avantajul de a face tolerabile înerezentele erori ale deducțiilor ipotetice. Opera astfel restaurată poate fi judecată de marele public numai pentru partea sa esențială : redarea liniilor și aspectului monumental general. Se previn astfel inevitabilele critici care, în cazul folosirii materialului antic, ar fi fost, și pe bună dreptate, aspre și necruțătoare. Cu atît mai grave cu cît îndreptarea erorilor vizate ar fi devenit după aceea practic irealizabilă.

Cîntărite în balanța plină de argumente pro și contra, cele două variante, trecîndu-se peste înverșunarea unor ascuțite replici din reviste de specialitate sau din cărți, s-a ajuns, în anul 1973, ca în cadrul sesiunii științifice anuale a Muzeului de arheologie Constanța, să-și dea girul pentru restaurarea „autoportantă”, reușită istorici, arheologi, arhitecți, între care amintim pe acad. C. C. Giurescu, acad. Em. Condurache, prof. D. M. Pippidi — membru corespondent al Academiei R.S.R., prof. univ. D. Tudor, prof. univ. R. Vulpe, conf. univ. H. Dalicoviciu, conf. univ. N. Gostar, arh. V. Drăguț — directorul D.P.C.N., arh. V. Bilciurescu, arh. Gh. Dumitrașcu, subsemnatul acestor rînduri care de altfel a și propus soluția restaurării „autoportante” — etc.

Astfel, executarea grandiosului și îndrăznețului act de semnificație patriotică a devenit posibilă.

De comun acord, forurile de partid și de stat, prin instituțiile și întreprinderile de resort, au convenit realizarea unui complex arheologic — monumental : restaurarea monumentului pe loc ; cercetarea și restaurarea zidului de incintă — cu turnuri și curține pe latura de sud-vest — și a unor edificii, la cetatea Tropaeum, de către D.P.C.N. ; construirea unui muzeu în comuna Adamclisi — a cărei dezvoltare civică o sporește noul lăcaș de cultură, adecvat adăpostirii tuturor pieselor figurate și nefigurate de la monument sau a celor care vor ieși la lumină în cadrul campaniilor de săpătură ce se întreprind în continuare în cetate.

Elaborate competent, convingător și tratate cu talent, proiectele făcute de I. P. J. Constanța, sub îndrumarea directorului arh. Gh. Dumitrașcu, și semnate de arh. Dan Rusovan, au fost însușite de conducerea de partid cu înțelegere deplină și în toamna anului 1975 punerea lor în șantier a devenit o realitate.

Constructorii Trustului local își înscriau numele lor în cronică atît de frămîntată a celebrului vestigiu : ing. I. Tăvală, directorul trustului ; șeful șantierului ing. Hașcă Ion ; tehnicianul Drăgan Marian ; muncitorii de înaltă calificare Răileanu Gheorghe și Diaconu Costel ș.a.

Acesta este pe scurt sinopticul care ilustrează evoluția dezbaterilor legate de restaurarea Monumentului Triumfal de la Adamclisi, în ansam-

blul căruia am ținut să subliniem locul și aportul tuturor acelor care și-au legat numele de această operă. Astfel s-a ajuns astăzi la împlinirea marelui deziderat național și patriotic, de elevată valoare testimonială: restaurarea celui mai plin de semnificație istorică românească, Monumentul Triumfal *Tropaeum Traiani*, cronică în piatră a marilor epoci războinice din Dobrogea, ai căror protagoniști au fost geto-dacii și romanii.

Monumentul restaurat, Muzeul care adăpostește piesele figurate originale, Cetatea cu suita de edificii restaurate, toate legate prin căi de acces moderne, formează marele complex muzeal, cu care județul Constanța între altele vine în întâmpinarea Centenarului Independenței de stat a României.

CONSERVAREA ȘI VALORIFICAREA MUZEISTICĂ A MONUMENTULUI TRIUMFAL TROPAEUM TRAIANI.

Cercetarea arheologică a monumentului triumfal, atât a părții nedislocate cât și a pieselor detașate dar cunoscute, se poate considera încheiată odată cu epuizarea săpăturilor în emplecton, la fundații, precum și a adunării unor piese risipite în decursul timpului în localitățile și văile din împrejurimi.

Amenajarea realizată în anul 1964 de Muzeul de arheologie Constanța, prin aducerea de la București a tuturor pieselor sculpturale și montarea lor în preajma monumentului, a însemnat o remarcabilă realizare pe linia valorificării muzeistice, dar nu a dus la rezolvarea integrală a problemei conservării acestei inestimabile valori istorice și artistice. Emplectonul și peronul cu trepte rămăneau într-o stare avansată de degradare, dislocarea provocată de intemperii continua într-un ritm tot mai accentuat. Piesele sculpturale, adăpostite sub vitrine din sticlă erau ferite de coroziune, dar insuficient asigurate față de alte deteriorări.

Pe de altă parte afluxul mare de vizitatori și dorința de a-i face să realizeze cu ușurință conformația originală a monumentului, au generat căutarea unor modalități noi de amenajare muzeistică.

Încă din anii 1960-62 soarta monumentului a făcut obiectul a numeroase consfătuiri de lucru, studii și analize tehnico-economice. La nivelul conducerii superioare și locale de partid, la cel al organismelor și forurilor științifice și de proiectare s-au analizat multiplele aspecte puse de conservarea și valorificarea ansamblului de monumente de la Adamclisi și cu prioritate a monumentului triumfal.

În cursul anilor 1972-74 s-a ajuns la cristalizarea unei soluții optime, alocându-se și fondurile necesare lucrărilor. În cursul anului 1974 au început lucrările de restaurare a peronului cu trepte iar în 1975 s-au început lucrările de conservare a emplectonului.

Tema de proiectare emisă de Institutul de istorie și Muzeul de arheologie Constanța cerea realizarea unei lucrări oare să satisfacă următoarele deziderate :

1. Punerea la adăpost a pieselor sculpturale originale ale monumentului ; se excludea utilizarea lor în aer liber la întregirea monumentului.
2. Completarea părților distruse din peronul cu trepte utilizându-se piatră de calcar din cariera antică cunoscută.
3. Conservarea în starea actuală a emplectonului și a părții nedislocate a învelișului original. Construcția de protecție nu trebuie să împiedice cercetarea în viitor a emplectonului, iar elementele de rezemare dispuse pe acesta să nu-l afecteze și să nu fie confundabile cu materialul antic.
4. Construcția de protecție trebuia să redea, printr-un material adecvat, imaginea ipotetică a monumentului original. În acest scop, pe lângă construcția de închidere, care s-ar fi putut opri la nivelul inferior al bazei hexagonale a trofeului, era necesară refacerea bazei hexagonale cu cele două registre ale sale precum și trofeul și prizonierii.
5. Terenul înconjurător trebuia degajat pînă la nivelul original antic pe o rază cît mai mare cu putință pentru a înlătura senzația de îngropare a monumentului ca urmare a aglomerării de-a lungul secolelor a pămîntului și pieselor dislocate.

I. P. J. Constanța în calitate de proiectant general al lucrărilor pentru Ansamblul de Monumente Adamclisi, Muzeul de arheologie Constanța în calitate de beneficiar și Trustul de construcții locale Constanța în calitate de antreprenor general al lucrărilor, au analizat și stabilit împreună soluțiile și tehnologiile care să permită realizarea obiectivului conform cerințelor temei.

O primă problemă tehnică decurgea din observarea faptului că monumentul a suferit în timp o tasare, partea de nord-est fiind situată cu aproape 30 cm mai jos decît cea de sud-vest. Acesta ar fi un prim element ce impunea realizarea unei construcții cît mai ușoare, pe lângă dorința de a păstra degajat emplectonul. Implicit s-au exclus soluțiile întregirii monumentului cu piese masive care ar fi reîncărcat fundația cu echivalentul volumului de piatră din antichitate.

În urma unor analize tehnice au fost eliminate variantele care au adus în discuție materiale foarte ușoare : structuri din aluminiu, placaje exterioare din materiale sintetice (mase plastice, rășini sintetice, etc.). Deficitare, costisitoare, insuficient verificate ca durabilitate, aceste materiale aveau și dezavantajul de a fi asociat texturi mult prea diferite, ducînd la senzația de provizorat.

În final alegerea s-a oprit asupra unei soluții mai trainice, ușoară în raport cu greutatea inițială a monumentului, cu o textură apropiată de cea a pietrei originare, economicoasă și necesitînd o tehnologie de execuție cunoscută și accesibilă constructorului.

Soluția adoptată constă într-o structură metalică care conturează volumetria inițială a monumentului, inclusiv a trofeului și prizonierilor, și un

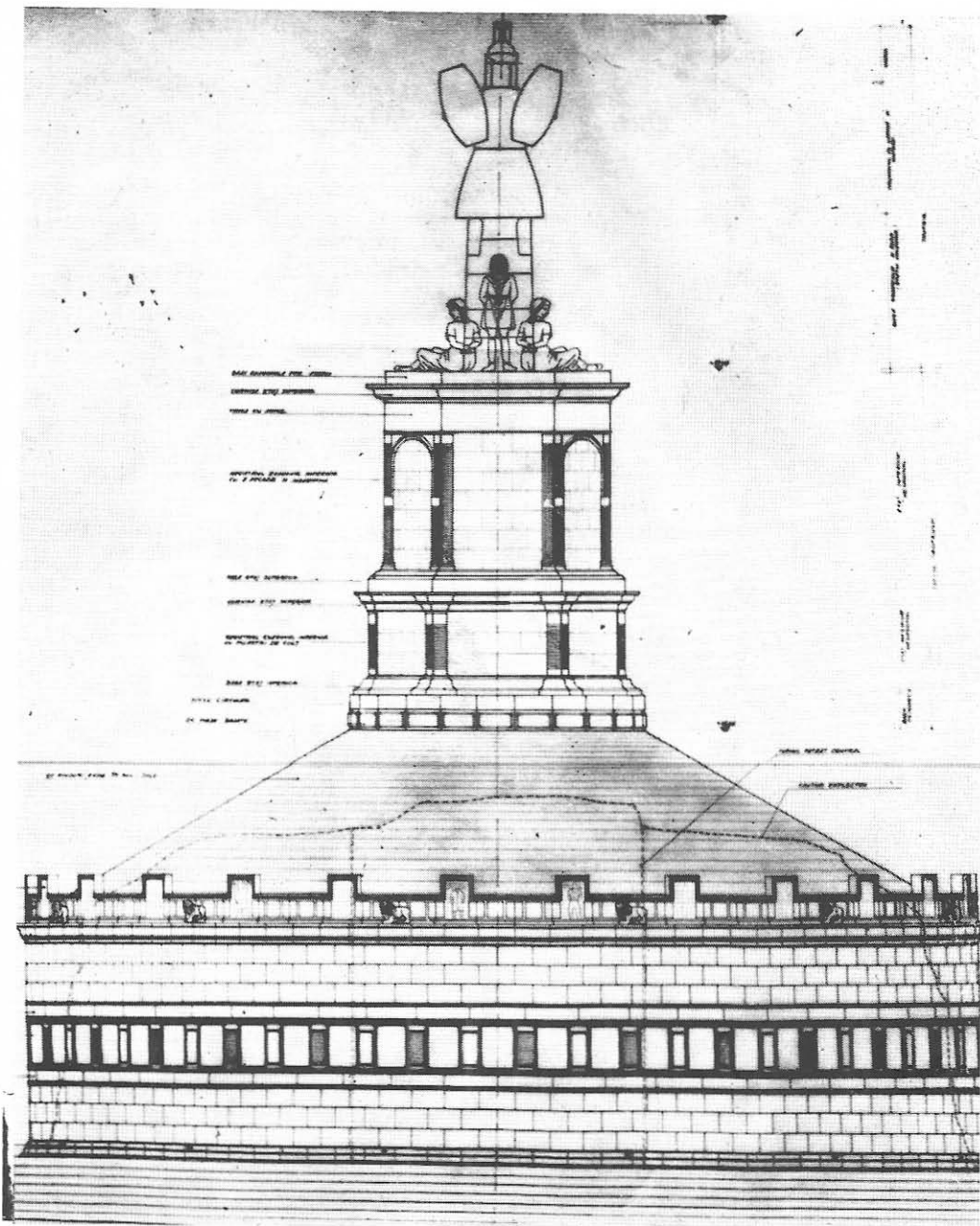

Fig. 1.

ansamblu de elemente de placaj ce redau integral și în amănunt decorația și elementele sculpturale originare, cunoscute sau ipotetic întregite ori reconstituite. Toate elementele de placaj sînt atașate prin sudură pe structura metalică.

O modificare în viitor a unor registre sau părți de decor este posibilă fără detașarea întregului placaj ci doar a porțiunii ce nu ar mai corespunde unor eventuale noi descoperiri sau studii.

Înainte de a prezenta aspecte de detaliu privind lucrarea realizată se cuvin a fi enumerate unele criterii și principii care au fost acceptate, împreună cu tema de proiectare, ca bază de lucru pentru proiectare și execuție :

1. Nu se cerea reconstituirea monumentului ci realizarea unei construcții de protecție care să aibă și rolul de a reda ipotetic imaginea lui așa cum ne permiteau cunoștințele anului 1974 să o reconstituim.

2. Proiectantul a avut latitudinea de a adapta unele detalii nesemnificative la exigențele impuse de sistemul constructiv și tehnologia de execuție. Astfel, pentru friza inferioară de pildă, s-a adoptat o singură lungime (medie) și un singur model decorativ cu toate că în realitate între cele 54 bucăți frize inferioare antice există diferențe de dimensiuni și modelatură, diferențe ce scapă unei priviri sumare dar se pot constata prin măsurători și observație atentă. La fel s-a procedat cu celelalte registre sau grupe de piese asemănătoare, ceea ce a permis, fără o denaturare a ansamblului, executarea în condiții economicoase a replicilor din ciment armat.

3. Piesele care nu aveau cunoscute în întregime părțile componente și modenatura, respectiv prizonierii și capul trofeului, urmau a fi întregite de constructor pe baza unor schițe de principiu întocmite de proiectant și a unor machete la mărime naturală realizate prin grija și cu girul științific al Muzeului de arheologie din Constanța.

4. Nu se vor folosi piesele originale pentru întregirea celor 3 registre inferioare ale paramentului, întrucît cercetarea arheologică nu a obținut dovezi care să permită așezarea acestora în succesiunea originară. O așezare arbitrară a pieselor antice fiind neștiințifică, s-a acceptat utilizarea replicilor din ciment armat.

Pornind de la peronul cu trepte întregit cu piatră din cariera antică de la Deleni, refacerea învelișului exterior începe cu replici pentru primul registru și anume profilele și torul situat sub primele 3 registre de parament. Fragmentul originar este dislocat, astfel încît întregul registru a fost completat cu replici.

În spatele acestei completări cu replici, plecînd chiar din emplecton sau de pe primul registru de pietre de parament, s-a procedat la pozarea unui strat de folie de aluminiu bituminată, avînd rolul de separație a părții antice de partea nouă a învelișului. Peste acest strat separator s-a turnat un inel din beton monolit marca B 150 avînd grosimea de 40 cm și înălțimea între 240-120 cm.

Acest inel din beton (unica piesă monolită și fixă) reprezintă baza în care s-a încastrat întreaga structură metalică de susținere a placajului ;

în același timp constituie suportul placajului celor 3 registre de parament inferior, singurele registre asupra cărora nu există discuții cu privire la poziția originară și care au fost aplicate încăstrat direct în beton.

În continuare, aplicate pe structura metalică, se succed următoarele registre: friza inferioară, metopele și pilaștrii dintre acestea, friza superioară, trei rinduri (registre) de piatră de parament simplă, identice ca dimensiuni și factură cu cele inferioare, cornișa și apoi atticul crenelat. Jgheabul situat în spatele atticului cu pereți și creneluri face legătura între acesta și primul rind de solzi ai acoperișului. Acest jgheab a fost conceput la poziția și dimensiunile celui originar, dar fără a-i reda grosimile și detaliile de alcătuire, fapt ce nu afectează articularea lui cu ansamblul.

Pentru reconstituirea celor 20 rinduri de solzi ai acoperișului tronconic proiectantul a procedat la o studiere atentă a documentelor arheologice. Pornind de la câțiva parametri care reprezintă certitudini, ca, dimensiunile și forma solzului cunoscut, diametrul inferior, cel superior atestat de fragmentele tamburului situat sub primul registru hexagonal, s-au determinat lungimea generatoarei trunchiului de con, înălțimea acestuia și dimensiunile celor 19 solzi ce nu au martori.

Cele două baze hexagonale ce susțin trofeul s-au alcătuit conform originalelor păstrate, fiind necesare unele intervenții ipotetice doar pentru completarea profilaturii bazelor de pilaștri și a profilului capitulelor. Martorii originari sînt prea corodați astfel încît nu au permis copierea profilaturii. Dimensiunile ansamblului bazelor hexagonale nu au necesitat interpretări, rezultînd certe din pietrele păstrate.

Inscripția, situată pe una din fețele bazei hexagonale superioare, a fost redată cu întregiri, incizare literelor a fost exagerată în scopul de a le face mai ușor de citit. De asemenea s-a procedat la o accentuare ușoară a frizei cu arme, tot pentru a fi mai ușor de sesizat cu detalii. Dealtfel toate piesele originare păstrate ale acestei piese sînt puternic corodate și este evident faptul că în antichitate au avut relief mai pronunțat.

Tamburii ce susțin trofeul s-au realizat la gabaritele exterioare ale pieselor originare dar geometrizați în scopul ușurării execuției.

Trofeul propriu-zis împreună cu casca au făcut obiectul unor intervenții și interpretări noi din partea Muzeului și proiectantului. Releveele și reconstituirile grafice propuse pînă acum nu aprofundau întregirea scuturilor, a feței corodate, inițial, evident, decorată, a căștii trofeului și legăturii acesteia din urmă cu trunchiul. Pentru toate acestea s-a căzut de acord asupra următoarelor rezolvări :

- 4 scuturi identice avînd forma și decorația martorului păstrat.
- Întregirea și completarea decorului loriciei și pieptarului pe fața mai bine păstrată și copierea sa identică pe fața opusă.
- Cască geometrizată cu dublă față, înfiptă într-un cilindru care sugerează fața și gîtul în egală măsură. Cilindrul pătrunde în trunchiul personajului.

Prizonierii constituie trei piese care au necesitat un aport deosebit de creație, nu în sensul unei fantezii necontrolate și deci arbitrare, ci al întregirii personajelor într-o manieră cât mai apropiată de factura sculpturală a monumentului. S-a avut în vedere și expresia dată de noul material precum nevoia de accentuare a reliefulor impusă de situarea lor la peste 30 m de la sol. Maniera de reconstituire a prizonierilor nu poate face obiectul unor dispute în sensul lipsei de identitate față de restul sculpturilor figurative. Nici chiar metopele și crenelurile nu au fost dăltuite de același meșter ci de un atelier al unei legiuni sau al orașului existent în apropiere.

Ca alcătuire, fiecare din piesele componente ale placajului reprezintă un element compus din două suprafețe, după cum urmează :

a. Suprafața interioară este construită în principiu dintr-o ramă ce mărginește o diafragmă ambele din beton marca B 250 armat cu sîrmă STM. Aceasta este structura de rezistență și ea mai are înglobate în ramă plăcuțele metalice pentru sudare de scheletul metalic de susținere. Grosimile ramelor și forma sînt foarte diferite, în raport cu piesa originală antică pe care o redau. De pildă, paramentul inferior și superior sau cîmpurile bazelor hexagonale sînt simple plăci plane dreptunghiulare, în timp ce pieptul trofeului reprezintă un poliedru neregulat. Toate piesele sînt alcătuite însă în sistemul rame-diafragme, conceput astfel în scopul ușurării ansamblului.

b. Suprafața exterioră este un mortar din ciment cu adaos de ciment alb și pigment. Aplicat peste ramă și diafragmă, grosimea acestui strat, variind de la 0,5 la peste 8 cm, preia decorația sculpturală. Negativele în care s-a turnat acest strat de mortar s-au obținut prin tehnica obișnuită a ipsoseriei, pozitivele din ipsos fiind după caz întregite. Negativele de ipsos au fost multiplicat în funcție de seria ce urma a fi turnată.

Cele două straturi sînt perfect alipite și lucrează practic ca un singur strat. Datorită faptului că în spatele pieselor de placaj există suficient spațiu liber se creează un schimb permanent de aer care menține uscat emplectonul și permite o transpirație continuă a placajului, eliminîndu-se astfel umiditatea absorbită din ploi sau alte fenomene meteorice.

La nivelul peronului a fost lăsat un gol de acces înlăuntru. Pe fața interioară a placajului s-au prevăzut burlane ce colectează apa de pe acoperișul cu solzi și o conduc pînă la nivelul peronului. Astfel se evită prelingerea apelor pe placajul nou realizat, așa cum s-ar fi întîmplat dacă se menținea funcția de gargui a leilor plasați ritmic pe fața aticului cu creneluri.

Pentru degajarea monumentului de umplutura aglomerată în jurul său în decursul timpului s-a conceput o platformă inelară la nivelul primei trepte, largă de cca. 18 m prelungită și spre aleia de acces, lungă de 150 m. Începutul aleii de acces este situat cu 1 m sub nivelul monumentului pentru a realiza o cuprindere vizual cât mai favorabilă. Aleile pietonale din preajma monumentului sînt din piatră nefasonată și nerostuită.

Prin raporturile care se crează astăzi între între monumentul triumfal, și mediul ambiant – relieful, căile de acces, cetatea și localitatea Adamclisi – vizitatorului i se oferă o varietate mare de imagini ale acestuia de la silueta vizibilă din depărtare, trecînd prin racursurile oferite de prim planuri și pînă la perceperea intermitentă privit din localitate sau din cetate.

În sfîrșit nu putem să nu remarcăm faptul că refacerea monumentului la înălțimea lui din antichitate, oferă posibilitatea verificării opiniei unor istorici care apreciază că în antichitate monumentul era vizibil de pe malul stîng al Dunării, și că unul din motivele pentru care ar fi fost construit era și acela de a marca stăpînirea romană asupra ținuturilor înconjurătoare.

COMPLEXUL MUZEISTIC, „TROPÆUM TRAIANI” ȘI INFLUENȚA LUI ASUPRA DEZVOLTĂRII LOCALITĂȚII ȘI TERITORIULUI ÎNCONJURĂTOR

Valoarea incontestabilă a monumentelor arheologice legate de cucerirea romană a Daciei, de nașterea poporului român și continuitatea lui pe aceste meleaguri, precum și marea densitate a acestora într-un spațiu relativ restrâns, conturează în cadrul teritoriului comunei Adamclisi o zonă cu o puternică personalitate istorică și funcțională a cărei valorificare este determinată și urgentată în același timp de adâncă semnificație pe plan național și universal pe care o are întregul ansamblu de monumente, cunoscute la ora actuală mai mult prin intermediul publicațiilor de specialitate.

Componentele majore ale acestui ansamblu arheologic – monumentul triumfal și cetatea – constituie deja obiectul unor importante lucrări de consolidare și restaurare și marchează începutul unei ample acțiuni de valorificare a întregului fond al patrimoniului cultural național din această zonă, care din punct de vedere funcțional va constitui „complexul muzeistic TROPÆUM TRAIANI”.

Subliniez încă de la început că lucrările în curs de realizare constituie doar o primă etapă din acțiunea de valorificare a întregului potențial arheologic și istoric al zonei și în acest sens voi aprofunda numai analiza principalelor componente ale viitorului complex muzeistic, atât din punctul de vedere al valorificării acestora, cât și al încadrării în funcționalitatea complexă a localității și teritoriului.

Monumentul triumfal restaurat la dimensiunile și forma sa inițială va constitui dominantă valorică și funcțională a complexului muzeistic, marcând în același timp și dominantă geografică a întregului teritoriu propus la amenajare. Asigurarea unei vizibilități optime va impune anumite condiții în dezvoltarea localității și a funcției economice tradiționale a zonei care este agricultura.

Astfel, centrul gospodăresc al C.A.P. Adamclisi este prevăzut a se dezvolta în partea de sud a localității, strămutându-se treptat construcțiile care stînjenesc accesul la monument, iar culturile agricole din zona înve-

cinată monumentului se cere a fi astfel programate, încît să asigure un cadru vegetal cu durată mai mare de existență și la înălțimi care să nu stînjenească vizibilitatea asupra monumentului, din orice punct ar fi privit el. Menționez că pînă în ultimul timp dezvoltarea social-economică și urbanistică a localității nu a fost corelată cu ideea valorificării optime a potențialului arheologic-muzeistic al zonei, considerînd aceasta ca un aspect negativ în sistematizarea localității și teritoriului, dezvoltarea acestora fiind subordonată unor necesități economice de moment, ceea ce a condus la amplasarea unor investiții în puncte care acum generează vizibil relații funcționale stînjenitoare (ex. : dotările agricole din partea de nord est a localității).

Pe de altă parte, monumentul triumfal nu trebuie prezentat ca un obiectiv izolat ci ca piesa principală a unei microzone muzeistice cu un anumit profil din care fac parte și altarul comemorativ (cenotaful) și tumulul.

Numai amenajarea și restaurarea acestora, precum și includerea lor într-un circuit fluent de vizitare va conduce la realizarea unui cadru emoțional capabil de a vibra la intensitatea momentului istoric pe care-l reprezintă. Pentru realizarea acestui cadru muzeistic optim și obligatoriu în același timp, o primă urgență în etapa imediată, o constituie amenajarea și restaurarea parțială a cenotafului și tumulului.

Cetatea, marcînd prin multitudinea și varietatea obiectivelor pe care le conține perioada îndelungatei stăpîniri romane și bizantine pe teritoriul Dobrogei, a nașterii poporului român și al continuității lui, necesită un amplu volum de lucrări de consolidare și restaurare parțială, precedat bine-înțeles de efortul corespunzător al cercetărilor arheologice.

Prima etapă a acestei acțiuni care se va încheia în anul 1977, cuprinde restaurarea laturei de sud vest a zidului de apărare avînd ca elemente principale poarta de vest și poarta de sud, iar în interior ; *via principalis* cu toate construcțiile adiacente.

Lucrările de consolidare, în afara elementului de securitate, prin utilizarea pietrei provenite din aceeași carieră asigură un înalt grad de autenticitate. Restaurarea parțială făcută în limita certă a martorilor existenți, urmărește sublinierea unor accente constructive pe verticală, realizînd astfel un cadru sugestiv pentru perceperea dimensiunilor inițiale ale unei cetăți romane care a trăit la rangul de *municipium*.

În etapele viitoare este indicată extinderea lucrărilor de consolidare și restaurare parțială la zidul de apărare, iar în interior degajarea și restaurarea unui număr sporit de edificii în cadrul unor cartiere compacte.

În afara valorii și dimensiunilor cetății, stadiul actual de conservare a vestigiilor arheologice permite prin extinderea lucrărilor de consolidare și restaurare o valorificare de mari proporții, nu numai din punct de vedere științific, ci și din cel al atractivității, asigurîndu-i astfel o prioritate de necontestat la nivelul întregului teritoriu dobrogean.

Lucrările în curs de realizare la cetate au fost dimensionate astfel, încît să se integreze în ideile unei valorificări finale de o mai mare amploare.

Zona de interes a cetății va trebui să includă într-un viitor apropiat și suprafețele necercetate ale necropolei, care va furniza probabil un bogat material epigrafic, necesar nu numai în interesul strict al cercetării științifice ci și în realizarea unui cadru emoțional inerent prezentării muzeistice a unui important moment istoric.

Dacă monumentul triumfal constituie dominantă morală și geografică a ansamblului muzeistic, cetatea va constitui dominantă spațială la nivelul teritorial al întregului complex muzeistic.

În cadrul ansamblului funcțional vor trebui incluse în viitorul apropiat și alte obiective arheologice, cum sînt : drumurile antice, apeductele, captările de apă, etc. care prin amenajare vor îmbogăți fondul muzeistic cu noi puncte de interes.

* Protecția materialului arheologic extrem de valoros și supus în permanență pericolului distrugerii, a fost asigurată prin construirea unui muzeu cu o mare suprafață de expunere, capabil să cuprindă întregul volum de piese sculpturale, inscripții, obiecte ceramice existente la ora actuală, precum și noi elemente ce vor putea apărea în urma cercetărilor viitoare, asigurîndu-le totodată prin concepția modernă de realizare și organizare a spațiilor interioare și de utilizare a luminii naturale, o valorificare optimă a fiecărei piese expuse.

Amplasamentul muzeului s-a stabilit în centrul civic al localității Adamclisi, realizîndu-se astfel, pe lângă marcarea a unui centru gravitațional al întregului complex muzeistic, cu vizibilitate spre cele două componente majore — monumentul și cetatea — și o participare directă și permanentă a localității în circuitul de vizitare, o includere a acesteia în funcționalitatea complexului muzeistic.

Participarea intensă a localității la viața complexului muzeistic va imprima acestuia un nou profil social-urbanistic ce se va materializa prin soluții de dezvoltare și sistematizare subordonate acestui scop.

Astfel, în vecinătatea nordică a muzeului, în continuarea dotărilor centrului civic se propune extinderea funcției muzeale prin amenajarea unei rezervații etnografice cu unele obiective conservate și amenajate „în situ” și completată prin strămutarea din alte puncte ale teritoriului județului Constanța, a unor obiective valoroase și reprezentative.

Amenajarea și mobilarea acestei rezervații etnografice, subordonată din punct de vedere structural, ideii de continuitate a elementului românesc pe aceste meleaguri, prin exemplarele variate de arhitectura populară pe care le va expune, va constitui un nou punct de atracție, cu atît mai valoros, cu cît el va apărea simbolic la limita evolutivă dintre satul vechi și satul nou românesc.

În continuare, amenajarea peisagistică a văii ce se deschide în partea de nord ca un amfiteatru cu raza largă de vizibilitate spre cetate și monument, va trebui să fie integrată atît ideii de dezvoltare a localității cît și celei de amenajare teritorială a complexului muzeistic. Această zonă a localității se va putea încadra ca folosință și într-o activitate economică tradițională a teritoriului cum este viticultura și pomicultura păstrîndu-și rolul de parc, de spațiu verde amenajat, care va face trecerea din punct de vedere funcțional și peisagistic de la localitate la principalele obiective

ale complexului muzeistic, intrînd astfel în circuitul permanent de vizitare. Această zonă va trebui să fie o prelungire funcțională a rezervației etnografice.

Un alt aspect al influenței complexului muzeistic asupra dezvoltării localității îl va constitui dimensionarea și diversificarea profilului rețelei de dotări a localității.

În acest sens, trebuie ținut cont că perioada maximului de afluență turistică pe litoral va constitui și cea mai solicitată perioadă de vizitare a complexului muzeistic de la Adamclisi.

Concluzionînd asupra condițiilor de realizare și dezvoltare a „complexului muzeistic TROPÆUM TRAIANI” și a obligațiilor morale și materiale ce se conturează pentru anii următori, trebuie să subliniez în primul rînd importanța elementului dominant din punct de vedere dimensional al acestui complex care este spațiul. Întregul ansamblu de obiective muzeistice, acoperă o mare suprafață incluzînd și localitatea în întregime. La aceste dimensiuni teritoriale și la importanța obiectivelor conținute, se conturează existența unui parc arheologic de importanță națională, în cadrul căruia toate celelalte funcțiuni trebuie corelate și subordonate valorificării lui optime. În limitele acestui parc arheologic, agricultura este chemată ca în limitele unei eficiențe economice, să-și aducă aportul prin realizarea unui cadru vegetal care să orneze un aspect peisagistic optim și să contribuie la conturarea aspectului tradițional de activitate umană la nivelul teritoriului care să constituie unul din elementele de continuitate, legătură între ziua de azi și epoca istorică a monumentelor arheologice amenajate, între noi și strămoșii noștri.

Astfel, ca primă obligație ce revine organelor de resort ale conducerii locale, este analizarea planului de dezvoltare economică a teritoriului și corelare a lui cu interesele majore ale valorificării întregului ansamblu de monumente arheologice.

Integrarea localității în funcția dominantă și specifică a teritoriului, impimă dezvoltării acesteia prin includerea într-un circuit intens de vizitare, în primul rînd o dotare corespunzătoare din punct de vedere al profilului și capacităților, iar în al doilea rînd o dezvoltare corespunzătoare sub aspect estetic-urbanistic, a fondului construit și a spațiilor verzi și de agrement. În aceste condiții, localitatea Adamclisi va trebui să capete drepturile și obligațiile de sat model, situîndu-se astfel pe o nouă treaptă ascensională în evoluția de la sat la oraș.

Întregul ansamblu teritorial care include obiectivele de interes arheologic ale complexului muzeistic Tropæum Traiani, trebuie să fie în atenția permanentă a organelor de conducere județeană pentru ca dezvoltarea economică și socială a acestuia să fie perfect corelată în timp și spațiu cu obiectivele de ansamblu ale complexului muzeistic, și subordonată necesităților funcționale ale unui mare parc arheologic de importanță națională.

LES ROUMAINS ET LA MER¹

La Roumanie est un pays riverain de la mer Noire de par sa nature. Sa province transdanubienne, la Dobroudja, une langue de terre resserrée entre le littoral et la longue boucle que fait le Danube avant de se jeter dans cette mer, en représente la façade, car c'est le principal côté par où elle communique avec le monde². Il ne s'agit pas seulement d'une impression temporelle que nous a occasionné l'importance actuelle de cette contrée maritime, dont le grand port à Constantza, regorgeant de marchandises, prend sous nos yeux des proportions colossales et dont les plages ensoleillées attirent annuellement des centaines de milliers de baigneurs, mais c'est la conclusion d'un examen de la structure physique même du pays roumain tout entier, auquel le littoral dobroudjien est intimement rattaché.

L'espace de ce pays, carpato-danubien par excellence, correspondant essentiellement à la Dacie antique, présente une parfaite unité géographique, dont la structure est une des plus harmonieuses et de plus cohérentes de toute l'Europe. Son relief présente au centre, à l'instar d'une immense forteresse, le cercle des montagnes de la Transylvanie (la *corona montium* de Jordanès)³, appartenant au système des Carpates, puis, tout autour, à l'extérieur, une large zone circulaire de collines, entourée des plaines étendues qui se prolongent à l'ouest vers la Tisa (Theiss) et à l'est jusqu'aux derniers confins de la Moldavie et jusqu'au littoral de

¹ Conférence donnée au XVe Colloque de la Société „Mihail Eminescu” de Fribourg-en-Brisgau, le 22 septembre 1975, à Neptun (Mangalia) en Roumanie.

² Cf. S. Mehedinți, *Observări antropogeografice asupra Dobrogei*, *Analele Dobrogei*, I, 1920, 2, p. 193-195 ; XIX, 1938, 2, p. 226-239 ; idem, *Dacia pontică și Dacia carpatică*, dans le vol. 1878-1928 : *Dobrogea, Cincizeci de ani de viață românească*, București 1928, p. 191-200 (= *Opere alese*, București 1967, p. 250-261) ; C. Brătescu, *Pământul Dobrogei* (p. 3-65) et *Populația Dobrogei* (p. 201-257), dans le vol. 1878-1928 : *Dobrogea, Cincizeci de ani, etc.*

³ Jordanès, *De rebus Geticis*, XII, 73.

la Dobroudja. Ce qui caractérise cette unité naturelle en premier lieu, en influant activement sur la vie et sur l'histoire, ce sont les cours d'eau, qui, sans exception, prennent naissance dans le cercle carpatique, pour devenir, tous, malgré leurs directions divergentes, tributaires du Danube et, par le moyen de ce grand et unique collecteur, se jeter dans la mer. Or les rivières n'offrent pas aux hommes que l'élément indispensable de leur existence, mais, par les vallées creusées à travers les terres qu'elles parcourent, elles créent autant de voies régissant leur circulation et leur expansion. Aussi, de même que les eaux, les gens des Carpates, où qu'ils se dirigent, finiront-ils par se rencontrer entre eux et par aboutir au Danube, pour ne s'arrêter qu'au bord de la mer. C'est ce qui explique pourquoi à l'unité physique de la terre roumaine correspond aussi une parfaite unité de vie humaine, de langue, de civilisation, avec la tendance constante d'une forte unité politique et c'est ce qui explique aussi pourquoi cette unité comprend nécessairement les bouches du Danube avec la Dobroudja et avec sa côte maritime.

Le rôle historique de la Dobroudja comme annexe organique de la terre carpato-danubienne est confirmé par tout ce que l'on connaît de son passé, depuis les temps les plus reculés. Pendant les longs millénaires de la préhistoire, c'est-à-dire de l'histoire sans écriture, on constate des aspects culturels homogènes des deux côtés du Bas-Danube⁴.

Les plus anciens habitants de la Dobroudja à nom connu sont les Gètes, une population qui, s'étendant aussi sur les plaines de la Valachie, appartenait, de même que ses frères des Carpates, les Daces, au tronc des Thraces septentrionaux, caractérisant l'unité carpato-danubienne tout entière⁵.

Outre les Gètes, dans la Dobroudja il y avait aussi certaines enclaves des Scythes. Ces pâtres et guerriers nomades de souche iranienne avaient envahi, au début de l'âge du fer, tous les pays géto-daces, en y laissant des traces profondes de leur culture spécifique, mais pour disparaître à leur tour assimilés par la masse des Thraces autochtones⁶. Ce n'est

⁴ I. Andrieșescu, *Arheologia și istoria veche a Dobrogei*, dans le vol. *Dobrogea : patru conferințe ale Universității libere*, București 1928, p. 5-51 ; R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Bucarest 1938, dans le vol. *La Dobroudja* (Académie Roumaine, *Connaissance de la terre et de la pensée roumaines*, IV), p. 43-48 ; VI. Dumitrescu, dans *Istros-Revue roumaine d'archéologie et d'histoire ancienne*, I, 1934, 1, p. 37-43 ; D. Berciu, dans *Din istoria Dobrogei*, I, București 1965, p. 14-136 ; idem, *Zorile istoriei în Carpați și la Dunăre* (L'aube de l'histoire aux Carpates et au Danube), București 1966, passim ; idem, *Cultura Hamangia*, București 1966, passim ; S. Morintz, *Quelques problèmes concernant la période ancienne de Hallstatt au Bas-Danube à la lumière des fouilles de Babadağ*, Dacia, n.s., VIII, 1964, p. 101-118.

⁵ V. Pârvan, *I primordi della civiltà romana alle foci del Danubio*, Rome 1921, Ausonia, X, 1921, p. 187-213 ; idem, *Inceputurile vieții romane la gurile Dunării*, 2e édition, București 1974, p. 39-59 ; idem, *Getica : o protoistorie a Daciei*, București 1926, passim ; R. Vulpe, *ouvr. cité*, p. 48-58 ; D. Berciu, dans *Din istoria Dobrogei*, I, p. 105-136.

⁶ V. Pârvan, *Getica*, p. 2-41 ; idem, *Dacia : An Outline of the early Civilizations of the Carpatho-Danubian countries*, Cambridge 1928, p. 35-73 (= *Dacia : Civilizațiile antice din țările carpato-danubiene*, 5e éd., București 1972, p. 57-79, 168-177 ; Alexandru Vulpe, *Archäologische Forschungen und historische Betrachtungen über das 7. bis 5. Jh. im Donau-Karpatenraum*, Piatra-Neamț, Memoria antiquitatis, II, 1970, p. 115-213.

que dans les steppes de la Dobroudja du sud-est qu'ils réussirent à prolonger leur individualité jusqu'assez tard, à l'époque historique, en formant une minorité distincte destinée pourtant à s'éclipser finalement elle aussi sous le poids de la majorité thraco-gète⁷.

Aussi bien les Gètes que les Scythes, terriens par excellence, s'étaient établis dans la Dobroudja en agriculteurs et pasteurs, sans se préoccuper de la mer, qui au début ne les attirait nullement. Devant l'immensité des eaux salées, perpétuellement agitées par les vagues mugissantes, d'un aspect plutôt morne dans les jours sans soleil et souvent effroyable, ils ne pouvaient ressentir que la crainte d'un inconnu mystérieux. Aussi l'appelaient-ils *Akhşaêna*, avec un nom qui dans leurs langues voulait dire „la Noire” et dont l'acception, profondément enracinée dans la tradition des riverains, s'est transmise à travers les âges, de peuple à peuple, d'une langue à une autre, de génération en génération, jusqu'à nos jours.⁸

Pour devenir un élément utile aussi à ces populations de la terre ferme, la mer Noire devait attendre d'autres gens, venant de pays lointains et habitués depuis des temps immémoriaux à considérer la mer comme une patrie. Ces gens furent les Grecs, qui, habitant en même temps la mer Égée, parsemée d'îles et l'Hellade aux côtes partout pénétrées de golfes, étaient des marins innés. Ce sont eux qui, les premiers, osèrent passer avec leurs nefes par les Détroits et affronter les dangers de notre mer, qu'ils ne regardaient pas d'un œil plus tranquille que les indigènes, malgré leur expérience de navigateurs. Cette mer, orageuse, aux horizons sans fin, dépourvue d'îles, répugnait au début à ces Égéens si accoutumés à avoir constamment le profil d'une terre devant leurs yeux. En apprenant des indigènes l'acception sombre du nom d'*Akhşaêna*, ils l'assimilèrent au mot *axeinos* de leur propre langue, qui, signifiant „inhospitalier”, leur semblait d'une traduction très justifiée. Et c'est ainsi qu'ils appelèrent cette mer *Pontos Axeinos*. Mais plus tard, quand ils devinrent les maîtres de la navigation là aussi et quand les bénéfices qu'ils en tiraient les récompensaient abondamment de leurs peines, ils trouvèrent nécessaire, par gratitude et par superstition, de remplacer ce nom triste par son contraire, le réjouissant *Pontos Euxeinos* „le Pont hospitalier”⁹. De nombreuses villes d'un haut niveau d'urbanisme surgirent partout sur le pourtour de cette mer. Sur la côte de notre Dobroudja firent ainsi leur apparition, aux VIIe-VIe siècles av. n. ère, la cité d'*Histria*, au sud des bouches du fleuve *Istros* (Le Danube), fondée par les Ioniens de Milet, puis *Tomis*, sur le promontoire de la ville actuelle de Constantza, créée aussi par des

⁷ R. Vulpe, *ouvr. cité*, p. 51-58 ; D. Berciu, dans *Din istoria Dobrogei*, I, pp. 99-105, 113-119, 129-131 ; idem, *Contribution à l'étude de l'art thraco-gète*, Bucureşti, 1974, pp. 22-39, 179-201 ; P. Alexandrescu, *Les Scythes au sud du Danube avant le roi Atéias*, extrait de *Huitième Congrès international d'Archéologie classique (Paris, 1963)*, Paris 1965, p. 406-408 ; idem, *Un art thraco-gète ?*, *Dacia*, XVIII, 1974, p. 273-281.

⁸ Cf. G. Glotz, *Histoire grecque*, I, Paris 1925, p. 164, n. 45 ; R. Vulpe, *ouvr. cité*, p. 59 ; J. Irmscher, *Die Benennung des Schwarzen Meeres bei den Byzantinern*, Prague 1962, *Byzantinoslavica*, XXIII, 1, p. 8-18.

⁹ V. les ouvrages cités à la note précédente.

Milésiens, enfin *Callatis*, établie, sur l'emplacement de Mangalia d'aujourd'hui, par des colonistes doriens d'Heraclea Pontica. Plus au sud, sur le territoire actuel de la R. P. Bulgare, il y avait encore les villes helléniques de *Dionysopolis* (Balcic), *Odessos* (Varna), *Mesembria* (Nesebăr) et *Apollonia* (Sozopoli près de Bourgas). Vers le nord, au-delà des bouches du Danube, sur l'actuel territoire de l'Union Soviétique, il faut mentionner, comme des centres helléniques qui entretenaient des relations assidues avec notre pays, les colonies milésiennes de *Tyras* (Cetatea Albă, Akkerman, Bielgorod) à l'embouchure du Dniester et d'*Olbia* (ou *Borysthènes*), à Poroutino sur le liman commun du Boug et du Dnieper.¹⁰

La côte occidentale de la mer Noire, au sud du Danube, s'appelait „le Pont Gauche” ($\tau\acute{\alpha}\ \acute{\alpha}\rho\iota\sigma\tau\epsilon\rho\acute{\alpha}\ \tau\omicron\upsilon\ \Pi\acute{\omicron}\nu\tau\omicron\upsilon$, *Pontus Laevus*, *Pontus Sinister*¹¹), en raison de sa position par rapport à un navigateur venant du sud. Quant à l'intérieur de la Dobroudja, les Grecs, impressionnés au premier moment par la présence de la minorité scythe auprès de la côte, ainsi que par l'aspect monotone de leurs steppes, tout semblables à celles de la „Grande Scythie” du nord de la mer Noire, l'appellèrent *Petite Scythie*, *Scythie Mineure* ($\eta\ \mu\iota\kappa\rho\acute{\alpha}\ \Sigma\kappa\upsilon\theta\iota\alpha$ ¹², *Scythia Minor*), d'un nom qui lui est resté constant jusqu'à la fin de l'antiquité.¹³

Les relations entre Grecs et indigènes devinrent très assidues et très rentables pour chacune des deux parties. Les Grecs y trouvaient une source inépuisable des denrées du premier ordre et les Gètes, de même que les Scythes, n'étaient que bien contents d'obtenir, pour les produits de leurs terres et de leurs troupeaux (et aussi pour les esclaves fournis par leurs guerres intertribales), les vins, l'huile et les fruits des pays méridionaux, ainsi que les produits raffinés des ateliers helléniques. Désormais ils ne regarderont plus jamais la mer comme un élément étranger, mais comme un premier facteur de leur prospérité. D'autre part les Grecs du Pont Gauche ne se limitèrent pas à ces échanges locaux, mais, remontant le cours du Danube, ils poussèrent leur activité commerciale jusque bien loin à l'intérieur du continent, de sorte que toutes les tribus géto-daces des régions carpatho-danubiennes furent entraînées dans ces rela-

¹⁰ V. Pârvan, *La pénétration hellénique et hellénistique dans la vallée du Danube*, Bucarest 1923 (= *Dacia: An Outline, etc.*, p. 74–109 = *Dacia: Civilizațiile antice, etc.*, pp. 83–102, 177–191); D. M. Pippidi, dans *Din istoria Dobrogei*, I, București 1965, p. 139–324; Chr. M. Danoff, *Pontos Euxeinus*, P.-W., *Real-Enc.*, s.v., col. 951–955, 1050–1093; Suppl.-Bd. IX, col. 1911–1917; idem, *Althrakien*, Berlin 1976, p. 175–222.

¹¹ Strabon, 320 (= VII, 7, 1); 541 (= VII, 3, 2); Diodore, XIX, 73; Ovide, *Tristia*, I, 2,83; 8,39; II, 1,97; IV, 1,60; 8,42; 10,97; V, 10,14; *Ex Ponto*, II, 2,2; III, 8,17.

¹² Strabon, 311 (= VII, 4,5); 318 (= VII, 5,12); Ovide, *Tristia*, I, 3,61; III, 2,1; 11,55; 12,51; *Ex Ponto*, I, 2, 110; II, 1,3; 2, 112; IV, 6,5. Cf. N. Lascu, *Pământul și vechii locuitori ai țării noastre în opera de exil a lui Ovidiu* (La terre et les vieux habitants de notre pays dans l'œuvre d'exile d'Ovide), dans le vol. *Publius Ovidius Naso*, București 1957, p. 128–131; R. Vulpe, *Una città di provincia al limite dell'Impero Romano: Tomi al tempo di Ovidio*, dans *Studi Romani*, Rome, VI, 1958, 6, p. 631–632 = *Ovidio nella città dell'esilio*, dans le vol. *Studi Ovidiani*, Rome 1959, p. 43–44.

¹³ R. Vulpe, *ouvr. cité*, p. 57–58; idem, *La limite méridionale de la province romaine de Scythie*, *Studia Balcanica*, Recherches de Géographie historique, Sofia, 1, 1970, p. 33–34 = *Limita meridională a provinciei romane Scythia*, Pontica, V, 1972, p. 205–206.

tions si fructueuses. Il en résulta une pénétration hellénique dans ces pays, grâce à laquelle la civilisation des Gètes et des Daces enregistra de notables progrès, qui leur valurent une cohésion sociale tendant à dépasser le stade tribal pour arriver à celui de l'Etat. ¹⁴ C'est ce que le roi gète Burébista, au Ier siècle av. n. ère, réussit à ébaucher, quoique d'une façon éphémère, en réunissant sous sa conduite la totalité des nombreuses tribus géto-daces et en créant une considérable formation territoriale qui s'étendait depuis les limites occidentales de la Slovaquie et de la Pannonie jusqu'à l'embouchure du Dnieper et jusqu'aux Balkans. Toutes les villes pontiques des Grecs, depuis Olbia jusqu'à Apollonia, avaient reçu sa protection. ¹⁵

Cette grande unité politique ne survécut pas à son réalisateur, mais l'exemple en fut suivi, entre les limites d'un espace plus restreint, par les Daces carpatiques, dont l'Etat, de plus en plus consolidé, manifesta admirablement sa force sous le roi Décébale, à l'occasion de sa suprême résistance opposée aux armées romaines de Trajan. ¹⁶ Celui-ci ne put le vaincre qu'après deux longues guerres difficiles, dont la première, en l'an 102, comporta aussi une campagne en Mésie Inférieure et une grande bataille en Dobroudja, commémorée par le Trophée monumental d'Adamklissi. ¹⁷

La chute du royaume dace, suivie par sa réduction en province romaine, eut des conséquences immenses et durables pour tous les pays du Danube et en premier lieu pour la province de Mésie Inférieure, à laquelle appartenait la Dobroudja, conquise par les Romains dès l'an 28 av. n. ère. Les villes grecques du Pont Gauche connurent, grâce à la paix et à l'ordre instaurés par les Romains, une floraison économique sans précédent, mais leur influence sur les Géo-Daces fit place à une intensive pénétration de la civilisation romaine. Favorisée notamment par l'installation massive de troupes et de populations romaines à l'intérieur de leurs pays, cette pénétration finit assez vite par romaniser profondément tous les

¹⁴ V. Pârvan, *La pénétration, etc.* (v. ci-dessus, note 10), p. 33-47 (= *Dacia : An Outline, etc.*, p. 93-109 = *Dacia : Civil. antice, etc.*, pp. 88-102, 181-191) ; idem, *Getica*, pp. 130-220, 459-646 ; R. Vulpe, *La civilisation géto-dace et ses problèmes à la lumière des dernières fouilles de Poiana, en Basse-Moldavie*, *Dacia*, n.s., I, 1957, p. 143-164 (= *Studia Thracologica*, Bucarest 1976, 103-123) ; I. Glodariu, *Dacian Trade with the Hellenistic and Roman World*, Oxford 1976 (British Archaeological Reports, Supplementary Series, 8), passim = *Relații comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană*, Cluj 1974, passim.

¹⁵ V. Pârvan, *Getica*, pp. 78-84, 732 ; C. Daicoviciu, dans *Istoria României*, I, București 1960, p. 278-288 ; R. Vulpe, *Le Gète Burébista, chef de tous les Géo-Daces*, dans le vol. *Studia Thracologica*, Bucarest 1976, p. 39-61 = *Getul Burebista, conducător al întregului neam geto-dac*, Studii și Comunicări, Pitești, I, 1968, p. 33-35 ; H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj 1972, p. 27-97 ; I. H. Crișan, *Burebista și epoca sa*, București, 1975, passim.

¹⁶ C. Daicoviciu, *Istoria României*, I, p. 294-341 ; R. Vulpe, *Studia Thracologica*, p. 199-265 (= *Studii clasice*, V, 1963, p. 223-247 ; VI, 1964, p. 205-232) ; idem, dans *Din istoria Dobrogei*, II, București 1968, p. 68-116.

¹⁷ Gr. G. Tocilescu, O. Benndorf et G. Niemann, *Das Monument von Adamklissi : Tropaeum Traiani*, Wien 1895, passim ; T. Antonescu, *Le Trophée d'Adamklissi*, Jassy (Iași) 1905, passim ; idem, *Columna Traiană*, I, Iași 1910, p. 123-180 ; R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, p. 132-155 ; idem, dans *Din istoria Dobrogei*, II, p. 84-116 ; idem, *Studia Thracologica*, pp. 219-233, 237-265.

Gètes et les Daces et par les faire entrer dans le grand bloc de la romanité danubienne, étendu depuis les Alpes et l'Adriatique jusqu'aux Carpates septentrionales et au Pont Euxin. Lorsque, bien des siècles plus tard, l'Empire romain s'écroulera sous les coups incessants des migrations septentrionales et eurasiatiques, la plupart de l'espace de cette romanité sera submergé par les vagues des nouveaux venus. Ce n'est que dans les pays carpato-danubiens, en Dacie et au Bas-Danube, qu'elle fut sauvée, grâce à la ténacité des Géo-Daces romanisés, qui, devenus de parfaits Romains, firent preuve, dans la conservation de leur langue et de leurs traditions latines, des mêmes vertus de dévouement et de fermeté de leurs ancêtres préromains.¹⁸ Ils sont les Roumains d'aujourd'hui, le seul peuple latin qui a gardé pour lui-même le nom de *Romanus*, sous la forme *Român*. Le nom de *Vlakh*, *Valaque*, dont il est appelé parfois par les étrangers, n'est qu'une preuve de plus de sa romanité, car c'est ainsi qu'étaient nommées, par les Germains de l'antiquité et puis par les Slaves et par d'autres peuples, toutes les populations de langue latine de l'Empire romain.

Les Roumains ont subsisté dans leurs territoires actuels à toutes les époques. Pendant les siècles des migrations et du moyen âge, ils ont été toujours chez eux dans la Dobroudja, c'est-à-dire dans l'ancien foyer de romanité de la Scythie Mineure. Leurs rapports avec les gens de la mer, qui, à la place des Hellènes d'autrefois, étaient maintenant, sur les côtes de l'ancien Pont Gauche et sur le Bas-Danube, les Byzantins, puis les Italiens : Vénitiens et Génois, se sont suivis aussi assidûment et largement que ceux de leurs ancêtres gètes avec les cités grecques de jadis. Ils se firent remarquer aussi bien comme sujets du premier Empire bulgare des VIIe-Xe siècles, que par leur appui donné à l'autorité byzantine revenue au Bas-Danube aux Xe-XIIIe siècles. Une armée des „Valaques du côté du Pont Euxin” (au témoignage de Kinnamos), commandée par le général byzantin Léon Vatatzès, aida essentiellement l'empereur Manuel Comnène, en 1066, à vaincre les Hongrois, qu'ils prirent à revers, par la Transylvanie. Quant au second Empire bulgare, il fut fondé en 1186, à l'occasion d'une révolte des Roumains mésiens de la région de Varna et d'Anchialos, qui, sous la conduite de leurs chefs Petre (Pierre) et Assan, renversèrent la domination byzantine, en faisant ressusciter l'Empire protobulgare précédent. Après une période de priorité roumaine, culminant avec le règne de Joannice (Ioniță), cet Empire balkanique finit par devenir exclusivement slavo-bulgare, en raison de ses cadres aristocratiques continuant ceux du premier Empire.¹⁹

¹⁸ Pour la romanité de la Dobroudja cf., *exempli gratia*, V. Pârvan, *I primordi della civiltà Romana alle foci del Danubio* (v. ci-dessus, note 5), p. 187–213 ; idem, *Inceputurile vieții romane la gurile Dunării* (Les débuts de la vie romaine aux bouches du Danube)², p. 48–130 ; *Dacia : An Outline, etc.*, p. 175–188 = *Dacia : Civil. antice, etc.*³, pp. 144–150, 215–223 ; R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, p. 115–400 ; idem, *Romanii la Dunărea de jos : Perioada Principatului, dans Din istoria Dobrogei*, II, p. 13–292 ; I. Barnea, *ibidem* (*Perioada Dominatului*), p. 369–502 ; Emilian Popescu, *Inscripțiile din secolele IV-XIII descoperite în România*, București 1976, p. 17–292.

¹⁹ Pour la Dobroudja médiévale cf., *exempli gratia*, M. D. Ionescu (–Dobrogeanu), *Dobroga în pragul veacului al XX-lea*, București 1904, p. 531–569 ; Const. C. Giurescu, *Din istoria nouă a Dobrogei*, dans le vol. *Dobrogea : patru conferințe ale Universității*

Au XIVe siècle, le peuple roumain des Carpates fonda les principautés indépendantes de Valachie (*Țara Românească* „La Terre Roumaine“) et de Moldavie (*Țara Moldovei*), dont l'union en 1859, sera à l'origine de l'État actuel de Roumanie. Dès leurs débuts, ces deux principautés s'efforcèrent d'élargir leurs domaines jusqu'au Danube, en visant surtout le contact avec les escales byzantines et italiennes installées sur ce fleuve et au bord de la mer. La succession des capitales de l'État de Valachie dénote, d'une façon significative, cette impulsion irrésistible de recouvrir la façade fluviale et maritime de l'espace carpatodanubien. Fixée tout d'abord dans les montagnes, à Curtea de Argeș, puis à Cîmpulung, la capitale valaque fut ultérieurement transférée vers le sud-est, à Tirgoviște, à la limite des collines d'avec la plaine, pour être définitivement établie ensuite encore plus au sud-est, à Bucarest (*București*), ville située au centre même de la plaine danubienne et destinée à devenir la métropole de l'État roumain actuel. Les princes valaques de la dynastie des Bassarabes fondèrent les ports danubiens de Turnu-Măgurele, de Giurgiu, de Brăila près de l'embouchure du Siret, donnèrent un nouvel essor au port de Floci existant bien avant à l'embouchure de la Ialomița. Ils surveillèrent aussi la ville de Chilia, un des centres du commerce génois dans le Delta du Danube. D'autre part, les princes de Moldavie réussirent, toujours dans le but d'assurer les liaisons avec les Génois, à atteindre la mer à Cetatea Albă, citadelle fondée auparavant sur le site antique de Tyras et à se faire céder Chilia par les princes valaques. La Moldavie créa aussi le port de Galatz, au coude septentrional du Danube, près de l'embouchure du Siret, comme un pendant de la ville valaque de Brăila, située dans son voisinage.²⁰

Cette course à la mer fut excellemment complétée, sous le voévode Mircea, par l'annexion de la Dobroudja tout entière à la Valachie, avec l'important port danubien de Silistra (*Dristra, Dirstor, Durostorum*) et avec la côte maritime du despotat de Dobrotitch, lequel, séparé d'avec l'État bulgare et entré sous la protection byzantine, avait été dévolu, probablement par héritage dynastique, au prince valaque. C'était le moment le plus heureux de l'histoire des deux principautés roumaines, quand elles étaient devenues également souveraines aux bouches du Danube et sur le littoral. Les voies de la mer leur appartenaient en pleine liberté, ce dont elles en tiraient largement profit, en faisant commerce avec leurs produits et en moyennant en même temps le transit des marchandises des grandes puissances européennes de ce temps, comme la Hongrie et la Pologne, avec l'Orient et la Méditerranée. Elles étaient arrivées à posséder leurs propres navires sur le Danube et même sur la mer.

libere, București 1928, p. 53-73 ; idem, *Știri despre populația românească a Dobrogei în hărți medievale și moderne* (Renseignements sur la population roumaine de la Dobroudja dans des cartes médiévales et modernes), Constanța, passim ; P. Diaconu, *Les Pétchénergues au Bas-Danube*, Bucarest 1970, passim ; idem, dans *Păciul lui Soare : Cetatea bizantină*, I, București 1972 ; passim ; I. Barnea et Șt. Ștefănescu, dans *Din istoria Dobrogei*, III, București 1971, passim ; T. Mateescu, *Un oraș dobrogean dispărut : Ester* (Une ville disparue de la Dobroudja : Ester), Pontica, II, 1969, p. 413-426.

²⁰ Cf. Const. C. Giurescu și D. C. Giurescu, *Istoria românilor*, I, 1974, pp. 221, 242, 243 ; Const. C. Giurescu, *Istoricul orașului Brăila*, București 1968, passim.

Pourtant ce moment de prospérité ne dura pas longtemps. L'écrasante puissance des Turcs ottomans, récemment apparue, avait conquis le Proche Orient et toute la Péninsule Balkanique, en supprimant l'Empire byzantin et l'Empire bulgare et bientôt allait couronner sa marche triomphale et consolider son propre Empire par la prise de Constantinople, ainsi que par l'établissement de sa frontière sur le cours du Danube. Malgré les efforts de Mircea et de son héritier Michel (Mihail), la Valachie ne put sauver la Dobroudja, que les Turcs occupèrent définitivement en 1420.²¹ Mircea s'était vu même obligé, vers la fin de sa vie, de se reconnaître vassal de ces voisins par trop forts, qui étaient en train d'étrangler son accès à la mer. Un siècle ne sera pas écoulé et son exemple sera forcément suivi par un autre grand prince roumain, le brave voévode Étienne le Grand (Ștefan cel Mare) de Moldavie, qui, voyant coupé, lui aussi, son contact avec le commerce maritime, par la perte de Chilia et de Cetatea Albă, dut accepter également la suzeraineté turque, en recommandant, un instant avant d'expirer, à son fils Bogdan, de conclure des capitulations avec le Sultan.

À cette époque, la population de la Dobroudja était encore éminemment roumaine, ce que les sources allaient amplement attester à l'occasion du désastre des Croisés à Varna, en 1444, quand les fuyards chrétiens, cherchant à s'en sauver à travers ce pays, n'y rencontrèrent que des „Valaques”.²² Mais après cet évènement, les Turcs victorieux renforcèrent leur domination dans la Dobroudja, en colonisant ce pays avec des masses musulmanes apportées de toutes leurs provinces orientales. Une grande partie des Roumains locaux trouvèrent refuge au-delà du Danube, cependant ceux qui restèrent sur place, près de la rive droite du fleuve, comme sujets de l'administration turque, représenteront toujours la majorité de la population chrétienne du pays. Leur proportion sera constamment maintenue, voire augmentée, grâce aux apports des pâtres transylvains et des paysans de Valachie et de Moldavie, qui, en vertu de la vieille transhumance pastorale et des relations quotidiennes entre les deux rives du Danube, n'hésiteront pas à risquer la rigueur du régime des pachas, pourvu qu'ils jouissent de la fertilité des terres dobroudjiennes.²³

Tant que les Génois furent encore maîtres de leurs colonies de Crimée, avec Caffa à leur tête, la Valachie et la Moldavie, dont la vassalité ottomane était conditionnée par leur autonomie, ont pu encore continuer leur activité commerciale, concentrée surtout dans leurs ports danubiens. Leurs bateaux, à pavillon national, se rencontraient jusque dans la haute mer. Mais les Turcs ne tardèrent pas à s'emparer aussi des derniers établissements italiens de Crimée, malgré leur résistance appuyée par les contingents moldaves qui leur étaient venus en aide. Le commerce de la mer Noire devint un monopole de l'Empire ottoman et toute liberté de navi-

²¹ Anca Ghiță, *Condițiile instaurării dominației otomane în Dobrogea*, dans *Studii istorice sud-est europene*, I, București 1974, p. 43–126.

²² J. Dlugosz, *Historiae Polonicae*, Frankfurt 1711, XII, col. 810 ; cf. C. Brătescu, *Dobrogea la 1444 : Lupta de la Varna*, Arhiva Dobrogei, II, 1919, p. 96–115 ; idem, *Populația Dobrogei, dans 1878–1928 : Dobrogea, Cincizeci de ani, etc.*, p. 221–222.

²³ C. Brătescu, *Populația Dobrogei*, lieu cité, p. 227–236.

gation dans cette mer disparut. Cinq siècles durant ou peu s'en faut, la domination ottomane ne signifia pour nos principautés qu'une période de décadence. Les capitulations s'aggravèrent abusivement de mal en pire, de sorte qu'au XVIIIe siècle la Valachie et la Moldavie n'avaient plus le droit de tenir des armées ou de construire des fortifications, ni de se procurer des vaisseaux. Leurs princes étaient à ce temps nommés directement par le Sultan, qui les recrutait parmi ses sujets chrétiens. Les principaux ports danubiens de la Valachie : Brăila, Giurgiu et Turnu-Măgurele étaient devenus des possessions turques, comme têtes de ponts de l'Empire suzerain sur la rive gauche du Danube. Comme un exemple de cette misère c'est le sort de la vieille ville valaque de Floci, qui, très florissante jadis, devint à cette période si pauvre, si inutile, si désertée par ses habitants, qu'elle finit par disparaître complètement. On a de la peine aujourd'hui de déceler ses traces sur le terrain.

Pourtant tout a une fin, même après un demi-millénaire. À la grandeur de l'Empire ottoman, c'en est le crépuscule qui, selon la prédiction de notre Démètre Cantemir,²⁴ devait suivre. Et, enfin, ce crépuscule vint, en se faisant sentir dès le lendemain de l'échec turc devant Vienne. Sous les coups successifs de l'Autriche et surtout de l'Empire russe, la puissance turque commença son déclin. La Russie la força d'abord de concéder la liberté de navigation dans la mer Noire. Ensuite, par la paix d'Andrinople, en 1829, les Turcs furent obligés de reconnaître cette liberté aussi sur le Danube et de restreindre leur ascendant sur les Principautés, qui reçurent le droit à une armée propre et qui, grâce à la liberté de la navigation, commencèrent à recouvrer leur prospérité économique. Les têtes de ponts furent supprimées et les villes respectives rétrocédées à la Valachie.

La guerre de Crimée, bien que gagnée sur les Russes, par une coalition dont la Porte faisait partie, apporta, par le Congrès de Paris, en 1856, de nouveaux avantages aux pays roumains, qui furent mis sous la protection collective des sept grandes puissances européennes de l'époque. La navigation danubienne fut réglementée sous la tutelle des mêmes puissances. En même temps, on envisagea l'union des deux principautés, qui, moins de trois ans après, sera un fait heureusement accompli. C'est ainsi que l'Etat moderne de Roumanie (*România*) fut créé. Les progrès de son essor se produisirent si vite qu'en 1877 il se trouvait suffisamment fort pour proclamer son indépendance et faire la guerre à ses oppresseurs séculaires, en joignant ses forces à l'armée russe. La jeune armée roumaine se couvrit de gloire, en remportant les belles victoires de Grivitză, de Plevna, de Rahova, de Smîrdan (à Vidin). Le Congrès de Berlin, en 1878, reconnut à la Roumanie, outre l'indépendance, la possession des bouches du Danube et de la Dobroudja. Obligé d'y renoncer, l'Empire ottoman ne faisait que restituer cette province maritime à ceux auxquels il l'avait arrachée plus de quatre siècles et demi avant.

Désormais une ère de splendides perspectives s'ouvrait au peuple roumain, qui pouvait se mettre au travail avec la certitude que l'avenir

²⁴ Cf. P. P. Panătescu, *Dimitrie Cantemir*, București 1958, p. 178-180, au sujet de l'œuvre de Cantemir, *Histoire de l'Empire ottoman*.

était tout à lui. La façade de son pays était revenue à sa place naturelle. Il ne restait que refaire l'édifice entièrement, de tous ses côtés, par la réintégration de toutes les anciennes régions de la Dacie dans la structure d'un et même Etat de la Roumanie, ce que la grande Union de 1918 parachèva d'une façon magnifique.

La Dobroudja n'attendit pas ce moment merveilleux pour commencer sa floraison dans le cadre de l'Etat roumain. Elle se vit dotée d'emblée d'un port très actif à Constantza, d'importance internationale, d'un chemin de fer reliant ce port à la Capitale et au reste du pays, du majestueux pont de Cernavoda et aussi d'une flotte commerciale assez remarquable. L'élément roumain fut considérablement accru par des établissements individuels, sans préjudice pour la minorité musulmane, que l'Etat et le peuple roumains ont toujours traité avec sollicitude et sympathie. Les contrées de steppe, très pauvres en eaux fréatiques, ont été peuplées et mises en valeur avec un plein succès. Ces progrès continuèrent à plus forte raison après 1918, quand la Dobroudja n'était plus le vestibule d'un *hinterland* tronqué, mais celui de la grande patrie de tout le peuple roumain réuni.²⁵

Mais l'essor le plus grandiose fut pris par la Dobroudja dans les dernières décennies, sous le régime intensivement créateur du socialisme, quand le rythme des progrès réalisés dans cette province maritime est devenu si vertigineux et avec des effets si brillants qu'il paraît tenir du miracle. Il est inutile d'y insister, car les faits, visibles à chaque pas, en parlent d'eux-mêmes, avec une éloquence qu'aucune parole ne pourrait égaler.

C'est une preuve éclatante, dépassant les prévisions les plus optimistes, de la solidarité des Roumains avec la mer, de l'importance primordiale qu'ils ont su toujours accorder à cette façade de leur pays. Près de trois millénaires se sont écoulés depuis cette époque lointaine où leurs ancêtres, les Gètes, en errant avec leurs troupeaux au bord de la mer Noire, ont découvert pour la première fois, les bienfaits de cet élément qui leur ouvrait les voies de la prospérité et du progrès en les reliant au monde des hautes civilisations. Depuis lors, ils n'ont plus abandonné l'intérêt pour ce côté de leur patrie carpatodanubienne, qui est devenu leur principal lieu de contact avec les gens d'outre-mer. Ils ont légué cette attraction maritime à leurs successeurs latins les Roumains, qui, en poursuivant leurs aspirations toujours plus intensivement, réussirent à devenir eux-mêmes des hommes de la mer. Continuant encore, par une tradition de plus en plus dépourvue de sens, à l'appeler du nom de „Noire“, l'„Akhşaena“ de leurs prédécesseurs de l'antiquité, ils n'entendent plus à voir cette mer sous l'aspect sombre et mystérieux de jadis, mais comme l'élément bleu et ensoleillé, gai et attractif, qui leur est devenu un des plus familiers et des plus aimés.

²⁵ Pour les progrès réalisés dans la Dobroudja après 1878, cf., e.g., M. D. Ionescu (-Dobrogianu), *Dobrogiia în pragul veacului al XX-lea*, Bucureşti 1904, passim; et le vol. collectif 1878-1928: *Dobrogea: Cincizeci de ani de viaţă românească*, passim.

I. STUDII ȘI COMUNICĂRI

UNELE PROBLEME ALE PLASTICII ANTROPOMORFE
NEO-ENEOLITICE DIN ROMÂNIA ȘI RELAȚIILE EI CU
MEDITERANA ORIENTALĂ.

Așa cum am mai avut prilejul să subliniem, printre cele mai spectaculoase descoperiri neo-eneolitice din țara noastră se numără și sculpturile antropomorfe în lut, os și marmoră,¹ sculpturi care stau într-o relație strinsă și directă atât cu concepțiile magico-religioase, cât și cu practicile legate de acestea.

Dacă pe teritoriul României statuetele antropomorfe paleolitice, de tipul aceloră descoperite în Franța, Austria, Cehoslovacia, Uniunea Sovietică etc., lipsesc cu desăvârșire în schimb acelea neo-eneolitice sînt de o remarcabilă varietate și bogăție, excepție făcînd numai unele civilizații neolitice, ca de pildă grupul Gura Baciului-Circea, cultura Starčevo-Criș și într-o oarecare măsură și cultura Dudești.

Se cuvine de la început să arătăm (am mai făcut-o și cu altă ocazie) că ne raliem părerii potrivit căreia originea statuetelor antropomorfe, ca și a concepțiilor magico-religioase care au stat la baza creeri lor, este de căutat în Asia Anterioară și în Mediterana Orientală, cărora Europa de sud-est le rămîne tributară și din acest punct de vedere.

Cel mai vechi exemplar – neolitic – antropomorf a fost descoperit la Gura-Baciului și reprezintă un torso feminin, tăiat în piatră². Este dealtfel unica piesă de acest gen cunoscută pînă în prezent în grupa culturală de tip Protosesklo-Gura Baciului-Circea.

Statuetele culturii Starčevo-Criș³, modelate în lut sînt puternic stilizate, au uneori un gît lung, la partea superioară a căruia sînt indicate organele figurii și în cîteva cazuri prezintă o steatopigie relativ moderată.

¹ S. Marinescu-Bilcu, *Cîteva observații asupra sculpturii în lut a culturii Hamangia și influența ei asupra culturii Precucuteni*, Peuce, VI, 1976, sub tipar.

² N. Vlăsa, *Cea mai veche fază a complexului cultural Starčevo-Criș, în România*, Acta Musei Napocensis, IX, 1972, fig. 14/2.

³ M. Petrescu-Dîmbovița, *Sondajul stratigrafic de la Perieni*, Materiale, III, 1957, fig. 8/1-3; T. Bader, *Despre figurinele antropomorfe în cadrul culturii Criș*, Acta Musei Napocensis, V, 1968, fig. 1-3.

Destul de reduse numeric sînt atît reprezentările antropomorfe ale culturii liniar-ceramică⁴, cît și acelea ale culturii Dudești⁵. Este vorba tot de exemplare stilizate, avînd uneori corpul împodobit cu aceleași motive decorative ca și ceramica culturilor respective.

În schimb cultura Vinča-Turdaș (mai ales în faza B) se remarcă printr-o mare bogăție și varietate de statuete antropomorfe, redată fie în picioare, fie așezate pe scăunele îngrijit modelate — făcînd însă întotdeauna corp comun cu statueta. Alături de așezarea de la Turdaș⁶ (din centrul Transilvaniei), stațiunea în care s-au descoperit cele mai numeroase și frumoase exemplare este aceea de la Rastu⁷, de pe malul oltean al Dunării. Deși stilizate și schematizate, statuetele au o anumită eleganță, capul fiind adeseori realist redat (cu toată tratarea lui relativ triunghiulară și mai rar romboidală), nas proeminent, ochi reliefați, gură marcată și fiind îngrijit decorate cu motive fin incizate, adeseori umplute cu pastă albă (sau chiar roșie) de incrustație. Dintre numeroasele descoperiri de la Rastu rețin în mod deosebit atenția piesa bicefală⁸, statueta cu copil în brațe⁹ și cîteva figurine care redau femei gravide¹⁰.

Statuetele culturii Boian sînt mai reduse numeric¹¹, dar pentru prima dată în cuprinsul acestei culturi apar și piese tăiate în os. Este vorba de o figurină aproape miniaturală descoperită la Cernica¹², a cărei formă geometrizantă nu anulează plasticitatea corpului uman.

⁴ Exceptînd măștile umane, de fapt fragmente de vase cu figură umană (v. A. László, *Unele considerații privind relieful figurale de pe ceramica neolitică din România*, Analele Universității Iași, XIV, 1968, p. 73—91), din cultura liniar ceramică de pe teritoriul României se mai cunosc: un fragment de statueta descoperită la Tirpești (v. S. Marinescu-Bîlcu, *Aspect tardifs de la civilisation à céramique rubanée et sa contribution à la genèse de la civilisation Pré-cucuteni I*, *Præhistorische Zeitschrift*, 46, 1971, 1, fig. 2/1), precum și o piesă — de asemenea fragmentară — descoperită la Traian — Dealul Fîntînii (v. Vl. Dumitrescu, *Arta preistorică în România*, București, 1974, p. 176, fig. 183/7).

⁵ E. Comșa, *Données sur la civilisation de Dudești*, *Præhistorische Zeitschrift*, 46, 1971, 2, fig. 29 ; 31 ; M. Nica, *La culture de Dudești en Olténie*, *Dacia*, NS, XX, 1976, fig. 16/1—3 ; 17/1—6, 9, 11 ; 18/1—9.

⁶ M. Roska, *Die Sammlung Zsófia von Torma*, Cluj, 1941, pl. CXXXVII/9—16 ; CXXXVIII ; CXXXIX ; CXL.

⁷ Vl. Dumitrescu, *L'art néolithique en Roumanie*, București, 1969, p. 58—59, fig. 58—60 ; idem, *Arta preistorică...* p. 184—189, fig. 191—195. Statuete aparținînd culturii Vinča s-au descoperit și în alte spații (a se vedea spre exemplu ; E. Comșa și O. Răuț, *Figurine antropomorfe aparținînd culturii Vinča, descoperite la Zorlențu Mare*, *SCIV*, 20, 1969, 1, p. 3—14) dar exemplarele cele mai reușite provin din stațiunile Turdaș și Rastu.

⁸ Vl. Dumitrescu, *Semnificația și originea unui tip de figurină feminină descoperită la Rast (r. Băilești, reg. Craiova)*, *SCIV*, VII, 1956, 1—2, p. 95—118, fig. 1.

⁹ Vl. Dumitrescu, *L'art néolithique...* fig. 58.

¹⁰ Inedite, mulțumim și pe această cale profesorului Vladimir Dumitrescu pentru permisiunea de a le aminti în studiul nostru.

¹¹ E. Comșa, *Istoria comunităților culturii Boian*, București, 1974, fig. 74—77.

¹² Gh. Cantacuzino și Seb. Morintz, *Die Jungsteinzeitlichen Funde in Cernica (Bukarest)*, *Dacia*, N.S., VII, 1963, fig. 27/7 ; Gh. Cantacuzino, *The Prehistoric necropolis of Cernica and its Place in the Neolithic cultures of Romania and Europe in the Light of Recent Discoveries*, *Dacia*, N.S. XIII, 1969, fig. 5/30.

Bogat împodobite și îngrijit modelate sînt și statuetele culturii Vădăstra¹³, a căror formă generală este supusă acelorași reguli de stilizare și schematizare ca și restul figurinelor amintite pînă în prezent. Se remarcă însă plasticitatea și respectarea proporțiilor în redarea corpului statuetelor masculine¹⁴.

Plastica culturii Hamangia¹⁵ surprinde prin unitatea și uniformitatea ei.* Indiferent dacă figurinile sînt modelate în picioare sau așezate, ele sînt lucrate în aceeași manieră, cu corp masiv, sîni mai mult sau mai puțin proeminenți, gîtul și capul în formă de coloană (fără redarea organelor figurii umane), au o anumită tendință de geometrizare a corpului omenesc și manifestă predilecție pentru fațetarea anumitor părți a lui. Excepție parțială de la acest „canon” fac numai cele două cunoscute capodopere¹⁶, așa numitul „gînditor” și perechea lui feminină, ale căror capete au fost și ele modelate. Tot acum apar și primele exemplare tăiate în marmură. Reținem deocamdată că statuetele culturii Hamangia sînt unice în nordul Balcanilor, tipul respectiv, cu toate caracteristicile lui încetîndu-și existența odată cu dispariția culturii Hamangia, nu înainte însă de a împrumuta unele dintre trăsăturile sale (*subliniem numai unele*) altor culturi – și destul de ciudat unei culturi mai îndepărtate în spațiu – anume culturii Precucuteni.

Stilizată și schematizată, plastica acestei ultime culturi se remarcă mai ales prin predilecția pentru steatopigie, gîturi înalte (care au însă modelate la capăt organele figurii umane) și varietatea reprezentărilor¹⁷. Subliniem pentru moment din repertoriul statuetelor acestei culturi o figurină dublă¹⁸, unele piese phalice¹⁹, altele reprezentate cu sîinii lăsați sau cu ei „tari”²⁰, precum și așa-zisa replică precucuteniană a „gînditorului”²¹ de la Cernavoda. Mai amintim o piesă destul de modestă tăiată în os²².

¹³ C. Mateescu, *Săpături arheologice la Crușovu*, Materiale, III, 1957, fig. 4 ; 10 ; idem, *Săpături arheologice la Vădăstra*, Materiale, IX, 1970, fig. 1 ; M. Nica, *La culture de Dudești en Olténie, Dacia*, N.S., XX, 1976, fig. 18/10–12 ; *Expoziția de istorie a Muzeului Olteniei*, Revista Muzeelor și monumentelor, XIII, 1976, 4, p. 9 (figurină descoperită în așezarea de la Hotărani, com. Fărcașele. Puternic stilizată, pare a avea așa cum rezultă din reproducerea fotografică un cap mare cu nasul „en bec d'oiseau” și corp masiv fără prea multe detalii anatomice, terminat printr-un pedestal).

¹⁴ C. Mateescu, *Săpături arheologice la Crușovu*, loc. cit., fig. 4.

¹⁵ D. Berciu, *Cultura Hamangia*, I, București, 1966, fig. 1–3 ; 38/4 ; 42–58.

* Pentru culturile Hamangia, Precucuteni, Cucuteni și Gumelnița, referirile noastre bibliografice se vor limita la opere de sinteză, întrucît amintirea tuturor rapoartelor de săpături și a articolelor în care au fost publicate statuete antropomorfe ar încărcă prea mult aparatul critic. Am preferat lucrări recente care au la rîndul lor indicațiile bibliografice necesare.

¹⁶ D. Berciu, *Deux chefs d'oeuvres de l'art néolithique en Roumanie*, Dacia, N.S., IV, 1960, fig. 1–7 ; idem, *Contribuții la problemele neoliticului în România*, în *lumina noilor cercetări*, București, 1961, fig. 275–277.

¹⁷ S. Marinescu-Bilcu, *La plastica in terracotta della cultura precucuteniana*, Rivista di scienze preistoriche, XXIX, 1974, 2, fig. 1–15.

¹⁸ *Ibidem*, fig. 15/8.

¹⁹ *Ibidem*, fig. 10/5.

²⁰ *Ibidem*, fig. 3/7,9.

²¹ *Ibidem*, fig. 10/7.

²² *Ibidem*, fig. 15/1,5 (?).

Statuetele fiecăreia dintre cele trei faze ale culturii Cucuteni (A, A-B și B)²³ sînt atît de riguros încadrate în canoane încît nu pot fi în nici un caz confundate. Exceptînd idolii de „tip troian“ (caracteristici numai fazei Cucuteni A)²⁴, figurinele sînt de o rară eleganță, cu siluete echilibrate, în faza A avînd o steatopigie pronunțată, pe care fazele următoare o modează treptat. Figurinele primei faze (A) sînt în general decorate cu incizii fine (nelipsind însă nici piesele cu decor mai adîncit, nici cele pictate); începînd cu faza Cucuteni A-B se trece exclusiv la decorarea cu ajutorul picturii²⁵, (dar întîlnim și exemplare nepictate sau care și-au pierdut pictura).

Modelată în lut de la rudimentar la adevărate opere de artă, tăiată mai rar și în marmură și relativ frecvent în os, sculptura culturii Gumelnița²⁶ îmbracă toate formele de reprezentare, eliberată de toate canoanele. În picioare, așezate, chircite, cu capul în miini, cu sau fără brațe, reprezentate în preajma nașterii, cu un disc pe creștet, cu rochie cloș, purtînd un vas pe cap (tip în general bicefal), uneori duble (pereche înlănțuită duos), decorate sau nu, statuetele acestei culturi dau măsura geniului și fanteziei creatorilor ei, deși rareori ating echilibrul statuetelor cucuteniene; spre deosebire de acestea însă redau uneori și diverse fizionomii, caracteristice desigur populației respective.²⁷

Cu toate că sînt mai rare, statuetele masculine nu lipsesc din repertoriul plastice neo-eneolitice din România²⁸.

O bună parte dintre culturile enunțate mai sus au folosit în egală măsură aplicațiile antropomorfe pe vase²⁹, capace și butoni antropomorfi³⁰, precum și vasele antropomorfe, ultimele binecunoscute culturii Cucuteni (în special fazei A)³¹, dar bogat și variat modelate mai ales pe parcursul evoluției culturii Gumelnița³², nelipsind însă nici din inventarul culturii Tisa³³.

Așa cum subliniam la început, originile statuetelor antropomorfe sînt de căutat mai ales în Asia Anterioară și Mediterana Orientală, cunoscute

²³ Vl. Dumitrescu, *Arta preistorică în România*, fig. 219–231.

²⁴ *Ibidem*, fig. 225–226.

²⁵ *Ibidem*, fig. 227–231; Vl. Dumitrescu, *L'art néolithique en Roumanie*, fig. 75.

²⁶ Vl. Dumitrescu, *Arta preistorică...* fig. 242–255.

²⁷ Ne referim la cîteva piese inedite descoperite la Căscioarele.

²⁸ Am menționat statueta masculină de la Crușovu (v. nota 14) la care se adaugă gînditorul de la Cernavoda (v. nota 16), acela de la Tîrpești precum și o serie de statuete precucuteniene (S. Marinescu-Bilcu, *La plastica...* loc. cit., fig. 1/15; 8/4, 7, 10; 10/5,7) o statueta de la Ipotești (v. E. Comșa, *op. cit.*, fig. 76/3), unul din personajii perechi de la Gumelnița (Vl. Dumitrescu, *op. cit.*, fig. 249), statueta de la Drăgușeni – Suceava (Vl. Dumitrescu, *op. cit.*, fig. 229) precum și o serie de alte exemplare cucuteniene, unele inedite.

²⁹ Este vorba fie de statuete întregi sau aproape întregi, fie de capete sau de măști umane aplicate pe vase. Intrucît cele mai reprezentative tipuri au fost recent republicate ne vom permite să cităm lucrarea în care le găsim adunate la un loc și care are și bibliografia necesară. Vl. Dumitrescu, *op. cit.*, fig. 201/3–7; 232–234; 262; 264–267.

³⁰ *Ibidem*, fig. 211/1; 259–261.

³¹ *Ibidem*, fig. 238 – există și alte exemplare provenind din stațiuni cucuteniene.

³² *Ibidem*, fig. 256–258.

³³ *Ibidem*, fig. 197. Nu este propriu-zis un vas antropomorf, partea lui inferioară avînd o formă globulară, nu una antropomorfă de tipul vaselor de la Vidra, Sultana sau a celor cucuteniene.

fiind originea sudică a grupului de tip Protosesklo, Gura Baciului-Cîrcea, precum și a culturilor Starčevo-Criș, Vinča-Turdaș, Dudești, Boian, parțial Petrești, Gumelnița, dar mai ales Hamangia.

Și dacă asemănările dintre statuetele celor două zone (carpato-balcanică pe de o parte și mediterano-microasiatică pe de alta) sînt de ordin ceva mai general, în schimbul legăturile anatoliano-egeene ale sculpturii în lut a culturii Hamangia, subliniate încă din 1961³⁴, sînt de o evidență și de o claritate incontestabile.

La baza plasticii de la Hocilar, Çatal Hüyük și Hamangia stă (după părerea lui D. Berciu) aceeași concepție de tratare a corpului uman, deși mișcarea și realismul accentuat al statuetelor anatoliene lipsește celor dobrogene, unde predomină reprezentarea statică³⁵. Au fost semnalate și similitudinile plasticii de la Hamangia cu aceea de la tell Halaf și Tepe Sarab³⁶, cu tot decalajul cronologic dintre cele două zone, dar se cuvine amintit deasemenea prototipul anatolian al „gînditorului” de la Cernavoda (și implicit al aceluia de la Tîrpești)³⁷.

Evidențind rolul neoliticului Asiei Anterioare în răspîndirea bunurilor materiale și spirituale înspire spațiul carpato-balcanic, se cuvine totuși să arătăm și rolul jucat de lumea egeică nu numai în complexul fenomen al neolitizării acestor zone, ci și în acela al transmiterii reprezentărilor plastice.

O bună parte din sculptura în lut și marmură descoperită în Grecia la Magula Karamourlar³⁸, Chaeronea³⁹, Nea Nikomedeia⁴⁰, Prodomos⁴¹, Hierapetra⁴², regiunea Pharsala⁴³, Sparta⁴⁴ etc., modelată cu forme ample, fie în picioare, fie așezate, stă mărturie a legăturilor statornicite probabil între podișul anatolian și Peninsula Balcanică. Nu lipsesc nici verigile intermediare, reprezentate de pildă de statuetele descoperite în Creta⁴⁵ sau în alte insule egeene.

Este adevărat că uneori se neagă legăturile genetice dintre culturile neolitice ale Anatoliei și ale Greciei⁴⁶, fără însă a se putea explica similitudinile unei serii de descoperiri din această ultimă zonă cu cele de la Hacilar și Çatal Hüyük. Dealtfel însăși decalajul cronologic și anterioritatea neoliticului Asiei Mici față de acela vest egeean pun sub semnul îndoielii ipoteza mai sus menționată.

³⁴ D. Berciu, *Deux chefs d'ouvres... loc. cit.*; idem, *Contribuții la problemele neoliticului*, p. 510–526; idem, *Cultura Hamangia*, p. 53–55; 82–106.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ Piesă inedită aflată într-o colecție particulară, amintită pentru prima dată de noi (V. S. Marinescu-Bilcu, *Cultura Precucuteni pe teritoriul României*, București 1974, p. 94)

³⁸ D. R. Theocharis, *Neolithic Greece*, Atena, 1973, fig. 202.

³⁹ *Ibidem*, fig. 39; V. Müller, *Frühe Plastik in Griechenland und Vorderasien*, Köln, 1929, pl. III/65.

⁴⁰ D. R. Theocharis, *op. cit.*, fig. 19.

⁴¹ *Ibidem*, fig. 16.

⁴² *Ibidem*, fig. 75.

⁴³ *Ibidem*, fig. 38.

⁴⁴ *Ibidem*, fig. 17; 200; 226; V. Müller, *op. cit.*, pl. III/56–57.

⁴⁵ V. Müller, *op. cit.*, cl. I/19; D. R. Theocharis, *op. cit.*, fig. 262.

⁴⁶ D. R. Theocharis, *op. cit.*

Ținând seama de observațiile lui J. Mellaart asupra statuțelor de la Hacilar, potrivit cărora meșterii de acolo portretau anumite aspecte ale vieții principalelor divinități, indicînd pe lingă trăsăturile rasiale și vîrsta⁴⁷, considerăm că s-ar putea revizui, pe această linie de gîndire, și o serie de statuete descoperite în România. Evidențiind cele două aspecte ale divinității — acela de fată nubilă și mamă — el arată totuși că aceste două aspecte se întîlnesc și combinate, putînd fi în acest caz interpretate și ca o singură zeiță⁴⁸. Dacă ne gîndim la varietatea de redare a șoldurilor, dar mai ales a sînilor statuțelor culturii Hamangia — de la sîni mici abea schițați, la sîni conici plasați perfect orizontal, de la sîni amplii, pînă la sîni care atîrnă — sau la statuetele altor culturi (Precucuteni, Cucuteni și Gumelnița) ipoteza pare destul de verosimilă.

Este deci posibil ca meșterii neoliticieni, cu geniul ce răzbate din operele păstrate dealungul mileniilor, să fi reprezentat momente de evoluție din viața divinității, căreia împrumutîndu-i trăsăturile caracteristice propriilor lor existențe au redat-o în toate ipostazele de la copil la fată „nubilă” și „matroană”.

Potrivit unei alte păreri, reprezentările duble ar reda la rîndul lor pe „Mamă și Fică” precursore ale cuplului Demetra și Cora⁴⁹. Deși cu prudență, ne întrebăm dacă nu s-ar putea da o astfel de interpretare statuetei duble precucuteniene descoperite la Traian-Dealul Fintînilor, sau grupului vincian de la Rastu (piese menționate de noi mai sus). Credem a nu fi lipsit de importanță să amintim că și prototipul divinității cu copil în brațe (Kourotrophos) este de căutat tot în Grecia, (Seskleo⁵⁰).

Cu nuanțările de mai sus (precum și cu unele făcute cu alte ocazii) amintim că ne-am raliat de mult ipotezei potrivit căreia statuetele feminine reprezintă „divinitatea” fecundității și a fertilității (dar și pe purtătoarele de ofrande, orantele etc) în timp ce acelea masculine pe acolitul ei „divin”, pe care însă nu-l putem numi încă „zeu” și nici lega de cultul soarelui, așa cum încearcă să o facă unii cercetători⁵¹.

Un cult uranian — se pare destul de bine conturat și individualizat — este atestat de sanctuarul descoperit la Căscioarele⁵², dar antropomorfizarea lui este de dată mai recentă și va fi atestată evident mai întîi tot în Orient și lumea egeică.

⁴⁷ J. Mellaart, *Excavations at Hacilar* (1), p. 168–171.

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ P. Lévêque, *Formes et structures méditerranéennes dans la genèse de la religion grecque*, Praelectiones Patavine, Roma, 1972, p. 173–196.

⁵⁰ D. R. Theocharis, *op. cit.*, fig. 56.

⁵¹ O. Höckmann, *Die menschengestaltige Figuralplastik der südosteuropäischen Jungsteinzeit und Steinkupferzeit*, Hildesheim, 1968, p. 144.

⁵² Vl. Dumitrescu, *Edifice destiné au culte découvert dans la couche Boian-Spanțov de la station-tell de Căscioarele, Dacia, N.S., XIV, 1970, p. 5–24.*

RESUMÉ

QUELQUES PROBLÈMES DE LA PLASTIQUE NÉO-ÉNÉOLITHIQUE EN ROUMANIE
ET SES RAPPORTS AVEC LA MÉDITERRANÉE ORIENTALE

Une brève revue des principales cultures néo-énéolithiques épanouies en territoire roumain montre que les statuettes d'argile sont signalées dès l'époque de la culture Criș-Starcevo ; par la suite, on les retrouve dans les cultures Vinča-Turdaș, Dudești, Hamangia, Boian, Vădastra, Prăcucuteni, Gumelnița et Cucuteni. On précise les traits caractéristiques de la plastique en argile propre à chacune de ces cultures et le moment où la plastique s'enrichit d'exemplaires taillés en pierre et en os.

Tout en soulignant une fois de plus la portée de la plastique en argile développée par les cultures Criș et Hamangia, ainsi que leurs analogies avec le Proche-Orient et le monde égéen, l'auteur attire l'attention sur les liens qu'on peut saisir entre la sculpture en argile et en marbre développée par le néolithique grec (continental et insulaire) avec celle du plateau anatolien. La tentative de nier ces liens ne repose, pour le moment, sur aucune base sérieuse de discussion, d'autant plus qu'au point de vue chronologique il a été prouvé que le néolithique microasiatique est antérieur à celui de la côte occidentale de l'Égée et des Iles.

D'autre part, l'auteur rallie à la thèse suivant laquelle les statuettes féminines sont en étroite relation avec le culte de la fécondité, alors que les statuettes masculines représentant les acolytes de cette „divinité“.

L'auteur attire l'attention sur le caractère unique du type de statuettes développé par la culture Hamangia (et, dans certains cas, par la culture Prăcucuteni II-III) dans le Nord des Balkans. Par la même occasion, on recommande leur révision dans le sens du point de vue de J. Mellaart, qui, se rapportant à la plastique de Hacilar, note deux aspects de la divinité : la fille nubile et la mère. Parfois les deux hypostases se combinent pouvant être alors interprétées comme une déesse unique.

DESPRE „FIGURINELE EN VIOLON” DIN ARIA CULTURII GUMELNIȚA

Intensificarea activității arheologice, din ultimele decenii, din România și Bulgaria, a făcut posibilă aprofundarea a numeroase probleme privind culturile neo-eneolitice de pe ambele maluri ale Dunării Inferioare. În cercetările și studiile efectuate de arheologi s-a acordat atenția cuvenită și diferitelor obiecte de os (descoperite în timpul săpăturilor), inclusiv figurinelor de os, de diverse tipuri, documentate, mai cu seamă, în așezările aparținând culturii Gumelnița. Primele figurine de acest fel au fost scoase la iveală încă de la începutul secolului nostru.¹ Cu timpul, crescând mult numărul descoperirilor similare, au fost publicate câteva lucrări de sinteză despre figurinele de os². Începând din anul 1923 seria lor a fost completată cu câteva piese găsite în așezarea tell de la Gumelnița și atribuite de descoperitor grupului de figurine de tip „en violon”.³ Aceste obiecte au trei părți principale: „capul” cu două prelungiri laterale cu vîrf ascuțit în jos, „gîtul” înalt și relativ îngust, apoi, „corpul” de formă dreptunghiulară sau puțin lățită la bază. Majoritatea pieselor au cîte trei șiruri de orificii mici pe „cap” și la extremitățile „corpului”.

Din anul 1924 și pînă în prezent, numărul pieselor asemănătoare, descoperite pe diferite șantiere de săpături, a tot crescut, concomitent extinzîndu-se tot mai mult arealul lor de răspîndire la sud și la nord de Dunăre.

¹ Anastas Cilingirov, Костни идоли от преисторичного селище б с. Султан-Поповско. In : *Izvestia-Société*, I, 1910, p. 105–110.

² Amintim principalele lucrări apărute pînă în 1950 : Vladimir Dumitrescu, *Figurinele antropomorfe de os din civilizația eneolitică balcano-danubiană* : In : *Inchinare lui N. Iorga...*, Cluj, 1931, p. 1–11 ; Vasil Mikov, Идолната пластика през новокамената епоха. In : *Izvestia-Institut*, VIII, 1934, p. 183–214 ; Vladimir Dumitrescu, *Les figurines anthropomorphes en os du Sud-Est de l'Europe, pendant la période énéolithique*. In : *RIEB*, III, II (6), 1938, p. 371–382 ; Dinu V. Rosetti, *Steinkupferzeitliche Plastik aus einem Wohnhügel bei Bukarest*. In : *JPEK*, XII, 1938, p. 29–50 ; N. Petkov, Класификация на плоските костни идоли в Балкано-дунавската област. In : *Godisnik-Plovdiv*, II, 1950, p. 25–37.

³ Vladimir Dumitrescu, *Découvertes de Gumelnița*. In : *Dacia*, I, 1924, p. 339, fig. 10/1.

Din lucrările de specialitate publicate pînă acum (care ne-au fost accesibile) am strîns date despre 30 de piese (29 de os și una de marmură) descoperite în 14 așezări din :⁴

A. Sud-estul României : 1. *Jilava*⁵ (j. Ilfov) ; 2. *Vidra*⁶ (j. Ilfov) ; 3. *Pietrele*⁷ (j. Ilfov) ; 4. *Căscioarele*⁸ (j. Ilfov) ; 5. *Oltenița Renie*⁹ (j. Ilfov) ; 6. *Oltenița „Gumelnița”*¹⁰ (j. Ilfov).

B. Bulgaria : 7. *Ruse*¹¹ (reg. Ruse) ; 8. *Varna*¹² (reg. Varna) ; 9. *Sava*¹³ (reg. Varna) ; 10. *Goliarno Delcevo*¹⁴ (reg. Varna) ; 11. *Zavet*¹⁵ (reg. Burgas) ; 12. *Karanova*¹⁶ (reg. Sliven) ; 13. *Zagorți*¹⁷ (reg. Sliven) ; 14. *Gniliane-„Okolglava”*¹⁸ (reg. Sofia).

Marcarea pe hartă a tuturor acestor puncte ne ajută la delimitarea ariei de răspîndire a obiectelor descrise. Analiza hărții (fig. 1) impune o primă observație de ordin general, majoritatea lor au fost descoperite în părțile răsăritene ale zonei avute în vedere, anume aproximativ între lalomița la nord și Marița la sud. O singură piesă izolată a fost găsită în partea de vest în apropiere de Sofia.

Ținînd seama de observațiile stratigrafice făcute pe teren de către descoperitori, piesele studiate datează din timpul a trei culturi deosebite:

I. Majoritatea pieselor, în număr de 27, au fost găsite în straturi cu materiale arheologice aparținînd culturii Gumelnița.

⁴ Numerotarea din text corespunde cu cea de pe hartă.

⁵ Piesă descoperită de către Dinu V. Rosetti (v. Eugen Comșa, *Quelques considérations sur la culture Gumelnița (L'agglomération Măgura Jilavei)*. In : *Dacia*, NS, XX, 1976, p. 115, fig. 11/4.

⁶ Dinu V. Rosetti. *Săpăturile de la Vidra-raport preliminar*. In : *PMMB*, 1, 1934, p. 28, fig. 41 ; p. 45. Cea de a doua piesă (fragmentară) este reprodusă pe pl. III/8.

⁷ D. Berciu. *Cercetări și descoperiri arheologice în reg. București*. In : *Materiale*, II, 1956, p. 539, fig. 65/1-3.

⁸ Informație de la Silvia Marinescu-Bîlcu, căreia îi mulțumim și pe această cale. ⁹ Sebastian Morintz și Barbu Ionescu. *Cercetări arheologice în împrejurimile orașului Oltenița (1958-1967)*. In : *SCIV*, 19, 1968, 1, p. 99, fig. 3/5.

¹⁰ Vladimir Dumitrescu, *op. cit.*, p. 339, fig. 10/1 ; idem, *Fouilles de Gumelnița*. In : *Dacia*, II, 1925, p. 88, fig. 66/1 ; idem. *Gumelnița. Sondajul stratigrafic din 1960*. In : *SCIV*, 17, 1966, 1, p. 61, fig. 7/3 și p. 94.

¹¹ G. Georgiev și N. Angelov. Разкопки на селищната могила до Русе през 1948-1949 год. In : *Izvestia Institut*, XVIII, 1952, p. 169, fig. 158/1, 2, p. 174-175 ; Aceiași. Разкопки на селищната могила до Русе през 1950-1953 год. In : *Izvestia-Institut*, XXI, 1957, p. 102-104 și fig. 61.

¹² Ivan S. Ivanov. Разкопки на варненския енеолитен некропол през 1972 г. In : *Izvestia-Varna*, XI (XXVI) 1975, p. 1-16. Gr. 1 p. 7 (nr. 73) pl. XIV/73, pl. XLIII și pl. XLIV ; Gr. 2 ; pl. 11, pl. XVII/B, pl. XX/17, pl. XXI/17 ; Gr. 3 ; p. 14 (nr. 16), pl. XXV/B, pl. XXVIII, pl. XXIX/16.

¹³ M. Mircev și D. Zlatarski. Селищната могила при с. Сава. In : *Izvestia-Varna*, XI, 1960, p. 20, fig. 39/a.

¹⁴ H. Todorova și colab. Селищната могила при Голчмо Делчево. Sofia, 1975, p. 41, 43, 73 (fig. 42 : tabel comparativ coloana IX), p. 184, pl. 70/4 = p. 187, pl. 73/14 ; p. 208, pl. 96/7 = p. 209, pl. 97/16.

¹⁵ V. Mikov. Селищната могила до с. Завет Бургаско. In : *Izvestia-Institut*, XXIV, 1961, p. 291, fig. 26/d.

¹⁶ G. Georgiev și N. Angelov, *op. cit.*, In : *Izvestia-Institut*, XVIII 1952, p. 174 și nota 3.

¹⁷ G. I. Georgiev. *Kulturgruppen der Jungstein-und Kupferzeit in der Ebene von Thrazien (Südbulgarien)*. In : *L'Europe à la fin de l'âge de la pierre*, Praga, 1961, pl. XXXVIII/7.

¹⁸ Nedelcio Petkov. Селищната могила Околглава. In : *Izvestia-Institut*, XVII, 1950, p. 162, fig. 96/c și p. 163.

A. Piesele descoperite în așezările gumelnițene de la nord de Dunăre sînt datate de arheologi ca fiind din timpul fazelor : Gumelnița A 2 și Gumelnița B 1.

Fazei Gumelnița A 2 îi sînt atribuite cele trei piese găsite – după cum precizează D. Berciu¹⁹ – printre dărîmăturile locuinței nr. 1 din așezarea tell „Gorgana” de lingă satul Pietrele. Obiectele aparțin unor variante deosebite ca mărime și formă. Prima piesă (fig. 2/1), cea mai mică, are „capul” cu marginea de sus arcuită și „urechile” cu virful bont, linia „umerilor” și aceea a „gîtului” sînt arcuite, iar „corpul” este dreptunghiular. Obiectul nu are nici un orificiu. Este probabil vorba de o piesă neterminată.

Marginea „capului” la a doua piesă este arcuită și are trei orificii (fig. 2/2), iar cea de a treia are marginea dreaptă și numai două orificii laterale (fig. 2/3). „Urechile” lor sînt ascuțite și „gîtul” relativ lat și scurt. „Corpul” e dreptunghiular cu partea inferioară puțin mai largă și marginea de jos arcuită. La ambele extremități ale „corpului” sînt cîte trei orificii. Obiectele fiind aflate printre dărîmăturile unei locuințe distruse prin foc²⁰, trebuie să admitem că sînt contemporane între ele.²¹

Restul de șapte piese au fost descoperite în așezările de la : Gumelnița, Vidra, Jilava și Căscioarele, în straturi cu materiale arheologice datate toate din timpul fazei Gumelnița B 1.

Din cuprinsul așezării de la Gumelnița s-au scos la iveală trei obiecte²² : a) Un fragment din „corp” (fig. 2/7) de formă dreptunghiulară, cu marginea de jos arcuită, cu cîte trei găurele mici la extremități ; b) Dintr-o altă piesă (fig. 2/8) s-a păstrat „gîtul” lat și „capul” cu marginea de sus arcuită, prevăzută cu un șir de trei orificii dispuse în linie dreaptă. De remarcat că „urechile” mici și arcuite sînt asimetrice (una este mai jos și alta mai sus) ; c) Ultimul obiect este fragmentar (fig. 2/9). A avut „capul” cu marginea arcuită (cu trei găurele), „urechile” lungi și ascuțite. „Gîtul” este mai îngust la bază și mai lat sus. „Corpul” are formă dreptunghiulară, cu cîte trei orificii la extremități.

Cele două piese fragmentare de la Vidra²³ sînt puțin deosebite : una are „corpul” dreptunghiular prelung cu cele două șiruri de cîte trei orificii (fig. 2/4), iar a doua îl are scurt și lat (fig. 2/5), cu „umerii” asimetrice, unul mai jos și altul mai sus, cu orificii numai jos.

Obiectul de la Jilava²⁴ este reprezentat prin „corp” dreptunghiular prelung (fig. 2/6), cu partea de jos puțin mai lată, avînd, de asemenea, cele două șiruri de orificii.

¹⁹ D. Berciu, *op. cit.*, în : Materiale, II, 1956, p. 538–539 și fig. 65.

²⁰ *Ibidem*, p. 538.

²¹ Este curios faptul că în locuința nr. 1 de la Pietrele s-au găsit atît obiecte specifice fazei Gumelnița A 2 (de ex. figurina de os din fig. 66/3), cît și obiecte („pudriera”, „figurinele” descrise și capace) pe care le considerăm ca fiind specifice fazei Gumelnița B 1. Se pune întrebarea sînt toate aceste obiecte contemporane, dovedind o persistență a tipului de figurină plată, ori figurina amintită provine dintr-un strat mai vechi, fiind – eventual – refolosită de oamenii neolitici din faza Gumelnița B 1.

²² Vezi nota 10.

²³ Vezi nota 6.

²⁴ Vezi nota 5.

La Căscioarele tot în strat Gumelnița B 1, s-a găsit un astfel de obiect.²⁵

Nici unul din obiectele descrise nu este ornamentat și nu are amănunte anatomice.

B. Piese similare descoperite în ținuturile din estul Bulgariei sînt și ele datate în fazele Gumelnița A 2 și B 1.

Cele mai multe exemplare au fost găsite în timpul săpăturilor din așezarea tell de la Ruse²⁶ (8 piese, fig. 3/1-8). Dintre acestea s-au păstrat întregi numai cinci, iar din celelalte trei s-a găsit numai partea inferioară. Este de remarcat că o singură piesă (neterminată) are marginea „capului” arcuită (fig. 3/1), iar restul de patru obiecte întregi au aceeași margine în unghi (fig. 3/2-5). Majoritatea exemplarelor au partea inferioară a „corpului” puțin lățită, cu marginea dreaptă sau arcuită.

În cuprinsul necropolei de la Varna²⁷ au fost găsite o serie de obiecte asemănătoare, dintre ele au fost publicate pînă acum numai trei piese: una de marmură (fig. 3/9), cu marginile „capului” și „corpului” arcuite. O a doua piesă este de os (fig. 3/10), cu marginea „capului” în unghi. „Corpul” este dreptunghiular. Pe obiect sînt trei șiruri de cîte trei orificii mici. Ultimul exemplar de la Varna este fragmentar (fig. 3/11). Din el s-a păstrat numai „corpul”.

În așezarea gumelnițeană de la Sava²⁸ s-a găsit o piesă de același tip (fig. 3/17), din care s-a păstrat numai „corpul” dreptunghiular, cu cîte trei orificii la extremități.

La Goleamo Delcevo²⁹ s-au descoperit o serie de piese în cuprinsul nivelurilor: X-XII, XV, și XVII. Mărimea și formele sînt variate (fig. 3/12-14). Una (fig. 3/14) pare a fi refolosită. „Corpul” și „gîtul” s-au păstrat întregi, iar din „cap” o simplă porțiune aproape rotundă. Sugrumătura de la capătul de sus al „gîtului” indică existența fostelor „urechi”. A doua piesă credem că este neterminată. Este mică în raport cu celelalte. Extremitățile ei sînt arcuite. Lipsesc orificiile. Din a treia piesă s-a păstrat numai „corpul” cu „umerii” oblici. Are pe partea inferioară a „corpului” un singur orificiu.

O piesă fragmentară (fig. 3/15) deosebită provine și din așezarea de la Zavet³⁰. Are păstrată numai o parte din „cap” și „corp”. Marginea inferioară a „capului” este dreaptă, cu cîte un orificiu la colț. Pe mijloc este un orificiu mai mare și altul mic. „Gîtul” este lat. „Umerii” erau dreți, cu un șir de trei orificii alături.

La Zagorți³¹ a fost descoperită o piesă lucrată cu multă grijă (fig. 3/16) Marginea „capului” este arcuită. Pe fotografie, în zona „capului” se observă un singur orificiu dar este firesc să fi avut trei. „Gîtul” este puțin mai îngust la bază. „Corpul” este lățit simetric la partea inferioară. Marginea de jos este arcuită. Pe extremitățile „corpului” sînt cîte trei găuri mici.

²⁵ Vezi nota 8.

²⁶ Vezi nota 11.

²⁷ Vezi nota 12.

²⁸ Vezi nota 13.

²⁹ Vezi nota 14.

³⁰ Vezi nota 15.

³¹ Vezi nota 17.

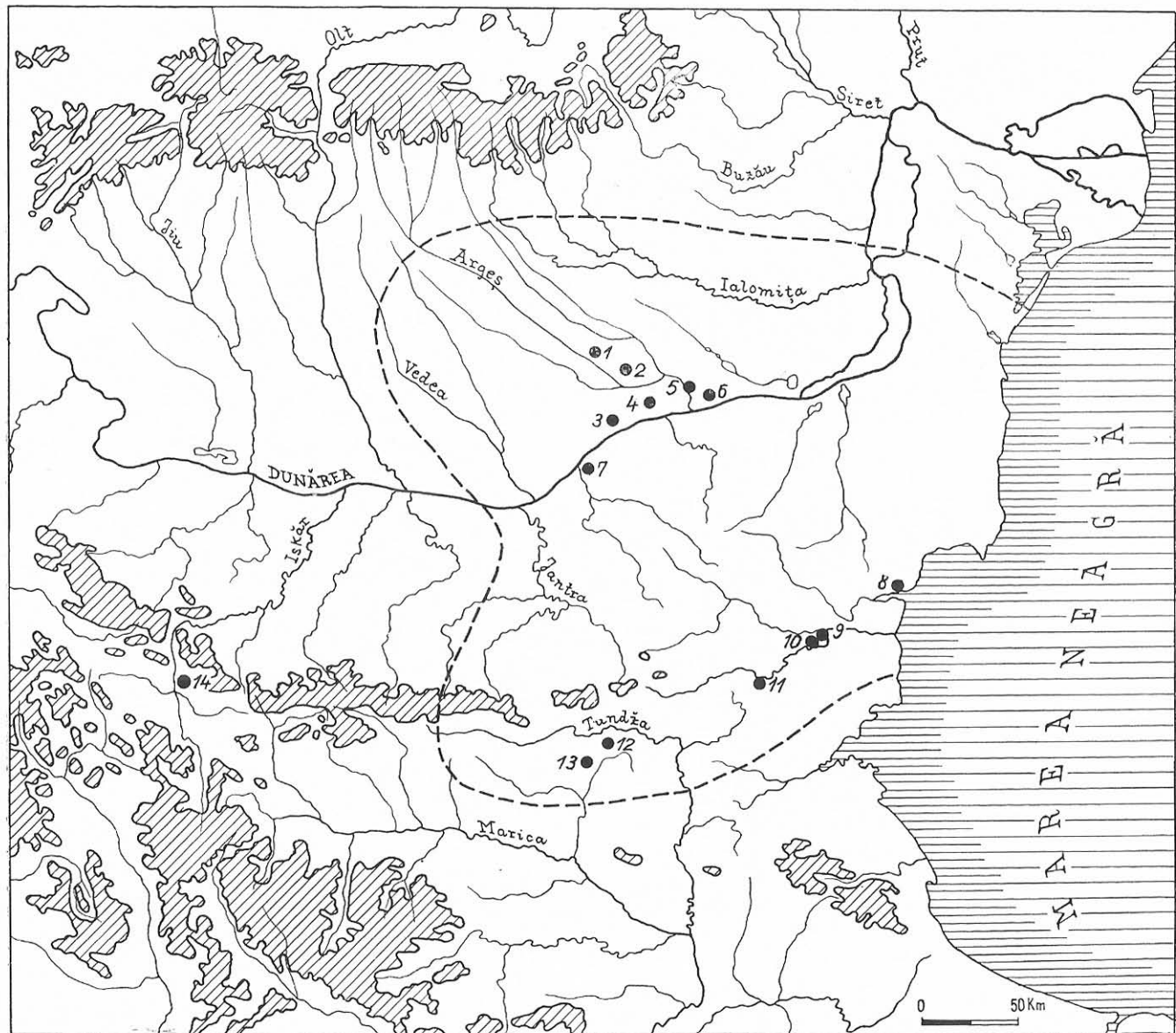

Fig. 1. Harta de răspindire a obiectelor studiate (Numerotarea de pe hartă corespunde cu cea din text). Linia întreruptă indică limitele arealului fazei Gumelnița B1.

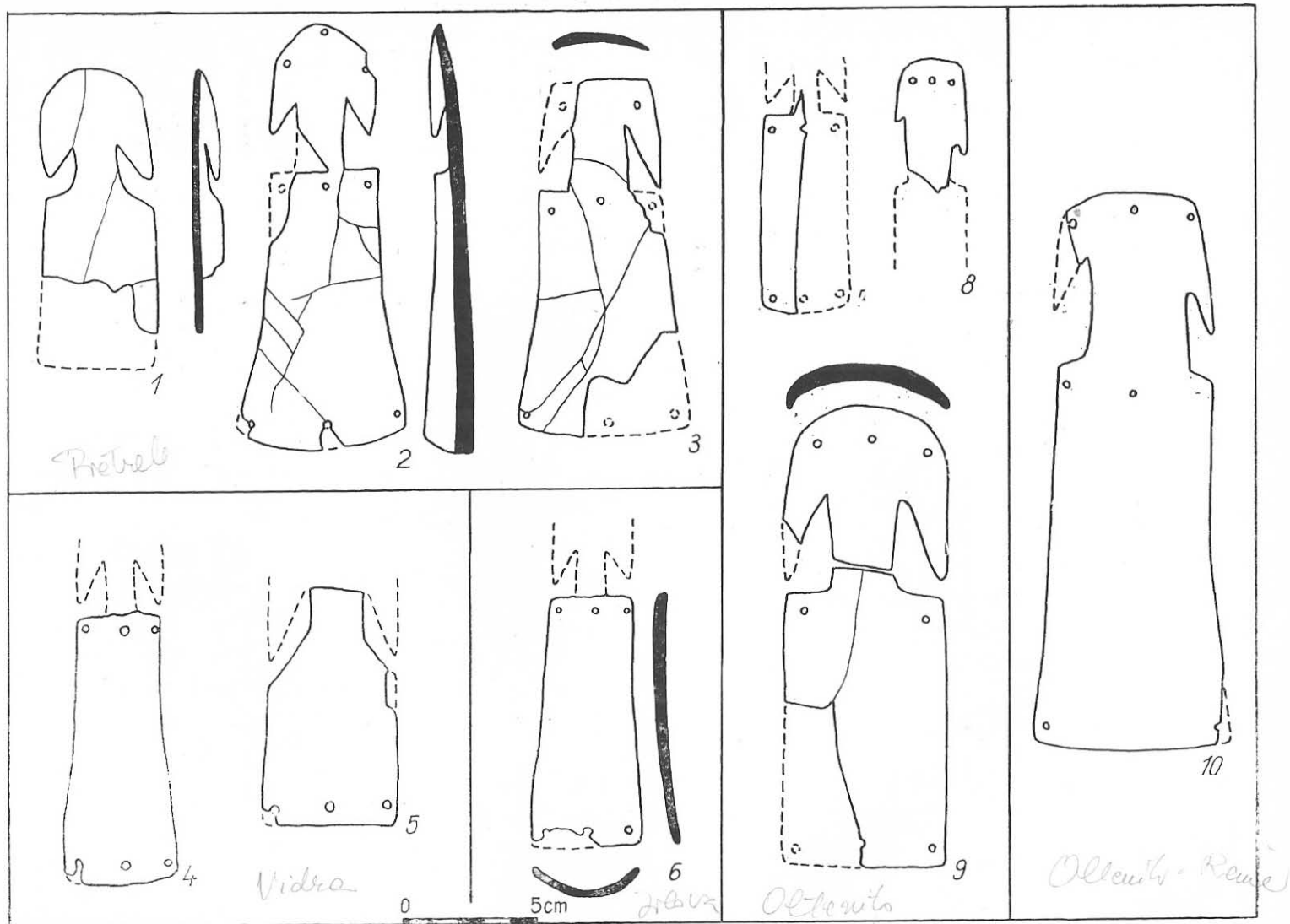

Fig. 2. Obiectele descoperite pe teritoriul României : 1-3. *Pietrele* (după D. Berciu, *op. cit.*) ; 4-5. *Vidra* (după Dinu V. Rosetti *op. cit.*) ; 6. *Jilava* (obiect descoperit de Dinu V. Rosetti) ; 7-9. *Oltenița-Gumelnița* (după Vladimir Dumitrescu, *op. cit.*) ; 10. *Oltenița-Renie* (după Seb. Morintz și B. Ionescu, *op. cit.*).

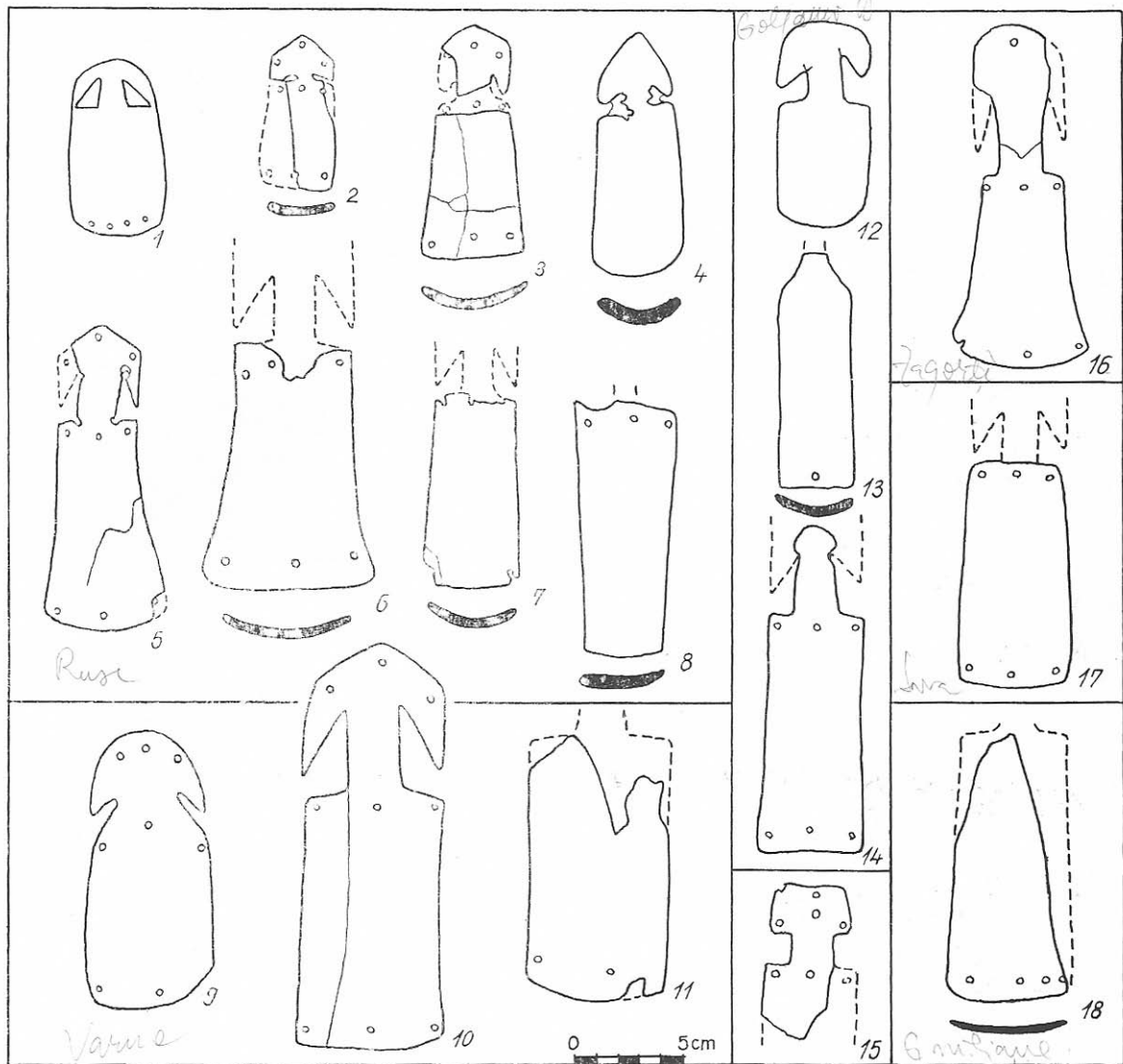

Fig. 3. Obiecte descoperite pe teritoriul Bulgariei; 1-8 Ruse (după G. Georgiev și N. Angelov, *op. cit.*); 9-11. Varna (după I. Ivanov, *op. cit.*); 12-14 Goleama Delcevo (după H. Todorova și colab., *op. cit.*); 15. Zavorzi (după V. Mikov, *op. cit.*); 16. Zavorzi (după G. Georgiev, *op. cit.*); 17. Sava (după M. Mircev și D. Zlatarski, *op. cit.*); 18. Gnillane (după N. Petkov, *op. cit.*).

Un astfel de obiect, însă inedit, s-a găsit și la Karanovo.³²

Nici exemplarele din Bulgaria nu au ornamente sau indicii de ordin anatomic.

II. În cadrul ariei de răspîndire a culturii Sălcuța-Krivodol se cunoaște o singură piesă similară (fig. 3/18) descoperită în așezarea de la Gniliane, în apropiere de Sofia.³³ Fiind izolat este de presupus că obiectul provine probabil din aria culturii Gumelnița. S-a păstrat numai „corpul” și acela fragmentar. Marginea lui inferioară este aproape întregă și are patru orificii mici răspîndite asimetric.

III. Un obiect de același tip a fost descoperit cu prilejul săpăturilor din așezarea de la Renie (îngă orașul Oltenița), care aparține culturii Cernavoda I.³⁴ Piesa este aproape întregă (fig. 2/10). Marginea de sus a „capului” este slab arcuită și are în lungul ei trei orificii. „Urechile” sînt înguste și asimetrice. „Gîtul” este lat. „Corpul” dreptunghiular, prelung are cîte trei orificii la extremități. În mare, piesa se aseamănă foarte mult cu cele gumelnițene.

Prin urmare, obiectele studiate au fost întrebuintate de purtătorii a trei culturi eneolitice : dintre care două învecinate și în parte contemporane anume Gumelnița și Sălcuța, apoi de acei ai culturii Cernavoda I, urmașă – în anumite zone din Muntenia și Dobrogea – a culturii Gumelnița.

Exemplarele descrise au fost lucrate în principal din os, anume din porțiuni arcuite din spre extremitatea superioară a unor oase mari de bovine. O singură piesă a fost făcută din marmură.

Disponem de unele indicii asupra modului de realizare a obiectelor de os avute în vedere. Mai întii placa de os, arcuită (în secțiune transversală), era netezită și șlefuită așa fel ca să fie fără asperități. Apoi, tot prin șlefuire, se realiza forma specifică a plăcii, de cele mai multe ori dreptunghiulară cu marginea de sus arcuită sau în unghi. Urma operația de delimitare a părților componente. Una din piesele descoperite la Ruse (fig. 3/1) are pe suprafața plăcii trasate linii adînci, zgîriate, pentru delimitarea „capului” și „corpului”. Este de presupus că în continuare se tăiau acele porțiuni triunghiulare de os, cu ajutorul unor lame de silex. Ultima acțiune era de a face cele trei șiruri de cîte trei orificii. Pe cîteva piese, pe mijlocul „corpului” se observă cîte o albiere fină rezultată, se pare, de pe urma întrebuintării îndelungate, prin apucare.³⁵

Problema funcției îndeplinite de aceste obiecte încă nu este rezolvată. Rolul lor a fost explicat, de-a lungul anilor, în cîteva feluri.

A. Cu prilejul descoperirii primelor piese de la Gumelnița, Vladimir Dumitrescu, prin analogie cu piese provenind din așezările de la Troia, le-a considerat ca fiind figurine antropomorfe „en violon”.³⁶

³² Vezi nota 16.

³³ Vezi nota 18.

³⁴ Vezi nota 9.

³⁵ G. Georgiev și N. Angelov, *op. cit.*, în : Izvestia-Institut, XXI, 1957, p. 104.

³⁶ Vladimir Dumitrescu, *op. cit.*, în : RIEB, III, II (6), Belgrad, 1938, p. 381.

B. În timpul săpăturilor mai vechi de la Vidra, Dinu V. Rosetti a găsit două piese similare, despre care, la sugestia lui W. Büttler de la Köln, a crezut că serviseră drept apărătoare de braț pentru arcaș sau pentru întinderea corzii arcului.³⁷

C. Precaut se dovedește a fi G. Georgiev, arătând că : „forma arcuită și alte câteva caracteristici ale figurinelor, de ex. dimensiunile găurilor permit să se considere că aceste obiecte de os, deși reprezintă foarte schematic corpul omenesc, trebuie să fi avut un scop oarecare practic, care pînă acum nu poate fi precizat. Din această cauză noi le adăugăm la seria figurinelor de os”.³⁸

În ce ne privește considerăm că părerea lui G. Georgiev este mai nuanțată sau mai apropiată de realitatea istorică.

După cum se știe, figurinele antropomorfe obișnuite, plate de os gumelnițene au de regulă reprezentați ochii, gura (printr-o liniuță), linia despărțitoare a picioarelor și alte amănunte anatomice. Piese descrise mai sus nu au nici unul din aceste indicii. Figurinele propriu zise au ochii arătați prin cîte două adîncituri mici, obiectele analizate au cîte trei orificii care în nici un caz nu au cum reda ochii. La figurine totdeauna părțile „corpului” sînt simetrice. La piesele noastre adesea „umerii” sînt asimetrici. Pe figurinele plate se redă, de obicei prin cîte un orificiu, spațiul liber dintre corp și brațe, cîteodată, rar, unele au cîte un orificiu în fiecare labă a piciorului. În cazul obiectelor analizate aici, pe „corp” sînt de regulă cîte două șiruri de cîte trei orificii mici la extremitățile plăcii, ceea ce ar corespunde cu „umerii” și cu „picioarele”. Cred că nu se poate găsi nici o explicație pentru a se indica picioarele prin cîte trei orificii mici, dispuse pe orizontală. Uneori figurine plate de os au avut un fel de cercei sau verigi mici de sîrmă subțire de aramă, pentru a se reda podoabele reale ale femeilor. Nici una din piesele descrise aici nu a avut astfel de podoabe.

Descoperirea obiectului de la Renie poate servi și ea drept argument împotriva folosirii pieselor drept figurine, căci ar fi greu de admis că numai un singur tip de figurină de os să fi fost transmis de către purtătorii culturii Gumelnița către acei ai culturii Cernavoda I, iar celelalte tipuri de figurine de os, folosite pînă la sfîrșitul evoluției culturii Gumelnița, să fi fost abandonate.

Ținînd seama de toate cele semnalate admitem că piesele studiate prin formă se aseamănă oarecum cu conturul chipului omenesc, dar ele desigur au fost întrebuițate în alte scopuri.

Cu decenii în urmă Dinu V. Rosetti formula părea că obiectele au servit la protejarea brațului arcașului sau la întinderea corzii arcului.³⁹ Credem însă că piesele erau prea fragile pentru a fi utilizate la întinderea unei corzi de arc, iar pentru apărarea brațului arcașului ele ar trebui legate fie pe braț direct sau pe un material intermediar (piele ?), dar în acest caz nu ar fi fost nevoie de trei șiruri de cîte trei orificii mici, ci erau suficiente numai cîte două găuri, în șir dar ceva mai mari.

³⁷ Dinu V. Rosetti, *op. cit.* In : PMMB, I, 1934, p. 28 și 45.

³⁸ G. Georgiev și N. Angelov, *op. cit.* In : Izvestia-Institut, XVIII, 1952, p. 175.

³⁹ Dinu V. Rosetti, *op. cit.*, p. 28 și p. 45.

La cele arătate mai sus vrem să adăugăm, sub formă de ipoteză, o altă explicație a modului de folosire a obiectelor studiate aici. Înclinăm să admitem că ele au făcut parte ca elemente componente din instrumente muzicale. Ne gândim la instrumente simple, prelungi, cu cîte trei corzi. Considerăm că piesele noastre erau legate cîte una de partea inferioară a instrumentului, cu ajutorul unor fibre, petrecute prin cele trei orificii de la extremitatea de jos a „corpului” lor. Subliniem că toate instrumentele muzicale actuale cu corzi au și ele o piesă intermediară, relativ subțire și totdeauna cu secțiune transversală arcuită. Corzile la instrumentele muzicale neolitice credem că erau legate de cîte unul din cele trei orificii din „capul” pieselor noastre. Credem că un indiciu important în sprijinul existenței unei tracțiuni puternice în prelungirea axei longitudinale asupra porțiunii „capului” pieselor studiate, îl constituie faptul că din cele 29 de piese avute în vedere — 16 — deci majoritatea sînt rupte în dreptul părții inferioare a „gîtului”, exact în dreptul porțiunii celei mai slabe.

Descoperirea unor astfel de piese în gropi considerate a fi cenotaf, conținînd și podoabe feminine, din cuprinsul necropolei de la Varna⁴⁰ reprezintă, de asemenea, un indiciu important că obiectele descrise nu erau apărători de braț pentru arcași, ci serveau în alt scop.

În lucrarea noastră am căutat să strîngem toate datele despre seria de obiecte „en violon” descoperite în ținuturile de la nord și de la sud de Dunăre, să le grupăm pe culturi, în succesiunea lor firească și să le interpretăm, încercînd a da o nouă explicație ipotetică scopului pentru care au fost făcute.

RÉSUMÉ

A PROPOS DES FIGURINES „EN VIOLON” DE L'AIRE CULTURELLE GUMELNIȚA

Les objets en os dont il est question dans la présente étude ont été récoltés dans 14 localités nord — et sud — danubiennes. Il s'agit de 29 exemplaires, auxquels il faut ajouter un trentième, celui-là confectionné en marbre. Ce sont des pièces appartenant aux cultures : Gumelnița (phases A 2 et B 1), Sălcuța et Cernavoda I. Suivant certains spécialistes, il s'agirait de figurines „en violon” à longues oreilles, suivant d'autres spécialistes ce seraient des objets avec une destination pratique. L'auteur avance l'hypothèse qu'il s'agirait de pièces auxiliaires d'instruments à cordes d'époque néolithique.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Charte de répartition des „figurines en violon”. Les numeros de la charte correspondent a ceux du texte.

Fig. 2. „Figurines en violon” découvertes sur le territoire de la Roumanie ; *Cultura Gumelnița* : 1—3. Pietrele ; 4—5. Vidra ; 6. Jilava ; 7—9. Gumelnița ; *Cultura Cernavoda I* : 10. Oltenița — „Renie”.

Fig. 3. „Figurines en violon” découvertes sur le territoire de la Bulgarie. *Culture Gumelnița — Karanovo VI* : 1—8. Ruse ; 9—11. Varna ; 12—14. Goleamo Delcevo ; 15. Zaveț ; 16. Zagorți ; 17. Sava ; *Culture Sălcuța-Krivodol* ; 18. Gniliane.

⁴⁰ Ivan Ivanov, *op. cit.*, p. 1—16.

ȘTIRI DESPRE INCEPUTURILE ORAȘULUI CONSTANȚA

Pe harta istorică a țării noastre s-a înregistrat în anii din urmă un important număr de centre urbane cărora li s-a făcut cinstea binemeritată a aniversării lor multicentenare sau chiar milenare de la primele atestări scrise. Unele dintre ele au un trecut istoric ce poate concura cu multe orașe ale lumii care revendică priorități în cumpăna civilizației umane. Este suficient să exemplificăm Cluj-Napoca, Drobeta-Turnu Severin, Alba-Iulia (Apulum), Craiova (Pelendava) etc., toate adâncindu-și rădăcinile trecutului în Dacia preromană sau romană. Se impune însă cu necesitate întregirea tabloului sinoptic despre trecutul urbanistic românesc cu o retrospectivă care să îmbrățișeze atât teritoriul din stînga Dunării, cît și pe cel cuprins între partea inferioară a bătrînelui fluviu și Marea Neagră, respectiv Dobrogea zilelelor noastre, antica Scythie Minor. Și dacă ar fi să stabilim o ierarhie după vechime a orașelor românești, în primul rînd a celor care „trăiesc” și se dezvoltă astăzi — fără să ne mai referim la cele care-și destăinuie existența numai prin ruinele lor — atunci tărîmul dobrogean al Mării Negre trebuie considerat ca leagănul celei mai îndepărtate civilizații sclavagiste în timp care s-a dezvoltat pe pămîntul patriei noastre.

Evoluția societății getice din stepa dobrogeană, între veacurile VII—VI î.e.n., este modificată și accelerată grație fenomenului de roire grecească în Pontul Euxin, fenomen care face să se închege la noi trei orașe, două dintre ele de o lungă și mare viabilitate.

Primul și cel mai vechi este *Histria*. Își întinde existența pe o perioadă de mai bine de 13 (treisprezece) veacuri, consecutiv (sec. VII î.e.n. — sec. VIII e.n.). Celelalte două *Tomis* (Constanța) și *Callatis* (Mangalia) au fost hărăzite chiar de la întemeierea lor, să-și poarte mesajul civilizatoriu, străbătînd milenii, pînă în zilele noastre, cînd dau o replică strălucită epocii moderne și realizează o perfectă trăsătură de unire între trecut, prezent și viitor.

Despre *Histria*, ale cărei ruine se află în partea de sud-vest a lacului Sinoe (în complexul lagunar Razim, Golovița, Zmeica, Sinoe), aproape

nu mai există incertitudini cu privire la data întemeierii sale în anul 657/656 î.e.n. O menționează și izvoarele literare¹ și în special, descoperirile arheologice rezultate din săpăturile care se execută în vechea cetate, începînd cu anul 1914, cînd Vasile Pârvan i-a făcut identificarea sa revelatorie.

Altfel ni se înfățișează însă faptele care ne vorbesc despre Tomis și Callatis. Ele sînt orașe care se dezvoltă astăzi pe țărmul românesc al Mării Negre. Ambele au inconvenientul că ruinelor străvechi, ascunse de straturi groase de pămînt, li se suprapun construcțiile moderne, ceea ce face aproape impracticabile cercetări arheologice sistematice. Cu toate acestea, în limita posibilului s-au făcut. La Mangalia descoperirea unor documente arheologice, departe de a dovedi apariția în timp a cetății dorice, elucidează aspecte istorice de mare pondere în istoria veche a României. Astfel, important este faptul că izvoarele literare² și istoriografia modernă sînt unanime în a recunoaște că fundarea orașului în discuție a avut loc în secolul VI î.e.n., de către „locuitorii din Heracleea Pontică, la porunca unui oracol, către vremea cînd în Macedonia stăpînea regele Amyntas”, — respectiv între anii 540—498 î.e.n. Desigur, data nu este verificată cu alte mijloace de cercetare — arheologice sau epigrafice — dar pînă la proba contrarie o acceptăm.

Apariția și începutul Tomisului, păreau pînă nu de multă vreme, învăluite de crusta implacabilă a misterului istoric. Dincoace de perioada faptelor necontrolabile ale argonauților — cu un episod care s-ar fi legat de zidirea orașului pe promontoriul de azi al Constanței — atît de favorabil sălășluirii corăbiilor — se întinde negura multor veacuri în care este foarte anevoios de găsit o cît de vagă urmă care să ne îngăduie determinări reale de ordin istoric, pentru atestarea fondării sale. Descoperirile ocazionale, tot mai abundente în ultima vreme, se referă la perioade istorice mai tîrzii, de epocă elenistică, romană și romano-bizantină. Cum spuneam, cercetări de amploare, care să permită observația atentă a straturilor de pămînt pline cu ziduri, monumente etc., nu se puteau face în condițiile în care totul este ascuns de orașul modern Constanța. Ba mai mult, să nu uităm că în acest punct prielnic activității portuare, viața a pulsant întotdeauna, *Tomis*, *Constantiana*, *Constanza*, *Küstendje* și *Constanța* care, nu înseamnă decît componente ale uneia și aceleiași entități urbane ce și-a depănat istoria urcînd pe culmile nebănuite ale civilizației contemporane. Pămîntul a fost permanent răscolit de fundații și lucrări edilitare, de amenajări portuare și de consolidări ale țărmului, de bombele și proiectilele războaielor care au pus locuitorii la grele și crude încercări. Iată pentru ce, speranțele de cunoaștere pe linie arheologică a celui mai îndepărtat trecut al orașului Constanța păreau de neîmplinit. Știrile literare nu ne-ar fi ajutat cu nimic să depășim limita anului 260 î.e.n. Luăm drept reper acest an, deoarece atunci pentru prima oară găsim o menționare scrisă a numelui de Tomis, la Memnon³ ale cărui referiri la războiul

¹ Euseb.-Hieronym., *Chron.*, p. 95 b. Pseudo-Scymnos, 767—772.

² Pseudo-Scymnos, 767—772.

³ Memnon, *Fragmentum historicum Graecorum*, 537, fr. XXI.

dintre Bizanț — susținător a Tomisului — și coaliția histrocaltiană — terminată cu înfrângerea acesteia din urmă — constituie un prim izvor pentru orașul vest-pontic, dar nu și cel mai vechi. Cele mai importante documente de natură să arunce lumini noi și cu semne de investigație profundă în istoria Tomisului rămân totuși în ciuda vicisitudinilor amintite, vestigiile arheologice. Cercetările tot mai insistente în aria promontoriului constănțean, cu rezultatele lor revelatorii, vin să confirme ceea ce pînă nu de multă vreme în literatura de specialitate constituiau formulări conjecturale. Este suficient să amintim ipotezele exprimate de cîțiva reputați învățați români, pentru a dovedi cît de intensă era preocuparea lor științifică pentru elucidarea unui important aspect istoric, adică tocmai stabilirea datei de început a orașului Tomis. V. Pârvan, spunea „...pe vremea stăpînirii lui Lysimachos în Scythia Minor, orașele grecești vor fi fost poate chiar ajutate să-și ridice ori completeze întăriturile lor. Destul că și în altă direcție Tomis se arată în acest timp (sfîrșitul sec. IV, începutul sec. III î.e.n. — n.n.), independentă, începînd a bate monedă proprie”. R. Vulpe, subliniază anterioritatea cetății Tomis, față de evenimentul menționat în 260 î.e.n.⁵, iar I. Stoian : „Punct de escală intermitent, poate încă din epocă cretano-miceniă, Tomisul este fără nici o îndoială una din numeroasele factorii, devenite apoi colonii, întemeiate, începînd cu sec. al VII-lea î.e.n., de către înfloritoarea cetate a Miletului, pe coastele Pontului Euxin, cu ai căror locuitori, ajunși pe o treaptă avansată de descompunere a comunei primitive, se puteau lega, pașnic sau cu forța, fructuoase legături comerciale”⁶. D. M. Pippidi : „...cînd este vorba de data întemeierii așezării, descoperiri încă întimplătoare de ceramică de import, databilă în sec. al V-lea î.e.n., ne obligă să părăsim opinia mai veche și să admitem cel puțin cu titlul provizoriu — posibilitatea ca viitoarea cetate a exilului lui Ovidiu să fi luat ființă încă din sec. al VI-lea”⁷. Facem mențiunea că la vremea cînd reputatul învățat scrie aceste rînduri, cele mai vechi documente arheologice provenind de la Tomis, erau amforele de Chios din sec. V î.e.n., la care face referire și care-l îndreptățește mai apoi și pe prof. Radu Vulpe, să scrie cu mai multă încredere : „Deși nici un izvor nu ne dă vreo indicație referitoare la această problemă (data întemeierii Tomisului, n.n.), majoritatea cercetătorilor presupun că Tomisul trebuie să fi fost o așezare foarte veche, născută chiar odată cu primele colonii milesiene din Pontul Stîng, sau măcar curînd după aceasta, cel mai tîrziu la începutul sec. VI î.e.n.”⁸.

Oricum și acest ultim citat ne lasă în sfera ipotezelor, fiindcă nici chiar la data cînd autorul amintit scria, descoperirile arheologice nu erau în măsură să ne conducă spre încheieri mai ferme în această privință.

În ciuda tuturor vicisitudinilor care au făcut în decursul vremii ca subsolul Constanței să fie atît de mult afectat, am găsit totuși un mic loc în promontoriu — curtea catedralei cuprinsă între străzile : Muzeelor,

⁴ V. Pârvan, *Zidul cetății Tomis*, ARMSI, seria II, tom. XXXVII, p. 426.

⁵ R. Vulpe, *HAD*, Buc, 1938, p. 175 și urm.

⁶ I. Stoian, *Tomitana*, Buc., 1962, p. 17.

⁷ D. M. Pippidi, *DID*, I, 1965, p. 152.

⁸ R. Vulpe, *Pontica*, 2, 1969, p. 149.

Bd. Carpați și K. Marx – unde, deși unele lucrări de amenajări de la începutul acestui veac au dus la decaparea unui strat de la suprafață, totuși, în adâncime, nimic nu răscolise pământul. Era punctul care se cerea cercetat cu necesitate.

Săpăturile s-au desfășurat timp de patru ani⁹.

După cum este și firesc, socotind straturile în succesiunea lor de sus în jos, s-au identificat circa 12, fiecare cu caracteristicile sale și cărora le corespund lungi perioade; toate însă se înlănțuie și se întind în timp, în general, pe 10 (zece) secole. Spunem numai 10 secole, fiindcă ultimele 2–3 lipsesc, respectiv cele de la suprafață care corespund sec. V–VII e.n. Absența acestora se datorează, așa cum menționam, decapărilor.

În nivelele care corespund civilizației grecești și care acum pentru prima oară au fost cercetate după toate regulile științifice, primele valori arheologice de un interes sporit pentru noi, le reprezentau monedele histriene din așa numitul tip „cu roată”. Dintr-o dată se confirmă că apariția în anul 1959 a unor amfore de Chios, nu a fost întâmplătoare ci, dimpotrivă, se demonstrează că Tomisul, în epoca clasică, funcționa ca un veritabil centru comercial. Aprofundarea săpăturilor a făcut să se determine straturile XI și XII, al căror conținut arheologic – locuințe, ceramică, semne premonetare etc. – atestă clar, incontestabil și bine documentat că ele aparțin sec. VI î.e.n. Dar și mai importante s-au dovedit a fi cele câteva locuințe-bordeie, cu podeaua bine bătută și adâncită în pământul viu, și cu pereții albișiți. S-au sesizat de asemenea urmele unui incendiu pe care-l putem data către sfârșitul sec. al VI-lea î.e.n., și care n-ar fi greu de asociat cu invazia persiană din 514/513 î.e.n., sub conducerea lui Darius I. Asemenea locuințe adâncite sau locuințe-bordeie se întâlnesc în mai toate așezările grecești de epocă arhaică, ca de exemplu la Tariverde, Histria, Panticapeia, Olbia-Berezan ș.a. Sînt locuințele specifice epocii în care și duceau deopotrivă viața băștinașii geți și noii veniți de peste mări, grecii. Este de reținut în chip special că în interiorul lor abundă ceramica greacă arhaică – în cazul nostru din sec. VI î.e.n.: amfore de Chios, cu ornamente în benzi roșii făcute cu vopsea, cu semne incizate sau litere pictate – ultimele, marcînd ca de regulă capacitatea vasului; amfore fără angobă, cu alveole la baza toartelor, cu dungi roșii pe gît și cu cercuri pictate negru sau incizate; boluri și cupe grecești orientale; ceramică clazomeniană și corintiană; un vas întreg coroană-ionian; olpai de Chios; ceramică curentă din grupa argilei cretoase etc. Toată această gamă de elemente ceramice de import – grecească – alături de un mare lot de ceramică indigenă – getică – atestă o intensă dezvoltare a Tomisului către a doua jumătate a sec. VI î.e.n. Tot pentru aceeași încadrare cronologică pledează și cele 24 de vîrfuri de săgeți cu trei muchii – tip scitic – cu gaură de înmănușare umplută cu plumb sau bronz și alte 30 de exemplare foliforme, fără vîrf și cu pedunculii groși. Sînt cunoscutele semne „premonetare” care au circulat în epoca arhaică în toată această zonă, și din care, grație schimburilor comerciale din portul tomitan, multe au pătruns și aici. Semnificative și de un interes aparte pentru noi sînt vîr-

⁹ A. Rădulescu, C. Scorpan, Pontica, 8, 1975, p. 9.

furile cu trei muchii, dintre care, într-un spațiu atât de restrâns ca cel din curtea catedralei, 18 exemplare au fost găsite în straturile arhaice, XI și XII — acolo unde grecii și geții coabitau.

Fără să intrăm în detaliile de ordin tehnic ale cercetărilor, numai simpla enunțare a descoperirilor acestora, este suficientă pentru a demonstra că în a doua jumătate a sec. VI î.e.n., Tomisul exista.

Desigur, investigațiile s-au întins pe o foarte mică suprafață din marea arie a Tomisului arhaic, ceea ce nu ne conferă certitudinea că ne aflăm în centrul său, ori în apropierea acestuia. Rămîne deschisă deci posibilitatea ca săpături viitoare în spații mai prielnice scopurilor noastre, să ne demonstreze o și mai mare vechime a orașului, ale cărui începuturi deocamdată, le-am scos din sfera conjecturală și le-am fixat cu oarecare siguranță între anii 546—494 î.e.n.¹⁰ Atunci poate, un grup de corăbieri, meșteșugari și agricultori milesieni vor fi fugit din orașul de baștină, pe de-o parte pentru a scăpa de prigoana persană — Miletul și populația sa resimțindu-se de pe urma dominației ahemenide — pe de alta, pentru a găsi, potrivit obiceiului vremii, noi posibilități de cîștig, din comerț și agricultură. Așa se face că în sud-vestul promontoriului tomitan, pămîntul și apa golfului au permis o lungă continuitate portuar-citadină de la anticul Tomis, întemeiat în sec. al VI-lea î.e.n. și pînă la Constanța zilelor noastre, depășind astfel venerabila vîrstă de două milenii și jumătate. Pe drept cuvînt, deci trebuia să plasăm orașul Constanța în vîrfurile piramidei ierarhice a centrelor urbane românești.

RESUMÉ

INFORMATIONS SUR LES DÉBUTS DE LA VILLE DE CONSTANȚA

Pour commencer, l'auteur résume les données littéraires et archéologiques concernant la fondation d'Histria et de Callatis. Mais l'attention porte ensuite sur Tomis (l'actuelle Constanța). Là, la ville moderne rend plus difficiles les recherches archéologiques. Memnon n'en parle qu'en 260 av. n.è., ce qui n'empêche que toute une série de savants roumains placent la fondation de cette ville aux VIIe ou VIe siècle av.n.è.

Les fouilles poursuivies pendant quatre ans dans la cour de la cathédrale de Constanța ont fourni maints résultats importants. Elles ont mis au jour 12 niveaux d'habitat, dont le onzième et le douzième appartiennent au VIe siècle av.n.è. (huttes, habitations, poterie grecque, flèches-signes prémonétaires, poterie gétique, etc.). La céramique archaïque est dominante : amphores de Chios, bols et coupes orientales, bols ioniens, fragments céramiques de Clasomène et de Corinth, un vase-couronne ionien, etc. Tous sont autant de témoignages attestant l'existence de Tomis pendant la seconde moitié du VIe siècle av.n.è. L'une des hypothèses place la fondation de cette ville entre les années 546—494 av.n.è.

¹⁰ *Ibidem*, p. 49, cf. și C. Scorpan, RRH, 15, 1, p. 3—10.

CITEVA CONSIDERAȚII PE MARGINEA UNOR TOPONIMICE DIN DREAPTA DUNĂRII DE JOS (ZONA OSTROV-COCHIRLENI)

Multe dintre gorganele, tell-urile și movilele din Balta lalomiței ca și din alte părți ale Dunării de Jos sînt indicate prin apelativul *popină* (*popine*, la plural)¹. Cuvîntul *popină*, regionalism propriu acestor ținturi, deși este de origine slavă, s-a păstrat numai în limba noastră. Prin urmare, *popina*, acolo unde se întîlnește, poate fi considerată un toponim românesc.

Cîteodată *popinele* din bălțile Dunării sînt indicate și prin apelativul *bisericuța* (iar uneori *biserica*). În ce ne privește nu putem preciza dacă termenul de *bisericuța* s-a impus datorită unui proces de sinonimie sau datorită împrejurării că într-o anumită perioadă din istoria ținuturilor Dunării de Jos lăcașele de cult erau construite pe ridicături de pămînt². Oricum ar fi, merită să fie amintită descoperirea temeliiilor unei biserițe din sec. X–XI pe o *popină* din fața Galațiilor numit *Bisericuța*³.

Referindu-ne la oiconimele dintre comuna Ostrov și comuna Cochirleni (jud. Constanța) – situate pe malul drept al Dunării sau în imediata apropiere a acesteia – vom distinge două mari categorii: unele de origine românească, iar altele de origine turcă veche ori turcă osmanlie.

Prima localitate *aval* de Siliștra, situată pe malul drept⁴ al Dunării este Ostrov, sat românesc, locuit și acum 100 și ceva de ani de români, după cum ne asigură Ion Ionescu de la Brad⁵.

¹ Cuvîntul *popina* lipsește din Dicționarul limbii române moderne (DLRM), București, 1958. În schimb, e înregistrat de T. Porucic, *Lexiconul termenilor entopici din limba română*, 1931. Ap. Iorgu Iordan, *Toponimia românească*, București, 1963, p. 528.

² De pildă, *Popina Bisericuței* din fața Galațiilor sau *Bisericuța*, aflată pe „malul de est al trecerii din Razim în lacul Golovița”. La aceasta adăugăm și Cetatea Biserica la nord-est de Mahmudia (județul Tulcea) și chiar Adamclisi, care ar putea fi o traducere a Bisericii Omului.

³ Gh. Ștefan și colaboratorii, *Săpăturile de la Garvăn* (Dinogetia), în SCIV, II, 1951, 1, p. 45–49.

⁴ În realitate este vorba de malul drept al unui braț al Dunării numit Ostrov sau Opa.

⁵ După Victor Tufescu, *Însemnări despre Dobrogea într-o corespondență de la 1850*, în *Balkanica*, V, 1, București, 1942, p. 416.

Cuvîntul *ostrov*, are în limba română înţelesul de insulă, loc înconjurat din toate părţile de apă. El s-a impus ca toponimic în special în regiunea Dunării de Jos⁶, cu o frecvenţă mai mare în bălţile lalomiţei şi Brăilei şi în Deltă. Numele actual al localităţii ne îndeamnă să credem că în vechime vatra satului se afla într-o insulă. Ne grăbim să adăugăm, însă, că anchetele de teren întreprinse în insulele din faţa Ostrovului, Opa, Pastramagiul Mare, Pastramagiul Mic, n-au scos la iveală nici cea mai neînsemnată urmă a unei astfel de vetre. Singura aşezare insulară din preajma Ostrovului, care a fiinţat în vechime, a fost aceea de la Păcuiul lui Soare. În consecinţă este posibil ca vatra actualului sat Ostrov să fi fost durată de locuitorii insulei Păcuiul lui Soare, care au supravieţuit distrugerii aşezării de aici survenite în prima jumătate a veacului al XV-lea⁷.

Următorul sat aval de Ostrov, situat tot pe malul drept al Dunării, poartă numele de Pîrjoaia⁸, pronunţat de localnici şi Prăjoaia sau Perjoaia. Numele (cu semnificaţie antroponică) derivă de la *perj*, *perjă* (prun, prună) – *prunus domestica*. În cazul de faţă *perj*, *perjă* ar fi un nume propriu iar Perjoaia ar avea înţelesul de nevasta lui Perju. În acest sens se poate face o analogie cu Turcoaia (sat situat pe malul drept al Dunării, amonte de Măcin), al cărui nume semnifică nevasta lui Turcu (nume propriu), ori cu Unguroaia (localitate în judeţul Botoşani). Pentru comparaţie cu Perjoaia amintim următoarele toponime: Perja (judeţul Galaţi), Perjul (Iaşi), Dealul Perjului (lingă Adjud) şi, în special, Perjoaia⁹ (tot lingă Adjud).

La 14 km nord-est de Pîrjoaia, pe malul nordic al lacului Oltina, dar în imediata apropiere a Dunării se găseşte satul Oltina, locuit de români dicieni¹⁰. Numele satului aminteşte de anticul Altinum, care – potrivit informaţiilor din *Notitia Dignitatum* şi *Itinerarium Antonini* – s-ar fi aflat în acest loc¹¹. Dacă, într-adevăr, Altinum a devenit Oltina, aceasta s-a făcut prin intermediul limbii slave. Dar chiar şi așa oiconimul Oltina constituie în cazul de faţă încă o dovadă a continuităţii populaţiei băştinaşe în colţul de sud-vest al Dobrogei.

Ceva mai la vale de Oltina se află satul Mirleanu (azi Dunăreni) care aminteşte de înmălţirea oilor. De altfel, faptul nu trebuie să ne surprindă cîtă vreme ne aflăm în dreptul unei regiuni renumite prin mulţimea toponimicilor cu asemenea sens¹².

⁶ Iorgu Iordan, *op. cit.*, p. 38.

⁷ Despre ultimul nivel de vieţuire în cetatea de pe insula Păcuiul lui Soare, vezi Petre Diaconu şi Dumitru Vilceanu, *op. cit.*, p. 55.

⁸ Azi se numeşte Izvoarele.

⁹ Iorgu Iordan, *op. cit.*, p. 97.

¹⁰ Despre românii dicieni, vezi C. C. Giurescu, *Ştiri despre populaţia românească a Dobrogei în hărţile medievale şi moderne*, Constanţa, 1966, p. 5, 6.

¹¹ R. Vulpe şi I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, II, 1968, p. 370–372.

¹² C. C. Giurescu, *Principatele române la începutul sec. al XIX-lea*. Constatări noi istorice, geografice, economice şi statistice pe temeiul hărţii din 1835. Ed. ştiinţifică, 1957, p. 135–136.

Următorul sat de pe malul Dunării este Rasova. Se presupune că numele acestuia derivă din *resa* = mițșor (amentum), ca și al oiconimelor Rasovița (Gorj)¹³ și Rasa la vest de Călărași.

În sfârșit, ultimul sat de pe malul drept al Dunării asupra căruia ne oprim este Cochirleni, situat la 7 km sud de Cernavodă. Numele îi vine de la *cocîrlă* (marasmus scorodonius), un soi de ciupercă comestibilă cu gust de usturoi. Un sat Cochirleanca se întilnește în județul Buzău.

La oarecare distanță de Dunăre, în interiorul Dobrogei, întilnim următoarele oiconime: Satu-nou, pe malul vestic al lacului Oltina și Coslogea la sud de Satu-Nou. Numele acestuia din urmă e de origine turcă microasiatică. *Beilic* (azi Viile) se găsește la sud-vest de Mirleanu. *Beilic*, cuvânt de origine turcească înseamnă: 1) conac în care se găzduiau beii sau demnitarii turci veniți ca trimiși ai Porții în țările românești; 2) cumpăratură de oi (făcută de-a sila) pe seama sultanului, la prețuri stabilite dinainte; dijmă (în oi) plătită stăpînitorului¹⁴. Credem că toponimicul *Beilic* este legat de cea de-a doua semnificație a cuvîntului. Un sat *Beilicu* se află în județul Buzău. În sfârșit, mai putem aminti oiconimele *Vlahi* și *Cocargea* (azi Petreni), ultimul de evidentă origine turcă osmanliie.

În zona dintre Siliștra și Cernavodă exista, pe ambele maluri, o primă serie de toponime identice Oltina – Oltina, *Beilic* – *Beilic*, Mirleanu – Mirleanu, *Cocargea* – *Cocargea* Buliga – Buliga și o a doua serie de toponime derivate unele din celelalte: Satu-nou – Satnoeni, Coslogea – *Coslogeni*. Și într-un caz și-n celălalt avem de-a face, așa cum s-a subliniat de alți cercetători¹⁵, cu un fenomen de deplasare a populației de pe un mal al Dunării pe celălalt. Plecînd de la semnificația fiecărei dintre oiconimele citate mai sus, sîntem îndrituiți a susține că este vorba de o deplasare a populației mai degrabă din dreapta Dunării în stînga decît invers, fapt explicabil dacă se ține seama că, în anumite împrejurări istorice, administrația turcească din Dobrogea era de-a dreptul silnică.

În ce privește oiconimele de pe malul drept al Dunării, dintre Ostrov și Cernavodă, constatăm că dacă unele dintre ele (*Bugeac*, *Galița*, *Canlia*, *Coslogea* *Cocargea*) sînt de origine turcă veche sau turcă microasiatică, celelalte (*Ostrov*, *Perjoaia*, *Satu-nou*, *Oltina*, *Mirleanu*, *Cochirleni* și chiar *Beilic*) sînt de origine românească.

Este posibil ca unele dintre toponimicele românești să fie date de moldoveni (ne gîndim la *Perjoaia*), după cum tot așa de posibil este ca alte toponime, cum ar fi de pildă *Beilic*, *Cochirleni*, să fie date de români veniți aici de prin părțile Buzăului¹⁶, însă cea de-a treia categorie de toponime (*Ostrov*, *Oltina*, *Mirleanu*) trebuie puse pe seama românilor autohtoni – așa numiților *dicieni* – a căror istorie nu a fost încă temeinic cercetată.

¹³ Iorgu Iordan, *op. cit.*, p. 480.

¹⁴ D.L.R.M., p. 75–76.

¹⁵ I. Conea în *Geografia fizică a României*, București, p. 90.

¹⁶ De altfel, legăturile dintre această regiune și cea a Buzăului este sugerată de încă două observații: 1) și astăzi se mai păstrează în unele sate tradiția că locuitorii au venit din părțile Buzăului; 2) apelativul *popina* atît de propriu Bălții Ialomița se reintilnește sub forma de *pochină* tocmai și numai în regiunea Buzăului.

Oiconimele de origine turcă veche : Bugeac, Galița și Canlia sînt situate în colțul de sud-vest al Dobrogei. Numele primului sat vine de la cuvîntul budjak care înseamnă colț, unghi¹⁷ ; al celui de-al doilea vine — opinăm noi — de la gala = cetate, căruia i s-a adăugat sufixul *ița*¹⁸ ; numele celui de-al treilea sat vine de la cuvîntul canli care înseamnă sînge.

Aceste toponimice s-au impus, credem, prin intermediul unor grupuri de populație turcă veche, mai degrabă pecenege decît cumane. Și faptul n-ar trebui să ne mire. Toate cele trei sate se găsesc în apropierea Dristrei, despre care se știe că în decada noua din al XI-lea veac era reședința unei căpetenii pecenege cu numele de „Tatos, căruia i se mai zicea Chalis”¹⁹. Ele sînt și mai aproape încă de așezarea arheologică din insula Păcuiul lui Soare, identificată de noi cu celebra Vicina²⁰, oraș du-nărean care a ființat cu deosebire între sfîrșitul secolului al XI-lea și prima jumătate a secolului al XV-lea.

Prezența unor grupuri de pecenegi în această parte a Dobrogei este documentată și arheologic de anume piese de harnașament dar mai ales de așa-numitele căldări de lut de la Păcuiul lui Soare²¹ și din cetățuia de pe dealul Dervent²².

Așezarea pecenegilor în colțul de sud-vest al Dobrogei a fost determinată de următorii doi factori : 1) regiunea fiind bogată în ape, păduri, pășuni oferea cele mai bune condiții de existență unor triburi a căror principală îndeletnicire era creșterea vitelor ; 2) această regiune se află în dreptul unui străvechi vad de traversare a Dunării. Este vorba de vadul de la Dervent²³. De altfel, dervent în limbile turce-vechi înseamnă : pasaj, trecătoare, vad. Așezîndu-se aici, pecenegii puteau menține în permanență, prin vadul de la Dervent, legăturile cu consîngenii lor din stînga Dunării și mai ales cu cei din Balta lalomiței. Că Balta lalomiței a fost intens locuită de populațiile turce vechi o sugerează mulțimea toponimicelor pecenego-cumane, de pe tot întinsul ei²⁴. O parte a pecenegilor din Balta lalomiței erau, probabil, resturi din triburile lui Kegen. Se știe că cei 20.000 de pe-

¹⁷ P. Schafarik, *Славянския древности* (trad. O. Bodeanskov), II, 1, p. 263, notă, op. V. N. Zlatarski, *История на българската държаба*, I, Sofia, 1938, I, p. 126.

¹⁸ Petre Diaconu, *Крепост X-XV-ввв Пэкуюл луй Соаре*, în *Dacia*, N.S., V, 1961, p. 501, nota 44. De reținut că identificarea ruinelor de la Păcuiul lui Soare cu Glavinița din Alexiada Annei Comnena, propusă în această notă nu mai poate fi susținută ; vezi Petre Diaconu, *Despre localizarea Vicinei*, Pontica, III, Constanța, 1970, p. 275—295.

¹⁹ Anna Comnena, *Alexiada*, II, ed. B. Leib, Paris, 1943, p. 81—82.

²⁰ Petre Diaconu, op. cit., loc. cit.

²¹ Idem. , p. 498.

²² Inedite încă.

²³ Petre Diaconu și Dumitru Vilceanu, *Păcuiul lui Soare. Cetate bizantină*, I, București, 1972, p. 11—12.

²⁴ I. Conea și I. Donat, *Contribution à l'étude de la toponyme pechenègue-cumane de la plaine roumaine du Bas-Danube*, Contributions onomastiques publiées à l'occasion du III-e, Congrès International des Sciences onomastiques a Munich du 24—28 août, 1958, București, 1958, passim.

cenegi de sub ascultarea lui Kegen, pînă a primi permisiunea de a se instala la sud de Dunăre (fapt ce se va consuma în preajma lui 1048), au sălășluit, cîtăva vreme, într-o insulă dunăreană din apropierea Dristrei²⁵. Credem că această insulă era în realitate Balta Ialomiței²⁶.

RESUMÉ

QUELQUES CONSIDERATIONS EN MARGE DE CERTAINS TOPONYMES SUR LA DROITE DU BAS-DANUBE (ZONE DE OSTROV-COCHIRLENI)

L'auteur de propose d'élucider dans le present article l'origine et la signification du non de quelques localités sises sur la droite du Bas-Danube, dans la zone Ostrov-Cochirleni.

Vient tout d'abord, la revue des toponymes d'origine roumaine. *Pirjoia* (avec un désinense anthroponymique) provient de *perj* (prunier) ; *Oltina* est selon toute vraisemblance l'écho de l'antique Altinum. Le village *Beilic* tire son nom d'un mot d'origine turque, qui entre autres sens a aussi celui d'impôt sur les moutons. D'origine roumaine est le nom du village *Mirleanu*. Quelques spécialistes font dériver le nom de *Rasova* du slave *resa* = chaton (*amentum*). Le nom de Cochirleni vient de *cocirlă*, espèce de champignon comestible dont le gout semble être doté d'une légère pointe d'ail.

En ce qui concerne le nom de la commune *Ostrov*, l'auteur pense qu'il a été imposé par les Roumains. Le mot signifie „îlot" et il semble que la dite localité ait été fondée après l'extinction des dernières traces de vie dans l'îlot Păciul lui Soare, c'est-à-dire au IVe siècle.

Ensuite, s'occupant des localités appelées Bugeac, Galița et Canlia – situées dans l'angle sud-ouest de la Dobrogea – l'auteur pense qu'il s'agit de noms d'origine turc-mène ancienne, qui se seraient imposés par l'intermédiaire des Petchénègues plutôt que par celui des Cumans. Leur traduction est : *Bugeac* = coin, angle ; *Galița* = citadelle ; *Canlia* = La sanguinaire.

Quant au mot *popina* (monticule, tell, témoignage de l'érosion, endroit non-inondable), l'auteur prétend que bien que dérivant du slave bulgare, il ne s'est conservé qu'en roumain. La population vivant dans les marais danubiens se sert, pour désigner les monticules ou les tumuli, des mots *bisericuță*, *biserică* (petite église, église). Or, l'usage de ces termes avec cette signification particulier s'est imposé comme une réplique du toponyme *popină*, dont le phonétisme prend une teinte ecclésiastique.

²⁵ Skylitzes-Cedren, *Hist. Comp.* II, 1838, p. 583.

²⁶ Petre Diaconu, *Les Petchénègues au Bas-Danube*, București, 1970, p. 57, nota 101.

DOBROGEA LUI BUREBISTA

Din succesiunea evenimentelor istorice străvechi ale poporului român, se detașează un număr respectabil de fapte și împliniri care prin semnificația lor pot fi considerate ca adevărate capitole ale epopeii naționale. Unul, de importanță covârșitoare, este legat de încheierea, pentru prima oară, a unui mare și puternic stat geto-dac, sub conducerea regelui Burebista. Izvoarele vremii, literare, epigrafice, arheologice și numismatice, lasă știri prețioase despre personalitatea celui pe care-l evocăm. Și, ca să conturăm mai bine omul și opera sa, este suficient să cităm o frază din renumitul decret onorific în cinstea lui Acornion din Dionysopolis de la mijlocul sec. I î.e.n. care ni-l relevă pe Burebista ca pe unul care „a devenit cel mai mare dintre regii din Thracia și stăpînul întregii țări de dincolo și dincoace de fluviu (Dunărea, n.n.).

Pornim tocmai de la acest scurt citat care, coroborat cu alte izvoare arheologice ale vremii, ne face să deslușim mai clar locul pe care regiunea dintre Dunărea de jos și Mare l-a ocupat în puternica alcătuire statală creată pe teritoriul actual al patriei noastre în sec. I î.e.n.

Creat în jurul anului 70 î.e.n., în urma unei dezvoltări sociale, economice și politice proprii societății ajunsă în faza democrației militare, statul dac își va întinde fruntariile din Carpații nordici pînă la Munții Balcanici – Haemus – și din Cadrilaterul Boemic pînă la țărmul Pontului Euxin (Marea Neagră). Burebista a format nu numai un mare stat în structura căruia intrau neamurile daco-getice din aria carpato-dunăreană, ci și un puternic bastion de mare rezistență contra celților în vest și a romanilor în sud – ultimii amenințînd tot mai insistent linia Dunării.

Țelurile politice ale Romei vizau cucerirea teritoriului dintre Dunărea de jos și Mare, tocmai din cauza avantajelor economice și strategice pe care acesta le avea. De aceea s-a produs acel mare atac al romanilor, din anul 72–71 î.e.n., pe coasta de apus a Pontului Euxin, de sub conducerea lui *M. Terentius Lucullus Varro*, în urma căruia orașele grecești care ființau de veacuri, între care sînt de amintit Histria, Tomis și Callatis

au fost vremelnice supuse. Activitatea lor tradițională este perturbată ; nici vecinii geți, cărora li se adaugă bastarnii din nordul gurii Dunării, nu puteau admite prezența garnizoanelor romane pe țărmul mării, în orașele către care îi îndreptaseră din totdeauna interesele lor economice. La îndemnul grecilor și în alianță cu ei, geții și bastarnii se vor răscula în anul 62/61 î.e.n., amploarea evenimentului fiind ilustrată de faptul că Roma trimite contra lor forțe militare însemnate. Numai că aceste forțe aveau la comandă pe verosul și discreditatul guvernator al Macedoniei, C. *Antonius Hybrida*, ale cărui armate sînt strivite de răsculați „în preajma cetății histrienilor”¹, iar steagurile capturate duse în cetatea dobrogeană *Genucia*.

Pe bună dreptate și-a pus întrebarea *Vasile Pârvan* în ale sale *Getice*, p. 78, apărută în urmă cu 50 de ani, „dacă nu însuși Burebista va fi fost comandantul cetelilor geto-bastarne care au sfărîmat pe Antonius luîndu-i steagurile”.

O mai atentă analiză a faptelor din anul 62/61 î.e.n., nu numai că îndreptățește întrebarea lui Pârvan, dar se pare că-i confirmă chiar răspunsul pozitiv. Strabon însuși relatează în a sa *Geographia*², accesivitatea fulgerătoare a lui Burebista, al cărui teritoriu statal l-am amintit și despre care inscripția dionysopolitană precizează că stăpînea întreaga țară „de dincolo și de dincoace de fluviu”.

Înțelegem, așadar, că rațiunea prezenței suveranului daco-get la Histria însemna nu numai alungarea pericolului roman ci și apărarea teritoriilor sale de „dincoace de fluviu”. Și, nu la multă vreme după aceea, între anii 55–48 î.e.n. el declanșează un atac asupra orașelor pontice, în urma căruia o întreagă suită de orașe este integrată protectoratului său. Inscripțiile aduc știri impresionante despre consecințele atacului. Un document epigrafic din Messembria menționează numele a trei strategii care s-au remarcat în luptele cu Burebista ; de la Odessos, un document similar relevă starea locuitorilor care se întorceau din pribegie ; dar de la Histria provin documente care ilustrează realități ale evenimentului de la mijlocul sec. I. î.e.n. : decretul în cinstea lui Aristagoras fiul lui Apaturios, din care se înțelege că zidurile orașului au fost distruse, teritoriul rural ocupat iar cetățenii făcuți prizonieri au fost răscumpărați cu bani. Ni se relevă apoi strădania celui onorat de a îndrepta aceste urmări nefaste ale războiului.

Un *album* din aceeași localitate, însiruire numele unor cetățeni care au depus eforturi pentru refacerea orașului. Dar aspectul istoric ce se desprinde din acțiunea pontică a regelui daco-get, nu se leagă atît de zurgăvirea campaniei militare, cît în special, de mobilul întreprinderii sale războinice.

Suveranul daco-get, pentru a-și consolida puterea la țărmul mării, procedează la cucerirea orașelor grecești dejucînd planurile Romei de expansiune în această zonă.

Astfel, granița de-a lungul Balcanilor – care-l aducea în vecinătatea romanilor măcinați de războaiele civile dintre Cezar și Pompei, Burebista

¹ Dio Cassius, XXXVIII, 10 ; LI, 26.

² Strabon, *Geographia*, VII, 3, 4.

fiind de partea celui de al doilea — și pe țărmul vest-pontic, definesc perfect poziția strategică a frontului antiroman al daco-geților.

Acțiunea suveranului dintre anii 55—48 î.e.n. a avut drept scop cucerirea și instituirea protectoratului său numai asupra orașelor grecești. Restul teritoriului dobrogean, — ca să ne limităm referințele numai la acest spațiu — dintre teritoriile rurale ale grecilor și Dunăre, constituia demult posesiune getică — poate chiar de la constituirea regatului daco-get. Populația de aici își depăna viața în condițiile normale, ceea ce se reflectă în vestigiile arheologice din acea vreme. Deși nu s-au executat săpături sistematice, integrate unui plan tematic în care să primeze elementul etnic getic atât de important pentru etnogeneza românească, totuși descoperiri ocazionale și unele sondaje vin să confirme că societatea din acest spațiu geografic a atins în acea vreme un înalt nivel de civilizație, reflectat în relațiile comerciale cu dacii sau în meșteșugul ceramic.

Geții și grecii întrețineau străvechi legături comerciale, ceea ce a făcut ca de timpuriu monedele bătute în atelierele de la Histria, Tomis și Callatis să pătrundă pînă departe în mediul autohton. Produsele artizanale din colonii ori renumitele vinuri și uleiuri de măsline grecești, formau obiectul unui intens comerț cu aristocrația tribală getică, mărturia constituind-o numeroasele loturi de amfore, între care primează cele de tip Sinope, din sec. I. î.e.n. ; geții înșiși deprinseseră din timpuri imemorabile meșteșugul ceramic, exemplele de vase pe care le vom prezenta fiind concludente : o frumoasă strachină, cu buza mult evazată și o cană cu silueta înaltă și ornamentată cu linii lustruite, ambele descoperite la Rasova pe malul Dunării. Lor li se adaugă o mare cantitate de fragmente ceramice găsite în cursul a mai mulți ani de săpături la Histria și recent un interesant recipient din pastă poroasă-mată, găsit în săpăturile de la Enisala (Jud. Tulcea). În 1963, cu ocazia unor sondaje executate la Hirșova, anticul Carsium, au apărut de asemenea fragmente ceramice elenistice și getice, între care un opaiț lucrat la roată, ceea ce ar confirma ipoteza mai veche a lui Vasile Pârvan că acolo a existat mai de mult o așezare getică, întărită. Și dacă cităm scrisorile din exil ale lui Ovidiu, cu relații despre atacurile geților asupra Aegyssusului și Troesmisului din anii 15 respectiv 12 î.e.n., de ce să nu admitem că și acestea vor fi constituit pe vremea stăpînirii burebistene importante centre întărite pe malul drept al Dunării, moștenite apoi și integrate *limes*-ului dunărean al provinciei romane de la gurile Dunării ? Aceasta ca să ne oprim doar la cîteva mari centre. Dar izvoarele scrise și cele arheologice de epocă romană, menționează numeroase alte toponime de autentică rezonanță daco-getică, despre care este firesc să admitem că au înfrumusețat și țara lui Burebista : *Sucidava* (Satul Nou), *Sacidava* (lingă Rasova), *Capidava* (lingă Topalu), *Genucla* (în nordul Dobrogei — neidentificată), *Buteridava* (M. Viteazul) și, ca să scurtăm seria exemplelor, foarte recent determinata *Arcidava*, pe lingă Histria. Întreădevăr pe o lespede de calcar, scrisă în limba latină și datată pe vremea lui Marcus Aurelius (161—180 e.n.), se citește în ultimul rînd cuvîntul *Arcidava*, derivat din *Argedava*, în urma osmozei lingvistice daco-romane. Editorul inscripției³ în comentariul însoțitor avansează ipoteza plauzibilă că orașul acesta nu trebuie căutat nici în Banat, nici la

Popești pe Argeș (Argessos) și nici în Transilvania sau chiar Moldova, așa cum unii istorici încercau să acrediteze părerea lor, ci în Dobrogea, undeva lângă Histria, de acolo de unde provine inscripția, refolosită mai apoi, după evenimente dramatice, în construcțiile cetății.

În acest chip s-ar confirma și opinia înai de mult exprimată de un cercetător clujean⁴ că „*Argedava* trebuie căutată undeva în Dobrogea meridională, nu departe de cetatea de baștină a lui Acornion...” Admitem deci că în acest oraș venea Acornion în ambasadă, ceea ce ar sugera că și orașul avea o poziție proeminentă din moment ce marelui rege și unor predecesori ai săi din aceste locuri îi servea ca loc de tratative. Se pare că *Arcidava* din Scythia Minor a fost capitala vreunui rege din Dobrogea și că mai târziu a fost folosită de Burebista pentru treburile sale pontice, ca în sfârșit, cu 200 de ani mai târziu, vechiul oraș să-l reîntîlnim în condițiile dominației romane din sec. II e.n. redus la proporțiile unui vicus.

Epopoea pontică a lui Burebista, ia sfârșit în anul 44 î.e.n. când parțianii proromani ai aristocrației daco-getice îl asasinează.

Din faptele sale însă conchidem că, la data cînd s-a produs bătălia de lângă Histria din 62/61 î.e.n., teritoriul Dobrogei făcea deja parte din regatul geto-dac. Ca să-și asigure avantaje economice și poziții strategice în această parte, și ca să prevină atacuri romane, regele aplică planul integrării orașelor vest-pontice regatului său, stabilindu-și aici frontiera.

RÉSUMÉ

LA DOBROUDJA DE BURÉBISTA

L'article met en lumière l'importance de l'État géto-dace de Burébista. Il appert du décret, d'ailleurs célèbre, en l'honneur d'Acornion de Dionysopolis, que Burébista a été l'un des plus grands rois jamais donnés par la Thrace.

Une revue des événements intervenus dans l'intervalle des années 72-61 av.n.è. au Pont Gauche permet de saisir le rôle de l'État dace de Burébista. Plus tard, en 55-48 av.n.è. s'inscrit la conquête des villes pontiques depuis Olbia, au nord, jusqu'à Apollonie, au sud. Les documents épigraphiques de Messambria, Odessos, Histria sont une illustration des événements de l'époque.

Le territoire de la Dobroudja faisait lui aussi partie du grand État géto-dace de Burébista. En ce territoire des relations permanentes s'étaient établies entre les Grecs ouest-pontiques et les Gètes autochtones. Une inscription trouvée récemment à Histria mentionne le toponyme *Arcidava*. Il s'agit d'une découverte qui pose à nouveau le problème de la localisation d'*Argedava*, la capitale de Burébista. Pour cette fois il semble que l'on doive la localiser en Dobroudja (ou, peut-être, s'agit-il seulement d'une localité de Dobroudja où se sont tenus les pourparlers du roi géto-dace avec Acornion).

³ Al. Suceveanu, în *Revue roumaine d'histoire*, XIV, 1, 1975, p. 111 și urm.

⁴ H. Daicovicu, în *Pontica*, IV, 1971, p. 91-92, nota 9.

„ANTROPONOMASTICĂ” ȘI ANTROPONOMASTICĂ GETÓ-DACICĂ
ÎN CONTEXT INDO-EUROPEAN
(Filologie comparată și istorie)

Încercarea de a analiza semantic elementele componente din structura unor nume proprii antice, sau — în alți termeni — încercarea de a descoperi sensurile lor originare (cu atât mai dificilă cu cât atestarea limbilor în care s-au format numele e mai mult decât lacunară) pare sortită eșecului chiar dacă se face prin aplicarea metodei comparative-istorice, în manieră tradițională¹. Principiul comparativ-istoric al relularității schimbărilor fonetice, aplicat în sine, duce doar la reconstituirea modelului fonetic al etimonului mai multor forme vechi comparate, din limbi înrudite (condiție *sine qua non* a comparației istorice în filologie), fără să dea seama și de sensul originar sau — cel puțin — mai îndepărtat în trecut al acestor forme, chiar dacă e vorba de cuvinte comune². Cu atât mai mult semnificația inițială a numelor proprii, de obicei aproape total arbitrară în raport cu persoanele care le-au purtat, rămâne obscură după aplicarea acestui principiu, dacă nu e așa încă înainte de aplicarea lui, ceea ce are ca urmare includerea fortuită în comparație a unor nume care a priori n-aveau nimic comun ca înțeles. O încercare ca aceea la care ne-am referit la început poate avea oarecari șorți de reușită dacă se admite că numele vechi de persoane erau analizabile în epoca din care datează atestarea lor — idee unanim acceptată de multă vreme — și, în plus, dacă arsenalul metodologic se

¹ Vezi Al. Graur — L. Wald, *Scurtă istorie a lingvisticii*, București, 1965, p. 31—32.

² Magistrala teorie asupra rădăcinii indo-europene, elaborată de E. Benveniste, rafinează foarte mult cercetarea comparativă-istorică, introducând distincții de ordin cronologic relativ între modelele reconstruite, dar — în ceea ce privește problemele semanticii în limitele comparatismului istoric — contribuția acestei teorii nu este decât în mică măsură inovatoare (ea nu permite, de exemplu, să se reconstruiască sensul rădăcinilor trifonematice, cele mai vechi, temele formate pe baza lor în diferite limbi indo-europene vechi având sensuri variate; cf. lat. *dorm-io* „dorm”, dar v. sl. *drem-lja* „visez”, apud Graur-Wald, *op. cit.*, p. 105. Ce va fi însemnat rădăcina, cu variantă, *dar-/der-*: „a dormi” sau „a visa”?).

îmbogățește cu alte principii, pe lângă cele consacrate de practica cercetării comparative-istorice clasice a limbilor³.

Din momentul în care principiul corespondențelor fonetice este însoțit, în cercetare, și de principiul etimologiei colective⁴, lucrurile se pot schimba în bine: conturile semnificației etimonului încep să prindă consistență. Prin îmbinarea celor două principii se poate ajunge la clarificarea sensului originar al unor nume antice, formate în limbi fără atestare textuală proprie, ceea ce — implicit — poate îmbogăți cunoștințele referitoare la inventarul lexical cel puțin, al acelor limbi, sau invers — se poate verifica prin *minimul* de atari cunoștințe existente în momentul de față, transmis prin filiere.

Pornind de la ipoteza că numele BUREBISTA — tracic — și ARIOVISTUS — germanic — au fost, mai întâi, în realitate, titluri onorifice și numai ulterior, în istoriografia modernă, considerate antroponime, trebuie să admitem — atât într-o situație cât și în cealaltă — că avem a face cu cuvinte compuse, formate din elemente lexicale ale limbii trace, respectiv germanice vechi, de toate zilele. În acest caz, „numele” amintite devin transparente semantic, având o motivare socială, și pot fi mai ușor comentate din punctul de vedere al sensului.

O oarecare asemănare de structură între cele două „nume” de mai sus e de remarcat chiar la o examinare superficială. Apropierea dintre elementele secunde ale acestor cuvinte compuse, **-bista**, respectiv **-vistus**, aproape nu reclamă comentarii speciale în privința semnificantului (micile deosebiri vom încerca totuși să le lămurim mai jos), iar semnificatul etimonului lor originar, comun va fi avut (anticipând cele ce vor urma îndată) o valoare superlativă.

A doua parte a numelui compus *Burebista*⁵ nu pare să fi aparținut unui idiom tracic, ci e mai degrabă un împrumut. E posibil să avem a

³ Cele din urmă sînt: principiul arbitrarului semnului lingvistic (relația dintre complexul fonetic și sensul unui cuvînt simplu dat nu este motivată într-un stadiu avansat de evoluție a limbii) și cel al regularității schimbărilor fonetice (într-un context determinat, un anumit sunet suferă o modificare constantă în cursul evoluției limbii, dacă procesul modificării lui sistematice nu e perturbat de analogia cu alte forme ale aceleiași paradigme sau de așa numitele accidente fonetice); cf. *idem*, *op. cit.*, p. 21 și urm. În acest studiu vom mai recurge și la principiul etimologiei colective (vezi nota 4) și la cel referențial (vezi nota 9).

⁴ Aplicat în lingvistica românească de către acad. Alexandru Graur (vezi *Etimologii românești*, București, 1963, p. 24 și urm., *Etymologie collective*, în „Hommage à Eric Buyssens”, Bruxelles, p. 83–86). Principiul constă din luminarea reciprocă, sub ambele aspecte (al conținutului, al expresiei), a unor cuvinte care prezintă trăsături comune, sub un aspect sau celălalt.

⁵ Numele figurează în lista de sub rădăcina *Bur-*, la I. I. Russu, *Limba traco-dacilor*, București, 1967, p. 97, unde se trimite la o foarte veche rădăcină indo-europeană. În comentariile pe care le facem mai jos, în text, nu ne-am propus să ajungem atât de departe în trecut (ca, de altfel, nici în cazul discutării semnificațiilor celorlalte nume), ci ne-am plasat la nivelul, postulat, al idiomurilor tracice (respectiv germanice, celtice) din sec. I î.e.n., de pe cînd datează atestarea indirectă (prin filieră) a „numelor” comentate.

face — în cazul ei — cu un element explicabil prin limbile germanice (cf. germ. (*der*) *beste*, engl. (*the*) *best* „cel mai bun“). Etimologia germanică se justifică, lingvistic, prin corespondențele fonetice albano (recte: traco)-germanice prezente în elementele lexicale indo-europene comune celor două (ramuri de) limbi (cf. germ. *Blatt*, dar alb. (*fletë* „frunză“)⁶. Originea germanică a elementului al doilea din „numele” citat nu trebuie să surprindă nici extralingvistic: se știe că populații germanice au ajuns, probabil chiar în epoca lui Burebista (în mod cert însă un secol mai târziu, conform afirmațiilor lui Tacitus din „Despre originea și țara germanilor”, 41, 42, 46), până în nordul și nord-estul Daciei; între ele — *bastarnii*, care au populat o vreme Carpații păduroși din părțile de miază-noapte ale teritoriului dacic⁷. În ceea ce privește terminația *-a* din *Burebista*, s-ar putea datori filierei străine (netracice) care a transmis posterității „numele” regelui dac, cum vom încerca să demonstrăm în- dată. Ea se poate explica atât fonetic cât și morfologic în cadrul unei filiere latinești: desinența adjectivului împrumutat trebuie să fi fost inițial tracizată și, în această situație, exprimată printr-o vocală de timbru neutru și cu apertură mijlocie, asemănătoare cu *ë* albanez sau cu *ă* românesc. Presupunând că ea a fost adaptată în latină, datorită aperturii sale medii, ca *e*, și că s-ar fi putut înțelege în această limbă ca desinență de genitiv-dativ, se va fi refăcut *-a* ca desinență de nominativ, în forma atestată a „numelui”, prin analogie cu alte nume de persoană în *-a* (eventual *-as*) la nominativ și *-ae* la genitiv-dativ.

Semnificativul componentului secund al „numelui” germanic se explică tot prin filieră latină, însă în mod cert de aspect popular — ceea ce justifică *vetacismul*: trecerea lui *b* la *v*; aceeași filieră este pusă în evidență de morfemul terminal *-us*, dovadă a adaptării morfologice la limba latină a acestui „nume” barbar.

Pe baza supoziției privind descendența albanezei din familia idiomurilor tracice, primul component al numelui *Burebista*, anume *bur(e)* —, comparat cu alb. *burrë* „bărbat”, poate fi interpretat prin semnificatul acestuia din urmă. În acest context, compusul **burebist-* s-ar putea interpreta pentru moment (căci demonstrația în spiritul etimologiei colective nu

⁶ În privința complexului fonetic: se vede că unui germanic *b-* îi corespunde un tracic *f-*, amândouă consoanele reducându-se, probabil, la un indo-european **bh-*. În privința înțelesului: cf. germ. *Fürst* „prinț”, *führen* „a conduce” în raport cu engl. (*the*) *first* „cel dintîi (= cel mai din față)” — astăzi numeral ordinal, dar la origine un vechi adjectiv la gradul superlativ, cum se vede după morfemul terminal *-st*.

⁷ Mai mult, în prima parte a învelișului fonetic al acestui etnonim se recunoaște un element lexical *bast-*, înrudit probabil cu semnificatul *-bist(a)*. Termenul, și el compus, ca denumire a populației germanice amintite, ar putea fi analizat în *bast-* („cel/cei mai bun/i”) + *-ar-* („oaste, oșten?”; cf. mai jos în text) + *-n* (desinență de plural germanică), cu semnificația globală „cei mai buni din oaste / cei mai buni oșteni”. Se știe că în antichitate, ca și azi — de altfel —, fiecare popor avea o părere superlativă despre sine (faptul fiind pe atunci un rudiment de conștiință „națională”). Cînd Herodot scrie (*Istorie*, IV, 93) că geții „sînt cei mai viteji și mai drepți dintre traci” va fi consemnat fără îndoială o autocaracterizare a geților. Credem că și etnonimul *agatirși* (Herodot, *op. cit.*, IV, 10, 48, 100) poate fi interpretat ca o autocalicare de acest fel, dacă e analizat în două morfeme: primul, foarte asemănător cu v. gr. *agathos* „bun”, al doilea, probabil termen autohton cu semnificația „trac” (forma fiind de tip *satem*).

se încheie cu aceasta), ca „cel mai bun dintre bărbați”, „bărbatul cel mai bun” (cu înțelesul „ales”, cf. lat. *optimus*; adică „bun” în înțelesul social al termenului, „capabil”).

În ceea ce privește „numele” compus *Ariovistus*, prima lui parte ar putea fi explicată prin compararea cu v. germ. *hari* „armată, oștire”⁸, impunându-se interpretarea întregului compus **hariobist-* ca „cel mai bun/cel mai ales din oaste” și – întrucît personajul care a purtat „numele” a fost într-adevăr și comandant militar – se confirmă, astfel, ideea că termenul va fi fost la origine un titlu, nu un antroponim.

Întorcîndu-ne la elementul inițial al „numelui” dacic luat în discuție, **Bur(e)-**, îi putem da – în lumina considerațiilor imediat precedente – interpretarea, mai riguros circumscrisă, de „bărbat apt pentru/aflat la vîrsta/serviciul/ui/militar; oștean”; cf. și sl. *bor-* „luptă” (din *Borislav*). Această încheiere duce la înlăturarea înțelegerii semnificativului *bur*, pl. *buri* (în forma românească) drept et nonim (nume de trib) în favoarea înțelegerii lui ca denumire a unui corp de armată dacic, mai mult sau mai puțin permanent și regulat, consecința mai îndepărtată, dar practică, a constatării fiind necesitatea renunțării la încercările de localizare geografică a unui asemenea „trib”, *Burivada* va fi avut, în contextul acesta, înțelesul „tabără militară; castru (dacic)”.

Alte cîteva considerații, de ordin lingvistic, pe marginea „numelor” comentate aici. Am trecut, de cîteva ori, între paranteze unele litere care ar putea fi interpretate ca vocale tematice sau de legătură: *-e-* din complexul fonetic *Burebista* și *-o-* din *Ariovistus*. În privința primei e posibilă și o interpretare morfo-sintactică: ea ar putea corespunde actualului articol adjectival albanez (*i* – pentru masculin, realizarea e fiind datorită, probabil, unui grad ceva mai mare de apertură a lui *i* dacic, ceea ce va fi determinat pe străini care au consemnat grafic numele să-l confunde cu e). Deci s-ar putea reconstrui un etimon dacic * [burr(ə)-i-bist(ə)], literal „oșteanul-cel-mai bun”.

„Numele” *Ariovistus* și *Burebista*, în felul în care au fost interpretate mai înainte, confirmă aflarea germanilor și a dacilor în stadiul final al orînduirii gentilice și anume în etapa creării unei aristocrații militare, prin care – se știe – se face un pas important spre sclavagism. Cronologic, e vorba de jumătatea secolului I î.e.n., dar procesul tranziției sociale va fi început cu cel puțin un secol mai înainte.

Că „numele” analizate vor fi fost inițial titluri nu trebuie să surprindă. Ele s-au impus în textele aloglote (latinești) pentru că – folosite frecvent relativ la căpeteniile în cauză – au fost înțelese, în primul rînd de către străini, ca nume proprii. Supoziția de la care am pornit poate fi întărită într-o măsură prin aducerea în comparație a unor termeni corespunzători ca semnificație din alte limbi indo-europene: v. gr. Ἀλεξάνδρος (atestat nu-

⁸ Absența lui *h-* din numele germanic trebuie explicată tot prin filiera latină populară (cf. și lat. *Arminius*, dar germ. *Hermann*), ca și trecerea lui *b* la v. Caesar (*Del bello golleco*) a consemnat numele așa cum îl va fi auzit, mai întîi la un vorbitor al latinei populare.

mai ca nume propriu în elină, dar – probabil – calc după vreun vechi titlu militar macedonean sau minor-asiatic, vezi *Alekshandu*) și v.sl. БОЦВОДА „conducător militar” (rămas, numai ca substantiv comun, în română; însoțind întotdeauna, în actele oficiale, numele domnitorului, el a tins să devină nume propriu, în româna populară, sub forma *Vodă*). Cit despre corelația semantică dintre semnificații „bărbat” și „luptător; oștean”, se mai pot cita exemple similare rom. *voinic*, cu sensul mai vechi „tînăr, flăcău” atestat în folclorul epic românesc, din v. sl. *vojniku* „oștean” (prin sensul intermediar „tînăr în stare a purta și folosi arme”, după ce va fi dispărut semnul din sfera militară); lat. *vir* „bărbat” (care în vechiul limbaj militar roman avea chiar sensul „soldat”) față de sanscr. *virah* „viteaz”.

La lămurirea semnificației altor nume vechi poate contribui, pe lângă principiul etimologiei colective (pur lingvistic) – aplicat deja mai sus – și un principiu extralingvistic, cel referențial⁹.

Oprindu-ne la două nume dacice, DECEBAL și DECENEU (în formele românzate), vom putea opera analiza structurii lor morfematice prin simpla alăturare a unuia la celălalt (printr-o comparație internă, condiție mai obișnuită a etimologiei colective): se observă că ele au în comun prima parte: Dec(e) (atestările prin filieră greacă prezintă un -ai- în locul ultimei vocale, în cazul *Dekaineos*, ceea ce nu împiedică totuși presupunerea unui radical comun celor două nume luate în discuție), care poate fi considerată un morfem distinct. Acest element constituie o rădăcină care se regăsește, credem, în engl. *dog*. „ciine” și – dacă ne gândim la stindardul dacilor (aici intervenind criteriul extralingvistic, referențial – auxiliar în cercetarea structurii și semnificației numelor amintite), anume capul de lup, desigur un simbol totemic – sensul ei în traca nord-dunăreană trebuie să fi fost „lup”. Strins legată de supoziția precedentă este interpretarea etnonimului *dac*, pl. *daci* prin semnificativul „lup/i”¹⁰.

Ultima parte a primului nume, -bal- e comparabilă cu v. sl. *бѣла* „alb”, „alb”, iar – dacă se ține seama de faptul că zăpada (eventual iarna) se mai numește, în vorbirea populară de prin Cîmpia Dunării, *bă/ana*, ori

⁹ Cunoscut în lingvistică, într-o anumită formă, ca metodă a cuvintelor și lucrurilor. După cum se vede din denumire, acest principiu regizează studiul cuvintelor în strînsă relație cu obiectele (în sensul cel mai larg) specifice la care se referă, într-un cadru cultural cit mai bine definit.

¹⁰ Interpretare dată deja de Vl. Georgiev (apud. H. Daicoviciu, *Dacii*, București, 1965, p. 15–16). Ceea ce dezvăluie originea totemică a denumirii pe care și-o dădea această ramură a tracilor. Vezi și M. Eliade, *Les Daces et les loups*, în „Numen”, *Leiden*, IV, 1959, p. 15–31. Se mai cunosc cazuri similare și la alte populații din diferite părți ale lumii vechi sau actuale. Alte interpretări ale etnonimului *dac* (C. Daicoviciu: din **daca* „pumnal”, apud H. Daicoviciu, *ibidem*; I. I. Russu: din i.-e. **dha-k* „a pune, a așeza”, *op. cit.*, p. 100) nu se pot susține cu mai multă siguranță (prin urmare nici acelea date numelor *Decebal* și *Deceneu* de I. I. Russu, *op. cit.*, p. 101).

pur și simplu, de existența adjectivului *bălan* în româna populară actuală (există, de altfel, și forma regională *băl „alb”*, considerată de origine slavă însă) – sensul acestui formant secund al numelui *Decebal* trebuie să fi fost „alb” sau „argintiu”.

Date fiind cele spuse mai înainte, va fi mai ușor de interpretat numele succesorului imediat al lui Burebista : structura lui se analizează în **Dece-neu**, unde se recunoaște rădăcina **Dec(e)-** „lup”; c’leja discutată, și un atribut adjectival alipit la ea, **-neu-** fără îndoială indo-european în privința originii, de vreme ce se poate regăsi în lat. *novus*, v. gr. νεος *germ. neu*, v. sl. новъ „nou”. Sensul global al antroponimului trebuie să fi fost „lup tânăr” sau „pui de lup”.

În opoziție cu această structură, așa cum a fost analizată și interpretată semantic, ținând seama de faptul că albul este atributul bătrâneții, în general, și că zăpada sau iarna, la care ne-am referit, sînt – și ele – asociate prin metafora cu bătrînețea, numele *Decebal* ar mai putea fi interpretat, metaforic, ca „lup bătrîn”. Recurgînd și în aceste cazuri la comparația cu structurile posibile din albaneza veche (ca mai înainte, relativ la *Bur-i-bist(a)*, se poate încerca reconstruirea, provizorie, a formelor :

**Dek-i-neu-* „lupul-cel-tînăr”

**Dek-i-bal-* „lupul-cel-alb/bătrîn”¹¹.

Alte nume dacice se pot analiza prin comparația pur lingvistică cu termenii corespunzători ca semnificant din limbile înrudite (e vorba în acest caz de o comparație externă, depășind cadrul unui sistem lingvistic dat, subordonată însă suprasistemului denumit familie de limbi). Astfel, *DURAS*, numele regelui dac predecesor lui *Decebal*, ar putea fi echivalat cu „aspru, aprig” (ca denumire a unei trăsături morale), even-

¹¹ Alternanța *a/e* din **Dac (us)/Dec-e-bal(us)** e obișnuită în limbile indo-europene care prezintă reminiscențe de flexiune internă (metafonie) – între ele : germana și albaneza, mai ales. Această alternanță, ca și faptul că velara nu apare într-o atestare elină (cf. frig. Δαος „lup”), duce la reconstruirea unei rădăcini dacice *[dæγ-] sau [dæγ-] terminată în fricativă velară, probabil instabilă. Așa se face că romanii au perceput-o ca oclusivă, iar grecii n-au perceput-o deloc, limbile lor necunoscînd un fonem velar fricativ. Alternanța *a/e* din termenii transmiși prin latină se poate explica prin asimilări armonice (printr-un gen de Umlaut) deci contextual. În numele proprii, întrucît rădăcina era urmată de morfeme cu vocală palatală (-e-, sau -i- deschis) s-a impus realizarea -e- a vocalei „radicale” ; realizarea ei centrală (-a-) se va fi produs în armonie cu vocala centrală sau posteroară (similară cu un *ă* sau cu un *î* românesc, ultrascurt) a sufixului sau desinenței din complexul fonetic al etnonimului :

trac. comun *[dæγ-] + [-is] { lat. *Dacus*
frig. > v. gr. Δαος;

Decebalus, *[dæγ-] + [-i-] + [-bal-] + [-is] > *[deγ-e-bal-ɪs] > lat.
*[dæγ-] + [-i-] + [-new-] + [-is] > *[deγ-e-new-ɪs] > lat.

Deceneus.

Aceste presupuneri vin în sprijinul ipotezei că *a* nu era singura vocală centrală existentă în substratul românei ; cf. *Istoria limbii române*, vol. al II-lea, București, 1969, p. 230, pct. 3.1.1. și trimiterile. Din această analiză se mai poate deduce că în idiomul dacilor adjectivul se plasa după substantivul regent.

tual cu „solid, sănătos” (ca nume al unei trăsături fizice ; cf. lat. *Valens*, în ceea ce privește semnificatul), dacă se ținea seama de similitudinea cu lat. *durus* „tare, dur” și cu v. sl. дрѣвѣ rom. *dîrz*¹². Personajului respectiv i s-a mai atribuit și conumele DIURPANEUS (evident, forma e latinizată), care – dacă e apropiat, ca semnificant, de verbul românesc (a) *surpa*, probabil perpetuat din substratul limbii române – poate fi interpretat ca „uzurpator(ul)”, fiind vorba fie de un principe bastard, fie de un oarecare alt pretendent nelegitim la tronul dacic. Se pune, în această situație, problema dacă termenul v. sl. жоупанъ (cf. rom. *junin*), titlu medieval românesc – cu etimologie controversată, unii filologi considerîndu-l de origine slavă – nu este legat în vreun fel de un dacic **diurpan-*, eventual ca împrumut din daco-română, cu -r- dispărut prin simplificarea grupului consonantic -rp-, transformarea inițialei fiind mai ușor de acceptat ca schimbare fonetică regulată¹³.

Încercînd acum lămurirea unor nume celtice, deci tot indo-europene, trebuie să arătăm că aceasta poate fi făcută prin comparație externă (adică a elementelor componente ale numelor cu „echivalente” extra-celtice ale lor, în ceea ce privește semnificatul) și aplicarea principiului referențial (urmărirea relației dintre numele celtice și poziția socială a celor care le-au purtat). O asemenea cercetare este destul de riscantă, dar fiind făcută sub egida metodei comparative-istorice riscul se reduce simțitor. Condiția este ca sensurile presupuse pentru părțile componente ale „numelor” respective să aibă coerență internă, să se susțină reciproc. Va fi vorba, în cele ce urmează, de analiza sensului „numelor” DUMNORIX și VERCINGETORIX.

De mai multă vreme „terminația” -rix, din nume ca acestea, e – desigur corect – interpretată ca avînd un etimon comun cu lat. *rex* „rege”, indiferent de sensul ei exact în celtică. Mai greu de explicat s-au arătat a fi elementele alcătuitoare ale acestor „nume”, care preced morfemul -rix.

În privința lui *Dumnorix* e de conchis că primul element, *Dumn(o)-*, trebuie apropiat de lat. *dominus* „stăpîn”; prin urmare, la origine va fi fost tot un titlu și acest nume, cu semnificația aproximativă „stăpînul rege” sau „regele stăpîn(itor)”¹⁴.

¹² Rădăcina străveche, indo-europeană, a acestor forme se regăsește și în alb. *dru* „lemn”, engl. *tree* „pom”, v. sl. дрѣво „lemn, copac”, сѣ-дрѣвѣ „sănătos”, în celt. (ates-tare lat.) *druides* „druzi” – vezi mai jos, nota 15.

¹³ *di-* > arh. *dž* > *ž* (cf. și lat. *deorsum* > rom. arh. și reg. *gios* > rom. lit. *jos*). Pentru evoluția fonetică a dăcicului **diurpan-* trebuie presupusă adaptarea acestui lexem la latina dunăreană, schimbările complexului său fonetic fiind specifice elementelor lexicale moștenite de română din latină. Grupul -rp-, cu labiala modificată, s-a putut păstra în câteva lexeme balcanice, pe care le presupunem descendente ale aceleiași rădăcini tracice: *zurbă* „răzvrătire” și *zarvă* „gălăgie” („impacineț manifestată sonor”). Pentru altă ipoteză etimologică asupra lui *junin*, vezi G. Mihăilă, *Studii de lexicologie și istorie a lingvisticii românești*, București, 1973, p. 18 și notele. Cit despre *surpa*, dicționarele etimologice românești dau un etimon latinesc, neatestat însă.

¹⁴ Cum se vede, în celtică adjectivul e plasat înaintea substantivului-regent, iar după acest model se va fi impus topica grupului adjectiv + substantiv și în galo-ro-

Cit despre „numele” *Vercingetorix*, chiar lăsînd la o parte elementul *-rix*, foarte clar, ceea ce rămîne e tot un termen compus, relativ complicat : **Vercinget(o)-**. În prima lui parte se distinge rădăcina *verc-*, înrudită cu germ *Werk* „lucrare”, engl. *work* „muncă”, v. gr. *ἔργον* „lucru”, într-un derivat cu sufixul *-ing*, care se mai regăsește în engleză, de pildă, unde formează substantive abstracte. Prin urmare, tema **Vercing-** trebuie tradusă prin „lucrare, acțiune, activitate”. Morfemul **-et(o)-** ar putea fi comparat cu lat. *aetas* „vîrstă”, dintr-o veche rădăcină indo-europeană cu sensul „interval de timp”. Semnificația „numelui” compus **Vercinget(o)- (-o- fiind o vocală de legătură)** va fi fost, așadar, „(/bărbat/ aflat) la vîrsta acțiunii, la maturitate”. În consecință, e vorba tot de un titlu, cu semnificația — mai abstractă — „bărbat inițiat” sau „tînăr trecut de treptele inițierii ; adult”. Această interpretare este în concordanță cu păstrarea la gali a vechiului obicei al inițierii tinerilor, prin diferite probe de curaj și istețime, înainte de a fi incluși în rîndurile bărbaților¹⁵, obicei cunoscut și azi la unele popoare aflate pe treptele incipiente ale civilizației.

Cele cuprinse în paginile de față au avut ca punct de plecare o bază lingvistică, încadrîndu-se — mai mult sau mai puțin — în sfera de probleme a *antroponomasticii*. Dar rezultatele discuției s-au întîlnit și cu unele constatări, mai vechi sau originale, de interes istorico-social, ceea ce era inevitabil, *onomastica* (în general) fiind un domeniu de intersecție între lingvistică și alte discipline sociale.

Constatările derivate din cercetarea numelor proprii — mai mult sau mai puțin autentice — discutate mai sus, sînt prezentate ca niște sugestii pentru istoricii antichității, indiferent dacă aceste constatări au avut ori nu (de cele mai multe ori n-au avut) puncte comune cu cele expuse în lucrări similare. Cele spuse aici, neimbrăcînd — în concepția autorului — veșmintul unor soluții absolute și definitive, lăsînd încă loc rezultatelor unei revizuirii detaliate a textelor clasice și a mărturiilor arheologice, care trebuie să constituie întotdeauna o completare — și o verificare, în același timp — a unui studiu de felul acestuia ; e vorba, aici, doar de o perspectivă nouă

mană, apoi în franceză. Am văzut că în idiomul tragic al dacilor topica unui asemenea grup era inversă, modelul acesta întărînd topica substantiv + adjectiv în latina dunăreană, apoi în română. În latină, cele două tipuri de structuri se vor fi manifestat ca tendințe sintactice, atît în estul cît și în vestul României, substratul contribuind la consolidarea uneia sau alteia dintre cele două topici. Aceste constatări confirmă o dată mai mult considerațiile acad. Al. Graur cu privire la postpunerea articolului în limba română.

¹⁵ Inițiere a cărei ultimă treaptă era reprezentată de casta *druizilor* (probabil : „cei tari, cei puternici” ; vezi nota 12). Relativ la *Vercingetorix*, altă interpretare menționează A. Dauzat, *Tableau de la langue française*, Paris (1967), p. 22 : „...*Vercingetorix*, le roi, *rix*, des guerriers, *cingeto-* (?-n.n., C.D.)” și la D. Berciu, *Lumea celților*, București, 1970, p. 90 : „probabil «Mare conducător al războinicilor»”. După Dauzat, *op. cit.*, p. 45, sufixul *-ing* s-a impus în latina din Gallia din sursă germanică. Cum s-a văzut din textul studiului de față, nu subscriem la aceste interpretări.

asupra unor chestiuni mai vechi¹⁶. Ultimul cuvînt — altfel spus — revine filologilor clasiști, istoricilor și — în măsura posibilului — arheologilor. *Suum cuique* în această tentativă — dificilă — de reconstruire, fie și parțială, a unui trecut de două milenii.

RÉSUMÉ

„ANTHROPONYMIE“ ET ANTHROPONYMIE GETO-DACE
EN CONTEXTE INDO-EUROPEEN

L'article ci-dessus, tout en faisant le commentaire de quelques anthroponymes antiques (daces, germaniques, celtiques), parmi lesquels de faux anthroponymes — selon l'auteur, des titres — tâche d'interpréter leurs significations originaires; pour y parvenir on a pris comme instrument de travail le principe comparatif-historique des changements phonétiques réguliers auquel on a ajouté celui de l'étymologie collective a celui référentiel (dérivé de la méthode *Wörter und Sachen*).

Dans le cas du celt. *Vercingetorix* on propose une nouvelle analyse monémique: *Verc-ing-et(o)-rix*, au lieu de *Ver-cingeto-rix*; dans d'autres cas on prête un grand soin à la filière par laquelle les noms et les titres commentés ont été transmis jusqu'à nos jours. L'auteur essaie aussi de faire l'analyse de quelques éléments fonctionnels supposés être des composants.

Les hypothèses sémantiques sont les suivantes: germ. *Ariovistus* „le meilleur parmi les guerriers“, dac. *Burebista* „le meilleur combattant“, *Decebalus* „(le) loup blanc (ou vieux)“, *Deceneus* „(le) louveteau“, *Duras* „âpre, dur“, *Diurpaneus* „(l')usurpateur“, celt. *Dumnorix* „/(le) roi/ maîtrisant“, *Vercingetorix* „/(le) roi/ des jeunes hommes initiés“.

¹⁶ În locul apelului la rădăcini indo-europene reconstruite, foarte îndepărtate în timp în raport cu epoca în care au circulat lexemele discutate mai sus, am făcut apel la elementele lexicale, pe care le-am considerat echivalente acelor lexeme, din limbi mai mult sau mai puțin contemporane. Totodată am încercat o nouă analiză morfematică a celor mai multe dintre numele luate în discuție, care — ni se pare — duce la o analiză semantică mai verosimilă. Am acordat mai multă atenție filierelor, ale căror urme nu se poate să nu fi rămas în fonetica și morfologia cuvintelor pe care le-au vehiculat și am făcut apel și la criteriul funcționalității lingvistice a unor elemente din structura cuvintelor cercetate.

INSCRIPTIILE INEDITE DIN TOMIS ȘI CALLATIS. (I)

În lapidariul Muzeului de arheologie din Constanța și Mangalia, inscripțiile provenite din Tomis și Callatis sînt însemnate numeric dar mai ales calitativ, constituind adeseori puncte de reper în prezentarea evoluției celor două orașe antice. Sporirea numărului de inscripții, în urma cercetărilor arheologice sau a descoperirilor întîmplătoare, întregeste ansamblul de știri privind dezvoltarea celor două cetăți vest-pontice, scop în care facem cunoscute cîteva descoperiri recente sau piese rămase inedite.

1. Inv. 271. (Muzeul din Mangalia). Stelă funerară din marmură cu inscripție în limba greacă descoperită întîmplător la Mangalia în 1969, împreună cu altă piesă funerară (nr. 2), la nord de zidul cetății Callatis, în malul falezei din dreptul sanatoriului TBC, la adîncimea de 1,80 – 2 m. Dimensiuni: înălțimea = 1,115 m; lățimea = 0,425 m; grosimea = 0,073 m (fig. 1).

Stela are în partea superioară un fronton triunghiular în basorelief, cu acroterele laterale păstrate în întregime, cea din centru este în parte distrusă, cu timpanul ușor adîncit, frontonul fiind delimitat printr-o canelură de o arhitravă. Detaliile frontonului erau subliniate uneori prin pictură, după cum era pictată și partea de sub inscripție¹, în cazul de față nu se văd însă nici un fel de urme de vopsea. Piesa face parte dintr-o categorie de stele răspîndite în orașele grecești², cunoscută deopotrivă din descoperirile anterioare de la Callatis, dintre care amintim: piesa de calcar pusă pentru "Χελώνα Ἡρωνύμου θυγάτηρ", de dimensiuni apropiate celei de mai sus, dispusă însă pe soclu rectangular³, stela închinată Θεῶν Ποτάμω νο

¹ N. Firatli, L. Robert, *Les stèles funéraires de Byzance gréco-romain*, Paris, 1964, p. 47, 13.

² *Ibidem*, p. 47, nr. 1 (sec. IV î.e.n); nr. 2 (sec. IV–III î.e.n.); nr. 3 (sec. III î.e.n.), p. 48, nr. 8 (sec. II–I î.e.n.), pl. I, II etc. G. Mihailov, IGB, I², 1970, 332, pl. 170 (Mesambria, sec. IV î.e.n.).

³ Th. Sauciu-Săveanu, *Dacia*, 9–10, 1941–1944, p. 289–290, nr. 1, p. 281, fig. 16/1: înălțimea = 1,21 m; lățimea = 0,425 m; grosimea = 0,15 – 0,17 m.

Ἀλεξανδρέυς (secolul III î.e.n.)⁴, frontonul cu acrotere fiind întilnit și pe alte monumente funerare din cetate⁵.

Inscripție este dispusă pe două rânduri, imediat sub fronton, scrierea este îngrijită, înălțimea literelor variază între 1 și 2,3 cm.

Ἄβα Τιμοκλέους

Δωριέος γυνή

Dintre caracterele paleografice amintim : O mai mic decât celelalte litere, K cu brațele depărtate și mai scurte, Σ cu brațele deschise, N cu hasta din dreapta mai scurtă (fig. 1 a).

În cazul de față formula epigrafică-funerară constă din numele defunctei, urmat de patronimicul său și de numele soțului, așa cum întilnim și pe alte monumente funerare⁶, deci : Aba a lui Timocles, soția lui Dorieus".

Numele Aba, a cărui origine n-a fost pe deplin precizată⁷, se întilnește în special în regiuni din Asia Mică, Caria, Lycia, Pisidia, Cilicia, precum și în alte locuri⁸. Pe țărmul vest-pontic este bine cunoscut decretul de la Histria în cinstea Abei fiica lui Hekataios, coboritoare „din părinți distinși și strămoși iluștri”⁹, familie avută și influentă în cetate, Aba însăși aflându-se, pe la mijlocul secolului al II-lea e.n., în fruntea comunității de adoratori ai Cybeleii, pe care o sprijinea din plin¹⁰ ; într-o familie cu o astfel de vechime numele Aba putea să fie tradițional. Inscripția de la Callatis vine să confirme existența numelui într-o altă colonie vest-pontică, la o dată mult mai timpurie decât cea amintită mai sus.

Tatăl Abei, Τιμοκλής, poartă un nume mai puțin întilnit în inscripții¹¹ după cum rar este și numele soțului, Δωριεύς cunoscut ca antroponim într-o

⁴ Idem, *L'archéologie en Roumanie*, Bucarest, 1938, p. 65, pl. XXXIX, fig. 74 ; R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Bucarest, 1938, p. 209 ; D. M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*², București, 1967, p. 54, n. 79 ; idem, *Scythica Minora. Recherches sur les colonies grecques du littoral roumain de la mer Noire*, București, 1975, p. 97, n. 11.

⁵ Th. Sauciuc-Săveanu, *Dacia*, 9—10, 1941—1944, p. 275—277, fig. 15/1.

⁶ IGB, I², 458 bis, 458 (Apollonia, sec. IV—III î.e.n.).

⁷ Aug. Boeckh, *CIG*, II, 1843, p. 111 b și 115 a ; W. Pape — G. Bensele, *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*, Graz, 1959, p. 1 ; Fr. Bechtel, *Die historischen Personennamen des Griechischen bis zur Kaiserzeit*, 1964, p. 560 ; L. Zgusta, *Die Personennamen griechischer Städte der nördlichen Schwarzmeerküste*, Prag, 1955, p. 293—294, 464 ; discuția la Em. Popescu, *The Histrian decree for Aba (2nd century of our era)*, *Dacia*, NS, 4, 1960, p. 277—279 ; L. Robert, *Noms indigènes dans l'Asie-Mineure greco-romaine*, Paris, 1963, p. 507.

⁸ L. Zgusta, *Kleinasiatische Personennamen*, Prag, 1964, p. 43, 1—1 ; J. și L. Robert, *Bull. Ep.*, 1959, 100 ; Em. Popescu, *op. cit.*, n. 9—10 și 16.

⁹ Em. Popescu, *op. cit.*, p. 274, nr. 5—6 : γονέων τε ἐπιστήμων καὶ προγόνων ἐπιφανέων στάτων, D. M. Pippidi, *Contribuții*², p. 400.

¹⁰ Em. Popescu, *op. cit.*, p. 273—296 ; D. M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice*, București, 1969, p. 292 ; idem, *Scythica Minora*, p. 286.

¹¹ W. Pape, *op. cit.*, p. 1529 ; Fr. Bechtel, *op. cit.*, p. 427 ; L. Zgusta, *Die Personennamen griechischer Städte der nördlichen Schwarzmeerküste*, p. 413 ; Gr. Tocilescu, *AEM*, 14, 1891, p. 22—26, nr. 50, r. 54 (Tomis) : Τιμοκλής Ἀριστομάχου G. Mihailov, *La langue des inscriptions grecques en Bulgarie*, Sofia, 1943, p. 135—136.

Fig. 1

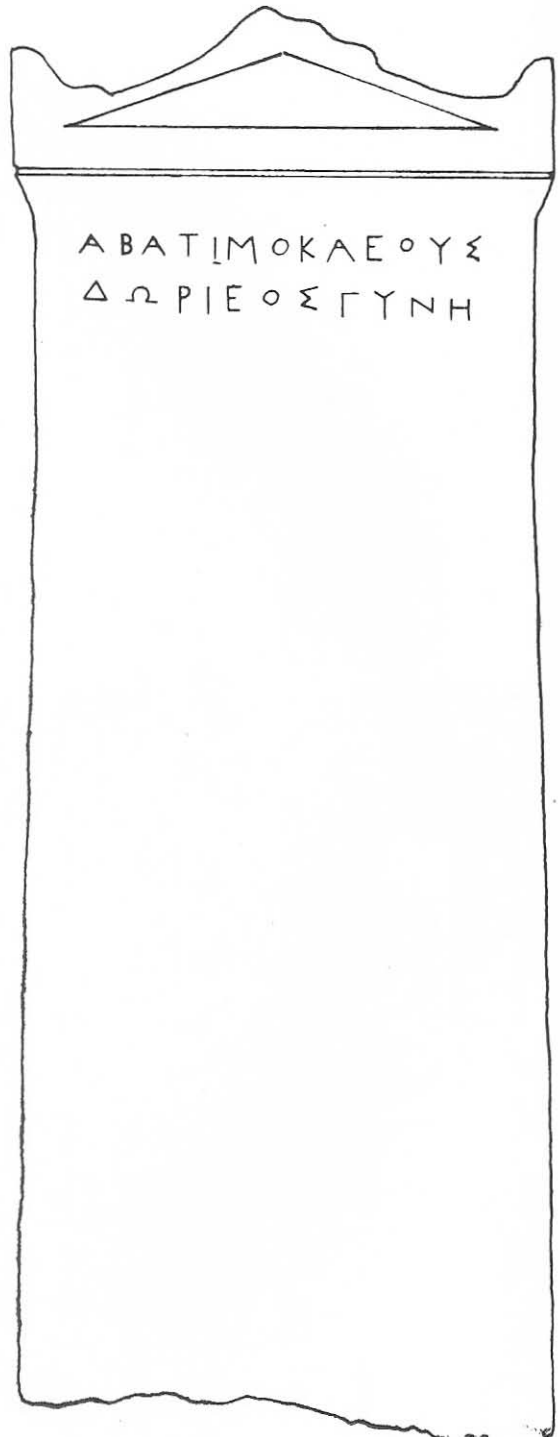

Fig. 1 a

Fig. 2

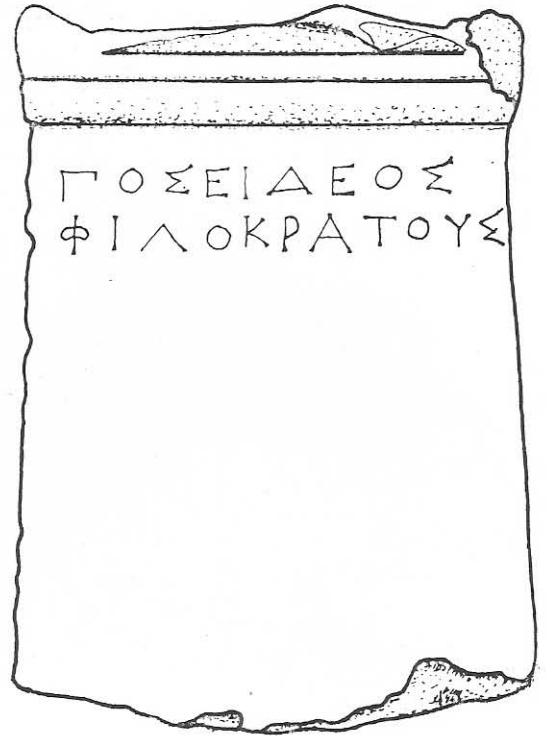

Fig. 2 a

Fig. 3

Fig. 4

Fig. 4 a

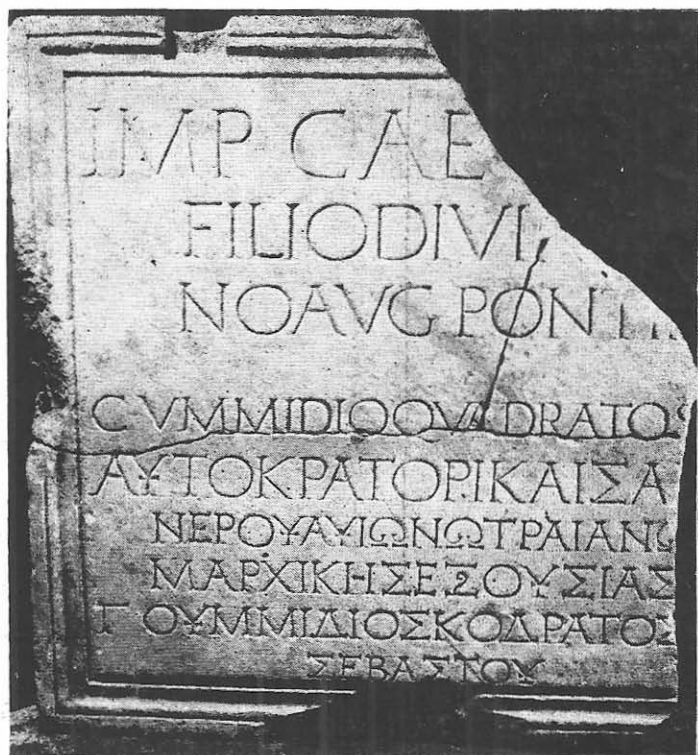

Fig. 5

inscripție din Delos (secolul III î.e.n.)¹². Este mai greu de crezut că poate fi vorba de tribul de origine al părintelui, cu atât mai mult cu cât inscripția este pusă într-o cetate doriană; faptul că adesea numele personale erau însoțite de adjective marcând orașul de baștină, în acest sens exemplele fiind numeroase și în cazul callatienilor¹³, nu ar justifica o asemenea interpretare în ce-l privește pe Τιμοκλής.

Onomastica deosebită, inedită pentru Callatis în ce privește Aba și Dorieus, precum și aspectul îngrijit al stelei, ne fac să presupunem, și de această dată, că este vorba de o familie mai însemnată, legată prin tradiție de lumea greco-orientală.

După forma stelei și după caracterele paleografice monumentul se datează în secolul III î.e.n.

2. Inv. 272. (Muzeul din Mangalia). În același loc cu piesa precedentă * a fost găsită o altă stelă funerară din marmură cu inscripție în limba greacă, de mici dimensiuni: înălțimea = 0,325 m; lățimea = 0,232 m; grosimea = 0,07 m. Stela este spartă la ambele capete, se observă însă în partea superioară frontonul triunghiular cu acrotere, (păstrându-se întreagă cea din partea stângă), despărțit printr-o canelură de o arhitravă (fig. 2). Un fragment de stelă de dimensiuni apropiate celei de față, fără a avea însă inscripție, se cunoaște tot la Callatis¹⁴.

Inscripția este plasată de asemenea în partea superioară a stelei:

Ποσειδεος
Φιλοκράτους

Literele sînt imprimare clar avînd dimensiuni care variază între 0,9–1,9 cm. Scrierea este asemănătoare cu cea din inscripția de mai sus: Π cu hasta din dreapta mai scurtă, Σ cu brațele depărtate, Ο ceva mai mic, Κ cu brațele depărtate și mai scurte (fig. 2 a).

Personajul căruia i se închină stela poartă un nume teoforic – Ποσειδεος scris cu – εος în loc de – ειος¹¹, mai obișnuită fiind forma

¹² IG, XI, 4, nr. 749, 15 cf. Fr. Bechtel, *op. cit.*, p. 538.

¹³ R. Flacelière, *Les Aitoliens à Delphes*, Paris, 1937, p. 459, nr. 45: 'Ιέρων 'Απολλοδώρου Καλλατιανός (252/251 î.e.n.); p. 447, nr. 32 b: 'Ηρακλειδης, Σώστρατος 'Ιέρωνος Καλλατιανοί (sec. III î.e.n.), cf. I. I. Russu, *Dacia*, NS, 1, 1957, p. 189, n. 42; V. Pârvan *Gerusia din Callatis*, ARMSI, 39, 1920, p. 57–59; D. M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice*, p. 88–89, n. 15; IG, XI, 4, 1238: Γαύκος Γούρου Καλλατιανός (sec. II î.e.n., Delos); N. Firatli, L. Robert, *op. cit.*, p. 48–49, nr. 10: Φαίμων 'Αρτεμιδώρου Καλλατιανός (sec. II î.e.n.) și alte exemple la D. M. Pippidi, *Contribuții*², p. 52–53, n. 78; idem, SCIV, 4, 1953, p. 504 (= *Histria*, 1, 1954, p. 487 și urm., nr. 2; *Contribuții*², p. 55–56); 'Ηρασιών Μάτριος Καλλατιανός; idem, *St. Cl.*, 15, 1973, p. 171–175.

* Despre descoperirea pieselor nr. 1 și 2, informație de la E. Bărlădeanu-Zavatin.

¹⁴ Th. Sauciuc-Săveanu, *Dacia*, 1, 1924, p. 125, fig. 35: înălțimea = 0,51 m; lățimea = 0,29 m; grosimea = 0,07 m.

¹⁵ W. Pape, *op. cit.*, p. 1238; Th. Sauciuc-Săveanu, *Dacia*, 5–6, p. 254, nr. 13 (ștampilă de amforă) Ποσιδειου; G. Mihailov, IGB, I², p. 383–384, nr. 433 (Apollo-nia,); idem, *La langue des inscriptions grecques Ποσιδείω* sec. V–IV î.e.n.): *en Bulgarie*, p. 36–38.

¹⁶ AEM, 14, 1891, p. 22–26, nr. 50 (Tomis) etc., cf. G. Mihailov, *op. cit.*

Ποσειδώνιος de la o divinitate a cărei popularitate la Callatis este dovedită de o inscripție din secolul II î.e.n., unde apare Poseidon Asphaleios¹⁷, alături de alte zeități.

Patronimicul defunctului, Φιλοκράτης nume obișnuit în onomastica greacă¹⁸, este întâlnit adeseori pe ștampilele de amforă¹⁹.

Atît după tipul de stelă, cît și după caracterele paleografice cele două monumente demonstrează că aparțin unei epoci apropiate, cea de a doua piesă fiind ceva mai nouă, probabil din a doua jumătate a secolului III î.e.n.

3. Inv. 21396. Decret în limba greacă descoperit la Mangalia, pe str. V. Pârvan, la 40 m de zidul de incintă tîrziu, într-un șanț de canalizare, la 0,85 m adîncime, alături de multă dărîmătură romană, inscripția fiind reformată într-un zid. Placa de marmură de formă dreptunghiulară este spartă vertical în două bucăți și în partea inferioară. Dimensiunile piesei: înălțimea = 0,324 m; lățimea = 0,55 m; grosimea = 0,09 m (fig. 3).

Scrierea este îngrijită, literele poartă apices. Dintre caracterele paleografice amintim A cu bara mediană frîntă, Π cu brațul din dreapta mai scurt. Înălțimea literelor este de 2,5 – 3 cm. Inscripția este dispusă pe cinci rînduri:

Ἄ βουλά καὶ ὁ δᾶμος

Βασιλείδαν Βασιλείδα

ἀρετᾶς ἔνεκεν καὶ εὐ-

νοίας τᾶς εἰς τὰν

πόλιν

Din punct de vedere lingvistic observăm o serie de dorisme, atît în ce privește denumirea sfatului și adunării, ἄ βουλά καὶ ὁ δᾶμος, cît și numele personajului din rîndul 2, Βασιλείδας, în acuzativ, urmat de patronimic la genitiv în α; de asemenea în rîndul 3 întîlnim ἀρετᾶς în loc de ἀρετῆς, iar în rîndul 4 τᾶς în loc de τῆς și τὰν în loc de τῆν.

Cele două organe de conducere ale cetății Callatis, sfatul și adunarea, bine cunoscute din inscripții²⁰, îl cinstesc pe Basileidas pentru meri-

¹⁷ D. M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice*, p. 83–93; Idem., *Scythica Minora*, p. 127, nr. 34.

¹⁸ W. Pape, *op. cit.*, p. 1625; AEM, 11, 1887, p. 64, nr. 130; IGB, I², 37 (Odessos, sec. III î.e.n.); J. și L. Robert, *Bull. Ép.*, 1959, 546 (Akrai, Sicilia); 1953, 279 (Centuripae, Sicilia, sec. II î.e.n.).

¹⁹ Th. Sauciuc-Săveanu, *Dacia*, 5–6, 1935–1936, p. 297; idem, *Dacia*, 7–8, 1937–1940, p. 225, 257, cf. G. Mihailov, *La langue des inscriptions grecques en Bulgarie*, p. 133, nr. 31; E. M. Pridik, *Inventarnii katalog kleim amfornih rîcicah i goroliscah i na cerepîtah*, Petrovgrad, 1917, p. 19, nr. 402, p. 45, nr. 202, p. 80, nr. 375–376 etc.

²⁰ Gr. Tocilescu, AEM, 6, 1882, p. 4, nr. 3; AEM, 8, 1884, p. 3, nr. 6 (IGR, I, 655); Th. Sauciuc-Săveanu, *Dacia*, 7–8, 1937–1940, p. 245, nr. 5; idem, *L'archéologie en Roumanie*, fig. 78; A. Rădulescu, *Pontica*, 1, 1968, p. 331, nr. 5.

tele și rîvna față de cetate (expresie întilnită adeseori în decrete ²¹) dovedite probabil cu prilejul exercitării vreunei magistraturi, fără să se precizeze, din păcate, în ce anume constau acestea. Numele personajului, Basileidas ²², nou pentru onomastica orașului, ne face să nu excludem posibilitatea a fi unul din străinii stabiliți în cetate, cinstiți adeseori în decretetele callatiene ²³.

După caracterele paleografice inscripția poate să dateze din secolele II–I î.e.n.

4. Inv. 21395. Fragment de inscripție în limba greacă pe o placă de marmură descoperit la Mangalia, în necropola tîrzie de secol IV e.n., spre șoseaua spre Albești, într-o săpătură de salvare, în mormîntul nr. 1, la 1,25 adîncime, refolosit ca lespede pe care s-a așezat scheletul *. Dimensiuni : înălțimea = 0,94 m ; lățimea = 0,475 m ; grosimea = 0,205 m (fig. 4).

Partea superioară a inscripției lipsește, păstrîndu-se doar 5 rînduri. Literale, ușor tocite, au o imprimare clară, poartă apices ; K are brațele depărtate și mai scurte, A are bara mediană frîntă cu două brațe petrecute, tot astfel și Σ, P are bucla mică (fig. 4 a). Înălțimea literelor este de 3,2–4,5 cm. Din inscripție se păstrează :

Αὐτοκράτορι
Καίσαρι Σεβασ —
τῶι τοῦς κελ —
ονας τᾶς στοι —
ᾶς ὁ δᾶμος

Ca particularități lingvistice observăm : unecphoneton în rîndul 3, *ei* în loc de *ι*²⁴ în cuvîntul *κεῖονας*, precum și dorismele *τᾶς* și *ὁ δᾶμος* semnificate în inscripția precedentă.

Deși fragmentară inscripția interesează din două puncte de vedere : mai întii pentru că în dedicație figurează numele lui Augustus, singurul dintre împărații romani care poartă titlul de *Αὐτοκράτωρ Καίσαρ Σεβαστὸς* fără alt adaos, cum întilnim în inscripția histriană ce amintește de Papas fiul lui Theopompos, care la o dată anterioară anului 14 e.n. închinase lui Augustus un *ναός*²⁵.

²¹ *JGB*, I², 308 bis, r. 12–13 (Mesambria, sec. III î.e.n.) ἀρετᾶς ἕνεκα καὶ εὐνοίας τᾶς εἰ ; αὐτόν ; *ibidem*, p. 315 ; D. M. Pippidi, *Scythica Minora*, p. 113, r. 19.

²² Βασιλειδης ; *IGR*, 917 (Tanais ; 1262 (Girgeh, Tela) ; J. și L. Robert, *Bull. Ep.*, 1952, 110 (Ponticapaion).

²³ *AEM*, 17, 1894, p. 99, nr. 41 ; *Dacia*, NS, 6, 1963, p. 469–474 ; *Dacia*, 9–10, 1941–1942, p. 287 ; *AA*, 1915, col. 250, cf. D. M. Pippidi, *Contribuții* ², p. 53.

* Despre descoperirea pieselor nr. 3 și 4 ne-a informat N. Cheluță-Georgescu.

²⁴ G. Mihailov, *La langue des inscriptions grecques en Bulgarie*, p. 31.

²⁵ D. M. Pippidi, *Histria*, 1, 1954, p. 511–513, nr. 9 (= *idem*, *Epigraphische Beiträge zur Geschichte Histrias*, Berlin, 1962, p. 101–105).

Pe de altă parte inscripția are importanță pentru urbanistica cetății Callatis²⁶, deoarece consemnează existența colonadei porticului. Cunoaștem din inscripții importanța ridicării coloanelor, la unele edificii datorate generozității unor cetățeni²⁷, după cum adeseori e consemnată construcția sau reconstrucția porticelor, uneori fiind vorba de *στοά* dedicată divinităților²⁸.

Inscripția callatiană închinată împăratului Augustus amintește porticul (*στοά* mai frecventă fiind forma *στοά*) ce va fi împodobit zona monumentală a orașului, *ἀγορά*²⁹, centrul vieții politice și economice, consemnat deopotrivă în celelalte orașe vest-pontice³⁰. În decretul histrian în cinstea solilor trimiși la Zalmodegikos (secolul III î.e.n.) se menționează că una din lespezi (copii) urma să se așeze în agora, în fața porticului [ἐ]ν τῆι ἀγορᾷ [αἰ]περ]ὸ τῆς στοᾶς zonă ce va fi avut aceeași importanță și la Callatis.

Am adăuga în sfârșit, că inscripția recent descoperită la Callatis, datată în timpul împăratului Augustus, poate constitui din punct de vedere paleografic termen de comparație pentru documentele epigrafice callatiene, puțin numeroase încă în această perioadă (secolul I î.e.n. – I e.n.)³².

5. Inv. 21398. Fragment de inscripție bilingvă descoperit la Constanța în 1976, în timpul lucrărilor edilitare, la intersecția străzii Cerealelor cu Stabilizării, la adâncimea de 3 m, refolosit probabil ca piatră de mormint*. Dimensiuni: înălțimea = 0,745 m; lățimea = 0,67 m; grosimea = 0,07 m (fig. 5).

Se păstrează partea stângă a inscripției, spartă în trei bucăți, fără a fi afectat prea mult literele. Inscripția este încadrată de un chenar simplu, decorat cu profilaturi, sparat în partea de sus și jos.

²⁶ Săpăturile arheologice de la Callatis au fost desfășurate pînă acum mai mult în necropola cetății: Th. Sauciuc-Săveanu, *Dacia*, 1, 1924, p. 108–165; idem, *Dacia*, 2, 1925, p. 104–147; idem, *Dacia*, 3–4, 1927–1932, p. 411–482; idem, *Dacia*, 7–8, 1937–1940, p. 223–281; idem, *Dacia*, 9–10, 1941–1944, p. 243–347; idem, *L'archéologie en Roumanie*, p. 51–72; O. Tafrați, RA, 21, 1924, p. 258–271; idem, *Art. Arh.*, 1, 1927, p. 17–55; G. Bordenache, *Dacia*, NS, 4, 1960, p. 489–503; C. Preda, *Dacia*, NS, 5, 1961, p. 275–304; idem, *Dacia*, NS, 6, 1962, p. 157–172; C. Preda, Em. Popescu, P. Diaconu, *Materiale*, 8, 1962, p. 439–455; D. Theodorescu, *Dacia*, NS, 7, 1963, p. 257–300; C. Preda, *Dacia*, NS, 9, 1965, p. 233–252; D. M. Pippidi, *St. Cl.*, 9, 1967, p. 203–210; C. Preda, *Callatis*², București, 1968; C. Iconomu, *Pontica*, 2, 1969, p. 81–110; El Coman Pontica, 5, 1972, p. 103–116; A. V. Rădulescu, *El. Coman*, C. Stavru, *Pontica*, 6, 1973, p. 247–266, cf. A. Stefan, *Dacia*, NS, 19, 1975, p. 161, n. 8; Em. Condurachi, *Pontica*, 4, 1971, p. 173–188; N. Cheluță-Georgescu, *Pontica*, 7, 1974, p. 169–189; C. Scorpan, *Pontica*, 7, 1974, p. 191–197; C. Preda, N. Cheluță-Georgescu, *Pontica*, 8, 1975, p. 55–75.

²⁷ R. Flacelière, J. Robert, L. Robert, *Bull. Ép.*, 1938, 424.

²⁸ În acest sens J. și L. Robert, *Bull. Ép.*, 1950, 200: Διὶ Σωτῆρι Μ. Ἀντωνίου Λόνγος ορετρανός/τράπεζαν, στοάν ...;

Idem, *Bull. Ép.*, 1958, 505: καὶ τὴν στοάν καὶ τὸ πλινθίον τοῦτο ἀνοικοδόμησεν Διὶ Μεγίστῳ; Idem, *Bull. Ép.*, 1959, 459: τὴν στοάν ἀπὸ τῶν κίωνων μεχρὶ κε...".

²⁹ Roland Martin, *Recherches sur l'agora grecque*, Paris, 1952, p. 174–193; idem, *L'urbanisme dans la Grèce antique*, Paris, 1956, p. 266–275, cf. D. M. Pippidi, *Scythica Minora*, p. 119, n. 39.

³⁰ Gr. Tocilescu, *AEM*, 11, 1887, p. 41–43, nr. 55, cf. I. Stoian, *Tomitana*, București, 1962, p. 90–92; D. M. Pippidi, *Contribuții*², p. 171, 181–182, 256–258 (Histria).

³¹ D. M. Pippidi, *op. cit.*, p. 171, r. 23.

³² Idem, *Studii de istoria religiilor antice*, p. 104–105, (pentru grafie vezi pl. IX, 3); A. Stefan, *St. Cl.*, 15, 1973, p. 99–107.

* Despre condițiile de descoperire a piesei nr. 5 ne-a informat M. Irimia.

Literele sînt imprimate clar, poartă apices ; în rîndul 1 literele sînt înalte de 6 – 6,4 cm, descrescînd în rîndurile următoare pînă la 3,5 cm, în rîndul 4 ; tot astfel în textul grecesc, în rîndul 5, înălțimea literelor este de 4 cm, iar în rîndul 9 de 2,5 cm. Dintre particularitățile de scriere remarcăm Y cu bară orizontală, precum și lipsa ligaturilor. Fragmentul păstrează următoarea inscripție :

IMP CAE
 FILIO DIVI N
 NO AUG PONTI
 C VMMIDIO QVADRATO S
 ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙ ΚΑΙΣΑ
 ΝΕΡΟΥΑ ΥΙΩΝΩ ΤΡΑΙΑΝΩ
 ΜΑΡΧΙΚΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ
 Γ ΟΥΜΜΙΔΙΟΣ ΚΟΔΡΑΤΟΣ
 ΣΕΒΑΣΤΟΥ

La sfîrșitul rîndului 2 se observă o hastă verticală, desigur de la N, în rîndul 3, după T se păstrează baza literei I și probabil hasta stîngă a lui M ; în rîndul 4 după O se distinge clar bucla superioară a lui S.

Fragmentul descoperit de curînd la Constanța întregește o dedicație bilingvă din timpul lui Hadrian din Tomis, publicată mai de mult de Gr. Tocilescu, mai întii un fragment³³ și apoi cel de al doilea³⁴ din partea dreaptă a inscripției, păstrînd următorul text :

RTHICI
 I TR O HADRIA
 POT IIII COS [I]II RESP TOMITA
 RIO LEG AUG PR PR
 ΠΑΡΘΙΚΟΥ ΥΙΩ ΘΕΟΥ
 ΑΡΧΙΕΡΕΙ ΜΕΓΙΣΤΩ ΔΗ
 ΒΟΥΛΗ ΔΗΜΟΣ ΤΟΜΕΙΤΩΝ
 ΡΤΩΡΙΟΣ ΠΤΕΣΒΕΥΤΗΣ ΤΟΥ
 ΤΗΓΟΣ ΚΑΘΙΕΡΩΣΕΝ

Dimensiunile acestei piese : înălțimea = 0,75 m ; lățimea = 0,68 m., grosimea : 0,07 m., decorul chenarului, dispunerea textului pe cele 9 rînduri, caracterele paleografice, dar mai ales conținutul inscripției, demonstrează unitatea pieselor de mai sus, din ansamblul inscripției lipsînd o parte din centru. (fig. 5a)

Pe baza fragmentelor cunoscute inscripția se întregește astfel :

³³ AEM, 6, 1882, p. 12–13, nr. 122 (= CIL, III, 7539).

³⁴ AEM, 14, 1891, p. 29, nr. 59 (CIL, III, 12493) ; R. Cagnat, IGR, I, p. 204, nr. 606 ; I. Stoian, op. cit., p. 124, nr. 25, pl. XXX, fig. 2 (primul fragment) ; Inscriptia se află la MNA, L 583, A–B.

Imp(eratori) Cae[(sari) divi Traiani Pa]rthici
 filio divi N[ervae nepot]i Tr[ai]an[o] Hadria-
 no Aug[usto] Ponti[[fici] Max[imo] trib[unicia]e pot[estatis]
 IV co[n]s[ul]i [I]I resp[ublica] Tomi-
 ta[norum]

C. Ummidio Quadrato S[evero] ? ? Serto[r]io leg[ato]
 Aug[usti] pr[oe] pr[ae]tore

Αὐτοκράτορι Καίσα[ρι] θεοῦ Τραιανοῦ Παρθικοῦ υἱῶ θεοῦ
 Νέρουα υἱῶνῶ Τραιανῶ [Ἀδριανῶ Σεβαστῶ] ἀρχιερεῖ μεσίτω δη
 μαρχικῆς ἐξουσίας [τὸ δ' ὑπάτω τὸ γ'] βουλή δῆμος Τομεϊτῶν
 Γ Ουμμιδιος Κοδρατος [Σεουηρος]?? Σε[ρ]τώριος πρεσβευτῆς τοῦ
 Σεβαστοῦ [καὶ ἀντιστρά]τηγος καθιέρωσεν.

Inscripția datază deci din 120 e.n., cînd Hadrian deține pentru a patra oară puterea tribunicară³⁵ fiind pusă de cele două organe deliberative ale cetății Tomis βούλη δῆμος Τομεϊῶν, transpuse latinește sub forma *respublica Tomitanorum*, cum întilnim pe alte monumente epigrafice tomitane.³⁶

Pe baza fragmentelor publicate anterior, numele guvernatorului provinciei Moesia Inferior din 120 a fost restituit *Se[r]torius* sau *A[r]torius*³⁷ iar mai curînd (*Se[r]torius* (?*Brocc*hus))³⁸ legat cunoscut numai din această inscripție.

Conform întregirii recente a inscripției tomitane legatul imperial din 120 era *C. Ummidius Quadratus Severus* ? ? *Sertorius*.

Guvernatorul menționat în inscripția tomitană trebuie să se identifice cu fostul consul din 118, *C. Ummidius Quadratus*³⁹, chiar dacă acesta nu este cunoscut pînă acum cu cele două *cognomina* din urmă. În legătură cu partea de sfîrșit a numelui trebuie să arătăm că nu am completat *Sertorius*, cum am fi tentați după literele păstrate (*S* în marginea rîndului 4, urmat de *rio* pe fragmentul următor, respectiv ρτώριος în rîndul 8) deoarece în porțiunea căzută prin spărtura inscripției intră circa 10 litere, socotind după completările cerute în rîndurile următoare. Trebuie deci să presupunem că personajul purta în afară de *Quadratus* alte două *cognomina*, dintre care penultimul ar putea fi *Severus* dacă luăm în considerare că *Ummidius Quadratus*, probabil fiul său, este numit într-o inscripție din

³⁵ *Ibidem* : între 10 decembrie 119 și 9 decembrie 120.

³⁶ I. Stoian, *op. cit.*, p. 122–146.

³⁷ Gr. Tocilescu, *AEM*, 6, 1882, p. 12–13, nr. 22 ; R. Cagnat, *op. cit.* ; A. Stein, *Die Legaten von Moesien*, Budapest, 1940, p. 65–66 ; J. Fitz, *Die Laufbahn der Statthalter in der römischen Provinz Moesia Inferior*, Weimer, 1966, p. 14 ; R. Vulpe, I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, II, București, 1968, p. 135.

³⁸ R. Syme, *Historia*, 17, 1968, p. 89 ; *Idem*, *Legates of Moesia*, în *Danubian Papers*, Bucarest, 1971, p.217–218 ; pe baza *CIL*, III, 13826 (Dalmatia), unde apare „Cn. Serto[r]ius C.f. Brocc[hus] Aquilius Agricole Ped[an]ius [Fuscus] Salinat (or) Iulius Ser[r]ius C.f. Brocc[hus] Aquilius Agricole Ped[an]ius [Fuscus] Salinat(or) Iulius Servia[nus]”

³⁹ A. Degrassi, *I fasti consolari dell'Impero Romano*, Roma, 1952, p. 35 ; *RE*, IX, A 1, col. 597–600.

Ephes, „fiul lui Severus”⁴⁰. Ultimul cognomen ar putea fi „A]rtorius” sau mai degrabă „Se]rtorius”, dacă socotim literele lipsă prin spărtură.

Prezența lui C. Ummidius Quadratus în fruntea provinciei Moesia Inferior a fost fixată de R. Syme⁴¹ după 120, (respectiv după (Se]rtorius (? Brochus) !) în intervalul 121–124 e.n.⁴².

Inscripția descoperită de curînd la Constanța confirmă prezența lui C. Ummidius Quadratus Severus ? ? Sertorius la conducerea acestei provincii în 120 e.n., la puțin timp după exercitarea consulatului său.

Din Tomis cunoaștem și alte dedicații închinete lui Hadrian⁴³, cinstit și în alte locuri din provincie⁴⁴, dovadă a prosperității ținutului de la Dunărea de Jos în vremea acestui împărat.

6. Inv. 1448. Fragment de marmură dintr-o inscripție în limba greacă, spart în două bucăți, descoperit în Constanța. Dimensiuni : înălțimea = 0,094 m ; lățimea = 0,312 m ; grosimea = 0,152 m. Din primul registru se păstrează o mică parte, observîndu-se în partea stîngă baza unui altar, celelalte elemente ale reliefului nu se pot distinge (fig. 6).

Din inscripție se păstrează părți din două rînduri ; în rîndul 2 literele fiind distruse mai bine de jumătate, se distinge hasta superioară a unui T și eventual Σ sau Ξ.

ὁ υἱὸς τῆς π[ό]λεως[ς]

T Σ(?)

Literele sînt scrise îngrijit, cu apices : Σ este dreptunghiular, Ω în formă de W. Înălțimea este de 2,3–2,5 cm.

Titlul onorific de „fiu al cetății” (υἱὸς τῆς πόλεως), întîlnit adeseori în inscripțiile din Asia Mică, dar și în alte părți⁴⁵, este atestat deopotrivă

⁴⁰ Hicks, *Greek Inscr. in the Brit. Mus.*, III, 189 (non vidi), cf. A.N. Sherwin-White, *The letters of Pliny. A historical and social commentary*, Oxford, 1968, p. 431 : „Our man [C. Ummidius Quadratus] as grandson of Ummidia was not the male line, and must have taken the family names by an act of adoption. His natural father may have been a Severus, as in the Greek inscription of the son. This suggests the family of Catilius Severus, with whom he was politically connected”.

⁴¹ R. Syme, *op. cit.*, p. 211–212, 218, consideră că inscripția de la Charax din Crimeea, pusă de „M. Geminus Fort[is] b(ene)f(iciarius) Ummidi Quadrati co(n)s(ularis) (Arh. Anz., 26 (1911), 236) se referă la fostul consul din 118 și nu la un alt guvernator, Ummidius Quadratus, plasat în fruntea provinciei Moesia Inferior puțin înainte de 155 e.n. de A. Stein (*op. cit.*, p. 70) și între anii 149–151/152 de J. Fitz. (*Epigraphica*, 26, 1964, p. 45–58 ; *Die Laufbahn...*, p. 15–16).

⁴² *Ibidem*. Werner Eck, *Senatoren von Vespasian bis Hadrian*, Vestigia, B. 13, München, 1970, p. 191, n. 330.

⁴³ CIL, III, 765 = 13740, cf. I. Stoian, *op. cit.*, p. 126, nr. 27 ; A. Rădulescu, *Pontica*, 1, 1968, p. 329–331, nr. 4 (= A. Aricescu, *SCIVA*, 27, 1976, 4, p. 523–525, fig. 1).

⁴⁴ D. M. Pippidi, *Histria*, I, 1954, p. 513, nr. 10 ; A. Rădulescu, *op. cit.*, p. 331–332, nr. 5.

⁴⁵ J. și L. Robert, *Bull. Ép.*, 1951, 236 ; *RÉG.*, 45, 1952, p. 236, nr. 41 ; 79, 1966, p. 369, nr. 186 ; L. Robert, *Hellenica*, 11–12, 1960, p. 573, n. 4 ; *RÉA.*, 62, 1960, p. 310–311, cf. D. M. Pippidi, *Contribuții*², p. 415, n. 41, p. 416, n. 43 ; *idem*, *Scythia Minora*, p. 130, 239, 42.

în orașele vest-pontice, Dionysopolis⁴⁶, Callatis⁴⁷, Histria⁴⁸ și Tomis, fiind acordat „binefăcătorilor” care prin mărinimia lor aduceau importante servicii cetății, în general unor persoane ajunse pe treapta cea mai înaltă a carierei publice⁴⁹. De la Tomis îl cunoaștem pe [? T. Φλάουος] Φαίδρος, ποντάρχης καὶ υἱὸς τῆς πόλεως⁵⁰, personaj de frunte al orașului, cum trebuie să fi fost și cel din inscripția de față. Starea fragmentară ne împiedică să precizăm caracterul inscripției, probabil funerară, socotind după existența reliefului în partea superioară.

După caracterele paleografice inscripția se datează în a doua jumătate a secolului II e.n.

Inscripțiile descoperite de curînd în cele două orașe vest-pontice, sporesc onomastica callatiană cu cîteva nume, Aba, Dorieus, Basileidas, adaugă o dovadă timpurie privind prezența stăpînirii romane la Callatis, din epoca lui Augustus și atestă prezența consularului M. Ummidius Quadratus în fruntea provinciei Moesia Inferior în 120 e.n.

RÉSUMÉ

INSCRIPTIONS INÉDITES DE TOMIS ET DE CALLATIS (I)

Edition de plusieurs textes épigraphiques trouvés à Constanța (Tomis) et à Mangalia (Callatis), faisant partie à présent des collections du Musée archéologique de Constanța.

1. Inv. 271 (Musée de Mangalia). Stèle funéraire en marbre avec une inscription grecque mise au jour dans le talus de la falaise, à une profondeur de 1 m. 80–2 m. Dimensions : hauteur = 1 m. 115 ; largeur = 0 m. 425 ; épaisseur = 0 m. 073 (fig. 1, 1a).

La stèle est dédiée à „Aba (fille) de Timocles, épouse de Dorieus”. Les noms de „Aba” et de „Dorieus” sont une nouveauté dans l’onomastique callatienne.

Compte tenu de sa forme et des caractères paléographiques de son inscription, le monument a été daté au IIIe siècle av.n.è.

2. Inv. 272 (Musée de Mangalia). Stèle funéraire en marbre, trouvée au même endroit que la précédente, mais de petites dimensions : hauteur : 0 m. 325 ; largeur = 0 m. 232 ; épaisseur = 0 m. 07 (fig. 2, 2a).

Le personnage auquel ce monument était dédié portait un nom théophorique — Πασείθεος (celui d’une divinité dont la popularité à Callatis est bien attestée — note 17), alors que son patronymique est des plus courants.

Date probable de cette inscription : la seconde moitié du IIIe siècle av.n.è.

3. Inv. 21396. Décret rédigé en grec, trouvé à Mangalia, dans la rue V. Pârvan, à une profondeur de 0 m. 85 ; il s’agit d’un matériel de remploi. Dimensions : hauteur = 0 m. 324 ; largeur = 0 m. 55 ; épaisseur = 0 m. 09 (fig. 3).

Sous le rapport linguistique, ce texte présente toute une série de dorismes.

⁴⁶ IGB, I², 14.

⁴⁷ D. M. Pippidi, *Contribuții* ², p. 528–532 ; *Scythica Minora* p. 128–130.

⁴⁸ Idem, *Contribuții* ², p. 402, 415–416.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 531.

⁵⁰ IGR, I, 634 ; I. Stoian, *op. cit.*, p. 57–59 ; I. Stoian, *Latomus*, 24, 1965, p. 70–89, (72, n. 1) ; D. M. Pippidi, *op. cit.*, p. 415, n. 42, amintește un fragment inedit din Muzeul din Constanța, inv. 293, probabil cel de față, care însă a purtat înainte de 1448, numere mai vechi de inventar 33092 și 92/413.

Les organes directeurs de la cité — le conseil et l'assemblée — honorent par ce décret un certain Basileidas pour ses „mérite et zèle envers la cité”. Le nom de ce personnage constitue lui aussi une nouveauté dans l'onomastique callatienne.

Suivant ses caractères paléographiques, cette inscription est susceptible de se dater des IIe — Ier siècles av.n.è.

4. Inv. 21395. Fragment d'inscription en langue grecque, utilisé comme matériel de remploi ; il a été trouvé dans la nécropole de la cité, à une profondeur de 1 m. 25. Dimensions : hauteur = 0 m. 94 ; largeur = 0 m. 475 ; épaisseur = 0 m. 205 (fig. 4, 4 a).

Le nom de l'empereur Auguste figure dans la dédicace. C'est le seul empereur à s'intituler *Αὐτοκράτωρ Καίσαρ Σεβαστός* sans aucun nom ou épithète complémentaire. La présence de ce nom sert à dater le monument. D'autre part, ce texte a une certaine importance en ce qui concerne l'urbanisme de la ville de Callatis, car il note l'existence de la colonnade du portique.

5. Fragment d'inscription bilingue trouvé à Constanța en 1976 (au carrefour des rues Cerealelor et Stabilizării), à une profondeur de trois mètres ; nous avons encore affaire à un matériel de remploi. Dimensions : hauteur = 0 m. 475 ; largeur = 0 m. 67 ; épaisseur = 0 m. 07 (fig. 5).

Ce fragment d'inscription vient compléter une dédicace bilingue d'Hadrien. Il s'agit d'une dédicace tomitaine publiée par Gr. Tocilescu depuis longtemps déjà (cf. notes 33 et 34) et datée de l'an 120 de n.è. La dédicace a été posée par les deux organes délibératifs de la cité de Tomis (fig. 5 a).

Partant de l'inscription publiée par Tocilescu, le nom du gouverneur de la province Moesia Inferior en 120 a été restitué sous la forme „Se]retorius” ou „A]rtorius”. Par suite de la récente restitution de l'épigraphie tomitaine, le nom porté par le légat impérial de l'an 120 était C. Ummidius Quadratus, ancien consul de l'an 118.

Le nom de Quadratus est suivi, ligne 4, d'un S, alors que sur le deuxième fragment apparaît la partie finale d'un autre nom : „...tio”, respectivement : *ῥῶριος* ; ligne 8. La cassure du marbre aurait détruit environ dix lettres — à en juger d'après les vides à combler des lignes suivantes. Ceci prêche à la supposition que le personnage portait deux autres *cognomina*, à part celui de Quadratus. Ces deux *cognomina* ont été complétés de manière hypothétique : *Severus*, pour l'avant-dernier, conformément à une inscription ephésienne (v. note 40), et „A]rtorius” ou plutôt „Se]rtorius” pour ce qui est du dernier. Jusqu'à présent, le personnage n'était pas connu comme portant aussi ces deux *cognomina*.

6. Inv. 1448. Fragment d'une inscription grecque trouvée à Constanța. Dimensions : hauteur = 0 m. 094 ; largeur = 0 m. 312 ; épaisseur = 0 m. 152 (fig. 6).

Ce qu'il reste de cette inscription c'est le titre honorifique de „fils de la cité”, accordé aux „bienfaiteurs” de la cité et attesté dans les villes ouest-pontiques, Tomis y compris.

Date de cette inscription : la seconde moitié du IIe siècle de n.è.

ATESTĂRI ARHEOLOGICE ALE PRACTICILOR MEDICO-FARMACEUTICE IN DOBROGEA¹

Ne-am propus, în puținele rânduri de față, să spicuiim și să sistematizăm câteva descoperiri și materiale arheologice, care se referă la un domeniu interesant din antichitatea dobrogeană, anume practicile medico-farmaceutice.

Descoperirile făcute în orașele-ctitorii grecești de pe malul Pontului Stîng, ca și în restul teritoriului dobrogean, cuprind atât inscripții și dedicații care se referă la fondul problemei, cât și alte materiale arheologice, obiecte, vase și ustensile întrebuițate în practica propriu-zisă.

Vom începe enumerarea lor prin a aminti inscripțiile descoperite, ca fiind monumentele cele mai explicite.

În anul 1952 a fost descoperit la Histria primul monument dedicat cultului lui Asklepios ; datat în epocă elenistică, în cele trei rânduri păstrate, el cuprinde numele unui anume Apollonides, care aduce închinare (sau mulțămită) zeului medicinei². O inscripție mai importantă, sub aspectul informațiilor pe care ni le oferă este aceea, datată tot în epoca elenistică (mai exact, prima jumătate a secolului II î.e.n.) care, sub forma unui decret al „Sfatului și Adunării Poporului” din Histria, aduce mulțumiri publice unui anume Diocles, fiul lui Artemidoros, medic din Cyzic, care „fiind chemat de popor și ținînd conferințe... a îngrijit de sănătatea publică etc.”³ Informația potrivit căreia „medicul Diocles a susținut un mare număr de expuneri și de lecții, făcînd demonstrații și dobîndind prin el bună faimă”⁴,

¹ Comunicarea de față a fost prezentată la sesiunea științifică a Muzeului de arheologie organizată în luna octombrie 1976 la Constanța. Mulțumim și pe această cale tovarășului profesor D. M. Pippidi pentru sugestiile și completările făcute cu această ocazie.

² D. M. Pippidi, *Studii de istorie a rel'giilor antice*, Editura Științifică, București, 1969, p. 48.

³ Emilian Popescu, SCIV, 7, nr. 3-4, 1956, p. 346, fig. 1, și pp. 347-8.

⁴ Informație verbală prof. D. M. Pippidi, precum și editată în DID, 1, Edit. Academiei R.S.R., 1965, p. 243.

lucru care a condus, ulterior, la angajarea sa ca medic public⁵, se adaugă unui lung șir de alte mărturii istorico-arheologice referitoare la grija acordată în vremea respectivă pregătirii pentru viață a tineretului în cetățile grecești. Astfel, se știe azi că educația fizică a acestora era însoțită în chip firesc de o pregătire intelectuală, realizată îndeosebi prin lecții și conferințe prezentate atât de învățați ai locului (retori, filozofi, medici etc.) cât și de conferențieri străini aflați în trecere, potrivit unui obicei relevat și de alte mărturii arheologice, care atestă că mulți dintre aceștia, mergeau din oraș în oraș pentru a-și face cunoscută știința⁶. În cazul medicului Diocles din Cyzic, care trebuie să-și fi ținut conferințele, asemeni tuturor celorlalți, în gimnaziu – centru afectat pregătirii multilaterale a tinerilor – inscripția informează că sosirea la Histria a fost determinată de invitația poporului, deci a organelor de conducere ale cetății și nu de o inițiativă particulară; motivele acestei invitații trebuie să fi fost, în chip logic, determinate de o împrejurare neobișnuită, când nevoile de îngrijire medicală ale populației solicitau forțe mai mari decît în mod curent. Pentru aceasta, de obicei se apela la medici cunoscuți din centrele Greciei metropolitane, precum, în primul rînd, Cos, unde școala lui Hippocrates lăsase tradiții solide, Cyzic și altele⁷.

În ceea ce privește epoca romană, descoperirile semnificative făcute în aria întregului imperiu relevă, cum bine se știe, lucruri interesante și – adeseori – chiar impresionante pentru gradul de organizare și modul de exercitare al cunoștințelor în domeniu. Divinitățile protectoare ale medicinei și farmacologiei, Esculap și Hygeia, figuri prezente în pantheonul grec, sînt și mai intens adorate acum, lucru dovedit de mulțimea reliefurilor votive și a inscripțiilor aferente, descoperite peste tot în lumea romană⁸, ca și de prezența divinităților pe diverse emisiuni monetare.

În patrimoniul muzeelor lumii se află un număr impresionant de ustensile medico-farmaceutice, adeseori în serii și seturi complete, de o mare varietate, alături de rețete și parafe ale medicilor, împreună cu vase și cutii de păstrare a unguentelor și balsamurilor. Iar dacă rostul unora dintre ustensile a rămas încă nedeslușit și imaginația noastră are cîmp liber în această direcție, este cert, că, dincolo de prezența unor șarlatani și neche-mați, existau tîmăduitori, organizați în asociații profesionale (colegii), care dețineau cunoștințe teoretice și practice ce le permiteau (în cadrul posibil al unei specializări ce se va adînci cu trecerea vremii) să efectueze operații diverse, mergînd pînă la intervenții pe creier. Oricum, știm că existau medici personali (ai marilor familii din aristocrație) și medici pentru colectivități („medici publici”), inclusiv pentru marile aglomerări de oameni sub

⁵ Idem, nota 103.

⁶ Ibidem, p. 242.

⁷ Em. Popescu, *op. cit.*, p. 345.

⁸ Un reviriment important pentru cultul lui Asklepios se remarcă pentru secolul II e.n., de exemplu, la Pergam, unde zeului i se ridică altare și lăcașe monumentale pentru îngrijirea bolnavilor (informație prof. D. M. Pippidi). Să ne reamintim, apoi, că marele medic Galen, socotit părintele medicinei și medic al împăraților Marcus Aurelius și Commodus, se născuse în Pergam (*Ist. Med. Univ.*, București, 1970, p. 181–182).

arme, aidoma lui Marcus Valerius Longinus, medic al legiunii a VII-a Claudia, a căruia, inscripție a fost descoperită la Drobeta-Turnu Severin⁹.

Și în Dobrogea, documentația existentă la această dată pentru epoca romană este semnificativă. În primul rând, ar fi de amintit reprezentările zeilor medicinei și farmacologiei, înfățișați separat sau, de la o vreme, împreună, pe monedele romane din secolele II și III e.n., descoperite la Tomis¹⁰ și Callatis¹¹, frecvență care, în afară de continuarea unor tradiții, poate fi eventual pusă în legătură cu unele evenimente sau situații de ordin intern ce obligau la exprimarea unei adorări sau mulțumiri generale.

Dintre piesele cu caracter votiv, amintim basorelieful de marmură cu inscripție în limba latină, descoperită în anul 1963 într-o necropolă din apropierea actualei comune Horia, jud. Tulcea. Dedicantul, Annaeus Pulcher, centurion al legiunii a V-a Macedonica, închină zeilor medicinei și farmacologiei placa respectivă, evident, ca mulțumire pentru redobândirea sănătății sale, la o dată ce trebuie căutată în perioada staționării legiunii sus amintite la Troesmis, deci pînă la 167 e.n.¹²

Din seria monumentelor figurate, amintim statueta de marmură reprezentîndu-l pe Esculap, aflată în compunerea așa-numitului „tezaur de statui” de la Tomis, scos întîmplător la lumină în aprilie 1962, statueta datată la sfîrșitul sec. II – începutul sec. III e.n.¹³ și despre care trebuie să credem că se afla inițial într-un edificiu public, poate chiar un templu dedicat zeului.

Pentru a rămîne la elemente de ordin general, trebuie să menționăm, de asemenea, importantul decret de la Histria, datat în sec. II e.n., emis în cinstea Abei, fiica lui Hecataios, care, printre alte acțiuni și fapte demne de laudă publică, a făcut importante danii în bani cîtorva asociații, printre care colegiului medicilor și profesorilor¹⁴.

În ceea ce privește cea de a doua categorie, aceea a materialelor legate direct de practicile medico-farmacaceutice, deci instrumentarul și ustensilele de uz, trebuie să precizăm că ele provin din descoperiri mai vechi

⁹ D. M. Pippidi, *Dicționar de istorie veche a României*, Edit. Științifică și enciclop., București, 1976, p. 386.

¹⁰ La Tomis, Asklepios apare pentru prima dată pe emisiuni din vremea lui Antoninus Pius, continuînd în tot secolul II și apoi III e.n. (Pick-Riegling, p. 685, nr. 2618-2626); Hygeia, prima dată, pe monezi din vremea lui Septimius Sever, (Pick-Riegling, p. 717, nr. 2745); împreună, pentru început, pe emisiuni din vremea lui Elagabal, bătute pentru soția acestuia Iulia Paula (Idem, p. 806, nr. 3924).

¹¹ La Callatis, Hygeia apare pe monezi din timpul lui Severus Alexander (Pick, 330, p. 118), Filip Arabul (Idem, p. 121, nr. 353) și Commodus (L. Ruzicka, *Inedita aus Moesien Inferior*, N.Z. 50, 1917, p. 93, nr. 298); Asklepios, pe emisiuni de la Septimius Sever (L. Ruzicka, op. cit., p. 94, nr. 305 a) și Filip Arabul (Pick, p. 121, nr. 352). Mulțumim colegului R. Ocheșeanu pentru deslușirile acordate.

¹² A. Rădulescu, în *Noi monumente epigrafice din Scythia Minor*, Muzeul de Arheologie Constanța, Constanța, 1964, p. 183-194.

¹³ Idem, Esculap, *Tezaurul de sculpturi de la Tomis*, Editura Științifică, București, 1963, p. 44.

¹⁴ Em. Popescu, op. cit., p. 352.

sau mai noi și că marea lor majoritate constituie piese de inventar aflate în morminte de la Tomis și Callatis, datate toate în secolele II și III e.n.

Cea mai însemnată descoperire, făcută cu ani în urmă la Constanța, este reprezentată de un set de patru instrumente lucrate din metal, (fig. 1) aflate într-un mormînt¹⁵ care ar putea fi atribuit astfel unui medic. Toate sînt lucrate îngrijit, cu ornamentație din argint, încastrată, realizată cu măiestrie, ceea ce dovedește deopotrivă simțul artistic al celui care le-a lucrat, cît și gustul deosebit al posesorului lor. Piesa definitorie pentru întregul set este un bisturiu cu lama în două ape și mînerul ușor patrat (fig. 2 și 3), lung de 12 cm, aflat într-o bună stare de conservare; din celelalte trei ustensile, oarecum asemănătoare între ele, numai prima are păstrat și virful ascuțit, lung. 15 cm (fig. 4). următoarele două avînd din păcate unul (fig. 5) sau ambele capete, rupte (fig. 6) lung. 9,5 cm, și respectiv 12,5 cm.

Tot din Tomis, din descoperiri întîmplătoare, provine o piesă, căreia îi putem atribui aceleași rosturi: lucrată din metal, are mînerul torsionat, pentru a înlesni apucarea și este lățită mult la un capăt, fiind asemănătoare pieselor cunoscute sub numele de „cyathiscomele” (fig. 7).

Un alt instrument medical, aparținînd tot seriei „cyathiscomele” a fost găsit cu puțină vreme în urmă, în sarcofagul unei femei de bună condiție socială, descoperit la Mangalia Nord (în zona suburbană a Callatisului deci) și datat în prima jumătate a sec. II e.n.¹⁶ Rotund în secțiune, subțiat la un capăt — unde se termină cu o măciulie ovoidală — instrumentul este prevăzut la cealaltă extremitate cu un gen de lopățică alungită și lățită la virf (fig. 8). Piese asemănătoare au fost descoperite și în spațiile limitrofe Callatidei, de exemplu la Odessos (azi Varna), în morminte datate la sfîrșitul sec. II și atribuite unor medici¹⁷.

¹⁵ Cu ocazia discuțiilor pe marginea comunicării, prezentate, cum aminteam mai sus, la sesiunea muzeului nostru din octombrie 1976, V. Barbu a exprimat opinia că setul reprezintă o trusă de instrumente de scris, argumentînd că, după părerea regretatului V. L. Bologa, bisturiul nu putea servi unor scopuri medicale din cauza ornamentației care nu făceau posibilă nici sterilizarea (prin fierbere) nici operația propriu-zisă. Personal, nu sînt de acord cu aceste observații, din următoarele motive: 1. Cele patru piese reprezintă în mod cert un set, o legătură de ustensile care se completau prin rostul lor de bază. În acest caz, dubile sînt prezente numai în ceea ce privește bisturiul, deoarece celelalte trei piese sînt medicale, chiar de la prima vedere, pentru oricine le are sub ochi. 2. Bisturiul putea fi folosit oricum, deoarece folosirea sterilizării reprezintă, din cite știu, o practică medicală a epocii moderne. (Antisepsia a fost pusă la punct în anul 1867 de către John Lister. Ca un precursor de seamă trebuie citat I. F. Semmelweis care, pornind de la observații chimice și morfopatologice, a interpretat corect originea febrei puerperale și a preconizat desinfecția mîinilor înaintea oricărui examen sau intervenții obstetricale. Pornind de la lucrările lui Pasteur, Lister creează antisepsia, o metodă complexă de combatere a infecțiilor operatorii, bazate pe folosirea acidului fenic, metodă care se răspîndește repede în toată lumea. Vezi *Istoria medicinei universale*, București, 1970, p. 521). Ornamentația, dispusă pe centrul lamei, nu putea împiedica efectuarea operației, care reclama numai folosirea tășului.

¹⁶ A. Rădulescu, El. Coman, C. Stavru, în *Pontica*, VI, 1973, p. 262, pl. V, 3 și p. 263; Sarcofagul este datat, cu ajutorul a două monede de bronz, după anul 141 e.n.

¹⁷ Gorana Tonceva, *Izvestiia-Varna*, XV, 1964, p. 52–53.

VASE ȘI USTENSILE FARMACEUTICE

În această categorie se înscriu în primul rînd recipientele și plăcuțele folosite pentru strivirea boabelor, amestecului prafurilor, prepararea unguentelor, pomezilor și balsamurilor. În afară de mojarale de marmură sau piatră, avînd talie mică și mijlocie (există exemplare cărora le putem bănuși asemenea întrebuițări în toate cele trei orașe vest-pontice) se cunosc din descoperiri relativ recente, cîteva plăcuțe, din care am ales spre exemplificare două, scoase la lumină în Tomis. Sînt lucrute în general din piatră (calcar alb, spongios sau șist verde) – (fig. 9 și 10), au dimensiuni (7–12 cm lungime, 3–7,5 cm lățime, 1–2 cm grosime) și forme (de obicei dreptunghiulare) asemănătoare cu plăcuțele decoperite, de ex. la Odessos, în morminte de medici datate în secolele II și III e.n.¹⁸

Credem că la prepararea unguentelor au putut folosi alte două mici ustensile, descoperite întimplător la Constanța, ambele lucrute din metal, una terminată cu un disc miniatural (fig. 11), cealaltă cu mici prelungiri, asemănătoare unor gheare (fig. 12).

Mai bogată este seria lingunițelor descoperite în ultima vreme la Tomis și Callatis, care au putut servi în egală măsură în practica farmaceutică și în cea cosmetică. Lucrate din os sau lemn, au dimensiuni și forme apropiate, purtînd adeseori mici ornamente, îndeosebi pe mîner; sînt rotunde (fig. 13), în formă de picătură (fig. 14) sau perfect ovale (fig. 15).¹⁹

VASE PENTRU CONSERVAREA SUBSTANȚELOR
FARMACEUTICO-MEDICALE

Descoperirile făcute atît în Dobrogea cît și în întreaga țară, dovedesc prezența lor masivă, peste tot: numărul recipientelor destinate conservării unguentelor, balsamurilor și parfumurilor, este de puțin depășit de acela al tipurilor destinate uzului²⁰. Din seria foarte largă a acestor recipiente, credem că este suficient să prezentăm numai două tipuri. Primul este reprezentat de cele cîteva vase descoperite la Tomis și Callatis, cunoscute în chip curent sub numele de gutti. Consensusul cercetătorilor atribuite acestor recipiente rolul de biberone pentru alăptarea sugarilor²¹. Fără a contrazice în totalitate această opinie, credem că multe dintre exemplarele de gutti din sticlă (material care posedă calitatea unică de a permite observarea nivelului lichidului conținut) puteau folosi, în paralel, pentru conservarea unor lichide prețioase din punct de vedere farmaceutic

¹⁸ Idem, XIII, 1961, p. 37 și 39–40, care relevă în plus și exemplare de marmură.

¹⁹ A. Rădulescu, El. Coman, C. Stavru, Pontica, VI, 1973 p. 258 și 259, pl. III a-d.

²⁰ M. Bucovală, *Vase antice de sticlă la Tomis*, Muzeul de arheologie Constanța, Constanța, 1968, p. 144; idem, *Sticla de epocă romană în România*, teză de doctorat, în manuscris, p. 47–49, 72–74 și 76–96.

²¹ V. L. Bologa, *Omajul lui C. Daicoviciu*, Edit. Acad. R.P.R., București, 1960, pp. 56–57.

și medical (a se observa poziția orificiului de scurgere, îndreptat în sus la unele dintre ele, tocmai pentru a nu permite scurgerea sau risipirea conținutului – fig. 16).

O altă categorie de recipiente care aveau aceleași întrebuintări, este reprezentată de flacoanele pătrate, cu gît mai lung sau mai scurt, marcate uneori de simboluri specifice (Mercur ținînd punga cu bani de exemplu). Din mormîntul de la Mangalia Nord au fost recuperate două cutii de lemn, de mici dimensiuni, una prevăzută cu cîteva despărțituri în care se aflau flacoane avînd substanțe și vopsele pentru cosmetică probabil²² (fig. 17 și 18).

Ultima categorie de ustensile avînd destinație farmaceutică este reprezentată de cele cîteva baghete de sticlă, lucrate în torsadă, simple sau ușor applatizate la un capăt, prevăzute cu inel de apucare, realizat prin încovoiere, la celălalt capăt. Lucrate din sticlă albă sau albastră, acestea erau folosite pentru scoaterea din flacoanele cu gîtul strîmt, a lichidelor, într-o manieră care să permită dozarea atentă și folosirea integrală a acestora²³ (fig. 19).

Pentru epoca romano-bizantină informația noastră este săracă în acest domeniu. Amintim doar că în amforele descoperite la Edificiul roman cu mozaic și datate în sec. IV–VI e.n.²⁴ au fost descoperite rășini și substanțe folosite pentru medicamente și droguri, cosmetică și parfumerie.

RÉSUMÉ

ATTESTATIONS ARCHÉOLOGIQUES DES PRATIQUES MÉDICO-PHARMACEUTIQUES EN DOBROUDJA

Dans le présent article, l'auteur s'occupe de donner une image systématique et succincte des découvertes archéologiques appartenant à cette branche intéressante des antiquités de Dobroudja.

Il débute par les monuments les plus explicites, c'est-à-dire les inscriptions trouvées à Histria bien d'années auparavant et dédiées à Asklepios, le dieu de la médecine, ou mentionnant la présence (à l'époque hellénistique) des médecins publics et (à l'époque romaine) de leurs collègues. Les monuments figurés ou de caractère votif consacrés aux divinités de la médecine et de la pharmacologie y sont également présentés. Une place à part revient aux objets avec cette destination, c'est-à-dire aux instruments et aux récipients médicaux. Mentionnons entre autres un lot de quatre instruments chirurgicaux (d'usage courant ou de panoplie), ainsi qu'une autre pièce ayant des analogies chez les découvertes de la même espèce et datées elles aussi du IIe siècle de n.è. faites dans la nécropole d'Odessos (l'actuelle Varna).

De la catégorie des pièces utilisées à des fins pharmaceutiques, l'auteur présente de petites plaques et deux ustensiles servant à la préparation des poudres et des onguents, plusieurs cuillères en os ou bois, quelques vases, des flacons pour les diverses solutions et des baguettes en verre pour le dosage et le mélange des liquides.

²² A. Rădulescu, El. Coman, C. Stavru, *op. cit.*, p. 254 și 255, pl. I, fig. 1, 2, 1 b și 2 b.

²³ M. Bucovală, *ibidem*, p.

²⁴ A. V. Rădulescu, Pontica, VI, 1973, p. 201; pentru conținutul și întrebuintările acestuia, vezi pp. 197–198; Em. Popescu crede că este vorba de intervalul IV–V e.n. doar. Cf. *Inscripții grecești și latine din sec. IV–XIII e.n. descoperite în România*, Edit. Acad. R.S.R., București, 1976, p. 100.

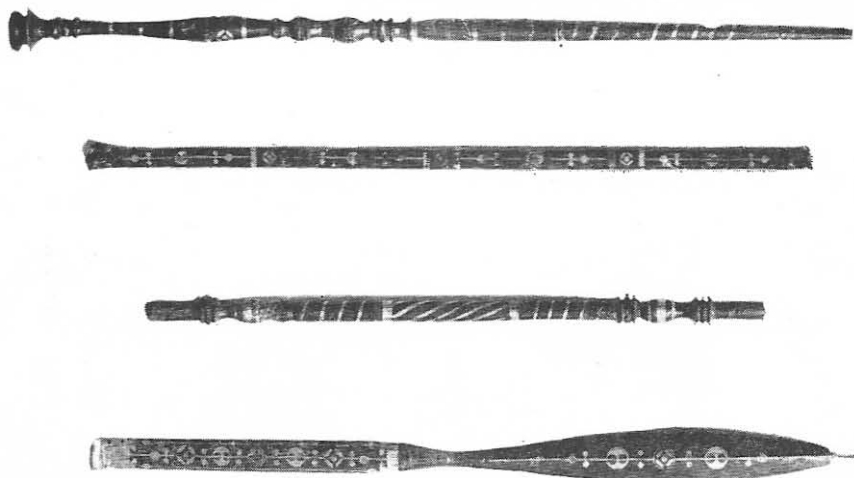

Fig. 1. Set alcătuit dn 4 instrumente medicale ornamentate cu încrustații.

Fig. 2. Bisturiu.

Fig. 3. Bisturiu.

Fig. 4. Instrument medical întreg.

Fig. 5. Instrument medical cu virful rupt.

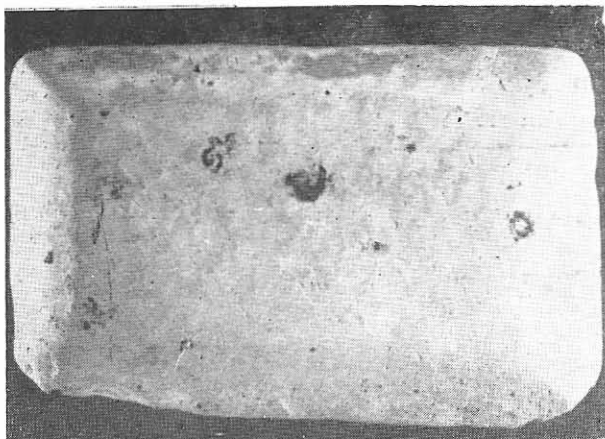
Fig. 6. Instrument medical rupt la capete.

Fig. 7. Instrument medical cu minerul în „torsadă”.

Fig. 8. Instrument medical descoperit la Callatis.

9. Plăcuță de calcar alb, spongios, pentru amestecul și prepararea prafurilor sau unguentelor.

Fig. 10. Plăcuță cu aceeași destinație.

Fig. 11. Ustensilă farmaceutică din metal.

Fig. 12. Ustensilă farmaceutică din metal.

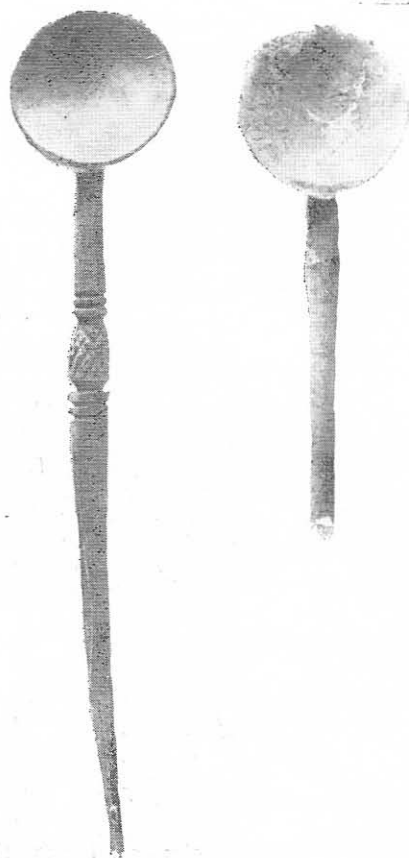

Fig. 13. Lingurițe rotunde din os și – respectiv – lemn folosite în practica farmaceutică și cosmetică.

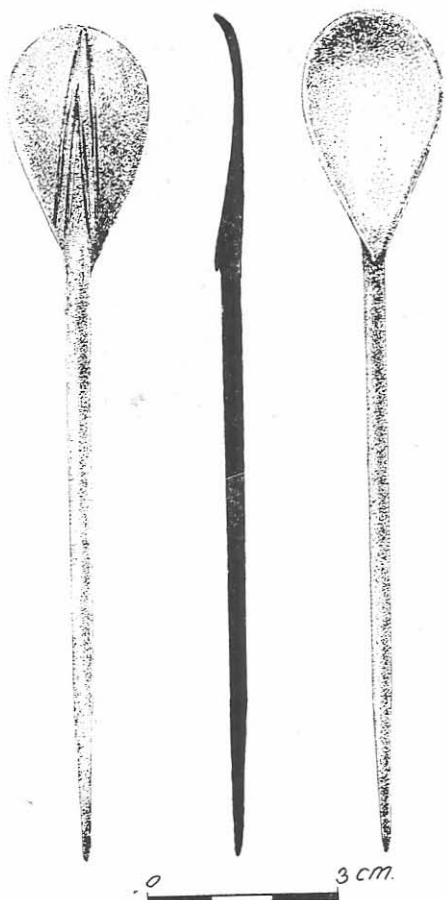

Fig. 14. Linguniță de os, în formă de „picătură”.

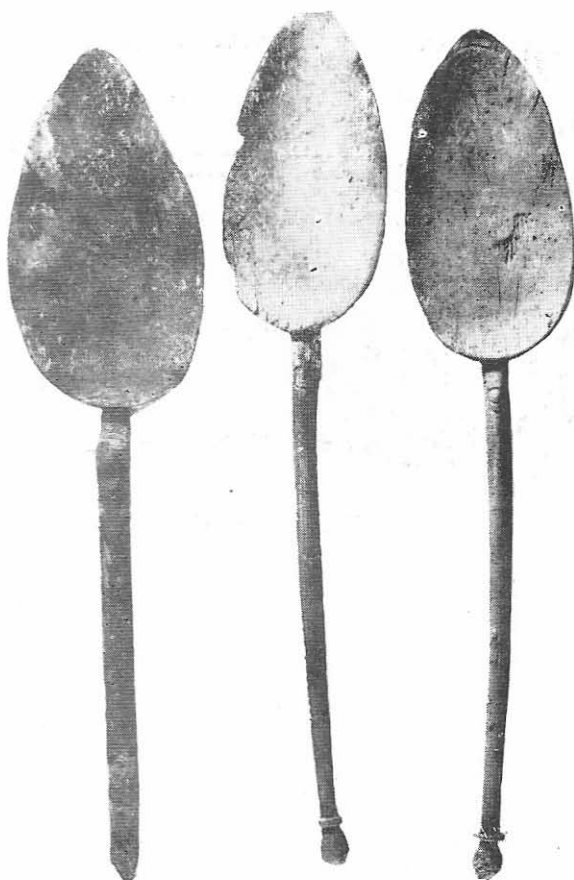

Fig. 15. Lingurițe din lemn.

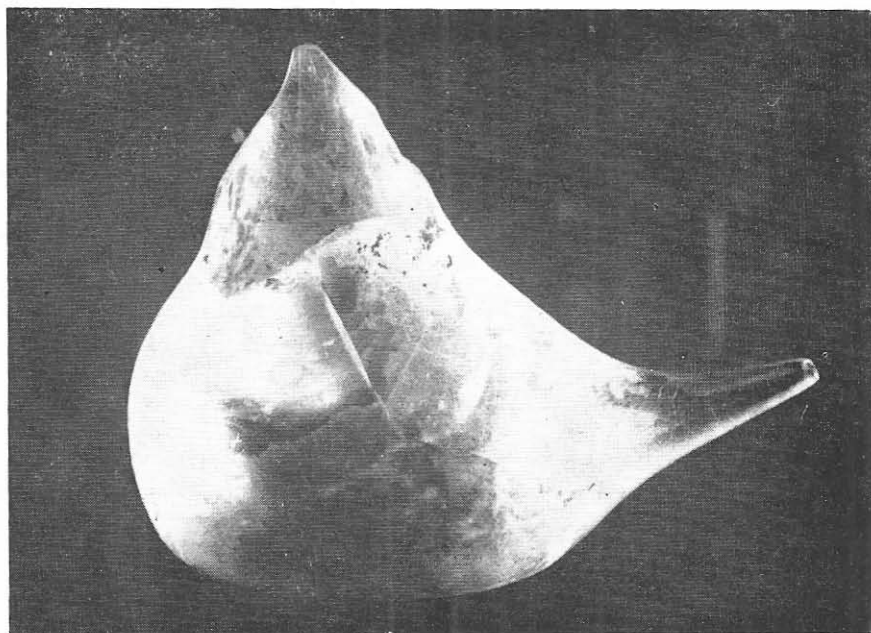

Fig. 16. Guttus, folosit și pentru conservarea lichidelor farmaceutice.

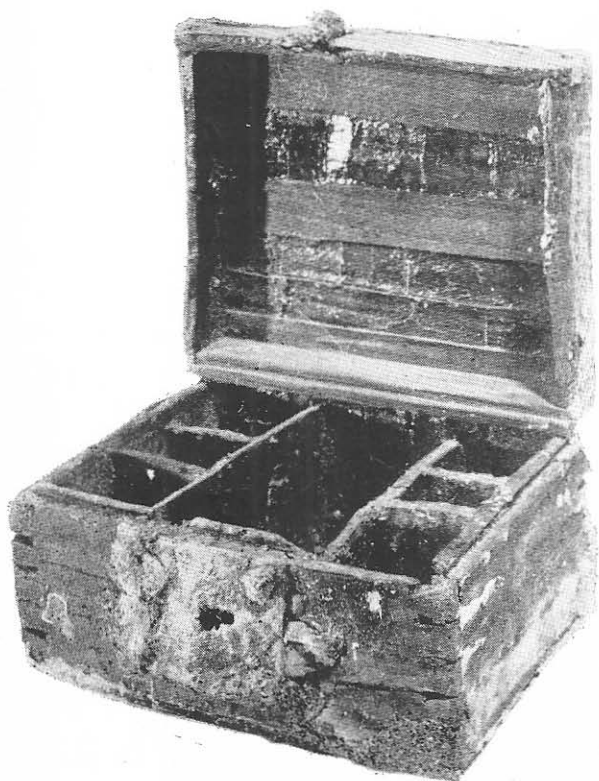

Fig. 17. Cutie de lemn cu despărțituri pentru flacoane de sticlă.

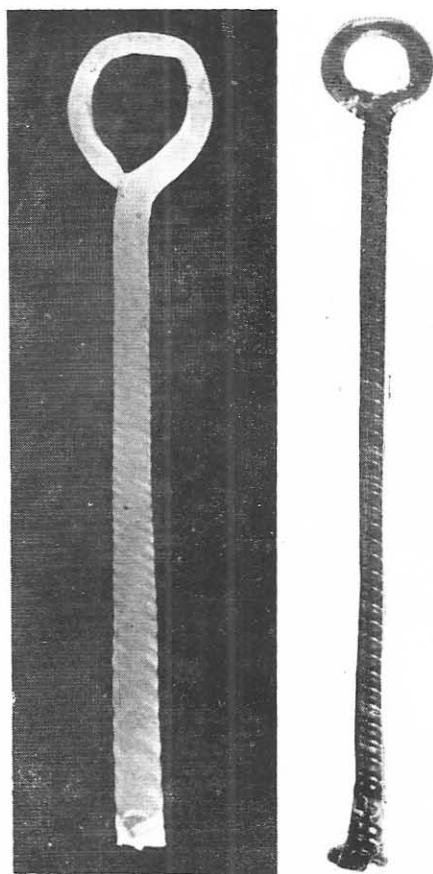

Fig. 19. Baghete de sticlă.

Fig. 18. Flacoane cu substanțe, soluții și vopsele utilizate în scopuri medicale și cosmetică.

CONTRIBUȚII LA TIPOLOGIA JURIDICA A EXPLOATĂRILOR
AGRICOLE DIN ORAȘELE VEST-PONTICE
(secolele II-III e.n.)

Dificultățile întâmpinate de cercetătorul dornic să aprofundeze relațiile agrare din diferite provincii ale Imperiului Roman sînt evidente, în pofida numărului mare de documente literare sau epigrafice. Cauzele acestor dificultăți sînt multiple. Materialul epigrafic este mai adesea lacunar iar atunci cînd o inscripție este întregă, ea nu are darul să ne informeze decît despre o situație locală pe care cu greu am putea să o transpunem la realitățile altei provincii decît cea în care a fost găsită.

Sursele literare — în speță cele juridice sau gramatice — sînt la rîndul lor prea generale și adesea anacronice. Nu este mai puțin adevărat că exegeții acestor texte — buni cunoscători ai dreptului roman — neglijează nu arareori documentele epigrafice și în aceste condiții profitul utilizării acestor documente rămîne discutabil.

La aceste dificultăți de ordin teoretic se cuvin adăugate și cele izvorînd din situația particulară a orașelor grecești din Dobrogea — la care ne vom restrînge investigația — aflate la zona de interferență între zona orientală și cea occidentală a Imperiului Roman.

Conștienți de aceste obstacole, pornim la cercetarea de mai jos, încreduți că formularea unor puncte de vedere clare va compensa dubiile pe care le mai pot suscita o afirmație sau alta. Altfel spus considerăm prezentul articol ca o bază de discuție privind una din cele mai importante componente ale economiei romane de la gurile Dunării.

De la început trebuie să precizăm că ne vom întemeia expunerea pe situația acestor orașe la începutul secolului II e.n., de cînd statutele lor juridice se fixează definitiv și de cînd începem să avem primele dovezi despre o viață în teritoriile respective. O dată precizat statutul lor juridic și, în funcție de acesta, al teritoriilor lor, vom analiza rînd pe rînd diferitele tipuri de proprietăți încheindu-ne, pentru fiecare oraș, expunerea cu discuția asupra miinii de lucru folosite în cadrul acestor exploatari agricole.

În legătură cu HISTRIA cel mai important document este Horothesis guvernatorului Manius Laberius Maximus din 25 octombrie a anului 100

e.n. 1. Pornind de la formulările din scrisorile guvernatorilor dintre anii 47–68 e.n. – menționate în *horotheseis* – s-a tras concluzia că încă de la începutul cuceririi romane a Dobrogei deci din 72–71 î.e.n. Histria – deopotrivă cu celelalte vecine de la sud – va fi beneficiat de un regim preferențial care va fi fost exprimat prin titlul de *civitas foederata* sau *libera* et *immunis*². Nu intenționăm să reluăm aici critica ce s-ar cuveni făcută unui astfel de punct de vedere, care presupune o rigiditate de statut juridic, cu totul improbabilă pentru un oraș aflat la marginea lumii greco-romane și a cărui importanță, în plus, nu ar justifica o asemenea atitudine a romanilor față de el³. Vom menționa doar că anul 100 e.n. M. Laberius Maximus, guvernatorul Moesiei Inferior, fixează granițele teritoriului rural al Histriei⁴, acțiune de neconceput dacă ea ar fi fost extrateritorială așa cum știm că erau încă la această dată orașele *liberae et immunes* sau *foederatae*⁵. În afara acestor granițe – a căror localizare mai comportă

¹ Ultima ediție a importantului document se află la D. M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României* (= *Contribuții*) București, 1967), 349–385. Unele observații utile la J. H. Oliver, *Greek – Roman – Byzantine Studies*, 6 (1965), 143–156 și J. și L. Robert, *Bulletin Épigraphique in Revue des Études grecques* (= *BÉ, RÉG*), 79 (1966), 403, nr. 276.

² D. M. Pippidi, *op. cit.*, 378–379. În toate documentele citate (*Termessus Maior*: CIL, I², 589; *Heracleia pe Latmos*: *Syll*³, 618; *Plarasa și Aphrodisia*: OGIS, 455) se menționează în mod expres acordarea libertății, ceea ce nu este cazul în nici o scrisoare din hotărnicie.

³ Din marea cantitate de documente ce s-ar putea invoca în sprijinul acestei afirmații ne mulțumim să cităm o notă din lucrarea lui Fr. De Martino, *Storia della Costituzione Romana* (= *Costituzione*), Napoli (1965), 4/2, 717, n. 6: „Augusto anzi la (libertà) revocò a Creta, eccetto Cydonia e Lappia... e forse alla Macedonia del Nord, salva gli Oresti...; anche Apollonia fu lasciata libera... Più restrittivo egli fu per la Grecia, che ridusse in provincia, revocando la libertà, salvo pochi casi: Pharsalo in Tessaglia, Ozolia di Locri, Thespia, Tanagra, forse Platea in Beotia, Abae ed Elatea in Focide, Atene, Delfo, Sparta, le dodici comunità degli Eleutherolacones, Corcira, Cefalonia, Zacinto, Egina nonché Nicopoli, fondata da Augusto stesso. Nerone diede la libertà a tutta la Grecia, ma Vespasiano la revocò: Altri imperatori aggiunsero poche concessioni. La lega tessala, cui Augusto aveva tolto la libertà, l'ebbe restituita da Adriano... In Tracia Augusto non restituì la libertà a Cius, ma solo ad Amisus, mentre Byzantium fu privata della libertà da Vespasiano, ma la riacquistò subito dopo, Calcedonia mantenne la libertà anche dopo la soppressione del regno pontico nel 64... In Asia molte città rimasero libere, Samo e Cauno furono liberate da Augusto, Magnesia e Sipylo, Cyzico, ne furono private. Claudio e Adriano furono liberali, varie città come Samo, Rodi e Stratoniceia ebbero alterne vicende... In Licia la libertà fu revocata definitivamente da Vespasiano; in Cilicia, Pompeiopolis perse la libertà sotto Augusto, mentre Elaeusse Sebaste l'acquistò sotto il tardo principato. În Siria, Tyro e Sidone, nonostante i loro foedera, perdettero la libertà sotto Augusto, ma sembra che la riacquistassero più tardi...”

⁴ D. M. Pippidi, *op. cit.*, 353, r. 2: *Fines Histrianorum hos esse con[stitui]t...*

⁵ Că orașele *liberae* sau *foederatae* erau considerate încă la această dată extrateritoriale, deci în afara teritoriului provinciei, ne-o demonstrează trimiterea lui S. Quintilius Valerius Maximus în Achaia, sub Traian, *ad ordinandum statum liberarum civitatum* (Plin., *Ep.*, 8, 24, 2), misiune pe care D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor* (= *Asia Minor*), Princeton – New Jersey (1950), 596, o compară cu aceea contemporană a lui C. Avidius Nigrinus, *κρίτης* într-o delimitare de teritoriu în legătură cu orașul Delphi (*Syll.*³, 827), explicându-le tocmai prin necesitatea numirii unor funcționari speciali care să aibă dreptul să intervină în chestiuni privind orașele libere, guvernatorilor fiindu-le interzisă în mod curent o asemenea practică.

încă discuții⁶ – mai există cinci documente care fac mențiunea unei regio *Histriae*, cu magistrați proprii⁷. Analogiile cele mai apropiate le găsim în teritoriile orașelor *Serdica*⁸, *Marcianopolis*⁹ sau *Augusta Traiana*¹⁰ unde, în afara teritoriilor „orășenești” există *regiones* ce sînt doar incorporate în *fines* ale acestor orașe și care poartă nume deosebite înverșurate de la vechile strategii elenistice¹¹. Remarcînd că nici unul dintre aceste orașe nu posedau decît titlul de *civitates stipendiariae*¹² – ceea ce constituie un argument suplimentar pentru ideea ca *Histria* să fi avut același regim juridic – urmează să ne divizăm în acest moment expunerea, cercetînd separat teritoriul „orășenesc” propriu-zis și apoi așa numita *regio*.

În ceea ce privește teritoriul propriu-zis sînt de avut în vedere indicațiile extrem de prețioase ale unei inscripții philippopolitane unde sînt amintite $\delta\iota\upsilon\ \varphi\upsilon\lambda\lambda\eta\varsigma\ \text{Ἡρακλήϊδος}$ ceea ce presupune, în cazul dat, împărțirea teritoriului orășenesc în *phylai*¹³. Descoperirea în teritoriul histrian a unui altar dedicat Nimfelor de către tribul *Aigikoreis*¹⁴ ca și posibilitatea ca un al doilea altar dedicat lui Zeus Ombrimos de către tribul *Argadeis* să provină tot din teritoriu¹⁵, lasă deschisă posibilitatea ca și la *Histria* teritoriul propriu-zis să fi fost împărțit în *phylai*. Judecînd după inscripțiile grecești găsite într-o zonă destul de restrînsă în jurul cetății am delimita acest

⁶ Cf. D. M. Pippidi, *op. cit.*, 361–371 unde se compară concluziile lui V. Pârvan, *Histria*, 4 (1916), 580–588, cu cele dintr-un studiu al lui Paul Nicorescu, rîmas inedit.

⁷ În ordinea lor cronologică inscripțiile pomenind această *regio* sînt următoarele: St. Constantinescu, *SCIV*, 9 (1958) 2, 349–355 (sec. II e.n.); *CIL*, 3, 12489 (157 e.n.); D. Tudor, *SCS*, Iași, 2, (1951) 1–2, 502, nr. 3 (167 e.n.); V. Pârvan, *Dacia*, 2, (1925), 241, nr. 41 (198–211 e.n.); Gr. Florescu, *SCIV*, 9(1958) 2, 342–348 (244–249 e.n.). În primul document apare cuvîntul *arch(ontes)* iar în ultimul *af[r]contes r(egionis) His(triae)*.

⁸ V. Besevliev, *Epigratski prinosi* (1952), nr. 55: *...per fines civitatis Serd(ic)ensium regione Dyptens(i sau ium)* 152 e.n.

⁹ M. Mircev, *Izvestia Varna*, 12 (1961), 15, nr. 14: *...per fines civitat[is Mar]cianopolitano[rum re]gion[e] Gelegetic(a sau ensium)*; 152 e.n.

¹⁰ H. Buiukliev, L. Getov, *Arheologia*, Sofia, 6 (1964) 1, 29: *per fines [civitatis Tra]ianensium regio[ne...]*; 152 e.n.

¹¹ B. Gerov, *Akten des VI. internationalen Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik* (= VI. Kongress), publicat în seria *Vestigia*, 17, München (1973), 432–494; pentru strategiile elenistice, Idem, *Klio*, 52 (1970), 123–132.

¹² Idem, *Untersuchungen über die westthrakischen Länder in römischer Zeit*, *Annuaire de l'Université de Sofia, Faculté Philologique*, 54, (1959/60), 3 Sofia (1961), 261 (109); 62, (1968), 2 Sofia (1969), 123 (5).

¹³ *IGRRP*, 1, 721, cu comentariul și dovezile suplimentare aduse de B. Gerov, *VI. Kongress*, 493.

¹⁴ *AEMO*, 17 (1897), 88, nr. 12. Inscriptia provine de la Sarighiol. Pentru toate localitățile rurale ce vor fi menționate în acest articol vezi partea redactată de Em. Popescu la fasciculul L 35 din *Tabula Imperii Romani (Romula – Durostorum – Tomis)*, București (1969), cu harta respectivă.

¹⁵ Sc. Lambrino, *Istros*, 1 (1934) 1, 118; inscripția a fost găsită în zidul de incintă tîrziu de la *Histria*, unde apar foarte des inscripții din secolele II–III e.n. din teritoriu.

teritoriu între localitățile rurale actuale Istria-sat¹⁶, Sarighiol¹⁷, Tariverdi¹⁸, Săcele¹⁹ și Vadu²⁰ ceea ce ar duce la concluzia că în aceeași circumscripție trebuiesc integrate și satele Fintinele²¹, Cogealac²² și Nuntași²³.

O indicație mai fermă privind o eventuală posesiune rurală este conținută în inscripția de la Vadu unde îl avem atestat pe T. Manius Bassianus, *buleuta Histriae*²⁴. În ceea ce privește calitatea juridică a lotului său el nu putea fi, în concordanță cu cel al cetății, decât un *ager (publicus) stipendiarius datus adsignatus*²⁵. Fără a relua aici oțioasa discuție privind inexistența unui *dominium* provincial²⁶, este limpede, cu atât mai mult cu cât este vorba de o *civitas stipendiaria*, că respectivul teritoriu „orașenesc” a fost fie confiscat și redat cetății în *possessio*, fie pur și simplu lăsat acesteia dar, pentru care ea era obligată la plata unui *stipendium*²⁷. Ar fi deci vorba după expresia lui Frontinus de un *ager... mensura comprehensus, cuius modus universus civitati est adsignatus... tributarium solum per universitatem populis est definitum*²⁸. Numai că în practică, aceasta

¹⁶ Printre alte descoperiri vezi inscripțiile publicate în AEMO, 11 (1887), 66, nr. 40 (= D. M. Pippidi, *Contribuții*, 397) ; 69, nr. 42 (IGRRP, 1, 599) ; CIL, 3, 7525 ; C. Moisil, BCMI, 4, (1911), 106 (= J. Weiss, JÖAI, 14 (1911) Beibl., 149–154). Prima și ultima inscripție menționate pot proveni de la Histria ; în schimb inscripția IGRRP, 1, 599, atestă doi *μαγιστρατοι* ai unei *κώμη* care poartă nume grecești și care, în aceste condiții, pot fi considerați virtuali posesori de pământ ; adăugăm că inscripția poartă imaginea cavalerului trac.

¹⁷ Vezi nota 14.

¹⁸ Pe lângă alte importante descoperiri arhologice — care atestă o așezare rurală greco-indigenă încă din secolul VI î.e.n. — vezi Em. Popescu, *op. cit.*, 71, care citează descoperirea, inedită, a unei inscripții grecești.

¹⁹ CIL, 3, 14461 ; adaugă relieful cavalerului trac menționat de V. Pârvan, AA, JDUI, 30 (1915), 247.

²⁰ AEMO, 6 (1882), 38, nr. 79 ; 8 (1884), 23, nr. 62 (în ambele inscripții apar personaje cu nume grecești dar ei par să se fi îndeletnicit în primul caz după relief — cf. G. Bordenache, *Dacia*, NS, 5 (1961), 210, fig. 29 — în al doilea din însuși conținutul inscripției cu activități maritimo-comerciale) ; CIL, 3, 14449, inscripție localizată la Vadu de Emilia Doruțiu Boilă, SCIV, 15 (1964) 1, 133, nr. 8.

²¹ CIL, 16, 145 ; postulăm totuși includerea acestei așezări rurale în teritoriul propriu-zis al Histriei deoarece aici se află izvoarele apeductului care alimenta cetatea în epoca romană ; adaugă cele două reliefuli ale cavalerului trac publicate de I. Micu, *Analele Dobrogei*, 18 (1937), 46, nr. 20 și C. Scorpan, *Cavalerul Trac*, Constanța, 1967, 68, nr. 34.

²² CIL, 3, 7528 (Ael(ia) Dionysia), și ea o ipotetică posesoare a unui lot.

²³ Em. Popescu, *op. cit.*, 54.

²⁴ CIL, 3, 14449.

²⁵ J. Marquardt, *Organisation de l'Empire Romain* (= OER), (traducere franceză de A. Weiss și P. L. Lucas), Paris, 1 (1889), 131–133 ; *Idem, Organisation financière chez les Romains*, (traducere franceză de A. Vigié), Paris (1888), 229–231.

²⁶ Stadiul problemei la Fr. De Martino, *Costituzione*, 775–797.

²⁷ S. Accame, *Il domino romano in Grecia dalla guerra acaica ad Augusto*, Roma (1946), 28–45 ; un exemplu interesant de redare a teritoriului a avut loc în cazul Abderei pentru care vezi G. Bakalakis, *Thrakika*, 8 (1937), 26 (non vidi) ; L. Robert, *Etudes épigraphiques et philologiques*, Paris (1938), 192, n. 3 ; Em. Condurachi, *Latomus*, 20 (1970) 3, 581–594 sau parțial în cel al orașului Pharos despre care vezi L. Robert, *Hellenica* 11/12 (1961), 505–541 și J. Bousquet, *BCH*, 85 (1961) 2, 589–600.

²⁸ Frontinus, *Grom. Vet.*, (ed. Lachmann) 1, 4.

măsurare *per universitatem* – tipică după unii pentru cetățile peregrine²⁹ – este înlocuită cu o parcelare asemănătoare centuriației³⁰, așa cum o afirmă clar Hyginus pentru diferite provincii printre care și Asia³¹. Astfel lotul lui Bassianus trebuie să fi fost precis încadrat într-un cadastru – pentru a fi supus censului³² – așa cum s-au petrecut lucrurile la Thera sau Astypalaia³³ conform unor νόμοι ὑπὲρ τῆς χώρας specifice fiecărei cetăți³⁴ și în care diversele categorii de *possessores* vor fi fost departajate după păturile sociale pe care le reprezentau³⁵. Ca grec romanizat Bassianus va fi fost deci posesorul unui lot în calitate de κληροῦχος care fără să aibă individualitatea gramatică și juridică din punctul de vedere al legislației oficiale romane, nu va fi fost mai puțin avut în evidență de cetatea care era obligată să achite în totalitatea ei cuvenitul impozit. Judecând după o analogie pe care ne-o oferă orașul Tomis – și pe care o vom analiza mai jos³⁷ – Bassianus era obligat la plata unui *stipendium* sau *tributum* – distincția între cele două categorii este, cum se știe anacronică și deci neesențială – ceea ce nu-l scutea însă de achitarea unor *tributa leviora* strict citadine, ambele însă încasate de orașul în care se afla respectivul lot agricol³⁸.

Trecând acum la discuția despre cealaltă zonă a teritoriului histrian – *regio Histriae* – este probabil ca ea să fi fost atribuită doar juridic Histriei³⁹, în fapt ea fiind considerată *ager publicus*⁴⁰. Judecând după analo-

²⁹ M. Weber, *Römische Agrargeschichte in ihre Bedeutung für das Staats- und Privatrecht* (1891), 46.

³⁰ Fr. Grelle, *Stipendium vel tributum. L'imposizione fondiaria nelle dottrine giuridiche del II e III secolo*, Napoli (1963), 26 (n. 9) – 29, 43–48.

³¹ Hyginus, *Grom. Vet.*, 1, 204–205; *Agrum arcifinum vectigalem ad mensuram sic redigere debemus ut et reclusis et quadam terminatione in perpetuum servetur. Multi huiusmodi agrum more colonico decimanis et kardinius dividerunt, hoc est per centurias, sicut in Pannonia... Nam in Phrygia et tota Asia ex huiusmodi causis tam frequenter disconvenit quam in Pannonia* cu interpretarea lui Fr. De Martino, *op. cit.*, 778.

³² H. Braunet, *Historia*, 6 (1957) 2, 192–214.

³³ IG, 12, 3, nr. 180–182 (Astypalaia) și nr. 343–349 (Thera). Editorul, Fr. Hiller von Gaertringen, mai menționează cadastre asemănătoare la Lesbos, Tralles și Magnesia pe Meandru.

³⁴ Formularea apare în cunoscuta inscripție de la Sandanski (fost Sveti-Vrac) din antică Macedonia (azi pe teritoriul Bulgariei) a cărei ultimă ediție se găsește la G. Mihailov, *IGB*, 4, Sofia (1966), 245–250, nr. 2263, r. 1–2 (158 e.n.).

³⁵ Vezi distincțiile dintre proprietarii *ἐπαρχικοί* (= cetățeni romani?), *πολιῖται* (= cetățeni greci) și *Ορεῖστί* din nu mai puțin cunoscuta inscripție din Orestis (Macedonia) publicată de A. M. Woodward, *JHS*, 33, (1913), 337 sqq. (sec. II e.n.).

³⁶ Termenul apare în două inscripții din Eucarpia (Frigia) din secolele II–III e.n. publicate de V. M. Calder, *Anatolian Studies*, 6 (1956), 49–51.

³⁷ Vezi mai jos, p. 108, nota 98.

³⁸ Pentru diferența între *stipendium* și *tributum* vezi lucrarea lui Fr. Grelle citată în nota 30, pentru *tributa leviora* Fr. De Martino, *op. cit.*, 679, n. 54, iar pentru încasarea lor de către cetate Ulpian, *Dig.*, 50, 15, 42. *De cens.*, 1, 3.

³⁹ *Sculus Flaccus, Grom. Vet.*, 1, 135: *regiones... intra quarum fines singularum coloniarum aut municipiorum ius dicendi coercendique est libera potestas.*

⁴⁰ Utilă pentru înțelegerea dificultăților ce le ridică această noțiune este controversa dintre T. Frank, *JRS*, 17 (1927), 141–161 și M. Rostovțev, *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, Oxford (1953²), 814–816 și, de același, *The Social and Economic History of the Roman Empire* (= SEHRE), Oxford (1971²), 652, nr. 1.

giile din Tracia, citate mai sus, aceste *regiones* au fost la rîndul lor alipite noilor orașe, ceea ce ne face să credem că teritoriul juridic determinat al Histriei preromane nu va fi depășit teritoriul „orășenesc” pe care am încercat să-l delimităm mai sus⁴¹. În ceea ce privește modalitatea de administrare a acestei *regio* considerăm că ipoteza după care cei 10 *arc(h)ontes* ar fi de asimilat cu acei *δεκάπρωτοι* este justificată, adăugînd însă că în alte zone ei se numesc *praefecti iure dicundo*⁴².

Prima categorie de pămînturi din această *regio* pe care intenționăm să o analizăm ridică unele dificultăți. Este vorba de trei posesiuni de la Nistorești, Pantelimonul de Sus și Mihai Viteazu⁴³ ale căror stăpîni au certe legături – administrative sau de familie – cu cetatea capitală Histria. Așa cum o afirmă Hyginus *agri vectigales* – cum înclinăm să credem că se vor fi denumit aceste posesiuni din moment ce ies din teritoriul propriu-zis – aparțin fie *populi Romani* fie *coloniarum aut municipiorum aut civitatium aliquarum* și cadastrul de la Aarausio constituie o bună exemplificare a acestui text⁴⁴. În măsura în care teritoriul „orășenesc” va fi fost strict afectat posesorilor care figurau în triburile histriene – ceea ce este probabil dar nu sigur – este posibil ca cetatea să fi avut dreptul să arendeze ea din marea *regio* anumiți *δημοσίοι τόποι*⁴⁵, în condiții foarte precise și care urmau să fie înregistrate într-un *βιβλίον*⁴⁶.

Dar desigur nu este exclus ca respectivii posesori să fi avut deja un lot în teritoriul orășenesc și în aceste condiții loturile lor din *regio* să fi fost arendate de statul roman și să se numească astfel *agri vectigales populi Romani*. După cum ne informează același Hyginus modalitatea de plată a *vectigal*-ului era diferită după provincii⁴⁷ ceea ce implică odată în plus necesitatea unui corp financiar bine organizat așa cum vor fi fost deja amintiți *arc(h)ontes regionis Histriae*. Ei trebuie să fi avut

⁴¹ O trecere în revistă a opiniilor prilejuite de vechimea teritoriului histrian la Al. Suceveanu, *Pontica* 5 (1972), 98, n. 43.

⁴² Asimilarea dintre *archontes* și *δεκάπρωτοι* a fost formulată de Gr. Florescu, *SCIV*, 9 (1958), 2, 342–348; pentru *praefecti iure dicundo* vezi B. Gerov, *VI Kongress*, 493 și, pentru districtele teritoriale carthagineze, C. Poinssot, *CRAI* (1962), 55–76; în fine pentru *δεκάπρωτοι* cea mai recentă contribuție la Fr. Grelle, *Stipendium*, 56–65.

⁴³ Nistorești: *CIL*, 3, 12489 (L. Pompeius Valens fost arhonte, agoranom – în text edil – și preot la Histria; 157 e.n.). Pantelimonul de Sus: V. Pârvan, *Ulmetum*, 1 (1912), 530, nr. 2 (Aelius L., consilier histrian; inscripția provine probabil din teritoriul histrian, deși a fost găsită la Pantelimonul de Sus = Ulmetum, localitate care făcea în mod sigur parte din teritoriul capidavens); Mihai Viteazu: *CIL*, 3, 14447; V. Pârvan, *Histria*, 4 (1916), 633, nr. 30; I. I. Russu, *SCIV*, 6 (1955) 1–2, 75–86 (Messia Pudentilla – a cărei rudenie cu un Messius din Histria a fost postulată de D. M. Pippidi, *Studii Clasice*, 7, (1965), 304 – aflată într-un conflict de hotărnicie cu vicani Buteridavenses; 198–202 e.n.).

⁴⁴ Hyginus, *Grom. Vet.*, 1, 116; pentru cadastrul de la Aarausio vezi A. Piganiol, *Gallia*, Supl. 16 (1962), 53–62 și Ch. Saumagne, *Journal des Savants* (1965), 73–116.

⁴⁵ Termenul apare în inscripția de la Gazoros (Macedonia) din 158/9 e.n. publicată de Cl. Vatin, *BCH*, 86 (1962), 57 sqq și reluată de F. Papazoglu, *BCH*, 87 (1963), 531 sqq (r. 11).

⁴⁶ Vezi inscripția din Thisbe (Grecia) publicată în *Syll.*³, 884 (r. 4) cu explicațiile și sugestia de datare a lui M. Rostovtzev, *SEHRE*, 652 (n. 101); îndrăznim oare prea mult formulînd ipoteza că inscripția ateniană IG, 2², 2776 = St. G. Miller, *Hesperia*, 41 (1972) 1, 50–95 reprezintă tocmai centralizarea acestor *βιβλία*?

⁴⁷ *Grom. Vet.*, 1, 204–205 iar în general pentru stadiul problemei Fr. De Martino, citat în nota 26.

în vedere nu numai posesiunile amintite ci — foarte probabil — și ale cetățenilor romani (*cives Romani*) menționați colectiv din diverșii *vici* din regio (Secundini, împreună cu laii⁴⁸, Quintionis, împreună cu bessii⁴⁹ sau Rîmnicu de Jos⁵⁰), în măsura în care în aceste cazuri nu este vorba totuși de *agri adsignati viritim*, sau cei izolați din vicus Celeris⁵¹.

În schimb este sigur că astfel de pămînturi vor fi avut veteranii de la Sinoe⁵² sau Rîmnicu de Jos⁵³ ca și cei izolați de la Casimcea⁵⁴ sau Fintînele⁵⁵. Remarcînd doar că *adsignările* colective de la Sinoe și Rîmnicu de Jos⁵⁶ sînt o dovadă în plus că în regio realul *dominium* era al popoului roman, mai exact al împăratului — ceea ce confirmă statutul inferior al Histriei față de vecinele ei de la sud, așa cum vom vedea îndată — socotim că imunitatea veteranilor din aceste sate era încă asigurată prin texte de lege care datau din vremea lui Augustus⁵⁷.

În strînsă legătură cu acest aspect ar trebui discutată aici și problema *annonae militaris*, contribuție suplimentară în natură instituționalizată sub Septimius Severus⁵⁸. Afirmăm aceasta în măsura în care Histria figurează

⁴⁸ V. Pârvan, *Dacia*, 2, (1925), 241, nr. 41 (198–211 e.n.); Sc. Lambrino, *Mélanges... Marouzeau*, Paris (1948), 322, nr. 9 (202 e.n.); *Ibidem*, 323, nr. 10 (220 e.n.); V. Pârvan, *Histria*, 7 (1923), 96, nr. 61 (237 e.n.); *Idem*, *Dacia*, 2 (1925), 246, nr. 43 (238 e.n.). Sc. Lambrino RÊL, 11 (1933) 2, 457–463 (246 e.n.). Satul Secundini nu este localizat. Unul din cei doi *magistri* poartă uneori un nume tracic.

⁴⁹ V. Pârvan, *Histria*, 4, 617, nr. 24 (139–161 e.n.); *Idem*, *Histria*, 7, 55, nr. 46 (149 e.n.); 62, nr. 49 (169 e.n.); 67, nr. 50 (175 e.n.); 71, nr. 51 (176 e.n.); 74, nr. 52 (177 e.n.). Unul din cei doi *magistri* poartă de regulă un nume tracic. Vicus Quintionis a fost localizat la Sinoe. Adaugă alți membri ai acestui vicus menționați izolat la V. Pârvan, *Dacia*, 2, (1925), 214, nr. 18 (144 e.n.); D. Tudor, SCS, Iași, 2 (1951) 1–2, 501, nr. 2 (167 e.n.); 499, nr. 1 (218–222). Pentru bessii vezi Em. Zah, Al. Suceveanu, SCIV, 22, (1971) 4, 567–578.

⁵⁰ CIL, 3, 14442, localizată la Rîmnicu de Jos de Emilia Doruțiu Boilă, SCIV, 15 (1964) 1, 131, nr. 1 (139–160 e.n.).

⁵¹ CIL, 3, 7526; V. Pârvan, *Histria*, 7, 78, nr. 53 (177 e.n.); D. Tudor, *Materiale*, 2 (1956), 594, nr. 71. Vicus Celeris este localizat probabil la Vadu, aflat la limita dintre teritoriul propriu-zis și regio (vezi mai sus nota 24).

⁵² Vezi inscripțiile menționate în nota 49 unde alături de *cives Romani* apar *veterani* și CIL, 3, 7524.

⁵³ Vezi nota 50 (*veterani* menționați alături de *cives Romani*).

⁵⁴ V. H. Baumann, SCIV, 22 (1971) 4, 597, nr. 4.

⁵⁵ CIL, 16, 145; și acest sat, ca și Vadu, trebuie să se fi aflat la limita dintre teritoriul propriu și regio (vezi nota 21). Dealtfel în săpăturile pe care le efectuăm aici din 1973 am identificat pînă în prezent trei nuclee de așezări rurale romane (sec. II–IV e.n.).

⁵⁶ Observația a fost efectuată încă de R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, București (1938), 182.

⁵⁷ BGU, 2, 628, 19 (Augustus); P. F. Girard, *Textes de droit romain*, Paris (1923⁵), 191, nr. 6 (88/89 e.n.); *Ibidem*, 194, nr. 7 (119 e.n.); BGU, 1, 190 (170 e.n.); Hyginus, *Grom. Vet.* 116; Siculus Flaccus, *ibidem*, 156, 9. Dintre autorii moderni vezi G. Forni, *Il reclutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano*, Milano-Roma (1953), 48–50; H. D'Escurac Doisy, *Hommage à Albert Grenier*, Bruxelles (1962), 571–583; G. Alföldy, *Historia*, 13 (1964) 2, 167–179; R. Thouvenot, *Mélanges... Piganiol*, 2, Paris (1966), p. 843–848.

⁵⁸ D. van Berchem, *Mémoires de la Société nationale des Antiquaires de France*, 80 (1937), 117–201; A. Mócsy, *Studien zu den Militärgrenzen Roms* (Vorträge des 6. internationalen Limes-kongresses in Süddeutschland), Köln-Graz (1967), 211–214. Obiecții la generalizarea acestui impozit, la A. Nicoletti, *Labeo*, 15 (1969), 177–187.

în *Itinerarium Antonini* – foarte probabil la origine o listă a birourilor de percepere a acestui impozit⁵⁹ – și că, pe de altă parte, în conflictul de hotărnicie dintre Messia Putendilla și vicani Buteridavenses intervine, la ordinul guvernatorului provinciei, prefectul flotei dunărene M. Vindius Verianus⁶⁰. N-am desprinde această intervenție – care ar fi putut fi efectuată și de altă autoritate⁶¹ – de procesul general de militarizare al Imperiului, proces care în cazul coastei vest-pontice se va concretiza în crearea unui sistem unitar de apărare a acesteia⁶².

Dacă la tipurile de proprietăți pe care le-am discutat pînă acum – și care au aparținut grecilor, romanilor civili sau militari – mai adăugăm hotarele unui templu de la Șeremet⁶³ realizăm că ne-a rămas ultima și poate cea mai importantă categorie a participanților la procesul agricol și anume indigenii.

Din păcate singura mențiune a acestora pare a fi conținută în deja amintita formulare de vicani Buteridavenses și, în măsura în care vicus-ul poate reprezenta și o formă de obște teritorială, ipoteza nu este de exclus⁶⁴. Dar chiar și fără această mențiune, indigenii trebuie să fi existat atît ca posesori de pămînt cît și ca mină de lucru pe posesiunile greco-romanilor.

Pentru prima ipostază avem în vedere cercetările recente de pe întreg cuprinsul Imperiului Roman care pun tot mai des în evidență existența unor formațiuni indigene care, chiar dacă integrate unor teritorii orășenești, nu-și vor fi pierdut organizarea ancestrală⁶⁵. Alta este desigur problema definiției statului lor juridic și în funcție de acesta a tipului de posesiune agrară la care vor fi avut dreptul. Chiar dacă opinia potrivit căreia

⁵⁹ D. van Berchem, *op. cit.*, 166–181.

⁶⁰ Vezi nota 43; adaugă Al. Suceveanu, *Peuce*, 2 (1971), 155–166.

⁶¹ În general se consideră că aceste delimitări de teren erau opera agrimensorilor militari. Vezi însă exemple de asemenea hotărnicii efectuate de funcționari civili; H. Des-sau, *ILS*, 2, 1 : 5947 a (Hadrian); 5951 (69 e.n.); 5946 (136 e.n.); 5958 a, b (104/105 e.n.); 5959 (Traian); 5960 (Hadrian); 5963 (Hadrian); 5965 (Severus Alexander); 5968, 5982 (Vespasian); *IG*, 9, 1, 61 (118 e.n.); *CIL*, 3, 856; *IGRRP*, 1, 709 (Antoninus Pius); E. Doblhofer, *JOAI*, 45 (1960) Hauptblatt, 39–44; P. A. Mac Kay, *Hesperia*, 34 (1965), 3, 248–253; P. Ducrey, *BCH*, 93 (1969) 2, 841–852; Rudorff, *Grom. Vet.*, 2, 322 teoretizează această realitate arătînd că meseria de *agrimensor* este o meserie de sine stătătoare, care nu poate fi confundată cu aceea, asemănătoare, a unui militar sau jurist.

⁶² Al. Suceveanu, *RRH*, 13 (1974), 2, 217–230; adăugăm că hotărnicia histriană (vezi nota 1) este recopiată în vremea Severilor, poate pentru a corespunde astfel noilor realități.

⁶³ V. Pârvan, *Descoperiri nouă în Scythia Minor*, București (1913), 532–538; ὄροι Κασσιανῶν καὶ σπηλοῦχα și ὄροι Κασσιανῶν σπηλοῦχῶν Adaugă ipoteticul sanctuar de la Gura Dobrogei (C. S. Nicolăescu-Plopșor, *Materiale*, 5, (1959), 20.) Pentru comparație vezi E. Vanderpool, *Hesperia*, 35 (1966) 3, 274–275.

⁶⁴ Pentru vicani Buteridavenses vezi mai sus nota 43; în general pentru noțiunea de vicus, Isidorus, *Orig.*, 15, 2, 11–12 cu comentariile lui J. Marquardt, *OER*, 8–10; A. W. van Buren, *Real Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, 16 (1958) 2, 2090–2094.

⁶⁵ M. Rostovțev, *SEHRE*, 206, 310, 349, 419, 523, 525–526, 648 (n. 94), 692 (n. 104); A. Mocsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomankenriegen*, Budapest (1956), 105–115; E. M. Staerman, *Klio*, 38 (1960), 207–224; W. Seston-M. Euzennat, *CRAI* (1961), 317–324; I. S. Sventickaia, *VDI* (1961) 3, 50–64; G. Alföldy, *Klio*, 41 (1963), 187–195; J. Gagé, *Les classes sociales dans l'Empire Romain*, Paris (1964), 178–182; Fr. De Martino, *Costituzione*, 671–673, 692–694; E. S. Golubțova, *VDI* (1967) 3, 44.

ei ar fi fost *peregrini* este destul de răspândită în zilele noastre⁶⁶, socotim că mai vechea lor definiție ca *dediticii* este preferabilă, n-ar fi decît pentru că astfel îi putem departaja de locuitorii orașelor grecești care erau de fapt adevărații *peregrini*⁶⁷. Sursele antice fac această deosebire și este greu de crezut că structura socială a Imperiului Roman, în care concep-tul de oraș a jucat un rol atît de important, va fi putut să conțină a con-fuzie atît de flagrantă între cetățenii unui oraș grecesc și marea masă a indigenilor aserviți⁶⁸. Aceștia din urmă li se aplică credem definiția că au luptat împotriva poporului roman și au fost învinși, motiv pentru care accesul la cetățenia romană le era pentru totdeauna interzis⁶⁹. Se uită adesea – în special de către susținătorii ideii că indigenii dobrogeni vor fi fost *peregrini*⁷⁰ – faptul că Dio Cassius relatează amplu luptele pro-consulului Macedoniei, M. Licinius Crassus, din 29/28 î.e.n. cu regișorii locali Dapyx sau Zyraex⁷¹. Descendenții acestora, conduși de *principes* locali, vor fi continuat să trăiască în comunitățile lor ancestrale *adtributae* și pentru al căror *ager ex hostibus captus* vor fi plătit un impozit ca pen-tru orice *possessio* în *ager publicus*⁷².

⁶⁶ A. N. Sherwin-White, JRS, 63 (1973), 86–98 unde autorul își menține – și este singura calitate pe care i-o putem recunoaște – poziția formulată în 1939 în lucrarea *The Roman Citizenship*, Oxford, 216–227. Vezi și diversele poziții în această oricum spi-noasă chestiune trecută în revistă de Fr. De Martino, *op. cit.*, 700, n. 28.

⁶⁷ Impotriva identificării *peregrini-dediticii* vezi și autorizata părere a lui C. Sasse, *Die Constitutio Antoniniana*, Wiesbaden (1958), 70, ceea ce ne face să revenim la pă-rerea mai veche a lui Th. Mommsen reluată rînd pe rînd de M. Rostovțev, SEHRE, 418–420, 719–720 (n. 38) ; D. Magie, *Asia Minor*, 1556 (n. 48) I. I. Russu, SCIV, 6 (1955) 1–2, 75–86 ; Em Condurachi, Dacia, NS, 2, (1958), 291–292 ; Ch. Saumagne, *Revue historique de droit français et étranger*, 40 (1962) 2, 148, după care populațiile rurale, neurbane, ar fi fost considerate în ansamblu *dediticiae*.

⁶⁸ Este adevărat că Iulianus, *princeps gentium Zegrensium* primește în inscripția de la Banasa, *civitas Romana* (cf. W. Seston – M. Euzennat, *loc. cit.*) dar este oare de crezut că toți membrii tribului respectiv puteau să o fi primit? Gaius, 1, 26 (vezi textul în nota următoare), este foarte clar în această privință și numai o interpretare ne-dialectică ar putea nesocoti caracterul de clasă al legislației romane în care distincția între *honestiores* și *humiliores* începe să devină un criteriu esențial.

⁶⁹ Gaius, 1, 14 : *Vocantur autem peregrini dediticii hi qui quondam adversus po-pulum, Romanum armis susceptis pugnaverunt, deinde victi se dederunt* ; 1, 26 : *Pes-sima itaque libertas eorum est qui dediticiorum numero sunt ; nec ulla lege aut senatus-consulta aut constitutione principali aditus illis ad civitatem Romanam datur. Dacă în primul caz quondam... pugnaverunt poate avea și un sens iterativ – ceea ce l-ar scuti pe Sherwin White să afirme că *dediticius* este o „pasăre rară” (JRS, 63 (1973), 97 n. 65) în institutele lui Gaius, noțiunea existînd și în vremea lui Ammianus Marcellinus, 20, 8, 13 ea nefiind desființată decît în vremea lui Justinian (Inst., 1, 5, 3 ; *et dediticios quidem per constitutionem expulimus*) – al doilea text citat din Gaius ne-ar da poate dreptul – împotriva părerii aceluiași Sherwin-White – să susținem că în textul Consti-tuției Antoniniene clauza finală $\chi\omega\rho\iota\varsigma\ \tau\omega\nu\ \text{[}\delta\epsilon\delta\text{]}\epsilon\tau\chi\iota\omega\nu$ se referă la $\delta\acute{\iota}\delta\omega\mu\ \dots$ ($\tau\eta\nu$) $\pi\text{[}\rho\text{]}\lambda\upsilon\tau\epsilon\iota\alpha\nu$ $\text{[}\rho\omega\mu\alpha\iota\omega\nu$ și nu la $\text{[}\mu\text{]}\acute{\epsilon}\nu\omicron\nu\tau\omicron\varsigma$ chiar dacă inscripția de la Banasa conține o clauză (*salvo iure gentis*) ce pare a putea fi asimilată cu $\text{[}\mu\text{]}\acute{\epsilon}\nu\omicron\nu\tau\omicron\varsigma$ din Constituție. În acest ultim caz urmează precizarea cu *dediticii* care nu mai este menționată în inscripția de la Banasa.*

⁷⁰ D. M. Pippidi, VI Kongress, 99–114.

⁷¹ Cassius Dio, 51, 23, 2–26, 6.

⁷² U. Laffi, *Adtributio et Contributio. Problemi del sistema politico-amministrativo dello stato Romano*, Pisa (1966), 73–98.

Dar desigur indigenii vor fi fost folosiți deopotrivă ca mină de lucru pe posesiunile greco-romanilor și — în absența celei mai vagi aluzii la folosirea mîinii de lucru servile care, în aceste condiții, nu este de admis decît în posesiunile veteranilor⁷³ — socotim că utilizarea lor în situația de semidependență trebuie să fi fost precumpănitoare. Avem pe de o parte în vedere tradiția grecească a utilizării țăranilor semidependenți⁷⁴, pe de altă parte constatarea că un astfel de sistem, larg răspîndit în Asia Mică, răspundea unui mod de producție care este doar parțial contemporan cu cel sclavagist și pe care clasicii marxismului l-au denumit asiatic⁷⁵. Citorrii vechii colonii milesiene vor fi găsit așadar în Dobrogea o masă indigenă ce prezentau analogii cu cea din hinterlandul Miletului și n-ar fi exclus ca experiența lor să fi contribuit la o instituționalizare a acestui sistem astfel încît el să se fi perpetuat pînă în epoca romană⁷⁶.

Cum s-a observat, diversele tipuri de proprietăți analizate pînă acum nu ne-au oferit indicații speciale cu privire la întinderea acestora, ceea ce a făcut să prevaleze opinia că Dobrogea n-a cunoscut decît proprietatea mică și mijlocie⁷⁷. Afirmatie în general valabilă, dacă n-am avea în vedere indicațiile din chiar teritoriul histrian că la Nistorești apare un *maiorarius* (= mare arendaș)⁷⁸, că pentru definirea hotarelor Messiei Pudentilla intervine prefectul flotei dunărene⁷⁹ și că în fine la Vadu este menționat un mare everget rural⁸⁰. Este oare exclusă utilizarea muncii colonilor pe aceste posesiuni? Personal credem că nu, din moment ce tot

⁷³ Vezi analogiile din teritoriul tomitan, mai jos nota 114. În general pentru slaba dezvoltare a sclavajului în unele provincii ale Imperiului Roman — printre care și cele dunărene — vezi W. L. Westermann, *The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity*, Philadelphia, (1955), 127; A. Mocsy, *AAASH*, 4 (1956) 1-4, 221-250; *Slavery in Classical Antiquity. Views and Controversies*, Cambridge (1960), 53-72 (M. I. Finley), 191-203 (E. A. Thompson); M. I. Finley, *Klio* 40 (1962), 51-59; V. Velkov, *Acta Antiqua Philippopolitana, Studia Historica*, Sofia (1963), 33-34.

⁷⁴ D. M. Pippidi, *Contribuții*, 122-160, cu explicația — nesatisfăcătoare — că acest sistem a fost folosit în lipsa unui aparat de constringere necesar în cazul sclavilor. Histria de pildă, posedă un corp militar suficient (*ibidem*, 93-106) ceea ce justifică criticile lui I. Stoian, *Tomitana. Contribuții epigrafice la istoria cetății Tomis*, București (1962), 218-235 la adresa punctului de vedere al lui D. M. Pippidi.

⁷⁵ K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, Berlin (1953), 10; F. Tökei, Az „Áziái termelési Mód” kérdésehez, Budapest (1965; mie inaccesibil); P. Briant, *Actes du colloque sur l'esclavage*, Paris (1973), 93-133.

⁷⁶ Pentru situația de pe teritoriul vechii României vezi M. Constantinescu, *Probleme economice*, Noiembrie (1972), 1-20 (a extrasului) și H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la Decebal*, Cluj (1972), 79-91. În teritoriul histrian mențiuni despre traci sau manifestări artistice ale acestora se întîlnesc la Istria sat (nota 16), Tariverdi (18), Săcele (19), Fintinele (21), vicus Secundini (48) și Quintionis (49). Dacă la Istria sat monumentul cavalerului trac e ridicat *ὕπερ μαγιστράτης* iar în vici Quintionis și Secundini numele trace sînt purtate uneori chiar de magistri (care, în aceste condiții, pot fi bessi respectivi lai), în celelalte situații nu este exclusă ipoteza utilizării lor ca mină de lucru semi-dependență.

⁷⁷ V. Părvan, *Histria*, 7, 96, nr. 91; R. Vulpe, *SCIV*, 4 (1953) 3-4, 736; R. Florescu, *SCIV*, 8 (1957) 1-4, 159; I. Stoian, *op. cit.*, 232; Em. Condurachi, *Istoria României*, 1 (1960), 507-508.

⁷⁸ *CIL*, 3, 12489; pentru termenul de *maiorarius* vezi *CIL*, 9, 1095.

⁷⁹ *CIL*, 3, 14447; I. I. Russu, *SCIV*, 6 (1955) 1-2, 75-86.

⁸⁰ *CIL*, 3, 7526.

teritoriul histrian ne oferă foarte probabil dovada existenței unui *saltus*⁸¹. Este vorba despre cunoscuta plîngere a țărănilor⁸² din așa numita Hora Dagei⁸³ ai cărei *κωμήται, κατοικοῦτες*, conduși de un *μαγίστρατος* se plîng guvernatorului în anii 158/159–160 e.n. – așa cum o făcuseră în 138/9 e.n. locuitorii unui *Laikos pyrgos*⁸⁴ – că nu mai pot suporta diversele *ἀναγκραῖαι* și *λειτουργίαι*⁸⁵. Pînă aici nimic excepțional, respectiva plîngere putînd fi interpretată ca un simplu protest din partea unei oarecare *κώμη*⁸⁶. Dar amenințarea cu fuga de pe ogoarele satului lor – una dintre primele *ἀναχωρήσεις* pe care le cunoaștem⁸⁷ – nu credem că poate fi altfel interpretată decît ca un protest tipic din partea unor coloni și în aceste condiții termenii de *κώμη* și *μαγίστρατος* trebuiesc și pot fi readaptați realităților unui *saltus*⁸⁸.

Atunci cînd analizăm situația orașului TOMIS este de avut în vedere în primul rînd o inscripție prin care Hadrian este onorat cu titlu de *Ἐλευθέριος*⁸⁹, epitet care ne arată că din acest moment cetatea – indiferent de

⁸¹ Pornind de la existența termenului de *regio*, U. Kahrstedt, *Beiträge zur Geschichte des thrakischen Chersonesos*, Baden-Baden (1954), 61, n. 206 (intemeiat pe autoritatea unui O. Hirschfeld, *Die kaiserlichen Verwaltungsbesamten bis auf Diocletian*, Berlin (1905²), 55, 125–126 sau D. Magie, *Asia Minor*, 1426, 1428) susține că și la Histria în această *regio* trebuie să fi existat un *saltus* imperial.

⁸² I. Stoian, *Dacia*, N.S. 3 (1959), 369–390.

⁸³ Idem, SCIV, 2 (1951) 2, 137 sqq consideră că toponimul derivă de la tribul dacic nord-danubian menționat de *Tabula Peutingeriana*, 8.

⁸⁴ Dacă toponimul provine într-adevăr de la lai (R. Vulpe, SCIV, 5, (1953) 3–4, 733–741) – populație sud-tracică – vezi atestările acestora din vicus Secundini (mai sus, nota 48) și vicus Turris Muca... (mai jos, nota 106). Pentru pyrgoi vezi Y. Bequignon, *Revue Archéologique*, 28 (1928), 185–208; D. W. S. Hunt, *JHS*, 67 (1947), 68–75; Sc. Lambrino, *Mélanges... Marouzeau*, 342–344; J. și L. Robert, *BÉ, RÉG*, 62 (1949), 127; Hr. Buiukliev, L. Getov, *Arheologia Sofia*, 6 (1964) 1,29 (cu bibliografie).

⁸⁵ W. H. C. Frend, *JRS* 46 (1956), 46–56 unde coloniile de pe un *saltus* se plîng de asemenea de abuzuri privind întreținerea a ceea ce se numea *cursus publicus* (cf. E. J. Holmberg, *Zur Geschichte des cursus publicus*, Upsala, 1933). Contribuții recente privind problema colonatului în general: J. Kolendo, *REA*, 65 (1963) 1–2, 80–103; W. Held, *Das Altertum*, 11 (1964) 4, 223–233; R. Günther, *Klio*, 43–45 (1965), 249–260; Fr. De Martino, *Costituzione*, 791–795.

⁸⁶ Pentru plîngeri în general, nu obligatoriu din partea colonilor, vezi G. Mihailov, *IGB*, 4, 198–229, nr. 2236, unde o serie de petiții sînt adresate direct guvernatorilor.

⁸⁷ Inscriptiile menționînd amenințări cu fuga *ἀναχωρήσεις*: Gasr Mezuar, Africa, 181 e.n. (CIL, 8, 14428); Agabej, Lydia, 198–211 e.n. (J. Keil, A. von Premerstein, *Denkschr. Wiener Akad.*, 57 (1914), 55); Aragua, Phrygia, 244–249, e.n. (OGIS, 519 = M. Rostovtjev, *SEHRE*, 741, n. 26). Singura unitate unde nu este vorba în mod cert de coloni este Scaptopara (G. Mihailov, *loc. cit.*, 238–244 e.n.) și unde se amenință totuși cu părăsirea locului. Pînă la a reveni asupra subiectului – care ni se pare extrem de interesant – sugerăm că Scaptopara – poate la origine un *emporion* (cf. Pizus, G. Mihailov, *IGB*, 3, 2, 1689) – va fi avut același regim cu diversele *castella* din Africa (P. A. Février, *Mélanges... Piganiol*, 1, Paris, (1966), 217–228), așa cum a înțeles-o mai demult M. Rostovtjev, *op. cit.*, 426–427 și unde relațiile de colonat sînt clar atestate.

⁸⁸ Pentru *κώμη* pe *saltus* imperiale, vezi E. Kornemann, *RE*, 4, Suppl. (1924), 246 și Swoboda, *ibidem*, 967–9696 iar pentru *magister*, inscripția de la Henrich Mettich, P. F. Girard, *Dr. Rom.*, 875, nr. 1.

⁸⁹ AEMO, 19 (1896), 97, nr. 45 = IGRP, 1, 607; pentru valoarea titlului de *Ἐλευθέριος* vezi W. Weber, *Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Hadrianus*, Leipzig (1907), 69–70 și L. Robert, *CRAI* (1969), 49–51.

fluctuațiile de statut juridic de pînă atunci — a devenit sau redevenit liberă⁹⁰, situație de altminteri logică dacă ne gândim că la scurtă vreme ea își va asuma oficial titlul de Metropolă a Pontului Stîng⁹¹, preeminență ce se va materializa mai tîrziu în desemnarea ei ca nouă capitală a provinciei Scythia Minor, creată de Diocletian⁹².

În lipsa oricărui document epigrafic din secolele II—III e.n. privind situația juridică a teritoriului tomitan — despre care știm însă că era deja constituit din perioada elenistică⁹³ — nu ne rămîne decît să postulăm că — așa cum era cazul pentru orice *civitas libera et immunis* — cetatea tomitanilor va fi avut drepturi depline asupra propriului ei teritoriu, loturile acestuia fiind sau *agri privati ex jure peregrino* — aparținînd deci de drept diverșilor *possessores* de origine tomitană — sau *agri vectigales civitatis*⁹⁴. Înainte însă de a încerca să delimităm aceste două tipuri de proprietăți se cuvine să atragem atenția că teritoriul orașului nu pare a fi cunoscut, ca la Histria, împărțirea între teritoriu propriu-zis și *regio* — lucru firesc din moment ce teritoriul aparținea integral cetății — că nu avem nici un indiciu clar de împărțire a teritoriului în *phylai*⁹⁵ și că în fine nu cunoaștem pînă în prezent nici o *κώμη*⁹⁶. Toate aceste constatări, pe care le vom relua de altminteri în concluzii, pledează pentru o organizare mai omogenă a teritoriului tomitan, fără reminiscențe din perioada greacă, urmare poate a unei romanizări mai accentuate și oricum integrale a acestuia.

Revenind acum la categoria acelor *agri privati ex jure peregrino* este sigur că deosebirea de fond față de *agri stipendiariis adsignati* de la Histria nu trebuie să fi fost prea mare. Ele aparțineau de asemenea unor *κληροῦχοι* tomitani, care nu aveau asupra lor decît *possessio*, erau atent înregistrate într-un cadastru pentru a fi supuse censului — desigur în funcție de situația socială a posesorilor — dar cea mai importantă similitudine cu situația de la Histria este că ele trebuiau să fie supuse la plata unui tribut. Deoarece nu avem nici o dovadă că cetatea va fi posedat *ius Italicum* — singurul care asigura reala imunitate⁹⁷ — și judecînd după faptul că amnezile pentru ipoteticele violări de morminte trebuiau achitate

⁹⁰ Pornind de la inscripția menționată în nota precedentă și ținînd cont de numeroasele dovezi de luare a libertății diferitelor cetăți de către Vespasian (Suet., *Vesp.*, 8 4; Philostrat, *Vit. Apoll.* 5, 41; Paus, *Graeciae descr.*, 7, 17, 3-4; Aur. Vict., *Epit.*, 9; Eutrop., 7, 9; Euseb. — Hieronym, *Chron.* (ed. Helm), 188, 5-8). Al. Suceveanu, *Pontica*, 8 (1975), 115-124 susține că orașul a traversat o perioadă — între Vespasian și primii ani de domnie ai lui Hadrian — cînd a fost *stipendiaria*.

⁹¹ Prima inscripție unde se menționează acest titlu este republicată de I. Stoian, *Tomitana*, 103, nr. 3, iar pe monede el apare tot de la Antoninus Pius (K. Regling, *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, 2, Berlin (1910), nr. 2607).

⁹² I. Barnea, *DID*, 2, București (1968), 370.

⁹³ Memnon, fr. 13 (21) (= *Fr. Gr. Hist.*, 3, B, 347-348) din jurul anului 260 î.e.n.; adaugă Ovid, *Ep.*, 3, 1, 5; 3, 8, 2.

⁹⁴ Vezi mai sus la Histria, n. 24-31.

⁹⁵ Singurul monument tomitan care menționează un trib. citadin (*Aigikoreis*) și care a fost găsit după V. Pârvan, *Dacia*, 1, (1924), 275 în teritoriu, este republicat de I. Stoian, *op. cit.*, 60, nr. 3.

⁹⁶ Pentru *vici* tomitani, vezi mai jos, notele 106-109.

⁹⁷ Pentru imunitatea reală asigurată de *Ius Italicum* vezi Fr. De Martino, *Costituzione*, 676-688.

deopotrivă fiscului imperial și casei cetățene⁹⁸ – diferența între aceste două amenzi este de regulă în favoarea fiscului – este plauzibil ca posesorii tomitani să fi achitat atât *tributum soli* – către fisc – cât și *tributa leviora* către cetate.

Printre acești *κληροῦχοι* am reține pe ipoteticii tomitani din vicus *Clementianensis*⁹⁹, vicus *Sc... ia*¹⁰⁰, de la Cumpăna¹⁰¹, Tekirghiol¹⁰², Valul lui Traian¹⁰³, Urluchioi¹⁰⁴, Palas și Schitu¹⁰⁵.

Mai delicată decît la Histria se arată a fi atribuirea celeilalte categorii importante de pămînturi și anume *agri vectigales civitatis*. În măsura în care dintre tomitanii menționați mai sus nu vor fi fost unii care să posede astfel de ogoare, este posibil ca, spre deosebire de Histria, cetățenii romani (civili), menționați fie în colectiv ca la vicus *Turris Muca...*¹⁰⁶ fie individual ca în vicus *Clementianensis*¹⁰⁷, vicus *Sc... ia*¹⁰⁸, vicus *Narcissiani*¹⁰⁹, Cumpăna¹¹⁰ și Poarta Albă¹¹¹ să fi posedat *agri vectigales civitatis*, dacă nu cumva unii dintre ei – ca de pildă cei menționați în colectiv de la *Turris Muca...* – vor fi avut *agri viritim adsignati*, ca și eventual, cei din teritoriul histrian.

Afirmația ar putea să surprindă, din moment ce ne aflăm în teritoriul unui oraș liber să dispună în propriul său teritoriu, dacă n-ar exista o serie de posesiuni ale unor veterani pe care cu greu le-ar putea defini altfel decît *agri viritim adsignati*¹¹². Este vorba de moștile lui M. Ulpius Longinus¹¹³, Iulius Fronto¹¹⁴ și C. Antonius Fronto¹¹⁵ – toate trei neloca-

⁹⁸ Amenzi pentru ipotetice violări de morminte : AEMO, 8 (1884), 18, nr. 51 ; 11 (1887), 63, nr. 27 ; CIL, 3, 7552 ; D. M. Teodorescu, *Monumente inedite din Tomi*, București (1918), 27, nr. 15 ; I. Stoian, *op. cit.*, 61, nr. 4 ; 128–130, nr. 29–32 ; A. Rădulescu, SCIV, 14 (1963) 1, 92, nr. 12. Pentru distincția între cele două case, vezi L. Robert, Istros, 2 (1936), 206.

⁹⁹ AEMO, 11 (1887), 63, nr. 126 ; 14 (1891), 29, nr. 58.

¹⁰⁰ AEMO, 11 (1887), 63, nr. 127 ; I. Stoian, *op. cit.*, 163.

¹⁰¹ AEMO, 8 (1884), 15, nr. 43, 44 ; 17 (1894), 98, nr. 53 ; I. Stoian, *op. cit.*, 132, nr. 35 ; 197, nr. 1.

¹⁰² *Ibidem*, 133, nr. 38.

¹⁰³ AEMO, 11 (1887), 62, nr. 125 ; 17 (1894), 97, nr. 33.

¹⁰⁴ A. Aricescu, St. Cl., 5 (1963), 322, nr. 4 ; W. Peek, *ibidem*, 6 (1964) 135.

¹⁰⁵ Th. Sauciuc-Săveanu, An. Dobr., 16 (1935) 149–154, 158–161 și respectiv H. Slobozianu, I. Ticu, SCIV, 17 (1966) 4, 679–702.

¹⁰⁶ CIL, 3, 7533 = I. I. Russu, SCIV, 10 (1959) 1, 139, nr. 1 (235–238 e.n.). Satul a fost localizat la Anadolkioi, azi cuprins în teritoriul municipiului Constanța.

¹⁰⁷ CIL, 3, 7565 ; V. Pârvan, *Ulmetum*, 2, 2, București, (1913) 368, nr. 17 (195 e.n.) ; A. Rădulescu, SCIV, 14 (1963) 1, 79, nr. 2 (195 e.n.) ; I. Stoian, *op. cit.*, 215, nr. 16. Satul este localizat la M. Kogălniceanu.

¹⁰⁸ CIL, 3, 7536 și 7569. Satul este localizat la Palazu Mare (?).

¹⁰⁹ D. Tudor, SCIV, 13 (1962) 1, 119, nr. 3. Sat localizat probabil la Cocoșu.

¹¹⁰ CIL, 3, 12495–12496, 12499–12501.

¹¹¹ CIL, 3, 14214²⁷ = I. I. Russu, *op. cit.*, 141, nr. 4 (este vorba de un trac romanizat, Tib. Claudius Mucasius).

¹¹² Vezi mai sus la Histria, notele 52–57.

¹¹³ CIL, 3, 770 = I. Stoian, *op. cit.*, 132, nr. 37 (M. Ulpius Longinus, fost decurion și consilier tomitan, ridică un monument *in praedio suo*, sec. II e.n.).

¹¹⁴ IGRRP, 1, 627 = I. Stoian, *op. cit.*, 213, nr. 8 (Iulius Fronto, fost centurion primipilar, posedă o proprietate îngrijită de un *παραμαρτεύτης*, sec. II–III e.n.).

¹¹⁵ CIL, 3, 7545 (C. Antonius Fronto, fost beneficiar al legiunii a XIII-a Gemina își ornează *lucum* = *συνδένδρον* ; sec. II–III e.n.).

lizate — apoi de posesiunile veteranilor de la Lazu ¹¹⁶, Agigea ¹¹⁷, Murfatlar ¹¹⁸, Mamaia ¹¹⁹, Sibioara ¹²⁰, Urluchioi ¹²¹ și Cumpăna ¹²². Această realitate ne obligă să admitem — pentru documentele mai timpurii — că înaintea lui Hadrian cetatea va fi cunoscut o perioadă când asemenea adsignări erau posibile — deci când ea va fi fost *stipendiaria* — iar pentru cele mai tirzii că, începînd din secolul III e.n., clauza intangibilității teritoriului unui oraș liber căzuse în desuetudine ¹²³.

Ipoteza, căci nu este vorba decît de o ipoteză, trebuie, credem, avută totuși în vedere din moment ce orașul Tomis figurează și el în *Itinerarium Antonini* ¹²⁴, avînd pe de altă parte o garnizoană romană stabilă, ceea ce pledează pentru ideea strîngerii și din teritoriul tomitan a greului impozit *annona militaris* ¹²⁵.

Adăugînd că cele două ipotetice sanctuare de la Tîrgușor ¹²⁶ și Filimon Sîrbu ¹²⁷ vor fi avut și ele, ca la Histria și ca de altfel în toată lumea greco-romană, propriile lor ogoare, nu ne mai rămîne decît să trecem la analiza aportului indigen la economia agricolă tomitană mai întii în ipostaza de posesori de pămînturi apoi în cea de mină de lucru pe ogoarele greco-romanilor.

Spre deosebire de Histria teritoriul tomitan conține, pentru prima ipostază, două informații extrem de importante. Este vorba mai întii despre menționarea unui *princeps loci*, M. Atius Firmus, la Tekirghiol ¹²⁸, funcție tipică pentru o formațiune de tip neroman, în care nu este exclus să întvedem relații de obște teritorială și ai cărei membrii vor fi fost *dedicții* chiar dacă conducătorul lor era deja romanizat ¹²⁹, situație pe care sîntem tentați să o transpunem și — cu aceasta trecem la o a doua informație — și la acei *Scythae aroteres* menționați de Pliniu cel Bătrîn în sudul teritoriului tomitan ¹³⁰. Astfel stînd lucrurile s-ar putea trage concluzia că oriunde apar elemente indigene — menționate epigrafic sau arheologic — să fie vorba de astfel de obști ¹³¹. Dar prezențele indigene din vicus Turris

¹¹⁶ P. Nicorescu, BCMI, 9 (1916) 34, 73, nr. 1 (doi militari care pot fi însă și activi).

¹¹⁷ IGRRP, 1, 624 = I. Stoian, *op. cit.*, 128, nr. 29 (portdrapel al legiunii a XIII-a Gemina, sec. III e.n.).

¹¹⁸ I. Stoian, *op. cit.*, 212, nr. 6 (sec. II e.n.).

¹¹⁹ M. Davidescu, *Revista Muzeelor*, 2 (1965) 1, 88–89 (sarcofagul unui militar cu un inventar foarte bogat; sec. II e.n.).

¹²⁰ G. G. Mateescu, BCMI, 8 (1915), 36–40 (poate fi însă și un militar activ).

¹²¹ CIL, 3, 13743 (fostul pretorian Aurelius Dalenus).

¹²² CIL, 3, 7543 (consilier tomitan onorat cu milițiile equestre), 7544 (epitaful unui *librarius* de legiune), 12497 (veteran al legiunii a XIII-lea Gemina).

¹²³ Pentru prima perioadă vezi mai sus nota 90, iar pentru decăderea pe toate planurile a conceptului de libertate Fr. De Martino, *Costituzione*, 717.

¹²⁴ *Itin. Ant.*, 227, 3.

¹²⁵ Vezi mai sus, p. 104, nota 62, iar pentru garnizoana militară tomitană, Al. Suceveanu, *op. cit.*, 230–234.

¹²⁶ M. J. Vermaseren, *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae*, Haga (1960), nr. 2303–2309.

¹²⁷ IGRRP, 1, 601.

¹²⁸ CIL, 3, 772.

¹²⁹ Vezi mai sus la Histria, p. 105, nota 72.

¹³⁰ Plin. *Nat. hist.*, 4, 11 (18), 44.

¹³¹ Vezi mai sus la Histria, p. 104–105, notele 64–72.

Muca...¹³², Clementianensis¹³³, Poarta Albă¹³⁴, Valul lui Traian¹³⁵, Cumpăna¹³⁶, Schitu¹³⁷ sau Techirghiol¹³⁸ pot fi tot atât de bine interpretate ca dovezi ale folosirii acestora ca mină de lucru semidependentă pe ogoarele greco-romanilor.

Dar desigur, ca și la Histria, de pe loturile veteranilor nu vor fi lipsit sclavii și în acest sens menționăm existența unui *πραγματεύτης* — actor aparținând primipilarului C. Antonius Fronto¹³⁹. În general însă nici la Tomis numărul sclavilor nu pare a fi fost prea mare, ceea ce confirmă slaba dezvoltare a acestui sistem cel puțin în orașele vest-pontice. Iar dacă ei vor fi existat totuși, aceasta s-a datorat mai curînd unei mode aduse pe aceste meleaguri de veteranii romani¹⁴⁰.

În ceea ce privește întinderea ogoarelor acestora, ea trebuie să fi fost în general mică, constatare la care ar mai trebui adăugată existența unor ipotetice *villae rusticae* la Schitu și Costinești¹⁴¹, ceea ce nu împiedică, ca și la Histria, prezența unor mari proprietăți în care nu este exclusă utilizarea muncii colonilor¹⁴². Ne referim la eventuala proprietate a cavalerului Aurelius Eutyhianus, fost arhonte și agoranom la Tomis, de la Palazu Mare (vicus Sc...ia)¹⁴³, apoi la cea a anonimului consilier tomitan, onorat și cu milițiile equestre, de la Cumpăna¹⁴⁴ și în fine la aceea a senatorului tomitan Aelius Cosson, fiu de procurator, de la Tekirghiol¹⁴⁵. Desigur s-ar putea replica că simpla mențiune a acestor personaje în teritoriu nu implică și existența unor posesiuni în acele locuri, respectivele inscripții putînd fi deplasate poate chiar în Tomis. Este un punct de vedere care poate accentua caracterul ipotetic al afirmațiilor noastre, dar nu-l poate contrazice integral. Socotim așadar că în stadiul actual al documentării sîntem obligați să localizăm documentele epigrafice acolo unde au fost găsite, deplasarea lor, după criteriile care țin de viziunea unuia sau altuia dintre cercetători, pîrîndu-ni-se arbitrară și deci riscantă.

*

Trecînd acum la situația orașului CALLATIS, singura cetate de origine doriană din Dobrogea, trebuie să începem prin a arăta că despre el pose-

¹³² Vezi mai sus nota 106 ; adaugă G. Severeanu, *Bucureștii*, 1 (1935) 2, 173—175 și 2 (1936), 55 și 83—84 unde se publică mărturiile arheologice privind prezențe indigene (două inele cu inscripția Derzo — nume trac — și cîteva opaițe lucrate la mină).

¹³³ CIL, 3, 7565 (C)astus Mucap[o]ri).

¹³⁴ Vezi mai sus nota 111 unde este vorba însă de un trac romanizat.

¹³⁵ AEMO, 11 (1887), 62, n. 125 (Θησιάττα, Κιάττα) CIL, 3, 7573 (Daciscus).

¹³⁶ C. Scorpan, *Cav. trac*, 62, nr. 28.

¹³⁷ Idem, SCIV, 21 (1790) 1, 90, nr. 37 (ceramică indigenă).

¹³⁸ H. Slobozianu, *Materiale*, 5 (1959), 740—745 (ceramică indigenă).

¹³⁹ Vezi mai sus nota 114.

¹⁴⁰ În general pentru slaba dezvoltare a sclavajului în regiunile dunărene vezi mai sus p. 106, nota 73 ; de altfel nici în cetate, cu toată părerea contrară a lui I. Stoian, *Tomitana*, 186—235 nu se poate vorbi de un număr exagerat de mare de sclavi, mențiunile despre ei reducîndu-se la niște *alumni* sau cîteva gladiatori (vezi în acest sens observațiile lui I. I. Russu St. Cl., 8 (1966), 221—225, nr. 1—2).

¹⁴¹ R. Vulpe, *An. Dobr.*, 15 (1934), 209 și respectiv 16 (1935), 186—188.

¹⁴² De menționat însă că teritoriul tomitan nu oferă nici cel mai vag indiciu de *saltus* imperial.

¹⁴³ I. Stoian, *op. cit.*, 163 (sec. III e.n.).

¹⁴⁴ *Ibidem*, 132, nr. 36 (sec. II e.n.).

¹⁴⁵ *Ibidem*, 133, nr. 38

dăm pe de o parte textul *foedus*-ului cu Roma¹⁴⁶ care, oricând va fi fost încheiat¹⁴⁷, va fi continuat să-i asigure titlul de *civitas foederata* pînă mai tîrziu în plină epocă romană — și nu avem nici un motiv să credem că i se va fi retras acest titlu așa cum știm că s-a întîmplat în altă parte¹⁴⁸ — pe de altă parte o *limitatio* a teritoriului callatian, datînd foarte probabil de la începutul secolului II e.n.¹⁴⁹.

Prezentînd frapante analogii cu două inscripții menționînd conflicte de hotărnicie între orașele Lamia și Hypata pe de o parte¹⁵⁰, Delphi și Antikytera pe de alta¹⁵¹, hotărnicia callatiană conține, în plus, indicarea bornelor limită desemnate prin numărul de ordine. O recentă analiză a documentului a permis constatarea că între borne distanțele sînt fie de 1000 pași, fie de 2000 și o singură dată de 2400 pași. Ultima distanță indicată coincide cu latura clasică a unui centurii, ceea ce duce la concluzia că în teritoriul callatian s-a procedat la o atribuire a loturilor de pămînt cunoscută în tot Imperiul sub numele de *centuriatio*¹⁵². Textul lui Hyginus — menționat mai sus și care se referea, cum se reține și la Asia, deci într-o zonă asemănătoare cu cea din orașele vest-pontice — capătă astfel o decisivă confirmare prin hotărnicia callatiană¹⁵³.

Fără a avea nici o indicație a împărțirii teritoriului pe triburi, ni se pare totuși că membrii acestora — dacă triburile vor mai fi supraviețuit în epoca romană¹⁵⁴ —, altfel spus cetățenii callatieni, erau principalii pose-

¹⁴⁶ Th. Sauciu Săveanu, *Dacia*, 3/4 (1927/32), 456; Sc. Lambrino, CRAI, (1933), 278–288; A. Passerini, *Athenaeum*, 13 (1935), 57–72; A. Degrossi, *Inscriptiones Latinae Liberae reipublicae*, 2, Florența (1963), 37–38, nr. 516.

¹⁴⁷ E. Lommatsch, *CIL*, 1², 2676; Dem. St. Marin, *Epigraphica*, 10 (1948), 103–130; G. De Sanctis, *Storia dei Romani*, Florența, 4, 2, 1 (1953), 299, n. 785; Al. Suceveanu, *Pontica*, 2 (1969), 269–274; D. M. Pippidi, *St. Cl.*, 15 (1973), 64–67.

¹⁴⁸ Suet., *Aug.*, 47, 2. Este adevărat că există o cezură între monedele din vremea lui Nero — primele de altfel din epoca romană (L. Ruzicka, *Zeitschrift für Numismatik*, 30 (1913), 293, nr. 296 a; V. Canarache, *Buletinul Societății Numismatice Române*, 38/41 (1944/47) 92/95, 26; B. Mitrea, *Dacia*, NS, 11 (1967), 382, nr. 21) și cele din vremea lui Antoninus Pius (L. Ruzicka, *ibidem*, nr. 296 b) dar această lacună nu este credem semnificativă. J. P. Callu, *La politique monétaire des empereurs romains de 238 à 211*, Paris (1969), 25–26 a demonstrat că dreptul de batere a monedei nu este determinat de statutul juridic al respectivei cetăți.

¹⁴⁹ *CIL*, 3, 14214³³; adaugă L. Robert, *Hellenica*, 1, Paris (1940), 77–80. Pentru datare vezi V. Pârvan, *Gerusia din Callatis*, București, (1920), 59. Alte documente privind teritoriul callatian la Memnon (citată în nota 93); *IGRRP*, 1, 652 (sec. I e.n.); *CIL*, 3, 7587.

¹⁵⁰ H. Dessau, *ILS*, 2, 1, 5947 a (Hadrian).

¹⁵¹ *CIL*, 3, 567 (Domitian).

¹⁵² Sc. Lambrino, *Homm. A. Grenier*, 928–939; în sprijinul teoriei sale Sc. Lambrino invocă și inscripția *IGRRP*, 1, 656 unde apare cuvîntul *κεντροπλάς*. Em. Doruțiu Boilă, *Dacia*, NS, 15 (1971), 325–333, datînd corect ultimul document citat în secolul I e.n., ignoră însă realitățile agrare conținute în inscripțiile citate în notele 150–151 ca și textul din Hyginus, citat în nota 31 și cea următoare, ceea ce o face să considere că τὰς *κεντροπλάς* reprezintă centuriile militare romane (într-o *civitas foederata*?).

¹⁵³ Hyginus, *Grom. Vet.*, 1, 204–205 (vezi începutul citatului în nota 31): *Propter quod huius agri vectigalis mensuram a certis rigoribus comprehendere oportet ac singula terminis fundari*. Să reținem că aceste *rigores* apar atît în hotărnicia callatiană cit și în cele două inscripții citate în notele 150–151.

¹⁵⁴ D. M. Pippidi, *DID*, 1, București, (1965), 204 remarcă absența oricăror indicații despre triburile gentilice doriene la Callatis.

sori ai acestor *centuriae* poate vechii κληροί de origine doriană readaptați acum noilor realități romane¹⁵⁵. Dar deoarece nu avem nici o dovadă că cetatea ar fi posedat *ius Italicum* ni se pare plauzibil ca aceste loturi să fi avut, ca la Tomis, regimul de *agri privati ex jure peregrino*, deci impozabile atât de către cetate cât și de către statul roman¹⁵⁶. În această situație am considera că se află loturile lui Rufus fiul lui Rufus de la Arsa¹⁵⁷ și al lui Flavius al lui Agathenoros de la Vilcele¹⁵⁸, fără a omite indicațiile despre existența unor *villae rusticae* de la Moșneni¹⁵⁹ și eventual 2 Mai¹⁶⁰, cărora nu le putem însă preciza și statutul juridic.

Pe acest teritoriu există câteva κάμμαι (Κει . . .¹⁶¹, Ούαλ . . .¹⁶²) și un vicus (Amlaidina, localizat la 23 August) ai căror locuitori, fie și parțial, pot să fi posedat pământuri arendate de cetate (*agri vectigales civitatis*)¹⁶³. Nu avem în schimb nici o dovadă de adsignări militare în teritoriul callatian – pretorianul Aurelius Dalenus avându-și probabil lotul la Urluchioi, în teritoriul tomitan, unde a fost găsită inscripția care menționează că el era originar din Amlaidina¹⁶⁴ – ceea ce constituie un argument suplimentar pentru opinia că teritoriul callatian a aparținut din totdeauna de fapt cetății, chiar dacă la data respectivului document intangibilitatea teritoriului unei *civitas foederata* nu mai era respectată¹⁶⁵.

Afirmăm aceasta în măsura în care, deopotrivă cu vecinele ei de la nord, Callatis figurează și ea în *Itinerarium Antonini*¹⁶⁶, fiind posibilă chiar existența unor trupe romane în oraș¹⁶⁷, ceea ce demonstrează că și aici în vremea Severilor *annona militaris* va fi fost strînsă, adăugîndu-se impozitul funciar¹⁶⁸.

Neavînd nici o dovadă de existență a unui templu, ne rămîne să trecem la discutarea situației elementului indigen. Din teritoriul callatian provine extrem de importanta informație a existenței a două comunități sătești (Σαρδέων, Ἀσβολοβεινῶν în grecește în textul hotărniciei callatiene¹⁶⁹) și nu sate (=vici) cum au fost uneori interpretate¹⁷⁰, dovada cea mai elocventă din toate cele trei teritorii analizate pînă acum a dăinuirii

¹⁵⁵ Diodor, 20, 25, 1 cu interpretarea lui D. M. Pippidi, *Contribuții*, 162–163.

¹⁵⁶ Vezi mai sus p. 108–109, notele 94–105.

¹⁵⁷ Gh. Poenaru-Bordea, *St. Cl.*, 5 (1963), 292, n. 3.

¹⁵⁸ A. Rădulescu, *Pontica*, 1, (1968), 332, nr. 6.

¹⁵⁹ Em. Condurachi și colab., *SCIV*, 1, (1950) 1, 90–92; V. Canarache, *SCIV*, 1 (1950) 2, 100–102.

¹⁶⁰ N. Harțuche, *Apulum*, 6 (1967), 231–257.

¹⁶¹ Sc. Lambrino, *Homm A. Grenier*, 929, exemplarul B, r. 2.

¹⁶² *Ibidem*, r. 6.

¹⁶³ *Scutum Durae-Europi*, 11 și *CIL*, 3, 13743.

¹⁶⁴ Vezi mai sus p. 110, nota 121.

¹⁶⁵ Vezi mai sus p. 110, nota 123.

¹⁶⁶ *Itin. Ant.*, 227, 4.

¹⁶⁷ Al. Suceveanu, *RRH*, 13 (1974) 2, 234–236.

¹⁶⁸ Nu este exclus ca și la Callatis, după invazia costobocilor din anul 170 e.n., hotărnicia locală să fi fost recopiată așa cum pare să o ateste exemplarul publicat de N. Gostar, *St. Cl.* 5 (1963), 299, nr. 1.

¹⁶⁹ Sc. Lambrino, *op. cit.*, 929, exemplarul B, r. 12.

¹⁷⁰ R. Vulpe, *DID*, 2, București (1968), harta 2; M. Rostovțev, *SEHRE*, 646 (n. 89) se întreba dacă e vorba de vici sau triburi.

în epocă romană a unor forme de obște teritorială. Adăugînd doar că locul acestor comunități trebuie să fi fost în așa numitele *subseciva*, care ieșeau din cadastrul propriu-zis al cetății¹⁷¹, nu ne-ar mai rămîne de menționat decît că celelalte dovezi despre existența indigenilor de la Arsa¹⁷² și Limanu¹⁷³ pot fi tot atît de bine interpretate ca prezențe ale acestora în calitate de țărani semidependenți pe moșiile cetățenilor callatieni.

Încheiem atrăgînd atenția că din teritoriul callatian nu cunoaștem nici un sclav¹⁷⁴ dar că, de data aceasta în opoziție cu Histria și Tomis, nici o proprietate nu pare să fi avut proporții mai mari care să permită formularea ipotezei utilizării muncii colonilor¹⁷⁵, urmare poate și a unor cercetări încă foarte reduse.

*

Arătam la începutul acestui articol că analiza structurii juridice a dividelor posesiuni agricole este importantă pentru cunoașterea mai aprofundată a unuia din principalele aspecte ale economiei romane din Dobrogea. Afirmatia rămîne valabilă, în măsura în care agricultura trebuie să fi constituit și aici ca peste tot în antichitate cea mai răspîndită metodă de procurare a mijloacelor de trai. Aceasta nu înseamnă însă că împărțim părerile unora după care zona dobrogeană va fi constituit un adevărat grînar așa cum vor fi fost de pildă în antichitate zona nord-pontică sau Egiptul greco-roman¹⁷⁶. Reducînd așadar la justa și reala proporție ponderea agriculturii dobrogene să trecem la concluziile pe care le îngăduie cercetarea din rîndurile de mai sus.

A rezultat credem din analiza situației juridice a celor trei orașe, și, în funcție de aceasta, a teritoriilor respective că este vorba de trei situații diferite. Orașul Callatis, beneficiînd de un regim juridic preferențial, se arată a fi fost cel mai conservator în sensul că vechile loturi ale cetățenilor lui, chiar dacă reajustate prin acțiunea de *centuriatio*, vor fi conti-

¹⁷¹ În cadastrul de la Orange (Arausio), pentru care vezi nota 44, Tricastinilor indigeni li se redă pămîntul în timp ce în *subseciva* colonia putea arenda diversele loturi. Vechimea organizării teritoriale a Callatidei ne face însă să credem că aceste triburi nu vor fi fost în situația să li se redea pămînturile ci doar să se mulțumească cu acelea rămase după împărțirea loturilor între cetățenii callatieni *pleno jure*.

¹⁷² Vezi nota 157. Inscripția poartă imaginea cavalerului trac (cf. C. Scorpan, *Cav. trac*, 47, nr. 20) fiind dedicată lui Heros Dosaenos.

¹⁷³ C. Scorpan, *op. cit.*, 66, nr. 32 ; idem, SCIV, 21 (1970), 1 90, nr. 39.

¹⁷⁴ În cetate apare un singur *alumnus* (Th. Sauciu-Săveanu, *Dacia*, 2, (1925), 128, nr. 9).

¹⁷⁵ Nu uităm însă, evident, întinderea mai mare pe care puteau să o fi avut *vilae*-le de la Moșneni (nota 159) sau 2 Mai (nota 160).

¹⁷⁶ Ideea este apărută cu căldură de D. M. Pippidi, *Contribuții*, p. 309, n. 74 sau Chr. M. Danov, RE, 9 (1962) Supplbd., 1004–1005, dar ea trebuie echilibrată cu cea a unor învățați ca Ion Ionescu de la Brad, An. Dobr., 3 (1922), 96–187 ; J. Weiss, *Die Dobrudscha im Altertum*, Sarajevo (1911), 20–21 sau V. Pârvan, *Ausonia*, 10 (1921), 187 care, întemeiați pe autoritatea unor autori ca Ovidius, *Trist.*, 3, 10, 67–79 ; 5, 10, 23–27 ; *Ep.*, 1, 3, 49–45 ; 8, 49–62 ; 3, 1, 11–30 ; 8, 6–17 dar și mai sigur Polybius, 4, 38, 4 ; Strabo, 7, 4, 5 (c. 311) ; Pomp. Mela, 2, 2, 16 ; Maximus din Tyr, 31, 7 ; Columella, 7, 2, se îndoiesc de fertilitatea integrală a zonei dobrogene. O excepție dintre cele trei teritorii studiate o constituie teritoriul callatian pentru care vezi V. Pârvan, *Getica*, Bucu-rești (1926) 132–140 sau R. Florescu, SCIV, 7 (1956) 3–4, 390–392.

nuat să existe pe întreaga suprafață teritoriului ce-i va fi aparținut, ceea ce nu exclude existența unor ogoare pe care cetatea le putea arenda. Tot de o posesiune integrală a teritoriului se poate vorbi și în cazul orașului Tomis numai că aici nu avem nici un element pentru a face legătura cu situația din perioada autonomiei. Astfel procesul de romanizare va fi fost mai puternic în teritoriul tomitan, lucru firesc dacă se are în considerație faptul că Tomis era cea mai importantă cetate dobrogeană în epoca romană. Până să-și fi stabilit însă această supremație, orașul va fi cunoscut și o perioadă mai puțin favorabilă, în care timp autoritățile romane își vor fi permis unele adsignări militare izolate. Dacă această perioadă nu a fost decât foarte scurtă la Tomis – de la Vespasian și până la Traian inclusiv – în schimb la Histria această situație avea să devină permanentă și este motivul pentru care ea ni se pare cea mai interesantă. Am constatat astfel în cadrul teritoriului histrian existența a două organisme distincte, vechiul teritoriu pe de o parte în care membrii triburilor histriene, deci cetățenii *pleno jure*, își vor fi avut în continuare loturile lor agricole și marea *regio* pe de alta, care depindea doar nominal de cetate și în care statul roman avea realul *dominium*, procedînd la adsignări colective atît pentru militari cît și eventual pentru civili.

În ceea ce privește posesiunile agricole propriu-zise am constatat că marea lor majoritate erau mici sau mijlocii, ceea ce nu exclude posibilitatea existenței unora mai mari, fără a se putea afirma – pe documentele ce le avem astăzi la îndemînă – dacă se constată vreo tendință, din punct de vedere cronologic, de acumulări sau dimpotrivă de fărîmițări ale proprietăților. Inscricțiunile care să pomenească sclavi angrenați în procesul agricol sînt atît de rare, încît cu atît mai puțin se poate vorbi de o creștere sau diminuare a rolului sclavilor în agricultură, prezența lor fiind cel mult de presupus pe posesiunile veteranilor. În schimb utilizarea muncii colonilor – fie pe domenii mai mari, poate imperiale, ca în cazul Histriei, fie pe posesiuni ale unor particulari – nu ni se pare de exclus și aceasta încă din secolul II e.n. Astfel în zona pe care o analizăm, colonatul nu ne apare ca un rezultat al crizei sclavajului, niciodată prea dezvoltat aici. Dar nici coloniile și cu atît mai puțin sclavii nu vor fi putut înlocui mîna de lucru indigenă, reduși la situația de semidependență încă din perioada grecească. Aceleiași tradiții i se datorează probabil și menținerea obștilor teritoriale indigene în toate cele trei teritorii analizate, situație pe care sîntem înclinați să o explicăm, așa cum s-a procedat și pentru alte zone ale Imperiului roman, prin flexibilitatea sistemului administrativ roman față de niște formațiuni cu un statut juridic inferior și asupra cărora cădeau, în consecință, cele mai grele impozite, aceasta pe lîngă excelentul rezervor pe care-l reprezentau pentru recrutările militarilor auxiliari.

Atunci cînd ne referem la impozite aveam în vedere în primul rînd regularizarea anonei militare sub dinastia Severilor, fenomen care, diacronic vorbind, ni se pare cel mai important pentru schimbările ce intervin în acest moment în economia romană în general și deci și în agricultura dobrogeană. Monarhia militară a Severilor avea să-și constituie astfel o

solidă bază de percepere a impozitului funciar – prevestitoare a viitorului sistem *iugatio/capitatio* – infinit mai omogenă față de pluralitatea de impozite din perioada anterioară și care va avea darul să accentueze și să definitiveze diferența între *honestiores* și *humiliores*¹⁷⁷. Alta este problema – pe care intenționăm să tratăm separat – dacă această omogenizare nu va fi contribuit, pe lângă alte cauze locale, la dispariția fenomenului evergetismului în orașele Histria¹⁷⁸ și Callatis¹⁷⁹, singurul oraș cu adevărat prosper către mijlocul secolului III e.n. rămânând metropola Pontului Stîng, Tomis¹⁸⁰. Avem astfel impresia că nu greșim prea mult afirmînd că monarhia Severilor a agravat diferențele sociale, egalizînd însă în același timp masa averilor așa numitor *honestiores*.

Dar cu aceste gînduri ne-am depășit desigur cadrul propus, care nu era decît acela al studierii structurii juridice a exploatărilor agricole din orașele vest-pontice din Dobrogea și în legătură cu care nu putem decît spera să fi oferit specialiștilor un tablou cît mai coerent, chiar dacă în mare măsură încă ipotetic.

RÉSUMÉ

La version allemande est parue dans *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* (R.D.A.), 1977, II, p. 65–89.

¹⁷⁷ M. Rostovțev, SEHRE, 370, 383, 419, 423, 486, 496, 700 (n. 20), 712–713 (n. 14–15).

¹⁷⁸ Pentru epoca romană cunoaștem următorii evergeți : Aristagoras, fiul lui Apaturios (sec. I î.e.n.) ; Artemidoros (sec. I î.e.n.) ; Anonim (sec. I î.e.n.) ; Papas, fiul lui Theopompos (sec. I e.n.) ; M. Ulpus Artemidorus (sec. II e.n.) ; C. Iulius Pollio (sec. II e.n.) ; Aba, fiul lui Hecataios (sec. II e.n.) ; L. Pompeius Valens (sec. II e.n.) ; Anonim (sec. II e.n.) ; Ariston]icos, fiul lui Anthesteri]os (sec. II e.n.) ; Anonim (sec. II e.n.).

¹⁷⁹ Ariston, fiul lui Ariston (sec. I e.n.) ; Fileinos, fiul lui Fileinos (sec. I e.n.) ; Apollonios (sec. I e.n.) ; Tiberius Plautius Silvanus (sec. I e.n.) ; Isagoras, fiul lui Iatrocles (sec. I–II e.n.) ; Flavius Faros (sec. II–III e.n.).

¹⁸⁰ Apaturios, fiul lui Euelpistos (sec. I e.n.) ; Faidros (sec. II e.n.) ; T. Flavius Poseidonios (sec. II e.n.) ; P. Aelius Gaius (sec. II e.n.) ; Attalos, fiul lui Eumenes (sec. II e.n.) ; T. Cominius Claudianus Hermafilos (sec. II e.n.) ; P. Flavius, fiul lui Theodoros (sec. II e.n.) ; Bassos, fiul lui Menecrates (sec. II e.n.) ; Anonim, fiul lui Alexandros (sec. II e.n.) ; Monimos, fiul lui Herakleides (sec. II e.n.) ; Africanus Quietus (sec. II e.n.) ; Sossia Africana (sec. II e.n.) ; Aur. Pricius Annianus] (sec. II/III e.n.) ; Aur. Priscius Isidoros (sec. II/III e.n.) ; Aur. Eutychianus, fiul lui Diogenes (sec. III e.n.) ; Hermogenes Cyzicianus (sec. III e.n.) ; Anonim (sec. III e.n.).

ZEII SABAZIOS ȘI ZBELSURDOS LA DROBETA

Cu ocazia săpăturilor arheologice din anii 1894–1899, întreprinse de Gr. Tocilescu, la Drobeta-Turnu Severin, s-a descoperit pe latura de nord a castrului roman, lângă turnul intermediar ce există între „*porta decumana*” și colțul de NE, un basoreliev fragmentar sculptat în calcar de Gura Văii-Breznița. Denumit mai jos, de noi „*fragmentul Tocilescu*”, această piesă, lungă de 45 cm., înaltă de 26 cm și grosă de 12 cm, făcea parte dintr-o mare lespede ruptă în mai multe bucăți și care purta de asemenea o inscripție. În secolul al IV-lea „*fragmentul Tocilescu*”, se folosea la refacerea castrului constantinian. În *corpus*, după indicația lui Tocilescu, inscripția ei s-a reprodus cu o sumară descriere a elementului figurativ (*protome radiata, manus sagittam tenens et brachium sagittam tenens*)¹.

În anul 1913, Vasile Pârvan a publicat un alt fragment al unui mare basoreliev din același calcar de Gura-Văii-Breznița. Este vorba de o descoperire realizată întâmplător, la circa 100 m spre răsărit de castru în valea denumită „*Ogașul Tăbăcarilor*”, loc în care s-au aruncat multe materiale de la construcții romane. Acest fragment, pe care noi îl vom denumi „*fragmentul Pârvan*”, măsoară 62 cm. înălțime, 37 cm. în lungime și 12 cm, în grosime. Din nenorocire, această prețioasă piesă s-a pierdut din muzeul de la T. Severin, în timpul primului război mondial. Atare situație, pentru interpretarea ei ne obligă a folosi numai o modestă fotografie realizată în 1913 de către Vasile Pârvan².

¹ CIL, III, 14216, 1. Vezi de asemenea manuscrisul lui Gr. G. Tocilescu, de la Biblioteca Academiei Române – București, vol. 5135, p. 48. Originalul „*fragmentului Tocilescu*” se conservă acum la Muzeul Olteniei din Craiova; mai înainte (până la 1973); această piesă făcea parte din *lapidarium*-ul Muzeului Național de Antichități din București (Inv. L. 677).

² V. Pârvan, *Știri nouă din Dacia Malvensis*, în *Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Istorice*, t. XXXVI, București, 1913, p. 52, no. 11, pl. V, 1 (= *Arch. Anz.*, 1913, p. 370, no. 8, fig. 5); idem, *Începuturile vieții romane la gurile Dunării* (a 2-a ediție – R. Vulpe), fig. 84; idem, *Getica. O protoistorie a Daciei*, București, 1926, p. 639

Acum treizeci de ani, apropiind reproducerile celor două fragmente menționate mai sus, am constatat cu surpriză, că ele fac parte din aceeași piesă votivă. Cu acest prilej mai constatăm că descrierea lor dată de Tocilescu și Pârvan suferă unele modificări, apoi a apărut și posibilitatea de a citi numele lui *I.O.M. Zbelsurdos* pe „fragmentul Tocilescu”³. În studiul nostru arătam că nu-i posibil a identifica imaginea zeului de pe „fragmentul Pârvan”. În cele trei decenii ce s-au scurs de la publicarea interpretării noastre, s-au formulat unele rezerve în privința imaginilor sculptate pe cele două fragmente. Aceasta ne îndeamnă să reluăm interpretarea lor, cu unele contribuții noi față de ceea ce scriam în 1947.

„Fragmentul Pârvan” (fig. 1). Părțile lui superioare și din dreapta sînt rupte, însă profilul arcuit păstrat la baza sa ne indică o formă de medalion pe care o avuse piesa întregă. În centrul fragmentului apare un zeu pe tron. Este îmbrăcat cu un simplu *himation* ce-i acoperă partea inferioară a corpului, lăsîndu-i nuda bustul și brațele. Poartă pe cap o coroană de frunze iar fața divinității prezintă trăsăturile caracteristice ale populației autohtone geto-docice. Șuvițele părului îi sînt retezate pe frunte; bucle mari de păr îi cad pe ținple acoperindu-i urechile. Barba buclată îi acoperă umerii obrazilor, apoi se prelungește stufoasă de la gură în jos. Nasul său este ciuntit.

În mîna dreaptă ține un obiect rotund care a fost identificat de editorii de pînă acum cu un *globus* sau o *patera*. În realitate, după o reexaminare mai atentă a fotografiei, constatăm că este vorba de un fruct de formă conică.

Sus, în dreapta zeului, cu ciocul îndreptat spre el se vede o acvilă gata de zbor. Alături de pasăre se constată bustul zeiței *Luna*, cu fața rotundă și cu două cornuri de semilună atașate de umerii ei. Părul bogat al ei este împărțit în două mari bucle deasupra frunții, îi acoperă urechile și-i încadrează obrajii⁴. În colțul de sus din dreapta al fragmentului, lingă ruptura pietrei, modesta fotografie ne permite totuși să distingem virfurile unor raze ce aparțineau unei coroane circulare, pe care o întîlnim pe „fragmentul Pârvan”. Zeul tronează pe o *cathedra* alcătuită din traverse de lemn, al cărei colț superior drept se prelungește pe „fragmentul Tocilescu”. Această divinitate întindea brațul stîng spre dreapta; el este rupt de la cot, dar reapare pe „fragmentul Tocilescu”.

Deja Pârvan sublinia stîngăcia sculptorului, de identificat cu un modest meșter pietrar din ținutul Drobetei. Nepriceperea sa se arată în redarea detaliilor, din felul cum sculptează ochii și mîinile personajilor. Ochii nu posedă irisul scobit.

și urm. Acest fragment s-a descris de asemenea și de către Al. Bărcăcilă, *Boabe de grîu*, II, 1931, nr. 10–11, p. 472; descriere prezentată și în *Arhivele Olteniei*, 1934, nr. 71–73, p. 5, fig. 5 (extras), apoi în *L'archéologie en Roumanie*, București, 1938, p. 33, fig. 23. Vezi de asemenea și cartea noastră *Oltenia romană* ed. a 3-a, București, 1968, p. 390 și fig. 112.

³ D. Tudor, *Jupiter Zbelsurdos à Drobeta*, în *Revista Istorică Română*, XVII, 1947, p. 70–79.

⁴ Identificare greșită la Pârvan cu *luno* și la Bărcăcilă cu *luno regina* – *Artemis – Bendis*.

Fig. 1. DROBETA. „Fragmentul Pârvan“ cu Jupiter Sabazios (dispărut în 1918 din Muzeul „Porțile de Fier”).

Fig. 2. DROBETA. Fragmentul „Tocilescu” cu Jupiter Zbelsurdos. Muzeul Olteniei din Craiova.

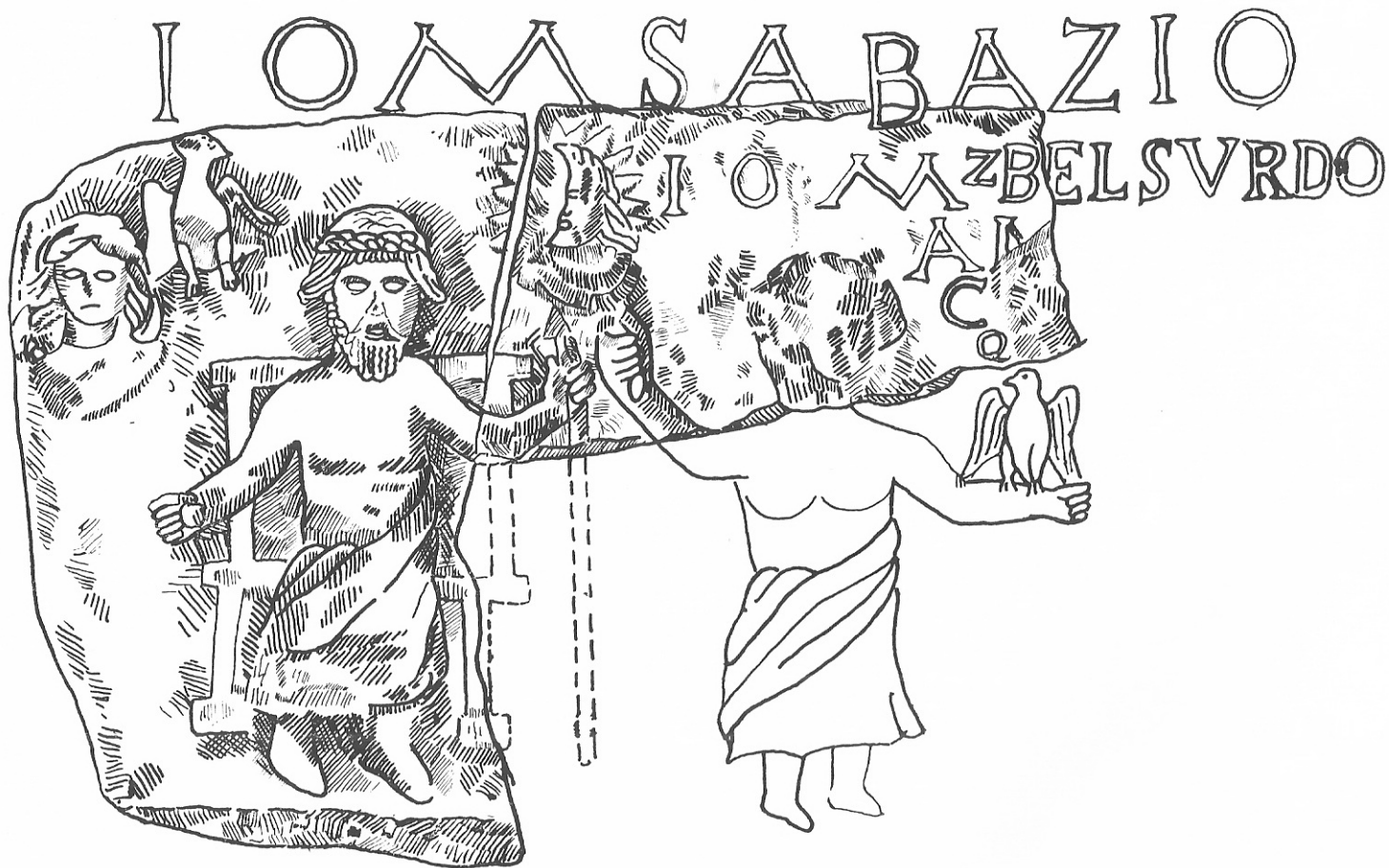

Fig. 3. DROBETA. I.O.M. Zabazios și I.O.M. Zbelsurdos (reconstituire)

„Fragmentul Tocilescu” (Fig. 2). Piesa păstrează, sus, în stînga, bustul lui Sol, înfășurat într-o stofă drapată. Divinitatea are aspectul unui tînar încununat cu raze pe cap, ale căror vîrfuri, după cum am văzut, sînt distruse în partea stîngă și apar pe „fragmentul Pârvan”. Sub bustul Soarelui se vede brațul de la o mîină (dreapta) ținînd un vîrf de lance⁵, iar mai jos, colțul superior al unui tron, identic cu cel de pe „fragmentul Pârvan”. Toate aceste elemente ne duc încă de acum la concluzia că cele două fragmente se legau între ele. În dreapta acestor trei elemente mai apare partea superioară din bustul unei divinități ce ridica brațul drept pentru a arunca fulgerul redat în forma unui baston piramidal. Mîna cea dreaptă, acum ruptă, o avea întinsă orizontal (Fig. 3).

O inscripție fusese gravată deasupra ambelor fragmente și ea continua pe „fragmentul Tocilescu” la stînga zeului ce arunca fulgerul. Literelle sînt rudimentar gravate, au înălțimea de la 2–4 cm. și descresc, pe măsură ce inscripția coboară. Se mai constată de asemenea că rîndurile inferioare ale textului fug succesiv spre dreapta, silite de mîna sculptată orizontal a zeului ce arunca fulgerul (Fig. 3).

În CIL III, 14216, 1, textul ei a fost reprodus astfel : D.../IOMZB.../AN... C.../Q... În 1947, i-am dat următoarea întregire : [I(n) H(onorem) D(omus) [D(ivinae)] I(ovi) O(optimo) M(aximo) Zb[elsurdo] (sau ZB[elthiurdo] etc)]/ An[onius ?.../C.../Q...⁶.

Din rîndul prim a mai rămas doar partea inferioară a unui B sau D, care avea o înălțime mai mare decît restul textului. Nici un semn de abreviație nu separă literele IOM din r.2. Litera Z dintre literele M și B (r. 2) a rămas enigmatică pentru editorii corpus-ului. Acest Z nu poate fi luat ca element de *interpunctio*, fiindcă este nefolosit astfel în epigrafia latină⁷ și nu apare nici în textul de față. Lapidul l-a adăugat ulterior, din pricină că în limba latină era necunoscut sunetul tragic *zb* sau *sb*. Întregirea noastră, *Zb[esurdo]*, este azi acceptată de toată lumea.

Totuși, apropierea și legătura dintre cele două fragmente, propuse de noi în 1947, au fost contestate de M. Macrea care scria : „Imaginea reconstituită de către D. Tudor este arbitrară din toate punctele de vedere, fiindcă cele două reliefuri au fost concepute, proporționale și executate pe planuri diferite. În concluzie, tabloul ce rezultă din racordarea lor nu este propriu iconografiei obișnuite pentru Jupiter Zbelsurdos. Dubla imagine a acestui zeu : pe de o parte ca Jupiter clasic așezat pe tron și pe de altă parte chiar alături sub trăsăturile lui Zeus Keraonios, ar fi cu totul neobișnuit, chiar în cazul unui Jupiter sincretist”⁸. În afară de aceasta, Macrea contesta de asemenea : apariția lui Sol pe „fragmentul Tocilescu” ; identitatea pietrei celor două fragmente⁹ și apariția pe „fragmentul Pâr-

⁵ Editorii CIL, III, 14216, 1, se înșală considerînd-o o săgeată.

⁶ D. Tudor, art. cit., p. 75.

⁷ R. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*, 4e éd., Paris, 1914, p. 28 și urm.

⁸ M. Macrea, *Pretinsa imagine a lui Jupiter Zbelsurdos de la Drobeta, Anuarul Institut. Studii Clasice – Cluj, V, 1944–1948*, p. 338–343.

⁹ Identitatea pietrei ca și faptul că avem de-a face cu un singur monument rupt în două, ne-au fost confirmate în 1947 de către Al. Bărcăcilă, fost director al Muzeului de la Drobeta-T. Severin. Bărcăcilă a descoperit în 1913 „fragmentul Pârvan”. La cererea noastră Bărcăcilă a examinat și „fragmentul Tocilescu” ce se păstra pe atunci la Muzeul din București.

van" a vîrfurilor razelor de la coroana lui Sol. Mai păstra de asemenea îndoieli în ceea ce privește existența părții inferioare a lăncii de pe „fragmentul Tocilescu”. El aproba însă restituirea Zb[elsurdo].

De la început, remarcăm însă că toate obiecțiunile formulate de M. Macrea nu au nimic temeinic, fiindcă cele două fragmente fac parte din una și aceeași lespede sculptată. Mai întii, identitatea pietrei ne-a fost confirmată de cel ce a avut ocazia să vadă ambele fragmente (v. n. 9). Macrea uita faptul că grosimea lor coincide, ea fiind de 12 cm. Examenul minuțios al fotografiei rămase de la Pârvan (originalul în proprietatea subsemnatului) ne arată fără dubiu că nimbul lui Sol de pe „fragmentul Tocilescu” se păstrează parțial și pe „fragmentul Pârvan”. Opiniunea noastră a omis de asemenea faptul că, colțul de la *cathedra* de pe „fragmentul Pârvan” este absolut identic cu cel de pe „fragmentul Tocilescu”; că mina zeului din dreapta se prelungește clar pe cel din stînga etc. Absența părții inferioare a lăncii ținută de zeul ce tronează este explicabilă, deoarece piatra este pierdută în această zonă (Fig. 3).

Cu totul inexactă se arată și aserțiunea lui M. Macrea despre o „dublă imagine” a lui Jupiter Zbelsurdos, pe care eu aș fi descoperit-o acum patru decenii. Iată ce am scris în 1947, în această privință : „Repertoriul sculptural, precum și dedicația, dovedesc că monumentul nostru a fost ridicat în onoarea mai multor divinități, dintre care se poate identifica numai una, Jupiter Zbelsurdos”¹⁰. În ceea ce privește stabilirea numelui divinității de pe „fragmentul Pârvan” arătam că problema „este complicată din punct de vedere religios și iconografic”, subliniind : „că trebuie să presupunem pe cele două reliefuri de la Drobeta, existența a doi Jupiteri, unul sincretizat cu Zbelsurdos al tracilor și altul cu un mare zeu de origine orientală”¹¹.

Deci nici una dintre obiecțiile aduse de către Mihail Macrea nu împiedică racordarea celor două fragmente.

Gabriella Bordenache este de acord cu teza noastră, cu descrierea sculpturilor și cu întregirea inscripțiilor. Nu este însă de părere că pe „fragmentul Tocilescu” s-ar fi reprezentat un zeu în picioare, cu fulgerul în mîna dreaptă și cu acvila așezată pe brațul său întins orizontal¹². Reamintim însă că cei mai competenți savanți au arătat că Zbelsurdos s-a inspirat iconografic din imaginea lui Zeus *Keraunios Aetophoros*. Ambii erau reprezentați aruncînd fulgerul din mîna dreaptă, iar pe cea stîngă purtau un vultur¹³. Cîteodată, sub brațul lor întins orizontal se sculptau altarul

¹⁰ D. Tudor, *art. cit.*, p. 75.

¹¹ *Ibidem*, p. 77-78. Asocierea pe același monument a două sau mai multe divinități tractice este un fenomen des întîlnit. Un basoreliev roman cu o dedicație în limba greacă ne arată, de exemplu, pe Iambadule asociat cu Zbelsurdos, cf. L. Moretti, *Inscriptiones graecae Urb. Romae*, I, 1968, nr. 123 și comentariile lui I. I. Russu, *Studii cerc. ist. veche și arheol.*, 27, 1, 1976, p. 37.

¹² Gabriella Bordenache, *Sculture greche e romane del Museo Nazionale din Antichità di Bucarest*, I : *Statue e rilievi di culto, elementi architettonici e decorativi*, București, 1969, p. 81-82, nr. 161, pl. LXIX.

¹³ Pentru reprezentările și cultul lui Zbelsurdos, vezi : P. Perdrizet, *REA*, I, 1899, p. 23 și urm. ; G. Seure, *REG*, XXVI, 1913, p. 225 și urm. ; G. I. Kazarow, *Klio*, VI, 1906, p. 169 și XII, 1912, p. 335 și urm. ; idem, *RA*, 1913, p. 340 și urm. ; idem, în *Bull. Soc. Arch. Bul-*

și șarpele, elemente ce puteau găsi loc și pe „fragmentul Tocilescu” în zona inferioară a piesei, azi pierdută.

Cultul lui Zeus-Jupiter-Zbelurdos (sau Zbelthiurdos, Zbelthurdos etc.) este slab cunoscut, deoarece i s-au închinat puține monumente în Thracia și în alte provincii romane. Cele mai numeroase dintre monumentele legate de cultul său poartă inscripții votive în limba greacă. Dedicății în limba latină (în afară de cea de la Drobeta) se cunosc numai două, descoperite în teritoriul Scupi¹⁴. Această religie, prin excelență tracică, a pătruns superficial în provinciile romane prin recruți și coloniști traci. În Thracia s-au aflat zece monumente, toate cu dedicații în limba greacă, pe care Zbelurdos este contopit cu Zeus. Asimilarea acestui ultim cu Jupiter roman explică sincretismul lui I.O. Zbelurdos de la Drobeta. În Thracia s-a atribuit lui Zbelurdos ca principal sanctuar cel de pe colina Țaricin din vecinătatea orașului Germania¹⁵.

În ceea ce privește etimologia numelui său, — Zbelurdos, Zberthurdos, Zberthiurdos, etc., specialiștii îl traduc prin „lumină-fulger” și găsesc drept corespondent al acestei divinități, pe zeul geto-dacic *Gebelezis*¹⁶. În afară de fulgerul ce provoca panică printre oameni, cele două divinități trimiteau pe pământ și binefăcătoarea ploaie, mult dorită de oameni, animale și plante. Prin această ultimă atribuție s-a răspândit adorarea lor în lumea traco-dacică.

Mai complicată rămîne însă problema în legătură cu identificarea zeului ce tronează pe „fragmentul Pârvan”. Felul cum tronează și apariția vulturului deasupra lui sînt elemente caracteristice pentru iconografia lui Zeus-Jupiter. Dar pe de altă parte, divinitățile solare ce-i flanchează capul, lancea pe care o poartă în mîna stîngă și micul obiect conic-rotund din mîna sa dreaptă ne sugerează un sincretism al Tatălui zeilor din Pantheonul roman, cu un mare zeu oriental (Dolichenus ? Heliopolitanus ? Se-

gare, V, 1915, p. 230 și urm.; idem, în *Arch. Anz.*, 1927, p. 345, nr. 28, a; idem, *Bull. Inst. Arch. Bulgare*, VIII, 1934, p. 44, nr. 1 și *RE*, VI, A, 512 și urm.; B. Diakonovitch, *Ann. Bibliothèque Nat. Plovdiv*, 1926–1927, p. 1 și urm.; L. Ruzicka, *Bull. Inst. Arch. Bulgare*, VII, 1932–1933, p. 22, nr. 13, 35, 36, 162, 163, 306; A. B. Cook, *Zeus*, II, p. 817 și urm., Cambridge, 1914–1940; V. Pârvan, *Getica*, p. 156, 158, 639; N. Vulić, *Spomenik Acad. Serbe*, LXXI, 1931, p. 77, nr. 179; *Ann. épigr.*, 1935, 65; Chr. M. Danov, în *Bull. Inst. Arch. Bulgare*, XI, 1935, p. 201, nr. 6 (= *REG*, LII, 1939, p. 479); D. Detschew, în *Bull. Inst. Arch. Bulgare*, XVIII, 1952, p. 7 și urm.; idem, *Die thrakischen Sprache*, Wien, 1957, p. 178; L. Moretti, *loc. cit.*; I. I. Russu, *loc. cit.*; Ziegler, *RE*, II, 18 (1967), col. 2332.

¹⁴ *CIL*, III, 8191 (și p. 2250) = *ILS* 4077 (Ljubanć); [d]eo Zp[ert]urd[o] sacr.[S]ex. Fl. F[la]mina[llis v.] l[p.] și Vulić, *art. cit.*: [Z]belthiu[r]dji, Sex Ba[p ?]jecus o[p]t[io]... (Kačanik). Pentru dedicațiile redactate în grecește, cf. I. I. Russu, *An. Inst. Studii clasice – Cluj*, V, 1944–1948, p. 107, nr. 1 și Detschew, *loc. cit.*

¹⁵ G. I. Kazarow, *RA*, 1913, p. 344 și *RE*, VI, A, 515, care pretinde a-l identifica cu cel din țara Denteleților, jefuit de către L. Calpurnius Piso, fapt menționat de Cicero, în *Pisonem*, XXXV, 85: „A te Iovis Uri (corect (Svels)uri fanum antiquissimum barbarorum sanctissimumque direptum est”. Seure, *art. cit.*, p. 243 și Pârvan, *Dacia, Civilizațiile străvechi din regiunea carpată-danubiană*, București, 1967, ed. a 4-a, p. 137 nu sînt de acord cu identificarea propusă de Kazarow.

¹⁶ I. I. Russu, *art. cit.*, p. 104–109; idem, *Die Sprache der Thrako-Daker*, București, 1969, p. 145 și urm.; Detschew, *loc. cit.*, Cf. încă Seure, *art. cit.*, p. 247 și urm. și Jokl, *Reallex. der Vorgesch.*, XIII, p. 290 și urm.

rapios ? Sabazios ? etc) ¹⁷. Astfel, pe relieful de la Drobeta se sculptează doi jupiteri sincretizați, unul cu tracul Zbelsurdos și altul cu o mare divinitate orientală. Această situație solicită și o a doua dedicație pentru zeul ce tronează, gravată în partea superioară a celor două fragmente, din păcate, azi distrusă. După cum s-a arătat mai sus, din rîndul de deasupra, s-a păstrat numai partea inferioară a unui D sau B. În studiul nostru din 1947, arătam că : „emblemele și divinitățile celeste ce întovărășesc zeul de pe tron îi dau aparența unui zeu al cerului și al ploii, și că, fără a avea deplină certitudine din lipsă de exemple, ne putem gândi la o specie de Baal oriental contopit cu Jupiter și venerat alături de Jupiter Zbelsurdos al tracilor” ¹⁸.

O restudiere minuțioasă a emblemelor acestei enigmatice divinități de la Drobeta, ne determină acum să renunțăm la această ipoteză și să identificăm pe zeul ce tronează pe „fragmentul Pârvan” cu traco-frigianul Sabazios.

Deși pînă în prezent nu posedăm un corpus special al monumentelor lui Sabazios, cultul și iconografia sa sînt suficient de cunoscute. În cele trei sferturi de secol al veacului nostru, cultul lui Sabazios a făcut obiectul a numeroase studii ¹⁹.

Iconografia sabaziacă oferă două faze cronologice, una frigiană și alta greco-romană (sec. II-III e.n.). În ultima înregistrăm sincretizarea sa cu Zeus-Jupiter. Monumentele ce i s-au dedicat în ultima fază de cult conțin o adevărată „tapiserie” de obiecte, animale diverse, simboluri etc., mai toate împrumutate din iconografia a numeroase divinități greco-romane și orientale. Acest numeros cortegiu de minuscule simboluri apare mai ales pe plăcile de metal ale lui Sabazios (Copenhaga, Vichy, Ampurias, etc.), fiindcă sculptarea lor pe reliefuri de piatră prezintă mari dificultăți tehnice ²⁰.

Divinitățile celeste Sol și Luna care întovărășesc imaginea zeului de pe „fragmentul Pârvan” sînt dintre cele mai caracteristice cultului saba-

¹⁷ P. Merlat, *Répertoire des inscriptions et monuments figurés du culte de Jupiter Dolichenus*, Paris, 1961, passim ; R. Dussaud, *RE*, XV, 52 ; Ernest Will, *Le relief cultuel gréco-romain*, Paris, 1955, p. 129, n. 3 și W. Deonna, *RHR*, t. 132, 1947, p. 5. Pătrunderea zeilor cerești în iconografia imperiului roman apare la finele secolului II e.n. ; cf. G. Wissowa, *Relig. u. Kultus der Römer*, München, 1912, p. 263 ; Marbach, *RE*, II, 3, (1906) ; E. Will, *op. cit.*, p. 276-280 și Ch. Picard, *RA*, 1961, p. 140.

¹⁸ D. Tudor, *art. cit.*, p. 78.

¹⁹ Chr. Blinkenberg, *Archaeologische Studien*, Copenhagen-Leipzig, 1904, p. 66 și urm. ; Eisele, în Rochers, *Lexikon*, IV, 232-263 și urm. ; Cook, *op. cit.*, I, p. 286 și urm. și II, p. 282 și urm. ; Schaeffer, *RE*, II, 1, 1540-1551 (1914) ; A. Bruhl, *RA*, 1932, p. 35 și urm. ; Will, *op. cit.*, p. 41-44, 135 și 257 ; M. Macrea, *Dacia*, N.S., III, 1959, p. 325-339 (= *Apulum*, IV, 1961, p. 61-68) ; Ch. Picard, *RA*, 1961, p. 129-176 (studiu foarte important) ; I. I. Russu, *Die Sprache*, p. 136 și A. Gallina, *Encicl. Arte Class.*, VI, 1042. În ceea ce privește numele acestei zeități (*Sabazios* - *Sabadios*), răspîndirea sa în imperiul roman, legăturile sale cu alte divinități, vezi : Eisele, *art. cit.*, 232, 240, 241-264 ; Schaeffer, *art. cit.*, col. 1550 ; Picard, *art. cit.*, p. 151 și 175 și Russu, *loc. cit.*

²⁰ Schaeffer, *art. cit.*, 1541-1548 ; Eisele, *art. cit.*, 242-250 ; Will, *op. cit.*, p. 131 și 301 ; Picard, *art. cit.*, p. 137 și urm., etc. În legătură cu tabletele de la Vichy, vezi și Cook, *op. cit.*, II, p. 286, fig. 181-186, Will, *op. cit.*, p. 41-43 ; Picard, *art. cit.*, p. 173. Pentru cele de la Ampurias, cf. Bruhl, *loc. cit.* și Will, *op. cit.*, p. 44.

ziac. Le întâlnim foarte des alături de acest zeu traco-frigian, reprezentate fie în bust, fie în cvadrigă (plachetele de la Copenhaga, Plovdiv, Amurias etc.)²¹ Dacă acvila este fidelă tovarășă a Tatălui zeilor, busturile lui *Sol* și *Luna* nu-l însoțesc niciodată pe Jupiter al romanilor. De aceea prezența lor lângă Jupiter indică totdeauna o formă de sincretism, cu o divinitate orientală. Aceeași situație este și cu lancea din mîna sa stîngă, armă străină lui Jupiter. În schimb, o serie de reprezentări sabaziace (relieful Visconti, plachetele de la Vichy etc.) ne arată pe zeu ținînd această armă în mîna sa stîngă²².

Dar în această privință, elementul cel mai interesant și categoric pentru a identifica pe „fragmentul Pârvan” imaginea sincretistă a lui Jupiter-Sabazios, rămîne obiectul ce-l ține sub degetele mîinei sale drepte. Am arătat mai sus că nu poate fi un *globus* sau o *patera*. Data fiind forma sa conică, noi îl putem identifica fără să greșim, cu un *con de pin*, fructul ce se punea frecvent în mîna dreaptă a lui Sabazios²³.

Identificarea lui Jupiter-Sabazios pe placa sculptată de la Drobeta solicita o închinare scrisă și pentru acest zeu. Pe această lepede s-a sculptat mai întii imaginea lui Jupiter Sabazios, apoi a lui Jupiter Zbelsurdos cu inscripția de lângă el. Este firesc ca a zeului dintii să fi fost în frunte. În consecință, dedicația se plasase deasupra celor doi zei pe marginea superioară a fragmentelor. Din păcate, din conținutul ei s-a păstrat doar baza literei B sau D. Restituirea ce am dat respectivului rînd în 1947: *[l(n) h(onorem)] d(omus) [d(ivinae)]* nu mai poate fi valabilă azi și trebuie înlocuită cu una, în care trebuie să apară numele lui Sabazios, zeu identificat pe „fragmentul Pârvan”. În această situație, propunem :

[l(ovi) O(ptimo) M(aximo) Sa]b[azio . . . et]
[l(ovi) O(ptimo) M(aximo) Zb[elsurdo]]²⁴
Ant[onius ?]
C[.]
Q[.]

Racordînd cele două fragmente existente obținem o lungime de 77 cm. Dacă la acestea mai adăugăm și părțile pierdute din inscripție și sculpt-

²¹ Schaeffer, *art. cit.*, 1550 ; Will, *op. cit.*, p. 275 și mai ales Picard, *art. cit.*, p. 140 și 155.

²² Eisele, *art. cit.*, 245–249 ; Gallina *art. cit.*, p. 1043. Adesea această lance se confundă cu fulgerul lui Jupiter.

²³ Embleme foarte clare pe tabletele de la Copenhaga, Berlin, Vatican etc. ; cf. Blinkenberg, *op. cit.*, p. 97 și urm. ; Eisele, *art. cit.*, col. 249 ; Schaeffer, *art. cit.*, col. 1549 și urm. ; Eisele, *art. cit.*, col. 247. Picard, *art. cit.*, p. 160 este de părere că pe unele plachete de la Vichy se poate identifica *oul*, obiect ținut în mîna de zeu. În ceea ce privește absența căciulei frigiene, ca în cazul zeului de la Drobeta, nu ne lipsesc analogiile ; cf. Fr. Cumont, *RA*, 1892, p. 186 și urm. ; Blickenberg, *op. cit.*, p. 97 și urm. ; Eisele, *art. cit.*, col. 249. La Drobeta, în locul căciulei frigiene, sculptorul a ales coroana de frunze, element tipic pentru Jupiter greco-roman.

²⁴ Sau *ZB[elthiurdo]*, *ZB[elthurdo]*, etc. Este posibil ca Sabazios (ca și Zbelsurdos) să fi avut și unele epitete de genul *sanctus*, *conservator*, *paternus*, etc., deoarece ele apar și în alte dedicații sabaziace (cf. *CIL*, VI, 30949 = *ILS*, 4089 ; *ILS*, 2294 ; *Ann. épigr.*, 1966, 338, etc.).

turi, ne dăm seama că lespedea întregă era lungă și lată de cel puțin un metru. Dată fiind și grosimea ei de 12 cm., avem de a face, în acest caz, cu o piesă foarte grea și de mari dimensiuni față de mărimea modestă a obișnuitelor exvoturi. Ea reclama deci un loc fix și important, unde se practica cultul celor două divinități. Constituia astfel o icoană centrală așezată într-un templu din Drobeta, foarte probabil închinat lui Sabazios asociat cu Zbelsurdos. În acest caz am avea de-a face cu doi *θεοί συννάριοι*. O atare adorare comună este explicabilă, dacă ținem seama că ambele divinități erau protectoare ale agriculturii, vegetației, fecundității și prezidau destinele oamenilor ²⁵.

Un alt aspect particular al zeului ce tronează pe „fragmentul Pârvan”, subliniat de altfel de către marele savant ²⁶, constă în aspectul său rustic, țărănesc și daco-getic prin faptul cum poartă părul și barba. Ipoteza lui Pârvan care vedea în el o mărturie de etnografie locală, ieșită de sub dalta unui meșter pietrar local, foarte modest în meseria sa, ni se pare reală. Trăsăturile capului lui Sabazios sînt de fapt ale țaranului dac, așa cum îl întîlnim pe numeroase reliefuri ale Columnei lui Traian ²⁷.

Aspectul grafic al literelor din inscripția păstrată ca și puternicul sincretism religios din sculpturi, ne îndeamnă a data acest monument în prima jumătate a secolului III e.n. În această vreme, Drobeta ajunsese unul dintre importante orașe ale Daciei, prin portul și podul lui Traian. Coloniștii și recruții traci originari din teritoriile orașelor Serdica și Scupi, au putut aduce la Drobeta cultele celor doi zei adorați în locurile lor natale. Schaeffer constata că religia lui Sabazios era dintre cele mai răspîndite printre *Serdi*, trib tracic ce popula odinioară teritoriul orașului Serdica ²⁸.

În ceea ce privește pe Zbelsurdos, el apare acum pentru prima dată în Dacia. Cît privește pe Sabazios cultul lui era deasemenea destul de puțin răspîndit la nord de Dunăre, unde cunoaște doar patru monumente ²⁹. Despre el avem dedicația [*Iovi Sabazio* pe un altar din *Potaissa* ³⁰ ; o lespede de la *Apulum* pe care se mai poate citi [*I.O.M.S*] *abasio* ce s-a datat din anii 212–217 ³¹ ; o placă de bronz de la *Tibiscum* și o mîna votivă de la Jena (Jud. Caraș-Severin) ³². La toate aceste patru monumente întîlnim același sincretism *Jupiter Optimus Maximus* și *Sabazios*. *

²⁵ Eisele, *art. cit.*, col. 255 și urm. ; Schaeffer, *art. cit.*, col. 1542 și urm.

²⁶ Vezi mai sus, nota 2. Neîntemeiate apar rezervele lui C. Daicoviciu, *Anuar. Inst. Studii Clasice – Cluj*, IV, 1941–1942, p. 295.

²⁷ Exempli gratia : C. Cichorius, *Die Reliefs der Trajanssäule*, Berlin, 1896 și 1900, II, p. 111 și urm. cu pl. XXIV, 16 (bătălia de la *Tapae*).

²⁸ *Art. cit.*, p. 1546 ; cf. încă T. Ivanov, *Archaeologia – Sofia*, III, 4, 1961, p. 40 și urm. : pe o dedicație descoperită la Obedinenie (teritoriul Serdicei), provenind probabil dintr-un templu al lui Sabazius (epoca lui Caracalla).

²⁹ Studiate cu pl. Macrea, *Le culte de Sabazius en Dacie, Dacia*, N.S., III, 1959, p. 325–339 (= *Apulum*, IV, 1961, p. 61–81) ; Cf. de asemenea corectările lui Picard, *art. cit.*, p. 140, 152 și 173.

³⁰ *Ann. épigr.*, 1956, 267 = 1961, 83.

³¹ *Ann. épigr.*, 1961, 82 (dedicație în sănătatea lui Caracalla și a Iuliei Domna).

³² M. Macrea, *loc. cit.*, și Ch. Picard, *art. cit.*, p. 142 și urm.

* Acest studiu va apare și în limba franceză în volumul omagial închinat Prof. M. J. Vermaseren.

RÉSUMÉ

DEUX DIEUX THRACO-PHRYGIENS À DROBETA

Gr. S. Tocilescu trouva à Drobeta un bas-relief fragmentaire (0,45 × 0,26 × 0,12 m) dont l'inscription avec un description sommaire de la sculpture figure dans le *CIL*, III, 14216, 1. En 1913, Vasile Pârvan publicit un autre fragment d'un bas-relief (0,62 × 0,37 × 0,12 m) de Drobeta. Cette dernière pièce fut volée pendant la première guerre mondiale, fait qui nous oblige a utilisé un modeste foto réalisée en 1913 (fig. 2).

En 1947, nous avons constaté que les deux fragments font partie d'un seul et même monument qui avait la forme d'un médaillon (n. 3 et fig. 3).

Le fragment Pârvan (fig. 1) figure un dieu trônant, couvert d'un himation et portant sur sa tête une couronne de feuillage. Dans sa main droite il tient un cône de sapin. Le dieu est accompagné par une aigle et par le buste de Luna. Dans l'angle supérieure gauche du fragment, on a perçoit les points de six rayons d'une couronne. La cathedra du dieux est faite de simples travers de bois.

Le fragment Tocilescu (fig. 2) montre en haut le buste du Sol dont les rayons de sa couronne sont visible en partie sur le „fragment Pârvan”. Le buste surmonte le bout d'un bras gauche dont les doigts retient la pointe d'une lance. A côté on voit l'angle supérieur gauche de la cathedra sur laquelle trône le dieu rappsreseté sur „le fragment Pârvan”. A droite il y en a la tête brisée d'un dieu qui lance le foudre de sa main droite. Une inscription était gravée au-dessus des deux dieux (voir le restitution sur la page 123). Le rapprochement entre les deux fragments fut refuté par Mihail Macrea (n. 8), mais ses objections ne reposent guère sur des fondements solides. Gabriella Borde-nache est d'accord avec notre thèse (n. 12). Elle a des réserves seulement sur la restitution du dieu qui lance le foudre.

En étudiant l'inconographie, les emblèmes et les éléments de l'inscription restituée par nous, on peut identifier *Jupiter Optimus Maximus Sabazios*, avec le dieu trônant et *Jupiter Optimus Maximus Zbelsurdos* avec le dieu qui lance le foudre.

IN LEGATURĂ CU O NECROPOLĂ DE EPOCA
ROMANĂ TIMPURIE LA CALLATIS

Săpăturile sistematice și de salvare efectuate pînă acum în zona anticului Callatis, ca și descoperirile fortuite, au făcut cunoscută existența mai multor necropole din diferitele etape de dezvoltare ale cetății. De parte de a fi epuizate, monumentele funerare ce le aparțin continuă să apară și acum, în perimetrele afectate de lucrările edilitare.

În luna mai 1974, pe terenul viran cuprins între orașul Mangalia și stațiunea turistică Saturn, în spatele depozitului de carburanți, au început săpăturile pentru fundațiile mai multor blocuri de locuințe. Stratul superficial de pămînt vegetal fusese îndepărtat în vederea nivelării terenului. Excavațiile propriu-zise au fost efectuate în loessul compact, pînă la adîncimea de șapte metri și au permis observarea în taluzurile fundațiilor a unor șiruri de pietre de calcar suprapuse, aflate la distanțe destul de mari între ele — 6,60—37 m — și la adîncimi variind între 0,80 m — 6,50 m, de la nivelul actual al solului. În interiorul fundației primului bloc, inundată inițial de apele unei conducte sparte, s-au observat două gropi provenite din prăbușirea unor bolți (pl. I și II).

Datorită condițiilor impuse de existența șantierului de construcții s-a început degajarea simultană a mai multor puncte, pentru a salva mormintele rămase. S-a cercetat astfel un grup de opt morminte de înhumatie, de o construcție aparte și anume, morminte cu puț, compartiment de acces (dromos) și cameră funerară, practicate în loess.

Un alt grup de morminte a apărut în anul 1976 pe țărmul Mării Negre în urma prăbușirii malului falezei (fig. 1).

Continuăm cu prezentarea lor detaliată deoarece, despre acest tip de construcție funerară nu există decît succinte referiri anterioare și acestea privesc descoperiri din aceeași zonă a Callatisului.¹

¹ Cf. Dr. Gr. Severeano, în B S N R, 23, 1929, p. 1—9; E. Condurachi și colab., SCIV, I, 1950, p. 84.

DESCRIEREA MORMINTELOR ȘI INVENTARULUI LOR

MORMINTUL 1 – Această construcție a fost descoperită la 6,40 m adâncime, în urma prăbușirii bolții camerei funerare (pl. I). Orientarea, 105° cu 285°.

În loessul tare fusese practică o cameră funerară, aflată spre vest, de formă rectangulară (pl. III), cu dimensiunile de 1,89 × 1,76 × 1,40 m. Podeaua și pereții erau tăiați drept și neteziți, bolta construită sub forma unui arc în plin centru. Intrarea, cu un mic prag cruțat în loess, înalt de 0,25 m, a fost blocată cu pietre de calcar nefasonate care formau un „zid” de 1,66 × 0,70 × 0,35 m.

Compartimentul de acces (dromos), situat spre est, de formă rectangulară, avea podeaua la același nivel cu al încăperii funerare; dimensiuni: 2 × 1,10 × 1 m. Plafonul, boltit foarte puțin, prezenta lângă intrarea în camera funerară urmele unui puț de acces, de formă aproape circulară, cu diametrul de 1,25 m.

În camera funerară au fost găsite resturile slab conservate a două schelete de adult, în poziție întinsă, cu craniile spre est, chiar lângă intrarea blocată cu pietre. Cuiele de fier și micile bucățele de lemn risipite pe podea, indică înhumarea în sicrie. După mobilierul însoțitor, primul schelet pare a fi al unui bărbat, al doilea al unei femei.

INVENTAR

lângă craniul primului
schelet

1. *Monedă*, ruptă în două, slab conservată, emisă probabil în epoca antoninilor².

2. *Opaț*, inv. 874, pl. V, 1). l. 0,027 m, dm. 0,06 m. Argilă roșie-cărămizie, vopsea roșie. Corp rotund, cioc cordiform, tortiță inelară; pe disc (în relief un taur, iar pe fund inscripția „Δ”³.

la picioare

3. *Vas de sticlă* probabil unguentar, fragmentar, profil incomplet. Inv. 913. Sticlă groasă, albăstrie.

al doilea schelet : la cap

4. *Monedă*
Callatis; epoca imperială, fără cap de împărat.
A E / g. 5,30, mm 21.
Pick no. 293, epoca antoninilor.

5. *Opaț*, inv. 875, (Pl. V, 7). l. 0,026 m, dm. 0,06 m. Argilă maroniu-cărămizie, partea superioară, a opațului tratată cu vopsea maronie. Pe disc, (în relief) cocoșul⁴.

la picioare

6. *Bol de sticlă*, fragmentar, profil incomplet. Inv. 914. Sticlă mată, lăptoasă; buza dreaptă, inelară.

² Monedele au fost determinate de Octavian Iliescu și Radu Ocheșeanu cărora le mulțumim pentru ajutorul acordat.

³ Cf. C. Ionomu, *Opațe greco-romane*, p. 18 și p. 96–101, fig. 124

⁴ Cf. C. Ionomu, *op. cit.*, p. 18, fig. 34.

7. *Ac de os*, fragmentar. Inv. 907 (pl. VIII, 11), L. 0,08 m.

8. *Ac de argint*, inv. 906 (pl. VIII, 10), L. 0,108 m. La capătul îngroșat are un orificiu prin care este petrecută o sîrmuliță de argint.

9. *Nasturi de bronz*, puternic oxidați (pl. VIII, 7), dm. 0,012 m. Corp bombat, pe margine cu opt colțuri.

10. *Inchizătoare de bronz*, inv. 967 (pl. VIII, 4), L. 0,045 m; provine de la o casetă de lemn distrusă⁵.

pe podea

11. *Cuie de fier* cu floarea mare, L. 0,045–0,065 m.

Mormîntul se datează pe bază de monede în epoca antoninilor.

MORMÎNTUL 2. La 6,60 m nord de M.1 s-a degajat o încăpere cu pereții, podeaua și plafonul tăiate drept, de formă rectangulară (pl. III) și de dimensiunile: 2,30 × 1,70 × 1,70 m, în care nu s-au păstrat urme antice. În partea de vest era închisă de un „zid” de pietre de calcar (pl. I), cu baza la 5,90 m de la suprafața solului. Credem că este vorba de *compartimentul de acces*; camera funerară și puțul, dacă au fost orientate spre vest, ca la M.1, au dispărut în urma excavațiilor.

În pămîntul excavat de pe locul amplasării mormîntului s-au găsit mai multe obiecte pe care le vom prezenta ca aparținînd acestui mormînt, cu toată rezerva cuvenită.

INVENTAR

1. *Căniță*, inv. 871 (pl. IV, 3). l. 0,075 m, dm. max. 0,065 m. Argilă gălbui-cărămizie, trei pătrimi din suprafață acoperită cu vopsea roșie.⁶

2. *Unguentar* cu corpul în formă de clopot, inv. 887 (pl. VI, 1), l. 0,17 m, dm. 0,09 m. Sticlă subțire, transparentă, ușor verzuie.⁷

3. *Verigă de argint*, inv. 908 (pl. VIII, 5), dm. 0,039 m. Ornamentată cu buclă în spirală.

4. Monedă

Callatis: epoca imperială, fără cap de împărat.

A E > g. 4,45, mm 19.

Pick no. 293, epoca antoninilor.

Inventar datat cu aproximație, pe bază de monedă, în epoca antoninilor.

⁵ Cf. A. Rădulescu, E. Coman, C. Stavru, *Pontica*, 6, p. 256, fig. 1 a și 1 b, 2 a și 2 b.

⁶ Cf. V. Barbu, *Dacia*, NS, 7, 1963, p. 560, fig. 8; M. Bucvală, *Pontica*, 3, 1970, p. 195–196, fig. 9 b și 10; P. Alexandrescu, *Histria*, 2, 1966, p. 208, pl. 99 și p. 222 pl. 82; P. Aurelian, *Materiale*, 8, p. 569, fig. 5 b; Gh. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*, p. 94, pl. III, tip. I.

⁷ Cf. A. Rădulescu, E. Coman, C. Stavru, *op. cit.*, p. 258, pl. IV, 1; P. Alexandrescu, *op. cit.*, p. 223, pl. 101; M. Bucvală, *Vase antice de sticlă la Tomis*, p. 112 și în *Sticla de epocă romană în România*, teză de doctorat, în manuscris, p. 84, le include tipului 96, varianta b; G. Tonceva, *Izvestia*, 15, 1964, p. 51; T. Kovaceva, *Arheologia*, 4, 1968, p. 67.

MORMINTUL 3. La 7 m nord de M.2, o prăbuşire în taluz indică locul construcţiei funerare orientată $90^{\circ}30'$ cu $270^{\circ}30'$ (pl. I).

Compartimentul de acces, aflat spre vest, are forma unui culoar rectangular, cu pereţii şi plafonul drept, bine neteziţi; dimensiuni: $2,95 \times 1,42 \times 1,80$ m. În peretele de est fusese practică o deschidere dreptunghiulară ($0,92 \times 0,70 \times 0,35$ m), „zidită” cu pietre de calcar (pl. I).

În spatele acestei intrări se afla *camera funerară*, rectangulară, de dimensiunile: $2,30 \times 1,05 \times 1$ m, cu podeaua ridicată la 0,40 m faţă de cea a camerei adiacente şi cu plafonul boltit ce coboară spre capătul de est, rotunjindu-se.

Puţul se afla de-asupra intrării (pl. III), cu diametrul de 1,05 m.

Camera funerară adăpostea un singur schelet, cu capul spre est, întins pe spate, mâna stângă pe lângă corp, dreapta adusă pe bazin şi picioarele întinse. Înhumarea s-a făcut în sicriu. Lungimea scheletului era de 1,57 m; după oase şi dinţi pare al unui tânăr.

INVENTAR

la cap

1. *Unguentar* cu corpul în formă de clopot, inv. 891 (pl. VI, 2), l. 0,17 m, dm. 0,092 m; Sticlă transparentă, ușor verzuie, cu pete irizate.⁸

2. *Opaif*, inv. 878, l. 0,027 m, dm. 0,056 m; argilă maroniu-cărămizie, vopsea maronie. Disc (în relief cu taur,⁹ slab imprimat.

3. *Opaif*, inv. 876, l. 0,027 m, dm. 0,056 m; argilă căroniu-cărămizie, vopsea maronie, Disc (în relief) cu taur,⁹ slab imprimat.

4. *Opaif*, inv. 877, l. 0,028 m, dm. 0,06 m; argilă cărămizie, vopsea roşie. Disc (în relief), Nereida călare pe hipocamp¹¹, slab imprimat.

5. *Carafă „decanter type”*, inv. 892, (pl. VII, 3), l. 0,014 m, dm. 0,083 m; în interior resturi vegetale carbonizate. Sticlă transparentă, ușor albăstrie, cu pete irizate. Fără ornament de fir de sticlă pe gît¹².

6. *Vas cu gura pilnie*, fragmentar, profil complet. Inv. 893 (pl. VI, 5), l. 0,087 m, dm. 0,09 m; sticlă ușoară, mată, lăptos-gălbuie.¹³

7. *Unguentar* mic, tubular, cu corp ovoidal. Inv. 894 (pl. VII, 7), l. 0,095 m, dm. 0,021 m. Sticlă transparentă, albăstrie, cu pete brune.¹⁴

⁸ Cf. nota 7.

⁹ Cf. nota 3.

¹⁰ Cf. nota 4.

¹¹ C. Iconomu, *op. cit.*, p. 101–102, fig. 125.

¹² M. Bucovală, *Sticla...*, p. 70, tip 76 b.

¹³ *Ibidem*, p. 68, tip. 74.

¹⁴ B. Filarska, *Stkla Starozytne*, I, pl. XLII, 3; O.Vessberg, *Glass-Chronologye*, p. 162, fig. 50, 17; M. Bucovală, *Vase...*, p. 122, nr. 250.

8. *Guttus* cu cioc în prelungirea corpului și fără toartă, fragmentar, profil complet; inv. 898 (pl. VII, 4) l. 0,078 m, dm. g. 0,035 m. Sticlă transparentă, ușor verzuie.¹⁵

9. *Cană* cu corp ovoidal, fragmentară, profil incomplet. Inv. 890 (pl. VII, 5), l. 0,30 m, dm. max. 0,14 m. Sticlă alb-lăptoasă, translucidă, depunere calcaroasă. Cana are corpul ovoidal, buza lobată și piciorul sub forma unei tălpi oblice trasă direct din peretele vasului, cu marginile neregulate. Toarta lată se prinde la nivelul buzei cu care face unghi drept și de pîntecele vasului. Ca ornament, pe corp, linii oblice în relief iar pe toartă, numeroase incizii fine, verticale.¹⁶

10. *Plăcuțe de os*, inv. 814; dim. 0,012 × 0,012 m. Au forma patrată, bine șlefuite, culoare gălbuie.

11. *Rama de plumb* a unei oglinzi, inv. 900 (fig. 2), dim. 0,058 × 0,059 m. Are forma patrată în care se înscrie un cerc. Este ornamentată la colțuri cu capete de satiri.

în dreptul bazinului

12. *Opaiț*, inv. 874, l. 0,026 m, dm. 0,052 m. Argilă roșie fără vopsea. Pe disc (în relief) un strugure slab imprimat.¹⁷

13. *Oglindă metalică* cu tamga, slab conservată. Inv. 901 (pl. IX, 1), l. 0,062 m, dm. 0,052 m. Este de formă rotundă, cu mâner scurt, dreptunghiular, găurit. Pe marginea oglinzii se mai cunoaște chenarul în relief în schimb forma tamgalei, care ocupă centrul ei, este afectată în bună parte de oxidare.

14. *Cuie de fier și lemn* cu floarea mare.

Mormînt datat sec. II, poate și început de sec. III en.

MORMÎNTUL 4. — Construcția funerară notată astfel a fost suprinsă la 11 m nord de M. 3., și este orientată 98° cu 278° (Pl. II).

Este compusă din două camere, dintre care prima, situată spre vest, avea pereții neregulați practicați în loesul tare, podeaua dreaptă, plafonul boltit ras de excavații. Dimensiuni: 2,05 × 1,50 × 1,72 m. În peretele de est se afla un „zid” înalt de piatră nefasonată, întins de la un perete la altul al camerei, pe un prag de 0,15 m înălțime cruțat în loess. Dimensiuni: 1,45 × 1,45 × 0,55 m. Încăperea din partea de est avea pereții netezi îngrijit; colțurile rotunjite ale camerei se întâlneau spre est cu bolta mult coborîtă. Dimensiuni: 1,60 × 1 × 0,88 m. În plafonul ei și de-asupra blocajului de pietre se găsea puțul de acces, de formă elipsoidală, cu diametrul maxim de 1,45 m (pl. I).

În întreaga construcție nu s-a observat nici-un fragment de os uman, ceea ce face imposibilă precizarea locului camerei funerare. În pămîntul de umplură, mai brun, s-au găsit, în special în porțiunea de sub puțul

¹⁵ Cf. M. Bucovăla, *Vase...*, p. 78, nr. 123.

¹⁶ Menționată de M. Bucovăla în *Sticla...*, p. 58, ca ilustrativă pentru tipul 59, varianta c.

¹⁷ C. Ionomu, *op. cit.*, p. 19, fig. 36.

de acces, doar obiecte mărunte : cuie de fier, bucățele de lemn, câteva fragmente de sticlă. E posibilă o deranjare sau o jefuire a mormintului încă din antichitate.

În încăperea de vest presupusă de noi a fi camera funerară, s-au descoperit câteva obiecte antice.

INVENTAR

pe podea

1. Monedă

Callatis :epoca imperială, fără cap de împărat
A E ↗ g. 5,65, mm 21
Pick, tip general 276, epoca antoninilor.

2. Monedă

Callatis :epoca imperială, fără cap de împărat.
A E ↗ g. 4,40, mm 20.
Pick, tip general 276, epoca antoninilor.

3. 12 *mărgele* mici, (pl. VIII, 8), inv. 904, dm. 0,003 m.
Pastă de sticlă mată, alburie, aurite. Au formă sferică și perforația centrală îngustă.

4. 4 *mărgele*, inv. 904, (pl. VIII, 9), dm. 0,006–0,009.
Două sînt din pastă de sticlă, alburie, de formă sferică și perforație centrală largă. Celelalte două din piatră verde au aceeași formă și sînt ornamentate cu incizii.

5. *Cuie de fier și lemn* cu floarea mare.

6. *Bucăți de lemn și piele.*

Mormînt datat, probabil, în epoca antoninilor.

MORMÎNTUL 5. aflat pe același aliniament cu celelalte morminte la circa 37 m nord de M.4, fusese practicat la 2,10 m adîncime de la suprafața actuală a solului. (pl. II).

„Zidul” de pietre surprins în taluz, dimensiuni : $1 \times 0,43 \times 0,30$ m, închidea accesul spre o încăpere orientată spre est care pare a fi *compartimentul de acces*. Acesta, cu dimensiunile : $1,74 \times 0,75 \times 1$ m, a fost practicat în loess, cu tavanul în boltă accentuată coborînd treptat spre podea în capătul de est (pl. III). Camera funerară și puțul de acces, care par să fi fost orientate vest, au dispărut în urma excoavațiilor.

În pămîntul de umplutură din încăperea rămasă nu s-a găsit nici-un obiect de inventar antic.

MORMÎNTUL 6. a apărut în mijlocul fundației excavate, la 4,30 m est de M.3. și la adîncimea de 5,70 m. (pl. II).

Camera funerară, orientată spre vest – $97^{\circ}30'$ cu $277^{\circ}30'$ – are o formă neregulată determinată de lungimea diferită a celor înhumați – un adult și un copil. (pl. III). Lungimea încăperii în dreptul scheletului de copil era de 1,16 m ; pentru adult a fost necesară scobirea unui lăcaș care a prelungit camera pînă la 1,80 m. Lățimea între cei doi pereți drepți și

netezi este de 1,17 m ; bolta accentuată atinge înălțimea maximă la 1,47 m, și coboară treptat spre vest.

Ca și la mormintele precedente intrarea, situată spre est, a fost blocată cu pietre de calcar brute, „zidul” obținut având dimensiunile : 0,70 × 0,77 × 0,28 m.

Compartimentul de acces se prezintă ca un culoar drept, rectangular, cu pereți netezi și tavan boltit. Dimensiuni : 1,70 × 0,77 × 0,96 m. Bolțile fiind prăbușite în urma excavațiilor, nu a putut fi depistat locul puțului de acces.

Din cauza umidității excesive, scheletele nu s-au păstrat. Au fost găsite fragmente mici de oase și dinți în colțul de nord al camerei funerare, lângă „zidul” de pietre, iar alți dinți la 0,40 m sud de primii. Inventarul funerar ca și forma camerei, indică înhumarea unui copil și probabil, a unei femei, așezați cu capul spre est. Putem considera că înhumarea s-a făcut măcar într-un sicriu, după cuiele de fier, micile fragmente de lemn și o scoabă de fier găsite pe podea.

INVENTAR

la cap

1. *Opaiț*, inv. 879 (pl. V. 3), l. 0,024, dm. 0,058 m. Argilă roșie-cărămizie, vopsea roșie. Disc (în relief) cu canharos.¹⁸

2. *Opaiț*, inv. 880, l. 0,028 m, dm. 0,057 m. Argilă galbui-cărămizie, slip galbui în parte corodat. Pe disc (în relief) slab imprimată o pasăre sau poate cocoșul. Fără orificiu de plere.

3. *Doi cercei de bronz*, L. 0,017 m, slab conservați, lucrați din sîrmuliță de bronz, fără ornamente, formă ovală.

4. *Cercel din sîrmuliță de aur*, (pl. VIII, 2), L. 0,012 m, g. 0,224. În partea centrală, firul de aur este îndoit pentru formarea unei urechiușe și apoi răsucit sub forma unei mici bucle spiralice.

spre mijlocul podelei

5. *Clopoțel de bronz*, inv. 902, (pl. IX, 2), l. 0,016 m, dm. 0,014 m, puternic oxidat. Are formă conică și limbă de bronz, prevăzut cu urechiușă pentru atîrnat.¹⁹

6. *16 mărgele de lapislazuli*, inv. 902 (pl. IX, 3), dm. 0,009 m ; culoare vineție. 14 au forma unor pastile și două sferice, toate cu perforații centrale.

spre picioare

7. *Balama de bronz*, inv. 916, L. 0,02 m. Este formată dintr-un ax și două aripi dreptunghiulare, prevăzute cu perforații de prindere.

8. *Fragmente dintr-un vas de sticlă*.

9. *Monedă de bronz*, puternic oxidată, ilizibilă.

10. *Cuie de fier cu floarea mare*.

După inventar, datare generală sec. II e.n.

¹⁸ Ibidem, p. 85, fig. 121.

¹⁹ Gh. Bichir, SCIV, 12, 1961, p. 265.

MROMÎNTUL 7, apărut la 55 m est de primul grup de morminte, în taluzul altei fundații, a fost observat după blocajul de pietre.

Nu s-a păstrat decât *camera funerară*, orientată $90^{\circ}30'$ cu $270^{\circ}30'$, intrarea zidită aflându-se la vest, cu dimensiunile : $1,10 \times 0,75 \times 0,35$ m. Baza „zidului” se afla la 3,70 m de la suprafața actuală a solului.

Camera funerară, de formă aproape rectangulară (pl. III), avea podeaua tăiată drept, pereții laterali puțin înalți (0,55–0,60); se continuă cu o boltă foarte accentuată care coboară spre est, unde se află peretele terminal. Acest perete prezintă în mijloc o scobitură practică probabil după terminarea camerei, pentru a permite introducerea sicriului care s-a dovedit mai lung. Dimensiunile maxime : $2,02 \times 1,39 \times 1,40$ m.

În interior un schelet slab conservat, cu capul spre vest, chiar lângă intrare, întins pe spate. Înhumarea s-a făcut în sicriu.

INVENTAR

în partea stângă
a capului

1. *Căniță*, inv. 871, (pl. IV, 4), l. 0,088 m, dm. g. 0,067 m. Argilă roșie-cărămizie, vopsea brun-roșietică.²⁰

2. *Unguentar* cu corpul în formă de clopot, inv. 888 (pl. VI, 3), l. 0,17 m, dm. 0,09 m. Sticlă transparentă, albăstrie, cu pete irizate.²¹

3. *Unguentar* cu corpul în formă de clopot, inv. 889, (pl. VI, 4), l. 0,15 m, dm. 0,065 m. Sticlă cenușiu-verzuie, cu pete de culoare brună.²²

4. *Bol* semisferic cu buza îngroșată inelar, inv. 895, (pl. VII, 1), l. 0,068 m, dm. 0,112 m. Sticlă transparentă, albăstrie, cu pete de culoare brună.²³

5. *Monedă*

Odesos, Marc Aurelius

A E ↓ g. 3,35, mm 18

Pick-Regling, no. 2248, anii 161–180.

6. *Monedă*

Anhialos : epoca imperială, fără cap de împărat.

A E ↓ g. 3,82, mm 20

Muşmov no. 2722

în partea dreaptă
a capului

7. *Opaiț*, discul spart. Inv. 881, l. 0,028 m, dm. 0,06 m; argilă roșie-cărămizie, vopsea roșie.

8. *Opaiț*, discul spart. Inv. 882, l. 0,025 m, dm. 0,059 m; argilă roșie-cărămizie, vopsea roșie corodată. Pe fragmentul de disc rămas se observă picioarele unei păsări (poate coșul).

pe podea

9. *Fragment ceramic* din corpul unei cănițe. Argilă și vopsea roșie.

10. *Cuie de fier și lemn* cu floarea mare.

Mormint datat după monede în a doua jumătate a sec. II e.n.

²⁰ Vezi nota 6.

²¹ Vezi nota 7.

²² Ibidem.

²³ M. Bucovă, *Sticla...*, ilustrează cu acest vas tipul 53, p. 55.

MORMINTUL 8. La 9 m sud de M.7, la adâncimea de 3,10 m în același taluz, a apărut o altă construcție din care s-a păstrat numai camera funerară; compartimentul de acces și puțul au dispărut prin excavare.

Camera funerară orientată 100° cu 280° , de formă rectangulară, cu pereții și podeaua tăiate drept, avea bolta construită sub forma unui arc în plin centru. Dimensiuni: $2,20 \times 1,20 \times 1,20$ m. Intrarea în cameră fusese „zidită” pe un prag de loess, înalt de 0,30 m, cu pietre de calcar nefasonate ce formează un zid neregulat. Dimensiuni: $0,60 \times 1,20 \times 0,45$ m.

În încăperea au fost înhumate trei persoane, așezate cu capul spre vest, lângă intrare. Scheletele prost conservate aparțineau unui bărbat și unei femei; din scheletul copilului nu s-a păstrat decât mandibula unei fetițe — alături s-au găsit câteva mărgelile. După poziția cuielor și a fragmentelor de lemn găsite reiese că au fost așezați în același sicriu, întinși pe spate, bărbatul cu miinile pe bazin, femeia cu mîna dreaptă îndoită spre cap iar stînga pe piept, cu picioarele suprapunînd parțial pe cele ale bărbatului.

INVENTAR

lingă cranii

1. *Opaif*, lipsește o parte a corpului și fundul. Inv. 883, l. 0,025 m, dm. 0,061 m; argilă roșie-cărămizie, vopsea roșie corodată. Pe disc (în relief) un cantharos.²⁴

2. *Opaif*, discul spart. Inv. 885, l. 0,025 m, dm. 0,06 m; argilă cărămizie, vopsea roșie. Bordura decorată cu linii adîncite, radiale, iar între cioc și bordură se află doi butoni.²⁵

3. *Unguentar* cu corpul în formă de clopot, inv. 897, l. 0,145 m, dm. max. 0,088 m. Sticlă transparentă, verzuie, cu pete brune irizate.²⁶

4. *Bol* de sticlă fragmentar, profil complet. Inv. 896 (pl. VII, 2), l. 0,068 m, dm. f. 0,045 m. Sticlă subțire, alburie-gălbuie.²⁷

în dreptul mandibulei
de copil

5. *Opaif*, discul și o parte din corp sparte. Inv. 885, l. 0,026 m, dm. 0,058 m; argilă maroniu-cărămizie, vopsea roșie-cărămizie.

6. *Verigă de argint*, inv. 909, pl. VIII, 5, dm. 0,083 m; are capetele petrecute, forma aproape circulară.

7. *Verigă de argint*, fragmentară, de formă circulară. Inv. 910, dm. 0,035 m.

8. *Două mărgelile*. Inv. 905, dm. 0,006 m; pastă de sticlă galben-maronie. Au formă rotundă, perforație centrală.

²⁴ Vezi nota 18.

²⁵ C. Iconomu, *op. cit.*, p. 17 și 67, fig. 98.

²⁶ Vezi nota 7.

²⁷ M. Bucovală, *Vase...*, p. 40-42, nr. 33 și 34.

9. *Mărgică*, Inv. 905, L. 0,012 m, lat. 0,008 m. Lucrată dintr-o piatră maronie, șlefuită; are formă hexagonală în secțiune, cu un fir de bronz petrecut prin perforația centrală.

10. *Inel de bronz*, puternic oxidat.

lingă tibia femeii și
mandibula de copil

11. *Monedă*

Callatis : Commodus
A E ↓ g. 3,50, mm 18
Pick no. 300, anii 175-192.

12. *Cuie de fier* cu floarea mare.

Mormint datat cu ajutorul monedei în ultimul sfert al sec. II e.n.

* * *

La aproximativ 700 m est de primul grup de morminte, pe țărmul Mării Negre, în malul abrupt al falezei,²⁸ s-au descoperit în anul 1976 alte câteva morminte săpate în loess, construite asemănător cu cele aparținând primului grup. Ele au fost surprinse la adâncimea de 1,5-7 m, de la nivelul actual al solului.

MORMINTUL 9. La adâncimea de 1,50, în malul falezei, s-a degajat o parte dintr-o cameră funerară, orientată spre est, cu dimensiunile pătrate : 1,15 × 1,40 × 1,05 m. De la podeaua dreaptă pereții se arcuiau imediat într-o boltă ce cobora spre vest. Intrarea, compartimentul și puțul de acces, orientate probabil spre est, au dispărut odată cu prăbușirea malului.

În interior, resturi slab conservate din partea superioară a unui schelet, cu capul orientat vest-sud-vest, probabil întins pe spate. Cuiele mari de fier indică și aici înhumarea în sicriu.

INVENTAR

în dreapta crașului

1. *Opaș*, discul spart. Inv. 917, l. 0,025 m, dm. 0,058 m. Argilă roșie, vopsea maronie.

în dreptul umerilor

2. *Urcior*, inv. 869 (pl. IV, 6), l. 0,155 m, dm. max. 0,12 m, dm. f. 0,05 m. Argilă gălbui-cărămizie, vopsea roșie pe două treimi din corp.²⁹

3. *Urcior*, inv. 870, (pl. IV, 2), l. 0,22 m, dm. max. 0,195 m, dm. f. 0,065 m. Argilă galben-cărămizie, vopsea roșie pe două treimi din suprafața corpului.³⁰

²⁸ Descoperirea acestor morminte s-a făcut în urma prăbușirii unei porțiuni de mal. O parte din morminte au fost distruse; printre pietrele de pe mal a fost găsit un număr de 11 monede, toate databile în sec. II e.n., un inel de argint, fragmente de tablă de bronz și cuie de fier cu floarea mare. Înălțimea malului - de aproximativ 20 metri - și pericolul prăbușirii lui, au făcut imposibile cercetările sistematice. Echipa de salvare a urmărit recuperarea materialului rămas și notarea tuturor observațiilor posibile.

²⁹ Gh. Popilian, *op. cit.*, p. 98, pl. XLIV, nr. 471.

³⁰ *Ibidem*, p. 98, pl. XIV, nr. 476.

4. *Fragmente de sticlă subțire, alburie.*

pe podea

5. *Cuie de fier cu floarea mare.*

Mormînt datat ,prin inventarul rămas, în a doua jumătate a sec. II e.n.

MORMINTUL 10. La 5 m nord de M.9 și la 1,90 m adîncime, se găsea un mormînt ras aproape de o nivelare modernă. Nu au putut fi stabilite dimensiunile *camerei funerare* iar, după fragmentele mici de oase, nici poziția sau numărul scheletelor. Cuiele de fier indică înhumarea în sicriu.

INVENTAR

1. *Opaț*, inv. 918, l. 0,024 m, dm. 0,055 m; argilă cărămizie, pe disc vopsea roșie-brună. Discul ornamentat cu taur, pe fund inscripția „Δ1”.³¹

2. *Opaț*, fragmentar, profil incomplet. Inv. 919, l. 0,025 m. Argilă roșie, vopsea roșie.

3. *Guttus*, cu toartă, fragmentar, profil incomplet. Inv. 927, l. gît. 0,045 m; sticlă transparentă, verzuie, cu pete brune.³²

4. *Verigă de bronz*, fragmentară, puternic oxidată. dm. 0,035 m.

5. *Cuie de fier* cu floarea mare.

Mormînt datat cu ajutorul vasului de sticlă în sec. II e.n.

MORMINTUL 11. În mal s-a observat, practicat în stratul de loess, puțul de acces lung de 2,20 m și diametrul de 1,03 m, iar dedesubt o încăpere boltită, distrusă în bună parte, în care nu s-au găsit urme antice. Era desigur compartimentul de acces, camera funerară a dispărut odată cu prăbușirea malului.

MORMINTUL 12. Cîteva pietre de calcar nefasonate, orientate sud-sud-est, cu baza la 3,30 m de la suprafața solului, indicau la 4,50 m nord de M.11, prezența altui mormînt.

Camera funerară, orientată spre vest, avea forma rectangulară, colțurile rotunjite și bolta foarte accentuată care se unea cu pereții aproape de podea.

În interior, scheletul slab conservat al unui adult, probabil bărbat, întins pe spate, cu capul spre est, lângă intrarea blocată cu pietre, înhumat în sicriu.

³¹ Vezi nota 3.

³² M. Bucovală, *Sticla...*, p. 73, tip. 80.

INVENTAR

la cap

1. *Opați*, fragmentar, profil incomplet ; inv. 926, l. 0,026 m. Argilă cărămizie, vopsea roșie-brună.³³

2. *Carafă „decanter type”*, fragmentar, profil complet. Inv. 968, (pl. VI, 6), l. 0,102 m, dm. f. 0,04 m. Sticlă albicioasă, transparentă, cu pete irizate. Fără ornament din fir de sticlă pe gît.³⁴

3. *Vas cu gura pilnie*, inv. 969, (pl. VI, 7), l. 0,138 m, dm. max. 0,09 m, dm. g. 0,025 m. Sticlă transparentă, ușor verzuie, cu pete brune.³⁵

4. *Monedă*

Hadrian

A E \ g. 12,70, mm 27

B M C, III, p. 438 no. II, anii 119–138 (gr. D).

5. *Monedă*

Niceea : Antoninus Pius

Rec. gen ; – B M C, –

A E \ g. 15,55, mm 28

spre mijloc

6. *Strigiliu de bronz*, fragmentar, profil incomplet. Puternic oxidat, în unele locuri patină brună.

pe podea

7. *Cuie de fier* cu floarea mare.

Mormînt datat la mijlocul sec. II e.n.

MORMINTUL 13. Apărut în mal la 6,20 m nord de M.12 și la 5,30 m de la suprafața solului. Nu s-a păstrat decît o parte din *camera funerară*, practică în loess, cu podeaua dreaptă pereții arcuți imediat în boltă. Dimensiuni păstrate : 1,70 × 1,10 × 0,85 m.

În cameră se afla un singur schelet de adult, întins pe spate, cu capul spre sud și miinile aduse pe bazin.

INVENTAR

la cap

1. *Opați*, inv. 971 (pl. V, 6), l. 0,024 m, dm. 0,062 m ; argilă roșie, vopsea brună cu luciu metalic. Pe disc (în relief) doi gladiatori în luptă.³⁶

2. *Urcior*, inv. 972, (pl. IV, 8), l. 0,20 m, dm. max. 0,16 m, dm. f. 0,06 m. Argilă roșie-cărămizie, vopsea roșie.³⁷

3. *Căniță*, inv. 973, (pl. IV, 5), l. 0,091 m, dm. g. 0,07 m, dm. f. 0,038 m. Argilă roșie, vopsea brună corodată.³⁸

³³ C. Iconomu, *op. cit.*, p. 69, fig. 98.

³⁴ Vezi nota 12.

³⁵ Destul de apropiat ca formă de vasele descoperite la Tomis ; cf. Gh. Papuc, Pontica, 7, p. 314, fig. 3.2.

³⁶ C. Iconomu, *op. cit.*, p. 74, fig. 118.

³⁷ Gh. Popilian, *op. cit.*, p. 98, pl. XLV, nr. 474.

³⁸ Vezi nota 6.

în gură

4. Monedă

Callatis : epoca imperială, fără cap de împărat.
A E ↑ g. 6,20, mm 22
Pick no. 284, epoca antoninilor.

în dreptul bazinului

5. *Gemă* montată într-un inel de bronz complet oxidat.
Inv. 974, (pl. VIII, 3), dim : 0,011 × 0,009 m. Cornalină, culoare portocalie, formă ovală și plată. Victoria înaripată în mers spre stînga, în mină coroană cu *taenia* și ramură de palmier.³⁹

Mormînt datat după monedă în epoca antoninilor.

MORMÎNTUL 14. Cîteva pietre de calcar rămase în mal la 11 m nord de M.13 și la adîncimea de 4,75 m, semnalau prezența acestei construcții funerare. Prăbușirea malului a produs o ruptură longitudinală care a antrenat aproape tot compartimentul adiacent și bună parte din camera funerară. În mal, de-asupra intrării, a rămas profilul oblic al *puțului*, cu diametrul de 1,10 m.

Construcția orientată nord-sud, avea camera funerară spre sud. Dimensiuni păstrate : 1,70 × 0,70 × 0,65 m.

Oase umane nu s-au găsit, doar cîteva cuie de fier cu floarea mare, prinse în bucățele de lemn.

INVENTAR

1. *Urcior* fragmentar, profil incomplet (pl. IV, 7), inv. 911, dm. g. 0,04 m. Argilă gălbui-cărămizie, vopsea roșie.⁴⁰
2. *Strigiliu de fier*, fragmentar, puternic oxidat.
3. *Fragmente* de tablă de bronz, oxidate.
4. *Fragmente* de sticlă mată, albicioasă.
5. *Cuie de fier* cu floarea mare.

Mormînt datat după ceramică în a doua jumătate a sec. I e.n.

MORMÎNTUL 15. La 7,50 m nord de M.14 și la 5,60 m adîncime a apărut un „*zid*” de piatră de calcar, orientat SSE-NNV.

Căile de acces au fost distruse, s-a păstrat numai camera funerară săpată în loess, orientată sud-vest, de formă elipsoidală, cu podeaua dreaptă și boltă accentuată. Dimensiuni : 2,10 × 1,10 × 1,05 m.

În interior au fost înhumate trei persoane, primul cu capul orientat spre sud-est, lîngă intrarea blocată cu pietre, întins pe spate, cu minile pe lîngă corp. Celelalte două erau cu capul spre vest, întinse pe spate, în poziție perpendiculară față de primul schelet. Înhumarea s-a făcut în sicrie de lemn.

³⁹ Cf. *Antike Gemmen*, Göttingen, p. 106, pl. 47, nr. 221.

⁴⁰ M. Bucovală, Pontica, 2, p. 308, fig. 15 b.

INVENTAR

- la capul primului schelet
1. *Opaif*, inv. 975 (pl. V, 5), l. 0,03 m, dm. 0,063 m argilă cărămizie, vopsea roșie. Disc (în relief) vulturul.⁴¹
 2. *Cercel de aur*, (pl. VIII, 1), gr. 1,35; lucrat din sirmuliță de aur, disc central în mijloc în lăcaș pentru pietricică, pe margine cu ornament în torsadă. Sub închizătoare o sferă prinsă de sirmuliță, mobilă.
 3. *Monedă*
Tiberius (Drusus)
A E ↑ g. 13,50, mm 20.
B M C I, p. 134, no. 99-101
A S. Roma, anii 22-23.
- la picioare
4. *Casetă de lemn*, distrusă, ornamentată cu ținte de fier cu cap rotund și corp conic ascuțit — tip pioneză; se pastrează bucățele de lemn pe care sint aliniate țintele. Tot aici o balama, încuietore și cheiță de bronz.⁴²
- la capul celui de al doilea schelet
5. *Opaif*, inv. 976, l. 0,028 m, dm 0,061 m. Argilă gălbui-cărămizie, vopsea brună corodată. Disc cu taur, pe fund, în relief, monograma „A”,⁴³
 6. *Monedă*
Antoninus Pius
A E ↑ g. 8,25, mm 25
B M C, III, p. 551, no. 1948
A S. Roma, anul 138 25 feb. — 10 iul.
- între craniile scheletelor al doilea și al treilea
7. *Carafă „decanter type”*, fragmentar, profil complet. Inv. 977 l. 0,12 m, dm. f. 0,045 m; sticlă transparentă, cu pete brune. Pe gît fire de sticlă care se întîlnesc într-un nod.⁴⁴
 8. *Carafă „decanter type”* fragmentar, profil complet. Inv. 977 l. 0,12 m, dm. f. 0,045 m; sticlă transparentă, cu pete brune. Ornament din fire de sticlă pe gît.⁴⁵
- pe podea
9. *Cuie de fier* cu floarea mare și bucățele de lemn.

Mormint datat cu monedă la mijlocul sec. II e.n.

MORMINTUL 16. Descoperit la 16 m nord de M.15, în același mal al falezei, la 6,10 m de la suprafața actuală a solului. Nu s-a păstrat decît încăperea funerară, orientată spre nord-vest, închisă printr-un „zid” de pietre de calcar, în bună parte căzute.

Camera funerară, de formă rectangulară, prezintă o scobitură în perețele de est, podeaua este dreaptă, pereții arcuiți în boltă de la 0,40 m înălțime. Dimensiuni : 2,05 × 1,60 × 1,15 m.

⁴¹ C. Iconomu, *op. cit.*, p. 71, fig. 105.

⁴² Vezi nota 5.

⁴³ Vezi nota 3.

⁴⁴ M. Bucvală, *Sticla...*, p. 70, tip. 75 b.

⁴⁵ Ibidem.

În interior s-au găsit resturile slab conservate a două schelete de adult, întinse pe spate, cu capul spre sud-est și, în colțul de sud al nișei, dinți de copil.

INVENTAR

- la capul primului schelet 1. *Opaif*, inv. 979, l. 0,024 m, dm. 0,061 m. Argilă cără-
mizie, vopsea roșie-cărămizie. Pe disc (în relief) Nereida
călare pe un hipocamp.⁴⁶
2. *Opaif*, inv. 980, l. 0,024 m, dm. 0,056 m. Argilă brun-
cenușie, vopsea cărămizie. Disc (în relief) cu crater.⁴⁷
- între craniile scheletelor 3. *Unguentar* cu corp conic și gît cilindric în prelungire.
de adult Inv. 982, (pl. VII, 8), l. 0,12 m, dm. max. 0,038 m ; sticlă trans-
parentă, ușor verzuie, cu pete de un roșu spre brun.⁴⁸
4. *Unguentar* cu corpul aplatizat, discoidal ; inv. 981,
(pl. VII, 6) l. 0,118 m, dm. max. 0,067 m ; sticlă transparentă,
ușor cenușie, cu pete de un roșu brun. În interior, resturi
vegetale carbonizate.⁴⁹
- pe pieptul primului schelet 5. *Plăcuțe de os*, inv. 983, dim. 0,012 × 0,012 m. Au
forma patrată, plată, șlefuite de ambele părți.
- lîngă craniul celui de al 6. *Monedă Callatis* : epoca imperială, fără cap de împă-
doilea schelet rat. A E ↓ 9,7,30 mm 23.
Pick no. 284, epoca antoninilor.
- pe bazinul celui de al 7. *Inel de bronz*, oxidat. Inv. 984, (pl. VIII, 6) dm. max.
doilea schelet 0,02 m. Are un disc central rotund, încadrat de două lă-
cașuri pentru pietricele.
8. *Nasturi de bronz*, fragmentari, oxidați.
- în apropierea dinților de 9. *Clopoțel de bronz*, inv. 985, l. 0,016 m, dm. max.
copil 0,013 m.⁵⁰
- pe podea 10. *Patru cuie de bronz* cu floarea mare.
11. *Cuie de fier* cu floarea mare.

Mormînt datat după monedă în epoca antoninilor.

MORMINTUL 17. Acest mormînt aflat la 7,50 m nord de M.16 și la 3,20 m de la suprafața actuală a solului, păstra o parte din intrarea blo-
cată cu pietre, în spatele căreia se afla camera funerară orientată est-
vest, dimensiuni : 1,70 × 1,35 × 0,80 m.⁵¹

⁴⁶ Vezi nota 11.

⁴⁷ Vezi nota 18.

⁴⁸ P. Alexandrescu, *op. cit.*, p. 204, pl. 99, XXXVI, 13 ; Bucovală, *Sticla...*,
p. 80, tip. 92.

⁴⁹ P. Alexandrescu, *op. cit.*, p. 212, pl. 100, XXVII, 20 ; M. Bucovală, *Sticla...*,
p. 81, tip. 94.

⁵⁰ Identic celui descoperit în M. 6. Cf. nota 19.

⁵¹ Mormîntul a fost răvirșit imediat după prăbușirea malului de un grup de copii.

INVENTAR

în pământul
de umplutură

1. *Opaîț*, fragmentar, profil incomplet. Inv. 985, l. 0,03 m, dm. 0,065 m ; argilă roșie, vopsea roșie doar pe disc și bordură. Decorat cu un vrej.⁵²

2. *Fragmente de sticlă groasă*, alburie.

3. *Cerculeț (șaiabă) plată de bronz, oxidat* ; dm. 0,03 m.

4. *Trei cuie de bronz*

5. *Cuie mari de fier care păstrează bucățele de lemn lângă floare.*

Mormînt datat larg prin opaîț în sec. I-III e.n., dar, în contextul necropolei, datarea se face mai probabil în sec. II e.n.

*

Cele două sectoare cercetate de noi⁵³, observațiile făcute cu alte ocazii în acest perimetru⁵⁴ ca și descoperirile anterioare de pe locul stației CFR și a depozitului de carburanți,⁵⁵ scot în evidență existența în zona discutată a unui singur tip de construcție funerară ; frecvența și numărul mare de morminte apărute, dau posibilitatea atribuirii lor unei necropole distincte, de epocă romană timpurie, cu ritual funerar în exclusivitate de inhumate.

Aceleași cercetări și numeroasele descoperiri din zonele limitrofe, permit fixarea cu destulă exactitate a ariei necropolei. Limita de est se află chiar pe țărmul mării, în sud se învecina cu necropola de epocă autonomă și cu grupul de morminte de epocă romană târzie surprins aici,⁵⁶ iar în nord-vest, după două morminte descoperite pe str. Matei Basarab, pare că se apropie de necropola tumulară a Callatisului.

În cele ce urmează vom încerca să prezentăm principalele caractere constructive ale mormintelor, a ritului și inventarului funerar, între care există corespondențe semnificative.

Construcțiile funerare ale necropolei au fost săpate în stratul tare de loess, la adâncimi de pînă la 7 m. Dimensiunile căilor de acces și ale încăperilor funerare denotă că fuseseră construite cu o destinație strict practică, fără nici-o pretenție de grandoare. Remarcăm totuși maniera îngrijită în care au fost tăiați și neteziți pereții, bolțile arcuite simetric, intrarea închisă aproape perfect la majoritatea mormintelor.

⁵² C. Ionomu, *op. cit.*, p. 17, fig. 31.

⁵³ Vezi planul de ansamblu al necropolei — fig. 1.

⁵⁴ Cu ocazia săpării unui șanț pentru amplasarea unei conducte, paralel cu șoseaua Mangalia-Saturn, în porțiunea cuprinsă între ultima clădire a Sanatoriului TBC și primele hoteluri din stațiunea Saturn, am observat în profilul său urmele unor puțuri de acces care se pierdeau sub partea carosabilă a șoselei, ceea ce a împiedicat cercetarea lor sistematică.

⁵⁵ Cf. E. Condurachi și colab., *op. cit.*, p. 84.

⁵⁶ Cf. Constantin Preda și N. Cheluță-Georgescu, *Pontica*, 8, 1975, p. 61.

Deosebim două componente ale acestui tip de construcție :

1. Căile de acces formate din puț și compartimentul orizontal (dromos)
2. Camera funerară

1. *Căile de acces. Puțul*, oblic, avea diametrul între 1,03 m (M. 2) și 1,45 m (M. 4), de formă aproape cilindrică, situat în majoritatea cazurilor de-asupra intrării în camera funerară.

Compartimentul de acces (dromos), mai bine zis o încăpere adiacentă, a fost construit din necesitatea manevrării și introducerii în camera funerară a sicriului sau sicriilor celor înhumați. De formă rectangulară (M. 1, M.2, M.3, M.5, M.6, M.14) sau cu colțurile rotunjite (M.4) aveau plafonul drept (M.2 și M3) când înălțimea pereților era suficientă și boltit (M.1, M.5, M.6, M.14) când pereții erau mai scunzi.

2. *Camerele funerare*, în marea lor majoritate de formă rectangulară, au lungimea sicriilor celor înhumați – între 1,45 și 2,30 m, cu simple scobituri în perețele terminal atunci când se vădesc prea scurte (M.3, M.7) ; în cazul când în morminte sînt înhumați și copiii, ele sînt fie de dimensiuni mai reduse și se scobește perețele terminal pentru obținerea spațiului necesar adulților (M.6), fie că se execută o nișă într-unul din pereții laterali pentru copil (M.16). Doar în M.8, unde copilul pare a fi fost așezat în același sicriu cu adulții, forma camerei rămîne neschimbată. Lățimea acestor încăperi – între 0,70 și 1,60 m. – depinde foarte puțin de numărul persoanelor înhuate.

La toate mormintele la căror intrare s-a păstrat, un „zid” de pietre de calcar brute separa camera funerară de compartimentul orizontal. „Zidul”, obținut prin simpla suprapunere a unor pietre de calcar, era construit pe un mic prag cruțat în loess și ocupa spațiul dintre pereți în cazul mormintelor 1, 2, 4, 6, 8, sau când intrarea era tăiată special ca la mormîntul 3, o blocă.

După înhumare căile de acces au fost umplute cu pămînt, probabil pentru a mări trăinicia construcției și împiedeca pătrunderea profanatorilor. Nu putem preciza dacă locul mormintelor a fost marcat de tumuli⁵⁷. Dacă au existat, după cum înclinăm să credem, erau de mici dimensiuni și constau din simpla aglomerare a pămîntului⁵⁸, rămas în urma săpării mormintelor.

Tipul constructiv descris este foarte vechi, cu o arie vastă de răspîndire, avîndu-și originea în tendința de imitare a casei primitive.⁵⁹ Este întilnit

⁵⁷ Locul descoperirilor noastre, pînă la începerea lucrărilor de construcție, au fost zone virane pe care se depozitau resturi menajere ; micii tumuli de pămînt chiar dacă au existat, au fost îndepărtați odată cu pămîntul vegetal în prima fază a lucrărilor. Nici în descrierile anterioare nu se fac (Cf. E. Condurachi și colab., *op. cit.*, p. 84) sau nu se pot aduce precizări (Dr. Gr. Severeano, *op. cit.*, p. 7).

⁵⁸ Nu poate fi vorba aici de tumuli cu o structură distinctă ca cei din necropola tumulară a Histriei (Cf. P. Alexandrescu, *op. cit.*, p. 235–247) sau a Callatisului (informații Constantin Preda).

⁵⁹ Daremberg et Saglio, *Dictionnaire des antiquités*, vol. IV, partea a II-a, p. 1210.

în bazinul egeean încă din epoca minoică primitivă, cu aceleași componente: puț, rudiment de dromos, despărțit de camera funerară cu bolta joasă printr-un zid de pietre brute,⁶⁰ și, din sec. VI î.e.n. pe litoralul oriental al Mării Mediterane. Masiv sînt cunoscute și practicate la Panticapeea, în orașele asiatiche ale Bosforului și, mai apropiat, la Olbia.⁶¹ Aici, mormintele cu cameră practicate în pămînt, apar din a doua jumătate a sec. IV î.e.n. și își continuă evoluția de-a lungul întregii epoci elenistice și romane.⁶² Ele reprezintă aceleași caracteristici cu a mormintelor descoperite la Mangalia, singura deosebire fiind treptele cu care este prevăzut dromosul, trepte care se împuținează și chiar dispar spre sfîrșitul epocii elenistice.⁶³

După cîte cunoaștem, în spațiul vest pontic nu s-a descoperit pînă în prezent nici-o necropolă de epocă romană timpurie cu morminte similare celor descrise. Exceptînd mormintele de la Callatis descoperite anterior și care aparțin de necropola discutată, la Histria a fost descoperit un mormînt secundar de înhumare al unui copil, din a doua jumătate a sec. I e.n., atribuit sarmaților.⁶⁴ Mormîntul se compunea dintr-un puț de acces vertical la fundul căruia se găsea o nișă ce adăpostea scheletul și o prisă de pămînt, situată în fața ei. După înhumare, peste nișă și în dreptul prispei, au fost așezate pietre care despărțeau în acest fel groapa funerară de puțul de acces. La Tomis sînt semnalate morminte cu puț avînd la capătul terminal sau pe una din laturile lungi o nișă săpată bolțit; intrarea era de asemeni blocată cu țigle, cărămizi sau lespezi de piatră. Aceste construcții apar pentru prima dată în a doua jumătate a sec. III e.n., și au fost denumite „morminte în firidă” sau „morminte în nișă”⁶⁵.

Caracteristica de unitate a necropolei, rezultată din modul de concepție a mormintelor, este întărită de ritul și inventarul funerar.

Ritul de înhumare. Scheletele erau așezate întins pe spate, cu mîinile pe lîngă corp sau aduse pe bazin și cu picioarele întinse. Aici, ca pretutindeni în această perioadă⁶⁶, nu s-a ținut cont de o regulă în orientarea scheletelor, capul defunctului fiind orientat spre est (M.1, M.3, M.6, M.12) către vest (M.7, M.8, M.9) ori spre sud (M.13, M.16); în majoritatea mormintelor craniul a fost găsit chiar lîngă „zidul” de pietre, la intrarea în camera funerară.

Inhumarea s-a făcut în sicrie de lemn, a căror laturi erau prinse cu ajutorul cuielor de fier, de lemn (M.4, M.7, M.13) și de bronz (M.16 și

⁶⁰ Ibidem, p. 1211; întreg ansamblu este considerat un tip primitiv de „tholos”.

⁶¹ M. Parovici — Peșican, *Necropoli Olbii elenisticescogo vremeni*, Kiev, 1974, p. 38.

⁶² Ibidem, p. 212.

⁶³ Ibidem. Au fost publicate pînă acum doar mormintele de epocă elenistică descoperite la Olbia; cele de epocă romană fac subiectul unui alt volum care, din cîte cunoaștem, se află sub tipar.

⁶⁴ P. Alexandrescu, *op. cit.*, p. 281.

⁶⁵ V. Barbu, SCIV, 22, nr. 1, 1971, p. 53, fig. I, 7. Credem că o studiere mai atentă a inventarului funerar ar conduce, pentru unele morminte încadrate în acest tip, la o datare mai timpurie.

⁶⁶ André Van Doorselaer, *Les necropoles d'epoque romaine en Gaule Septentrionale*, *Dissertationes Archeologicae*, Brugge, 1967, p. 133.

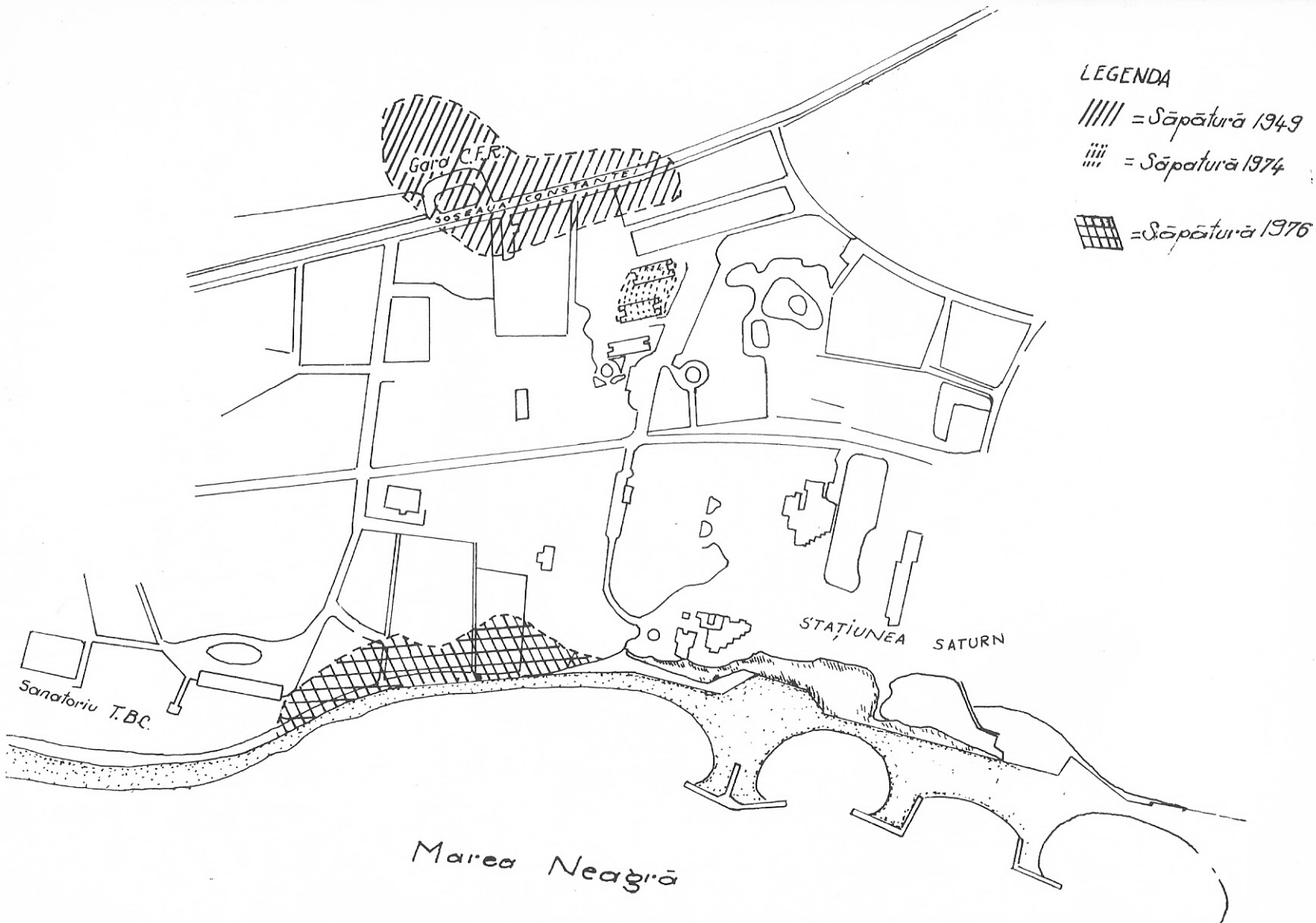

Fig. 1. Plan de ansamblu al necropolei.

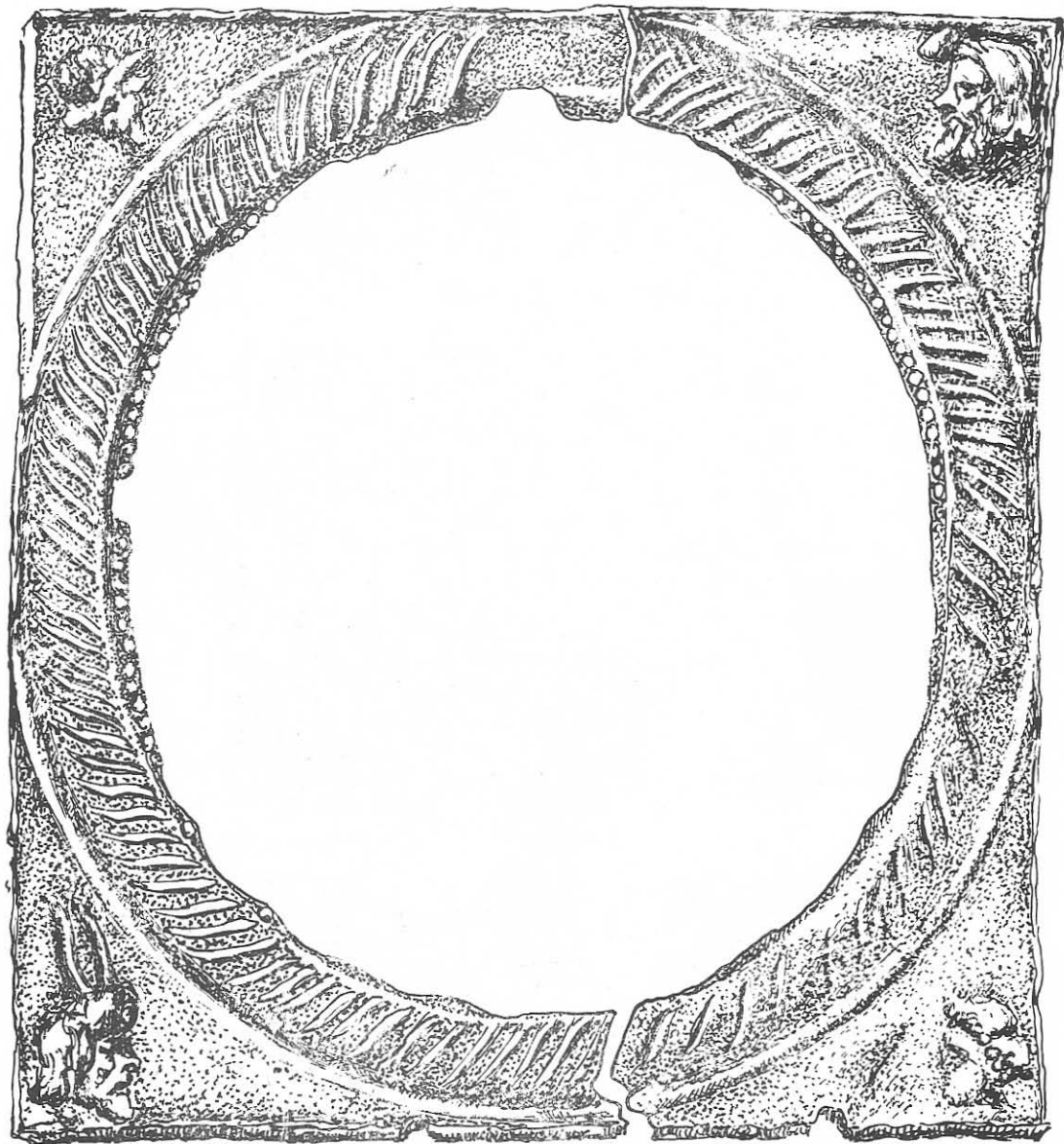
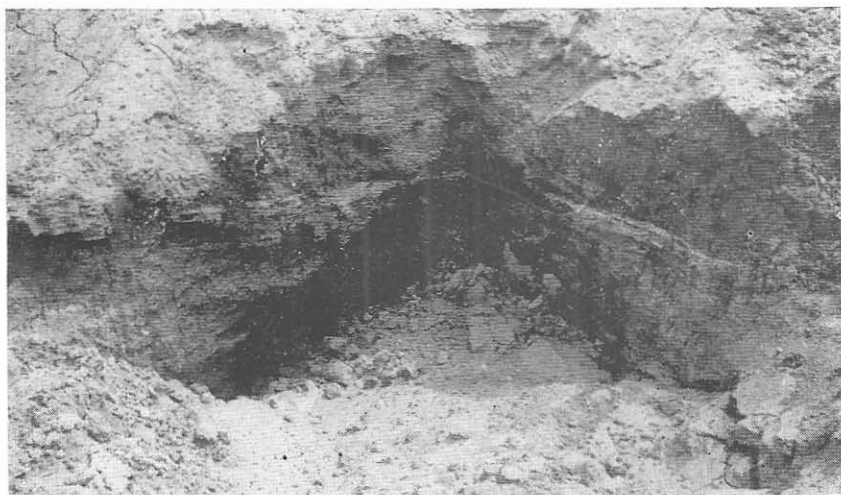

Fig. 2. Rama de plumb a unei oglinzi.

M 1.

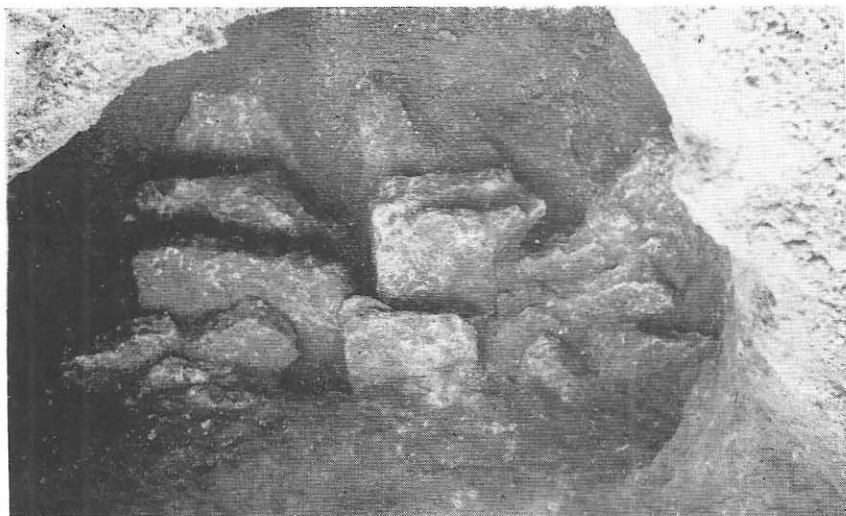

M 2.

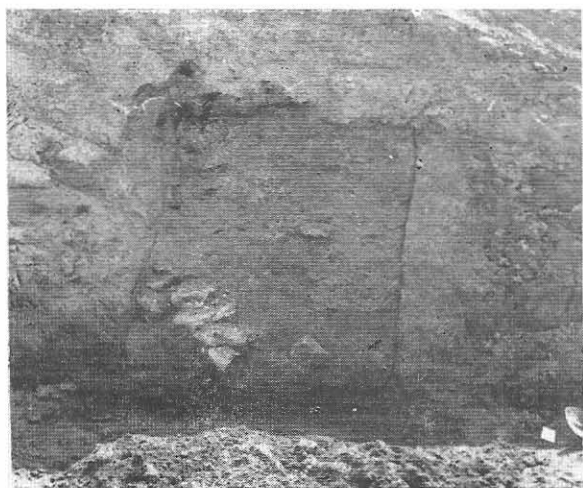

M 3.

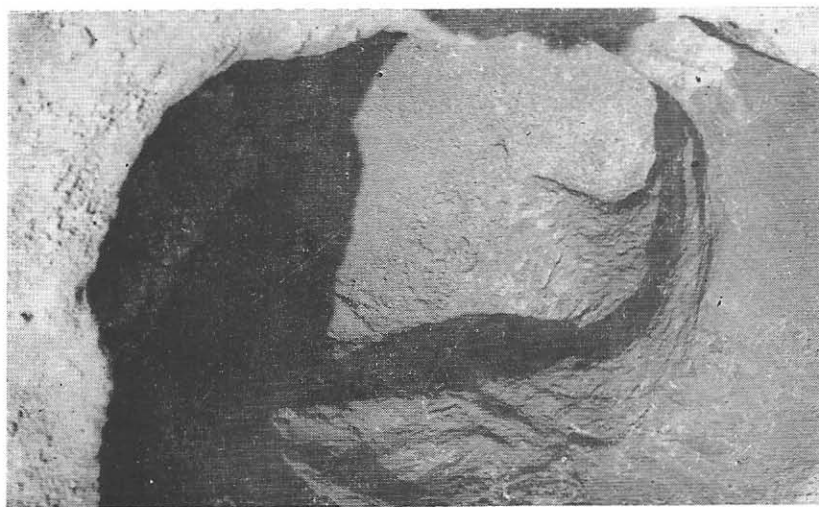
Planşa I.

M 4.

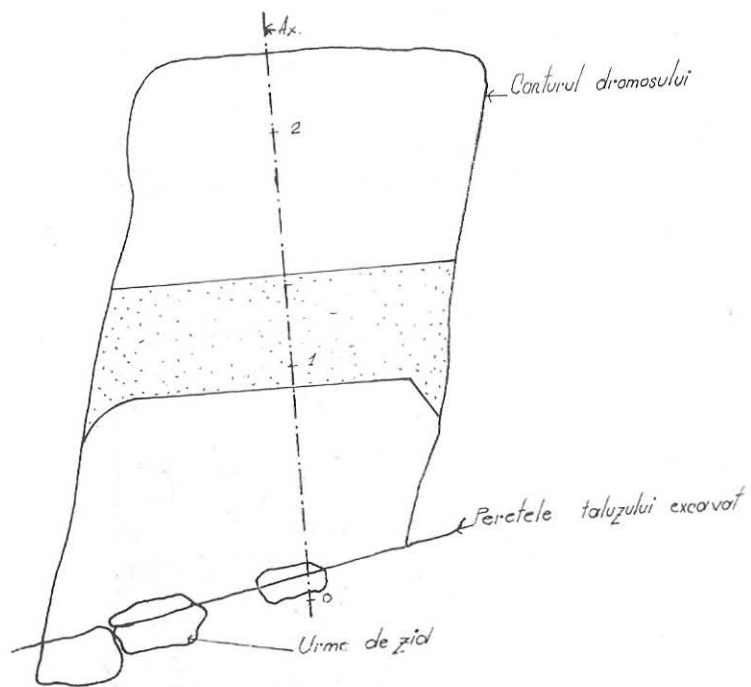

M 5.

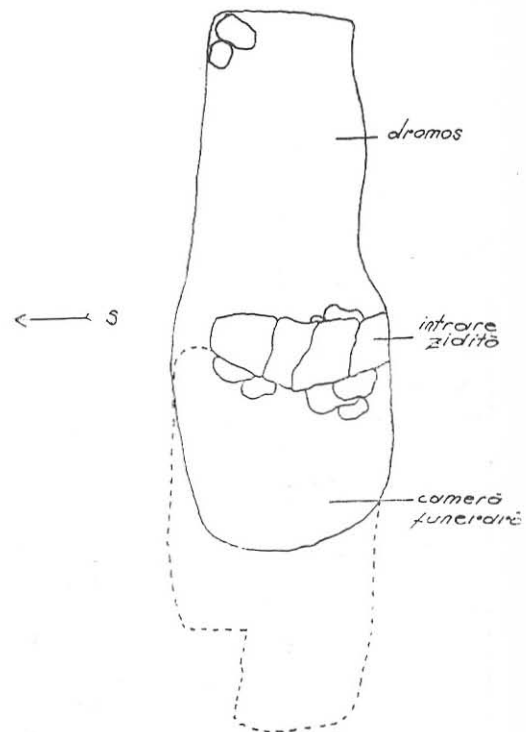
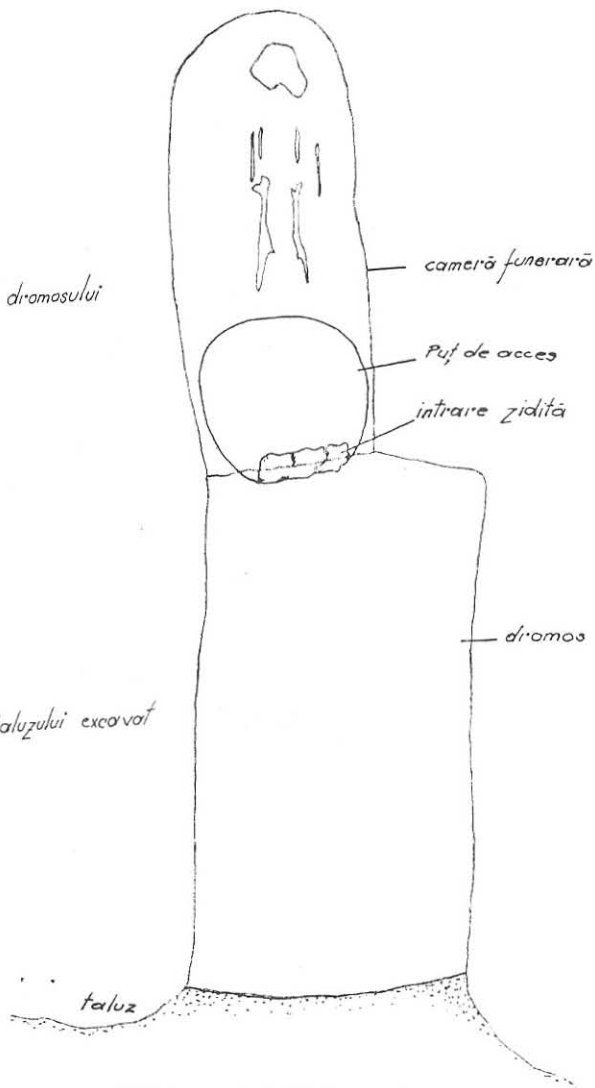

M 6.

Planşa II.

MANGALIA 1974
Saturn
M₂ - Grund

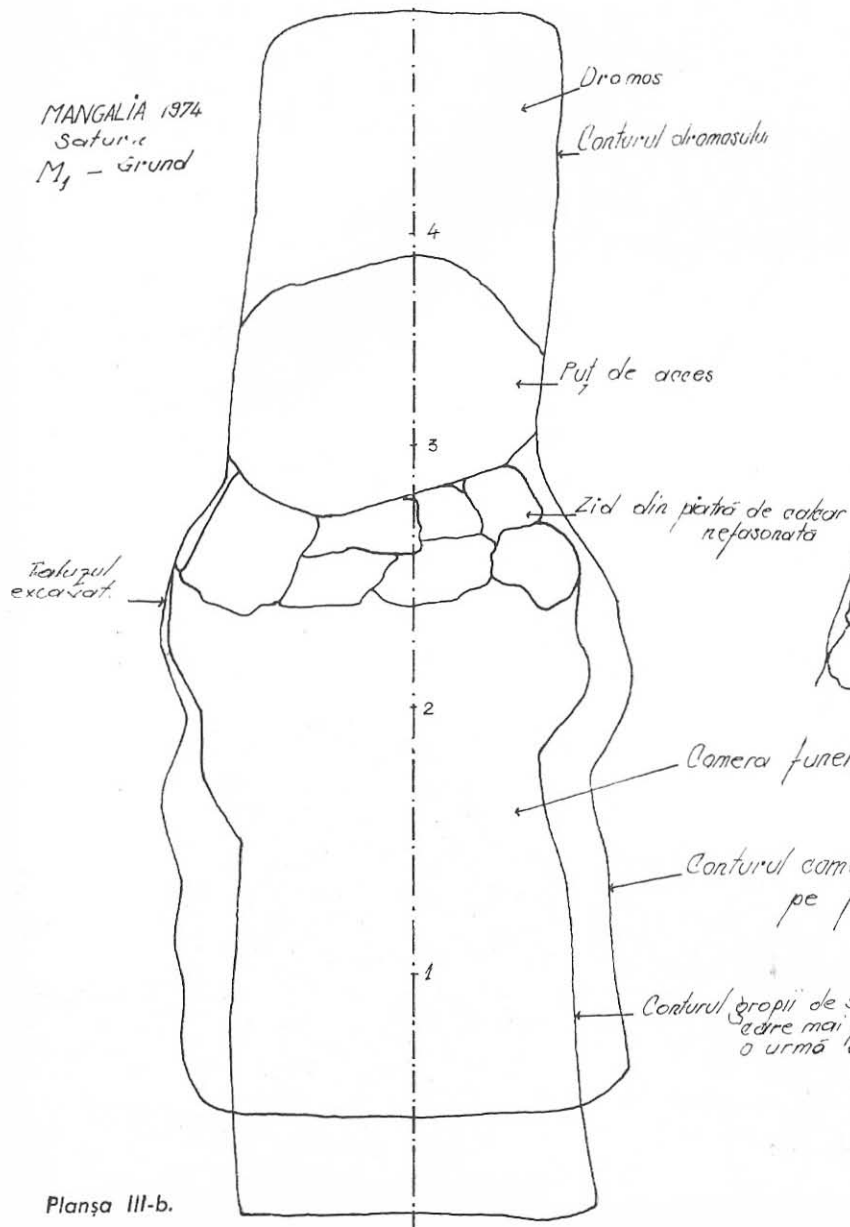

MANGALIA 1974
Saturn
M₆ - Grund

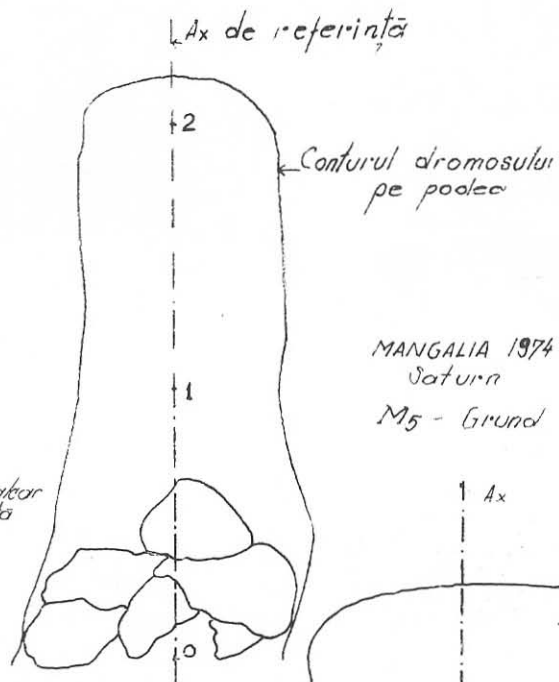
MANGALIA SATURN M₃ — Grund

Planșa III-a.

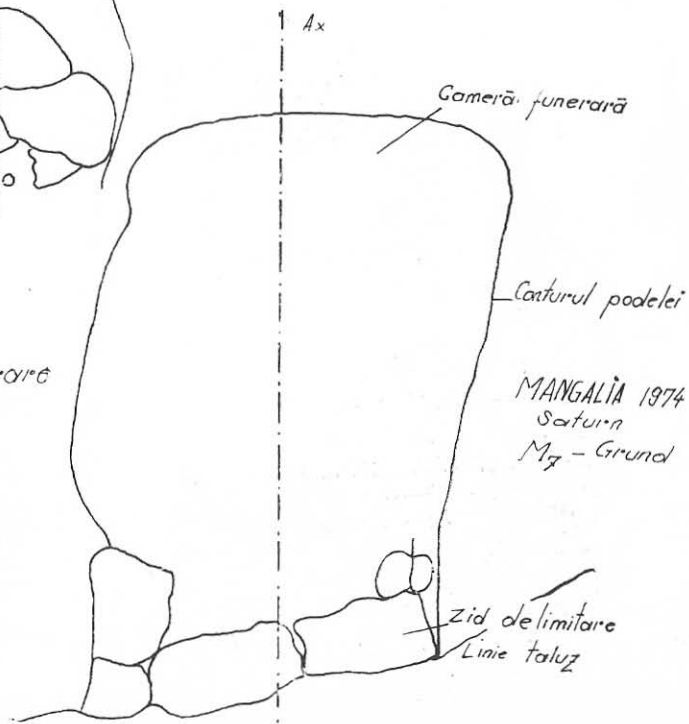
MANGALIA 1974
Saturn
M₄ - Grund

Ax de referință

MANGALIA 1974
Saturn
M₅ - Grund

MANGALIA 1974
Saturn
M₇ - Grund

1

2

3

4

5

6

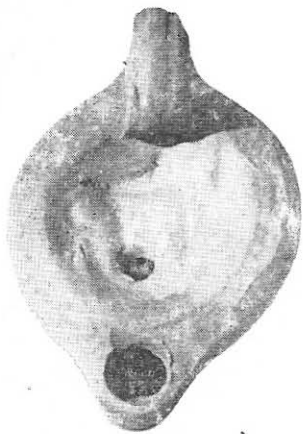

7

8

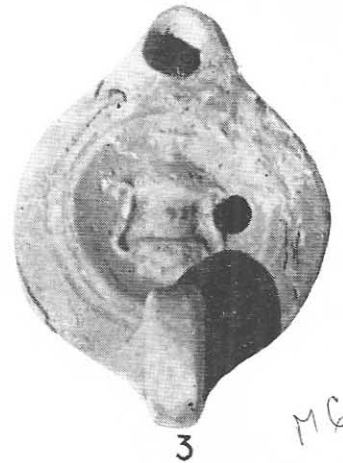
Plaua IV. Vase de ceramică.

1 M1

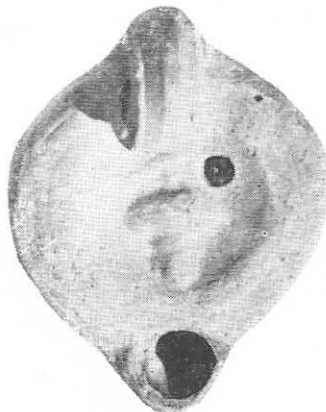
2

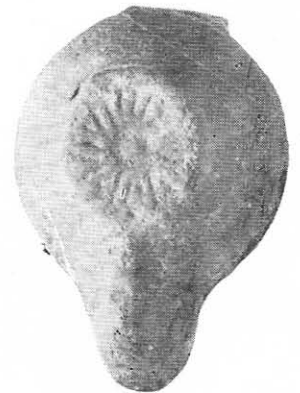
M6

1b

4

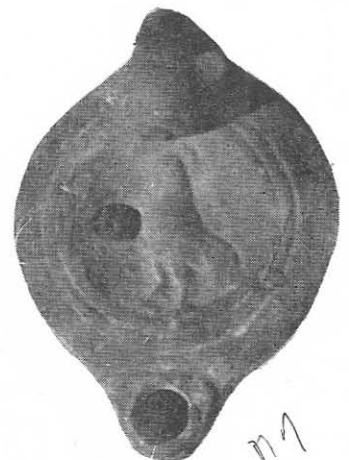
3b

5 M15

6 M13

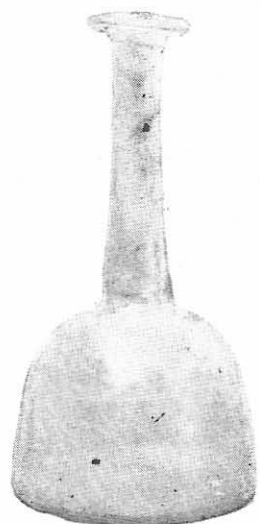
7 M1

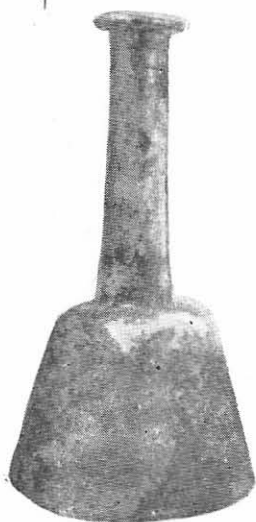
1

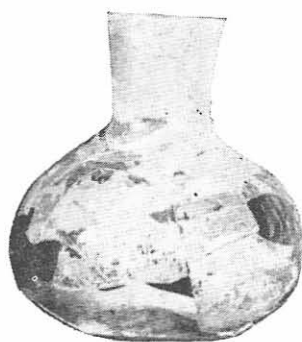
2

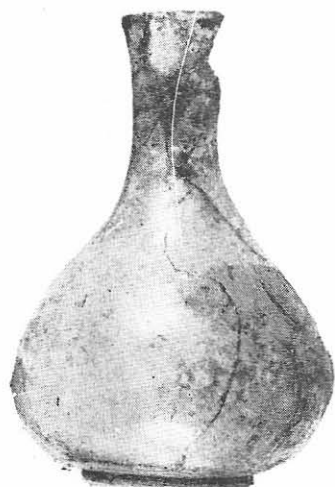
3

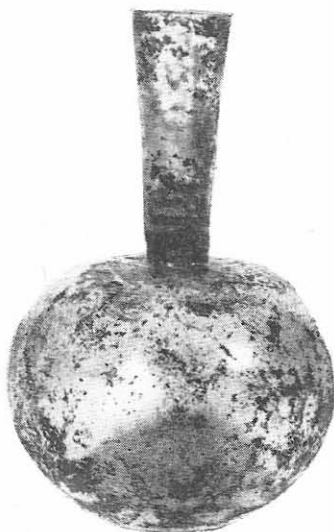
4

5

6

7

Plafşa VI. Vase de sticlă.

1

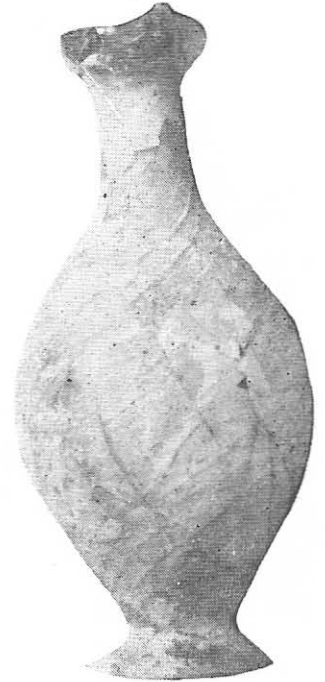
2

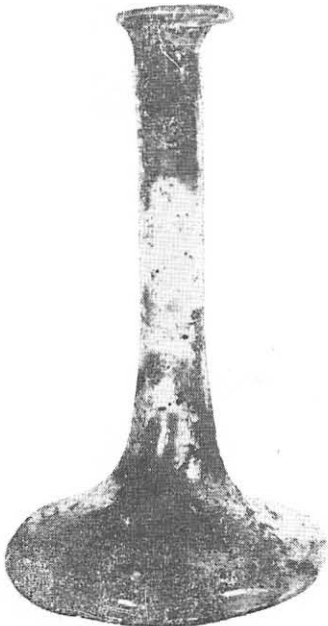
3

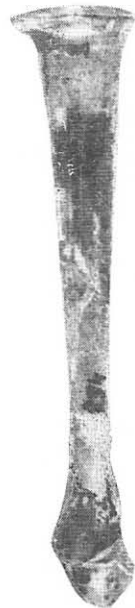
4

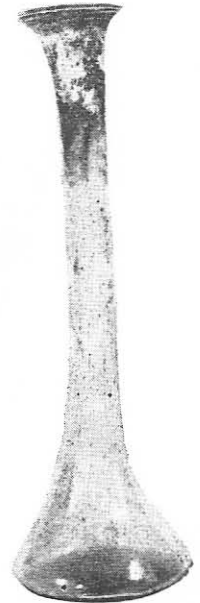
5

6

7

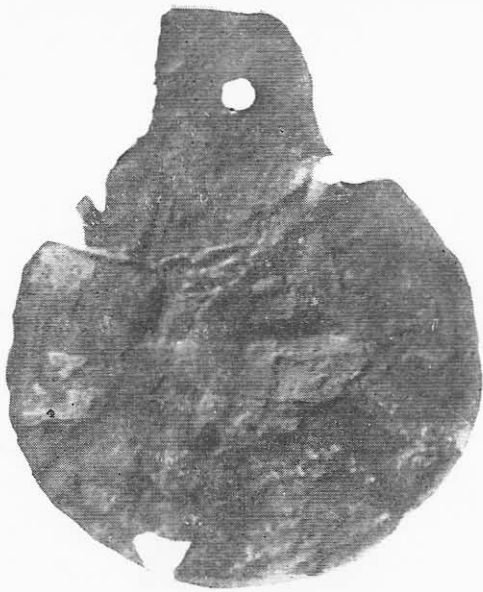

8

Planșa VI. Vase de sticlă.

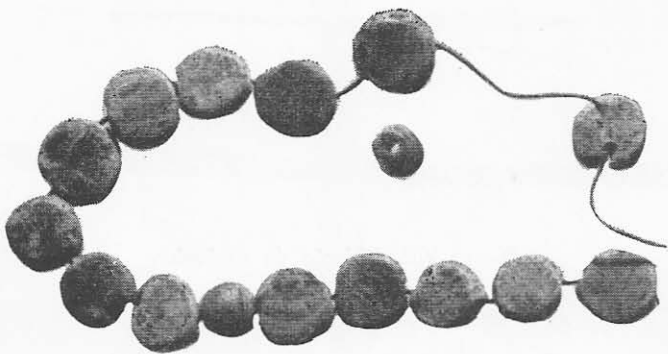
Planșa VIII. Obiecte de podoabă.

1

2

3

Plaușa IX. Obiecte sarmatice.

M.17), acestea din urmă aveau poate și un scop decorativ. În cazul mormintelor M.6, M.8 M.16, același sicriu adăpostea două sau trei schelete; jumătate din numărul mormintelor cercetate, cu încăperi funerare neafectate, aveau două (M.1, M.6) sau trei schelete (M.8, M.15, M.16), fiind vorba probabil, de persoane legate între ele prin raporturi de rudenie, așa numitele „morminte de familie”⁶⁷, foarte frecvente în întreaga epocă romană.

Inventarul funerar era grupat în jurul capului și la picioarele celor înhumați.⁶⁸ Numai obiectele de podoabă, casetele și cele cu o semnificație rituală deosebită⁶⁹ s-au găsit în alte puncte de-a lungul corpului.

Ceramica. În această necropolă vasele de lut nu sînt o componentă obligatorie a mobilierului funerar, înțeles în acest sens avînd-o vasele de sticlă. Descoperite în cinci din mormintele cercetate (M.2, M.7, M.9, M.14, M.15), reprezintă numai două din formele ceramicii de factură romană timpurie și anume, cănițe și urcioare.

Cănițele (pl. IV, 1, 3, 4, 5) tip clasic de tradiție elenistică⁷⁰, apar în mormintele de sec. II e.n. la Tomis, Callatis, Histria⁷¹ iar în Moesia inferioară la Oescus⁷².

Urcioarele, dintre care unul prevăzut cu guler (pl. IV, 6) utilizat numai ca vas funerar⁷³, sînt cunoscute în cea de-a doua jumătate a sec. II e.n. în provincia Dacia la Sucidava, Drobeta, Romula, ca și la Oescus⁷⁴ în inventarul unor morminte.

Opaițele, prezentate în fiecare mormînt, relevă semnificația lor apotropaică. Cu excepția unui singur opaiț – decorat cu vrej pe bordură (M. 17), a cărei evoluție începe mai de timpuriu⁷⁵, celelalte fac parte din categoria cu o largă răspîndire în sec. II–III e.n., a opaițelor cu ciocul cordiform⁷⁶. Din majoritatea variantelor atribuite acestui tip, determinate de modul diferit de ornamentare a discului și bordurii, sînt reprezentate în necropola callatiană cele cu taurul, cocoșul, strugurele, craterul cu torțile în prelungire, vulturul, gladiatorii în luptă, Nereida călare pe hipocamp. Argila grosieră ca și relieful ornamental neclar indică factura lor artizanală⁷⁷. Doar opaițul din M.1., cu taur pe disc și inscripția „ΔΙ” cel cu reprezentarea gladiatorilor din M.13 și, din M.17, opaițul cu vrej pe bordură, prin finețea lutului și a execuției par să provină din atelierele sucesorilor lui Euctemon⁷⁸.

⁶⁷ Cf. V. Barbu, *L'incineration et l'inhumation à l'époque romaine a Tomis*, Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums, Budapest, 1968, p. 375.

⁶⁸ Numai pentru mormintele 3 și 7, mai bine conservate, putem preciza că mobilierul funerar era deus în sicriu.

⁶⁹ Ne referim la obiectele tipic sarmatice.

⁷⁰ Henry S. Robinson, *Pottery of the Roman Period – chronology*, vol. V, în *The Athenian Agora*, Princeton, 1959, p. 84, pl. 7 G. 119 și G. 182; M. Bucovăla, Pontica, 2, p. 303, fig. 10.

⁷¹ Vezi nota 6.

⁷² T. Kovaceva, *Arheologia*, 4, 1968, p. 67.

⁷³ Gh. Popilian, *op. cit.*, p. 98, tip. 4.

⁷⁴ Ibidem.

⁷⁵ C. Ionomu, *op. cit.*, p. 17, tip. XVII.

⁷⁶ Ibidem, p. 18, tip. XX.

⁷⁷ Ibidem, p. 20.

⁷⁸ Ibidem, p. 20.

Vasele de sticlă, de o diversitate tipologică remarcabilă sînt prezente în inventarul tuturor mormintelor cercetate.

Categoria cea mai bine reprezentată este a *unguentariilor*, întîlnite aici în patru variante :

1. *Unguentarii* cu corpul în formă de clopot (pl. VI), au o largă circulație în sec. II-III e.n. ; sînt cunoscute în Dobrogea în necropolele de la Histria, Tomis și Callatis, iar în Moesia inferioară, la Șendreni și Odessos⁷⁹.

2. *Unguentarii* cu corp aplatizat, discoidal (pl. VII, 6), sînt semnalate în sec. II e.n. la Histria, Tomis și Callatis⁸⁰.

3. *Unguentar* de mici dimensiuni (Pl. VII, 7), corp ovoidal și gît lung mai larg la partea superioară, cunoaște o arie largă de răspîndire în sec. I, II, III e.n.⁸¹.

4. *Unguentar* cu corp conic și gît cilindric în prelungire (Pl. VII, 8) este cunoscut în sec. II-III e.n. și la Tomis.⁸²

Bolurile. Se întîlnește atît *bolul cu corp semisferic* și buza îngroșată inelar (pl. VII, 1)⁸³, cît și *bolul cilindric* cu buza abia schițată inelar. (pl. VII, 2)⁸⁴.

În categoria *vaselor cu gura pilnie* se include vasul cu gît larg și scurt (pl. VI 5) provenit din M. 3, oarecum similar cu un vas din Tomis⁸⁵, și un alt vas provenit din M.12, mai puțin cunoscut, dar care este datat în context cu monedă din timpul Hadrian, în prima jumătate a sec. II e.n.

Vasele „*decantar type*” sînt reprezentate atît de tipul cunoscut în Dobrogea, ornamentat cu fire de sticlă pe gît, des întîlnite la Tomis în sec. II-III e.n., și la Histria în mormînt datat sec. III-IV e.n.,⁸⁶ cît și de vase fără ornament de fir (pl. VII, 3) datate în necropola callatiană în prima jumătate a sec. II e.n. poate și în a doua jumătate a sec. II e.n.

Guttus. Se întîlnesc cele două variante cunoscute : — *guttus cu cioc* în prelungire și fără toartă. (pl. VII 4) asemănător celor descoperite la Tomis în sec. I-II e.n.⁸⁷ și *guttus cu toartă și cioc* aplicat, datate la Tomis în sec. II e.n.⁸⁸

În mod deosebit reține atenția *cana de mari dimensiuni* cu buza lobată, corp ovoidal și talpă oblică (pl. VII 5), care, prin manieră de execuție și ornament, pare să indice o proveniență italică.

Comparativ cu materialul ceramic și vitric, aflat din abundență în mormintele de care ne ocupăm, *obiectele de podoabă* sînt rare și comune. Dintre bijuterii menționăm cei doi cercei de aur, unul din sîrmuliță de aur similar cu cerceii descoperiți la Tomis și Adamclisi în morminte de sec. II

⁷⁹ Vezi nota 7.

⁸⁰ Vezi nota 49.

⁸¹ Vezi nota 48.

⁸² Vezi nota 14.

⁸³ Vezi nota 23.

⁸⁴ Vezi nota 27.

⁸⁵ Vezi nota 13.

⁸⁶ Vezi nota 44.

⁸⁷ Vezi nota 15.

⁸⁸ Vezi nota 32.

e.n.⁸⁹, și altul cu disc și picior de prindere (pl. VIII, 1) care prezintă asemănări cu cerceii din sarcofagul de la Callatis⁹⁰ și Noviodunum⁹¹. Apar de asemeni inele de bronz, unul din ele cu gemă reprezentînd Victoria înaripată⁹² (pl. VIII, 3), precum și verigi de argint ornate cu bucle în spirală sau cu capetele petrecute (pl. VIII, 5). Mai deosebită este rama de plumb a unei oglinzi⁹³, decorată la colțuri cu capete de satiri (fig. 2).

În contextul mormintelor au apărut cîteva obiecte mici, componente a unor piese care între timp s-au degradat — mai ales casete — dar care trebuiesc amintite în vederea obținerii unei priviri de ansamblu cît mai complete asupra mobilierului funerar utilizat. Prezența în M. 15 a numeroase bucățele de lemn ornamentate cu ținte, la un loc cu balama, închi-zătoare și cheiță de bronz, elemente care, disparat, apar și în alte încăperi funerare (M. 1 și M. 6), indică practicarea depunerii lîngă corpul celui înhumat și în cadrul acestei necropole a unor casete de lemn⁹⁴; plăcuțele de os șlefuit din M. 3 și M. 16 par să fi ornamentat prin încastrarea lor, dacă nu cutii de lemn — cum e cazul casei din sarcofagul descoperit la Mangalia⁹⁵ — atunci un alt obiect perisabil de același gen-penar, pîcsidă.

O noutate pentru Callatis este descoperirea în trei din mormintele acestei necropole a unor obiecte tipic sarmatice. Oglinda metalică cu tamga (pl. IX, 1) găsită în M. 3, este de tipul obișnuit, frecvent întîlnit la sarmații din stepele nord-pontice în sec. II-III e.n.⁹⁶ Lîngă scheletele de copii din M. 6 și M. 16 a fost depus cîte-un clopoțel de bronz, de formă conică, identici cu cei descoperiți la Gabăra și Ulmeni⁹⁷. Mărgelele de lapislazuli, provenite din aria Golfului Persic, sînt frecvente de asemeni în mormintele sarmaților⁹⁸.

Din punct de vedere cronologic monedele alcătuiesc un lot unitar. Exceptînd moneda emisă pentru Drusus, celelalte aparțin epocii antoni-niene, mai multe fiind emise în vremea lui Antoninus Pius. Cea mai tîrzie

⁸⁹ Material lîediat din tezaurul Muzeului de arheologie Constanța. Cercul identic descoperit la Adamclisi provine dintr-un mormînt de incinerare datat în sec. II e.n.

⁹⁰ A. Rădulescu, E. Coman, C. Stavru, *op. cit.*, p. 263, pl. VI, 2, cercei datați la jumătatea sec. II e.n.

⁹¹ E. Bujor, *Dacia*, NS, 4, 1960, p. 529, fig. 3, 1-2.

⁹² Vezi nota 39.

⁹³ Astfel de oglinzi cunoscute în întreaga arie a imperiului roman încă din sec. I e.n. (Cf. D. Tudor, *Oglinzi romano-bizantine din plumb și sticlă găsite în România*, Extras din volumul omagial închinat I.P.S. Nicodim, Patriarhul României, la împlinirea vîrstei de 80 de ani, — București, 1964, p. 6 ; sînt semnalate la Callatis (cf. A. Rădulescu, E. Coman, C. Stavru, *op. cit.*, p. 261), în sec. II e.n., și la Soporul de Cîmpie o oglindă de sticlă cu rama de plumb ornamentată (Cf. D. Protase, I. Tigăra, *Materiale*, 6, p. 387, fig. 5, 14).

⁹⁴ A. Rădulescu, E. Coman, C. Stavru, *op. cit.*, p. 254, pl. I, 1a și 1b, 2a și 2b.

⁹⁵ Ibidem.

⁹⁶ Cf. E. I. Solomonik, *Sarmatschie znachi Severnogo priceornomoria*, Kiev, 1959, p. 36.

⁹⁷ Vezi nota 19.

⁹⁸ Cf. Gh. Bichir, *Les Sarmates sur le territoire de la Roumanie*, în, Actes du VIIIe Congrès International des sciences préhistoriques et protohistoriques, I, Beograd, 1971, p. 279.

piesă databilă este din timpul lui Commodus. Monedele callatienne pseudoautonome cu capul lui Heracles sînt și ele datate de Constantin Preda⁹⁹ tot în vremea lui Antoninus Pius.

În stadiul actual al cercetărilor, primele înmormîntări din această necropolă par să fi avut loc în a doua jumătate a sec. I e.n.¹⁰⁰, restul mormintelor datîndu-se în sec. II e.n., poate și început de sec. III e.n. Cînd și-a încetat necropola existența și dacă limita cronologică tîrzie depășește cu mult sfîrșitul sec. III e.n. este greu de precizat fără întreprinderea în viitor a noi cercetări.

Pentru a fixa locul acestei necropole callatienne în ansamblul vieții spirituale din perioada incipientă romană este necesară o rezumativă trecere în revistă a modalităților de rit funerar care caracterizează și alte necropole sau descoperiri similare din Dobrogea.

În necropola tumulară de la Histria se constată în această perioadă o continuitate a formelor rituale¹⁰¹; incinerarea predomină iar înhumările, sporadice, sînt practicate în gropi simple¹⁰² sau cu protecție de țigle¹⁰³. Birituale sînt și necropolele tomitane, în care mormintele de înhumare obțin preponderență abia la sfîrșitul sec. II e.n.; întîlnim înhumări în gropi simple cu și fără sicriu, în lespezi de calcar sau în sarcofage¹⁰⁴, forme care, de altfel, caracterizează și necropola tumulară din nord-vestul orașului Mangalia unde ritmul funerar este mixt¹⁰⁵.

Deși nu se pot stabili similitudini cu necropolele de sec. I-II e.n. din Dobrogea și, după cît cunoaștem, nici cu cele aparținînd altor cetăți vest-pontice, existența în acest areal și a altor necropole cu ritul în exclusivitate de înhumare nu ar fi un fapt istoric imposibil. Un indiciu în acest sens este larga răspîndire a mormintelor în firidă sau în nișă începînd din a doua jumătate a sec. III e.n. la Tomis, care par reluarea aceluiași tip constructiv de la Callatis. Deși de o formă mai rudimentară, fără comportament de acces (dromos), la care s-a renunțat ca la un element suplimentar, ele păstrează încăperea funerară cu intrarea blocată de pietre sau

⁹⁹ Constantin Preda, SCN, 2, 1958, p. 119.

¹⁰⁰ În raportul prezentat de E. Condurachi și colab., *op. cit.*, p. 84, se menționează doar că inventarul mormintelor din zona Depozitului de carburanți (Competrol), „este caracteristic sec. I-II e.n.”

¹⁰¹ P. Alexandrescu, *op. cit.*, p. 281.

¹⁰² *Ibidem*, p. 222, mormîntul XXVII³; p. 224, XXVII⁶ și altele.

¹⁰³ *Ibidem*, p. 223, mormîntul XXVII⁴.

¹⁰⁴ Cf. V. Barbu, SCIV, 22, nr. 1, 1971, p. 51-55.

¹⁰⁵ Săpăturile de salvare din anii 1948-1949 (Cf. E. Condurachi și colab., *op. cit.*, p. 84), semnalează în această necropolă două morminte de incinerare și trei de înhumare, dintre care unul în lespezi rectangulare de calcar iar altul cu protecție de țigle. Despre alte morminte de incinerare în tumuli - material inedit - ne-a informat Constantin Preda, căruia îi mulțumim călduros. În anul 1974, N. Cheluță Georgescu și Elena Bărlădeanu, au efectuat o săptămină de salvare într-un tumul - material inedit - care avea o cameră funerară centrală, construită din lespezi rectangulare de calcar, înconjurată de morminte secundare în lespezi; ritul practicat era înhumarea.

țigle și puțul de acces. Evoluția lor ascendentă de-a lungul întregului secol IV, când firida se transformă într-un adevărat cavou pentru întreaga familie, ajungând să adăpostească cinci pînă la opt persoane¹⁰⁶ iar, într-un stadiu mai avansat numărul firidelor să crească prin dispunerea lor în cruce¹⁰⁷, vine să întărească ipoteza că, departe de a fi abandonate, tipul mormintelor practicate în leos, cu puț și cameră funerară, apărute în contextul cel mai timpuriu la Callatis, au fost preluate și practicate la Tomis și poate și în alte necropole ale Pontului Euxin.

Este cunoscută viața politică, economică și culturală activă pe care a dus-o Callatisul în epoca elenistică și la începutul stăpînirii romane în aceste regiuni. Cu toate acestea, practicarea masivă și timpurie a înhumației de către callatienii, încă de la sfîrșitul sec. I e.n., într-o vreme în care înhumația abia se înstăpînea la Roma iar în restul imperiului începu să capete preponderență doar în apropierea marilor aglomerări umane¹⁰⁸, apare ca o excepție. Populația autohtonă, puternic elenizată, nu putea fi atît de receptivă la înnoirile pe plan spiritual aduse de cucerirea romană, mai ales că, în acest sens, aveau prea puțin de primit. Conservatorismul lor în păstrarea tradițiilor de rit este evidențiat de necropola tumulară care a funcționat în primele trei secole ale erei noastre la Callatis și în care sînt surprinse pînă spre sfîrșitul sec. III morminte de incinerare.

În acest caz, necropola de înhumație nu poate fi atribuită decît unui grup etnic distinct de masa callatienilor autohtoni și anume, unei populații venită și stabilită aici la începutul stăpînirii romane.

Se știe că cele mai vechi inscripții care atestă nume romanice în orașele grecești provin de la Callatis, unele încă de la mijlocul sec. I e.n.¹⁰⁹ Numărul elementelor romanizate pare să fi crescut considerabil la sfîrșitul sec. I e.n., astfel că, în timpul domniei lui Traian, îi găsim constituiți într-un *conventus ciuicum Romanorum*¹¹⁰.

În studiul actual al cercetărilor desigur că nu se pot face precizările dorite asupra originii lor ; dar, la Callatis, port și centru comercial prosper, cu întinse și îndelungate legături în arealul Asiei Mici, pare posibil și firesc ca elementul preponderent venit să fie cel oriental.

Nu vom stăruii asupra influenței pe care au avut-o concepțiile religioase ale căror purtători erau la Roma și în aria întregului imperiu roman. Cultele lor „misterice” sau „cu misterii” care cereau ritualul înhumației, pătrund în orașele dobrogene încă din epoca elenistică, dar vremea marii lor răspîndiri sînt primele veacuri ale erei noastre¹¹¹. La Callatis, chiar dacă nu au putut impune încă de la început majorității populației autohtone credințele lor, le-au practicat, o dovadă în acest sens fiind

¹⁰⁶ Cf. V. Barbu, *op. cit.*, p. 53.

¹⁰⁷ Cf. N. Cheluță-Georgescu, *Pontica*, 7, 1974, p. 370.

¹⁰⁸ Andre Van Doorselaer, *op. cit.*, p. 36.

¹⁰⁹ E. Doruțiu-Boilă, *Populația Dobrogei în epoca romană (sec. I-III)*, rezumatul tezei de doctorat, București, 1974, p. 14 ; Alexandra Ștefan, *Dacia*, NS, 19, 1975, p. 166.

¹¹⁰ A. Rădulescu, *St.Cl.*, 4, 1962, p. 275.

¹¹¹ D. M. Pippidi, *D.I.D.*, I, p. 322.

numeroasele reprezentări ale Cybelei ¹¹² și — s-ar putea — și tipul constructiv al mormintelor în discuție.

Un alt element etnic care-și semnalează existența la Callatis în această perioadă este cel sarmatic. Nu putem interpreta ca accidentală descoperirea oglinzii metalice cu tamga, a clopoșilor și mărgelilor de lapislazuli deoarece, prezența în morminte arată că și-au păstrat destinația lor specifică pe care, în mediul callatian, nu le-o puteau da decât populația purtătoare.

Prezența sarmaților la Callatis în a doua jumătate a sec. I și sec. II e.n. este plauzibilă dacă avem în vedere atât descoperirile anterioare din Dobrogea — de la Histria, Tomis, Piatra Frecăței ¹¹³, — cât și știrile rămase de la Ovidiu ¹¹⁴.

Este greu de presupus o pătrundere masivă a sarmaților pînă la Callatis care să nu fi lăsat urme mai pregnante în arealul nordic al Dobrogei. Cît timp descoperirile atribuite lor rămîn dispartate nu putem emite, decît cu titlu de ipoteză, o înaintare a unui grup sau grupuri de alani, puțin numeroase, a căror membrii au fost angajați de către oraș ca mercenari ¹¹⁵, ceea ce a determinat stabilirea lor aici. În acest sens pledează bogăția inventarului funerar descoperit în morminte care denotă o prosperitate materială neîntîlnită în descoperirile similare din zonele apropiate.

Nu ar fi exclus ca aceștia să-și fi adus o contribuție substanțială la împămîntenirea ritului de înhumare și a tipului de construcție funerară descris, mai ales că, la Panticapeea și în orașele asiatice ale Bosforului (Phanagoria), ¹¹⁶ apariția acestui tip de mormînt încă din sec. III î.e.n. este pus direct pe seama procesului de sarmatizare a regiunii. Cert este că, la Olbia, în sec. II-I î.e.n. ¹¹⁷, ei practicau înhumarea în așa numitele „morminte cu criptă”, asemănătoare celor din necropola callatiană.

Sînt necesare noi dovezi, cunoștințe mai vaste asupra originii și vieții spirituale a elementelor etnice care vor popula Dobrogea în cursul secolelor I și II e.n., pentru a putea concluda dacă necropola aparține populației romanizate orientale ori sarmaților. Mai plauzibil ar fi ca, sarmații veniți din stepele nord-pontice să fi găsit la populația romanizată de aici trăsături comune pe planul practicilor funerare, ceea ce a grăbit alinierea sau poate chiar romanizarea lor într-o perioadă relativ scurtă.

Numeroasele probleme ridicate de necropola de la Callatis sînt de parte de a fi elucidate. Semnalarea prezenței ei confirmă și pe plan arheologic numeroasele știri epigrafice care indică un mare număr de cetățeni romani sau romanizați la Callatis, încă din cursul sec. I e.n., și, mai ales, documentează prezența sarmaților în sudul Dobrogei. Cercetările viitoare vor confirma sau nu unele ipoteze pe care ne-am permis a le emite aici, ceea ce va însemna un nou pas în cunoașterea trecutului istoric al Callatisului și implicit, al Dobrogei, în perioada romană timpurie.

¹¹² Cf. G. Bordenache, *Dacia*, NS, 4, 1960, p. 501, fig. 13, 1—4.

¹¹³ Gh. Bichir, *Peuce*, 2, 1971, p. 137.

¹¹⁴ *Tristia*, V, 7, 13.

¹¹⁵ Idee Gh. Bichir

¹¹⁶ Apud M. Parovici-Peșican, *op. cit.*, p. 212.

¹¹⁷ *Ibidem*, p. 37.

RÉSUMÉ

À PROPOS D'UNE NÉCROPOLE DE HAUTE-ÉPOQUE ROMAINE A CALLATIS

Au cours de l'année 1974, de grands travaux de construction ont été effectués dans la zone comprise entre la station actuelle de Saturn et le nord de la ville de Mangalia, à environ un kilomètre et demi des murs de l'antique Callatis. Plusieurs tombes à inhumation d'un caractère à part ont été mises au jour à cette occasion. Il s'agit du type de sépultures avec puits, dromos et chambre funéraire, creusées dans le loess.

En 1976, des tombes analogues ont été dégagées au bord de la mer à cinq cents mètres à peu près plus à l'est que le premier groupe. Ajoutées à deux autres découvertes précédentes faites dans la même zone, ces tombes sont l'indice certain de l'existence sur les lieux d'une nécropole romaine de haute-époque, au rite exclusivement à inhumation, trait qui la distingue nettement des autres nécropoles attestées jusqu'à présent en Dobroudja, d'un caractère birituel (inhumation et incinération).

Le trait caractéristique de cette nécropole réside dans l'étonnante unité de style de ses monuments funéraires, du rituel de l'inhumation, du mobilier funéraire, aussi riche que varié. Plusieurs traits communs se dégagent des tombes déjà explorées :

1. Les constructions funéraires ont été pratiquées dans la couche de loess, sans aucune consolidation du terrain ; la chambre funéraire a été isolée, après l'inhumation, de ses voies d'accès — le vestibule et le puits oblic — par un mur en pierre calcaire. Les mesures des voies d'accès et des pièces funéraires indiquent une idée très nette de leur destination pratique, par exemple : la longueur des pièces funéraires était en rapport avec la longueur des bières qu'elles étaient censées recevoir, alors que leur largeur variait en fonction du nombre des inhumés.

2. La chambre funéraire pouvait contenir 1-4 squelettes, dans leur majeure partie allongés à plat, sur le dos, les mains le long du corps ou ramenées sur le bassin ; ces dépouillers reposaient dans des bières de bois. Comme partout ailleurs à cette époque, les défunts étaient déposés dans leurs tombes sans avoir en vue une direction déterminée — leur tête étant tantôt dirigée vers l'est, tantôt vers l'ouest.

3. Chaque dépouille humaine s'accompagne de son propre mobilier funéraire. Les lampes, les récipients de verre, les monnaies ne font défaut à aucune tombe.

La poterie, peu nombreuse, est illustrée par les types classiques — petites cruches, cruchons, amphorettes — si fréquents dans les nécropoles de Tomis, Callatis, Histria, Piatra Frecăței.

D'une signification apotropaïque nettement marquée s'avère les lampes, trouvées en grand nombre dans chaque tombe. Elles appartiennent au type à bec cordiforme et sont de production courante, tomitaine.

Souvent, les tombes contiennent aussi des récipients de verre : pots d'onguent en forme de cloche, vases à la panse sphérique aplatie surmontée d'un col cylindrique ou en entonnoir, ampoules, bols, hémisphériques, un *guttus* et une carafe.

La catégorie des objets de parure se compose de boucles d'oreille d'or ou de bronze, bagues de fer et de bronze, dont l'une avec une gemme, anneaux d'argent, perles en pâte de verre dorée, miroirs de bronze ou de plomb, aiguilles en os ou en argent, petits boutons de bronze.

Quelques tombes ont livré des objets d'une note à part, à savoir : un miroir de bronze à tamga (M 3), des perles en lapislazuli et une clochette de bronze (M 6), une autre clochette de bronze (M 16) typiquement sarmatiques.

Les monnaies de bronze sont de la catégorie des émissions du IIe siècle de n.è. La plus ancienne remonte à l'époque de l'empereur Trajan, alors que la plus récente est de Commode.

Grâce aux fouilles pratiquées jusqu'à présent on est arrivé à délimiter avec une certaine approximation l'aire de cette nécropole. D'autre part, son étude d'un point de vue comparatiste a mieux souligné son caractère exceptionnel.

Des tombes plus ou moins analogues, si l'on laisse de côté celles mises au jour à Callatis en 1927, 1948-1949 et qui se rattachent à cette même nécropole, ont été signalées à Histria — une tombe à inhumation de la seconde moitié du Ier siècle, attribuée aux Sarmates — et à Tomis — de la seconde moitié du IIIe siècle de n.è.

Les documents épigraphiques déjà connus relèvent la présence de plusieurs groupes de citoyens romains à Callatis dès le commencement du IIe siècle de n.è. Au point de vue archéologique, les monuments funéraires de la nécropole de haute époque romaine viennent recouper ces renseignements, avec des témoignages concrets de la vie matérielle et spirituelle de ces éléments ethniques romains. Il reste aux recherches futures d'élucider l'origine et le rôle tenu à Callatis par les éléments sarmatiques, dont l'existence au IIe siècle de n.è. est indéniable.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. I Le secteur des découvertes de la nécropole callatienne.

Pl. III Le plan des tombes explorées en 1974.

Pl. IV Céramique trouvée dans la tombe M.

Pl. V Lampes en terre cuite.

Pl. VI-VII Récipients de verre.

Pl. VIII Objets de parure : boucles d'oreille, bagues, anneaux d'argent, aiguilles, en os ou en argent, boutons de bronze, perles.

Pl. IX Objets de culte sarmatiques trouvés dans les tombes M 3, M 6, M 16 : 1 miroir de bronze à tamga ; 2 clochettes de bronze ; 3 perles de lapislazuli.

DACO-ROMANII LA CURBURA CARPAȚILOR

Cu multe decenii în urmă Vasile Pârvan căuta să dovedească faptul că procesul de simbioză, amestec și influențe reciproce, de natură materială și spirituală s-a consumat în chip nemijlocit și continuu între populația geto-dacică și romani.

Fenomenele complexe de simbioză daco-romană erau descifrate la vremea aceea de către Vasile Pârvan și alți învățați în lumina izvoarelor scrise și a lecturii inscripțiilor. Cele intuite de Vasile Pârvan au fost dovedite pe calea arheologică în răstimpul dintre cele două războaie mondiale de Gh. Ștefan care a cercetat la Drajna de Sus, jud. Prahova, un castru roman în cuprinsul căruia a descoperit numeroase vestigii geto-dacice în amestec cu cele romane¹.

Cu două decenii în urmă o atare situație a fost întâlnită și la Tîrgșorul Vechi, jud. Prahova, unde în perimetrul unui complex thermal aferent unui castru, ca și în cuprinsul unor lagăre de muncă romane, situate în vecinătatea incintei voievodale tîrgșorene, au fost găsite vestigii geto-dacice laolaltă cu materiale romane, probînd în chip indubitabil faptul că în cuprinsul și preajma castrelor ridicate de Traian și armatele sale, în zona colinară munteană, triburile geto-dacice au trăit și muncit alături de romani².

Prin cercetări noi au fost obținute elemente de ordin arheologic cîștigate în urma analizelor și observațiilor stratigrafice, la care s-a adăugat folosirea metodei comparării materialelor.

În felul acesta a fost deschisă posibilitatea înțelegerii a numeroase aspecte legate de raporturile social-economice și juridice dintre geto-daci și romani. Pentru a exemplifica cele afirmate ne mulțumim a sublinia fap-

¹ Gh. Ștefan, *Le camp romain de Drajna de Sus*, în *Dacia*, 11-12, 1948, p. 115-144.

² La Drajna de Sus au fost descoperite materiale de certă factură geto-dacică în amestec cu cele romane. O atare situație poate chiar mai concludentă o avem documentată la Tîrgșor, jud. Prahova, unde în lagărele de muncă din preajma termelor și castrului au fost găsite vestigii geto-dacice laolaltă cu cele romane.

tul potrivit căruia, geto-dacii din regiunea de care ne ocupăm, alături de cei din Dacia romană, au preluat din arsenalul ceramic roman specia ceramicii din pastă nisipoasă care atît ca forme, cît și prin calitățile sale uzuale a fost preferată altor categorii ceramice³.

Un alt exemplu ilustrativ constă în preluarea obiceiului de a depune în morminte monede potrivit unei moșteniri mai vechi greco-romane, legată de trecerea Styxului sau Obolul lui Charon.

Constatările de care am amintit capătă greutate dacă ținem seama de conservatorismul și tradiționalismul care caracteriza societatea geto-dacică în ceea ce privește, atît cultura materială cît și cea spirituală.

Anii 118–120 marchează momentul în care puterea romană din motive strategice și economice este nevoită să se replieze pe linia limesului alutan. În perioada la care ne referim în zona de cîmpie a Munteniei, pătrund dinspre stepele nord-pontice, sarmații roxolani și alanii timpurii, care vor intra în chip firesc în contact direct cu carpicii din Moldova și dacii liberi din Muntenia⁴.

Intensificarea cercetărilor din ultima vreme a îngăduit cartarea antichităților de caracter sarmatic. Așa după cum s-a mai arătat la vest de limesul transalutan nu au fost reperate încă antichități sarmatice grupate compact⁵. Faptul s-ar putea explica prin aceea că la data la care ne referim romanii din Dacia Inferior, controlau teritoriul dintre Olt și limesul transalutan.

Cu toate acestea în perioada în care ne aflăm la granițele imperiului, încep să se miște numeroase populații atrase de mirajul Romei și începuturile crizei în care cădea Imperiul roman.

În ultima vreme, în regiunea de la curbura Carpaților alături de dacii liberi din Muntenia sînt semnalate și fixări de carpi de pildă la Gura Nișcovului și la Izvorul Dulce, jud. Buzău⁶. În această perioadă în cadrul coalițiilor organizate de carpi și dacii liberi participă și populații alogene. Asemenea coaliții se încheagă cu repezițiune și la intervale scurte pentru organizarea raidurilor de pradă efectuate în teritoriile din dreapta Dunării. Riposta romană se reflectă și într-o seamă de izvoare care consemnează pentru unii împărați biruitori titlul de dacicus, carpicus, sarmaticus și goticus⁷.

³ În legătură cu această categorie ceramică v. Gh. Diaconu, în *Dacia*, N.S., XIV, p. 243–250.

⁴ Pentru coabitarea carpato-sarmatică este suficient să menționăm situația de la Poienești unde în necropola carpică apar și morminte sarmatice cu cranii deformate, iar pentru situația din Muntenia semnalăm descoperirile din necropola de pe malul stîng al iazului Leaota de la Tîrgșor unde avem cercetate morminte de înhumăție sarmatică, iar în periferia de sud-sud-vest a necropolei morminte de incinerăție aparținînd dacilor liberi.

⁵ Cel mai vestic, mai precis sud-vestic mormînt sarmatic este cel de pe valea Uruluiului. Recent au mai fost descoperite întîmplător vestigii sarmatice în preajma Slatinei, însă din cele ce cunoaștem nu poate fi vorba de necropole organizate.

⁶ Magda Tzony, *Contribuții la problema răspîndirii carpilor la Dunărea de Jos*, în *Pontica*, vol. X p. 349–352.

⁷ Asemenea titluri sînt documentate mai ales pe emisiunile monetare.

Cu toate acestea prima etapă a procesului romanizării populației geto-dacice din zona colinară munteană, caracterizată prin perioada în care stăpânirea efectivă a romanilor și-a lăsat amprenta puternică, continuă pe alte căi. Elementele de cultură materială romană pătrund în mediul geto-dacic, fie pe calea raidurilor de pradă sau a stipendiilor, fie pe aceea a schimbului în momentele de liniște. În sensul celor afirmate este demnă de subliniat constatarea potrivit căreia, cultura materială a dacilor liberi de la sud de Carpații munteni este adomănită cu a geto-dacilor din subcarpații olteni și cu aceea a populației băștinașe de la nord de Carpați⁸.

Fondul cultural autohton născut din îmbinarea elementelor geto-daco-romane s-a îmbogățit continuu, asimilând elemente culturale alogene, pulsând în schimb în permanență în alte culturi, elemente proprii care vor fi însușite ușor de migratori, aflați pe o treaptă mai puțin dezvoltată din punct de vedere al organizării social-economice.

Vigoarea elementelor de cultură materială ca și cele de natură spirituală a dus cu timpul la impunerea acestora în cuprinsul unor culturi care au luat naștere la cumpăna dintre secolele III-IV e.n. Este cazul mai ales a culturii de tip Sintana de Mure-Cerneahov cu o largă arie de răspândire în care fondul daco-roman este suficient de bine reprezentat.

În vremea în care cultura de care aminteam se dezvoltă continuu și atinge faza sa de maximă înflorire asistăm la un moment dat la revenirea puterii romane în regiunile de la nord de Dunăre. Știri din izvoarele scrise, completate de date arheologice dovedesc fără putință de tăgadă că în timpul domniei împăratului Constantin cel Mare este realipit la imperiu un teritoriu întins situat la nord de Dunăre. Cu acelaș prilej împăratul și constructorii săi ridică edificii civile și militare la Dierna-Orșova, Drobeta-Tr. Severin, Sucidava-Celei și la Constantiniana Daphne⁹.

Descoperiri arheologice recente întreprinse în perimetrul comunei Pietroasele, jud. Buzău, vin să adauge noi construcții monumentale la salba de fortărețe pe care ostașii lui Constantin cel Mare le-au ridicat în secolul al IV-lea e.n.

Acum 110 ani marele cărturar și om de literă Al. Odobescu preocupat de valorificarea științifică a tezaurului de la Pietroasa a poposit la poalele dealului Istrița unde în centrul comunei amintite se păstrau încă destul de bine urmele unui castru din piatră.

Al. Odobescu a executat câteva sondaje informative pe linia zidurilor de sud și vest, iar rezultatele cercetărilor au fost consemnate în volumul III al operei postume, apărută la Paris-Leipzig în anul 1900¹⁰.

⁸ Avem în vedere în primul rând categoria ceramicii lucrate cu mina din care nu lipsește cătuia sau ceașca dacică cu suita sa de forme variate. Repertoriul ceramicii fine cenușii și cenușii-negre este de asemenea menținut în toate provinciile, dar mai ales ceramica din pastă nisipoasă preluată de la romani pe care de pildă carpicii nu o au în repertoriul lor ceramic. La cele de mai sus se adaugă obiecte și podoabe de certă factură romană răspândite uniform în aria culturală a dacilor liberi.

⁹ În legătură cu activitatea de reconstrucții și construcții din perioada constantiniană, V. D. Tudor, în *Otenia Romană*, ed. II și III.

¹⁰ Al. Odobescu, *Le Trésor de Pétroussa*, III, Paris-Leipzig, 1900, p. 19-21.

Nevoia deslușirii problemelor pe care le ridică complexul arheologic de la Pietroasa a impus reluarea cercetărilor în zilele noastre ¹¹. (fig. 1)

Pînă în prezent au fost practicate sondaje informative pe laturile de vest și sud ale castrului. În timpul săpăturilor au fost descoperite numeroase materiale arheologice ca : ceramică, unelte, arme, podoabe, dar mai ales au fost cîștigate date interesante legate de tehnica de construcție a fortăreței ¹².

Principalele concluzii care se degajă în lumina ultimelor cercetări vin în sprijinul celor arătate de Al. Odobescu în opera sa și infirmă o seamă de ipoteze eronate care au circulat într-o serie de studii și tratate ¹³.

Arhitectul și strategul care au ales și conceput planul castrului au fost cu siguranță de origine romană.

Meșterii zidari, cei care au ars piatra de var și au pregătit mortarul ca și cei care au realizat sistemul de aducere a apei în castru nu puteau fi decît de origină romană. În sfîrșit, pietrarii, cioplitorii în piatră care ecarisau blocurile în vederea placării zidurilor ca și cărăușii care au tăiat, transportat și fasonat materialul lemnos din masivul Istrița, au fost localnici, adică populația geto-dacică ale cărei urme sînt păstrate atît în castru, cît și în exteriorul acestuia în proporție de aproximativ 30%.

Întrucît în perioada asupra căreia stăruim, în aceste părți al Munteniei, izvoarele scrise ca și cele arheologice, atestă și prezența unor populații alogene în speță sarmații sau vizigoții lui Athanaric, s-a pus și problema posibilității construirii castrului de către romani pentru goți într-o perioadă în care aceștia au avut statutul de *foederați* față de imperiu ¹⁴. O asemenea ipoteză de lucru nu mai poate fi acceptată datorită între altele și unei descoperiri importante care a fost făcută în campania de săpături din vara anului 1976 ¹⁵. Este vorba despre identificarea complexului thermal care a deservit castrul. Acesta este situat la aproximativ 400 m spre est de castru în direcția satului Șaringa.

În lumina sondajului practicat, au fost cîștigate următoarele elemente : termele au forma dreptunghiulară cu laturile lungi de aproximativ 40 m, iar cele scurte de circa 25–30 m. Au fost descoperite patru ziduri cu o grosime de 1–1,10 m, iar al cincilea situat pe latura de sud are lățimea de 0,75–0,80 m. Două ziduri paralele situate la distanța de 5,50 m închid un hypocaust cu 20 de pile *in situ*. Pe latura de sud a fost descoperită o încăpere pardosită cu dale de marmură. Tot aici au fost reperate două canale de drenaj.

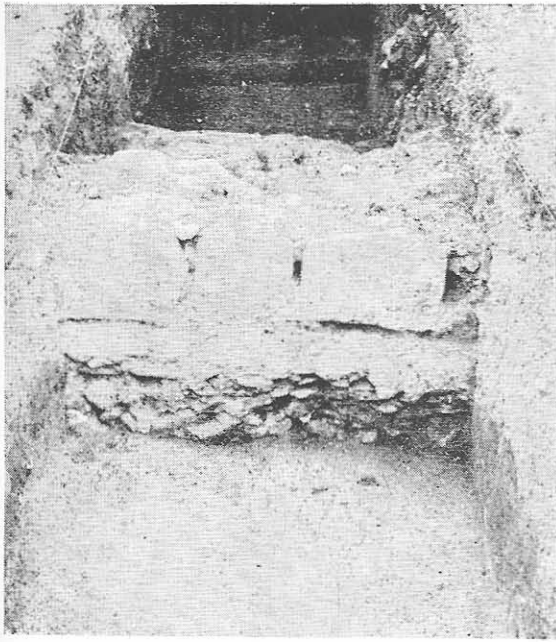
¹¹ Primele sondaje au fost practicate în toamna anului 1973, pentru ca între 1974–1976 cercetările să fie desfășurate pe un front mai larg fiind descoperite cu acest prilej termele castrului și patru necropole nemijlocit legate de existența fortăreței.

¹² Gh. Diaconu, *Castrul de la Pietroasa*, în Odobescu IV, *Tezaurul de la Pietroasa*, București, 1976, p. 1057.

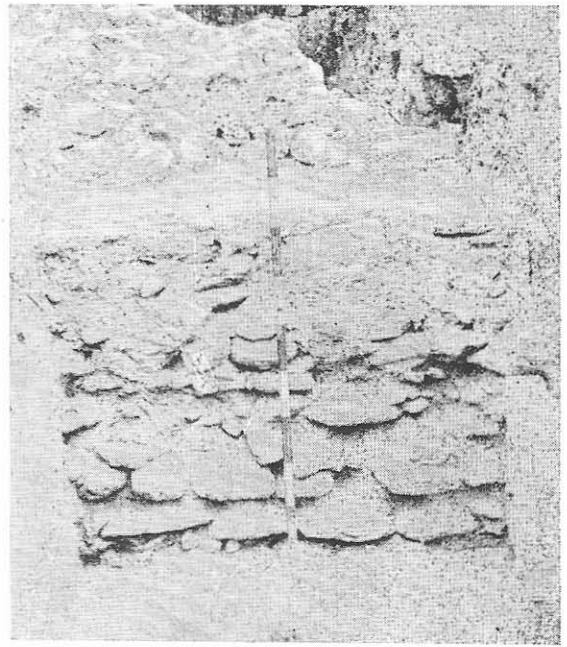
¹³ Pe o poziție justă s-a plasat Ecaterina Dunăreanu-Vulpe care acceptă datarea lui Al. Odobescu, v. *Tezaurul de la Pietroasa*, București, 1967, p. 49.

¹⁴ F.H.D.R. II, p. 49.

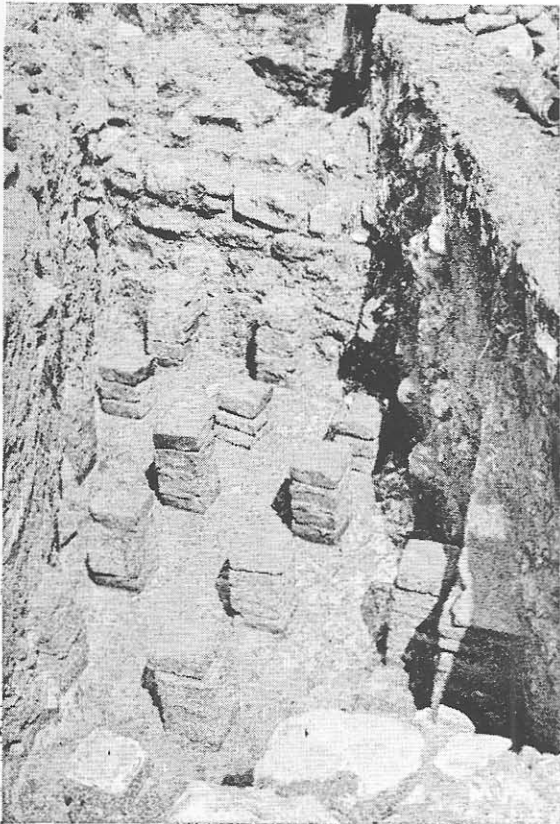
¹⁵ Complexul thermal a fost cercetat de Magda Tzony membră a șantierului arheologic Pietroasa.

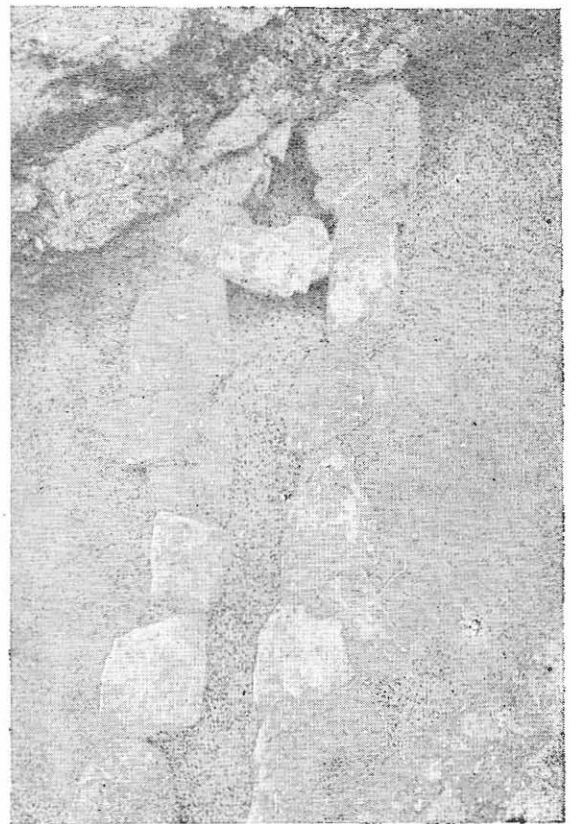
1.

2.

3.

4.

Fig. 1. 1. Zidul de sud al castrului placat cu blocuri cioplite ; 2. Fundația zidului de sud lucrată din pietre legate cu pământ ; 3. Pile din Hypocaust ; 4. Canal de drenaj de pe latura de sud a thermelor.

În cuprinsul încăperilor și în stratul de cultură au apărut materiale ceramice datînd din secolul al IV-lea e.n. similare celor din castru, dar mai ales ceramica smălțuită de origine romană. Printre pilonii-pilele hypocaustului a fost găsit un fragment de cărămidă pe care se mai păstrează în poziție întoarsă literele C.P.F., adică o cărămidă șampilată aparținînd unor trupe din cadrul Legiunii XI Claudia cu sediul la Durostorum-Silistra¹⁶. Datele de care dispunem la care se adaugă noua descoperire ne îndrituiesc să afirmăm că atît castrul cît și termele au fost ridicate în cursul secolului al IV-lea e.n. de unități și meșteri romani pentru a adăposti o garnizoană care avea în principal misiunea de a apăra și controla regiunea de la curbura Carpaților.

Înainte de a încheia, se cuvine a reaminti că atît în castru, cît și în exteriorul acestuia au fost descoperite numeroase materiale ceramice, obiecte și podoabe de certă factură geto-dacică ceea ce ne îngăduie să socotim că la ridicarea și poate la apărarea fortificației au participat și băștinașii¹⁷. Conviețuirea geto-dacilor cu romanii în răstimpul dintre anii 332-333 și pînă în pragul campaniilor lui Valens, cînd probabil castrul este cedat vizigoților, ne dă dreptul să conchidem că în acest al doilea moment al revenirii puterii romane în nord-nord-estul Munteniei și în restul teritoriului mărginit de Brazda lui Novac de Nord, simbioza daco-romană atinge un nivel ridicat pentru ca în cursul secolelor V-VI e.n. să se afirme mai viguros în contactul cu alte populații alogene.

RESUMÉ

LES DACO-ROMAINS À LA CURBURE DES CARPATHES

On insiste, au commencement, sur la première étape du processus de la coexistence daco-romaine illustrée par les recherches plus anciennes de Drajna de Sus, ainsi que par celles plus récentes de Tîrgșorul Vechi, les deux cités étant situées dans la région de Prahova.

Dans les cités mentionnées, on a découvert et investigué des monuments romains datant du commencement du IIe siècle de n.è. et où parmi les vestiges romains se trouvaient aussi ceux géto-daces.

La continuité de ce processus pendant les IIIe-IVe siècles de n.è., est attestée par la présence des éléments matériels romains qui ont envahi, par de multiples voies, le milieu autochtone.

La deuxième étape importante de la coexistence daco-romaine s'est développée au cours du IVe siècle de n.è., époque où la pouvoir romain réapparaît au Nord du Danube, annexant à l'Empire une partie du territoire de la Munténie.

Les résultats des recherches récentes faites à Pétrossa-Buzău, à côté de celles plus anciennes, sont présentées elles aussi comme un témoignage de la présence des romains en Munténie pendant le IVe siècle de n.è.

¹⁶ F.H.D.R. II, p. 211.

¹⁷ Nu este vorba numai de materiale ceramice de factură geto-dacică. În ultimele campanii au fost descoperite topoare de luptă și cosoare-seceri care amintesc de temuta sica dacică.

STELE FUNERARE INEDITE DE LA SACIDAVA

Sacidava este situată în Dobrogea, pe malul drept al Dunării, pe dealul Muzait aflat între satele Dunăreni și Rasova (pe teritoriul agricol al satului Dunăreni)¹.

Localizarea Sacidavei la Muzait a fost stabilită pe baza datelor oferite de o piatră funerară² descoperită pe locul cetății și de un stîlp miliar³ descoperit la Rasova. Coroborarea acestor informații epigrafice cu cele literare și arheologice a confirmat și a clarificat problema identificării Sacidavei la Muzait⁴.

În timpul săpăturilor sistematice (începute în 1969 și continuînd pînă în prezent) s-au descoperit și inscripții, atît pe ceramică cît și pe piatră⁵. În timpul campaniei de săpături din vara anului 1976, au fost scoase la lumină nouă stele funerare, întregi și fragmentare, cu inscripții în limba

¹ C. Scorpan, *Sacidava*, în *Pontica*, 6, 1973, p. 267. Idem, *Actes du IX-e Congrès d'études sur les frontières romaine*, 1972, București, 1974, p. 109.

² N. Gostar, *Studii Clasice*, 5, 1963, p. 299–313 (= Noi monumente epigrafice din Scythia Minor, Constanța, 1974, p. 88–91). Cu corective reluată de A. Aricescu, *SCIV*, 24, 1, 1973, p. 111; *Dacia*, NS, 14, 1970, p. 298. Și totuși primul care a emis ipoteza localizării Sacidavei la Muzait a fost N. Gostar (cf. *op. cit.*, p. 309 și nota 5 unde varianta *qui mlit(auit) Sac(idauae)*).

³ A. Rădulescu, în *Revista Muzeelor*, 4, 1969, p. 349.

⁴ A. Aricescu, *Dacia*, NS, 14, 1970, p. 298–301. Confuziile persistă însă în unele lucrări care se bazează pe informații vechi și nesigure (luate din J. Weiss, *Die Dobrud-scha im Altertum*, p. 43, 44, din P. Polonic, *Natura*, 21, 1935, 7, 19) despre două (!) castre dreptunghiulare la Dunăreni (Mirleanu), sau două castre suprapuse, cărora li se dau chiar și dimensiuni exacte (sic!) la Muzait, care s-ar afla la sudul Dunăreni. (vezi de ex. Em. Popescu, *Inscripțiile din sec. IV-XIII descoperite în România*, București, 1976, p. 196). Vezi nota 1. În realitate, cetatea Sacidava, azi la Muzait, deal ce se află la 9 km nord de satul Dunăreni, acoperă aproximativ 2 ha. în perioada romană tirzie, cu faze ce încep în secolul II e.n., dar fără ca dimensiunile să poată fi încă precizate.

⁵ Inscripții pe ceramică (cf. C. Scorpan, *Pontica*, 6, 1973, p. 318, fig. 38/4 și *Pontica*, 8, 1975, p. 274, 298, pl. III, 8). Un fragment de inscripție funerară a fost descoperit în timpul săpăturilor din 1974 și publicat apoi de M. Munteanu, *Pontica*, 8, 1975, p. 395.

latină și un fragment de stelă fără inscripție, toate formind obiectul prezentului studiu. Inscripțiile au fost descoperite printre ruinele zidului de incintă de pe latura de sud, în apropierea turnurilor A, B și C. Atât condițiile descoperirii, cât și observațiile stratigrafice și tehnica de construcție a turnurilor dovedesc că stelele funerare fuseseră aduse din necropola cetății și reutilizate la reconstrucția turnurilor, în epoca refacerii generale a cetății de la începutul sec. IV, în perioada Diocletian-Constantin I.

Monumentele se află în Muzeul de arheologie Constanța.

NR. 1. INV. NR. 21404. Fig. 1 și 2.

Stelă funerară din calcar gălbui, constituită din două bucăți, care se unesc perfect; este spartă pe o margine, iar partea inferioară lipsește⁶.

Dimensiuni: înălțimea = 2 m; lățimea = 0,84 m; grosimea = 0,30 m.

Monumentul funerar prezintă două cîmpuri:

a) Cîmpul superior, (înălțimea = 0,72 m), ornamentat este constituit dintr-un fronton în arc (semicircular), cu trei profilaturi în relief ce se sprijină pe două capituluri de tip corintic (cu frunze de acant). În această nișă se află o coroană cu frunze dese și cu o *taenia* legată la partea inferioară. În interiorul coroanei se află o rozetă cu trei petale. La cele două colțuri ale stelei funerare – acrotere cu frunze de lotus. În vârful stelei se mai păstrează puternicele gheare ale unui leu.

b) Cîmpul inscripției, lat de 0,32 m, este înconjurat de o cornișă cu frumoase profilaturi și de o bordură plată, cu vrej de viță cu ciorchini de struguri și frunze, în relief.

Scrișul este îngrijit, cu litere elegante, cu haste drepte, simetrice și cu *apices*. Înălțimea literelor variază totuși între 5,2 și 6 cm (rîndul 1 = 6 cm; rîndul 4 = 5,5 cm; rîndul 9 = 6 cm).

O singură ligatură, în rîndul 7 (M + E + N).

D(is) M(anibus)
C(ai)o Veturi
o Vero
mil(iti) leg(ionis)
V Mac(edonicae)
uix(it) ann(is)
XIX men(sibus) VIII
di(ebus) XXIII
mil(itauit) an[n(o)]
C(aius) Vet[u]
riu[s] fi
lio....

Reiese deci că monumentul funerar pe care l-am prezentat mai sus i-a fost ridicat lui *Caius Veturius Verus*, soldat al Legiunii a V-a Macedonica, care a trăit 19 ani, 8 luni și 24 de zile. Piatra a fost pusă de tatăl său – *Caius Veturius*.

⁶ Descoperită în dărămăturile turnului A, a incintei sudice a Sacidavei.

Avînd doar 19 ani, C. Veturius Verus servea în armată (Legio V Macedonica) abia de un an (sau doi) de zile⁷. La moartea sa, tatăl său l-a înmormîntat la Sacidava, fără îndoială aşezarea familiei sale şi locul său de naştere. Inscripţia documentează pentru prima dată la Sacidava o familie de Veturii. Gentiliul italic vechi Veturius se mai întîlneşte pe limes-ul dobrogean la Capidava şi împrejurimi⁸.

Deosebit de interesantă şi, poate, surprinzătoare este atestarea Legiunii a V-a Macedonica într-un punct atât de sudic al limes-ului scitic. În concordanţă cu datele cunoscute pînă acum, se susţine că limita între teritoriile Legiunii V Macedonica şi Legiunii XI Claudia era la Capidava⁹.

Raritatea inscripţiilor monumentale ale Legiunii V Macedonica în sudul limesului scythic şi al Dobrogei, ne obligă să acordăm o mare atenţie stelei lui C. Veturius Verus de la Sacidava şi să nu o privim ca pe un fapt banal.

Delimitarea teritoriilor legiunilor XI-a Claudia şi a V-a Macedonica a pornit de la răspîndirea teritorială a inscripţiilor monumentale lapidare. a tegulelor şi cărămizilor cu stampilele legiunilor. Există totuşi o neconcordanţă şi anume că inscripţii şi stampile ale legiunii a V-a Macedonica au fost descoperite şi la Tomis, Histria, Callatis şi acum la Sacidava ; iar ale Legiunii XI Claudia la Rîmnicu şi Libida¹⁰.

În ceea ce priveşte Legiunea V-a Macedonica, ne referim numai la inscripţii puse de *militari activi*, decedaţi în timpul serviciului la locul respectiv. (Această modalitate de interpretare a inscripţiilor militarilor activi este general folosită de cercetători¹¹).

Tipologia, dimensiunile şi eleganţa stelei, faptul că C. Veturius Verus moare în armată şi e înmormîntat de tatăl său, pledează pentru sfera de influenţă a Legiunii a V-a Macedonica pînă la Sacidava.

Stela noastră sugerează prelungirea sectorului de limes apărut de Legiunea V-a Macedonica cu aproximativ 40 km. (între Capidava şi Sacidava). Este şi mai uşor de presupus că, pentru o perioadă cel puţin, o *vexillatio* a Legiunii V Macedonica se stabilise la Sacidava.

⁷ Vîrsta de 19 ani ne-a determinat să restituim rîndul 9 din inscripţie : *mil(itauit) an[n(o) l]*. Cu toate că încorporarea se făcea la 17 ani, conform regulilor militare (ce nu erau totdeauna respectate), spaţiul pînă la marginea pietrei nu putea conţine decît două litere : *nl* întrucît şi în rîndul 6 *annis* este abreviat *ann*. Mai puţin plauzibilă întregirea : *mil(itauit) an[(nis)ll]*.

⁸ Gr. Florescu, *Capidava*, p. 73, 95, 99, 106. Gh. Poenaru-Bordea, *Studii Clasice*, 5, 1963, p. 289–297, nr. 4 (= *Noi monumente epigrafice din Scythia Minor*, Constanţa, 1964, nr. 4, p. 105).

⁹ Emilia Doruţiu-Boilă, *Teritoriul militar al legiunii a V-a Macedonica la Dunărea de Jos*, în SCIV, 23, 1, 1972, p. 45–62.

¹⁰ Legiunea XI-a Claudia : Libida (DID, II, 1968, p. 293) şi Rîmnicu (V. Pârvan, *Histria* IV, nr. 44). Legiunea V-a Macedonica : CIL, III, 7534, 7550, 7560. D. Tudor, *Materiale*, 2, 1956, nr. 49 (Tomis). La Callatis o cărămidă cu stampilă (inedită).

¹¹ A. Mócsy, *Acta Arch.*, Budapest, 3, 1–4, 1953, p. 179–198. H. von Petrikovits, *Limes Studien*, Basel, 1959, p. 88–94. G. Forni, *Dizionario Epigrafico di Antichità Romane*, IV, 34, 1959, p. 1086. Em. Doruţiu-Boilă, *op. cit.*, p. 49 şi 50, nota 38. Al Suceveanu, *RRH*, 13, 2, 1974, p. 231.

În prezent, sintem tentați a propune ipoteza că autoritatea *Legiunii a V-a Macedonica* se exercita mult mai spre sud, poate chiar pînă spre *Durostorum*, cu atît mai mult cu cît *Legiunea XI-a Claudia* avea de supravegheat un atît de mare sector al limes-ului danubian, în amonte¹².

Abia după plecarea *Legiunii a V-a Macedonica* din Dobrogea, activitatea *Legiunii a XI-a Claudia* s-a extins spre nord.

Dacă pe baza inscripțiilor militarilor activi s-a putut presupune existența unor unități militare (și din *Legiunea a V-a Macedonica*) pe litoral, cu atît mai plauzibilă este extinderea spre sud a ariei de autoritate a *Legiunii a V-a Macedonica*, înglobînd și *Sacidava*.

Elemente paleografice și onomastice, atestarea unui militar activ al *Legiunii a V-a Macedonica*, care a servit în armată cam un an de zile, permit datarea monumentului în prima jumătate a secolului II e.n., cel mai tîrziu la mijlocul acestui secol, știut fiind că *legiunea părăsește limes-ul scythic* la 167 e.n.

Oricum, menționarea *Legiunii a V-a Macedonica* pe o inscripție de la *Sacidava* este un fapt cu totul nou și plin de semnificații, atît în ceea ce privește istoria și relațiile de pe *Limes-ul scythic* în prima jumătate a secolului II e.n., dar și pentru cronologia începuturilor cetății romane de la *Sacidava*, confirmînd încă o dată rezultatele stratigrafice și arheologice obținute în săpăturile noastre¹³.

Avînd în vedere datele cronologice pe care le conține textul în discuție, putem afirma că *Veturii* (vechi italici) s-au stabilit la *Sacidava* încă de la începuturile castrului (secolul II), chiar mai devreme de cei de la *Capidava*. Aceste fapte sînt demne de a fi remarcate și în ceea ce privește problema romanizării în aceste regiuni (rolul armatei dar și ponderea unor familii italice). La o influență vestică-italică ne conduce și tipologia monumentului funerar.

*

Dimensiunile mari, organizarea sa structurală și combinarea simbolurilor funerare care o ornamează, ne permit să încadrăm stela în marea categorie a stelelor funerare de influență și gust roman¹⁴, sau mai exact spus (în conformitate cu o recentă clasificare tipologică) în grupa stelelor danubiene, clasa A, grupa III (stele pseudo-arhitectonice)¹⁵.

¹² Este un fapt evident, dacă privim harta, că *Legiunea XI-a Claudia* avea de apărat un foarte mare segment de limes, care suporta cele mai dese și mai puternice invazii și atacuri barbare. În același timp, un tot atît de mare limes cădea în sarcina *Legiunii I-a Italica*, de la *Novae*.

¹³ Cel mai vechi nivel de locuire la *Sacidava* aparține secolului II e.n. (un edificiu cu ziduri de piatră și mortar); se adaugă o cărămidă cu stampila *ICIL = cohors I Cilicum* (cf. C. Scorman, în *Actes IX-e Congrès Limes*, p. 113, pl. 27) și o inscripție funerară a unui veteran dintr-o cohortă de gali (A. Aricescu, *Pontica*, 7, 1974, p. 261) și înșirîșit, inscripțiile recent descoperite și prezentate în acest articol.

¹⁴ G. Bordenache, *Dacia*, NS, 9, 1965, p. 254.

¹⁵ M. Alexandrescu-Vianu, *Dacia*, NS, 17, 1973, p. 219, 224, 228.

Această grupă, cu frontor semicircular, este puțin răspîndită la Dunărea de Jos; se cunosc doar două (sau trei) exemplare¹⁶. În schimb, arcul sprijinit pe pilaștri este bine reprezentat în Noricum și Pannonia¹⁷.

Analogii relative se pot stabili și cu unele stele din Dacia Inferior, avînd nișă arcată și o coroană mare, sau arc sprijinit pe pilaștrii-altare¹⁸. Originea nișei semicirculare a fost căutată în Asia Mică elenistică, de unde a ajuns în Italia de nord, apoi în provinciile danubiene¹⁹.

Stela de la Sacidava, chiar dacă nu ne oferă un tip complet nou, reprezintă totuși o variantă inedită. S-ar părea că este prima atestare sigură din grupa III în Scythia Minor, ca și pe linia *limes-ului* danubian inferior²⁰.

Combinăția simbolică a stelei noastre este deosebit de interesantă.

Coroana, apare frecvent pe monumentele funerare. Coroana de mari dimensiuni, ca motiv ornamental-simbolic principal, apare mult mai rar²¹. Inițial, coroana era un semn distinctiv pentru militari, devenind apoi un motiv mult răspîndit²². În cazul nostru, stela a fost ridicată pentru un legionar.

Leul. În vîrfurile stelei de la Sacidava, a lui C. Veturius Verus, între cele două acrotere cu palmete, era realizat un leu (din care au rămas numai labelle).

Leii sînt reprezentați pe stelele funerare, de obicei ocupînd capetele laterale ale frontonului, despărțiți de un con de pin²³. Însă un singur leu, în vîrfurile stelei funerare între acrotere, este pentru prima dată atestat la Dunărea de Jos²⁴.

Palmetele stilizate sînt la origine grecești dar răspîndite mult în epoca romană. Rozeta, este unul dintre cele mai răspîndite motive, cu analogii

¹⁶ M. Alexandrescu-Vianu, *op. cit.*, p. 219 (numai două exemplare), p. 224 – catalog (trei exemplare ?), iar la pag. 230 – harta, apar patru exemplare, de data aceasta fără Tomis (?).

¹⁷ *Ibidem*, p. 220.

¹⁸ Gr. Florescu, *I monumenti funerari romani della Dacia Inferiore*, București, 1942, p. 26, fig. 12, p. 28 – fig. 14, p. 30 – fig. 16, p. 31 – fig. 17.

¹⁹ A. Schoeber, *Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien*, Sonderschr. des Oesterr. Archäol. Institut., 10, 1923, p. 193, fig. 202; D. Dimitrov, *Izvestiia-Institut*, 13, 1939, p. 88, fig. 109; Gr. Florescu, *Ephemeris Dacoromana*, 4, 1930, p. 139; *Idem*, *I mon. fun. Dacia Inferiore*, p. 59.

²⁰ M. Alexandrescu-Vianu, *harta*, p. 230.

²¹ Gr. Florescu, *ED* 4, 1930, p. 85, fig. 11, p. 89, fig. 16; *I monumenti*, p. 26, fig. 12. *IGB*, II, 690 et 693. Gr. Florescu, *Capidava*, București, 1958, p. 79, no. 3.

²² Gr. Florescu, *ED* 4, 1930, p. 141.

²³ Gr. Florescu, *ED* 4, 1930, p. 84, fig. 10; *I monumenti*, p. 19. I. Glodariu, *AMN*, 4, 1967, p. 473–474. O. Floca, W. Wolski, *BMI*, 3, 1973, p. 5 – fig. 1, p. 7 – fig. 5, p. 9 – fig. 13, p. 33 – fig. 117. Z. Covacef, *Pontica*, 7, 1974, p. 298–299.

²⁴ Leul, ca simbol funerar, ne este bine cunoscut (mai ales în Dacia). (C. Daicovicu, *Dacia*, 1, 1924, p. 257; B. Lunn, *Latomus*, 22, 2, 1963, p. 253; Fr. Cumont, *Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains*, Paris, 1966, p. 159). Nu apare pe cele grecești sau de modă greacă. (*IGB*; *passim*. N. Firatli – L. Robert, *Les stèles funéraires de Byzance greco-romain*, Paris, 1964, *passim*). Interpret ca demon al morții, simbol al sacrificiului ritual sau apărător al mormintelor. (Fr. Cumont, *op. cit.*, p. 157; I. I. Russu, *AISC*, 3, 1936–40, p. 186, 188; J. M. C. Toynbee, *Animals in Roman Life and Art*, London, 1973, p. 60–69).

extrem de numeroase. *Vrejul de viță de vie*, cu struguri și frunze, este un motiv obișnuit pe chenarele stelelor romane²⁵.

Partea superioară a bordurilor laterale, este săpată schematic dar oferă clar imaginea unor pilaștrii, care susțin capitellurile corintice și arcu frontonului. Această configurație, la care se adaugă leul, ne amintește tipul de *aedicula* funerară²⁶.

NR. 2. INV. NR. 21405. Fig. 3.

Stelă funerară, din calcar, ruptă în partea superioară (lipsește o parte a frontonului și acrotera stîngă). De asemenea lipsește și jumătatea inferioară²⁷.

Dimensiuni actuale : înălțimea = 1,23 m ; lățimea = 0,82 m ; grosimea = 0,28 m.

Monumentul în ansamblu e lucrat cu măiestrie, în trei registre.

a) La partea superioară, un fronton triunghiular în care se mai păstrează parte din decorul în relief (jumătate din coroană, cu o rozetă în mijloc și alte două rozete laterale – cu cîte trei petale). Acroterele sînt și ele frumos ornamentate, cu floarea și frunzele de lotus.

Marginile laterale sînt ornamentate cu *vrejul de viță* (ciorchinii alterînd cu frunzele).

b) Cel de al doilea registru (0,32 × 0,54 m), reprezintă banchetul funerar (*coena funebris*). Pe *kliné* sînt așezate două personaje, un bărbat în mîină cu o coroană și o femeie cu o cupă în mîina dreaptă.

Dedesubt, în centru, se află *mensa tripes*, cu fructe. Deoparte și de alta, se află doi copii (sau sclavi).

c) Registrul al treilea conține textul funerar, în limba latină, din care se mai păstrează șapte rînduri, iar din cel de al șaptelea se pot distinge numai cinci litere. Dimensiunile literelor : rîndul 1 = 6–6,4 cm ; rîndul 2–6 = 4,3–4,5 cm.

Scriere foarte îngrijită.

În primul rînd, înainte și după D, cîte o *hedera distinguens*. De remarcat, de asemenea, punctele care separă unele prescurtări, dar și cuvinte întregi.

D(is) M(anibus)
Vlpiæ Res
pectæ con
iugi b(ene) m(erenti)
an(nis) XXXV
M(arcus) Corienius
Colon[us...]

²⁵ G. Bordenache, *loc. cit.*

²⁶ A. Schoeber, *op. cit.*, p. 196. Gr. Florescu, ED, 139. *Idem*, *I monumenti*, p. 56–57.

²⁷ Descoperită lângă turnul A, colțul de sud-est.

Deci, *Marcus Corienius Colonus* a ridicat piatra funerară pentru soția sa *Ulpia Respecta*, decedată la 35 de ani.

Datele paleografice și onomastice, ca și ornamentarea, permit o datare timpurie a monumentului funerar, chiar în prima jumătate a secolului II e.n.

În ceea ce privește numele *Ulpia*, el este foarte răspândit și nu merită să insistăm. *Respecta* este mai puțin răspândit. O *Catilia Respecta* a apărut la Tomis²⁸, o *Respecta* la Ravena²⁹, iar un *C. Valerius Respectus* la Noviodunum³⁰. Dar o *Ulpia Respecta* însă, nu ne este cunoscută în Dobrogea pînă acum.

În ceea ce privește cel de al doilea personaj, avem de a face cu *tria nomina*.

Nomen-ul *Corienius* nu ne este cunoscut deocamdată. El este de origine italică, dacă ne gândim la *Corienus Primigenius*, întilnit o singură dată, la Roma³¹ (și nu *Corienius*!). Oricum, este prima atestare a numelui *Corienius* în sud-estul Europei.

Colon(us), din rîndul 7 al inscripției, poate duce la unele false supoziții²³; dar *Colonus* este un cognomen bine determinat³³, fiin întilnit, foarte rar însă, și în Dobrogea³⁴.

Cognomenul derivă în mod cert de la o veche ocupație, dar nimic nu indică vreo legătură cu Dobrogea; cu atît mai puțin cu cît antroponimul este italic.

În Dobrogea, cognomenul *Colonus* apare numai de două ori: *M. Stabius Colonus* din Luca, atestat la Tropaeum și *M. Corienius Colonus* — atestat acum la Sacidava, de asemenea venit din Italia.

Inscripția prezentată mai sus aduce deci o serie de noutăți în onomastica romană din Scythia Minor, adăugînd în același timp noi dovezi pentru fenomenul romanizării pe *limes* printr-o populație italică și pentru confirmarea secolului al II-lea la Sacidava³⁵.

²⁸ CIL, III, 6156.

²⁹ CIL, III, 14576.

³⁰ O. Tafrafi, *Arta și arheologia*, 2, nr. 4, p. 33. D. Tudor, SCS — Iași, 4, 1953, nr. 2, p. 472. *Respectus*: CIL, III, 14699, 14214, 14351, 14875 etc.

³¹ CIL, VI, 36747 (21). Dar în E. de Ruggiero, *Dizionario epigrafico di antichità romana*, Roma, 1961, *Corienus/nius*, nu există.

³² Dacă *M. Corienus* era un *colon*, sau dacă *colonus* indica o colonie romană, adică proveniența. Ambele supoziții trebuie excluse, mai ales că problema colonatului în Dobrogea nu este încă rezolvată. (cf. M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Roman Empire*, Oxford, 1971, p. 425, 426, 498—499. Al. Suceveanu, *Viața economică în Dobrogea romană*).

³³ Iiro Kajanto, *The Latin Cognomina*, în *Comentationes Humanarum Litterarum*, Helsinki, 36, 1—4, 1965, p. 321 (*Colonus, Colona, Colonianus, Colonicus, Colonilla*).

³⁴ O singură dată în Dobrogea, într-o inscripție de la mijlocul secolului II, descoperită la Adamclisi (Tropaeum Traiani), (*M. Stabius Colonus*, din Luca, *tribunus militum* Leg. XI Cl. cf. CIL, III, 14241¹; RE, XII, sp. 1702).

³⁵ Din acest punct de vedere, puncte comune cu inscripția lui *C. Veturius Verus*, de la nr. 1.

*

Din punct de vedere tipologic, stela lui M. Corienius se încadrează în grupa IV, clasa A, a stelelor danubiene romane. Această grupă este bine reprezentată în Moesia Inferior, Moesia Superior, Pannonia³⁶.

Analogii pentru stela de la Sacidava, găsim la Capidava, Tomis, Histria³⁷.

Scena banchetului funerar, una dintre cele mai populare motive ale artei antice, de veche tradiție orientală, se bucură de o bogată literatură de specialitate³⁸. Epoca romană se caracterizează prin schematizarea temei, fapt reflectat și de monumentul de la Sacidava (față de eleganța literelor și a celorlalte elemente decorative, scena banchetului este realizată prea schematic).

Coroana în mîna dreaptă a defunctului este un element prea bine cunoscut³⁹. De remarcat însă că pe *kliné* sînt reprezentate două personaje, fapt ce nu surprinde, dar care trebuie interpretat în lumina tendinței din epoca romană timpurie, de a stabili o perfectă corespondență între personajele menționate în inscripție și cele reprezentate în patul mortuar⁴⁰.

Credem deci că stela a fost realizată atît pentru Ulpia Respecta cît și pentru M. Corienius Colonus.

NR. 3. INV. NR. 21406. Fig. 4, 5 și 6.

Stelă funerară, din calcar, constituită din două bucăți⁴¹, care nu se întregesc însă, întrucît lipsește partea din mijloc a monumentului funerar — ce avea cel puțin trei rînduri de litere.

Dimensiuni: Jumătatea superioară, înălțimea = 1,52 m; lățimea = 0,89 m. Jumătatea inferioară, înălțimea = 1,10 m; lățimea = 0,90 m; grosimea = 0,29 m. Înălțimea totală probabilă = 3 m.

Are trei registre, înconjurate de un chenar ornamentat cu vrejul de viță cu frunze și ciorchini de struguri, care pornesc dintr-un *Kantharos* realizat pe baza stelei.

a) Registrul superior (înălțimea = 0,50 m) prezintă în basorelief o scenă deosebită: un călăreț (fața martelată), cu hlamida în vînt și cu un lung și gros baston în mîna dreaptă. În loc de un singur cal (cum este reprezentat în mod obișnuit mortul eroizat), pe stela funerară de la Sacidava apar doi cai, realizați simetric. Întreaga scenă este bine executată, fapt evident în special la capetele celor doi cai.

³⁶ M. Alexandrescu-Vianu, p. 219, 224, 228, 231.

³⁷ Gr. Florescu, *Capidava*, 1958, p. 107, nr. 28, p. 109, nr. 30. I Stoian, *Tomitana*, 1962, pl. LXI. G. Bordenache, *op. cit.*, fig. 15 — p. 268.

³⁸ G. Bordenache, *op. cit.*, p. 254—255, cu bibliografie.

³⁹ G. Bordenache, *op. cit.*, p. 261, fig. 6. IGB, *passim*; N. Firatli — L. Robert, *passim*.

⁴⁰ G. Bordenache, p. 267. Firatli-Robert, p. 19. IGB, III, 1536; IV, 2315 (două persoane pe *kliné*).

⁴¹ Descoperită în dărîmăturile turnului B.

Subliniem că acest relief are un caracter inedit, necunoscut încă în Scythia Minor, reprezentînd un ofițer în armata romană, un „*exercitator equitum*” (fig. 6).

b) În registrul al doilea, vedem o mare coroană, în centru, și patru rozete – cu cîte patru petale, la colțuri – toate executate cu talent.

c) Cel de al treilea registru conține textul funerar, în limba latină. Scrisul este îngrijit, literele avînd hastele drepte, cu *apices*, respectîndu-se o relativă simetrie. Înălțimea literelor: rîndul 1 = 9 cm; rîndul 2 = 7 cm; rîndurile 4 și 5 = 5,3–5,5 cm; rîndul 6 = 5,5 cm; rîndul 7 = 5,6 cm.

Ligaturi, în rîndul 3 (A + V), în rîndul 4 (N + I), în rîndul 5 (N + T și I + M), în rîndul 6 (N + A și V + M).

Trebuie remarcat că, datorită defecțiunilor pietrei de calcar, lapidul a fost obligat să despartă unele cuvinte (*pietissimo, cum*), să aplice ligaturi, să scrie unele litere pe marginea chenarului (G în rîndul 4 și O în rîndul 5) și să comprime unele litere (I în interiorul lui C, în cuvîntul *Marcia*, rîndul 4).

D(is) M(anibus)
 ius

 . . . XX Aurel(ia)
 Marcia coniug(i)
 pietissimo
 una cum fili(i)s
 suis b(ene) m(erenti) p(osuerunt)

În rîndul 2, e greu de întregit numele defunctului. Sufixul *ius* permite mai multe întregiri posibile; mai plauzibile sînt însă (*Ulp*)*ius*, (*Ael*)*ius*, (*Iul*)*ius*, decît (*Valer*)*ius*, (*Aurel*)*ius* sau (*Vetur*)*ius*, gentilicii cunoscute la Sacidava.

Din păcate, locul unde era gravat numele unității militare și funcția celui dispărut, a fost distrus odată cu spargerea stelei în două bucăți (pentru mai ușoara încăstrare în paramentul turnului B, pe la începutul secolului IV e.n.).

Totuși, basorelieful din registrul superior aduce lămuriri importante, care suplinesc oarecum pierderea rîndurilor din mijlocul stelei.

Defunctul era un ofițer al armatei romane, activ sau poate veteran. În cîmpul basoreliefului (fig. 6) cei doi cai cu piciorul anterior stîng ridicat, într-o mișcare sincronizată, și mai ales bastonul lung cu măciulie la capătul superior, din mîna cavalerului, indică cu precizie funcția defunctului. Este vorba despre un *centurion*, *instructor de cavalerie și maestru de echitație în armata romană* („*exercitator equitum*”). Astfel de repre-

zentări sînt extrem de rare, și numai în occident. Un „*exercitator equitum singularius*” se afla în Dacia, menționat într-o inscripție (dar fără relief)⁴².

Aurelia Marcia este mai rar întîlnit⁴³. După grafie, stela s-ar putea data în secolul II e.n. sau la începutul secolului III e.n.

*

Tipul acesta de stelă este foarte rar (constituie grupa XII a stelelor danubiene anarhitectonice, clasa B).

Descoperirile sînt rare: la Tropaeum Traiani, Civitas Ausdecensium, Capidava, Pliska, Novae, Rașca (*municipium Dardanorum*) și în Pannonia⁴⁴. Stela de la Sacidava are asemănări mai ales cu stela lui Daizus Comozoi de la Tropaeum, care prezintă în cîmpul superior un cavaler (este însă Cavalerul Trac) și în cel de al doilea cîmp, o mare coroană⁴⁵.

În ceea ce privește basorelieful, stela de la Sacidava este deocamdată un *unicum*.

NR. 4. INV. NR. 21407. Fig. 7.

Stelă de calcar poros, cochilifer, de proastă calitate, din care se păstrează jumătatea inferioară, cu colțul stîng rupt. Suprafața puternic degradată⁴⁶.

Dimesiuni: înălțimea = 1,18 m; lățimea = 0,66 m; grosimea = 0,24 m.

Cîmpul inscripției (înălțimea actuală = 0,50 m) este încadrat într-un chenar simplu, cu profilaturi.

Cîmpul inferior, prezintă urmele unui decor constituit dintr-un vas, din care pornesc vrejuri de viță de vie.

....ui]xi(t) an(nis)...V

?) Titius Ma(r)

cianus

coniugi

(b)ene mer

ent(i) fecit.

Este deci vorba despre *Titius Marcianus* care a ridicat această piatră soției sale.

⁴² Am cercetat această problemă la sugestia prof. D. Tudor. La Ulpia Traiana, M. Calventius Viator, *exercitator equitum singularium* în *Leg. IIII Flavia felix* (112–117 e.n.), cf. CIL, III, 7904 = ILS, 2417; L. W. Jones, *The Cults of Dacia*, în Univ. of California, Publications in Classical Philology, 9, 8, 1929, p. 245; AISC, 5, 1944–48, p. 247.

⁴³ CIL, III, 14852 (Dalmatia).

⁴⁴ M. Alexandrescu-Vianu, p. 220, 226, 228.

⁴⁵ Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, București, 1900, p. 196, nr. 18, Gh. Murnu, BCMI, 6, 1913, p. 105, fig. 12.

⁴⁶ În ruinele turnului C.

Onomastica nu ridică probleme speciale. Titius ca și Marcianus se mai întâlnesc în Dobrogea și în Peninsula Balcanică ⁴⁷.

Inscripția se datează în secolele II-III e.n.

NR. 5. INV. 21408. Fig. 8 și 9.

Stelă funerară, întreagă, de calcar poros, cochilifer ⁴⁸.

Dimensiuni : înălțimea = 2,32 m ; lățimea în partea superioară = 0,68 m ; lățimea la bază = 0,77 m ; grosimea = 0,24 m.

La partea superioară vârful frontonului este spart, ca și cele două acrotere laterale.

Stela este împărțită în trei registre :

a) registrul superior, triunghiular, cu înălțimea de 0,17 m are în centru un disc în relief, puțin bombat, neted și neornamentat.

b) registrul mijlociu, dreptunghiular, înalt de 0,39 m și lat de 0,50 m, este decorat cu un inel în relief (reprezentând coroana) și cu patru rozete la colțuri, simetrice două câte două pe diagonală (două având patru petale strânse – boboci de floare și două reprezentând flori cu câte patru petale desfăcute).

c) câmpul inscripției, înalt de 0,74 m, nu conține decât patru rînduri de litere.

Înălțimea literelor variază între 4,3 cm și 5,2 cm (rîndul 1 = 5 – 5,2 cm ; rîndul 2 = 4,5 cm ; rîndul 3 = 4,3 cm ; rîndul 4 = 4,5 cm).

Scrierea este relativ îngrijită, fără ligaturi, cu apices, observîndu-se totuși o oarecare nesiguranță în executarea literelor ; mai ales curburile sînt lipsite de eleganță. Litera A nu are hasta orizontală.

Sînt folosite punctele, între D și M în rîndul 1, între PIAS și PIQV în rîndul 2 și între An și L în rîndul 4.

În această inscripție există o serie de elemente ciudate, care-i conferă o reală originalitate. Mai întii, remarcăm dimensiunile foarte reduse ale textului, cu toate că câmpul rezervat inscripției este mare, cu toate că scrierea este îngrijită și egală și cu toate că stela în ansamblu a fost realizată cu măiestrie, după un plan bine gândit (a se observa sistematizarea câmpurilor stelei, sau rozetele din registrul al doilea, simetrice numai câte două pe diagonală).

Rîndul al doilea, unde trebuia să se afle numele defunctului, nu ne permite în stadiul documentării noastre actuale, o rezolvare sigură, ci doar ipoteze.

⁴⁷ Titius : Capidava, (CIL, III, 14214, 20 = Gr. Tocilescu, AEM, 19, p. 89), Oescus (CIL, III, 14211²) ; Salonis (CIL, III, 14861¹, 14861²), Marcianus : I. Stoian, Tomitana, București, 1972, p. 44 ; Al. Barnea, Dacia, 19, 1975, p. 257 (Noviodunum) ; Em. Popescu, op. cit., p. 272.

⁴⁸ Descoperită în ruinele turnului A.

Având în vedere punctul clar executat în rîndul 1, *Pias* ar putea reprezenta un nume, dar căruia nu-i putem descoperi vreo analogie. Totuși rezonanța sa este tragică sau orientală⁴⁹.

În acest caz :

D(is) M(anibus)

Pias Pi(?) qu(i)

burgarius

(uixit) an(nis) L

Ceea ce s-ar putea traduce : *Zeilor Mani, Pias Pi(?)*, care a fost burgar și a trăit 50 de ani.

Alte variante pentru rîndul al doilea :

1) Pias Pi qu(i et) sau qu(i vocatur).

2) Pias Pi qu(i uixit).

De unde : *Pias Pi* care a trăit ca burgar timp de 50 ani⁵⁰.

3) Piqu (în loc de Picus (ciocănițoare sau grifon), sau Picus-cognomen după mitologie⁵¹.

4) Piaspi (dacă am face abstracție de punct, ca o eroare de lapicid). Iar numele Piaspes, ar avea o rezonanță orientală.

De unde : *Lui Piaspes*, care a fost burgar...⁵².

Cuvîntul *burgarius* este scris foarte clar și el reprezintă deosebita atracție și valoare a acestei stele funerare.

Forma întregă a cuvîntului este pentru prima dată întîlnită în Dobrogea.

Pentru o epocă tîrzie (sfîrșitul secolului III – începutul secolului IV), la Tropaeum Traiani este atestat *lul(ius) Val(ens) ex bur(gariis) vet(eranus)*⁵³. Stela de la Sacidava nu poate fi însă datată atît de tîrziu ; ea aparține epocii romane timpurii, cînd cunoaștem o singură mențiune documentară epigrafică care atestă, în Oltenia, pentru anii 140 e.n., un *n(umerus) burg(ariorum) et veredario(rum)*⁵⁴. Pe baza acestei inscripții din Oltenia, W. Wagner arată că unitățile de burgari erau unități de cavalerie compuse din băștinași și romani, ce aveau inițial rolul de curieri,

⁴⁹ *παπιας* : nume orient (N. Firatli – L. Robert, *Les stèles funéraires de Byzance fréco-romaine*, Paris, 1964, p. 181. I. Stoian, *Tomitana*, 1962, p. 292–293. *πιεζεις* nume trac, (G. Mihailov, IGB, I, Sofia, 1970, no. 289, p. 239 ; IGB, II, p. 232 ; IGB, III, p. 283). *πειπης* : nume orient (IGB, I, no. 115, p. 155). *πια* ; *πια* : (IGB, I, no. 66, p. 128).

⁵⁰ R. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*, 1914, p. 452 : PI = pius, p. 459 ; QV = qui vocatur, qui uixit.

⁵¹ Inregistrat la I. Kajanto, op. cit., p. 216. Vergilius, *Aeneida*, 7, 189 ; Ovidius, *Metamorphoses*, 14, 130.

⁵² Sugestia prof. N. Gostar.

⁵³ N. Gostar, *Vestigia*, 17, München, 1973, p. 485–486. Em. Popescu, op. cit., nr. 172, p. 186.

⁵⁴ RE, II, 643, 50 (= Dessau, 8909, 9180).

⁵⁵ W. Wagner, *Die Dislokation der Römischen Auxiliarformationen in der provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Galienus*, Berlin, 1938, p. 204.

apoi și rol militar⁵⁵. În epoca târzie, se pare că burgarii jucau rolul unei armate de rezervă (poate din indigeni, liberiți, coloni) cu rol de poliție pe graniță⁵⁶.

Faptul că indigenii făceau parte din asemenea unități, explică poate conformația specială a rîndului al doilea din inscripția noastră de la Sacidava și rezonanța neromană a numelor ascunse acolo.

Rîndul al doilea semnifică oare și o slabă cunoaștere a limbii latine, a prescurtărilor și a formulelor ce se obișnuiau în astfel de ocazii ?

Stela funerară de mai sus, atestă pentru prima dată pe limes-ul scythic, la Sacidava, o unitate de *burgarii*, în secolele II-III e.n.

Inscripția funerară a lui *lul(ius) Val(ens) ex bur(garius) vet(eranus)*, descoperită la Tropaeum Traiani, deci în imediata apropiere a Sacidavei, a fost ridicată în vremea tetrarhiei. Putem presupune că veteranul în cauză a murit, bineînțeles, după un număr oarecare de ani de la eliberarea din armată. Pentru a stabili epoca în care funcționa *lul(ius) Val(ens)* ca burgar pe Limes-ul scythic trebuie să ne întoarcem cu 30-40 de ani, ajungînd deci în prima jumătate sau pe la mijlocul secolului III e.n., epocă de cînd datează și stela de la Sacidava atestînd un burgarius. Putem prea bine bănui că *lul(ius) Val(ens)* fusese burgar într-un detașament la Sacidava (loc unde este atestată o unitate de burgari), retrăgîndu-se apoi la Tropaeum Traiani. În orice caz, cele două inscripții sînt strîns legate și se completează nu numai prin conținutul lor atestînd singurii burgari din Moesia Inferior dar și prin apropierea geografică și funcțională a Sacidavei de Tropaeum (ultima era și ea parte integrantă a Limes-ului dunărean)⁵⁷.

*

În ansamblu, stela face parte din clasa A a stelelor danubiene, grupa IV, dar cu detalii care conturează o variantă inedită în această grupă.

Cele trei cîmpuri ale stelei sînt înconjurate de o cornișă simplă, dar frumos executată, iar raportul cîmpurilor este echilibrat (dimensiunile cresc progresiv).

În centrul frontonului se află un disc, simplu. Frontoane cu disc simplu se întîlnesc frecvent, dar mai cu seamă la monumente funerare grecești sau de modă greacă⁵⁸. Chiar pe stelele grecești acest motiv apare uneori ca o coroană schematizată, cu *taenia*⁵⁹.

⁵⁶ RE, III, 1899, 1066-1067. R. Grosse, *Römische Militärgeschichte von Gallienus bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung*, Berlin, 1920, p. 64, 67.

⁵⁷ CIL, III, 13734 ; DID, II, p. 384 (inscripția de la Tropaeum Traiani : „ad confirmandam limitis“). St. Cl., 5, 1963, p. 294 (Aelius Castus, *duumvir* la Tropaeum „înmormîntat la Sacidava).

⁵⁸ G. Mihailov, IGB, I, no. 22, 109, 175, 335 sept. Gh. Poenaru-Bordea, *Noi monumente epigrafice din Scythia Minor*, 1964, p. 100, no. 2, fig. 2. Firatli-Robert, *op. cit.*, 115, 214, pl. LXXIII, 5.

⁵⁹ IGB, IV, 2265 ; A. Rădulescu, *Noi monumente*, p. 158, fig. 11.

Inedită este și execuția rozetelor, două câte două. În ceea ce privește coroana ca element principal, nu repetăm cele spuse mai sus.

Și totuși, odată ce în câmpul al doilea este redată coroana și două tipuri de rozetă, cu greu ne putem închipui că discul simplu din fronton ar reprezenta o coroană sau o rozetă schematizată. Fără să vrem, gândul ne poartă spre stele ce au în fronton discul simplu (solar) combinat cu semiluna⁶⁰.

O origine simbolistică greco-orientală ar putea fi susținută și de asocierea discului simplu cu coroana mare, dar simplă (ca un inel) și cu rozetele; modul lor de reprezentare este firesc pe stelele greco-orientale. La acestea se adaugă antroponimul de rezonanță orientală-asiatică și funcția de burgarius — ce presupune un indigen, un sclav etc.

Față de eleganța stelei și grafiei, e greu de crezut într-o greșeală sau ignoranță a lapicidului.

Epitaful mic și bizar pe o stelă prea mare ar însemna oare o piatră conturată și părăsită, apoi mai târziu refolosită și scrisă?

Deci și această stelă este un întreg, un organism unitar.

NR. 6. INV. NR. 21409. Fig. 10 și 11.

Stelă funerară întreagă, de calcar poros, ușor spartă în partea inferioară⁶¹.

Dimensiuni: înălțimea = 2,36 m; lățimea = 0,82 m; grosimea = 0,26 m.

Lucrată în patru registre.

a) Registrul superior, este reprezentat de un fronton triunghiular (înalt de 0,33 m) ce are în relief capul meduzei. Cele două acrotere sînt ornamentate cu frunzele de lotus.

b) Registrul al doilea prezintă în relief o coroană groasă, cu *taenia* legată la partea inferioară, formînd bucle în câmpul ornamental. Decorul este încadrat de un arc de boltă. În spațiile laterale, sînt din nou săpate frunze de lotus. De fapt, stela aceasta are două frontoane suprapuse.

c) Câmpul inscripției este mărginit de două coloane, cu baze schematic conturate dar cu capiteluri corintice cu frunze de acant, lucrate ceva mai îngrijit.

Coloanele sprijină bolta și frontonul superior.

d) Ultimul registru, baza inscripției, este și el ornamentat, cu un vas din care pleacă vrejurile de viță, ale căror frunze și ciorchini acoperă întregul spațiu rămas.

Textul funerar, în limba latină, este format din unsprezece rînduri, realizate în mod ordonat și relativ simetric, în afară de ultimul rînd, cu litere mai mici și mai prost executate, din lipsă de spațiu.

⁶⁰ IGB, IV, 2294.

⁶¹ Descoperită în ruinele tumului B.

Dimensiunile literelor : rîndul 1 = 4,5 cm ; rîndul 2-8 = 5 - 5,5 cm (uneori 6 cm, de exemplu S din rîndul 3 sau T din rîndul 8) ; rîndul 9 = 4,5 - 5 cm ; rîndul 10 = 4 - 5 cm ; rîndul 11 = 3 - 4 cm.

Ligaturi : E + T în rîndul 3 ; M + E în rîndul 4 ; D + I + E în rîndul 5 ; A + E + L în rîndul 5 ; N + A în rîndul 6 ; V + X, E + T, V + A + L, V + A + E în rîndul 7 ; N + V, E + T în rîndul 8 ; E + T, T + I, A + L în rîndul 9 ; T + R în rîndul 10 ; V + E, V + N + T în rîndul 11.

Scrierea destul de îngrijită, cu haste mari și drepte, uneori cu apices.

În rîndurile 3 și 8, l e comprimat, mic, în deschiderea lui V. În rîndul 5, ultimul A e mai mic și fără hasta transversală. În rîndul 6, O e comprimat în spațiul lui C. În rîndul 10, ultimul l e mult mai mic. În rîndul 11, O e comprimat în litera M.

D(is) M(anibus)
Val(erius) Septi
mius uet(eranus) uix(it)
ann(is) LXIII me(n)s(ibus)
VI d(iebus) XVI. Aelia
Domna <a>con
iux et Valeri(i) Vale sau V<a>e
rianus et Vita
lis et Martialis
patr(i) dignissi
mo posuerunt

Observați *Domna* în loc de *Domna*. În rîndul 7-8, mai plauzibil ar fi *Valerianus*, cognomen foarte frecvent, decît *V<a>erianus* (care ar fi scris și greșit, cu *ae* și se întîlnește și foarte rar)⁶². *Mes* este o prescurtare folosită pentru *menses* sau *mensibus*⁶³. *Coniux* apare frecvent în loc de *coniunx*, așa încît nici nu-l socotim o greșeală sau o abreviere⁶⁴.

În rîndul 7 se află *Valeri(i)*, deci un plural, ceea ce se poate explica prin dorința de a concentra textul și a nu mai repeta gentiliciul la fiecare dintre fiii enumerați mai jos.

Stela funerară a fost ridicată pentru veteranul *Valerius Septimius*, care a trăit 63 de ani, de către soția *Aelia Domna* împreună cu fiii *Valerius Valerianus*, (*Valerius*) *Vitalis* și (*Valerius*) *Martialis*. Întîlnim la *Sacidava* încă o familie de *Valerii*, ce se adaugă celor deja cunoscuți aici. (*M. Valerius*, veteran al unei cohorte de gali⁶⁵ ; *Valeria Aurelia*⁶⁶, *Valerius Onesima* și *Valeria Marcellina*⁶⁷) ca și în restul *Scythiei Minor*⁶⁸.

⁶² I. Kajanto, *op. cit.*, p. 157.

⁶³ J. E. Sandys, *Latin Epigraphy*, Groningen, 1969, p. 303.

⁶⁴ Tot la *Sacidava* „*Valeria Marcellina coniux*“ (N. Gostar, *op. cit.*, p. 305).

⁶⁵ A. Aricescu, *Pontica*, 7, 1974, p. 261.

⁶⁶ M. Munteanu, *Pontica*, 8, 1975, p. 395.

⁶⁷ N. Gostar, *loc. cit.*

⁶⁸ *Carsium* : *Valeria* (Gh. Poenaru-Bordea, *op. cit.*, p. 295). Gr. Florescu, *Capidava*, 1958, p. 80, 101, 106, 111. Em. Popescu, *loc. cit.*, p. 189, 270.

În legătură cu *Aelia*, cunoaştem chiar la Sacidava un *Aelius Castus*⁶⁹. Cunoscuţi sînt şi *Domna (Aurelia Domna)*⁷⁰, *Vitalius*⁷¹ şi *Martialis*. Mult mai rar este *Verianus*, întîlnit o singură dată în Dobrogea⁷².

Din păcate, inscripţia nu ne lămureşte asupra unui element esenţial şi anume unitatea militară în care a luptat *Valerius Septimius*. Putem însă bănui Legiunea XI *Claudia* sau un corp auxiliar — pentru această epocă ceva mai tîrzie.

Aelia Domna (cognomenul *Domna*) ar putea oferi indiciul că monumentul datează dintr-o epocă post *Iulia Domna*, ipoteză ce s-ar confirma şi prin celelalte date onomastice (ca de exemplu *Septimius*) şi mai ales paleografice, care cer o datare în plin secolul al III-lea e.n.

Piatra de mormînt a lui *Valerius Septimius*, face parte din grupa IV-a a stelelor danubiene, clasa A. O serie de elemente, conferă însă o deosebită originalitate acestei stele, ce reprezintă în fapt o variantă nouă pentru *Moesia Inferior*.

Din nou o mare coroană, cu *taenia*, reprezintă simbolul principal. În frontonul superior-triunghiular, apare capul meduzei, motiv întîlnit deseori pe monumentele funerare⁷³. În registrul de la baza stelei a fost realizat un vas din care pornesc două vrejuri de viţă de vie.

Ceea ce trebuie remarcat este faptul că stela dispune de două frontoane suprapuse (un fronton triunghiular şi un fronton semicircular). Cîmpul inscripţiei este mărginit de doi pilaştrii, cu baze şi capiteluri corintice, ce susţin nişa arcată. Întreaga conformaţie a stelei aminteşte imediat monumentele funerare arhitectonice, tradiţia şi influenţa *aedicula*-ei fiind evidentă. Acest fenomen este des întîlnit şi în alte provincii, reflectînd moda epocii romane⁷⁴.

NR. 7. INV. NR. 21410. Fig. 12.

Jumătatea inferioară a unei stele funerare, din calcar.

Dimensiuni actuale : înălţimea = 1,45 m ; lăţimea = 0,86 m ; grosimea = 0,28 m. Se mai păstrează parte din textul funerar şi cîmpul inferior⁷⁵.

⁶⁹ St. Cl., 5, p. 294.

⁷⁰ Em. Popescu, *op. cit.*, p. 56–57.

⁷¹ Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 79, 101, 103.

⁷² *Vindius Verianus* (CIL, III, 14447 ; Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches*, p. 206–207. *Din istoria Dobrogei*, 2, 1968, p. 193–194).

⁷³ Gr. Florescu, ED, p. 140. V. Barbu, *Noi monumente*, p. 47, fig. 5, IGB, IV, 1955, 1926. L'origine occidentale, cf. Gr. Tocilescu, *op. cit.*, p. 145 ; *Idem, I monumenti*, p. 64–66.

⁷⁴ Gr. Florescu, ED, p. 139 ; *I monumenti*, p. 54, 56. (v. et p. 38, fig. 26).

⁷⁵ În ruinele turnului B.

Marginile laterale sînt ornamentate, în relief, cu vrejuri de viță, ce pornesc dintr-un kantharos schițat la baza pietrei. Chenarul inscripției este simplu, fără profilaturi.

Din text, au mai rămas șapte rînduri, din care primul este puternic deteriorat. Am descoperit și un colț de sus al inscripției, care întregeste perfect primele două rînduri.

Dimensiunile literelor : rînd 2 - 3 = 6,5 - 7 cm ; rîndul 4 = 7 cm ; rîndul 5 = 6 cm ; rîndul 6 = 8 cm ; rîndul 7 = 2,5 cm. De remarcat ligaturile : A + V în rîndul 1, N + I în rîndul 2, E + T în rîndul 3, E + T, A + V în rîndul 4, R + I și T + E în rîndul 5, N + T și V + A + L în rîndul 6.

.
 DIVA Claudia co
 niux et (M(arcus) Seuiuru(s) sic pro Seueru(s)
 et Saluius et Seuera
 et Claudia patri
 bene metrit(e)o po
 suerunt fecit ual(e)
 (l)ector sit tibi ter(r)a leuits.

Se mai poate observa, în rîndul 1, O comprimat în C ; în rîndul 2 un V de mici dimensiuni ; în rîndul 3, R se întretaie cu hasta lui A ; de remarcat de asemenea că litera L are hasta transversală, oblică, în rîndul 1, 3 și 4 (*Claudia, Saluius, Claudia*). Același procedeu pentru F în rîndul 6 (*fecit*). Este curios cuvîntul *Seviru* (s) (rîndul 2) în loc de *Severus*. Oarecum neobișnuită este și înșirarea tuturor formulelor finale la un loc (*bene merito posuerunt, fecit, vale lector, sit tibi terra levis*).

În ceea ce privește *Diva Claudia*, e greu de crezut într-o asemenea posibilitate, cu toate că pe piatră *Diva* e săpat foarte clar. Ar constitui desigur o surpriză *Diva* pentru un om de rînd. Mai degrabă ...*diva* aparține rîndului anterior (terminația altui cuvînt).

În inscripție întîlnim nume destul de răspîndite, ca *Claudia, Seuerus* și *Seuera, Saluius*⁷⁶.

După caracterele peleoogice și după onomastică, inscripția se poate data în secolul al III-lea e.n.

NR. 8. INV. NR. 21411. Fig. 13 și 14/1,2.

Fragmentul inferior al unei stele funerare, din calcar.

Dimensiuni : înălțimea = 1,15 m ; lățimea = 0,80 m ; grosimea = 0,29 m⁷⁷.

În partea inferioară, un kantharos din care pornesc vrejuri de viță, cu struguri și frunze, ce împodobesc părțile laterale și cîmpul inferior. Execuție deosebit de rudimentară.

⁷⁶ *Saluius*, ceva mai rar, totuși un exemplu la Adamclisi. (CIL, III, 14437²).

⁷⁷ Descoperită în ruinele turnului A.

Cîmpul inscripției, într-un chenar simplu, cu o înălțime actuală de 0,62 m; mai păstrează doar ultimele trei rînduri din textul funerar. Literele sînt stîngaci și asimetric executate, dar fără ligaturi, și uneori cu apices.

Ulp(ius) nati bene
merite posue
runt.

Dimensiunile literelor: rîndul 1 și 2 = 4,5 – 5 cm; rîndul 3 = 4 cm. Pluralul *nati* după *Ulp(ius)*, dovedește că în rîndurile anterioare (azi lipsă) se afla o înșirare de antroponime. *Ulp(ius)* este un nume destul de răspîdit⁷⁸.

Desigur că e scris *merite* în loc de *meritae*⁷⁹, ceea ce indică că piatra de mormînt a fost pusă de fiii, pentru mama lor.

Inscripția poate fi datată în secolul III e.n.

NR. 9. INV. NR. 21412. Fig. 14/3.

Fragment de la partea superioară a unei stele funerare, din calcar poros, de culoare gălbuie.

Se mai poate vedea frontonul stelei, triunghiular ascuțit, avînd un chenar cu trei profilaturi. În interiorul frontonului se află o rozetă înscrisă într-un cerc. În colțul stelei a fost realizată o rozetă cu șase petale înscrise într-un cerc. Deasupra rozetei se află trei semicercuri, bine profilate.

Din punct de vedere tipologic, stela se încadrează în clasa AB – a stelelor pseudoarhitectonice, în una din grupele VI, VIII sau IX (lipsește amănuntele pentru a putea preciza în care din aceste trei grupe de stele danubiene).

Toate stelele funerare de la Sacidava prezentate mai sus, prin trăsăturile lor principale (stele de mari dimensiuni, din piatră de calcar, cu mai multe registre dintre care cel al inscripției este preponderent, mărginite de o cornișă plată decorată cu vrejul de viță de vie, prezentînd în cîmpurile cu reliefuri simboluri caracteristice, sau elemente arhitecturale (unele imitînd *aedicula*), sînt creații ale modei și influenței romane, produse și răspîndite în provinciile danubiene, avînd origini occidentale și circulație îndelungată de-a lungul Dunării.

⁷⁸ A. Rădulescu, *Noi monumente din Scythia Minor*, 1964, p. 165 (Tomi), Al. Barnea, *op. cit.*, p. 257 (Noviodunum), Capidava, nr. 22, 28, 40.

⁷⁹ S. Stati, *Limba latină în inscripțiile din Dacia și Scythia Minor*, București, 1961, p. 48–49.

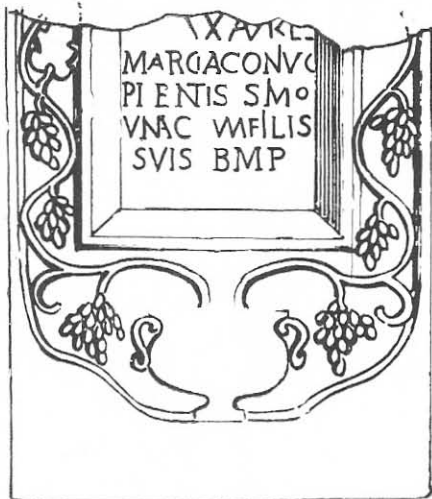
Fig. 1. Stela funerară nr. 1.

Fig. 2. Desen și detaliu al stelei nr. 1.

Fig. 3. Stela funerară nr. 2.

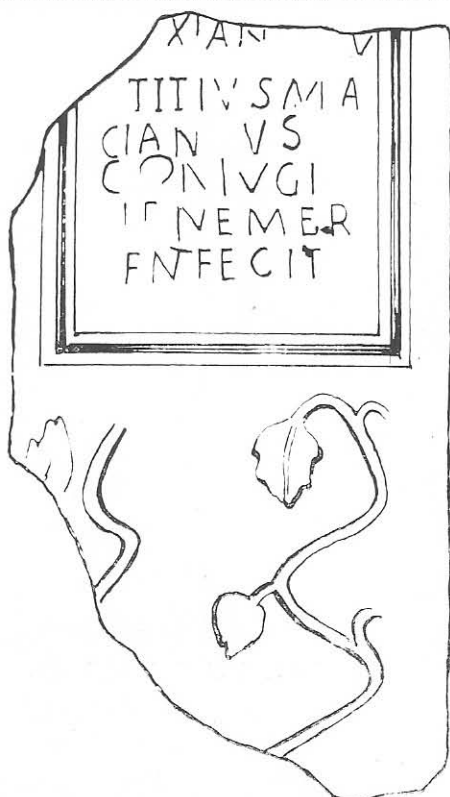
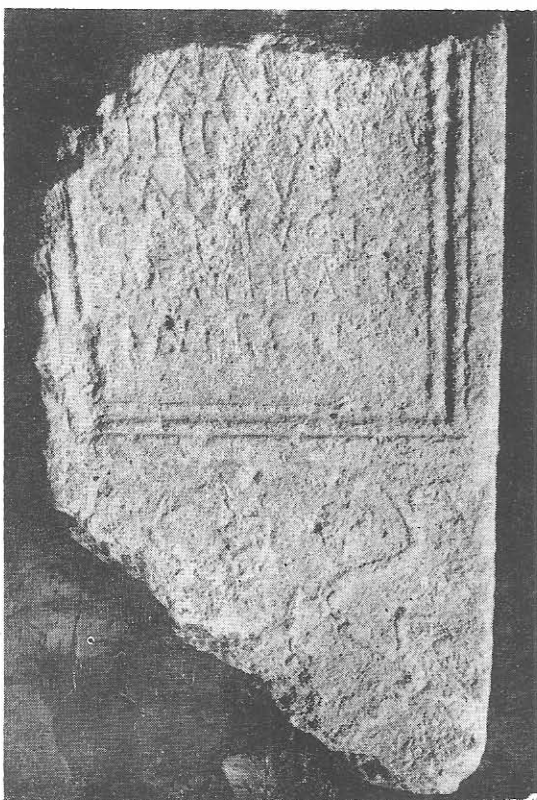
0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 20 30 40 50 CM

Fig. 4. Stela funerară nr. 3.

Fig. 5. Desen al stelei nr. 3.

Fig. 6. Detalii ale stelei nr. 3.

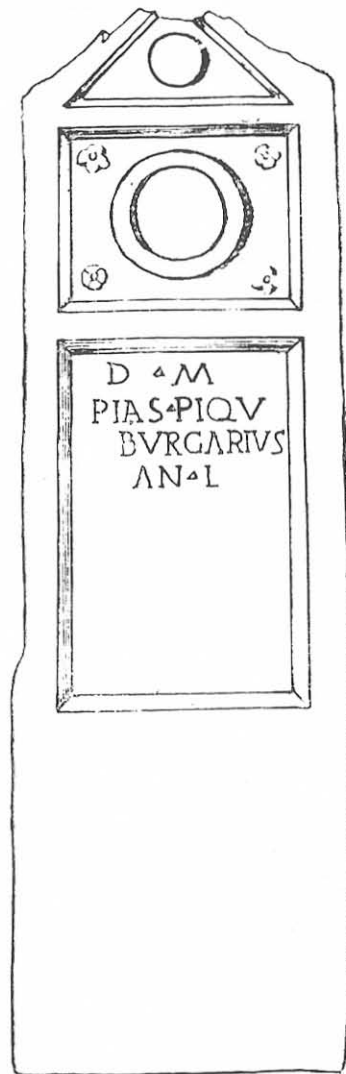

0 10 20 30 40 50 CM

Fig. 7. Stela funerară nr. 4.

Fig. 8. Stela funerară nr. 5.

0 10 20 30 40 50 CM

Fig. 9. Desen și detaliu al stelei nr. 5.

Fig. 10. Stela funerară nr. 6.

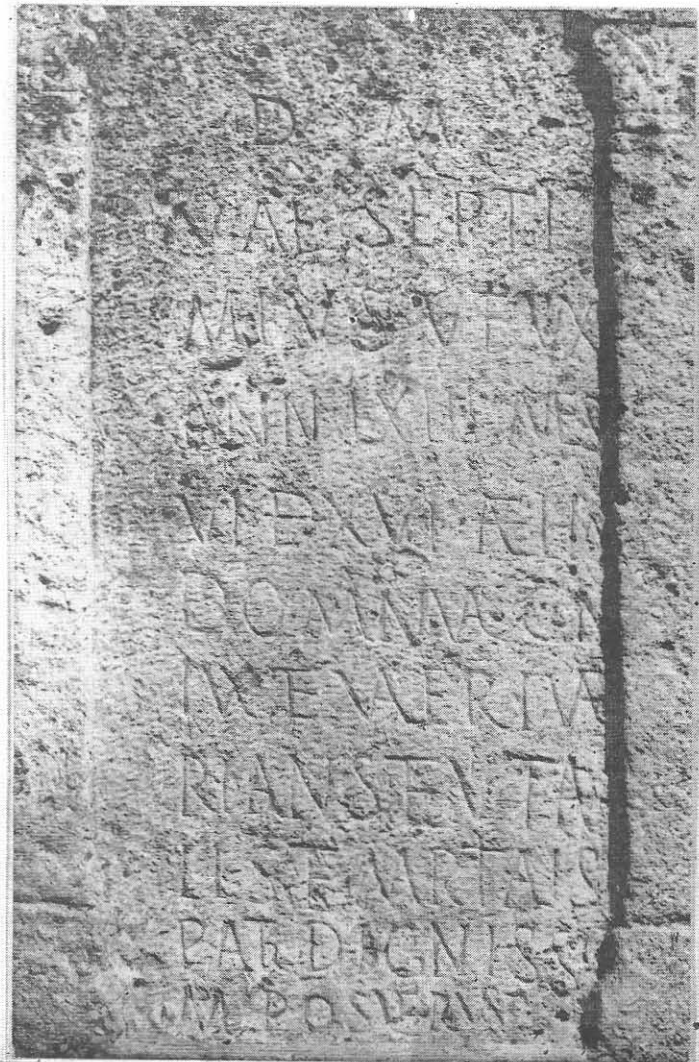
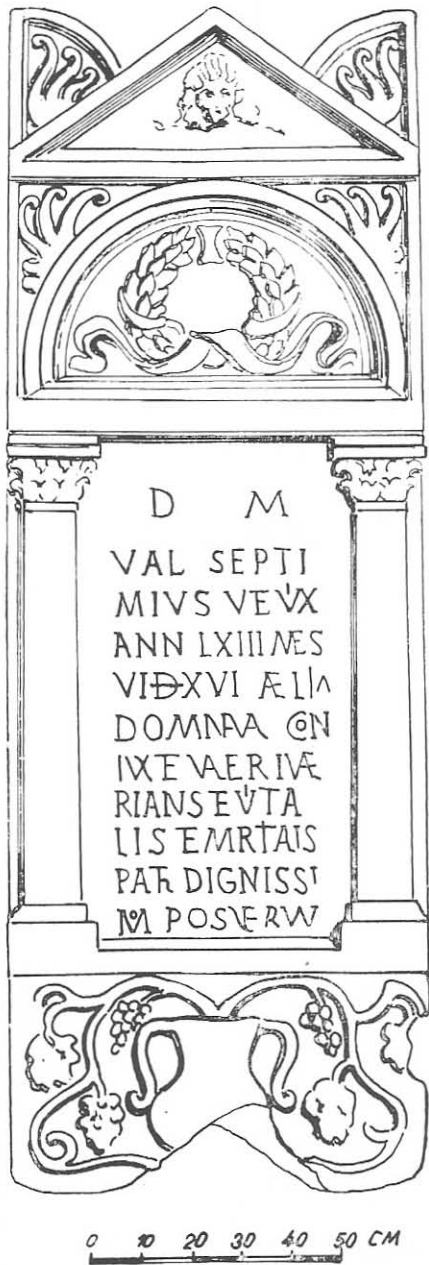

Fig. 11. Desen și detaliu al stelei nr. 6.

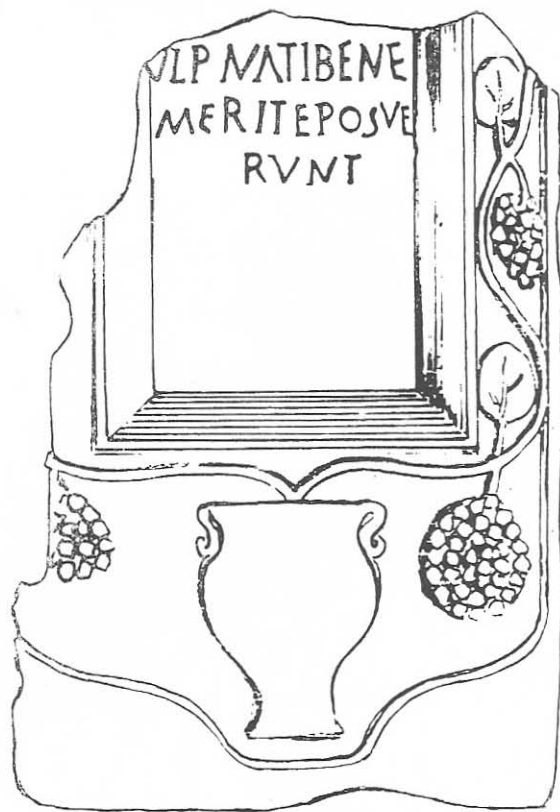

DIVULCIVLIA @
 NVXETVI SEVRV
 ESAMIVSESEVERA
 ECLNDIAPATRI
 BENEMER EOPO
 SVERVNTRECI TA
 ECTORSITTIBITERA EVI S

Fig. 12. Stela funerară nr. 7.

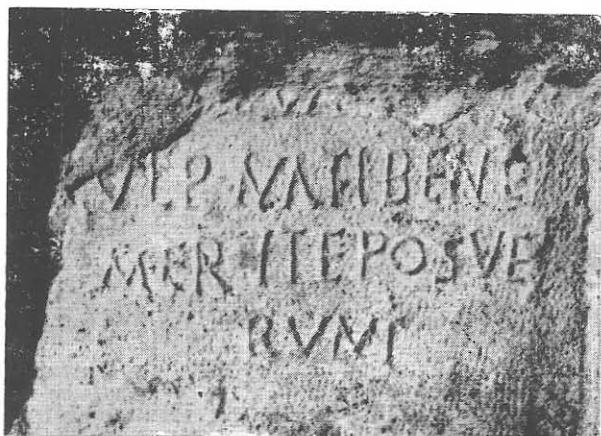

Fig. 13. Stela funerară nr. 8.

0 10 20 30 40 50 CM

1

2

3

Fig. 14. 1) Desenul stelei nr. 8; 2) Detaliu al stelei nr. 8; 3) Fragment al stelei nr. 9.

La Sacidava sînt reprezentate trei grupe de stele danubiene romane (III, IV și XII) ale căror analogii (atît din punct de vedere structural-arhitectonic cît și din punct de vedere simbolistic-ornamental) se află în Moesia Inferior, Moesia Superior, Dacia, Pannonia și Noricum.

Unitatea stilistică de-a lungul Dunării dobrogene este dovedită și de asemănarea tipurilor de stele descoperite la Capidava, Tropaeum Traiani, Troesmis (grupele II și XI – deci tot danubiene) și Sacidava.

Pe de altă parte, grupa IV este clar apropiată de grupa VIII (răspîndită în Scythia, Moesia Superior și Pannonia), iar grupa III de grupa VII (răspîndită în Moesia Inferior și Moesia Superior). Grupa XII ar putea fi asemănată cu grupa IX, întîlnită și ea pe Dunăre.

Această sumară analiză întărește și ea concluzia puternicei răspîndiri a stelelor danubiene romane.

De asemenea, pătrunderea și răspîndirea majorității motivelor ornamentale, simbolice, trebuie căutată de-a lungul Dunării.

Patru monumente din cele prezentate mai sus aparțin unor militari: stela lui C. Veturius Verus din Legiunea V-a Macedonica; stela nr. 3, a unui „exercitator equitum”; stela lui Valerius Septimius – veteran; stela lui Pias – *burgarius*. Aceste monumente sînt asemănătoare și prin tipologie.

Descoperirile recente de la Sacidava reflectă și strînsele legături dintre cetatea noastră și cetatea de la Adamclisi (Tropaeum Traiani). Astfel, singurii burgari atestați în Dobrogea sînt cei de la Sacidava și Tropaeum; stela nr. 3 din grupa XII a fost realizată, probabil, în centrul de la Tropaeum; Aelius Castus, retras și înmormîntat la Sacidava, fusese *duumviral* la Tropaeum. Este întărită deci ideea legăturii directe și apartenenței cetății Tropaeum Traiani la Limes-ul scythic (cel mai apropiat castru fiind Sacidava), sugerată și de cunoscuta inscripție de la poarta de est.

Observațiile de mai sus ne amintesc de o mai veche opinie despre un stil militar al stelelor romane danubiene⁸⁰.

Semnificația esențială a concluziilor noastre se referă la procesul romanizării pe limes-ul dobrogean, proces în care armata a jucat un rol primordial, și la influența romanizatoare hotărîtoare a limes-ului asupra întregii provincii a Moesiei Inferior, în toate domeniile vieții materiale și spirituale-artistice.

Monumentele epigrafice descoperite în 1976 la Sacidava aduc substanțiale contribuții la cunoașterea unor probleme ale cetății și limes-ului, dar și ale Dobrogei romane.

Antroponime noi sau puțin cunoscute, menționarea unor unități militare, tipuri și variante inedite de stele funerare, simbologie funerară, probleme paleografice întîlnite pentru prima dată, iată doar cîteva din temele pe care le propune acest articol. Se evidențiază desigur din contextul general stela funerară a lui C. Veturius Verus, soldat în Legiu-

⁸⁰ Gr. Florescu, ED, p. 137.

nea V-a Macedonica, cea ridicată de *M. Corienius Colonus*, stela ridicată de *Aurelia Marcia* cu basorelieful inedit al unui „exercitator equitum”, cele ale lui *Valerius Septimius* și *Claudiei (Diva ?)*. Deosebit de importantă este stela funerară ce atestă un *burgarius*, cu probleme paleografice și antroponimice încă de nerezolvate, reprezentând în ansamblu un monument unic.

Dacă adăugăm acestor 9 noi monumente epigrafice, pe cele încă 13 deja publicate⁸¹, obținem un total de 22 de monumente epigrafice de la Sacidava și împrejurimile sale, număr impresionant pentru o cetate care abia a început să-și facă simțită prezența.

RÉSUMÉ

LES STÈLES FUNÉRAIRES INEDITES DE SACIDAVA

La version française paraîtra dans *Epigraphica*, București, 1977, p. 203.

LÉGENDE DES FIGURES

- Fig. 1 Stèle funéraire no. 1.
 Fig. 2 Dessin et détail de la stèle no. 1.
 Fig. 3 Stèle funéraire no. 2.
 Fig. 4 Stèle no. 3.
 Fig. 5 Dessin de la stèle no. 3.
 Fig. 6 Détails de la stèle no. 3.
 Fig. 7 Stèle no. 4.
 Fig. 8 Stèle no. 5.
 Fig. 9 Dessin et détail de la stèle no. 5.
 Fig. 10 Stèle no. 6.
 Fig. 11 Dessin et détail de la stèle no. 6.
 Fig. 12 Stèle no. 7.
 Fig. 13 Stèle no. 8.
 Fig. 14 1) Dessin de la stèle no. 8. 2) Détail de la stèle no. 8. 3) Fragment de la stèle no. 9.

⁸¹ Altar votiv de *Aelius Castus* — *duumvir* (St. Cl., 5, p. 294); *milliarii* (CIL, III, 12512, 13755; Rev. Muz., 4, 1969, p. 349); stelele funerare ale lui *Valerius Onesima* și *Proclinus* (St. Cl., p. 305–309); *M. Valerius* și *C. Claudius Tautianus* (Pontica, 7, 1974, p. 261–264), *Valeria Aurelia* (Pontica, 8, 1975, p. 395); cărămidă cu stampilă — *cohors I Cilicum* (Actes du IX Congrès Limes); toartă de amforă cu stampilă (Pontica, 6, 1973, p. 318); amforă cu inscripție (Pontica, 8, 1975, p. 274).

ÎN LEGĂTURĂ CU ZONELE DE ACȚIUNE ALE LEGIUNILOR MOESICE PE TERITORIUL DOBROGEI

În organizarea militară a Dobrogei romane în perioada Principatului, rolul pe care l-au deținut cele trei legiuni ale armatei Moesiei Inferioare a fost diferit de la o etapă la alta, în funcție de necesitățile strategice ale provinciei și de deplasările de trupe solicitate de situația din alte părți ale Imperiului¹.

Pînă la Traian, cînd au fost aduse, cel mai tîrziu în anul 107, *Legio V Macedonica* la Troesmis și *Legio XI Claudia* la Durostorum², în aceste ținuturi nu a fost cantonată nici o legiune. Înainte de această dată, cea mai apropiată tabără legionară de gurile Dunării era cea de la Novae, unde fusese stabilită, încă din anul 69, deci înainte de divizarea Moesiei, *Legio I Italica*³. Mai spre vestul provinciei, la Oescus, se afla din anul 71 și *Legio V Macedonica*⁴. Această unitate, mutată pe teritoriul Dobrogei după cucerirea Daciei, nu a stat în noua garnizoană decît 60 de ani, pînă în 167, cînd Marcus Aurelius a transferat-o la Potaissa⁵, ca după retragerea aureliană să revină în vechea-i reședință de la Oescus⁶. Toate aceste mișcări au avut ca urmare schimbări ale teritoriului supravegheat

¹ Primul studiu important asupra legiunilor din această provincie este cel al lui B. Filow, *Die Legionen der Provinz Moesia von Augustus bis auf Diokletian*, Klio, 6, 1906.

² R. Syme, *Rhine and Danube Legions under Domitian*, JRS, 18, 1928, p. 41–55.

³ Tacitus, *Historiae*, III, 46, 3; R. Vulpe, *Din istoria Dobrogei*, 2, București, 1968, p. 60.

⁴ B. Filow, *op. cit.*, p. 74–77; R. Vulpe, *op. cit.*, p. 61, nota 163. Unitatea mai fusese în ținuturile moesice și anterior, poate chiar în timpul lui Augustus (B. Gerov, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, 15, 1967, p. 85–105), dar sigur sub Tiberius, cînd este atestată și literar (Tacitus, *Annales*, IV, 5, 3) și epigrafic (ILS, 2,281); în anul 62 legiunea a plecat în Orient (Tacitus, *Annales*, XV, 6), de unde a fost readusă pe granița dunăreană de Vespasian.

⁵ B. Filow, *loc. cit.*, M. Macrea, în *Istoria României*, 1, București, 1960, p. 371; R. Vulpe, *op. cit.*, p. 155.

⁶ B. Filow, *loc. cit.*; D. Tudor, *Contribuții privitoare la armata Daciei Ripensis*, SCIV, 11, 1960, 2, p. 335 și urm.

de fiecare legiune în vecinătatea limesului danubian și modificări ale zonelor de acțiune în ținuturile mai îndepărtate de graniță.

Descoperiri epigrafice recente și analiza amănunțită a materialului documentar, litic și tegular, mai de mult cunoscut permit emiteră unor ipoteze menite să contribuie la cunoașterea într-o măsură mai mare și cu mai multă claritate a activității celor trei legiuni moesice în Dobrogea romană. Fără îndoială, atîta vreme cît documentația este încă săracă, nu poate fi vorba de încheieri definitive, așa cum, de bună seamă, au gîndit și alți cercetători care s-au ocupat pînă acum de aceste probleme atît de importante privitoare la istoria militară a Scîției Minore.

Dintre cele trei legiuni, datorită descoperirilor de pînă acum, cel mai bine este cunoscută *Legio V Macedonica*, a cărei prezență în Dobrogea, deși pe o durată relativ scurtă, s-a făcut foarte pregnant simțită. Un studiu destul de recent referitor la spațiul supravegheat de *Legio V Macedonica* în vecinătatea limesului danubian⁷ aduce însemnate precizări despre rolul și locul deținute de unitate în sistemul militar al provinciei, ca și despre sarcinile pe care le-a preluat detașamentul din *Legio I Italica* în nord-vestul Dobrogei după plecarea legiunii de la Troesmis în Dacia⁸.

Mai puțin cercetată și cunoscută este activitatea desfășurată în parte pe teritoriul de astăzi al Dobrogei de *Legio XI Claudia*, atît în zona din vecinătatea limesului dunărean, ținută în stricta supraveghere a unității, împreună cu trupele auxiliare dependente, cît și în ținuturile mai îndepărtate, aflate în atenția legiunii pentru pază permanentă sau numai pentru intervenții de moment, prilejuite de atacuri vrăjmașe sau de nevoi constructive cu caracter militar defensiv. Cum este firesc, și raza de acțiune a acestei unități, ca și a celei de la *Novae*, s-a extins în urma plecării în Dacia a legiunii de la Troesmis. Așa dar, ținînd seama că *Legio V Macedonica* și detașamentul din *Legio I Italica*, trimis în misiune în nord-vestul Dobrogei după anul 167, au fost mai atent și mai recent studiate, voi insista în cele ce urmează, în primul rînd, asupra materialului documentar care privește *Legio XI Claudia*, reprezentat prin țigle și cărămizi cu ștampilă și prin inscripții care menționează militarii activi ai unității, fără a neglija însă dovezile epigrafice privitoare la celelalte două formațiuni militare, mai ales dacă este vorba de documente mai de curînd descoperite sau mai puțin luate în seamă de studiile anterioare.

Material tegular cu ștampilă indicînd *Legio XI Claudia* s-a descoperit în puține puncte din Dobrogea și numai într-un singur loc în cantitate mare, anume la Ostrov⁹, în imediată apropiere de Durostorum, unde se întindeau canabele legiunii; în rest, mai sînt cunoscute o cărămidă frag-

⁷ Emilia Doruțiu-Boilă, *Teritoriul militar al legiunii V Macedonica la Dunărea de Jos*, SCIV, 23, 1972, 1, p. 45 și urm.

⁸ Unele amendamente pe care le propun la concluziile studiului citat la nota anterioară se datoresc și faptului că după apariția lui s-au făcut noi descoperiri, asupra cărora mă voi opri mai departe.

⁹ V. Culică, *Cărămizi, țigle și olane cu ștampa legiunii a XI-a Claudia găsite în canabae Aeliae, Pontica*, 3, 1970, p. 365 și urm.

mentară de la Capidava¹⁰ și alta de la Callatis¹¹. Cît privește inscripțiile militarilor activi, nici ele prea numeroase, le întîlnim la Tropaeum Traiani¹², Tomis¹³, Histria¹⁴, Axiopolis¹⁵, Libida¹⁶ (Slava Rusă¹⁷), Vicus V... (Rîmnic)¹⁸, dar nu toate aduc probe suficiente pentru a constata prezența unității în localitățile respective. Deși foarte redus, acest material documentar, analizat atent, permite totuși conturarea unor concluzii asupra zonelor în care a acționat *Legio XI Claudia* în cele două etape mai sus amintite, prima în timpul cît la Troesmis s-a aflat *Legio V Macedonica*, a doua după plecarea acesteia în Dacia.

Pe limesul danubian, în aval de Durostorum, dovezi ale prezenței Legiunii a XI-a Claudia întîlnim la Capidava (fragmentul de cărămidă de care a mai fost vorba¹⁹) și, eventual, la Axiopolis²⁰. Prima așezare a făcut parte între anii 107 și 167 din teritoriul deținut de *Legio V Macedonica*, după cum o dovedește materialul tegular descoperit acolo²¹, deci *Legio XI Claudia* a putut să-și extindă zona de supraveghere și asupra Capidavei, numai după anul 167. În privința inscripției funerare puse de *Antonius Florus, optio* în *Legio I Italica*, pentru fratele său, *Antonius Florianus, beneficiarius consularis*, mort la Capidava²², ea nu dovedește că detașamentul din *Legio I Italica*, înlocuitor al legiunii de la Troesmis, ar fi cuprins în raza sa de acțiune și acest centru²³, deoarece despre militarul decedat, care își desfășurase activitatea la Capidava, nu știm din ce unitate făcuse parte, fratele său putînd veni acolo pentru a-și îndeplini obligațiile față de defunct de la Troesmis sau chiar de mai departe.

În aceeași situație cu Capidava cred că se afla și Axiopolis. Piatra funerară a unui militar activ din *Legio V Macedonica*, descoperită foarte recent la Sacidava în cursul campaniei de săpături din anul 1976²⁴ pare să demonstreze că teritoriul acestei legiuni se întindea de-a lungul Dună-

¹⁰ Gr. Florescu, în *Capidava*, monografie arheologică, 1 București, 1958, p. 15, nota 11.

¹¹ Informație de la A. Rădulescu.

¹² CIL, III, 7 483, 14 214^{1,6}.

¹³ CIL, III, 771 ; P. Nicorescu, BCMI, 9, 1916, p. 73.

¹⁴ V. Pârvan, *Histria IV*, ARMSI, s. 2, t. 38, 1915-1916, p. 665-666.

¹⁵ CIL, III, 14 439.

¹⁶ A. Aricescu, SCIVA, 27, 1976, 4, p. 531-534.

¹⁷ Pentru numele antic al așezării de la Slava Rusă, v. A. Aricescu, BMI, 40, 1971, 3, p. 58-60 ; idem, *Vestigia*, 17, München, 1973, p. 548-549 ; idem. RRH. 14, 1975, 4, p. 697-700.

¹⁸ V. Pârvan, *Descoperiri nouă în Scythia Minor*, ARMSI, s. 2, t. 35, 1912-1913, p. 523.

¹⁹ V. nota 10.

²⁰ CIL, III, 14 439.

²¹ Gr. Florescu, MCA, 6, 1959, p. 624.

²² CIL, III, 14214¹⁹ : *D(is) M(anibus). Ant(onio) Floro, b(ene)f(iciario) co(n)s(ularis) ; mil(itavit) ann(is) XXIII, vixit ann(is) XL. Ant(onium) Florianus, optio leg(ionis) I Ital(icae), frater, posuit.*

²³ Cum afirmă categoric Emilia Doruțiu-Boilă, *op. cit.*, p. 53.

²⁴ Muzeul de arheologie din Constanța a început din anul 1969 cercetările acestui castru (un prim raport de săpături în Pontica, 6, 1973, p. 267 și urm.), sub conducerea lui C. Scorpan, de la care dețin informația și care publică în volumul de față (Pontica, 10, 1977), inscripțiile descoperite în campania 1976 la Sacidava, Cf. și vol. *Epigraphica*, București, 1977, p. 203 și urm.

rii spre sud pînă la Sacidava inclusiv ; în consecință, și Axiopolis intra în această zonă. Poate că nu întimplător limita dintre teritoriile celor două legiuni, *XI Claudia* și *V Macedonica*, aflată, cum o arată această ultimă descoperire, între Sucidava (Izvoarele) și Sacidava (Muzait-Dunăreni)²⁵, coincide cu viitoarea graniță dintre provinciile Moesia Secunda și Scythia²⁶, legiunea de la Durostorum păstrîndu-și și după reformele lui Dioclețian vechea porțiune din limes pe care o avusese inițial în supraveghere²⁷. Inscricțiia funerară de la Axiopolis pusă pentru tatăl său de *C. Valerius Valens*, *beneficiarius* al comandantului Legiunii a XI-a *Claudia*²⁸, nu arată că teritoriul unității s-ar fi extins pe limes pînă aici înainte de anul 167²⁹, ci — datorită faptului că documentul poate fi datat mai tîrziu, adică la sfîrșitul secolului al II-lea sau în următorul, cum pare să o indice și antroponimele pe care le cuprinde — constituie o confirmare a opiniei că zona de acțiune a legiunii de la Durostorum s-a mărit spre nord după ce *Legio V Macedonica* a părăsit Moesia Inferioară. Pe de altă parte, această inscripție are o valoare documentară mai scăzută pentru ceea ce ne interesează acum, deoarece ea nu dovedește cu certitudine că militarul din *Legio XI Claudia* își desfășura activitatea la Axiopolis, unde locuia și familia sa ; *C. Valerius Valens* a putut veni și din altă parte pentru a pune piatra de mormînt tatălui său. Oricum însă, Axiopolis a intrat după 167 în zona de acțiune a Legiunii a XI-a *Claudia*, dovada principală constituind-o fragmentul de cărămidă de la Capidava³⁰.

Dar activitatea legiunilor cantonate pe graniță nu s-a desfășurat numai în teritoriile imediat învecinate cu Dunărea, ci s-a extins și asupra interiorului Dobrogei, fără îndoială, cu mai puțină intensitate, ba chiar și asupra litoralului vest-pontic. Cum este firesc, între anii 107—167, teritoriul Dobrogei, aproape în întregime, s-a aflat în supravegherea Legiunii a V-a *Macedonica* ; numai în partea de sud, în zona *Tropaeum Traiani*, acționa *Legio XI Claudia*.

În ce privește interiorul regiunii, documentele epigrafice ale unor militari activi sînt extrem de puține. Punctul de lîngă satul Horia

²⁵ În legătură cu localizarea Sacidavei și Sucidavei, v. A. Aricescu, *Quelques précisions sur la carte de la Scythia Minor*, Dacia, NS, 14, 1970, p. 297—301.

²⁶ *Notitia Dignitatum*, Or. arată că Sucidava se afla spre limita nordică a provinciei Moesia Secunda (XL, 17), iar Sacidava spre cea sudică a provinciei Scythia (XXXIX, 12). Referitor la granița dintre cele două provincii, v. R. Vulpe, *Limita meridională a provinciei Scythia*, Pontica, 5, 1972, p. 205 și urm.

²⁷ În legătură cu zonele din limesul moesic ce reveneau fiecărei legiuni, lucrurile nu sînt încă pe deplin lămurite. Cert este că atît legiunea de la Novae, cît și cea de la Durostorum, nu erau plasate la mijlocul frontului pe care îl aveau în supraveghere, ci către limitele dinspre aval ale teritoriului fiecărei unități.

²⁸ CIL, III, 14 439 : *D(is) M(anibus). C(aius) Valer(ius) Germanus vix(it) an(nis) LXXVIII ; C(taius) Val(erius) Valens, b(ene)ficiarius leg(ati) Leg(ionis) XI Cl(audia)e, filius, patri b(ene) m(erenti) p(osuit). Have.*

²⁹ Cum crede Emilia Doruțiu-Boilă, *op. cit.*, p. 47—48.

³⁰ Nu vîd nici un motiv de a contesta autenticitatea acestui document, deși astăzi el este pierdut. Numai datarea lui în epoca traianică, așa cum a considerat cel care l-a descoperit și ne-a informat asupra lui (v. nota 10), poate fi pusă la îndoială, avînd în vedere materialul tegular provenit de la *Legio V Macedonica*, descoperit tot la Capidava (v. nota 21).

(jud. Tulcea), unde a fost găsită dedicația către Asclepius și Hygeia oferită de centurionul *Annaeus Pulcher* din *Legio V Macedonica*³¹, făcea parte, de bună seamă, din teritoriul de graniță al unității de la Troesmis. O inscripție funerară ne arată că la Libida (Slava Rusă) se stabilise familia unui militar sau veteran din aceeași legiune³². Deși puțin concludentă, această documentație ajută la întărirea părerii că ținuturile din interior s-au aflat, cît timp *Legio V Macedonica* a staționat la Troesmis, în supravegherea acestei unități.

Partea de sud a regiunii, după cum dovedește o inscripție de la Tropaeum Traiani din anul 157, dedicată lui *Iupiter Optimus Maximus, Hercules Invictus, Ceres și Liber Pater*, pusă în onoarea împăratului Antoninus Pius și a cezarului Marcus Aurelius de către *M. Stabius Colonus*, tribun al Legiunii a XI-a *Claudia*³³, se afla în zona de acțiune a unității de la Durostorum. Avem dovezi că și în timpul domniei lui Marcus Aurelius, la Tropaeum Traiani se aflau în misiune militari — constituiți probabil într-o vexilație — din *Legio XI Claudia*. Astfel de dovezi sînt dedicația centurionului *Annius Saturninus* închinată lui *Deus Invictus*³⁴ și inscripția funerară a fostului duumvir al municipiului, *Aelius Antonius Firmus*, înmormîntat de către cei doi fii, dintre care unul, *Aelius Antonius Aeternalis*, era *signifer* în legiunea de care este vorba³⁵.

După anul 167, *Legio XI Claudia* își extinde raza de acțiune în interiorul Dobrogei, spre nord. Două documente epigrafice sînt suficient de concludente în acest sens, pentru că ambele atestă militari activi ai unității. Astfel, știm dintr-o inscripție funerară de mult cunoscută, descoperită la *Vicus V...* (*Rîmnic*)³⁶, că *Aelius Ingenius*, fusese *beneficiarius consularis* al legiunii și că a murit la cel mult 40 de ani, deci la o vîrstă care conduce la presupunerea că nu-și terminase încă serviciul militar. A doua inscripție, tot funerară, mai de puțină vreme descoperită și recent publicată³⁷,

³¹ A. Rădulescu, în *Noi monumente epigrafice din Scythia Minor, Constanța*, 1964, p. 183.

³² CIL, III, 14 443 : [...*leg(ionis)*] *V Mac(edonicae) et Cocceiae (sic) Dorine (sic), coniugi eius, Antonia Crispina et [A]lexan[der] et...*

³³ CIL, III, 14 214¹ : *I(ovi) O(ptimo) M(aximo), Her(culi) In(victo), Cer(eri), Lib(ero) Patri; pro sal(ute) imp(eratoris) Caes(aris) T(iti) Ael(ii) Hadr(iani) Ant(onini) P(ii) et Aur(elii) C(aes)ar(is) liber(or)umq(ue) eo(rum), T(ito) Vitrasio Polloni, leg(ato) Aug(usti) pr(o) pr(aetore), M(arcus) Stabius, M(arcus) fil(ius), Fab(ia) (tribu), Colonus, domo Luca, trib(unus) Leg(ionis) XI Cl(audiae), d(onum) d(at).*

³⁴ CIL, III, 7 483 : *Deo In(victo); pro salu(te) imp(eratoris) M(arcus) Ant(onii) Veri, Annius Saturninus, (centurio) leg(ionis) XI Cl(audiae), v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).*

³⁵ CIL, III, 14 214⁶ : *[A]el(io) Ant(onio) Firmo, duumvir[us] M]unic(ipii) Trop(aensium), patri, et Aeliae Qui[r]illae sorori, Ael(ius) Ant(onium) Sabinus, duumvir Munic(ipii) s(upra)scripsi. [et A]el(ius) Ant(onium) Aeternalis, sig[nif(er) L]eg(ionis) XI Cl(audiae), b(ene) m(erentibus) p(osuerunt).*

³⁶ V. Păvan, *Descoperiri nouă în Scythia Minor*, ARMSI, s. 2, p. 35, 1912–1913, p. 523 : *D(is) M(anibus). Ael(ii) Ingenii, b(eneficiarii) co(n)s(ularis) Leg(ionis) XI Cl(audiae); vix(it) an[nis] XL ?]. Vlpia Matrona coniugi be[ne] merenti fecit. Va[le] viat, (cr).*

³⁷ A. Anicescu, SCIVA, 27, 1976, 4,, p. 533 : [...*V]al(erius) Valens, mile[s L(egionis)] XI Cl(audiae), mil(itavit) ann[is] III, vix(it) ann[is] XXII; [fil]io b(ene) m(erenti) p(osuit). Inscriptia a mai fost amintită de R. Vulpe, op. cit., p. 293, unde este dată o fotografie, și de C. Pop, AMN, 8, 1971, p. 180–181, care insistă asupra reprezentării sculpturale (*Lupa Capitolina*).*

este a unui tânăr soldat din *Legio XI Claudia*, *Valerius Valens*, care a murit la Libida (Slava Rusă), în vîrstă de numai 22 de ani. Faptul că *Legio XI Claudia* a acționat la un moment dat, prin detașamentele sale – evident, după ce *Legio V Macedonica* plecase în Dacia – în partea de centru, spre nordul Dobrogei, este sugerat și de prezența la Noviodunum a veteranilor unității, ca fostul *signifer*, *Iulius Valens*³⁸, într-o așezare care, după cum o arată materialul tegular și inscripțiile descoperite acolo, a fost cuprinsă în teritoriul militar deținut inițial de *Legio V Macedonica*³⁹, iar după anul 167 de vexilația din *Legio I Italica*⁴⁰. Este destul de greu de crezut că militarii care își desfășuraseră activitatea la Durostorum sau, mai aproape, la Tropaeum Traiani, s-ar fi retras după terminarea serviciului militar tocmai la Noviodunum, oricît de atractivă ar fi fost această localitate din mai multe puncte de vedere, dar care era, în primul rînd, un impotrânt centru militar – baza principală pentru *Classis Flavia Moesica*⁴¹. Mai degrabă se poate admite că stabilirea veteranilor din *Legio XI Claudia* la Noviodunum este o urmare a perzenței către nordul Dobrogei a detașamentelor unității, de unde cei lăsați la vatră s-au putut așeza în localitățile cele mai prospere din apropiere.

Prezența legiunilor moesice în părțile litoralului de vest al Mării Negre este dovedită atît prin material tegular, cît și prin cîteva inscripții ale unor militari în activitate. Poate că nu este vorba de o permanență și în orice caz nu în tot timpul istoriei Principatului această zonă a fost prevăzută cu unități militare sau detașamente stabile, dar orașele graniți de pe coastele vest-pontice se aflau în atenția legiunilor de pe creștii, care puteau interveni în caz de nevoie, cu prilejul unor atacuri din afara provinciei, care ținteau tocmai aceste centre urbane, sau pentru înălțarea construcțiilor cu caracter defensiv, ori pentru întreținerea și repararea drumurilor⁴².

Legio V Macedonica este atestată în zona litoralului prin material tegular cu ștampila unității descoperit la Histria⁴³ și la Callatis⁴⁴, și prin cîteva inscripții tomitane. Din aceste documente epigrafice rezultă, în primul rînd, că la Tomis exista o *statio* de beneficiarii *consularis* detașați din *Legio V Macedonica*, cum sînt *P. Valerius Pacatus*⁴⁵ și *M. Sufena*

³⁸ D. Tudor, SCȘ Iași, *Istorie*, 4, 1953, 1–2, p. 470.

³⁹ Emilia Doruțiu-Boilă, *op. cit.*, p. 59 și nota 37.

⁴⁰ O inscripție votivă îl atestă în această localitate pe soldatul *Romanus* din *Legio I Italica* (Gh. Ștefan, *Dacia*, 9–10, 1941–1944, p. 473–474). Alt *ex voto*, către *Hercules Invictus Omnipotens*, provenit, se pare, tît din Noviodunum, a fost ridicat de un *optio* din aceeași unitate, *C. Iulius Fabius* (D. Tudor, MCA, 2, 1956, p. 604–606, nr. 100). Cf. și Emilia Doruțiu-Boilă, *op. cit.*, p. 59.

⁴¹ V. Părvan, *op. cit.*, p. 506–508; R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Bucarest, 1938, p. 164, I. Barnea, MCA, 4, 1957, p. 165–167 și 5, 1959, p. 470.

⁴² Pentru problemele ridicate de apărarea litoralului vest-pontic, v. Al. Suceveanu, *La défense du littoral de la Dobroudja à l'époque romaine (Ier-IIIe siècles de n.è.)*, RRH, 13, 1974, 2, p. 217 și urm.

⁴³ Mulțumesc prof. D. Tudor pentru informația dată.

⁴⁴ Informația asupra existenței la Callatis a unei cărămizi cu ștampila Legiunii a V-a Macedonica o dețin de la A. Rădulescu. Cf. și Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 234 și nota 10.

⁴⁵ CIL, III, 7550: *D(is) M(anibus). P(ublius) Valerius Pacatus, mil(es) in Leg(ione) V Mac(edonica), b(eneficiarius) co(n)s(ularis), duplicarius, v[ix(it) ann(is)...]*.

*Titianus*⁴⁶; ultimul era sigur militar activ, fiind înmormântat de părintii săi la vârsta de 25 de ani, după numai șapte ani de serviciu în armată. De o însemnătate specială este însă alt document epigrafic tomitan: dedicația adresată lui *Iupiter Optimus Maximus* și lui *Heros* de către *Q. Trebellius Maximus*, care era *centurio trecenarius* al cohorței a III-a din *Legio V Macedonica*⁴⁷; închinarea de mulțumire a fost făcută *post reditum*, ceea ce presupune că autorul ei, împreună cu centuria pe care o comanda, se întorsese dintr-o expediție, deci trebuie să înțelegem că această subunitate și-a avut reședința chiar în orașul vest-pontic o bucată de vreme, poate câțiva ani, pentru că altfel, cele arătate de inscripție n-ar avea nici o noimă.

Din documentația de mai sus rezultă că întregul litoral dobrogean al Pontului Euxin se afla în zona de supraveghere a Legiunii a V-a Macedonica, cât timp aceasta a fost cantonată la Troesmis. După anul 167, zona litoralului a fost și ea împărțită între celelalte două legiuni ale Moesiei Inferioare.

Tomis și Callatis au intrat în sfera de acțiune a Legiunii a XI-a Claudia. În epigrafia tomitană există două documente care susțin această afirmație. Chiar din orașul milesian provine o inscripție funerară pusă pentru centurionul *M. Domitius Capetolinus*, care a pierit aici, de bună seamă în timpul misiunii, în vârstă de 32 de ani⁴⁸. O altă inscripție funerară, găsită însă în teritoriul tomitan, în satul Lazu⁴⁹, îl pomenește pe soldatul din aceeași unitate, *C. Numerius Valens*; monumentul a fost pus pentru el și pentru *C. Domitius*, despre care nu știm cine va fi fost, de către *L. Sextilius Fuscus*, centurion din *Cohors I Thracum*, în calitate de moștenitor. Documentul îmi pare interesant și pentru faptul că arată legăturile care mai existau între militarii detașați din *Legio XI Claudia* într-o zonă de acțiune mai îndepărtată, cum era litoralul vest-pontic, și tabăra unității aflată la Durostorum. *Cohors I Thracum Syriaca*⁵⁰ era cantonată în vremea lui Marcus Aurelius, probabil și mai târziu, la Transmarisca, unde s-a descoperit o inscripție votivă pusă de unitate⁵¹, deci în apropiere de Durostorum. Legăturile dintre soldatul de la Tomis și moștenitorul său

⁴⁶ D. Tudor, MCA, 2, 1956, p. 581, nr. 49: *M(arco) Sufena(e), M(arci) f(ilio) Pa(latina) (tribu), Titiano, mil(iti) Leg(ionis) V Mac(edonicae), b(eneficiario) co(n)s(ularis); vix(it) an(nis) XXV, mil(itavit) an(nis) VII. Parentes f(ilio) p(ientissimo) f(ecerunt). H(ic) s(itus) e(st).*

⁴⁷ CIL, III, 7534: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo), Heroi. Q(uintus) Trebellius, Q(uinti) f(ilius), [F]ab(ia) (tribu), Maximus, (natus) Roma, (centurio) Leg(ionis) V Mac(edonicae), trecenarius coh(ortis) III, p(ost) r(editum) v(otum) s(olvit).*

⁴⁸ CIL, II, 771: *D(is) M(anibus), M(arco) Domitio Capetolino. (centurio) Leg(ionis) XI Cl(audiae) p(iae) f(idelis), domo Capetoliade (sic); vixit annis XXXII; factus (centurio) vixit me(nsibus)...*

⁴⁹ P. Nicorescu, BCMI, 9, 1916, p. 73.

⁵⁰ În inscripția tomitană nu apare epitetul *Syriaca*, dar despre această unitate este vorba, ea făcând parte din armata Moesiei Inferioare încă din vremea lui Antoninus Pius, dacă nu chiar dinainte, după cum o arată diploma de la Brestovene, emisă în timpul acestui împărat (I. Venedikov, Izvestija-Varna, 9, 1953, p. 61-68).

⁵¹ V. Christescu, Dacia, 5-6, 1935-1936, p. 451.

se putuseră stabili așa dar, cînd primul se mai afla încă în tabăra principală a Legiunii a XI-a Claudia, înainte de a fi fost detașat cu vreo misiune la Tomis, unde și-a găsit sfîrșitul. Încă un argument în favoarea părerii că orașul Tomis a intrat în raza de acțiune a legiunii de la Durostorum îl constituie și numărul destul de mare de veterani ai unității întîlniți aici, cum sînt : *Cocceius Hortensius*⁵², *Aurelius Sabinus*⁵³, *Aurelius Claudius*⁵⁴, *Aurelius ...tianus*⁵⁵.

De la Callatis, de unde avem pînă acum, în general, extrem de puține măturii epigrafice privitoare la armată, fie măcar și dintre cele care să amintească veterani retrași în colonia megariană, provine doar o cărămidă cu ștampila Legiunii a XI-a Claudia, care este, deocamdată, singura probă că și aici se întindea, cel puțin după anul 167, zona de supraveghere a unității de la Durostorum.

În ce privește Histria, situația apare poate ceva mai greu de explicat, dar documentația existentă îmi pare suficientă pentru a propune o ipoteză plauzibilă despre formațiunile militare în a căror zonă de acțiune intra acest oraș împreună cu teritoriul său, după plecarea Legiunii a V-a Macedonica în Dacia. Din epigrafia histriană cunoaștem un singur militar activ, despre care se știe din ce unitate făcea parte, anume un *beneficiarius consularis*, *Aelius Victor*, din *Legio I, Italica*⁵⁶; a trăit 48 de ani și a slujit în armată 18 ani, monumentul funerar fiindu-i pus de fratele său care era decurion în municipiul Durostorum. Putem conchide deci că la Histria era o *statio* de *beneficiarii consularis* detașați din vexilația de la Troesmis a Legiunii I Italica, adică din formațiunea care preluase sarcinile Legiunii a V-a Macedonica în nordul și vestul Dobrogei⁵⁷. Dar supravegherea militară-administrativă efectivă a fost încredințată altei unități, aceasta fiind *Classis Flavia Moesica* de la Noviodunum, după cum rezultă din documentele epigrafice care atestă intervenția comandantului flotei dunărene din anii 198–200, *Vindius Verianus*, pentru aplanarea litigiului de hotărnicie dintre *vicani Buteridavenses* și *Messia* (sau *Cessia*) *Pudentilla*⁵⁸. Această situație nu cred că trebuie să surprindă, deoarece, pe de o parte, forțele detașamentului din *Legio I Italica* de la Troesmis erau mult mai mici decît ale legiunii care fusese anterior cantonată acolo, iar pe de altă parte, baza navală de la Noviodunum s-a aflat întotdeauna în teritoriul militar al unității de la Troesmis, fie că e vorba de *Legio V Macedonica*, înainte de anul 167, fie de vexilația din *Legio I Italica*, după această dată⁵⁹, daci indirect, chiar dacă se afla în atenția nemijlocită a flotei

⁵² A. Rădulescu, SCIV, 14, 1963, 1, p. 97, nr. 15.

⁵³ CIL, III, 7 554.

⁵⁴ I. I. Russu, Studii clasice, 8, 1966, p. 223.

⁵⁵ CIL, III, 7 558.

⁵⁶ V. Pârvan, *Histria IV*, ARMSI, s. 2, t. 38, 1915–1916, p. 669, nr. 45.

⁵⁷ Alți *beneficiarii consularis* cunoscuți la Histria nu au indicat unitatea din care proveneau (V. Pârvan, *op. cit.*, p. 596, nr. 20; idem, Dacia, 2, 1925, p. 218, nr. 21).

⁵⁸ CIL, III, 14 447; V. Pârvan, *op. cit.*, p. 633, nr. 30; I. I. Russu, *Un litigiu de hotărnicie în Scythia Minor*, SCIV, 6, 1955, 1–2, p. 75–86.

⁵⁹ Cf. Emilia Doruțiu-Boilă, *op. cit.*

moesice, care avea în grijă și paza, măcar parțial, a litoralului de nord și de vest al Pontului Euxin⁶⁰, Histria intra tot în zona de influență a Legiunii I Italica, din care erau detașați aici *beneficiarii consularis*.

Înainte de a încheia discuția privitoare la Histria și la locul ei în organizarea zonelor de acțiune ale legiunilor moesice, vreau să mai amintesc un monument epigrafic funerar care, deși este pus de un militar activ, un *strator consularis* din *Legio XI Claudia, Ulpus Felix*⁶¹, nu aduce nici o știre în legătură cu subiectul care ne interesează, deoarece subofițerul venise la Histria de la Durostorum sau dintr-un centru unde se aflau detașați militari ai unității, pentru a-și îndeplini obligațiile cuvenite față de părinții decedați⁶², *post obitum eorum*. Am făcut această precizare, pentru că, la prima vedere, am putea fi tentați, pe baza acestei inscripții, să atribuim și Histria zonei de acțiune a Legiunii a XI-a Claudia, care, în realitate, nu se întindea pe litoral spre nord decât pînă la Tomis inclusiv.

Din prezentarea documentației și din discuțiile purtate în paginile de mai sus, se pot formula câteva concluzii privitoare la zonele de acțiune ale legiunilor Moesiei Inferioare pe teritoriul Dobrogei în secolele II-III.

În perioada cuprinsă între anii 107-167, cît timp a fost cantonată la Troesmis *Legio V Macedonica*, cea mai mare parte a teritoriului dobrogean se afla sub controlul acestei unități, cu excepția colțului de sud-vest, unde se întindea raza de acțiune a Legiunii a XI-a Claudia de la Durostorum. Pe granița dunăreană, limita dintre teritoriile celor două legiuni se afla între Sacidava și Sucidava; în interiorul regiunii, pe cea mai mare parte a drumului strategic Marcianopolis - Tropaeum Traiani - Ulmetum - Libida - Noviodunum, acționa tot *Legio V Macedonica* și numai în sudul Dobrogei, în zona Tropaeum Traiani, își desfășura activitatea *Legio XI Claudia*; întreg litoralul dobrogean al Pontului Euxin se afla în atenția legiunii de la Troesmis⁶³.

După plecarea Legiunii a V-a Macedonica în Dacia, în anul 167, sarcinile pe care le avusese această unitate au fost împărțite între *Legio XI Claudia* de la Durostorum și o vexilație din *Legio I Italica* de la Novae, vexilație plasată în nord-vestul Dobrogei, cu centrul la Troesmis. Pe limesul danubian, limita dintre cele două formațiuni militare s-a mutat la nord de Capidava; pe drumul strategic din interior, raza de acțiune a

⁶⁰ Pentru toate problemele referitoare la rolul pe care l-a avut *Classis Flavia Moesica* în apărarea litoralului și în administrarea teritoriului histrian, v. Al. Suceveanu, *Din nou despre CIL 14 447*, Peuce, 2, 1971, p. 155 și urm.

⁶¹ V. Pârvan, *op. cit.*, p. 665-666.

⁶² Tatăl, *M. Vettius Felix*, fusese și el militar, decurion într-o unitate de cavalerie.

⁶³ Documentația privitoare la Callatis este prea redusă deocamdată ca să poată fi afirmată categoric apartenența orașului la zona de supraveghere a Legiunii a V-a Macedonica, așa că includerea părții de sud a litoralului dobrogean în această zonă are un caracter ipotetic.

legiunii de la Durostorum s-a extins pînă în nordul provinciei, cuprinzînd și Libida (Slava Rusă); partea de sud a litoralului vest-pontic, cuprinzînd orașele Tomis și Callatis, a intrat în zona de supraveghere a Legiunii a XI-a Claudia, iar partea de nord, unde se afla și Histria, a revenit Legiunii I Italica, aceasta manifestîndu-și autoritatea directă prin *beneficiarii consularis* detașați la Histria, rolul de supraveghere nemijlocită fiind atribuit flotei moesice de la Noviodunum, centru care se afla în teritoriul militar al unității de la Troesmis.

Fără îndoială, încheierile de mai sus au, în parte, un caracter ipotetic și rămîne ca odată cu îmbogățirea materialului documentar pe care o așteptăm de la cercetările și descoperirile viitoare, să se facă mai multe precizări și să se ajungă la concluzii mai riguroase. Pe de altă parte, sînt încă destule neclarități evidente, ca, de pildă, situația Callatidei, unde există, deși foarte reduse, dovezi ale prezenței tuturor celor trei legiuni moesice⁶⁴. De asemenea, nu este încă satisfăcător explicată apariția la Tropaeum Traiani a acelei *vexillatio* formată din militari proveniți din *Legio I Italica Moesica* și din *Legio V Macedonica Dacica*, formațiune militară atestată de două documente epigrafice⁶⁵; este greu de înțeles de ce a fost nevoie să fie adusă aici vexilația respectivă în timpul Principatului, cînd Tropaeum Traiani se afla în atenția nemijlocită a Legiunii a XI-a Claudia, al cărui castru se afla în apropiere, la Durostorum; poate că este cazul să fie acceptată ipoteza sugerată acum cîtăva vreme⁶⁶, prin care se propune revizuirea datării inscripțiilor respective, considerate pînă acum ca aparținînd sfîrșitului secolului al II-lea sau începutul celui următor, urmînd a fi atribuite unei epoci mai tîrzii, adică începuturilor Dominatului.

RÉSUMÉ

A PROPOS DES ZONES D'ACTION DES LÉGIONS MOESIQUES SUR LE TERRITOIRE DE LA DOBROUDJA

Les découvertes épigraphiques récentes et l'analyse détaillée des matériaux documentaires, litiques et tegulaires, déjà connus permettent certaines hypothèses concernant la connaissance plus ample et plus claire de l'activité des trois légions de la Mésie Inférieure dans le territoire de la Dobroudja romaine.

Malgré qu'elle a stationné dans cette région seulement 60 ans (entre 107 et 167), grâce aux nombreux documents découverts jusqu'à présent, la plus connue c'est la

⁶⁴ Tot de la A. Rădulescu am informația că s-a găsit și o cărămidă cu ștampila Legiunii I Italica. Prezenta acestei unități în colonia megariană mi se pare mai greu de explicat.

⁶⁵ CIL, III, 14 433, 14 214³.

⁶⁶ Ipoteza a fost sugerată pentru prima dată de N. Gostar; P. Diaconu și-a însușit această părere, prezentînd argumente în favoarea ei într-o comunicare susținută în cadrul filialei din Constanța a Societății de studii clasice.

Legio V Macedonica. De même, les informations sur la vexillation de la *Legio I Italica*, qui a pris dans le Nord-Ouest de la Dobroudja une grande partie des tâches de la *Legio V Macedonica*, après le départ de celle-ci en Dacie, sont assez édifiantes. Moins étudiée et connue est l'activité déroulée en partie sur le territoire de la Dobroudja par la *Legio XI Claudia*. Comme il est naturel, le rayon d'action de cette unité, ainsi que celui de la légion de *Novae*, sest agrandi après le départ de *Troesmis* de la *Legio V Macedonica*.

Des matériaux téglulaires de la *Legio XI Claudia* ont été découverts dans peu d'endroits de la Dobroudja et dans un seul lieu en grande quantité, à Ostrov, près de Durostorum, où s'étendaient les canabes de l'unité. On connaît aussi une brique fragmentaire de *Capidava* et une autre de *Callatis*. On trouve des inscriptions des militaires actifs de la *Legio XI Claudia* à *Tropaeum Traiani*, *Tomis*, *Axiopolis*, *Libida*, *Vicus V...* Bien que très réduits, ces matériaux documentaires permettent de mettre en évidence certaines conclusions sur les zones dans lesquelles a actionné la *Legio XI Claudia* dans les deux étapes : pendant le séjour de la *Legio V Macedonica* à *Troesmis* et après le départ de celle-ci en Dacie.

Sur le limes danubien, en aval de Durostorum, on trouve des preuves de la présence de la *Legio XI Claudia* à *Capidava* et à *Axiopolis*. Mais *Capidava*, *Axiopolis* et *Sacidava* (j'ai noté les localités du Nord au Sud) ont appartenu jusqu'en 167 au territoire militaire de la *Legio V Macedonica*, ainsi que le prouvent les matériaux téglulaires de *Capidava* et une inscription d'un militaire actif de cette unité récemment découverte à *Sacidava*. Ainsi donc, c'est seulement après l'année 167 que la zone d'action de la *Legio XI Claudia* s'est élargie sur la frontière danubienne vers le Nord, jusqu'au-delà de *Capidava*.

L'intérieur de la Dobroudja, traversé par la route stratégique *Marcianopolis - Tropaeum Traiani - Ulmetum - Libida - Noviodunum*, s'est trouvé aussi, entre les années 107 et 167, sous la surveillance de la *Legio V Macedonica*. Seule la partie du Sud, dans la zone de *Tropaeum Traiani*, était comprise dans la sphère d'action de la *Legio XI Claudia*, ainsi que le prouvent les documents épigraphiques découverts à *Adamclisi* (la dédicace de l'an 157 élevée par *M. Stabius Colonus*, tribun de la légion, ensuite l'inscription votive du centurion *Annius Saturninus* et la stèle funéraire mise pour son père par *Ael. Antonius Aeternalis, signifer* dans la même unité). Après l'année 167, la *Legio XI Claudia* étendit sa zone d'action à l'intérieur de la Dobroudja vers le Nord, où l'on rencontre des militaires actifs de l'unité, à *Vicus V...* (*Aelius Ingenius, beneficiarius consularis*, mort tout au plus au 40 ans) et à *Libida* (*Valerius Valens*, soldat qui a vécu seulement 22 ans).

La présence des légions moesiques dans les régions du littoral occidental de la Mer Noire est prouvée autant par les matériaux téglulaires, que par quelques inscriptions. La *Legio V Macedonica* est attestée à *Histria* et à *Callatis* par des briques estampillées, tandis qu'à *Tomi*, par trois inscriptions, dont deux prouvent qu'il s'y trouvait une *statio* de l'unité (deux *beneficarii consularis* en activité : *P. Valerius Pacatus* et *M. Sufena Titianus*) et la troisième montre qu'ici fut cantonnée à un moment donné une centurie de la légion de *Troesmis*, commandée par le centurion *Q. Trebellius Maximus* qui élève, *post reditum*, une dédicace à *Iupiter Optimus Maximus* et *Heros*. Après le départ de la *Legio V Macedonica* en Dacie, la partie sud du littoral, comprenant *Callatis* et *Tomi*, entra dans la zone surveillée par la *Legio XI Claudia*, ainsi que le prouvent une brique de *Callatis* et quelques documents de l'épigraphie tomitaine (la stèle funéraire du centurion *M. Domitius Capetolinus*, mort à 32 ans, et celle du soldat *C. Numerius Valens*).

Histria et la partie nord du littoral ouest-pontique sont restées dans la zone d'influence de l'unité de *Troesmis* (un *beneficiarius consularis*, *Aelius Victor*, de la *Legio I Italica*), mais la surveillance directe était confiée à la flotte danubienne de *Noviodunum*, localité qui se trouvait dans le territoire de la *Legio V Macedonica* jusqu'à l'an 167, et après, dans celui de la vexillation de la *Legio I Italica*. Le fait que *Classis Flavia Moesica* exerçait son autorité sur le territoire histrien est prouvé par l'intervention du préfet *Vindius Verianus* dans le litige de démarcation entre *vicani Buteridavenses* et *Messia* (ou *Cessia*) *Pudentilla*.

En conclusion, entre les années 107 et 167, la plus grande partie du territoire de la Dobroudja se trouvait sous le contrôle de la *Legio V Macedonica*, à l'exception du coin sud-ouest, où s'étendait le rayon d'action de la *Legio XI Claudia*; sur le limes

danubien, la limite des territoires des deux légions se trouvait entre Sucidava et Sacedava. Après le départ de la *Legio V Macedonica* en Dacie, les tâches de celle-ci ont été distribuées entre la *Legio XI Claudia* et une vexillation de la *Legio I Italica*, cette dernière étant placée dans le Nord-Ouest de la région. Sur le limes danubien, la limite entre les deux formations militaires se trouvait au Nord de Capidava ; à l'intérieur de la province, le rayon d'action de la *Legio XI Claudia* s'est beaucoup étendu vers le Nord ; sur le littoral, la partie sud, avec Tomi et Callatis entra dans l'attention de la *Legio XI Claudia*, tandis que la partie nord, à laquelle appartenait Histria, resta dans la zone de surveillance de l'unité de Troesmis, qui manifestait son autorité directement, par des *beneficarii consularis*, ou par l'intermédiaire de la flotte de Noviodunum.

GEME DIN MUZEUL DE ISTORIE NAȚIONALĂ ȘI ARHEOLOGIE CONSTANȚA

Pietrele gravate, deosebit de răspândite în antichitate, datorită triplei lor întrebuințări : obiecte de podoabă, talismane și sigilii — aduc o contribuție substanțială în cercetarea mitologiei, iconografiei, obiceiurilor și credințelor epocii.

Inventarele funerare conțin adesea astfel de piese. În prezent, în colecțiile Muzeului de istorie națională și arheologie Constanța se află doar gемеle descoperite în ultimii ani¹ în morminte din Tomis (14 exemplare), Callatis (6 exemplare) și Tropaeum Traiani (3 exemplare). Iconografia acestora ne introduce în lumea plină de credințe și mistere a antichității care, în orice acțiune, solicita sprijinul și protecția unei divinități sau alteia.

Temele abordate în reprezentările de pe gеме, fac parte din repertoriul clasic : divinități, portrete, simboluri și animale, motive gnostice.

I. DIVINITĂȚI DIN PANTHEONUL GRECO-ROMAN

1. *Fortuna*. Sardonix de culoare roșu închis spre maroniu. Forma este ovală, iar suprafața plană. Dimensiuni : 1,5 × 1,1 cm. Inv. 12.440. Fig. 1, 1.

Gema, montată într-un inel de aur, este bine fixată de marginea superioară a lăcașului ei.

Fortuna este reprezentată în picioare, din față, privind spre dreapta. Este îmbrăcată într-un chiton bogat, prins sub sîni, ale cărui detalii sînt redată cu multă precizie. Zeița ține mîna stîngă pe cîrmă, iar în dreapta

¹ Numeroase gеме, găsite de-a lungul celor o sută de ani de cercetări arheologice din Dobrogea, fie că s-au pierdut — datorită soartei vitrege pe care a avut-o muzeul din Constanța pînă în anul 1957, cînd a fost organizat pe baze științifice, fie că au ajuns în colecțiile Muzeului de istorie a R.S.R.

are cornul abundenței și o ramură de palmier². Pe cap poartă o cunună în formă de semilună. La baza reprezentării se află un soclu circular.

Este o lucrare îngrijită. Motivele care completează tema : cornul abundenței, ramura de palmier și cirna sînt realizate cu minuțiozitate. Maniera de lucru, tratarea detaliilor cu acuratețe, determină datarea gemei în a doua jumătate a sec. I e.n. Aceeași datare ne este indicată și de inventarul funerar căruia îi aparținea inelul cu piatră gravată³.

2. *Fortuna*. Sardonix de culoare maronie. Piatra înaltă, de formă ovală cu suprafața înaltă, este montată într-un inel de fier, din care se păstrează numai partea de sus⁴. Dimensiuni : 1,5 × 1,1 cm. Inv. 12.290.

Zeița este reprezentată în picioare, în profil spre dreapta. În mîna stîngă ține cornul abundenței, iar cu dreapta sprijină scepstrul. Este îmbrăcată cu chiton lung și poartă pe cap o cunună în formă de semilună.

Gravura, realizată destul de îngrijit, ca și inventarul funerar din care făcea parte, datează gema la sfîrșitul sec. I – începutul sec. II e.n.

3. *Fortuna*. Chihlimbar, de formă ovală cu suprafața plană⁵. Dimensiuni : 1,3 × 1,1 × 0,3 cm. Inv. 15.210. Fig. 1, 2.

Fortuna este reprezentată în picioare, din față, cu capul întors spre stînga. Este îmbrăcată cu chiton și himation. Vălul, care-i venea pe spate, este trecut peste brațul stîng și lăsat să atîrne de la cot în jos. În mîna stîngă zeița ține cornul abundenței, în timp ce cu mîna dreaptă sprijină cirna⁶.

Realizarea schematică ne determină să datăm gema la începutul sec. III e.n.

4. *Ceres*. Sardonix de culoare cafenie deschisă, de formă ovală cu suprafața plană. Dimensiuni : 1,1 × 0,8 cm. Inv. 1.054. Fig. 1, 3.

Gema, bine șlefuită, realizată îngrijit, este montată pe un inel de fier, puternic oxidat⁷.

Zeița este reprezentată în picioare, din față, cu capul întors spre dreapta. Este îmbrăcată cu chiton și himation. Pieptănătura este specifică epocii Faustinei Junior⁸. În mîna stîngă, îndoită din cot, ține o pateră, iar în dreapta, lăsată în jos, cîteva spice și flori.

² Ramura de palmier nu face parte dintre simbolurile tradiționale ale Fortunei, fiind preluat aici dintre atributele Victoriei. Reprezentarea Fortunei în această ipostază nu este singulară, cf. Lucia Teșosu-Marinescu, Éva Lakó, *Catalogul colecției de geme romane, Zaláu*, 1972, nr. 26, pl. II, fig. 26.

³ Descoperire din Constanța, 1967, în mormîntul nr. 466, de incinerare, cf. M. Bucovăla în Pontica, 1968, p. 278, fig. 6.

⁴ Descoperită în Constanța, în mormîntul nr. 436, cf. M. Bucovăla în Pontica 3, 1970, p. 193, fig. 5.

⁵ Piatra prezintă o crăpătură pe toată lățimea și una mai mică în partea dreaptă sus, formînd un unghi cu prima.

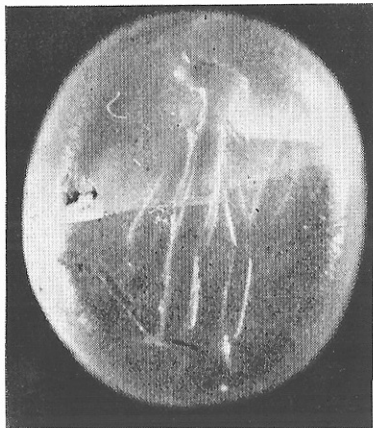
⁶ Gema provine dintr-un mormînt din Constanța. Cornucopia și cirna sînt simboluri frecvente pentru Fortuna, cf. Peter Gercke, *Antike Gemmen in deutschen Sammlungen*, Göttingen, p. 95–96, pl. 41, fig. 149–151, 153–156 ; D. Tudor, *Pietre gravate descoperite la Romula*, în *Apulum*, 6, 1967, p. 213, nr. 13, fig. 2/12, nr. 14, fig. 2/13.

⁷ Descoperită în Constanța, 1969, într-un mormînt.

⁸ S. Reinach, *Pierres gravées*, Paris, 1895, pl. 9, nr. 1418 ; D. Tudor, *op. cit.*, p. 219, nr. 40, fig. 3/22, 4/7.

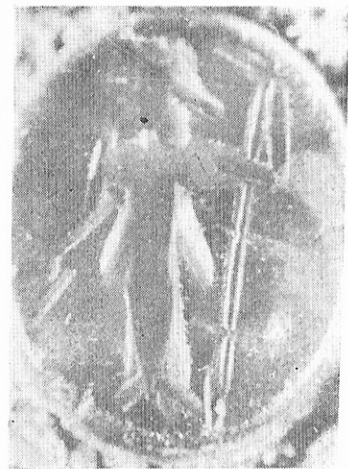
1

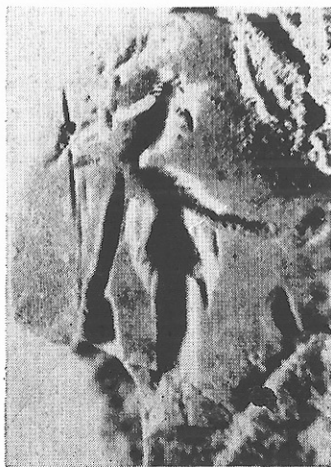
2

3

4

5

6

7

8

Fig. 1. 1. Fortuna. Sardonix. Tomis. 2. Fortuna. Chihlimbar. Tomis. 3. Ceres. Sardonix. Tomis. 4. Minerva. Cornalină. Tomis. 5. Minerva. Piatră cenușiu-verzuie. Tropaeum Traiani. 6. Mars Ultor. Carneol. Tomis. 7. Dioscurii. Cornalină. Callatis. 8. Mercur. Opal (?). Tropaeum Traiani.

1

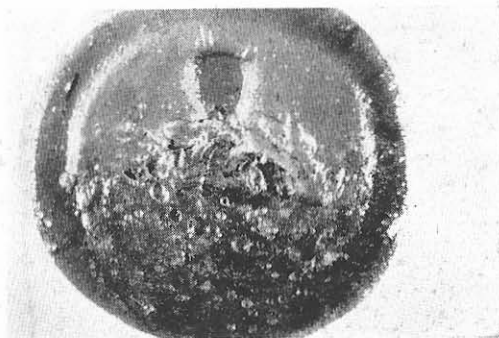
2

3

4

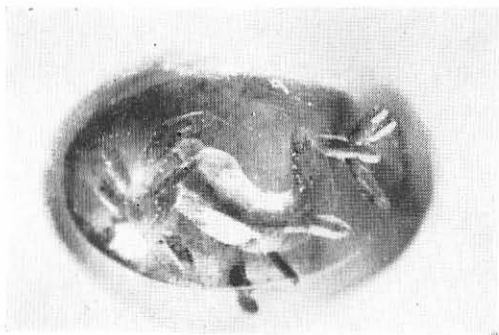

5

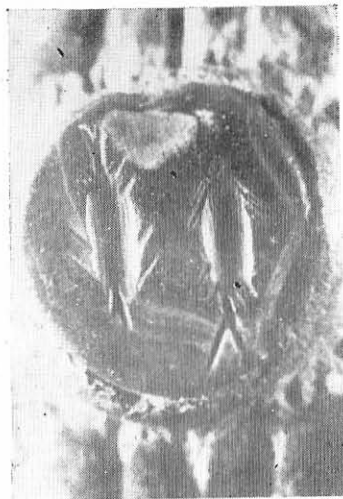
Fig. 2. 1. Diana. Rubin. Callatis. 2. Bonus Eventus (?). Pastă cărămizie. Tomis. 3. Sol. Jaspis verde. Tomis. 4. Portret feminin. Pastă albă. Tomis. 5. Portret masculin. Pastă sticlă, albastră. Tropaeum Traiani.

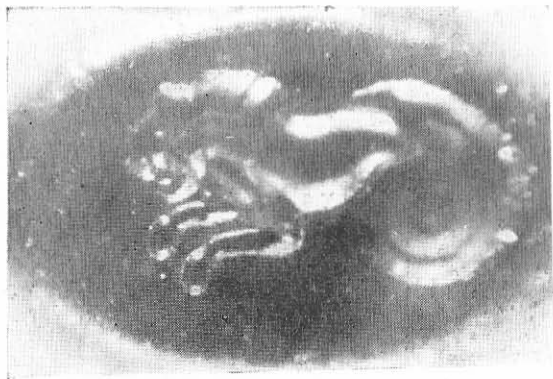
1

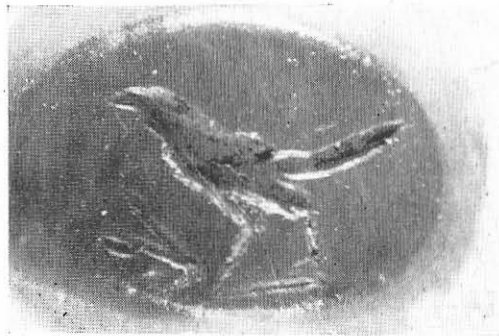
2

3

4

5

6

Fig. 3. 1. Simboluri aparținând lui Apollo. Calcedon. Tomis. 2. Delfin. Cornalină. Callatis. 3. Doi pești, semn zodiacal. Cornalină. Tomis. 4. Leu ieșind din melc. Onix în trei straturi. Callatis. 5. Corb pe o creangă. Chihlimbar. Tomis. 6. Chnoubis. Calcedon verde-gălbui. Tomis.

Maniera îngrijită de lucru, pieptănătura, determină încadrarea cronologică în sec. II e.n.

5. *Minerva*. Cornalină portocalie (în degradé). Forma este ovală, cu suprafața plană. Dimensiuni : $1 \times 0,9$ cm. Inv. 4937. Gema este montată într-un inel de argint, trecut prin foc⁹. Fig. 1, 4.

Divinitatea este reprezentată în picioare, din față, privind spre stînga. Poartă coif pe cap și este îmbrăcată cu o tunică lungă. Cu mîna stîngă, îndoită în sus, sprijină sceptorul. În mîna dreaptă ține scutul.

Tehnica execuției datează gema la sfîrșitul sec. II – începutul sec. III e.n.

6. *Minerva*. Piatră cenușiu-verzuie. Este de formă ovală, spartă în partea stîngă, jos. Suprafața plană. Dimensiuni : $1,7 \times 1,2 \times 0,25$ cm. Inv. 12.219. Gema este montată într-un inel de plumb, deformat de foc, care a influențat și asupra nuanței pietrei¹⁰. Fig. 1, 5.

Minerva este reprezentată în picioare, din profil spre stînga. Are coif pe cap și este îmbrăcată cu tunică lungă. Cu mîna stîngă, întinsă spre spate, sprijină scutul și lancea, iar în mîna dreaptă, întinsă în față, ține o pateră¹¹.

Se datează, ca întregul inventar funerar căruia îi aparține, spre sfîrșitul sec. II e.n.

7. *Mars Ultor*. Carneol roșu închis. Gema înaltă, de formă hexagonală alungită (laturile de sus și de jos sînt de 0,3 cm, celelalte de 0,4 cm), cu suprafața plană și lucrată îngrijit, este montată pe un inel de plumb¹². Dimensiuni : $1,05 \times 0,8 \times 0,4$ cm. Inv. 3146. Fig. 1, 6.

Mars este reprezentat în picioare, văzut din față, cu capul întors spre stînga. Are cască ateniană pe cap, este îmbrăcat cu tunică pînă la genunchi, iar în picioare are calcei, cu carîmb înalt. În mîna dreaptă, îndoită din cot, ține lancea, iar cu mîna stîngă, întinsă lateral, sprijină scutul.

Maniera îngrijită de lucru, contextul în care a fost descoperită, datează gema în secolul II e.n.

8. *Victoria*. Cornalină portocalie, ce devine albicioasă spre suprafață. Forma este ovală cu suprafața plană. Dimensiuni : $1,3 \times 1,1 \times 0,3$ cm. Gema fusese montată într-un inel de bronz, puternic oxidat, din care s-a desprins¹³.

⁹ Descoperire din Constanța, 1964, într-un cavou de pe șoseaua Port.

¹⁰ Inelul a făcut parte din inventarul funerar al unui mormînt de incinerare descoperit în vestul municipiului Tropaeum Traiani, în 1975, cf. A. Panaitescu în Pontica 9, 1976, fig. 2/3.

¹¹ *Antike Gemmen...*, p. 85–88, fig. 78–97 ; L. Țeposu-David, *Gemele și cameele din muzeul arheologic din Cluj*, în *Omagiu lui Constantin Daicoviciu*, 1960, p. 528, fig. 7 ; L. Țeposu-Marinescu, Éva Lakó, op. cit., p. 4, nr. 5, fig. 5.

¹² S-a descoperit la Constanța, 1961, în mormîntul 191 (înhumație în țigle) din zona Gara Veche.

¹³ S-a descoperit în mormîntul 13 din necropola romană timpurie de la Mangalia, cf. El. Birlădeanu în Pontica 10, 1977.

Victoria, înaripată, este reprezentată în picioare, în mers spre stînga. Ține în mîini o coroană cu taenia și o ramură de palmier ale cărei frunze se sprijină pe umăr¹⁴.

Se încadrează cronologic în secolul II e.n.

9. *Dioscurii*. Gema este din cornalină de culoare roșie, spre cărămiziu închis. Piatra este de formă ovală cu suprafața plană¹⁵. Dimensiuni : 0,6 × 0,5 cm (suprafața gravată) ; 0,8 × 0,7 cm (partea de la bază). Inv. 5419. Fig. 1, 7.

Gemenii sînt reprezentați din față, în picioare, privindu-se. Poartă pe cap pileus. Între ei se află două lănci pe care le sprijină, în timp ce în mîinile libere țin cîte o pungă¹⁶.

Tehnica gravării ne determină să datăm gema spre sfîrșitul sec. II e.n.¹⁷

10. *Mercur*. Gema este de culoare alb-lăptoasă (opal ?), de formă ovală și cu suprafața plană, montată într-un inel de plumb¹⁸. Dimensiuni : 1,1 × 0,7 cm. Inv. 12253. Fig. 1, 8.

Zeul este reprezentat în picioare, pășind spre stînga și cu petasos pe cap. În mîna dreaptă ține caduceul, iar în mîna stîngă punga. La picioare, în fața sa, se află cocoșul¹⁹. În spatele lui se disting două litere, după care urmează o spărtură în piatră.

Se încadrează cronologic spre sfîrșitul secolului II e.n.

11. *Diana*, reprezentată pe un rubin, de formă ovală cu suprafața plană. Dimensiuni : 1,4 × 1,1 cm. Gema, care s-a bucurat de o execuție îngrijită, este montată într-un inel lucrat dintr-o foiță de aur. Starea de conservare este foarte bună. Inv. 12739. Fig. 2, 1.

Diana este reprezentată bust, din profil spre stînga. Părul este pieptănat cu rulou, de jur împrejurul capului, apoi strîns la ceafă într-un coc din care este lăsată pe spate o șuviță rebelă. Pieptănătura este caracteristică epocii Faustinei Junior²⁰. Dintre simbolurile divinității sînt gravate : arcul (în fața bustului) și tolba cu săgeți (în spate).

Se datează, ca întreg inventarul sarcofagului căruia îi aparținea, în secolul II e.n.

¹⁴ A. Furtwängler, *Beschreibung der geschnittenen Steine im Antiquarium*, Berlin, 1896, pl. XVI, fig. 1480 ; *Antike Gemmen...*, nr. 221, pl. 47, fig. 221 ; O Victorie înaripată, ridicînd o cunună s-a descoperit și la Micia, cf. L. Țeposu-David, *op. cit.*, p. 529, nr. 18, fig. 1/12.

¹⁵ S-a descoperit mai demult într-un mormînt din Mangalia.

¹⁶ *Antike Gemmen...*, p. 38, fig. 111.

¹⁷ *Dioscurii* sînt atestați în această perioadă la Callatis și de arta sculpturală, cf. Th. Sauciu-Săveanu, în *Dacia*, 9–10, 1941–1944, p. 278, fig. 15/8 ; G. Bordenache, *Sculpture greche e romane*, I, București, 1969, p. 45, nr. 71, pl. XXXII.

¹⁸ Gema a fost descoperită împreună cu cea prezentată la nr. 6, în mormîntul de incinerare de la Tropaeum Traiani, cf. A. Panaitescu, *op. cit.*, fig. 2/4.

¹⁹ *Antike Gemmen...*, p. 100–101, pl. 43, fig. 177, 180, 181, 183 ; D. Tudor, *op. cit.*, nr. 9, p. 222, nr. 58, fig. 6/16.

²⁰ Inelul în care este montată gema face parte din bogatul inventar al unui sarcofag descoperit la Mangalia, în care se aflau și două monede cu portretul împărătesei Faustina Junior, cf. A. V. Rădulescu, El. Coman, C. Stavru, în *Pontica* 6, 1973,

12. *Bonus Eventus* (?). Este lucrat pe pastă de culoare cărămizie, de formă ovală, cu marginile teșite și suprafața plană. Dimensiuni : 1,3 × 1 × 0,2 cm. Inv. 15207. Fig. 2, 2.

Pe pastă este gravat un personaj masculin, nud, în picioare, cu corpul văzut din față și cu capul întors — și ușor înclinat — spre stînga. Execuția schematică îngreuiază identificarea atributelor. În mîna stîngă ține o pateră și două spice de grîu (?), iar cu mîna dreaptă sprijină un sceptru²¹.

Pentru schematismul realizării și datorită materialului folosit, datăm gema în a doua jumătate a secolului III e.n.

13. *Sol*. *Jaspis verde*. Forma este ovală cu suprafața plană. Dimensiuni : 1,1 × 0,8 × 0,2 cm. Inv. 4938. Fig. 2,3.

Zeul este reprezentat în picioare, pe un soclu mic și plat sub care sînt redată șase linii, ușor înclinate, cîte trei de fiecare parte. Dedesubt, și în prim plan, se găsește un șarpe încovoiat în semicerc spre picioarele sale, cu capul în partea dreaptă. Divinitatea poartă pe cap un *calathos* înalt, cu cîte trei raze de fiecare parte. De umăr sînt prinse două aripi lungi, reprezentate schematic, în poziție orizontală. În stînga, jos, din spatele divinității se vede mantia. Veșmîntul este schițat prin cîteva linii, foarte ușor nuanțate. Sumar este realizată și figura. În mîna dreaptă *Sol* ține un bici, sprijinindu-se totodată de o lance. Simetric cu lancea, și tot vertical, este redat un sceptru pe care zeul îl sprijină cu mîna stîngă. Lîngă sceptru, spre marginea gemii, se află un palmier²².

Prelucrarea îngrijită a gemii ne conduce la o datare nu mai tîrzie de sfîrșitul secolului II — începutul secolului III e.n.

Sînt preponderente elementele simbolice legate de cultul solar²³ : cununa de raze²⁴, biciul, lancea, palmierul și mantia. Au fost adoptate însă și elemente caracteristice altor divinități. Aripii pe umăr, sceptrul și șarpele sînt attribute ale lui *Genius Mithriacus*, în timp ce *calathos*-ul, dar și biciul și cununa de raze i se atribuie lui *Jupiter Heliopolitanus*²⁵.

Este o atestare interesantă a sincretismului *Sol-Mithras* la care s-au adăugat elemente aparținînd altor culte cu trăsături comune²⁶.

Gradul încă insuficient de selectiv al sincretismului, conduce spre aceeași datare : sfîrșitul secolului II — începutul secolului III e.n.²⁷

²¹ A fost descoperită la Constanța împreună cu gema prezentată la nr. 3. O gemă asemănătoare în *Antike Gemmen...*, nr. 102, pl. 37.

²² Gema a fost descoperită la Constanța, 1964, într-un cavou de pe șoseaua Portului, cf. Z. Covacef, Al. Barnea, în *Pontica* 6, 1973, p. 93-94, fig. 3.

²³ Soclul pe care stă *Sol* reprezintă fără îndoială globul, cf. M. J. Vermaseren, *Mithra; ce dieu mystérieux*, Paris-Bruxelles, 1960, p. 107 : „Le globe et le fouet representent le concept solaire”.

²⁴ De obicei cununa pe care o poartă *Sol* este formată din șapte raze. Credem că aici apar numai șase raze, datorită *calathos*-ului înalt care acoperă pe a șaptea.

²⁵ Pentru attributele divinităților, cf. R. Cagnat — V. Chapot, *Manuel d'archéologie romain*, I, Paris, 1917, p. 467-475.

²⁶ Z. Covacef, Al. Barnea, *op. cit.*, p. 93.

²⁷ Deși în cavoul în care s-a găsit gema a fost descoperit și un antoninian de la *Probus*, emis la *Saerdica* în anul 277, emisiunea a 4-a (Pink).

14. *Personaj în picioare*, realizat schematic pe o piatră de formă tronconică în două culori : albă la bază și neagră deasupra. Inv. 4085. Gema este montată într-un inel de aur²⁸.

Se datează în a doua jumătate a secolului III e.n.

II. PORTETE

15. *Bust feminin*. Pasta este de culoare albă. Forma este rotundă, cu suprafața plană. Dimensiuni : diametrul – 1,4 cm. Inv. 12406. Fig. 2, 4.

Bustul este reprezentat din profil spre stînga. Detaliile feței sînt clare, bine realizate. Cu o grijă deosebită și cu minuțiozitate a fost realizată pieptenătura : părul bogat este prins cu o panglică, iar de la ceafă este lăsat să cadă în onduleuri bogate pe umăr și pe spate²⁹. Gema este montată într-un inel de aur. Pentru o mai bună adeziune și o perfectă etanșitate piatra a fost așezată în lăcașul ei pe un strat subțire de ipsos.

Pe baza celorlalte obiecte din mormînt a fost datată în a doua jumătate a secolului I e.n.

16. *Bust masculin*. Gema este lucrată din pastă de sticlă de culoare albastră³⁰. Are formă rotundă și suprafața plană. Dimensiuni : diametrul – 1,6 cm, grosime 0,2 cm. Fig. 2, 5.

Bustul este văzut din față. Datorită exfolierii sticlei, din imagine nu se mai distinge decît capul, la care se pot observa două aripioare, așa cum apar în multe din reprezentările lui Mercur.

Se datează în a doua jumătate a secolului II e.n.

III. SIMBOLURI ȘI REPREZENTĂRI DE ANIMALE

17. *Simboluri*. Gema este din calcedonia brun-roșcată. Forma este ovală, cu suprafața plană. Dimensiuni : 2 × 1,5 cm. Inv. 3919. Fig. 3, 1.

Gema este montată într-un inel de argint³¹.

Pe o semisferă cu calota în jos, stau două rozătoare ridicate la verticală, sprijinind cu labele din față un spic. După aspect – urechi mici, ascuțite, coadă lungă, – sînt doi șobolani de cîmp.

Calota semisferei pare a fi susținută de coada unui delfin, care se îndreaptă spre stînga.

Pe extremități sînt alte două simboluri, aparținînd deasemeni mediului acvatic. După aspect sînt două crustacee mici.

Execuția foarte bună ne îndreptățește să datăm gema în secolul II e.n.

²⁸ Inelul a fost descoperit într-un mormînt de epocă romană de la Mangalia în 1961.

²⁹ M. Bucovală în Pontica, 1968, p. 293–294, fig. 18.

³⁰ Gema provine de la Tropaeum Traiani, sector sud-Basilică, cercetare M. Munteanu, căreia îi mulțumim și pe această cale pentru a ne fi pus la dispoziție piesa.

³¹ Inelul făcea parte din inventarul mormîntului nr. 4, descoperit la Constanța în 1962, în zona Gara Veche.

18. *Delfin*, îndreptându-se spre stînga. Gema este din cornalină de culoare roșie, de formă ovală³². Dimensiuni: 1,1 × 0,8 × 0,3 cm. Inv. II 59176. Fig. 3, 2.

Execuția este neîngrijită; meșterul nu a reușit să încadreze delfinul pe suprafața care i-a stat la dispoziție pentru lucru.

Putem să datăm gema la începutul secolului III e.n.

19. *Doi pești*, figurați înotînd în sensuri opuse, paralel. Gema este din cornalină de culoare roșu închis, bine șlefuită. Forma este rotundă cu suprafața plană³³. Dimensiuni: diametrul – 0,75 cm. Inv. 3889. Fig. 3, 3.

S-a acordat o atenție deosebită realizării cît mai fidele. Gema este prinsă într-o ramă înălțată care face corp comun cu inelul la care este încadrată.

Conform inventarului funerar, căruia îi aparținea, gema se datează la sfîrșitul secolului II – începutul secolului III e.n.

20. *Leu ieșind dintr-un melc*. Gema este din onix în trei straturi: negru la bază, gri la mijloc și maroniu la partea superioară, unde se afla gravura. Forma este tronconică. Dimensiuni: 0,6 × 0,45 × 0,5 cm. Inv. 4455. Fig. 3, 4.

Leul, cu gura deschisă, sare spre stînga dintr-un melc, în cochilia căruia i-a rămas partea din spate a corpului. Gema este montată într-un inel de aur, făcut dintr-o verigă groasă³⁴. Starea de conservare este bună. Stilistic, gema se datează în secolul II e.n. Tipologic inelul se încadrează în primele secole ale Imperiului³⁵, concordînd cu datarea stilistică a gemei.

21. *Pasăre pe creangă*. Materialul folosit este chihlimbarul de culoare roșie spre cărămiziu închis. Forma este ovală, cu suprafața plană. Dimensiuni: 0,9 × 0,7 × 0,3 cm. Inv. 5420. Fig. 3, 5.

Pe gemă este redat un corb, din profil, pășind spre stînga – cu piciorul drept în față și stîngul în spate – ține capul ridicat, parcă ar asculta, fiind pregătit să-și ia zborul în orice clipă. Creanga pe care stă corbul se desparte în partea stîngă în două rămurele cu muguri la capăt³⁶.

Execuția îngrijită, ca și analogiile³⁷, permit datarea în secolul II e.n.

22. *O pasăre*, cu aripile desfăcute, este reprezentată pe o gemă montată într-un inel de bronz³⁸. Inventarul funerar, ca și ritual de înmormîntare, se încadrează în secolul IV e.n.

Pe această gemă pasărea reprezintă deja un simbol creștin³⁹.

³² Gema a fost descoperită la Mangalia în 1960. Reprezentarea similară pe un jaspis din colecția Dr. Ștefan Niculescu – București, cf. D. Tudor, *op. cit.*, p. 221, fig. 5/9.

³³ Inelul a fost descoperit la Constanța în 1962, în mormîntul nr. 6 din sectorul Gara Veche.

³⁴ Inelul a fost descoperit la Mangalia și a făcut parte din colecția V. Canarache, care l-a donat muzeului.

³⁵ F. Henkel, *Die römischen Fingerringe der Rheinlande und der benachbarten Gebiete*, 1913, pl. IX, nr. 167, p. 26; pl. X, nr. 197, p. 29; Giuliana M. Facchini in *Quaderni Ticinesi*, 5, Lugano, 1976, p. 113–114, nr. 4–5, p. 117, nr. 9.

³⁶ A fost descoperită într-un mormînt din Tomis în 1957, în zona Teatrului de Stat.

³⁷ *Antike Gemmen...*, p. 147, pl. 72, fig. 513–515, pl. 73, fig. 517.

³⁸ Inelul făcea parte din inventarul unui mormînt de înmormîntare descoperit la Mangalia în 1968, cf. I. Iconomu în *Pontice* 2, 1969, p. 95, fig. 16.

³⁹ Se aseamănă cu un inel descoperit anterior, pe a cărui gemă este reprezentat un porumbel, cf. P. Diaconu în *Glasul Bisericii*, XXIII, 7–8, 1964, p. 720.

IV. GEME GNOTICE.

23. *Chnoubis*, reprezentat din profil spre stînga pe o gemă din căicedon verde-gălbui, tăiat în formă de trunchi de piramidă octogonală. Dimensiuni : $1,2 \times 0,95$ cm. Inv. 993. Fig. 3,6.

Divinitatea are cap de leu și corpul de șarpe cu coada încolăcită. Capul zeului este încununat cu raze⁴⁰.

Gema este montată într-un inel de plumb, căruia îi lipsește partea inferioară și o parte din lăcaș. Prin spărtură s-a putut observa că și reversul gemei era gravat, probabil tot cu motive gnostice⁴¹.

Pe baza materialului ceramic, ca și a analogiilor⁴², gema se datează în sec. II-III e.n.⁴³.

Culte sincretice de origine egipteană, printre care și cel al lui Chnoubis, pătrund în Dobrogea în primele secole ale erei noastre pe căile obișnuite : relațiile comerciale și legiunile romane, rolul preponderent în propagarea lor avîndu-l politica de toleranță religioasă promovată de autoritatea romană în provinciile cucerite⁴⁴. Deosebit de important este faptul că Chnoubis este asimilat de mediile paleocreștine. Astfel, cultul său se leagă de răspîndirea creștinismului în secolele II-III e.n., imaginea sa devenind simbolul principal al gnosticilor-ophiți⁴⁵.

Materialul pe care sînt lucrute gemele este caracteristic pentru secolele I-III e.n. : carneolul de diferite culori – folosit cu predilecție în gliptica întregului imperiu⁴⁶ –, sardonix, chihlimbar, calcedon, jaspis verde⁴⁷.

⁴⁰ E. Saglio, *Abraxas*, în *Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines*, Paris, 1881, p. 10, fig. 23.

⁴¹ Inelul făcea parte din inventarul funerar al unui mormînt de înhumatie, descoperit la Constanța, în 1961, în zona Gara Veche, cf. R. Ocheșeanu, *O gemă gnostică descoperită la Constanța*, în *Pontica* 4, 1971, p. 303–308, unde sînt urmărite două aspecte ale prezenței inelului-amuletă la Tomis : în primul rînd căile de pătrundere a influențelor, iar apoi a prezenței cultelor sincretice egiptene, ca și a obiceiurilor legate de acestea la Dunărea de Jos.

⁴² L. Țeposu-David, *Un nou abraxas de la Porolissum*, în *SCIV*, 10, 2, 1959, p. 463–467 ; D. Tudor, *Șapte pietre gravate romane de la Celei și Orlea*, în *SCN*, 3, 1960, p. 378 ; Alexandra Dimitrova, *Intailles magiques à représentation gnostiques*, în *Archeologia*, 3, 1968, Sofia, p. 24–28, fig. 1, 2.

⁴³ Purtătorul amuletei făcea parte dintre primii paleocreștini atestați la Tomis și, demn de reținut, conform întregului inventar funerar, făcea parte din populația băștinășă, cf. R. Ocheșeanu, *op. cit.*, p. 307.

⁴⁴ *Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines*, III, partea a II-a, p. 1945 ; R. Cagnat – V. Chapot, *op. cit.*, I, p. 448–449 ; Franz Cumont, *Les religions orientales dans le paganisme romain*, Paris, 1929, p. 127 ; D. Tudor, *Olenia romană*³, București, 1968, p. 373 ; Al. Dimitrova, *op. cit.*, p. 24–25 ; M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 358–359 ; Z. Covacef, Al. Barnea, *op. cit.*, p. 87.

⁴⁵ F. Saglio, *art. cit.*, p. 10 ; R. Ocheșeanu, *op. cit.*, p. 307.

⁴⁶ A. Furtwängler, *Die antiken Gemmen, Geschichte der Steinschneidekunst im klassischen Altertum*, III, Leipzig-Berlin, 1900, p. 383.

⁴⁷ Jaspisul verde este folosit în mod frecvent abia în secolele II-III e.n., cf. P. Steiner, *Xanten, Sammlung des Niederrheinischen Altertum-Vereins*, Frankfurt am Main, 1911, p. 117.

Gemele sînt în general de formă ovală, dar și rotunde (nr. 15, 16, 19), hexagonale (nr. 7) sau octogonale (nr. 23). Suprafața lor este plană și au fost montate în inele lucrute din plumb – cele mai multe –, aur, argint, fier și bronz. Folosirea plumbului în confecționarea inelelor se explică prin calitățile magice care i se acordau acestuia sub influența credințelor mistice ale vremii⁴⁸.

Iconografia gemelor ne sugerează divinitățile cărora li se solicita sprijinul și protecția în diverse acțiuni.

Fortuna, ca divinitate protectoare a cetății Tomis⁴⁹, figurează pe monedele tomitane⁵⁰ și îi sînt dedicate statui⁵¹. Cele trei geme cu imaginea sa sînt o dovadă în plus a manifestării cultului zeiței la Tomis. Orașul este în strînsă legătură cu activitățile desfășurate pe mare, care-i asigurau bunăstarea economică. Zeița dătătoare de bogăție este solicitată să ajute și să protejeze traficul maritim. Prezența cîrmei, între atributele divinității, ne determină să atribuim gemele prezentate la nr. 1 și nr. 3 unor cetățeni ale căror interese erau îndreptate direct spre negoțul maritim, chiar dacă există păreri că atributele cu caracter marin alături de Fortuna „nu fac aluzie la mare ci la periclitata barcă a vieții”⁵².

Figurarea zeiței Ceres (nr. 4) – al cărei cult este atestat și de alte izvoare⁵³ – ne sugerează să presupunem că purtătorul inelului îi solicita protecția pentru a-și asigura recoltele, pentru a le feri de condițiile nefavorabile.

Minerva în costum de luptătoare (nr. 5, 6) – tip inspirat de cunoscutele statui Athena Promachos și Athena Parthenos⁵⁴ – rămîne patroana oamenilor de litere, bustul ei fiind prezent în bibliotecile publice, ca și în birourile scribilor⁵⁵. Ni se pare deci verosimil ca protecția ei să fi fost solicitată de această categorie socială.

Prezența lui Mars Ultor în gliptica vremii este o dovadă peremptorie a venerării sale de către oamenii armelor, a căror misiune era să asigure liniștea și siguranța provinciei de la marginea Imperiului. Imaginea de pe gema prezentată la nr. 7 este replica unei statui din forul lui Augustus⁵⁶, copiată adeseori pe reversul monedelor din epoca imperială⁵⁷ – care constituiau de fapt surse de inspirație pentru gravarea pietrelor⁵⁸.

⁴⁸ D. Tudor în *Dacia*, NS, 5, 1961, p. 318, 331.

⁴⁹ *Tezaurul de sculpturi de la Tomis*, București, 1963, p. 17; G. Bordenache în *StCl*, 6, 1964, p. 173.

⁵⁰ B. Pick – K. Regling, II, nr. 2496, 2761, 2897–99, 2949–51, 3246–52, 3351–52, 3355, 3481–89, 3570, 3613, pl. VI, 1, VII, 5, 17, 19, 20, 22.

⁵¹ Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches en Roumanie*, Bucarest, 1900, p. 232, nr. 5, fig. 116; O. Tafrafi în *Arta și Arheologia*, 3, 4, 1930, p. 28; 2, fig. a, p. 31–32; N. Smigela, *Sculptura*, Sofia, 1961, p. 107, fig. 119; *Tezaurul de sculpturi de la Tomis*, p. 16–17, fig. 4–9; G. Bordenache în *StCl*, 6, p. 167–175, fig. 14–17.

⁵² G. Bordenache, în *StCl*, 6, p. 172.

⁵³ *Idem*, p. 282–290, fig. 7.

⁵⁴ G. Sena-Ghiesă, *Gemme di Aquileia*, Aquileia, 1966, p. 123.

⁵⁵ R. Cagnat – V. Chapot, *op. cit.*, p. 397–398.

⁵⁶ S. Reinach, *Répertoire de la statuaire grecque et romaine*, Paris, 1897–1910, I, p. 349, 6; II, p. 189–190, 793.

⁵⁷ G. Sena-Chiesă, *op. cit.*, p. 147.

⁵⁸ D. Tudor, în *Apulum* 6, p. 225.

Ca și Mars Ultor, și Victoria era adorată mai ales de luptători. Imaginea ei înaripată este o replică a unui tip fidiac, preluat de emisiunile monetare din timpul lui Nero, Otho, Domitian și Hadrian⁵⁹.

O caracteristică a acestor tipuri prezente pe geme este faptul că au ca sursă de inspirație arta statuară, chiar dacă este copiată de pe monede.

Divinitățile figurate pe geme sînt reprezentate cu atributele lor obișnuite: *Fortuna* cu cornul abundenței și cîrma, *Mercurius* cu punga și caduceul, *Ceres* cu spice și pateră, *Marte* cu lance și scut etc.⁶⁰. Cu aceleași atribute și în aceeași poziție se întîlnesc și pe monedele a numeroși împărați romani în secolele I–III e.n.⁶¹. Iconografia gemelor nu se rezumă însă numai la tipurile inspirate din numismatica vremii. Odată cu răspîndirea cultelor înconjurate de o atmosferă misterioasă, simbolurile devin motive preferate pentru decorarea gemelor, chiar dacă se referă la divinități din pantheonul clasic greco-roman (nr. 17).

Motivul folosit în decorarea gemei prezentate la nr. 17, sînt simboluri ale cultului lui Apollon: spicul de grîu, șobolanii, delfinul⁶². Tema ne sugerează două ipostaze în care este adorat zeul: de protector al recoltelor⁶³ și al drumurilor – *Apollo Agyieus*⁶⁴ – (în cazul de față al drumurilor fără pulbere). Pe lângă monumentele epigrafice⁶⁵, cultul lui Apollon la Tomis este confirmat și de documentele numismatice⁶⁶ și de reprezentările sculpturale⁶⁷.

Se poate presupune că cel care purtase gema, invocînd sprijinul divinității, era interesat ca zeul să-i protejeze recoltele și să vegheze apoi asupra navei care le transporta în alte părți.

Reprezentarea peștilor pe geme de epocă romană este mai puțin obișnuită, chiar dacă îi întîlnim în glicptică din secolul I e.n. pînă în secolul III e.n.⁶⁸ Motivul – doi pești figurați alături, dar în sensuri opuse (nr. 19) – este preluat dintre simbolurile zodiacale, așa cum apar pe monumente sculpturale dedicate lui Mihras, ca zeu al timpului⁶⁹. Este un indiciu clar al cunoașterii zodiilor⁷⁰ și a respectului acordat acestora. Se reliefează totodată teama în fața destinului, determinat – în aspectele

⁵⁹ G. Sena-Chiesa, *op. cit.*, p. 91.

⁶⁰ M. Collignon, *Mithologie figurée de la Grèce*, Paris, 1885.

⁶¹ D. Tudor, în *Apulum*, 6, p. 225.

⁶² R. Cagnat – V. Chapot, *op. cit.*, I, p. 467–475.

⁶³ Deși în această ipostază nu este atestat de alte documente.

⁶⁴ *Apollo Agyieus* este atestat la Tomis și de documente epigrafice, cf. D. M. Teodorescu, *Monumente inedite din Tomi*, București, 1918, p. 126–128, 131–138; D. Ciurea, N. Gostar în *Arheologia Moldovei*, 6, 1969, p. 111–112; I. Stoian, *Tomitana. Contribuții epigrafice la istoria cetății Tomis*, București, 1962, p. 48.

⁶⁵ D. M. Teodorescu, *op. cit.*; D. Ciurea, N. Gostar, *op. cit.*; I. Stoian, *op. cit.*

⁶⁶ Pick – Regling, I, 2630.

⁶⁷ G. Bondenache, *Sculture greche e romane*, p. 68, nr. 125, pl. LV; Z. Covacef în *Pontica*, 5, 1972, p. 514, nr. 1.

⁶⁸ *Antike Gemmen...*, p. 144, nr. 491, 492, 493, pl. 71.

⁶⁹ J. M. C. Toynbee, *Art in Roman Britain*, London, 1963, fig. 245, cat. no. 71; M. J. Vermaseren, *Mithras, The Secret God*, London, 1963, p. 160.

⁷⁰ Dintre semnele zodiacale o frecvență deosebită o are Capricornul (zodia lui Augustus), cf. L. Țeposu-David, în *Omagiu lui C. Daicovicu*, p. 530, nr. 38–39, fig. 2/37, 2/39; D. Tudor, în *Apulum*, 6, p. 214, nr. 23, 24, fig. 3/6, 3/7.

sale pozitive sau negative – de zodia sub al cărei semn își desfășoară activitatea cel ce purta inelul respectiv.

Simbolurile care apar pe gemele de la nr. 20 și 21 se referă la cultul lui Mithras.

Leul apare printre simbolurile a numeroase divinități⁷¹, corbul însă este întâlnit numai între atributele lui Apollon și Mithras⁷². În cazul de față, ambele gеме pot fi asociate cultului lui Mithras, a cărui religie este atestată în Dobrogea de numeroase documente sculpturale și epigrafice⁷³. În acest mod se poate desluși și semnificația leului ieșind din melc, acesta din urmă simbolizând locurile ascunse în care se desfășurau întrunirile inițiatilor⁷⁴. Asociații puternice ale adoratorilor zeului iranian au existat în Dobrogea încă din secolul II e.n.⁷⁵ Celor care doreau să pătrundă în aceste asociații li se făcea o inițiere în cunoștințe teologice, astronomice și astrologice – legate de misterele cultului mitriac – care se desfășurau în șapte trepte succesive : Corax, Nymphus, Miles, Leo, Perses, Heliodromus și Pater⁷⁶. Simbolul fiecărei trepte era purtat ca semn de recunoaștere de către membrii asociației. Putem presupune astfel că purtătorul gemei cu reprezentarea corbului se afla la început de drum în descifrarea misterelor mitriace, în timp ce gema cu reprezentarea leului a aparținut cuiva care ajunsese deja la treapta a patra.

Misterul de care erau înconjurată practicile religioase, ca și propovăduirea mîntuirii în timpul lor, explică larga adeziune la cultul lui Mithras⁷⁷.

Pentru datarea gemelor, s-a ținut seama de faptul că provin din inventare funerare, dar au fost luați în considerație și alți factori : material, stil, formă și, mai ales, temă. De altfel, alegerea temelor, ca și a materialului din care se lucrau gemele și inelele, ne-au determinat să considerăm că, în principal, acestea îndeplineau rolul unor talismane.

Am urmărit să descifrăm semnificația religioasă a gemelor și aspectul practic care decurgea din aceasta în activitatea diurnă a purtătorului. În mentalitatea epocii asigurarea protecției unei divinități sau alteia era un factor determinant pentru garantarea succesului în tot ceea ce se întreprindea. Divinitatea veghea nu numai asupra persoanei fizice a celui ce

⁷¹ R. Cagnat – V. Chapot, *op. cit.*, p. 467–475.

⁷² *Ibidem*.

⁷³ V. Pârvan, *Descoperiri nouă în Scythia Minor*, în ARMSI, 35, 1913, p. 509–518 ; *Idem*, în Dacia, 2, 1925, p. 218, nr. 21 ; *Tezaurul de sculpturi de la Tomis*, p. 104–105, nr. 22, fig. 53 ; G. Bordenache, în StCl, 6, 1964, p. 155–178 ; *Idem* în Eirene, 6, 1965, p. 67–79 ; M. J. Vermaseren, *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithraicae*, II, p. 364–366, nr. 2303–2309 ; *Idem*, *Mithras, ce dieu mystérieux*, p. 32 și urm., 149 ; D. M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice*, București, 1969, p. 292–310 ; Z. Covașef, Al. Barnea, *op. cit.*

⁷⁴ Fr. Cumont, *Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra*, Bruxelles, 1896–1898, I–II ; V. Pârvan în Dacia, 2, p. 219–220 ; D. M. Pippidi, *op. cit.*, p. 293 și urm.

⁷⁵ Fr. Cumont, *op. cit.*, I, p. 130 ; D. M. Pippidi, *op. cit.*, p. 293.

⁷⁶ M. J. Vermaseren, *Mithra, ce dieu mystérieux*, p. 138.

⁷⁷ Fr. Cumont, *op. cit.* ; M. J. Vermaseren, *Corpus Inscriptionum...* ; D. M. Pippidi, *op. cit.*, p. 293 și urm.

o adora purtind inelul cu simbolurile sale, ci și asupra bunurilor materiale și desfășurării tranzacțiilor lui, mai mult sau mai puțin îndepărtate în timp și spațiu.

Se poate concluziona deci, că cele două, aspecte, laic și religios, ce decurg din analiza prezentată au dobândit în decursul vremii o pondere egală în conturarea trăsăturilor psihologice a celor ce au creat în antichitate bunurile culturale și materiale a căror urme le descoperim și le interpretăm astăzi.

RÉSUMÉ

LES GEMMES DU MUSÉE D'HISTOIRE NATIONALE ET D'ARCHÉOLOGIE DE CONSTANȚA

L'article présente 23 gemmes des collections du Musée d'histoire nationale et d'archéologie, dont la plupart ont été trouvées à Constanța et quelques unes à Mangalia ou à Tropaeum Traiani. Ce qui les caractérise c'est que toutes ces pièces appartiennent à des mobiliers funéraires.

Les auteurs ont procédé à l'étude des thèmes et des motifs gravés sur les gemmes, ainsi que du matériel utilisé, en établissant ensuite une corrélation entre ces données et le défunt respectif.

Au point de vue stylistique si quelques pièces sont exécutées avec soin et un souci évident du détail, leur majeure partie, en revanche, se caractérise par leur schématisation, leur exécution superficielle, la gaucherie du dessin. Toutes ces gemmes sont datées du IIe–IIIe siècles de n.è., avec cette précision que celle d'un dessin plus schématique appartiennent à la fin de cette période.

NECROPOLE DE EPOCĂ ROMANĂ ÎN ORAȘELE PONTULUI STÎNG ; CARACTERISTICI TIPOLOGICE.

Cunoaștem morminte de epocă romană din necropolele celor trei orașe vest-pontice. Numărul mormintelor descoperite este diferit de la necropolă la necropolă, după cum, tot diferit este și modul în care s-au efectuat cercetările.

La Histria toate descoperirile s-au făcut numai prin săpături sistematice, după un plan înainte conceput și bine întocmit¹. Dar, deși lucrările s-au bucurat permanent de bune condiții, cercetările de pînă acum au fost întreprinse cu rezultate remarcabile, în special, în necropola tumulară, unde cele mai multe dintre movilele cercetate au fost din epocile greacă și elenistică². Cit privește necropola plană de pe platoul de la vest de cetate, descoperirile din sectoarele X, Z₂ și „sectorul necropolă” sînt importante dar nu concludente pentru definirea caracteristicilor unei necropole³. De fapt, descoperirile din aceste sectoare n-au fost făcute în

¹ Petre Alexandrescu, *Necropola tumulară, săpături 1955-1961*, în *Histria*, II, București, 1966, p. 137-140; *Materiale*, 4, 1957, p. 55-56. Pentru întinderea necropolei tumulare și delimitările din interiorul ei, mai recent Petre Alexandrescu, *Cercetări aerofotografice la Histria ; I. Observații asupra organizării spațiale în necropola Histriei*, Peuce, 2, 1971, p. 27-35. Toate observațiile sînt făcute numai asupra necropolei tumulare.

² Petre Alexandrescu, *Histria*, II, p. 135-136, dă lista tumulilor în ordine cronologică. Din cei 40 de tumuli săpați, nu publică în *Histria* II decît 34 de movile repartizate astfel : seria I, 14 tumuli (epoca greacă), seria II, 9 tumuli (epoca elenistică), seria III, 11 tumuli (epoca romană).

³ În perioada 1950-1963 s-au descoperit multe morminte în aceste sectoare. Unele au fost amintite în rapoartele de săpături : *Materiale*, 4, 1957, p. 27-32, 12 morminte din Sectorul X ; p. 32-36, 13 morminte, dintre care 11 de epocă romană, din Sectorul necropolei romane-sudul platoului ; p. 48-55, 21 morminte din sec. II-IV din Sectorul Z₂ : *Materiale*, 6, 1959, p. 281, un mormint din Sectorul X ; p. 288, 9 morminte din Sectorul Z₂ ; *Materiale*, 9, 1970, p. 209, 9 morminte de copii și 4 de adulți în Sectorul Z₂. Numărul mormintelor descoperite (mă refer numai la cele din sec. I-IV) este mult mai mare. Numai în Sectorul X, după planul general al săpăturilor din 1950-1957, numărul mormintelor descoperite și amplasate pe plan este mult mai mare decît al celor amintite în rapoartele preliminare (v. *Materiale*, 6, 1959, p. 281, fig. 6). Ele nu sînt reluate nici în *Histria*, II, 1966, p. 20-131, unde sînt publicate săpăturile din acest sector.

urma unor săpături speciale pentru necropolă, ci într-un fel întâmplător, deoarece, în aceste sectoare, se cercetau locuințe din epoca arhaică greacă sau din epoca romană⁴. În acest fel, chiar dacă toate mormintele cunoscute astăzi din necropola plană au fost scoase la lumină în urma săpăturilor arheologice sistematice, pentru cercetarea necropolei plane n-a fost întocmit un plan de ansamblu, așa cum s-a procedat cu necropola tumulară a cetății Histria.

La Callatis, unde săpăturile au început de mai bine de o jumătate de secol, multe din datele oferite de cercetările din primele trei decenii sînt de cele mai multe ori insuficiente pentru o încadrare tipologică și cronologică a mormintelor descoperite⁵. La acestea s-au mai adăugat și descoperirile întâmplătoare, condiționate de lucrări edilitare sau agricole, care au distrus, în diverse perioade, un număr mare de morminte⁶. Totuși, în urma cercetărilor întreprinse în ultimii douăzeci de ani s-au determinat două necropole principale, una la vest de Mangalia, în zona șoselei ce duce spre Albești, iar alta tumulară, cu o desfășurare mult mai mare, ce se întinde în partea de vest și de nord a orașului⁷.

Cît despre Tomis, necropolele sale au avut o situație precară datorită dezvoltării rapide a orașului Constanța în ultimele decenii ale secolului trecut și în primii ani ai secolului nostru, cînd a fost înglobată sub orașul modern întreaga zonă rezervată celor morți. Datorită acestor condiții au fost distruse foarte multe morminte⁸, iar din cele salvate numai pentru puține avem date cît de cît suficiente în manuscrisele lui Gr. G. Tocilescu sau în cele ale inginerului Pamfil Polonic⁹. Înregistrările de morminte și săpăturile de salvare întreprinse în ultimele două decenii, după reorganizarea Muzeului de arheologie din Constanța, cînd lucrările edilitare, cu ritmul lor accentuat, au cuprins mari suprafețe din zona necropolelor,

⁴ Săpătura inițiată în 1955 pentru delimitarea marginii de sud a așezării civile a avut însă drept rezultat principal descoperirea de morminte de epocă romană (Materiale, 4, 1957, p. 32).

⁵ Th. Sauciu-Săveanu a întreprins săpături la Callatis timp de peste un sfert de veac, atît în oraș cît și în necropole. Descoperirile din necropole sînt publicate, destul de sumar, în *Dacia*: 2, 1925, p. 114 și urm.; 3-4, 1927-1932, p. 411 și urm.; 5-6, 1935-1936, p. 247-287; 7-8, 1937-1940, p. 223-229; 9-10, 1941-1944, p. 243-256. În aceeași vreme, dar sporadic, a făcut săpături și O. Tafrați; v. *Les tumuli de Callatis*, *Arta și arheologia*, 2, 1928, p. 33-34 (unul din tumuli este din sec. II e.n.).

⁶ Gr. G. Tocilescu, *Biblioteca Academiei R.S.R.*, ms. rom. 5131, f. 239 și 254-258. O. Tafrați, *La cité pontique de Callatis*, *Arta și arheologia*, 1, 1927, p. 19-21.

⁷ C. Preda, *Callatis*, ed. II, București, 1968, p. 29-31; C. Preda, Em. Popescu, P. Diaconu, *Materiale*, 8, 1962, p. 451-452; C. Preda, *Découvertes récentes dans la nécropole tumulaire du début de l'époque romaine à Callatis*, *Dacia*, N.S., 9, 1965, p. 233-251; P. Diaconu, *Un cimitir creștin din secolul IV descoperit la Mangalia*, în *Glasul Bisericii*, 23, 1964, nr. 7-8, p. 712-723; Pentru descoperirile mai recente vezi: C. Iconomu, *Pontice*, 2, 1969, p. 81-109 și „cronica săpăturilor arheologice” din SCIV: 17, 1966, 4, p. 718; 18, 1967, 3, p. 530; 19, 1968, 4, p. 688; 20, 1969, 3, p. 488.

⁸ Il. Ghibănescu, *ACMI*, 1915, p. 117-118; Gr. G. Tocilescu, ms. rom. 5159, f. 84; *Idem*, ms. rom., 5131, f. 148-171, unde dă lista cu piesele descoperite cu ocazia lucrărilor pentru Portul Constanța; între piesele enumerate, multe provin din morminte deranjate.

⁹ Gr. G. Tocilescu, ms. rom. 5132, f. 42-55 (descoperiri făcute de S. Fernichel); *Idem*, ms. rom., 5131, 5132, passim; P. Polonic, *Biblioteca Academiei R.S.R.*, *Manuscrise, Arhiva personală*, I, ms. 8, caiet 9.

au avut ceva mai bune rezultate, iar datele oferite pot furniza elemente pentru viitoarele sinteze¹⁰. Numeric, cu toate vitregiile condițiilor de cercetare, din Tomis sînt cunoscute cele mai multe morminte de epocă romană, înfățișate totodată într-o mare gamă tipologică și eșalonate pe tot cuprinsul epocii romane și romano-bizantine¹¹.

În cele ce urmează nu mă voi referi decît la mormintele din secolele I-IV e.n., descoperite în necropolele celor trei orașe vest-pontice, folosind pentru necropolele de la Histria și Callatis numai datele publicate iar pentru cele de la Tomis mormintele publicate precum și observațiile personale pentru descoperirile din 1959-1964, cînd am răspuns de acest sector.

În privința riturilor funerare, în toate cele trei orașe s-au practicat în primele două secole ale e.n. deopotrivă incinerarea și înhumarea. Raportul dintre incinerare și înhumare este totuși deosebit în fiecare dintre cele trei orașe. Dacă la Tomis se cunosc din secolul I al e.n. mai multe morminte de incinerare decît de înhumare¹², situația nu este aceeași la Callatis, unde ponderea o au mormintele de înhumare; fenomenul este normal și ca o consecință firească a practicii funerare din epocile anterioare (greacă și elenistică), cînd predomina înhumarea¹³, spre deosebire de Histria și Tomis unde pentru aceste epoci, putem socoti ca general ritul incinerării¹⁴. Din calcule și din concluzii asupra ritului funerar am exclus mormintele de copii, care au permanent un tratament deosebit¹⁵. Evoluția rituală și trecerea de la incinerare la înhumare se poate urmări destul de clar numai în orașele Tomis și Callatis. La Histria, în schimb, acest lucru este mult mai greu pentru că, în stadiul de astăzi al investigațiilor, se cunosc încă prea puține morminte de epocă romană din secolele II și III e.n.

¹⁰ A. Rădulescu și M. Davidescu, *Materiale*, 5, 1959, p. 753-756; V. Barbu, *St. Cl.*, 3, 1961, p. 203-207; M. Bucovăla, *Pontice*, 1, 1968, p. 269-304; N. Chelută-Georgescu, *Pontica*, 7, 1974, p. 363-375. Cele mai multe, chiar și din această perioadă, sînt inedite.

¹¹ V. Barbu, *Din necropolele Tomisului. I. Tipuri de morminte din epoca romană*, SCIV, 22, 1971, 1, p. 47-66.

¹² V. Barbu, *L'incinération et l'inhumation à l'époque romaine à Tomis*, în *Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums*, Budapesta, 1968, p. 372-376; Idem, *Rituri funerare în epoca romană la Tomis, în Sesiunea de comunicări științifice a muzeelor de istorie, dec. 1964*, vol. I, București, 1971, p. 454-464.

¹³ C. Preda, *Callatis*, ed. II, p. 25, pentru epoca elenistică, sec. IV-II î.e.n., cînd predomina înhumarea. Situația se păstrează la fel și în sec. I-II e.n. Descoperirile din ultimele două decenii au scos, cu precădere, morminte elenistice și mai ales romane din secolele IV-VI e.n. (v. nota 7).

¹⁴ În săpăturile de la Histria, efectuate în necropola tumulară, nu au apărut decît doi tumuli (I și XVIII), din 40 de movile săpate, cu morminte de înhumare din sec. V-IV î.e.n. (P. Alexandrescu, *Histria*, II, p. 171-173, 176 și 257). La Tomis, de asemenea, sînt foarte rare mormintele de înhumare și numai în sec. II-I î.e.n.

¹⁵ Copii se inhumau, de regulă, la multe popoare, chiar dacă maturii se incinerau. La daci: K. Horedt, *Materiale*, 2, 1957, p. 10-13 și fig. 3-4; D. Protase, *Riturile funerare la daci și daco-romani*, București, 1971, p. 76, 118-119; Idem, *Un cimitir dacic din epoca romană la Soporul de Cimpie*, București, 1976, p. 75-76 (cele 21 de morminte de înhumare aparțin în exclusivitate copiilor sub șapte ani); Mircea Babeș, *Necropola daco-romană de la Enisala*, SCIV, 22, 1971, 1, p. 32-33, unde enumeră necropole dacice și carpice în care copii sînt înhumați. La romani: Pliniu, *Hist. Nat.*, VII, 16, socotește inhumarea copiilor ca un *mos gentium*; Fr. Cumont, *Lux perpetua*, Paris, 1949, p. 388.

Din datele pe care le avem astăzi se poate constata că trecerea de la incinerare la înmormântare se produce mai de timpuriu în cele trei orașe pontice, chiar față de alte așezări din Dobrogea¹⁶. Aceasta se datorește transformărilor suferite în componența populației, prin penetrația unora veniți din Orient. Dobrogea este încă de la începutul stăpînirii romane, prin intermediul negustorilor, militarilor și veteranilor stabiliți aici influențată de cultele egiptene¹⁷, siriene și microasiatice¹⁸; tot în acest timp pătrunde și cultul zeului iranian Mithras, răspîndit încă de la început atît în cetățile Pontului Sîng¹⁹ și în așezările din interior²⁰, cît și în unele localități de pe limesul dunărean²¹. Sub acest climat, este de presupus că orașele pontice au suferit influența noilor religii, poate mai de timpuriu decît alte centre urbane din Dobrogea, datorită componenței populației, în rîndul căroră erau mulți locuitori veniți din Asia Mică. Acest lucru este dovedit prin cultele religioase care se întîlnesc documentate de multe ori mai bine decît în celelalte orașe de pe teritoriul Dobrogei, fie prin asociații de credincioși grupați în jurul unei divinități, fie numai prin ex-voturi, dovedind penetrația lor, în ținutul dintre Dunăre și Mare prin numai atestările din cele trei orașe pontice. *Isis și Sarapis, Cybele și Attis, Men, Jupiter Dolichenus, Mithras*, exponenți ai religiilor „de minuire” sînt prezenți alături de divinitățile locale sau clasice în secolele I-III e.n.²². Or, legat de sensul acestor religii, care propovăduiau nemurirea dincolo de mormînt, este lesne de înțeles marelă rol pe care l-au jucat aceste credințe în formarea concepțiilor despre viață și moarte ale populației din aceste orașe, reflectate și prin trecerea în acest timp, de la ritul incinerăției la cel al înmormântării. În religiile venite din Orient trebuie căutat, în deosebi, factorul principal al răspîndirii și generalizării înmormântării. Religiei creștine nu-i putem atribui un rol hotărîtor în seco-

¹⁶ Mă refer la așezările rurale, în care elementul autohton se păstrează puternic în plină epocă romană. Concludentă, în acest sens, este necropola daco-romană de la Enisala, datată în sec. I-II e.n., în care din 48 de morminte cercetate, 37 sînt de incinerare, 9 de înmormântare (din care 8 de copii), iar la două nu s-a putut preciza ritul funerar (Mircea Babeș, *op. cit.*, p. 21 și urm.).

¹⁷ D. M. Pippidi, *Cu privire la răspîndirea cultelor egiptene în Sciția Mică*, în *Studii de istorie a religiilor antice*, București, 1969, p. 60–82, cu toată bibliografia.

¹⁸ Th. Sauciu-Săveanu, *Dacia*, 1, 1924, p. 124; 2, 1925, p. 119. Gabriella Bordenache, *Dacia*, N.S., 4, 1960, p. 501–502. Iorgu Stoian, *Tomitana*, 1962, p. 80–82. A. Rădulescu, *SCIV*, 14, 1963, p. 90. V. Pârvan, *Histria*, IV, p. 682. Em. Popescu, *Dacia*, N.S., 4, 1960, p. 274 și urm. D. M. Pippidi, *SCIV*, 19, 1968, 3, p. 433–434; Gabriella Bordenache, *Sculpture grece e romane*, I, București, 1969, p. 35–36, p. 80–81 (nr. 54 și 159).

¹⁹ V. Pârvan, *Dacia*, 2, 1925, p. 218. Gabriella Bordenache, *Dacia*, N.S., 5, 1961, p. 207. Iorgu Stoian, *op. cit.*, p. 127–128, nr. 28. Gr. Florescu, *Dacia*, 3–4, 1935–1936, p. 430. Toate sînt reluate de M. J. Vermaseren, *C.I.M.R.M.*, Haga, 1956–1960, nr. 2296, 2298–2302.

²⁰ *C.I.L.*, III, 12468 = M. J. Vermaseren, *op. cit.*, nr. 2312 (Tropaeum Traiani). V. Pârvan, *ARMSI*, 35, 1913, p. 509–518 (Acunaru). D. M. Pippidi, *St.Cl.*, 13, 1971, p. 143–148.

²¹ M. J. Vermaseren, *op. cit.*, nr. 2288–2294 (Troesmis), 2275–2277 (Capidava), 2278 (Axioapolis). D. M. Pippidi, *Sfîrșitul păgînismului în Sciția Mică*, în *Studii de istorie a religiilor antice*, p. 293.

²² Prin răspîndirea cultelor orientale nu trebuie să ne închipuim că cele oficiale, clasice, nu se mai practicau. Ar fi o aberație, pentru că stăpînitorii puterii Romei erau totodată susținătorii acestora. În acest sens, D. M. Pippidi, *op. cit.*, p. 287.

lul al II-lea, pentru că dovezile despre răspîndirea creștinismului în această epocă sînt destul de vagi. Chiar dacă au existat grupuri izolate de creștini în sinul populației locale din secolul al II-lea și din prima jumătate a secolului al III-lea, acestea nu puteau hotărî renunțarea în masă la vechea practică a incinerării. Trecerea de la incinerare la înhumare s-a produs printr-un proces de lungă durată sub influența primordială a religiilor orientale, pătrunse cu mult înainte de răspîndirea creștinismului. Totuși, nu putem exclude cu totul influența religiei creștine în perioada finală de trecere la înhumare, fără însă a-i acorda rolul preponderent, pe care l-a avut, în schimb, în alte provincii ale Imperiului roman, dar cu un secol sau două mai tîrziu²³.

Tratamentul și evoluția incinerării în așezările din Dobrogea, dar în special în orașele pontice, ar putea fi mai bine elucidate dacă s-ar cunoaște riturile practicate în primele secole ale epocii romane în așezările rurale ale Moesiei Inferior, unde elementele de substrat sînt mai bine conservate, putîndu-se astfel discerne ce este local și ce este adus într-o așezare cu un mozaic etnic atît de bogat ; or, pînă acum, nu a fost cercetată în întregime necropola nici unei așezări rurale din epoca romană. Săpăturile efectuate în necropola de la Enisala, dovedesc, spre exemplu, perpetuarea incinerării într-o necropolă băștinașă în plin proces de romanizare²⁴.

Paralel cu incinerarea, încă din secolele I-II e.n. sînt întîlnite morminte de înhumare ; unele dintre ele sînt clar datate în perioada de tranziție de la incinerare la înhumare. Cele mai clare exemple le oferă necropola de la Histria, unde într-un tumul, spre exemplu, mormîntul principal, datat în secolul al II-lea e.n. este de incinerare, iar din șapte morminte secundare de înhumare, șase sînt din secolele II-III e.n.²⁵. Important este faptul că la aceste morminte secundare se observă „tendențe de grupare în jurul mormîntului principal al movilei, fără a-l deranja”²⁶. Acest caz este întrucîtva similar cu cel întîlnit în alte necropole unde în cavouri sau în mausolee de familie unii se înhumează în sarcofage, iar alții se incinerează și cenușa este depusă în urne în *loculi*²⁷.

Astfel că, după această remarcă sumară asupra raportului incinerare-înhumare și trecerii de la un rit funerar la altul, în cele ce urmează,

²³ Cel mai tîrziu mormînt de incinerare de la Tomis este datat la mijlocul secolului al III-lea e.n. După datele pe care le cunosc din celelalte două orașe pontice, nici în acestea nu sînt morminte de incinerare ulterioare acestei epoci. De aceea nu cred că se poate socoti generalizarea înhumării sub influența religiei creștine. Afirmatia prof. D. M. Pippidi (*op. cit.*, p. 294) că „părăsirea — începînd din secolul al II-lea — al ritului incinerării și trecerea la înhumarea cadavrelor, începută sub influența religiilor orientale și generalizată după izbînda creștinismului”, nu se poate aplica orașelor pontice și, în general, nici majorității necropolelor din Dobrogea.

²⁴ Mircea Babeș, *op. cit.*, p. 19-38.

²⁵ P. Alexandrescu, *Histria*, II, p. 210-213 (tumul XXVII), mormîntul principal de incinerare (tipul J Aa V), cu inventar bogat, datat în sec. II e.n. ; p. 222-225 pentru mormintele secundare.

²⁶ P. Alexandrescu, *op. cit.*, p. 225.

²⁷ A. Audin, *Inhumation et incinération*, Latomus, 19, 1960, p. 529 (într-un mormînt din Ostia pentru capul familiei și rudele sale sarcofage luxoase, iar pentru sclavi nișe cu urne). Fr. Cumont, *op. cit.*, p. 389 (în necropola de sub biserica Sf. Petru s-au găsit sarcofage și urne de incinerare, toate din sec. II-III e.n.).

mă voi opri numai la câteva tipuri de morminte de incinerare, unele comune celor trei necropole iar altele specifice numai uneia sau la două dintre ele.

Spre exemplu, tipul de mormint „în trepte” s-a descoperit în necropolele celor trei orașe. Deși nu este un tip frecvent în nici una dintre necropole, el se întâlnește în toate²⁸. La Callatis, la un mormint de acest fel, groapa în care se păstrau toate resturile cremațiunii și inventarul funerar era acoperită cu un capac de la un sarcofag de marmură în pantă dublă și cu acrotere simple la colțuri²⁹. La Histria acest tip, pe baza inventarului funerar, a fost datat în a doua jumătate a sec. I e.n., iar la Tomis a fost datat la sfârșitul sec. I și în tot sec. II e.n. Atât la Histria și la Callatis cât și în alte necropole din Dobrogea³⁰ și din estul Traciei³¹ unde a fost atestat, peste acest tip de mormint se aflau tumuli; chiar dacă la Tomis nu au fost surprinși tumulii, datorită nivelărilor suferite de orașul Constanța, negreșit că și aici mormintele au fost tumulare. În privința originii, socotesc că mormintul „în trepte” este o variantă evoluată a tipului elenistic de mormint cu șanț de tiraj, întâlnit foarte des în unele necropole. De altfel, o evoluție locală din gropile ovale s-ar părea că îi atribuie și mormintului descoperit la Histria³². Chiar dacă acest tip de mormint este atestat în epoca romană pe o arie mult mai mare, deoarece își găsește similitudini în morminte mai vechi din aceeași zonă, aici cred că trebuie căutată, în primul rând, originea lui.

Un alt tip, destul de rar întâlnit și cu o arie foarte mică de răspândire, este mormintul cu două șanțuri dispuse în cruce. A apărut de două ori în necropola tumulară de la Histria, unde au fost datate, unul în a doua jumătate a sec. I e.n., iar altul în secolul al II-lea e.n.³³, iar la Tomis a fost descoperit un singur mormint de acest fel, din secolul I e.n.³⁴. Datorită faptului că nu are analogii și în alte necropole, cred că poate fi socotit, mai degrabă, o variantă a celor cu groapă ovală sau rotundă și cu un singur șanț de tiraj longitudinal; chiar și la Histria el s-ar putea încadra alături de tipul cu un singur șanț³⁵.

²⁸ P. Alexandrescu, *op. cit.*, p. 201–204 și 255, tumulul XXXVI, mormintul nr. 2, tip JAa VI, datat în a doua jumătate a sec. I e.n. C. Preda, *Dacia, N.S.*, 9, 1965, p. 233–235. V. Barbu, *SCIV*, 22, 1971, 1, p. 50–51, tipul III.

²⁹ C. Preda, *loc. cit.* și fig. 1.

³⁰ Expectatus Bujor și G. Simion, *Materiale*, 7, 1960, p. 393; Expectatus Bujor, *Dacia, N.S.*, 4, 1960, p. 225–533 și fig. 4/2–6.

³¹ C. Preda, *op. cit.*, p. 235, nota nr. 8. P. Alexandrescu, *op. cit.*, p. 267 și notele nr. 111–113.

³² P. Alexandrescu, *op. cit.*, p. 260: „Tipul JAa VI reprezintă poate o evoluție tirzie din tipul JAa V. Comun între cele două tipuri este sistemul de ardere pe un rug înscris în limitele gropii de ardere, lăsarea *in situ* a resturilor incinerate. Diferă între ele forma gropii de ardere, care la tipul JAa VI este în trepte (rugul așezându-se pe treapta superioară)”.

³³ P. Alexandrescu, *op. cit.*, p. 197–200, tumulul XXX (tipul JAa IV), datat în a doua jumătate a sec. I e.n.; p. 206–209, tumulul XXIV, datat în sec. II e.n.

³⁴ V. Barbu, *op. cit.*, p. 49, l-am socotit o variantă a mormintelor cu groapă ovală și cu șanț de tiraj longitudinal.

³⁵ La Histria ar putea fi socotit o variantă a lui JAa V sau JAa III (P. Alexandrescu, *op. cit.*, p. 252–255).

Pînă acum am exemplificat incinerarea numai prin morminte cu ardere pe loc, deși, mai ales ca o reflectare a influenței băștinașilor asupra populației urbane, se întîlnesc complexe de incinerare cu ardere în afara mormîntului, din care, în primul rînd, trebuie remarcate mormintele în urnă. La Histria, într-un singur tumul, s-a întîlnit un mormînt de incinerare cu oasele calcinate depuse într-o amforă romană din sec. I-II e.n.³⁶. Este singurul mormînt în urnă, din epoca romană, cunoscut, pînă acum, în cele trei orașe de pe litoralul dobrogean, cu toate că prezența populației băștinașe este marcată în epocile greacă și elenistică prin diverse forme de morminte și de ritual funerar; de fapt, ecoul acestor influențe este pregnant și în epoca romană printr-o serie de vase tipic băștinașe întîlnite în inventarele funerare, mai ales în mormintele de la Tomis³⁷.

În afara mormîntului de incinerare în urnă, toate tipurile de morminte de incinerare descoperite sînt cu ardere pe loc, indiferent de forma pe care o are groapa în care se produce cremațiunea³⁸. Cît privește modul în care se pun ofrandele ulterioare incinerării, sînt unele diferențe între cele trei necropole. În necropola tumulară de la Histria, de cele mai multe ori, ofranda înhumării, care se depune după consumarea incinerării, nu este plasată în interiorul suprafeței de ardere ci undeva în apropiere, pe platforma tumulului³⁹. Din cercetările de pînă acum, la Tomis și din cît cunoaștem și la Callatis, totdeauna aceste obiecte sînt plasate tot în groapa în care a fost rugul. Atît într-un caz cît și în altul, locul unde sînt aranjate ofrandele de după incinerare constituie mormîntul propriu-zis. Peste aceste obiecte s-a întîlnit, de multe ori, în toate cele trei necropole, o casetă de protecție formată din țigle, cărămizi sau olane.

Rămîne, în cele ce urmează, să ne oprim asupra citorva tipuri de morminte de înhumare. În primele secole ale erei noastre înhumarea cuprinde o mare varietate de forme de morminte, în care gama de expresie este foarte bogată, începînd de la groapa simplă și fără sicriu pînă la construcțiile mari funerare cu una sau două încăperi. Această varietate tipologică este valabilă pentru Callatis și mai ales pentru Tomis. Dezvoltarea pe care o înregistrează *Metropola Pontului* în epoca romană este oglindită, deopotrivă, și prin formele de morminte. În varietatea tipurilor de morminte se reflectă, de asemenea, componența pestriță a populației și, bineînțeles, prosperitatea economică la care se ajunge. Cînd spun aceasta, mă gîndesc, în primul rînd, la numărul mare al sarcofagelor de

³⁶ P. Alexandrescu, *op. cit.*, p. 213, tumulul VI (tipul JB3). Aurelian Petre, *RÉSEE*, 11, 1973, 2, p. 220, consideră că acesta este un mormînt băștinaș, datorită ritualului practicat.

³⁷ V. Barbu, *St. Cl.*, 3, 1961, p. 212 și 219 (fig. 10). C. Scorpan, *SCIV*, 21, 1970, 1, p. 65–95; *Idem*, *Pontice*, 2, 1969, p. 257–258; *Idem*, *Pontica*, 3, 1970, p. 143–145.

³⁸ La Histria a mai fost găsit un mormînt de epocă romană (tumulul XXXV, tipul JB1), în care „în centrul suprafeței funerare se află o aglomerare de arsură și de oase calcinate. Aici se găseau cîteva semințe de pin carbonizate, provenite din rugul funerar” (P. Alexandrescu, *op. cit.*, p. 257). Similitudinea acestui mormînt de epocă romană cu altul (tumulul XXIII), datat la sfîrșitul sec. V î.e.n., nu poate fi decît accidentală.

³⁹ P. Alexandrescu, *op. cit.*, p. 269–270.

marmură de import microasiatic, întâlnite la Tomis mai mult decît în oricare alt oraş de epocă romană din Dobrogea⁴⁰, şi la numărul mare al mormintelor cu inventar bogat ce s-au descoperit în ultimul secol la Constanţa.

Comune celor trei oraşe sînt numai mormintele simple, cele în groapă rectangulară, cu sau fără sicriu, şi cele cu o protecţie totală sau parţială din ţigle sau cărămizi, făcută peste mort sau peste sicriu. Sînt tipuri de morminte cu o mare arie geografică şi cu o durată de mai multe secole. Chiar în oraşele riverane Pontului Stîng aceste forme se găsesc încă din epoca elenistică şi continuă pînă tîrziu în cea romano-bizantină.

Un grup aparte îl formează mormintele în firidă, cu toate variantele sale⁴¹, care s-au întîlnit în număr destul de mare la Tomis, iar mai rar au fost atestate şi la Callatis⁴². Frecvenţa lui destul de mare în necropolele Tomisului, precum şi persistenţa pe aproape trei secole, denotă, negreşit, o arie mai mare de răspîndire. Descoperirile de la Callatis, cit şi o variantă mai veche de la Histria, vin să susţină această afirmaţie⁴³.

Dintre celelalte tipuri de morminte de înhumăţie, nu mă voi opri decît asupra sarcofagelor monolite şi a citorva tipuri de morminte construite. Cît priveşte sarcofagele monolite din marmură sau din calcar, mormintele din lespezi de calcar şi cavourile zidite nu s-au descoperit pînă acum decît la Tomis şi la Callatis. Unele dintre ele, după cum vom vedea, sînt întîlnite în epoca romană numai la Tomis.

Este important de urmărit fiecare tip de mormînt, de văzut evoluţia şi variantele care le înregistrează, frecvenţa în fiecare necropolă şi seco-

⁴⁰ În catalogul sarcofagelor din Dobrogea, întocmit de Maria Alexandrescu-Vianu (*Les sarcophages romains de Dobroudja*, RESEE, 8, 1970, 2, p. 269–302), între cele enumerate ca provenind din Tomis, 6 sînt de marmură. Numărul este mare, comparativ cu cele de marmură din celelalte oraşe ale Scîtîiei Minore, chiar dacă dintre ele eliminăm placa de marmură de la nr. 15, p. 289–290, care nu cred că face parte dintr-un sarcofag. Rectific, cu această ocazie, şi nr. 13, p. 288, fig. 38, care nu provine din Tomis ci de la Dulgheru; de altfel, acest tip de capac nu este cunoscut la Tomis.

⁴¹ Am socotit următoarele variante: 1. firidă mică, mortul fără sicriu; 2. firidă mică, mortul cu sicriu; 3. firidă mare pentru mai mulţi morţi; 4. mormîntul cu mai multe încăperi-firide dispuse în cruce; 5. morminte în firidă şi cu amfore cilindrice în puşul de acces.

⁴² Pentru Tomis: V. Barbu, St. Cl., 3, 1961, p. 208 şi fig. 4; Idem, SCIV, 22, 1971, 1, p. 53–55 (tipul VIII) şi fig. 2. Pentru Callatis: C. Preda, *Callatis*, ed. II, p. 31; SCIV, 1, 1950, 1, p. 84 (descrierea este destul de sumară); Th. Sauciu-Săveanu, *Dacia*, 5–6, 1935–1936, p. 284; Idem, *Dacia*, 9–10, 1941–1944, p. 257; N. Cheluţă-Georgescu, *Pontica*, 7, 1974, p. 363 şi urm., publică două „complexe funerare din secolul VI e.n.”, care după planul de situaţie din planşa II prezintă neclarităţi. Complexul „A”, format din cinci încăperi dispuse în cruce, ar fi avut canalul de acces (dromos) pe latura de est a încăperii nr. 3, unde nu este schiţat; în schimb, pe latura de nord a încăperii nr. 1 este schiţată o intrare, probabil spre o altă încăpere, de care nu se pomeneşte în text. Legătura de comunicare dintre cele două complexe face ca toate încăperile să alcătuiască un singur mormînt cu totul alt aspect, în ori ce caz nu în formă de cruce. Cred, mai de grabă, că sînt două morminte diferite, fiecare cu mai multe încăperi, în care un „complex funerar” a deranjat o parte din celălalt; numai aşa s-ar explica plasamentul neaxial al intrării de pe latura de nord a încăperii nr. 1 din „complexul funerar B”.

⁴³ P. Alexandrescu, *op. cit.*, p. 221 (M. XXX²), datat în a doua jumătate a sec. I e.n.; nişa era săpată pe latura lungă a gropii.

lele în care este datat. În cele ce urmează, mă voi rezuma să prezint numai câteva tipuri mai reprezentative pentru aceste necropole.

Sarcofagul monolit, din calcar sau din marmură, alcătuit din cutie (*arca*) și capac (*operculum*), se încadrează tipologic într-o singură categorie, a celor cu *tabula ansata* pe fața principală a cutiei, iar capacul în pantă dublă și cu acrotere la colțuri. Singurele variațiuni în cadrul acestui tip constă în felul cum sînt ornamentate acroterele și frontoanele și în felul cum sînt lucrute marginile laturilor cutiei și modul cum este împodobită fața principală, cea cu *tabula ansata*. Din acest tip se cunosc un număr destul de mare, întregi și fragmentare, numai la Tomis și la Callatis, toate datate în sec. II-III e.n.⁴⁴.

Un alt tip de mormînt, deși simplu și arhicunoscut, este cel din lespezi de calcar, cu cele patru variante ale sale⁴⁵. Întîlnit, deopotrivă, la Callatis și la Tomis în epoca romană, el nu poate fi socotit specific numai pentru această epocă, deoarece la Callatis se găsește foarte bine reprezentat numeric încă din epoca elenistică⁴⁶. Chiar dacă uneori, în epoca elenistică, lespezile sînt mai îngrijit cioplite pe fețele interioare, chiar dacă în epoca romană apar variantele cu acoperiș în pantă dublă și cu „fereastră”, tipul elenistic nu trebuie totuși separat de cel roman. Faptul că și într-o epocă și în alta el se întîlnește în necropole tumulare, pledează pentru a-l socoti cu o durabilitate foarte mare, adică din epoca elenistică pînă în cea romano-bizantină. La Tomis, acest tip se întîlnește începînd din secolul al II-lea e.n., cele mai multe fiind din secolul următor, pentru că în secolul al IV-lea el să fie folosit mai rar. Persistența lui la Callatis pînă în secolele IV-V și frecvența mare în această perioadă este favorizată de carierele de piatră de pe malul nordic al lacului Mangalia. De altfel, în perioada romano-bizantină acest tip de mormînt se întîlnește cel mai mult în necropola din jurul șoselei dinspre satul Albești, aflată în apropierea acestor cariere de calcar⁴⁷. Spre deosebire de mormintele de acest tip descoperite la Callatis, între cele de la Tomis unele au interiorul tencuit iar apoi aplicată pictură în frescă. Unul dintre acestea, descoperit în 1964, avea pictura păstrată în întregime, formată din ramuri de laur și șerpi încolăciți⁴⁸.

Celelalte tipuri pe care le voi menționa sînt cunoscute, pînă acum, în principal, numai prin descoperirile din necropolele tomitane. Dintre acestea menționez cavourile cu o singură încăpere zidite din blocuri mari

⁴⁴ Maria Alexandrescu-Vianu, *op. cit.*, p. 280-292, sînt enumerate 15 de la Tomis (cu amendamentele din nota 40) și 7 de la Callatis.

⁴⁵ V. Barbu, *op. cit.*, p. 55-58 și fig. 4-7 (tipul X), cu variantele: 1. cu acoperiș plan și cu „fereastră”; 2. cu acoperiș plan și fără „fereastră”; 3. cu acoperiș în pantă dublă și cu „fereastră”; 4. cu acoperiș în pantă dublă și fără „fereastră”.

⁴⁶ C. Preda, *op. cit.*, p. 26; Idem, *Cîteva morminte din epoca elenistică de la Callatis*, SCIV, 17, 1966, 1, p. 142. R. Vulpe, *Dacia*, 5-6, 1935-1936, p. 329. N. Cheluță-Georgescu, *Pontica*, 7, 1974, p. 178-179 (M. 5), sec. III i.e.n.

⁴⁷ C. Preda, *Callatis*, ed. II, p. 29. P. Diaconu, *op. cit.*, p. 712-718. C. Preda, Em. Popescu, P. Diaconu, *Materiale*, 8, p. 451-452. C. Iconomu, *Pontice*, 2, 1969, p. 85-98.

⁴⁸ Sînt cîteva cunoscute din săpături mai vechi, distruse curînd după descoperire; de la două dintre acestea ne-au rămas desene la P. Polonic. Cel descoperit în 1964 se păstrează în Muzeul de arheologie din Constanța.

de piatră fasonată, legate cu mortar, iar interiorul tencuit. Partea superioară a acestor morminte era boltită, astfel că rezista la presiunea tumulului. Deși jefuite și distruse parțial, elementele furnizate ne duc la reconstituirea părților componente⁴⁹. Aceste camere mortuare aveau aplicată pictură în frescă pe tencuiala interioară; nu am putut reconstitui motivele picturii, dar, după urmele de culoare este de presupus că motivele erau destul de variate. În două din cele patru cavouri de acest tip descoperite la Tomis, în interiorul lor s-au găsit fragmente de sarcofage de calcar, lucrate îngrijit din blocuri monolite. Pe baza obiectelor din inventarele funerare ce s-au găsit în ele, s-a precizat că erau folosite în secolul al III-lea e.n.; data construirii lor ar putea fi plasată în cursul secolului al II-lea e.n. De la Callatis sînt cunoscute o serie de cavouri de epocă romană cu o singură încăpere care ar putea fi încadrate în acest tip de mormint, deși dimensiunile lor sînt mult mai mici decît la cele tomitane⁵⁰. Acest tip de mormint continuă în Dobrogea tradiția greacă și elenistică a mormintului „de tip macedonean”, cunoscut la Callatis în sec. IV î.e.n.⁵¹

La Tomis s-au descoperit cavouri mai mari, cu o încăpere și vestibul sau cu două încăperi și vestibul, construite după aceeași tehnică sau din piatră nefasonată legată cu mortar și interiorul tencuit. Aceste morminte bogate prin însuși sistemul constructiv sînt grăitoare pentru prosperitatea atinsă de Tomis în secolele II-IV e.n.⁵²

Înainte de a încheia enumerarea, trebuie să remarc lipsa aproape totală a mormintelor zidite din cărămidă (din Tomis este cunoscut unul singur). Acest aspect este caracteristic mai ales pentru aceste orașe, pentru că în necropolele din interiorul Dobrogei sau în cele de pe limes, ele apar, deși nu în număr prea mare.

Din această succintă prezentare se desprind: *a.* o varietate tipologică a mormintelor de epocă romană din secolele I-IV e.n., în special a celor tomitane și callatiene; *b.* asemănările tipologice pentru sarcofage și construcții funerare sînt caracteristice numai pentru Tomis și Callatis, deoarece la Histria, pînă în prezent, n-au fost descoperite asemenea

⁴⁹ V. Barbu, *op. cit.*, p. 60 (tipul XV).

⁵⁰ C. Preda, *Callatis*, ed. II, p. 29, camera era mult mai mică (1,60 × 2,85), iar mormintele erau în cripte. Th. Sauciuc-Săveanu, *Dacia*, 5-6, 1935-1936, p. 250, simplă mențiune, fără descriere amănunțită și fără datare. În 1904 „nîvelîndu-se o movilă în partea de vest a orașului, s-a descoperit un cavou zidit din blocuri mari de piatră ecarisată; are formă pătrată și conține două morminte alăturate” (Gr. Tocilescu, *ms. rom.*, 5131, f. 254-255). După felul descrierii și după desen, ar putea fi elenistic. Mai recent s-a descoperit un cavou zidit din piatră semifasonată, cu partea superioară boltită (dimensiuni interioare: 2,30 × 3,80 m), datat în sec. IV e.n., printr-o cataramă de bronz (C. Iconumu, *op. cit.*, p. 101-106).

⁵¹ C. Preda, *Una nuova tomba a volta scoperta presso Mangalia-Callatis*, *Dacia*, N. S., 6, 1962, p. 157-172; *Idem*, *Callatis*, ed. II, p. 52.

⁵² Unul cu două încăperi și vestibul a fost cercetat în 1961 de autorul acestor rînduri, iar altul aproape identic este cunoscut din manuscrisele lui Gr. Tocilescu (V. Barbu, *op. cit.*, p. 63-64, tipul XVII).

⁵³ Descoperirile din sec. V-VI au scos la iveală în necropolele celor trei orașe mai ales morminte în gropi simple sau protejate prin casete din țigle; prin orientare vest-est și prin alte forme de ritual au fost considerate că au aparținut creștinilor. Numai la Callatis au fost descoperite, pentru această epocă, morminte în cutii din lespezi de piatră.

tipuri de morminte ; c. diferențele dintre tipurile de morminte din cele trei orașe, precum și varietatea tipologică, denotă că, deși în plin proces de romanizare, exista o populație eterogenă în orașele pontice în primele secole ale stăpînirii romane ; d. uniformizarea tipologică în cadrul necropolelor fiecărui oraș, cît și în cadrul tuturor celor trei orașe din Pontul Stîng se va înfăptui numai după răspîndirea generală a creștinismului.

Datele prezentate acum sînt susceptibile de îmbunătățiri pe baza descoperirilor viitoare. Cercetările de la Callatis, întreprinse în mod sistematic în ultimii ani, vor completa cunoștințele asupra necropolelor callatiene, mai ales că zone mari din cimitirele antice nu au fost afectate de construcții moderne, așa cum s-a întîmplat la Tomis⁵⁴. Cît despre Histria, descoperirile viitoare ar putea aduce lucruri noi numai dacă se vor săpa zone mai întinse din necropola plană de epocă romană de la vest de zidul de incintă de epocă romană timpurie. În orice caz, descoperirile de pînă acum, atît cele datorate săpăturilor arheologice cît și cele provenite în urma unor săpături întîmplătoare dar din care avem unele date despre situația mormintelor deranjate, ne furnizează puține elemente față de ceea ce ar conține o necropolă în ansamblul ei. De aceea o serie de considerații asupra corelației dintre numărul de morminte și populația orașului respectiv, dintre tipurile antropologice a cîtorva schelete studiate și componența etnică a populației nu pot avea decît un caracter de ipoteză care, din păcate, nu va putea fi niciodată concludentă. Aceste corelări se vor putea înfăptui numai în cadrul unor necropole peste care nu s-au suprapus așezări moderne și numai după ce vor fi cercetate exhaustiv sau, în orice caz, mai mult de jumătate. Cînd dintr-o necropolă nu se cunosc nici 10% din numărul mormintelor unei epoci, cum este cazul cu necropola de epocă romană de la Histria⁵⁵, este greu să operăm cu datele furnizate chiar și în probleme mai generale, referitoare la tipologia mormintelor sau ritualul funerar.

ROMAN NECROPOLES IN THE TOWNS OF THE LEFT PONT ; TYPOLOGICAL FEATURES ABSTRACT

There are presented the cemeteries in the towns of Histria, Tomis, and Callatis beginning with the first century until the fourth one. They are showed not only by their common elements, but also by those typical for every cemetery.

⁵⁴ Publicarea mormintelor săpate de C. Preda în ultimii ani va aduce, negreșit, date importante despre necropolele Callatisului, în special pentru epoca romano-bizantină (numai în anii 1959–1967 au fost descoperite peste 150 de morminte ; v. C. Preda, *Callatis*, ed. II, p. 29).

⁵⁵ Dacă acceptăm că cetatea de pe malul lacului Sinoe a avut cca. 10000 de locuitori în sec. II–III e.n. (Al. Suceveanu, *Viața economică în Dobrogea romană*, sec. I–III e.n. București, 1977, p. 41, estimează populația la 10–15 mii locuitori) și aplicăm mortalității un coeficient de 20% pe an, înseamnă că în cele două secole au murit la Histria cca. 40000 de oameni. Din aceste 40000 de morminte nu au fost descoperite decît cca. 100 de morminte, deci aproape 0,25%.

Discussing the two rites of burial practised in the I-III centuries, there is noticed the important part both of the oriental cults and all the "religions of „salvation" in the action of passing from cremation to inhumation. This transition was produced in the Pontical towns earlier than in the other regions of the Roman Empire. With regard to the ritual of cremation and the types of graves there are underlined the unitary form of cremation by burning on the very place (with the exception of one grave in funeral urn from Histria) and at the same time, the types of cremation graves common for two or even for all the three towns.

As to the inhumation graves, one could see a great variety of forms beginning with the simple pit without coffin and ending with the great funeral constructions with one or two rooms. The simple graves are purely common for these three towns, namely those with rectangular pit with coffin or without it, and those with total or partial protection made by tiles or bricks placed over the dead or the coffin. Monolithic sarcophagi made of marble or chalky stones, graves made by calcareous stones, burial vaults with one room were discovered only in Tomis and Callatis. For Histria, in the Roman period (century I-IV), we have only few pieces of information, because the researches till our days were taken care especially of the tumular necropole. The graves from the plane necropole were discovered accidentally due to the research of the dwellings which had been either anterior or posterior to the burials.

In Tomis the inhumation graves present the most typological variety in spite of the fact that the investigations were very difficult because of the new constructions of Constantza over the whole zone destined to the deads.

DACIA ÎN EPOCA LUI CONSTANTIN CEL MARE ȘI A URMAȘILOR SAI

Cercetările arheologice efectuate în ultimul timp au arătat că la sfârșitul secolului al III-lea, la nord de Dunăre, avem un nucleu puternic romanizat care îl constituie pe de o parte linia Dunării inferioare legată mai ales de provincia Moesia Inferior (din care făcea parte și Dobrogea) și teritoriul fostei provincii romane Dacia, mai ales Oltenia, estul Banatului sud-vestul și vestul Transilvaniei.

În teritoriile rămase în afara provinciei romane Dacia au continuat să trăiască diferite ramuri ale populației autohtone: geto-dacii în Muntenia, Dacii Mari în Crișana și Maramureș, Carpii în Moldova, Costobocii pe Prutul și pe Nistrul Superior (până în anul 170, când teritoriul lor a fost invadat de vandali) ¹.

¹ Pentru cunoașterea caracteristicilor complexelor din Muntenia cf.: D. V. Rosetti în *Bucureștii de odinioară în lumina săpăturilor arheologice*, București, 1959, p. 31–32; Sebastian Morintz, *Săpăturile de la Chilia*, Materiale, VIII, 1962, p. 513–51 idem, în *Dacia*, VI, Zirra și Gh. Cazimir în CAB, I, 1963, p. 51–56; Maria Comșa, *Săpăturile de la Bucov*, Materiale, VII, 1961, p. 546–549. Gh. Diaconu, *Țirgșor Necropola din secolele III-IV e.n.*, București, 1975, p.; Gh. Bichir și Eugenia Popescu, *Săpăturile arheologice de la Mătăsaru jud. Dimbovița*, Materiale IX, 1970, p. 274–276; Al. Alexandrescu și A. Păunescu, *Așezarea din secolul al III-lea de la Podul Dimboviței* Muzeul Pitești, Studii și comunicări III, 1971, p. 163–174; Suzana Dolinescu-Ferche *Așezări din secolele III și VI e.n., în sud-vestul Munteniei. Cercetările de la Dulceanca* București, 1974, p. 23–62; Emil Moscalu, *O așezare dacică din secolul al III-lea e.n., la Govora-sat* (com. Buleta, jud. Vilcea), SCIV, 21, 4, 1970, p. 653–665; Pentru complexele din Crișana și Maramureș cf. Ion Horațiu-Crișan, *Continuitatea dacică în cimpia Aradului*; Apulum, VII, 1, 1968, p. 241–251; Egon Dörner, *Urme ale culturii materiale dacice pe teritoriul arădan*, Muzeul județean Arad, 1968, p. 15–30; M. Macrea, *Dacii liberi în epoca romană*, Apulum, VII, 1, 1968, p. 178–187, S. Dumitrașcu și T. Bader, *Așezarea dacilor de la Medieșul Aurit*, Muzeul de Istorie Satu Mare, 1967; Sever Dumitrașcu, *Așezări și descoperiri dacice din Vestul și nord-vestul României I*, Institutul Pedagogic Oradea, *Lucrări științifice*, 2, Oradea 1968, p. 239–256; Gh. Lazin și I. Nemeti, *Descoperiri dacice din secolele II-IV e.n. în Zona Carei, Crisna*, 1972, p. 199–213; Pentru Costoboci și Carpi cf. N. Gostar *Ramura nordică a dacilor; costobocii*, Buletinul Univ. Babeș-Bolyai, seria științe sociale, 2, Cluj, 1956, p. 185–199; I. I. Russu, *Les Costoboces, Dacia, N.S.*, III, 1959, p. 341–352; Gh. Bichir, *Cultura Carpică*, București, 1973; Viorel Căpitanu, *Contribuții la cunoașterea*

Geto-dacii din Muntenia și dacii Mari din Crișana au păstrat într-o măsură mai mică sau mai mare elemente dacice sau daco-getice de tradiție Latène. Asupra culturii lor materiale (mai ales asupra celor din Muntenia) s-a exercitat și o puternică influență romană. Mai mult decât atât în secolele II-III, în zonele limitrofe cu provincia Dacia și Moesia, a început chiar un proces de romanizare neoficial. Din această cauză el se va desfășura într-un ritm mai lent și fără presiune, spre deosebire de procesul de romanizare din Dacia romană care a avut un caracter oficial, intensiv, adeseori fiind impus de autoritățile romane³.

Carpicii din est au păstrat mai bine tradițiile culturii dacice anterioare venirii romanilor în comparație cu frații lor din Muntenia și Crișana, dar și asupra lor (ca de altfel asupra tuturor populațiilor din preajma imperiului) s-a exercitat influența culturii și a civilizației romane, ceea ce i-a apropiat de dacii romanizați sau în curs de romanizare din teritoriile învecinate.

Trebuie să subliniem faptul că după retragerea autorităților romane în sudul Dunării, pe de o parte datorită inexistenței *limens*-ului dacic, pe de altă parte datorită presiunii barbarilor, în secolele III-IV se stabilesc pe teritoriul fostei provincii carpii, veniți din est (în sud-estul Transilvaniei și în estul Olteniei)⁴ și daci din vest (Cipău pe Mureș)⁵. De asemenea populația romană sau romanizată din fosta provincie Dacia s-a răspândit și în regiunile învecinate⁶ mai ales în zonele împădurite de pe versantul

populației autohtone în secolele II-III e.n., în Județul Bacău, Muzeul Național, II, București, 1975, p. 293-334. Grigore Foiț, Cimitirul de incinerare dacic din sec. II-III de la Suceava, Studii și materiale, Istorie, III, Suceava, 1973, p. 257-264.

În Maramureș, cunoaștem deocamdată puține complexe și din această cauză rămâne să se stabilească pe baza unor cercetări mai ample care este raportul complexelor de aici cu cele din nordul Crișanei pe de o parte și cu kurganele Carpatice de pe cea pe de altă parte cf. Radu Popa și Carol Kacsó, *Cercetări arheologice la Călinești-Maramureș SCIVA, 25, 4, 1974, p. 561-577.*

La toate aceste descoperiri se pot adăuga încă numeroase altele cunoscute pe baza unor cercetări de suprafață sau încă inedite.

² Maria Comșa, *Sur la romanisation des territoires norddanubiennes, Nouvelles études d'histoire, III, București, 1965, p. 23-39.*

³ C. Daicoviciu, *Romanizarea Daciei, Apulum, VII, 1, 261-271* și bibliografia indicată acolo; Iudita Winkler, *Procesul romanizării în lumina monumentelor epigrafice și sculpturale din așezările rurale ale provinciei Dacia, SCIVA, 25, 4, 1974, p. 497-513*; Nicolae Gudea, *Cîteva aspecte și probleme în legătură cu procesul de romanizare în Dacia, Apulum, XIII, 1975, p. 95-111.*

⁴ Cf. D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și a numizmaticii, București, 1966, p. 118 și p. 119, fig. 38*; Gh. Bichir, *Cultura Carpatică, p. 168.* După părerea noastră urme ale culturii materiale carpice se cunosc în necropolele de la Obreja, Soporul de Cîmpie, Locusteni etc. cf. K. Horedt, *Archäologische Deutungen III, Apulum, XI, 1973, p. 86-91 și Gh. Bichir; op. cit., p. 168-16.*

⁵ N. Vlăsău, *O pătrundere din vest a dacilor pe teritoriul fostei provincii Dacia în secolul al IV-lea e.n., SCIV, 16, 3, 1965, p. 501-516.* Asemănarea ceramicii lucrată pe roata de mână de la Cipău cu cea de la Arad-Ceala ne face să credem că această comunitate a pătruns în centrul Transilvaniei chiar din zona Aradului. O situație similară s-a întîlnit și în Oltenia la Stolniceni unde peste așezarea romană situată pe *limens*-ul alutan la sfîrșitul secolului al III-lea și începutul secolului al IV-lea sau așezat daci liberi veniți din Muntenia cf. Gh. Bichi, *Raport preliminar asupra săpăturilor de la Stolniceni, febr. 1974 (inedit).*

⁶ Maria Comșa, *op. cit., p. 27.*

vestic al Munților Apuseni (Crișana) în nord-vestul și vestul Munteniei, în parte și mai la est ajungându-se astfel la o unificare treptată a elementului etnic autohton.

La periferia acestui puternic fond autohton în secolele II-III se constată anumite zone de contact cu populația migratoare, cu diferite triburi sarmatice în Cîmpia Munteniei și a Moldovei, cu sarmații-iazigi în cîmpia din vestul țării⁷ (fig. 1).

În același timp în zona subcarpatică din Moldova, Muntenia și în sud-estul Transilvaniei apar sporadic diferite semînții de origine germanică (taifali, vandali)⁸ care trăiesc alături de populația autohtonă (carpi, geto-daci și daco-romani) iar la începutul secolului al IV-lea în nordul Moldovei și pe Prutul mijlociu coboară cete răzlețe de populații germanice originare din regiunea Elbei inferioare⁹.

La sfîrșitul secolului al III-lea și începutul secolului următor în nord-vestul țării apar cete izolate de vandali și alte semînții germanice care vin în contact cu populația dacică și daco-romană din zona respectivă¹⁰.

Apariția goților în zona nord pontică și crearea de către aceștia a unei mari coaliții politice, în care intrau și alte populații (mai ales sarmați) nu a rămas fără repercursiuni și asupra teritoriului carpato-dunărean.

Slăbirea puterii politice a carpilor în urma războaielor din anii 295—297, încheiate cu o strălucită victorie a romanilor și desființarea definitivă a puterii lor politice în preajma anului 319¹¹ a favorizat expansiuni-

⁷ Gh. Bichir, *Sarmații la Dunărea de Jos în lumina ultimelor cercetări*, Pontica, 5, Constanța, 1972, p. 137—176; M. Parducz, *Beiträge zur Geschichte der Sarmaten in Ungarn im II- und III Jahrhundert*, Acta archaeologica Hungarica, Budapest, 1956, p. 175—177; Egon Dörner, *Dacii și Sarmații din sec. II—III e.n., în vestul României*, Apulum, XI, 1971, p. 681—692.

Unor semînții germanice coroborite din nord, eventual taifalilor, le aparțin pandantivele în formă de căldărușe, întilnite adeseori și în complexele carpice (cf. Gh. Bichir, *Cultura Carpică*, p. 119) ca și alte piese de origine nordică, specifice culturii Pżzeworsk. Spre sfîrșitul secolului al III-lea în sud-estul Transilvaniei pătrund Carpi asociați cu germanici (taifali?) după cum dovedesc pandantivele în formă de căldărușe descoperite la Cristian-Brașov și Merești (jud. Covasna), cf. Ioan Pop, *Pandantive în formă de căldărușă din sud-estul Transilvaniei*, SCIV, 17, 1, 1966, p. 175—179.

Mai tirziu aceste pandantive în formă de căldărușe se regăsesc și în complexe de tip Sintana de Mureș-Cerneahov (cf. Gh. Diaconu, Tîrgșor. Necropola din secolele III—IV, București, 1965, p. 94—96.

⁹ Ion Ioniță, *Unele probleme privind populația autohtonă din Moldova în secolele II—IV e.n.*, Crisia, Culegere de materiale și studii Oradea, 1972, p. 189—192.

¹⁰ În legătură cu descoperirile de caracter germanic din vestul țării s-au formulat mai multe păreri asupra cărora nu putem să ne oprim mai pe larg. După noi piesele de scut (miner, umbo) pintenii, virfurile de lănci, fibulele de fier etc., de la Boinești, Curtuișeni, Oradea și Arad (cf. Sever Dumitrașcu și T. Bader, *op. cit.*, pl. XVII și XIX; Sever Dumitrașcu, *Descoperiri arheologice din sec. IV—V e.n. în județul Bihor*, în Centenar mureal Orădean, Oradea, 1972, p. 198—201), aparțin unor cete de vandali care uneori conviețuiesc cu autohtonii (de exemplu la Medieșul Aurit). În schimb, mormintul cu cal de la Șimleul Silvaniei aparține altui grup germanic, greu de precizat în stadiul actual al cercetărilor.

¹¹ Maria Comșa, *Elemente „barbare” în zona limes-ului Dunării inferioare în secolele al III-lea și al IV-lea*, Pontica, 5, Constanța, 1972, p. 227; Gh. Bichir, *Dacii liberi din zona extracarpatică a României în secolele II—IV e.n.*, Muzeul Național, I, 1974, p. 27.

nea spre vest a coaliției politice conduse de goți, fapt care pe plan arheologic se reflectă prin răspîndirea spre vest a culturii de tip Sîntana de Mureș-Cerneahov.

Datele arheologice de care dispunem pînă în prezent dovedesc că înaintarea purtătorilor culturii Sîntana de Mureș-Cerneahov (goți și alani, rolul politic avîndu-l goții) nu a avut un caracter violent. Această situație s-ar putea explica după noi prin relațiile strînse care s-au stabilit între goți și carpi pe la mijlocul și mai ales în a doua jumătate a secolului al III-lea și începutul secolului al IV-lea cînd Carpii și uniunea politică în fruntea căreia se aflau goții s-au unit în lupta împotriva imperiului. Probabil cu ocazia acestor atacuri care aveau drept bază de pornire și teritoriul stăpînit de carpi s-au infiltrat cete mai mici sau mai mari a purtătorilor culturii Sîntana-Cerneahov. Lor înclinăm a le atribui unele forme de vase din mediul carpic (castroane cu două și trei toarte descoperite la Butnărești, atelierul de olărie, la Bărboasa în necropolă și străchini bitronconice descoperite la Pădureni în necropolă)¹² care prevestesc unele forme caracteristice culturii Sîntana de Mureș-Cerneahov.

Schimbarea aspectului culturii materiale în Muntenia și Moldova se va petrece însă abea după anul 320, adică după căderea definitivă a puterii politice a carpilor.

În linii mari purtătorii culturii Sîntana de Mureș-Cerneahov s-au răspîndit mai întîi în teritoriul ocupat de carpi (respectiv în Moldova) apoi în sud-estul Transilvaniei pînă la Olt (teritoriu care constituia partea de răsărit a Daciei romane, ocupată de carpi după anul 250) și în ținutul ocupat de geto-daci (respectiv în Muntenia), limita vestică a expansiunii lor fiind riul Vedea, zona fostului limes transalutan¹³ (fig. 2).

Cultura materială carpică, geto-dacă și rămășițele culturii sarmatice din zona extracarpică a României se integrează treptat în aria culturii Sîntana-Cerneahov. Persistența populației autohtone însă în cadrul acestei culturi a putut fi sesizată pe baza tipului de locuință, a ceramicii (avem în vedere mai ales prezența ceștilor dacice în numeroase așezări și

¹² Gh. Bichir, *Cultura Carpică*, pl. CVIII/1,3; pl. CX/2 și pl. CXI/2 la care mai pot fi adăogate și altele încă inedite.

¹³ În legătură cu aria de răspîndire a culturii Sîntana de Mureș-Cerneahov în sud-estul Transilvaniei cf. Z. Székely, *Materiale ale culturii Sîntana de Mureș-Cerneahov din sud-estul Transilvaniei*, Aluta, I, Sfîntu-Gheorghe — Sepsiszentgyörgy 1969, p. 7—114. Aici sînt incluse însă și descoperirile monetare (p. 8—13 și fig. 1) care în bună parte se leagă de populația autohtonă daco-romană. În cadrul acestor complexe pot fi separate unele mai vechi (sec. IV) și altele mai tîrzii (aparținînd sfîrșitului secolului al IV-lea și începutul secolului următor). În sud-estul Transilvaniei elementele de tip Sîntana-Cerneahov mai timpurii (legate de pătrunderea în sud-estul Transilvaniei a unor elemente vizigoto-taifalce) pot fi bine separate de cele mai tîrzii aparținînd ostrogoților și altor populații venite în trena lor (vizigoți din Muntenia, alani) și datorită stratigrafiei orizontale surprinse la Hărman cf. M. Marcu, *Raport asupra săpăturilor de la Hărman, jud. Brașov (1961—1970)*, Materiale, X, p. 245—246.

Pentru limita de vest a culturii Sîntana-Cerneahov în Muntenia cf. Bucur Mîtea și C. Preda, *Necropole din secolul al IV-lea e.n. în Muntenia*, București, 1966, p. 157.

Din păcate economia lucrării de față nu ne permite o corelare a izvoarelor scrise referitoare la venirea goților în Dacia cu ultimele descoperiri arheologice, problemă pe care sperăm să o putem trata cu altă ocazie.

necropole) și pe baza ritului și ritualului funerar ca și pe baza datelor antropologice. De asemenea au putut fi separate și celelalte componente etnice ale culturii (goți, sarmați, taifali, sporadic vandali, etc.)¹⁴.

În inventarul ceramic constatăm că în Moldova centrală și de nord, în ceramica lucrată cu mîna, dar și printre formele lucrate la roată, apar elemente de origine nordică¹⁵ în timp ce în sudul acestei provincii și în Muntenia aceste tipuri lipsesc, în olărit constatîndu-se o influență mai puternică a imperiului roman.

În timp ce în zona extracarpatică a României elementele locale se contopesc cu cele specifice culturii Sîntana de Mureș-Cerneahov, în Transilvania, pe teritoriul fostei Dacii romane, elementele de tip Sîntana-Cerneahov sînt înglobate și asimilate de cultura daco-romană.

O parte a acestui prim grup de purtători ai culturii Sîntana de Mureș-Cerneahov din Transilvania pornesc spre vest spre Cîmpia Pannonică, unde primii goți sînt menționați în anul 330¹⁶.

¹⁴ În legătură cu elementele componente ale culturii Sîntana de Mureș-Cerneahov cf. Bucur Mitrea și C. Preda, *op. cit.*, p. 152-164; Gh. Diaconu, *Tirgșor*, p. 124-127; Ion Ioniță, *Contribuții cu privire la cultura Sîntana de Mureș-Cerneahov pe teritoriul Republicii Socialiste România*, AM, IV, București, 1966, p. 189-259. Menționăm însă că la Almăj (harta nr. 52) nu există elemente de tip Sîntana-Cerneahov; idem, *Elemente autohtone în cultura Sîntana de Mureș din Moldova*, Carpica, IV, 1971, p. 197-206. În legătură cu prezența unor elemente romane în cadrul culturii Sîntana de Mureș-Cerneahov cf. Maria Comșa, *Sur la romanisation*, p. 28-32.

Ținînd seama de faptul că în ultimul timp au fost descoperite morminte cu vase arse secundar în mediu dacic D. Berciu, *Săpăturile de la Ocnița* raport preliminar (inedit), atribuirea mormintelor de incinerare cu vase arse secundar exclusiv taifalilor (Gh. Diaconu, *Archaeologischen Angaben über die Taifalen*, Dacia, VII, București, 1963, p. 302-304; idem, *Nordöstliche Elemente in der Tschernjachow-Sintana de Mureș Kultur*, Dacia, N.S., IX, 1965, p. 301; idem *Despre descoperirile arheologice de la Gherăseni*, în *Studii și cercetări de istorie Buzoiană*, Buzeău, 1973, p. 10-11) trebuie reconsiderată, aceste morminte urmînd a fi atribuite etnic fie populației autohtone fie celei germanice ținînd seama și de alte elemente. La sfîrșitul secolului al III-lea și în secolul următor au apărut în mediu autohton (Tirgșor M. 147) sau în mediu Sîntana-Cerneahov (Dolheștii Mari în Moldova și Mogoșani M 15) în Muntenia) morminte de incinerare cu arme: piese de scut (umbo, minere), virfuri de lănci etc., atribuite taifalilor (Gh. Diaconu, *Angaben über die Taifalen*, p. 302-304 și 311). La Tirgșor și Dolheștii Mari avem de-a face cu morminte duble conținînd rămășițele unui luptător și ale unei femei) cf. I. Ioniță, *Contribuții*, p. 228). Rămîne de văzut în urma unui studiu antropologic amănunțit dacă mormintul de la Mogoșani este tot dublu sau e un mormînt individual de luptător.

Mormintele de luptători, amintite mai sus, se aseamănă în ceea ce privește inventarul (prezența pieselor de scut, a virfurilor de lănci etc.) cu mormintele vandalice din vestul țării. De asemenea din punct de vedere cronologic ele se datează aproximativ în aceeași vreme. De aceea, noi credem, că aceste morminte aparțin, ca și cele din vestul țării, unor cete de vandali, caboriți din nord, amintiți și de izvoarele scrise (Probus 18,1 în FHDR, II, București, 1970, p. 109). Astfel se poate presupune că la sfîrșitul secolului al III-lea și la începutul celui următor, atît în zona extracarpatică cît și în vestul țării coboară frînturi din diferite triburi vandalice, unii din aceștia integrîndu-se în sinul comunităților locale (Medieșul Aurit, Tirgșor) sau a purtătorilor culturii Sîntana de Mureș-Cerneahov.

¹⁵ Ion Ioniță, *Contribuții*, p. 204, fig. 10/1,2; p. 218 fig. 18/1,2; idem, *Un cimitir din secolul al IV-lea e.n., la Negrești-Vaslui*, SCIV, 19, 2, 1968, p. 294-295.

¹⁶ I. Bóna, *Az újhartyányi germán lovassír*, Á.É, 88, 2, Budapest, 1961, p. 206.

În timp ce o parte a vizigoților (și a celorlalte populații aflate în trenea lor) înaintau spre vest pe linia Oltului transilvan și apoi pe cea a Mureșului în jos, frații lor din zona extracarpatică continuau expedițiile de pradă contra imperiului, amestecându-se chiar în conflictul dintre Constantin și Liciniu.

După înfrângerea și moartea lui Liciniu, Constantin rămas singur împărat și-a îndreptat atenția și asupra teritoriilor din nordul Dunării, avînd se pare intenția de a recuceri întreg teritoriul fostei provincii Dacia. În orice caz în jurul anului 324 el reușește să anexeze la imperiu unele teritorii din stînga Dunării inițiind după această dată o bogată activitate edilitară în nordul Dunării¹⁷. Față de „barbarii” de dincolo de Dunăre el duce o politică ofensivă amestecîndu-se în conflictul dintre sarmați și goți aliați cu taifalii. După cum se știe conform păcii încheiate în anul 332 goții devin foederati ai imperiului pînă în timpul domniei lui Valens.

Înfrîngerea goților și aducerea lor în situația de foederati a permis împăratului Constantin cel Mare consolidarea cuceririlor romane din stînga Dunării și extinderea sferei de influență a imperiului asupra întregului teritoriu al fostei provincii, Dacia și a unor zone învecinate (ca de exemplu Muntenia, Moldova de Sud, Crișana și unele părți ale Banatului de vest).

După noi, menținerea culturii romane provinciale din Dacia, răspîndirea creștinismului în formă latină (și nu în formă ariană prin intermediul goților), menținerea legăturilor economice cu imperiul în fosta Dacie romană, nu sînt întîmplătoare.

Ținînd seama de situația că provincia Dacia nu a fost cedată de împăratul Aurelian vreunei populații migratoare ci ea a fost părăsită în urma unei măsuri strategice impusă de situația generală a imperiului¹⁹, credem că în aceste condiții imperiul a păstrat un anumit control asupra fostei provincii²⁰, care în perioadele de ascensiune ale imperiului se intensifica și slăbea în perioadele sale de decadentă.

Astfel s-ar putea explica faptul că purtătorii primei etape a culturii Sintana de Mureș-Cerneahov, în fruntea cărora rolul politic îl dețineau

¹⁷ D. Tudor, *Constantin cel Mare și recucerirea Daciei Traiane*, RIR, XI-XII, 1941–1942, p. 134–147; Idem, *Oltenia Romană*, ed. III-a, București, 1968, Mihail Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, p. 266, 277, 297, 432–451; N. Gostar, *Săpăturile și sondajele de la Șendreni-Barboși*, Materiale, VIII, București, 1962, p. 508–509; Maria Comșa, *Unele date cu privire la Banatul de sud în secolele IV-VII*, În memoriam C. Daicovicu, Cluj, 1974, p. 85–87.

În Banat aceste anexiuni se limitează la malul stîng al Dunării și la Valea Cernei aici cel mai nordic punct fiind castrul de la Mehadia, iar în Oltenia și Muntenia nu ar fi exclus ca limita nordică a acestor anexiuni să o constituie valul „Brazda lui Novac” de nord.

¹⁸ Ludwig Schmidt, *Die Ostgermanen*, München, 1969, p. 226–228.

¹⁹ C. Daicovicu, *Problema continuității în Dacia*, AISC, III (1936–1940) Sibiu, 1941, p. 255; idem, *Einige Probleme de Provinz Dazien Wäprend 3. Jahrhunderts*, Studii clasice, VII, 1965, p. 249–250.

²⁰ Octavian Toropu, *Romanitatea tîrzie și străromânii în Dacia Traiană sud-carpatică (secolele III-XI)*, Craiova, 1976, p. 115, pune problema unui control al imperiului asupra Olteniei, fapt care nu a permis așezarea barbarilor în acest teritoriu.

vizigoții, au ocupat doar acele teritorii care mai înainte le-au aparținut carpilor sau populației geto-dace. Limita vestică a culturii Sîntana de Mureș Cerneahov, între anii 330–375, se afla în regiunea extracarpatică a României în zona limesului transalutan, iar în Transilvania expansiunea ei spre vest se oprește în prima etapă aproximativ în zona Oltului Superior, la granița estică a fostei provincii Dacia, din preajma anului 271, de unde în decursul secolului al IV-lea se va extinde treptat pînă la linia Mureș-Someșul Mare (fig. 2).

Datorită existenței acestui control, manifestat pe plan politic între fosta provincie romană Dacia și imperiu au continuat legături strînse de ordin economic și spiritual care s-au menținut pînă la invazia hunică din anul 375, iar în anumite regiuni (avem în vedere estul Banatului, Oltenia și sudul Transilvaniei) ele au continuat și în secolul următor pînă la atacul hunilor din anul 447 asupra cetăților romane de la Dunăre. După această dată legăturile teritoriului de la nord de Dunăre cu imperiul sînt vremelnice întrerupte²¹.

Fără îndoială că în timpul domniei lui Constantin cel Mare și a urmașilor săi pînă în preajma evenimentelor din anii 375–376, controlul politic exercitat de imperiu asupra unor teritorii de la nord de Dunăre și în special asupra fostei provincii Dacia a cunoscut o intensificare. Ca urmare directă a acestui fapt constatăm o intensificare a circulației monetare, foarte frecvente fiind monedele de bronz (mai ales în epoca Constantin cel Mare – Valens)²² apariția în sudul și vestul fostei provincii a produselor unor ateliere din imperiu cum sînt fibulele cu capete în formă de ceapă (Zwibelkopffibel) mai ales cele de argint și ornamentate în tehnica niello de la Micia și Potaissa, butonul lucrat în aceeași tehnică de la Feisa, garnitura de centură de la Sic, la care se mai adaugă numeroase produse de ceramică fină, ceramică smălțuită (Bratei), amfore, etc.²³.

Noul cadru politic creat de împăratul Constantin a favorizat și întărirea sau răspîndirea creștinismului în fosta provincie Dacia, documentat prin numeroase obiecte de caracter creștin de factură romană (opaițe, geme, semne creștine pe monumente de piatră etc.)²⁴.

²¹ D. Tudor, *Oltenia Romană*, p. 459–460.

²² K. Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei sec. IV–XIII*, București, 1958, p. 11–40; D. Protase, *Problema continuității*, p. 158–198; Constantin Preda, *Circulația monedelor romane postareliene în Dacia*, SCIVA, 26, 4, 1975, p. 441–485; Oct. Toropu, *op. cit.*, 95–101.

²³ D. Protase, *Problema continuității*, p. 105, 123, 128, 132; K. Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei*, p. 22–23; I. Mitrofan, *Descoperiri arheologice la Potaissa (Turda)*, Acta Musei Napocensis, VI, Cluj, 1969, p. 521; Ligia Birzu, *Continuitatea populației băștinașe în Transilvania la sfîrșitul secolului IV și începutul secolului V, pe baza descoperirilor de la Bratei*, Analele Universității București, Istorie, XV, 1966, p. 38–41; Octavian Toropu, *op. cit.*, p. 39–65 și p. 94.

²⁴ D. Protase, *Problema continuității*, p. 144–153; Cloșca Băluță, *O lucernă paleocreștină din Dacia*, Apulum, VI, 1967, p. 618–624; Idem, *O lucernă paleocreștină de la Apulum*, Apulum, IX, 1971, p. 701–704; D. Tudor, *Oltenia Romană*, ed. 3-a, p. 470 și urm.; Oct. Toropu, *op. cit.*, p. 109–110.

Legăturile economice ale imperiului se intensifică după anul 332 și cu purtătorii culturii Sintana de Mureș-Cerneahov unde rolul conducător îl dețineau goții. Mărturiile ale acestor relații sînt numeroasele produse romane, importate (pahare de sticlă, fibule, obiecte pentru toaletă, amfore, ceramică fină, ulcioare smălțuite etc.).

Spre deosebire de articolele romane de import care circulă în toată aria de răspindire a culturii Sintana de Mureș-Cerneahov remarcăm și existența unei cantități apreciabile de ceramică romană de uz comun într-o serie de complexe din preajma *limes*-ului dunărean (mai ales în împrejurimile fortificațiilor romane din stînga Dunării) și a *limes*-ului transalutan, precum și în unele complexe din interiorul Munteniei și din Moldova, dovedindu-se o conviețuire între unele elemente romane de origine moesică sau dacică și purtătorii culturii Sintana de Mureș-Cerneahov²⁵. Această concluzie bazată pe datele arheologice este confirmată și de studiile antropologice. În necropolele de la Spanțov și Independența în sudul Munteniei, și la Lețcani în Moldova tipul mediteranoid este frecvent întilnit alături de cel nordic²⁶.

Datorită legăturilor strînse între purtătorii culturii Sintana de Mureș cu romanii din castele și cetățile de pe Dunăre care asigurau paza *limes*-ului, sau cu romanii admigrați sau aduși ca prizonieri de goți, la care se mai adaugă și contactul cu populația romană sau romanizată din Dacia, procesul de romanizare (început în zona Dunării inferioare în sec. I-III) va continua și în secolul al IV-lea. Acest proces, după cum am arătat și cu alt prilej, se petrece mai ales în rîndul populației de jos.

O situație similară se constată și în părțile din vestul și nord-vestul țării, unde după căderea *limes*-ului dacic au pătruns elemente romane sau romanizate din fostele provincii Dacia, Moesia Superior și chiar din Pannonia, fiind documentate prin prezența într-o serie întreagă de așezări (Cociuba-Mare, Tinca etc.) a ceramicii romane provinciale (de culoare cărămie, cenușie sau negricioasă), precum și prin fibulele cu capetele în formă de ceapă (neîntilnite la popoarele migratoare sarmați, vandali, goți), descoperite la Oradea, Mișca și alte localități din județul Bihor.

²⁵ Maria Comșa, *Sur la romanisation*, p. 28, 29 și 30-31. Datorită Cercetărilor mai noi situații similare se cunosc în așezarea de la Radovanu-Ilfov (săpăturile noastre încă inedite) precum și în interiorul Munteniei în necropola de la Olteni (Bucur Mitrea și C. Preda, *op. cit.*, fig. 154-171 p. 302-316) unde de asemenea apar pregnant elemente specifice culturii romane provinciale asupra cărora nu ne putem opri mai pe larg acum. O concluzie între purtătorii culturii Sintana de Mureș și romanii a fost surprinsă și la Pietroasele (Gh. Diaconu, *Castrul de la Pietroasa* în vol. Al. Odobescu, *Opere IV. Tezaurul de la Pietroasa*, București, 1976, p. 1055-1072). Relativ multă ceramică romană a fost descoperită și în necropola de tip Sintana de Mureș-Cerneahov de la Jugani-Vrancea. Informații primite de la Bobi Victor de la Muzeul de Istorie din Focșani căruia îi mulțumim și pe această cale.

²⁶ Maria Cristescu,, R. Klüger și M. E. Gramatopol-Roșka, *Contribuții la cunoașterea structurii antropologice a populației din cultura Sintana de Mureș-Cerneahov*, A. M., VI București, 1969, p. 149-166; Dardu Nicolăescu-Plopșor și Wanda Wolski, *O contribuție a antropologiei istorice la problema permanențelor în ritualul funerar*, Apulum, IX, 1972, p. 735-752; S. Antoniu și M. Onofrei, *Studiul antropologic al scheletelor din necropola din secolul al IV-lea e.n., de la Lețcani (jud. Iași)*, A. M., VII, 1975, p. 281-284.

Și aici, ca și în Dacia, se constată o intensificare a circulației monetare romane în epoca lui Constantin cel Mare.²⁷

Deși cercetările referitoare la această perioadă în zona respectivă sînt abea la început se observă totuși că și în perioada post-romană pînă la venirea hunilor (375–376) cultura materială documentată între Mureșul mijlociu și Someș, prezintă aspecte deosebite. Zona Aradului (judecînd în special după materialul de la Arad-Cesla) se leagă de sud-vestul fostei provincii romane Dacia (de Banat) de Moesia și de Pannonia Inferior, pe cînd nord-vestul țării este strîns legat de nordul fostei Dacii romane. Regiunea celor trei Crișuri constituie zona de interferență între cele două aspecte menționate mai sus dar se constată și legături cu zona auriferă a Munților Apuseni.

Așa dar deși numai o mică parte din teritoriul fostei Dacii romane (anume sudul Banatului și sudul Olteniei) a fost anexată efectiv la imperiu, de fapt Constantin cel Mare avea sub controlul său întregul teritoriu al fostei Dacii, iar prin poziția politică pe care și-a creiat-o față de „barbarii” din nordul Dunării (în special față de goți) după pacea din anul 332, el domina din punct de vedere politic întregul teritoriu al Daciei preromane, o astfel de situație ne mai fiind întîlnită de la Traian pînă la el. De aceea credem că afirmația împăratului Iulian care îl socotește pe împăratul Constantin egalul lui Traian prin reluarea ținuturilor pe care acesta (adică Traian) le cucerise mai înainte²⁸, nu este total lipsită de temei, așa cum s-a crezut pînă acum. Acest pasaj desigur nu poate fi interpretat ca o dovadă a unei recuceriri efective a Daciei de către Constantin dar, după noi, el reflectă poziția politică dominantă a lui Constantin cel Mare asupra teritoriilor din stînga Dunării²⁹.

În anul 364 goții reiau incursiunile în imperiu, amestecîndu-se și în conflictul dintre Procopius și Valens. Aceasta din urmă organizează în anii 367–369 cunoscutele campanii în nordul Dunării³⁰. Pierderea luptei din anul 369 (dată după care goții încetează de a mai fi foederati ai imperiului) a însemnat practic începutul declinului puterii lor politice.

Cîțiva ani mai tîrziu înaintarea hunilor spre vest a determinat și refugiarea din fața pericolului care îi amenința a unor cete de ostrogoți, care aduc cu ei noi variante ale culturii Sîntana-Cerneahov și fibulele cu semi-disc. În parte aceștia se vor infiltra în așezările de tip Sîntana-Cerneahov conviețuind alături de frații lor vizigoți, localnici, sarmați, taifali și alte

²⁷ Sever Dumitrașcu, *Descoperiri arheologice din sec. IV-V e.n., în județul Bihor*, Centenar Muzeal Orădean, 1972, p. 198–199; idem, *Fibule romane de tipul cu „capete de ceapă”, descoperite în Crișana*, Crisia, VI, Oradea, 1976, p. 35–60; Egon Dörner, *Dacii și sarmații*, p. 684; Gheorghe Lazin, *Circulația monetară în vestul României (sec. II-IV e.n.)*, Aluta, I, Sf. Gheorghe-Sepsiszentgyörgy, 1970, p. 109–118; idem, *Circulația monetară în nord-vestul României*, Satu Mare. Studii și comunicări, Satu Mare, 1969, p. 111–120; C. Preda, *op. cit.*, p. 456.

²⁸ *Iuliani Caesares*, 24, 15–20, în FHDR, în București, 1970, p. 31.

²⁹ În legătură cu ideea de recucerire a Daciei, reflectată în diferitele izvoare scrise cf. T. Zawadzki, *L'idée de la reconquête de la Dacie*, Dacoromania, 1, Freiburg-München, 1973, p. 65–68.

³⁰ I. Barnea, în *Din istoria Dobrogei*, II, București, 1968, p. 394–395.

populații care locuiau în aceste așezări. Fibulele cu semidisc prezente în faza finală a unor necropole-birituale de tip Sîntana-Ceneahov³¹, dovedesc clar această situație. Alții însă rămîn izolați. Necropolele acestora se caracterizează prin ritul inhumăției spre deosebire de necropolele mai vechi de tip Sîntana-Cernehov care sînt birituale.

Apropierea pericolului hunic de teritoriul țării noastre a provocat după cum se știe trecerea în toamna anului 376, a unei părți a vizigoților, de pe teritoriul țării noastre în imperiu sub conducerea lui Fritigern și Alaviv, cărora le-a urmat, în anul următor, cete de ostrogoți, sub conducerea lui Alatheus, Safrax și Farnobius, precum și cete de taifali, alani și chiar huni³².

O altă parte (în special acei goți care erau refractari față de imperiu) vor pleca spre vest. Ostrogoții care se refugiau din fața hunilor, vor înainta spre vest pe mai multe căi (fig. 2 și fig. 3). Un prim drum al lor este jalonat de necropola de la Izvoare Neamț în Moldova și necropolele de la Tîrgu Mureș și Sîntana de Mureș în Transilvania³³.

O altă ramură (asociați eventual cu vizigoți din Muntenia și alte populații) au pătruns în interiorul arcului carpatic prin Pasul Buzăului, după cum dovedește prezența fibulelor cu semidisc din așezarea de la Hărman (jud. Brașov)³⁴.

În sfîrșit, un al treilea drum pare să fi fost de-a lungul văilor rîurilor Moldova și Bistrița (indicat de necropolele de la Moara Nica și Bogdănești) prin Pasul Tihuța, în Transilvania continuîndu-și drumul spre vest pe valea Bistriței transilvănene și apoi pe Someș.

Ajunși pe teritoriul fostei provincii Dacia, o parte din ei au venit în contact și au conviețuit cu populația locală, după cum dovedesc complexele în care elemente specifice culturii daco-romane coexistă cu cele caracteristice culturii Sîntana de Mureș-Cernehov.

Astfel în cadrul cimitirului de la Tîrgu Mureș există un mormînt de copil în cutie construită din cărămizi romane, similar mormintelor din necropolele romane tîrzii de la Napoca, Apulum și Porolissum dar orien-

³¹ Gh. Diaconu, *Über die Fibel mit halbkreisförmiger Kopfplatte und rautenförmigen Fuss aus Dazien, Dacia*, XVII, 1973, p. 261, pl. II; Cătălina Bloșiu, *Necropola din secolul al IV-lea e.n., de la Lețcani (jud. Iași)*, AM, VIII, 1975, p. 267, fig. 30/5. După noi acest tip de fibulă își trage originea din fibulele avînd capul terminat în semidisc din epoca romană. Tipul cunoscut la sfîrșitul secolului al IV-lea s-a dezvoltat în atelierele de la Kerçi și din alte orașe din Crimeea de unde s-au răspîndit în zona nord-pontică. De aici cetele de ostrogoți care se refugiau din fața hunilor le-au răspîndit spre vest.

Pentru originea acestui tip de fibulă în atelierele de la Kerçi cf. și J. Werner, *Studien zu Grabfunden des V. Jahrhunderts aus der Slowakei und der karpathen Ukraine*, Slovenská Archeológia, VII, 2, 1959, p. 424. Pentru evoluția fibulelor cu capul semidiscoidal pe teritoriul țării noastre la sfîrșitul secolului al IV-lea și la începutul al V-lea cf. K. Horedt, *Un nou aspect a problemei Continuității*, în *Unitate și continuitate în istoria poporului român*, București, 1968, p. 73-82.

³² Ion Nestor, în *Istoria României*, București, 1960, p. 697.

³³ K. Horedt, în lucrarea *Un nou aspect al problemei continuității*, p. 79 și 82, fixează o singură etapă de pătrundere a goților în Transilvania, care a avut loc prin Pasul Tulgheș și apoi pe Mureș după anul 376, ca o consecință a invaziei hunilor.

³⁴ Mariana Marcu, *op. cit.*, p. 254, pl. XIX/1.

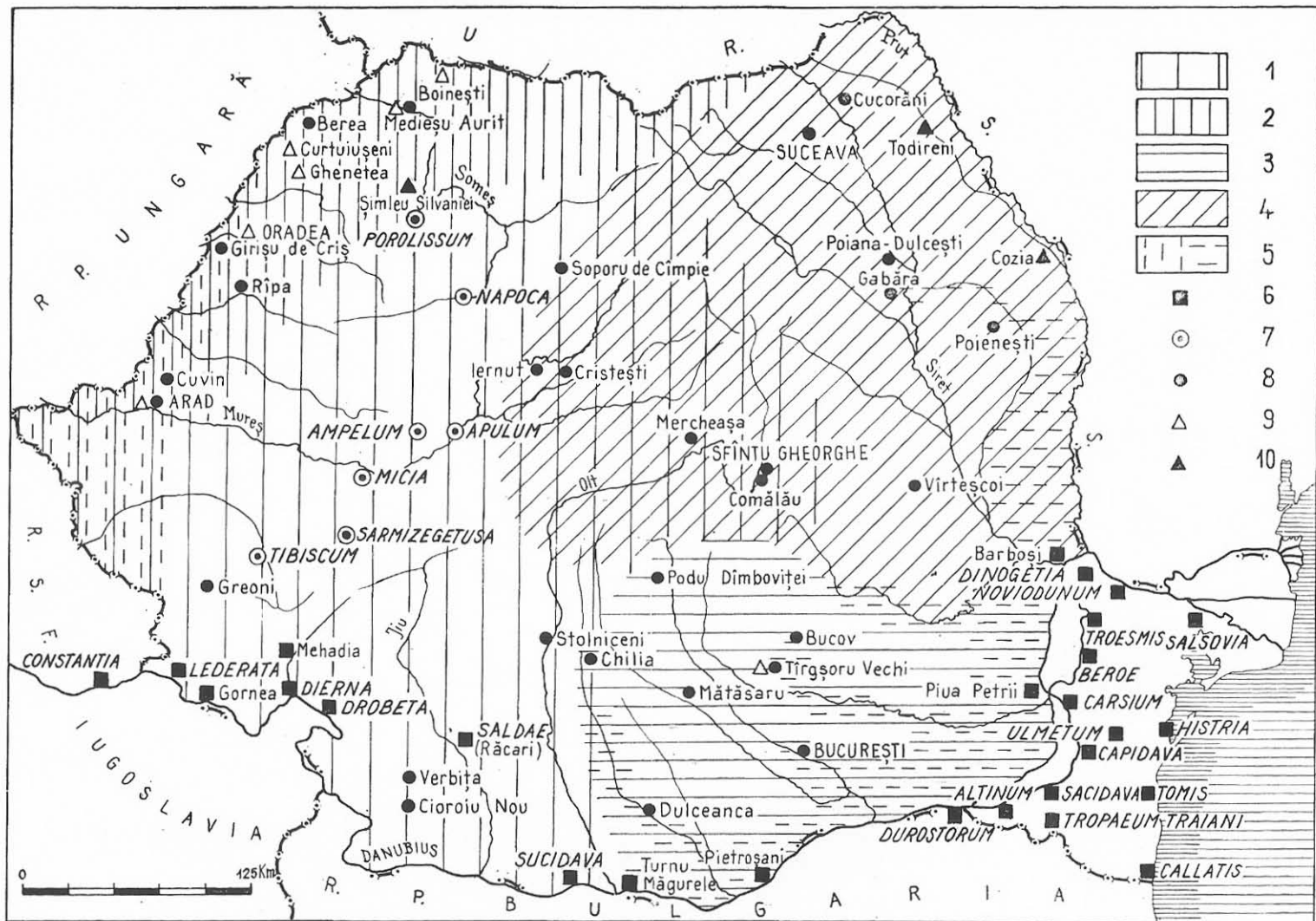

Fig. 1. Dacia postromană între anii 271–320.

1 — daco-romani ; 2 — daci și daco-romani ; 3 — daco-geji și daco-romani ; 4 — Carpi ; 5 — sarmați ; 6 — cetate romană ; 7 — foste orașe romane din Dacia care mai persista și după abandonarea provinciei în secolul al IV-lea ; 8 — așezări, necropole ale populației autohtone ; 9 — complexe, elemente vandalice ; 10 — complexe germanice.

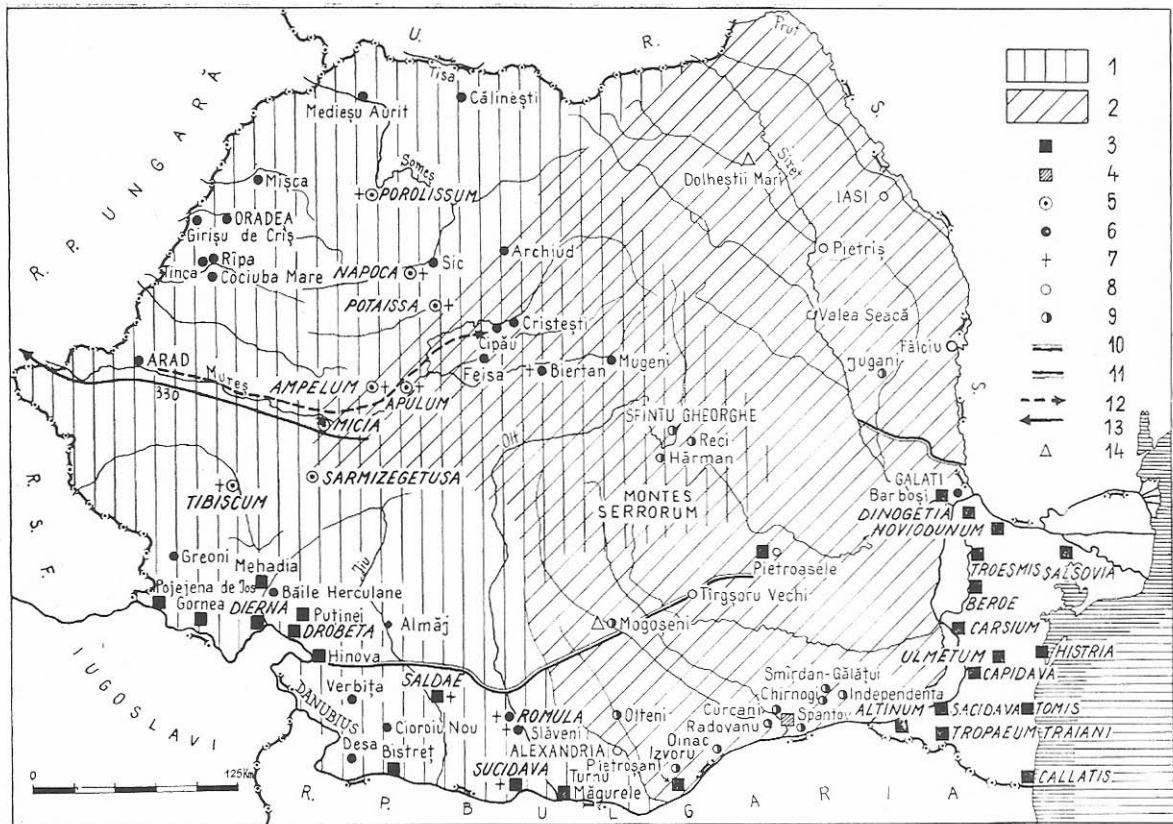

Fig. 2. Dacia postromană între anii 320–375/76.

1 — daco-romani; 2 — aria de răspândire a culturii Sântana de Mureș-Cerneahov; 3 — castru, cetate romană; 4 — locul probabil al cetății romane Constantiana Daphne; 5 — orașe romane din Dacia care mai persistă și în secolul IV-lea după abandonarea provinciei; 6 — așezări; cimitire daco-romane mai importante; 7 — elemente creștine; 8 — așezări necropole mai importante aparținând culturii Sântana de Mureș-Cerneahov; 9 — așezări necropole mai importante în care purtătorii culturii Sântana de Mureș-Cerneahov coexistă cu elemente romane; 10 — valul „Brazda lui Novac” de nord; 11 — valul considerat „Zidul lui Athanarich”; 12 — direcția de deplasare a dacilor pe teritoriul fostei provincii Dacia; 13 — deplasarea vizigoților (și a altor populații aflate în trenea lor (taifali, sarmați) spre cimpia Pannonică în anul 330–335; 14 — Complexele vandale în cadrul culturii Sântana de Mureș-Cerneahov.

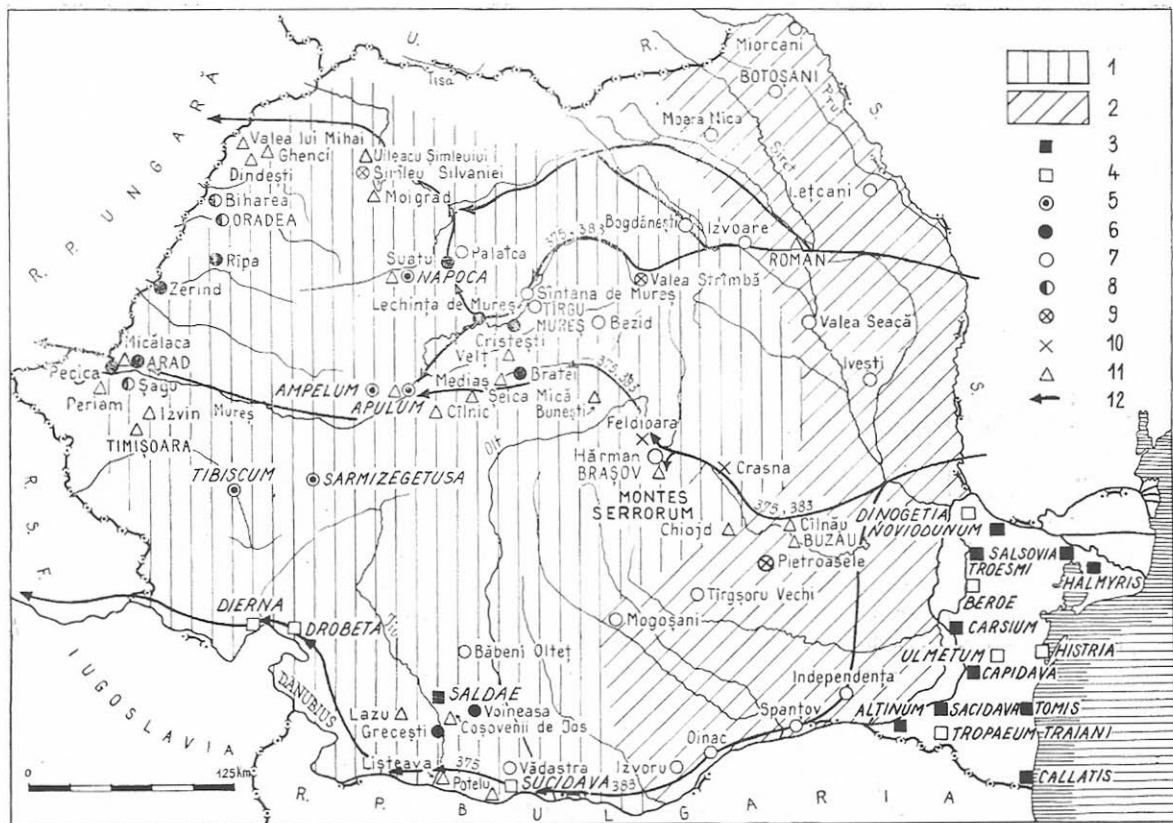

Fig. 3. Dacia postromană între anii 375–450 (cultura autohtonă daco-romană; etapa finală a culturii Sintana de Mureș-Cerneahov și direcțiile de deplasare ale ostrogoților, alanilor și a altor populații, aflate în trenea lor).

1 — populația daco-romană; 2 — aria de răspândire a culturii Sintana de Mureș-Cerneahov între anii 375–400/420; 3 — cetate romană; 4 — cetăți romane în care au fost descoperite elemente (fibule cu capul în formă de semidisc; ceramică) caracteristice culturii Sintana de Mureș-Cerneahov; 5 — orașe romane din Dacia care mai persistă până la începutul secolului al V-lea; 6 — așezări dacice și daco-romane mai importante; 7 — așezări necropole din faza finală a culturii Sintana de Mureș-Cerneahov în care s-au descoperit fibule cu capul în formă de semidisc din anii 375–400/420; 8 — necropole, morminte aparținând unor sarmați aduși de huni; 9 — tezaur de monede și obiecte de podobaie; 10 — tezaur care conține lingouri de aur romane de la sfârșitul secolului al V-lea; 11 — morminte, descoperiri izolate (fibule cu semidisc variantele I, II și III după K. Horedt sau de alt tip, sermaxas și podobaie de aur sau de argint) din anii 400/420–440, aparținând unor cete de ostrogoți sau alanii; 12 — direcțiile de deplasare a ostrogoților și al altor populații (alanii, vizigoții) aflate în trenea lor în anii 375–376 și 384–386.

tat N-S³⁵. Mormîntul de incinerare de la Lechința³⁶, atribuit goților, prezintă caracteristici specifice populației daco-romane în ceea ce privește urna (care s-a dezvoltat din tipuri de vase similare din epoca romană) ritul și ritualul funerar, dar are în cadrul inventarului o fibulă cu semidisc care a fost adusă în această regiune de ostrogoți. Mormîntul de înhumare de la Suatu are în inventar vase romane și două fibule cu piciorul întors pe dedesubt³⁷. Coexistența dintre elementele locale și cele specifice culturii Sîntana de Mureș-Cerneahov constatăm și în așezările de la Hărman (jud. Brașov), avem în vedere în chip special așezarea nr. 2, în care au apărut și fibule cu semidisc³⁸. Elementele specifice culturii Sîntana de Mureș-Cerneahov (ceramică) au apărut și în necropola de incinerare în gropi arse în formă de albie de la Bratei³⁹.

Din cele arătate mai sus reiese clar amestecul cultural și etnic dintre populația autohtonă daco-romană și purtătorii culturii Sîntana de Mureș-Cerneahov la sfîrșitul secolului al IV-lea și la începutul celui următor.

Drumul spre vest al ostrogoților nu se sfîrșește însă în centrul Transilvaniei, o ramură a lor pornește spre Cîmpia Tisei pe Someșul-Mic în sus (fiind atestați de fibulele cu semidisc de la Cluj-Napoca și de necropola de la Palatca)⁴⁰ iar alții o iau pe Mureș în Jos (după cum dovedește prezența unei fibule cu semidisc la Apulum — Alba-Iulia⁴¹ și mormintele de tip Sîntana de Mureș și de la Ciumbrud, jud. Alba.)⁴²

Cetele de ostrogoți care au pornit pe Someș în jos au provocat, după noi, și ascunderea primului tezaur de la Șimleul Silvaniei⁴³. Acest tezaur format din bijuterii și 24 de medalioane de aur, atribuit goților, de fapt nu are nimic gotic. Pandantivele renumitului colier, redînd tipuri de unelte

³⁵ C. Daicoviciu, *Problema continuității*, p. 267.

³⁶ D. Protase, *Problema continuității*, p. 117 și fig. 37 p. 118.

³⁷ V. Vasiliev, *Vestigii daco-romane din secolul al IV-lea e.n., la Suatu*, Acta Musei Napocensis, V, Cluj, 1968, p. 513—516.

³⁸ Cf. mai sus nota 33; Mariana Marcu, *Noi cercetări privind secolul al IV-lea la Hărman*, Cumidava, IV, Brașov, 1971, 1.45—48; Idem, *O nouă așezare prefeudală la Hărman*, Cumidava, VI, 1973, p. 39—43.

³⁹ Ligia Birzu, *Continuitatea populației autohtone în Transilvania în secolele IV-V (cimitirul nr. 1 de la Bratei)*, București, 1973. Pe locul cimitirului există după părerea noastră și complexe de locuire reprezentate de bordeie cu sau fără vatră (acestea din urmă considerate cu probabilitate morminte) și cuptoare de copt. Gropile tronconice și cele în formă de sticlă care nu-și găsesc analogii în înmormintările din epoca romană și preromană, aparțin după noi, tot complexelor de locuire. La acestea se mai adaugă și groapa cu depozitul de unelte.

În ceea ce privește necropola propriu zisă constatăm întretărirea a două și chiar a trei morminte ceea ce dovedește existența mai multor etape de înmormintări. Întrucît însă nu este indicat complexul din care provin materialele separarea și datarea acestor etape este deocamdată imposibilă.

⁴⁰ K. Horedt, *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, București, 1958, p. 73; M. Macrea, *Săpăturile de la Palatca*, Studii, Revistă de istorie și filosofie, I, 2, București, 1949, p. 110—116; Ioana Hica Cîmpeanu, *Das Gräberfeld aus dem 4 Jh.u.z.von Pălatca (Kr. Cluj)*, Dacia, XX, 1970, p. 23—36.

⁴¹ K. Horedt, *Voievodatul de la Bălgrad*, SCIV, 5, 3—4, 1954, p. 490 fig. 1/4.

⁴² A. Dankanits și I. Ferenczi, *Săpăturile arheologice de la Ciumbrud*, Materiale, VI, 1959, p. 612—614.

⁴³ J. Hampel, *Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, Braunschweig, 1905, vol. II, p. 15—26 și vol. III, pl. 14—19.

romane, frunze de viță de vie etc. dovedesc clar apartenența sa romană. Medalionul cel mai vechi datează de la sfârșitul secolului al III-lea (cînd în această regiune nu apăruseră încă goții) și aparține împăratului Maximian (286–304), iar cel mai nou datează din anul 367 și aparține împăratului Grațian (367–383). Tezaurul a aparținut după noi unui roman, probabil de la Porolissum (care se mai menține încă pînă spre sfârșitul secolului al IV-lea) care refugiindu-se din calea ostrogoților, s-a văzut nevoit să-l ascundă datorită pericolului ce-l amenința în Dealul Măgura de lângă Șimleul Silvaniei (jud. Sălaj).

Tot în legătură cu atacul hunilor din 375 punem și prezența unor elemente aparținînd culturii Sîntana de Mureș-Cerneahov în sudul Olteniei la Sucidava, Potelu, Lișteava, Ostrovl Șimian, Drobeta și Băbeni-Olteț⁴⁴. Unii din ostrogoții refugiați aici au intrat probabil în solda romanilor⁴⁵, iar alții, au înaintat spre vest în Cîmpia Tisei inferioare.

Noi cete de ostrogoți se fac cunoscute pe teritoriul țării noastre și în preajma anului 383. Drumul lor (care este aproximativ același cu al ostrogoților care se refugiau din fața pericolului hunic în anii 375–376) este jalonat de îngroparea tezaurului de la Valea Strîmbă (în apropiere de Pasul Tulgheș), care se datează la sfârșitul domniei lui Grațian (367–383), precum și de ascunderea tezaurilor din care fac parte bare de aur de la Crasna (în apropiere de Pasul Buzăului) și Feldioara (jud. Brașov), care au fost ascunse la sfârșitul secolului al IV-lea⁴⁶ (fig. 3).

A treia cale de pătrundere a Ostrogoților spre vest (ca și mai înainte în anii 375–376) a fost pe valea Moldovei și a Bistriței, prin Pasul Tihuța iar o a patra cale trecea prin sudul Olteniei, după cum dovedesc tezaurile de monete de la Celeiu și Craiova îngropate aproximativ în jurul anului 383⁴⁷.

Evenimentele petrecute către sfârșitul secolului al IV-lea în Transilvania și de-a lungul Dunării în anul 383 și în anii următori ar putea fi eventual corelate cu evenimentele petrecute în Dobrogea (care făcea parte din imperiu) aproximativ în aceiași vreme. Avem în vedere atacul unor cete de „barbari” probabil goți (respectiv ostrogoți) asupra cetății *Halmyris* în iarna anilor 384–385. Numeroși ostrogoți (greuthungi) în treia căroră se aflau și alte populații din stepa nordpontică (în primul rînd alani) au ajuns la gurile Dunării la începutul toamnei anului 386. Aceste populații refugiindu-se din fața hunilor cereau azil în imperiu. Promotus, magister militum în Tracia, le-a refuzat cererea și aceste populații atrase de romani într-o cursă au pierdut lupta⁴⁸.

⁴⁴ Octavian Toropu, *op. cit.*, p. 113–115; Venirea unor elemente noi este marcată și de tezaurile descoperite la Redea și Drănic în care ultimele monede aparțin împăratului Grațian cf. Anexa 22.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 115.

⁴⁶ Székely Zoltán, *A tekerőpataki népvandorlaskori lelet*, Folia Archaeologica, V, Budapest, 1945, p. 95–99; Octavian Iliescu, *Nouvelles informations relatives aux lingots romains d'or trouvés en Transylvanie*, Revue des études sud-est européennes, III, Bucarest, 1–2, 1965, p. 267–281.

⁴⁷ Octavian Toropu, *op. cit.*, Anexa 22.

⁴⁸ I. Barnea, *Din Istoria Dobrogei*, II, p. 405.

Toate aceste evenimente dovedesc că după marea invazie din 375–376 în zona nord-pontică veneau noi cete de populații hunice care continuau să disloce diferite grupuri de ostrogoți și alani care se deplasau spre vest.

Pe teritoriul țării noastre o ramură a acestora din urmă a înaintat spre gurile Dunării, altele au trecut prin Pasul Tulgheș, prin Pasul Tihuța și prin Pasul Buzăului în Transilvania de unde și-au continuat drumul spre Cîmpia Pannonică, iar o altă ramură a înaintat de-a lungul Dunării (fig. 3).

În ciuda tulburărilor provocate de huni în anii 375–376 și apoi în anii 383–386 pe teritoriul țării noastre, acestea nu au avut un caracter catastrofal așa cum s-a crezut⁴⁹. Invazia hunică din 375–376 a avut drept consecință deplasarea vizigoților de pe teritoriul țării noastre fie în imperiu, fie spre Cîmpia Pannonică, iar Ostrogoții ajunși ulterior pe teritoriul țării noastre au plecat și ei în cea mai mare parte spre Cîmpia Pannonică, fapt care a dus la reînvierea elementului autohton.

Ultimele cercetări au demonstrat că în fosta provincie Dacia populația daco-romană ferită de primul șoc al invaziei hunice din anul 375 își va continua viața și activitatea pînă în preajma anului 454⁵⁰.

Această invazie nu a distrus definitiv nici cultura Sintana-Cerneahov de pe teritoriul țării noastre, care va continua să mai dăinuiească încă pînă în anul 400 și în unele zone chiar pînă în preajma anului 420⁵¹.

După această dată nu au mai fost surprinse complexe de tip Sintana-Cerneahov, purtătorii acestei culturi contopindu-se în masa populației locale.

RÉSUMÉ

LE TERRITOIRE DE LA DACIE PENDANT LE RÈGNE DE L'EMPEREUR CONSTANTIN LE GRAND ET SES SUCCESEURS

L'auteur est arrivé à la conclusion qu'après l'abandon de la Dacie en 275, qui a été une mesure stratégique et pas une cession en faveur d'un peuple „barbare”, l'Empire garde un contrôle politique sur le territoire de cette province. Ainsi on peut expliquer le fait que les porteurs de la culture Sintana de Mureș-Tchernéakhov se sont répan- dus, vers les années 320–330, surtout dans les territoires habités auparavant par les Carpes et les Géo-Daces, leur limite à l'Ouest étant la zone du limes transalutain dans la région extracarpatique, et la rivière Olt et puis le Mureș en Transylvanie (fig. 1 et 2). Ils n'ont pas occupé la plupart du territoire de l'ex-Dacie romaine, protégée par l'Empire.

Après la mort de Licinius, Constantin le Grand tourne son attention vers les régions d'au delà du Danube. En 324 il a réussi d'annéxer le Sud du Banat et le Sud de l'Olténie

⁴⁹ Ion Nestor în *Istoria României*, I, p. 704.

⁵⁰ C. Daicoviciu, *Originea poporului român după ultimele cercetări*, în *Unitate și continuitate în istoria poporului român*, București, 1968, p. 86–87.

⁵¹ Nu ar fi exclus ca mutarea centrului puterii politice a hunilor, din nordul Mării Negre în zona Dunării mijlocii, în preajma anului 420 (cf. Ion Nestor în *Istoria României*, I, p. 700) să fie în corelație cu încetarea culturii Sintana de Mureș-Cerneahov pe teritoriul țării noastre.

(Petite Valachie). Bien qu'une petite partie de l'ex-Dacie ait été effectivement annexée par l'Empire, les documents archéologiques montrent que Constantin le Grand contrôlait en fait tout le territoire de l'ex-province de la Dacie, ainsi que certaines zones voisines (Munténie=Grande Valachie, Crișana). Par sa position envers les „barbares (Les Goths en premier lieu) après la paix de 332, il dominait, du point de vue politique, tout le territoire de la Dacie préromaine, situation qui ne s'est pas reproduite depuis l'empereur Trajan.

Au IVe siècle, les porteurs de la culture Sintana-Tchernéakhov du Bas-Danube, ainsi que d'autres groupes plus éloignées (surtout les gens du bas peuple) ont subi un processus de romanisation.

La poussée des Huns vers l'Ouest a refoulé des groupes d'Ostrogoths et Alains vers les années 375/376 et 383/386. Un d'entre eux a fait des pillages dans l'Empire (à Halmyris en Dobroudja), tandis que d'autres groupes ont avancé vers la Plaine Pannonienne par plusieurs voies (fig. 3).

Quoique l'invasion des Huns a provoqué la dislocation de plusieurs groupes germaniques et alaniques vers l'Empire ou vers la Plaine Pannonienne, sur le territoire de notre pays, cette invasion n'a pas eu un caractère catastrophique qu'on lui avait attribué. Sur le territoire de la Roumanie on peut poursuivre l'évolution de la culture Sintana de Mureș-Tchernéakhov jusque vers les années 400-420, ainsi que l'évolution de la culture dacoromaine sur le territoire de la Dacie des régions environnantes jusque vers années 454.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1 – La Dacie postromaine pendant les années 271–320 : 1 – Daco-Romains ; 2 – Daces et Daco-Romains ; 3 – Daco-Gètes et Daco-Romains ; 4 – Carpes ; 5 – Sarmants ; 6 – cité romaine ; 7 – villes romaines (qui persistent après l'abandon de la Dacie au IVe siècle) ; 8 – établissements, nécropoles de la population autochtone ; 9 – tombes, éléments vandales ; 10 – complexes archéologiques vandales.

Fig. 2 – La Dacie postromaine pendant les années 320–375/76 : 1 – Daco-Romains ; 2 – l'aire de diffusion de la culture Sintana-Tchernéakhov ; 3 – castrum, cité romaine ; 4 – le lieu probable de la cité Constantiniana Daphne ; 5 – villes romaines de la Dacie qui persistent au IVe siècle ; 6 – établissements, nécropoles dacoromaines plus importantes ; 7 – objets chrétiens ; 8 – établissements, nécropoles plus importantes appartenant à la culture Sintana Tchernéakhov ; 9 – établissements, nécropoles plus importantes dans lesquelles il y a une coexistence des porteurs de la culture Sintana-Tchernéakhov avec des romains ; 10 – le vallum „Brazda lui Novac” du Nord ; 11 – le vallum considéré „le mur d'Athararich” ; 12 – la direction de déplacement des Daces sur le territoire de l'Ex-Dacie ; 13 – le déplacement des Visigoths (et des autres peuplades entraînées par eux comme : taiphales, sarmats) vers la Plaine Pannonienne pendant les années 330–335 ; 14 – tombes vandales dans les nécropole appartenant à la culture Sintana-Tchernéakhov.

Fig. 3 – La Dacie postromaine pendant les années 375–450 (la culture autochtone dacoromaine ; l'étape finale de la culture Sintana de Mureș-Tchernéakhov ; les directions de déplacement des Ostrogoths et des Alains à la fin du IVe siècle) : 1 – Daco-Romains ; 2 – l'aire de diffusion de la culture Sintana-Tchernéakhov pendant les années 375–400/420 ; 3 – castrum, cité romaine ; 4 – cités romaines dans lesquelles sont été trouvés des éléments (fibules avec la tête en demi-disque, céramique) caractéristiques pour la culture Sintana-Tchernéakhov ; 5 – villes romaines de la Dacie qui persistent jusqu'au commencement du Ve siècle ; 6 – établissements daces et dacoromains plus importants ; 7 – établissements, nécropoles appartenant à la phase finale de la culture Sintana-Tchernéakhov ; 8 – nécropoles, tombes appartenant à des Sarmates entraînés par les Huns ; 9 – trésors de monnaies et de parures ; 10 – trésors contenant des lingots en or romains de la fin du IVe siècle ; 11 – tombes, découvertes isolées (fibules à tête en demidisque les variantes I, II et III (d'après K. Horedt), fibules d'autre type, scramaxas et parures en or et en argent) des années 400/420–450, appartenant aux groupes d'Ostrogoths et d'Alains ; 12 – les directions de déplacement des Ostrogoths (et d'autres peuplades entraînées par eux comme : Alains, Visigoths) pendant les années 375–376 et 383–386.

REZULTATE ALE SĂPĂTURILOR ARHEOLOGICE DE LA SACIDAVA 1974 – 1976

Săpăturile arheologice pe dealul Muzait (Sacidava) au început în 1969. Cu toată lipsa de amplitudine, săpăturile de la Sacidava s-au soldat totdeauna cu importante rezultate¹.

Drept introducere, credem necesară reluarea discuției asupra localizării Sacidavei, întrucît, cu toate că pentru majoritatea cercetătorilor aceasta este o chestiune lămurită și cunoscută, totuși unele lucrări mai folosesc încă date și informații perimate (unele luate din J. Weiss, *Die Dobrudscha im Altertum*, altele din P. Polonic, *Natura*, 21, 1935). Astfel, dealul Muzait și deci Sacidava, este fixat sau în sudul satului Dunăreni (fost Mirleanu), sau pe teritoriul comunei Rasova, sau se afirmă chiar că ar exista două castre suprapuse cărora nici mai mult nici mai puțin li se dau dimensiunile exacte) de 150×80 m și respectiv 70×40 m), ce s-ar afla la Muzait, în sudul (!) satului Dunăreni².

Pentru cei care, continuînd să ignore lucrările apărute în ultimii ani, se îndofesc de veridicitatea localizării Sacidavei la Muzait, vom repeta așa dar că Sacidava se află pe malul drept al Dunării, între satele Dunăreni (în amonte) și Rasova (în aval), pe dealul Muzait (ce se află pe teritoriul agricol al satului Dunăreni).

¹ În 1969 – 26 zile ; 1970 – 26 zile ; 1971 – 26 zile ; 1972 – 14 zile ; 1974 – 6 zile ; 1976 – 14 zile. Parțial în : *Pontica*, 5 1972, p. 301–328) și *Pontica*, 6, 1973, p. 267–331, rapoartele asupra campaniilor din 1969–1971 ; de asemenea, o sumară sinteză în *Actes du IXe Congrès international d'études sur les frontières romaines* (1974, p. 109–116). Unele probleme ridicate de materialele descoperite au fost publicate în *Pontica*, 6, 1973, p. 209–228 (opaițe), *Pontica*, 6, 1973, p. 137–152 (problema continuității geto-dace), *Pontica*, 5, 1972, p. 349–372 (date în legătură cu sec. VI-VII în Dobrogea), *Pontica*, 8, 1975, p. 263–314 (ceramica de la Sacidava), iar în volumul acesta (*Pontica*, 10, 1977), publicăm rezultatele din 1974 și 1976 ca și stelele funerare descoperite în 1976 (acestea vor apare și în volumul *Epigraphica*, ed. Acad., București, 1977, p. 203).

² Em. Popescu, *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV-XIII descoperite în România*, București, 1976, p. 196.

Localizarea Sacidavei a fost stabilită prin coroborarea mai multor factori, în primul rînd pe baza unei inscripții funerare descoperită pe locul cetății³ (epitaful conținînd și numele prescurtat al cetății) și a unui stilp miliar⁴ descoperit la Rasova, care indica 4000 de pași pînă la Sacidava (adică cei 7 km între Rasova și Muzait). Interpretarea datelor oferite de monumentele epigrafice de mai sus și a celorlalte informații literare, geografice și arheologice, a determinat localizarea Sacidavei la Muzait⁵.

Cercetările arheologice (deja publicate) infirmă ideea existenței a două caestre suprapuse; avem de a face cu o așezare fortificată a limesului scythic, cu mai multe faze de dezvoltare, evoluție neîntreruptă ce începe în sec. II e.n. și sfîrșește în prima jumătate a sec. VII e.n., neputînd încă preciza, după mai multe campanii de săpături, conturul exact al fortificației în diferite etape ci numai cu aproximație suprafața ultimei perioade (2 ha).

Rezultate deosebit de semnificative s-au obținut în campaniile anterioare. Problemele majore relevate de cercetările de la Sacidava, inedite și semnificative pentru limes ca și pentru întreaga Dobrogea sînt: a) probleme referitoare la sfîrșitul secolului al IV-lea; b) dovedirea peremptorie a secolului al V-lea; c) continuitatea în secolul al VII-lea e.n.

Pe baza rezultatelor stratigrafice și topografice obținute pînă în prezent, am ajuns la următoarele concluzii generale.

Cele mai vechi nivele de viață la Sacidava sînt cele din sec. II e.n. Viața a continuat pînă în prima jumătate a sec. VII e.n., cu distrugerii și refaceri repetate, unele generale, altele valabile numai pentru unele zone din cetate.

La zidul de incintă de pe latura de vest, am constatat o fază de construcție din sec. II e.n.; aceluiași secol trebuie să-i atribuim edificiul de mari proporții din S III. Ridicarea castrului roman de la Sacidava, în sec. II e.n., ne apare în deplină concordanță cu situația Dobrogei în acea vreme. Veacul al doilea este unanim considerat drept momentul organizării militare a limesului dobrogean, prin refacerea și fundarea castrelor pe malul drept al Dunării de Jos. Marele edificiu din sec. II (S III) de la Sacidava, reprezintă prima dovadă arheologică, concretă, relativ la crearea limes-ului fortificat pe linia Dunării Inferioare în sec. II e.n. Adăugăm la aceasta, descoperirea unei cărămizi stampilate care atestă *Cohors I Cilicum* și celelalte inscripții din sec. II descoperite recent⁶.

Ceea ce este interesant este faptul că în sec. II nu constatăm nici un incendiu la Sacidava.

³ N. Gostar, Studii Clasice, 5, 1963, p. 299-313. Cu unele corective, reluată de A. Aricescu, SCIV, 24, 1, 1973, p. 111 și Dacia, NS, 14, 1970, p. 298. Totuși, primul care a emis ipoteza localizării Sacidavei la Muzait a fost N. Gostar (cf. op. cit., p. 309, nota 5 unde este varianta „*qui milit(avit) Sac(idavae)*”).

⁴ A. Rădulescu, în Revista Muzeelor, 4, 1969, p. 349.

⁵ A. Aricescu, Dacia, NS, 14, 1970, p. 298-301.

⁶ Inscripții reutilizate în zidurile cetății: stela funerară a lui C. Veturius Verus, soldat în legiunea V-a Macedonica, stela lui M. Corienius Colonus (cf. Scorpan, *Stele funerare inedite de la Sacidava*, în Pontica, 10, 1977, p. 159 și în *Epigraphica*, Buc., 1977, p. 203.

Un mare incendiu și o teribilă distrugere este marcată pe N VIII din S III, deci în sec. III e.n. În sudul cetății acest eveniment nu a lăsat nici o urmă, ceea ce duce la opinia că distrugerea din sec. III nu a afectat toată cetatea ci numai unele zone, poate numai lângă zidurile de incintă. Doar cu titlu de ipoteză punem acest eveniment pe seama atacurilor gotice de la mijlocul veacului al III-lea.

În sec. IV a avut loc o refacere a incintei de pe latura de vest și o extindere a cetății în zone nelocuite anterior ca și construirea unei noi incinte, pe latura de sud (vezi situația stratigrafică din S I).

Izvoare literare și epigrafice atestă staționarea în sec. IV la Sacidava a unor unități militare⁷.

De remarcat că la Sacidava se constată și urme de incendiu spre sfârșitul sec. IV.

Așa cum am văzut, secolul al V-lea se dovedește o epocă de repetate reconstrucții la Sacidava, concretizate în aspectele și caracteristicile nivelelor IV și V⁸. Nivelele secolului V au, în anumite zone, straturi puternice de arsură și cenușă, ceea ce marchează momente de grea încercare. Este vremea când teritoriul Dobrogei cunoaște incursiunile hunilor, dar și ale triburilor germanice.

Problemele sfârșitului sec. al VI-lea și începutul sec. al VII-lea sînt deosebit de însemnate⁹.

Viața înfloritoare de la începutul sec. VI va fi întreruptă cu brutalitate printr-un mare incendiu soldat cu distrugerea construcțiilor, ce nu s-au mai refăcut. Acest al doilea moment de grea cumpănă în viața Sacidavei (după cel din sec. III) se datorește desigur incursiunilor kutrigrurilor, aliați cu bulgarii și slavii.

Cel de al doilea nivel al Sacidavei, ce reprezintă perioada de viață de după distrugerea de la sfârșitul domniei lui Iustinian, (refacere observată și la zidul de incintă de pe latura sudică), aparține celei de a doua jumătăți a sec. VI și, dacă ultima monedă din punct de vedere cronologic – cea de la Mauriciu Tiberiu (599/600) – merită a fi luată în considerație, atunci sfârșitul violent al nivelului II trebuie raportat la tulburările din jurul anilor 602–603 și nu la evenimentele din 576–587. Drept urmare, N I – ultima perioadă generală de viață la Sacidava, nu o mai putem plasa după 587 ci după 602–603 pînă la 614.

Pe nivelul II am descoperit monede, de la Iustin II – Sofia (573/75) pînă la Mauriciu Tiberiu (599/600). În plus, o altă dovadă a existenței unui nivel ulterior (adică N I), sînt zidurile de piatră legate cu lut, ce au fost așezate exact pe N I (în secțiunea I și V), aparținînd unor locuințe amplasate în spatele zidului de incintă care încă mai funcționa.

⁷ De exemplu, *Cuneus equitum Scutariorum* (Not. Dig., P. Or., XXXIX, XL). O piatră funerară descoperită pe acest loc, fusese ridicată pe mormîntul exarchului Proclinus, în sec. IV, de către un *numerus equitum*. O altă stelă funerară aparține lui Valerius Onesima, fost *centurio* în legiunea a II-a Herculea. (N. Gostar, loc. cit.)

⁸ C. Scorpan, Pontica, 5, 1972, p. 301.

⁹ *Idem*, Pontica, 5, 1972, p. 349.

În unele secțiuni, a apărut o situație stratigrafică specială, concretizată în prezența unor nivele de viață romano-bizantine ulterioare ultimului nivel (N I).

În secțiunea *d*, cel de al doilea nivel sporadic (din sec. VII) trece peste incinta sudică, fiind reprezentat de o locuință cu paviment din cărămizi, înconjurat de un zid neregulat – din piatră și pământ – fără fundație.

Sacidava, foarte modestă desigur, dar înconjurată de zidurile de apărare, depășește anul 614, cel puțin cu două nivele. Chiar după dezafectarea zidurilor de incintă, continuă la Sacidava o viață romano-bizantină, retragerea deplină a populației producându-se nu deodată, ci în timp.

Bogăția și semnificațiile tuturor descoperirilor subliniază necesitatea continuării eforturilor și în anii ce urmează. Pe lângă clasificările stratigrafice și cronologice, pe lângă descoperirile ceramice, monetare, epigrafice ș.a., deja puse la dispoziția cercetătorilor, în stadiul actual putem reconstitui conturul general al fortificației târzii și să dovedim existența celei din sec. II e.n. În prezent incinta este scoasă la lumină pe aproximativ 100 m, cu trei turnuri exterioare și două interioare, cu poarta de est și unele porțiuni de refacere cu totul originale (fig. 1).

În modesta cercetare din vara 1974 și din vara 1976 investigațiile noastre s-au concentrat asupra a trei turnuri, asupra turnului A (sondaje stratigrafice), a turnului C – din colțul de sud-vest, asupra turnului B (parțial) și a porții de intrare de pe latura de est.

Ordinea prezentării în lucrarea de față este cea a săpăturilor și descoperirilor: turnul A, B, C etc.

TURNUL A

Așa cum am arătat și altădată, turnul A are laturile scurte (cele perpendiculare pe incintă) inegale, de 5 m și 6 m, iar latura lungă, longitudinală, are 10 m. Grosimea zidurilor turnului A este de 2 m (fig. 2).

După o serie de stricăciuni și o probabilă distrugere a acestui turn, incinta, pe o porțiune din spatele turnului a fost dublată cu încă un zid, gros de 2 m.

În zona turnului A există deci două complexe constructive, corespunzătoare la două faze. Una din faze este constituită din turnul de apărare A și zidul de incintă propriu-zis (*y*) iar altă fază este constituită din zidul de incintă – dublură (*h*). Considerăm normal ca zidul-dublură (*h*) să fie posterior zidului *y* și turnului A. Având în vedere nivelele constatate în această zonă sudică a cetății, cele două faze se pot plasa între limitele

sec. IV și VI e.n.¹⁰. Este foarte probabil că în prima etapă (în sec. IV, pe baza tuturor datelor stratigrafice și epigrafice) a fost construită incinta y cu turnul A (odată cu refacerea generală a întregii cetăți). După distrugerii survenite în sec. VI (marele incendiu de pe nivelul III, deci pe la mijlocul sec. VI) vechea incintă este întărită prin construirea unui zid gros de 2 m, în interior, lipit de incinta inițială¹¹.

Secțiunea efectuată în interiorul turnului A, ne-a oferit următoarea succesiune stratigrafică, concludentă pentru etapele cronologice ale turnului și incintelor în această zonă de sud a Sacidavei.

De jos în sus, primul nivel de călcare aflat pe pământul viu, urmărește o linie cu treaptă mai înaltă spre interior (spre nord) lângă incinta (y), fapt care se datorează probabil pantei terenului, exemplificat și de soclul intern al laturii de vest a turnului, ce prezintă o treaptă, identică profilului. Peste acest nivel de călcare din sec. IV e.n. (datat pe baza ceramicii și a unei monede constantiniene) s-au depus succesiv două straturi în pantă spre latura exterioră a turnului.

Ceea ce este deosebit de important este faptul că de la partea superioară a zidului de incintă y coboară în pantă pînă peste soclul laturii de sud a turnului, un gros strat de mortar, strat care, în urma observațiilor noastre atente (ceramica și monedele aflate deasupra acestui strat de mortar) provine de la construirea incintei suplimentare h, în sec. VI e.n. Peste stratul de mortar s-au depus succesiv, în pantă, cele patru straturi de pământ, pentru umplerea și nivelarea spațiului turnului A.

Materialul ceramic și numismatic aflat în aceste straturi demonstrează clar că ele au fost scoase cu ocazia săpării marelui șanț de fundație pentru incinta suplimentară h. (și anume, primul strat, imediat peste mortar, conține materiale din sec. VI e.n., iar ultimul — din sec. III-IV e.n.).

În eventualitatea că aceste straturi au fost depuse în turnul A, cu ocazia construirii incintei-dublură h, se confirmă puternica distrugere a turnului A și a incintei y, în această zonă, pînă la înălțimea indicată de pornirea stratului de mortar. După refacere, nivelul de călcare în interiorul turnului s-a înălțat mult față de nivelul inițial (ca și cel din cetate și chiar din exterior).

Toate aceste date ilustrează cronologia turnului A și a incintelor adiacente.

La exteriorul turnului A, situația stratigrafică este următoarea (fig. 3-4). Sub două straturi groase de dărîmături cu pietre mari, urmează un strat subțire de mortar, apoi un strat gros de pământ cenușiu, cu materiale eterogene. Urmează încă două nivele clare, cu arsură, cenușă și mortar, aparținînd sec. VI e.n., apoi un strat cenușiu gros cu materiale din sec. IV-V. La nivelul soclului exterior al turnului, se află nivelul de călcare din vremea construirii și funcționării acestuia, din lut galben dur,

¹⁰ *Idem*, Pontica, 6, 1973, p. 271-278, fig. 5 și 6.

¹¹ Aceleași modalități de reparare și reîntărire, le întîlnim la turnul C, la curtea B (un turn interior), la incinta de vest (un zid-dublură, dar exterior) și la poarta de est — prin crearea unui „zwinger“.

peste care s-au depus succesiv două rînduri de mortar amestecat cu cenușă și evidente urme de incendiu. Acest nivel se datează în sec. IV e.n. (ceramică și două monede). Nivelul este marcat și de un pavaj din lespezi pe piatră care pornește din colțul turnului spre sud.

Așadar, în această porțiune a incintei sudice se constată un sistem constructiv de refacere cu totul original, neîntîlnit la alte cetăți. Zidul de apărare inițial, ridicat în sec. IV e.n., întărit în zona aceasta de un turn de apărare (turnul A), patrulater, va fi distrus foarte probabil pe la mijlocul sau în a doua jumătate a sec. V, apoi refăcut în vremea împăratului Anastasius (491–518). În a doua jumătate a sec. VI o nouă refacere a incintei se efectuează, însă într-un mod cu totul special prin ridicarea altui zid de apărare, avînd o grosime tot de 2 m, lucrat în aceeași tehnică și alipit imediat în spatele primului, pe o lungime de 12 m, deci pe o porțiune care suferise cel mai mult. În plus, a apărut în plan (grund), pe întreaga lungime a laturei de nord a zidului de incintă adosat (h), groapa de fundație a incintei, groapă mai largă decît zidul cu 30–40 cm.

Stratigrafic, profilul arată clar că această groapă s-a săpat de la nivelul N I, deci spre sfîrșitul sec. VI e.n. Avînd însă în vedere că în profilul din S I groapa nu merge decît pînă la N II și că zidul h este cu mult mai adînc, continuînd în celelalte straturi și în pămîntul viu fără a se mai observa vreo urmă de groapă, credem că la momentul N I a fost săpată o groapă de fundație (cea vizibilă în profil), însă pentru o refacere a incintei h, deja funcționînd din epoca Anastasius.

Mai mult decît atît, șanțul de fundație taie o porțiune din zidul inițial de incintă (y), exact de la nivelul și pe lățimea gropii de fundație. Acest fapt contribuie și el la lămurirea raportului cronologic între cele două incinte (incinta h este posterioară incintei y).

TURNUL B

Continuînd cercetarea de-a lungul zidului de incintă spre est, am descoperit la distanță de 19 m de turnul A, un nou turn de apărare — B.

Turnul B este dreptunghiular, cu laturile groase de 2 m. Laturile scurte, perpendiculare pe curtină au o lungime de 5 m iar latura frontală, paralelă cu incinta, are lungimea de 10 m.

Modalitatea de construire și de legare a zidurilor turnului B cu zidul de incintă este identică cu cea întîlnită la turnul A și anume o primă ridicare a laturilor turnului, cu capete lucrate îngrijit (fețe) și nu prin țeserea zidăriei, apoi cuprinderea zidurilor turnului în zidul de incintă, în așa fel încît fața exterioară a zidului de incintă cuprinde și îmbracă o parte a feței exterioare a laturei turnului. În acest mod este provenită o fisură la colțul turnului. Acest sistem nu se aplică și în interiorul turnului, unde constatăm numai un raport de adosare.

În dreptul turnului B, incinta a fost și ea dublată de un zid gros de 2 m, obținându-se o semiplatformă, la fel ca și la turnurile A și C.

TURNUL INTERIOR 2

Pe mijlocul incintei sudice, între turnurile A și B, constatăm o originală modalitate de restaurare a zidului. După spargerea sa pe o lărgime de aproximativ 2,50 m și aproape pînă la nivelul de călcare exterior, eveniment petrecut în limitele secolului al VI-lea, s-a construit în interior un turn dreptunghiular de $2,50 \times 2$ m cu ziduri groase de 0,70 m de piatră și mortar (T_2 , fig. 5). Acest turn interior sprijinea desigur apărarea curții (în lungime de 19 m) dintre turnurile A și B, pe la mijlocul sec. VI e.n., în orice caz nu mai tîrziu de Iustinian. Odată cu construirea turnului interior, s-a refăcut desigur și porțiunea distrusă a zidului de apărare.

Conexiunea direcțiilor zidurilor aflate în spatele incintei, descoperite în această zonă, ne dă posibilitatea reconstituirii unor clădiri (barăci) mici, alipite incintei. Erau folosite, probabil, de soldații de gardă.

TURNUL C (Fig. 6)

Are formă dreptunghiulară, cu laturile de est și vest de $4,65 \text{ m} \times 2 \text{ m}$ și latura de front de $8,50 \text{ m} \times 2,20 \text{ m}$. Zidăria sa din piatră și mortar „se țese” cu a zidului de incintă, care în acest loc își schimbă direcția spre nord, dar nu în unghi drept (cum ne-am fi așteptat) ci cu o largă curbură. De remarcat și faptul că turnul C nu se amplasează pe mijlocul semicercului ci mai spre est. În spatele turnului, adică în interiorul cetății, grosimea zidului de incintă a fost dublată, ceea ce a rezultat fiind o puternică platformă — bastion, $4,50 \times 8,50 \text{ m}$, de care era adosată o încăpere restangulară, cu o scară ce ducea spre turn.

Zidăria laturilor turnului C se întrețese cu cea a zidului de apărare, fapt care îl deosebește de turnul A și B și care dovedește o perfectă sincronizare în construcția acestui segment al incintei.

Cu toate că sectorul acesta al apărării era mai periclitat prin poziția sa pe colțul cetății, turnul nu are nici dimensiuni sporite și nici formă de potcoavă, ca la alte cetăți romano-bizantine. Întărirea și forța sa constă desigur în amplasarea oblică, pe curbura incintei propriu-zise, și mai ales în masivul bastion (m^2) care dublează tăria turnului, bastion (sau platformă) care s-a construit în interior, ce e drept, totuși de pe înălțimea sa, care trebuie presupusă la același nivel cu a turnului, se putea cu ușurință supraveghea și acționa în toate direcțiile pe care puteau fi atacate cortinele din dreapta și stînga turnului C. Creșterea forței de apărare putea eventual să se datoreze, în mică măsură însă, și camerei cu ziduri de piatră și mortar ce se afla în spatele platformei-bastion.

POARTA DE EST (Fig. 7-8)

Pe latura de est, într-un punct intuit mai de mult¹², am dezvelit anul acesta poarta de intrare răsăriteană a cetății. Structura și tipologia porții de est, sînt deosebit de interesante.

Poarta era construită din două turnuri aproape pătrate, exterioare zidului de incintă, incintă care urmărește linia sinuoasă a pantei dealului. Dimensiunile turnurilor nu sînt prea mari (turnul 1 are $3,75 \times 4,30$ m, iar turnul 2 are $3,60 \times 3,60$ m, grosimea zidurilor avînd între $0,70 \times 0,80$ m). Sînt construite din piatră și mortar, cu paramente regulate din blocuri mari pe fețele ce mărginesc intrarea în cetate. Zidul interior al turnului 1 din turnuri este mult mai gros (1,60 m).

Turnurile ocupă fiecare o suprafață de aproximativ 13 m^2 . Stratigrafia zonei permite datarea celor două turnuri, în sec. IV e.n.

De la colțul extrem al fiecăruia din turnuri pornește, adosat, cîte un zid lung de 4,40 m, gros de 1,70 m (frontal are 2,50 m) cu cîte un braț (clește) spre interior de $1,50 \times 1,10$ m, sistem foarte puternic ce închide intrarea într-un clește, delimitînd un spațiu numit în mod obișnuit „zwinger”. Cele două ziduri au fost construite din blocuri mari de piatră. Ele reprezintă o fază ulterioară (celor două turnuri pătrate), probabil un turn din sec. VI e.n.

Între ziduri, calea de acces, în pantă spre exterior, este pavată cu dale și cu pietre mari, iar la nivelul celor două turnuri pătrate, evidențindu-se praguri cu șanțurile roților de care. Sub pavajul de piatră, s-a descoperit un canal de scurgere, construit din cărămizi mari pătrate.

Lîngă colțul zidului-clește a apărut și un bloc masiv în care este săpat lăcașul pentru un batant al porții, prăbușit în locul unde funcționa.

Cele două deschideri de intrare (exterioară – între clești și interioară – între turnuri) au lărgimea de 2,70 m.

Zidurile turnurilor timpurii sînt netede pînă la adîncime, pe cînd turnul tîrziu are fețe regulate numai la exterior; în interior apare un soclu lat de 0,30 m.

Poarta propriu-zisă funcționa în exteriorul pilonilor laterali ai cleștilor și se deschidea probabil spre exterior, avînd în vedere poziția blocului cu lăcaș de batant.

Zidurile groase ale turnului tîrziu la colțul exterior mai ales, formează două, nu prea mari, dar adevărate bastioane-platforme.

Observăm însă și unele inegalități (dintre cele două ziduri clește, cel dinspre nord era ceva mai îngust și mai scurt) ca și unele neregularități ce indică o anumită nepricepere (observați astfel că zidul-clește dinspre sud iese cu 20 cm în afara turnului 1).

Poarta de est închidea o suprafață de 102 m^2 .

Turnurile pătrate erau construite din piatră de dimensiuni mijlocii, în *opus caementicium*, cu paramenți de blocuri. Zidăria brațelor-clește era

¹² Primele elemente care indicau o probabilă intrare în cetate au apărut încă în 1972 (vezi Pontica, 6. 1973, p. 303 și fig. 20 și 21). Cercetările au fost reluate abia în 1976.

constituită din blocuri mult mai mari, avînd paramenți foarte puternici, din lespezi de mari dimensiuni ($1,50 \times 1$).

Situația stratigrafică relevă clar o primă etapă, cînd poarta de intrare era apărată numai de două turnuri pătrate exterioare. Această etapă aparține sec. IV e.n. Acest nivel de călcare se află deasupra pămîntului viu. O a doua etapă este reprezentată de complexul „capcană” în clește descris mai sus. Există însă elemente constructive care indică și faze intermediare, de reparații.

Din păcate, turnurile și nivelele ce le corespundeau în exteriorul incintei au fost demantelate în epoca modernă, rămînînd numai un rînd sau două de pietre din temelii, uneori numai un strat de mortar cu urmele clare ale lăcașurilor pietrelor.

Profilul din interiorul cetății păstrează clar dovezile stratigrafice ale celor trei nivele din sec. VI-VII (fig. 9). Un element ajutător pentru cronologia celor două etape principale ale porții de est, este o monedă de bronz din vremea lui Iustinus (anii 518–522 e.n.), găsită pe pavajul porții, în zona „zwinger-ului”.

INCINTA DE VEST

În secțiunea II, zidul de incintă a fost descoperit în capătul de vest al secțiunii, abia la adîncimea de 1,18 m; pînă la această adîncime fusese demantelat (groapa pentru scoaterea pietrei pornește de la suprafață, în orice caz într-o epocă ulterioară ultimelor urme de viață antică.

Disponem de unele indicații stratigrafice. Zidul are la baza sa un soclu, ce se află dedesubtul primului nivel de pe pămîntul viu, nivel care ajunge pînă la fața regulată a zidului, peste soclul acestuia. Și celelalte două nivele ulterioare ajung linear pînă la incintă. Deci, zidul de incintă surprins în secțiunea II, a fost construit în secolul al II-lea. Aceasta este singura ipoteză la care ne putem opri în prezent.

Secțiunea III. Zidul are o lățime de 2 m, demantelat la exterior, rămînînd doar o mică porțiune din fața sa exterioară. În interior, după tehnica de construcție, deosebim două faze cronologice¹³.

Prima fază este indicată de soclul larg de 0,40 m, construit din pietre neregulate, colțuroase, lucrat neglijent. În profilul de sud, nivelul VIII (sec. II-III e.n.) trece peste plintă, dar în profilul de nord al secțiunii acest nivel se oprește în fața plintei. Drept urmare, datăm prima fază a incintei din această zonă în sec. II e.n., contemporană cu N IX.

Prima etapă a incintei, cu fața interioară ceva mai regulată și mai netedă, asemănătoare cu zidul *h* din secțiunea I, are o înălțime de 1,50 m. În profilul de sud singurul nivel ce ajunge nestingherit la incintă este N VIII (sec. II-III e.n.), următoarele nivele fiind întrerupte sau de groapa cu mortar sau de răzuirea și nivelarea de la N IV (sec. V e.n.). În profilul de nord nivelele sînt întrerupte de o groapă ce are la fund lut galben-ce-

¹³ Pontica, 6, 1973, p. 282, fig. 10.

nușiu și apoi mortar dens. În orice caz, N IV reprezintă un moment constructiv, indicat atât de răzuirea nivelelor anterioare și de crearea unui nivel la orizontală, dar și de groapa cu mortar de lângă incintă, ce taie nivelele anterioare, așa că cea mai plauzibilă datare pentru cea de a doua refacere a incintei (în secțiunea III) este sec. IV e.n.

Cea de a doua porțiune și etapă a zidului este și cea mai frumoasă lucrată, din rânduri suprapuse pe blocuri tăiate regulat (fig. 20). Ea se aseamănă cu stilul constructiv al zidurilor (z) turnului A de pe latura de sud. În secțiunea III, această fază aparține celei de a doua jumătăți a sec. VI e.n.

În secțiunea III, zidul vestic de apărare, este puternic spart în partea de sud. Spărtura a fost reparată și întregul segment ce fusese periclitat a fost întărit prin construirea unui zid de apărare exterior, lipit de fața exterioară a incintei inițiale. Acest zid-dublură, este lung de 10 m și gros de 1,25 m, construit mai neglijent (și în grabă) cu mortar mult mai friabil.

Deci și aici se repetă ceea ce s-a întâlnit la turnul A: o modalitate inedită, în ultimă instanță ingenioasă, de reparare și fortificare a incintei, impusă de condițiile momentului și realizată după o concepție locală și cu mijloace strict locale.

SISTEME CONSTRUCTIVE

Trebuie să precizăm de la început că între sistemul constructiv al curtinelor zidului de incintă și sistemul constructiv al zidurilor turnurilor, sînt multe deosebiri.

Curtinele au fost construite în tehnica *opus caementicium incertum*, iar zidurile turnurilor în *opus caementicium*, dar cu parament exterior din blocuri mari care fac legătura strînsă cu *caementa* emplectonului printr-un sistem de așezare alternativă a blocurilor pe lung — în plan vertical, pe lat — în plan orizontal și în plan vertical — transversal (structura internă este *opus caementicium*, iar paramentul îmbracă o formă decadentă a vechiului *opus quadratum*) (fig. 10). De fapt, paramentul reprezintă moda grecească, de după secolul al IV-lea e.n., din imperiul de răsărit.¹⁴

TURNUL A

Așa cum am arătat mai sus, latura de front are 10 m, latura de vest 6 m iar cea de est 5 m. Grosimea zidurilor turnului este de 2 m (fig. 11,24/1).

Latura frontală s-a păstrat pe o înălțime de 2,70 m (de la soclu).

Paramentul este construit după metoda asizelor alternative. Soclul este construit dintr-un rând de blocuri culcate pe lat, în plan orizontal, scoase

¹⁴ Acest sistem este întâlnit și la Histria și la Capidava (cf. Gr. Florescu, SCIV, 3-4, 1953, p. 603-604).

în afară cu 0,25 m. Lungimea lor variază între 0,50 și 1,40 m, cu grosimea de 0,25–0,30 m. Prima asiză, pe soclu, are o înălțime de 1 m, având majoritatea blocurilor, mari și așezate în plan vertical, pe lungimea lor. Cîteva sînt însă așezate în plan orizontal culcat și citeva în plan transversal, pe cant. Blocurile din asiza mijlocie, au dimensiuni variabile (între $0,50 \times 0,50$ și $0,70 \times 0,90$ m ; un singur bloc are $1,60 \times 0,70$ m).

Observăm deci că această asiză are un caracter destul de neregulat ca aspect, însă rezistența este dublată de alternanța blocurilor în parament și îmbinării solide a unora din ele cu emplectonul.

Ultima asiză păstrată, cea de la nivelul superior, este construită dintr-un rînd de blocuri mari culcate, în plan orizontal (lungimi de 1,80–2 m.).

Latura de vest a turnului A, are o parte a paramentului în *opus incertum* și o parte formată din blocuri mari fig. 13). Se păstrează pe o înălțime de 2,20 m, de la soclu, avînd o porțiune, imediat lingă curtină, mai înaltă (3 m.).

Numai capătul de sud, ce face colț cu latura frontală, a fost construită din blocuri mari (două blocuri în soclu, culcate în plan orizontal ; $1,50 \times 0,30$ și $1,70 \times 0,30$). Deasupra soclului, asiza mijlocie (corespunzătoare celei din latura frontală (e formată numai de un mare bloc paralelipedic, așezat pe lungime, în plan vertical ($1,80 \times 0,90$ m). Din asiza superioară se mai păstrează numai două blocuri ($0,50 \times 0,30$ m și $0,40 \times 0,40$ m). În felul acesta, colțul turnului este bine construit, prin îmbinarea blocurilor.

Restul paramentului este construit din pietre de dimensiuni mijlocii (din calcar și șist) (între 0,20 m și 0,60 m), în *opus incertum*.

Modul de construire a acestei laturi ne permite să observăm lipsa de uniformitate în execuție, ceea ce (coroborat și cu felul mortarului) presupune trei faze de construcție (sau o fază constructivă și două de reparații). Se observă în parament o zonă spre curtină (lungimea de 1 m), o zonă mijlocie (1,10 m) spre front și zona din colțul turnului, din blocuri mari.

În orice caz, lungimea soclului corespunde cu zona reparată, ceea ce ne face să credem că inițial (dacă nu cumva toată latura fusese placată cu blocuri mari) paramentul de blocuri acoperea jumătate din suprafață, pe lungimea soclului. După o distrugere a paramentului, refacerea s-a făcut cu pietre (în majoritate de șist verde, pe lat) legate cu mortar cenușiu, în *opus incertum*.

Emplectonul este obișnuit, în *opus caementicium*.

Fețele interioare ale turnului, au parament îngrijit lucrat, din pietre de șist de dimensiuni mijlocii (0,40 m în lungime) de obicei așezate pe lat, culcate, obținîndu-se deci legătura cu emplectonul de caementa. Cu toată dezordinea aparentă a acestui *opus incertum*, pietrele paramentului interior denotă multă grijă, în rînduri suprapuse, chiar dacă inegale (fig. 14).

Socluul interior are o parte lingă curtină (1,30 m) mai înaltă, și o parte mai joasă (lungă de 3 m). Socluul interior este mai înalt decît cel exterior

cu 1,20 m. Construirea sa în trepte, ar indica poate că și temelia turnului a fost construită în trepte, după conformația terenului (fapt întâlnit și la temelia incintei din colțul de nord-est)¹⁵.

TURNUL B, LATURA DE VEST

Modul de legătură a acestei laturi a turnului B cu incinta este cel întâlnit și la turnul A ; nu țesut ci prin îmbucarea capătului zidului în grosimea cortinei și prin avansarea acesteia spre front cu 20–25 cm. Latura aceasta are o lungime de 5 m. Se păstrează pe o înălțime mai mare (2,20 m) și cu parament mai bine păstrat în partea de mijloc și spre curtină ; capătul și latura de front sînt puternic demantelate (fig. 15).

Paramentul mai are trei rînduri de blocuri de calcar, tăiate regulat, paralelipipedice. Din cel superior, așezat pe lat (culcat, în plan orizontal) au mai rămas numai două lespezi, una cu lungimea de 1,70 m și grosimea de 0,27 m, cealaltă lungă de 1,20 și grosă de 0,26 m.

Rîndul mijlociu este format din patru blocuri paralelipipedice (cel de al cincilea, care făcea legătura cu parametrul laturei frontale, lipsește) așezate pe lungime în plan vertical. Primul bloc, lîngă cortină, are $1,40 \times 1,20$ m ; al doilea bloc are $0,45 \times 1$ m, spațiul rămas deasupra fiind completat cu două blochete mici ; al treilea bloc are $1,50 \times 1,20$ m ; al patrulea, are $1 \times 1,20$ m.

Ultimul rînd (pînă la nivelul săpăturii în 1976) este aranjat din nou cu pietrele pe lat-culcate, pătrunzînd în emplecton. Blocurile au grosime de 0,25 – 0,30 m și lungimi între 0,80 – 1 m, cu fețe îngrijit lucrate (buceardate) mai ales la colțul turnului.

Deci și la acest turn, paramentul este lucrat prin dispunerea alternativă a blocurilor, fiecare al doilea rînd făcînd o puternică legătură cu emplectonul. La turnul B nu constatăm însă blocuri pe cant-transversale (ca la turnul A).

TURNUL C

Zidurile sale sînt puternic demantelate, mai ales paramentul. Deocamdată, întrucît degajarea dărîmăturilor în exterior nu s-a terminat, am descoperit blocurile din colțul de est al turnului. Din observațiile făcute, rezultă că și acest turn era construit în același mod cu celelalte, iar latura de est avea întregul parament din blocuri, fiind evidente locurile de unde au fost demantelate.

În interior, paramentul este construit din pietre de dimensiuni mici ($0,30 \times 0,20$ m) dispuse în șiruri destul de regulate. Majoritatea sînt pietre de șist, dar sînt suficiente și din calcar.

Subliniem, în orice caz, că săpăturile la turnul C nu s-au terminat.

¹⁵ Pontica, 6, 1973, p. 308, fig. 33.

0 40 80 m.

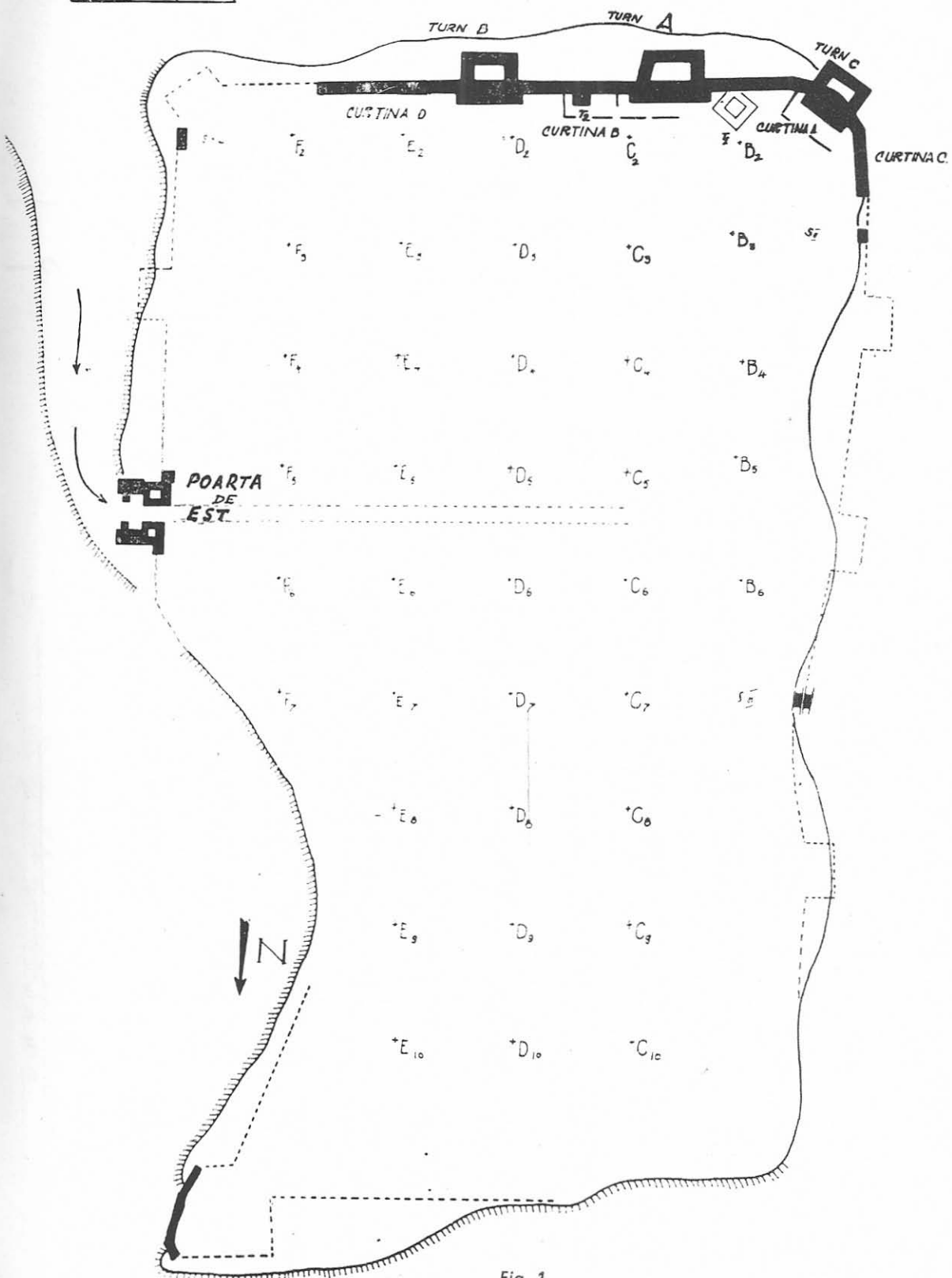

Fig. 1.

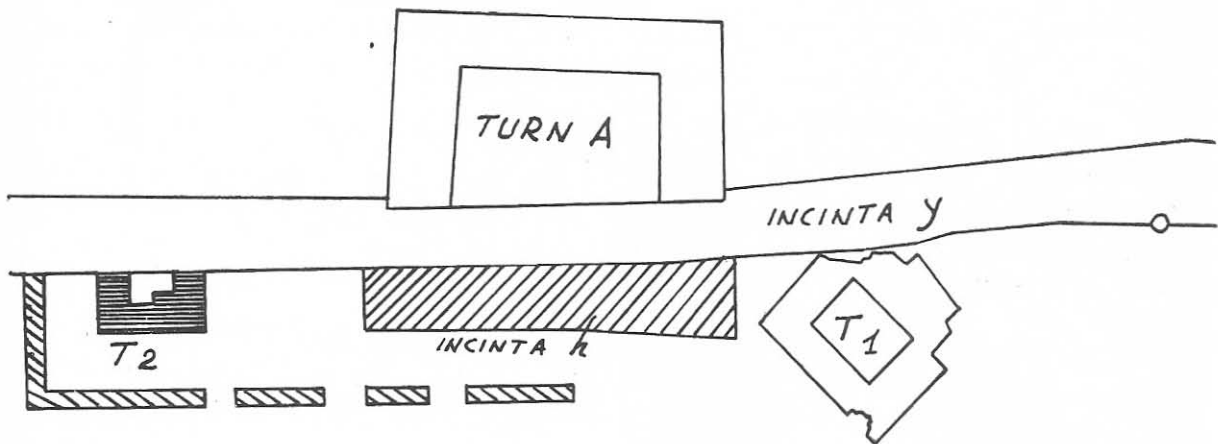

Fig. 2.

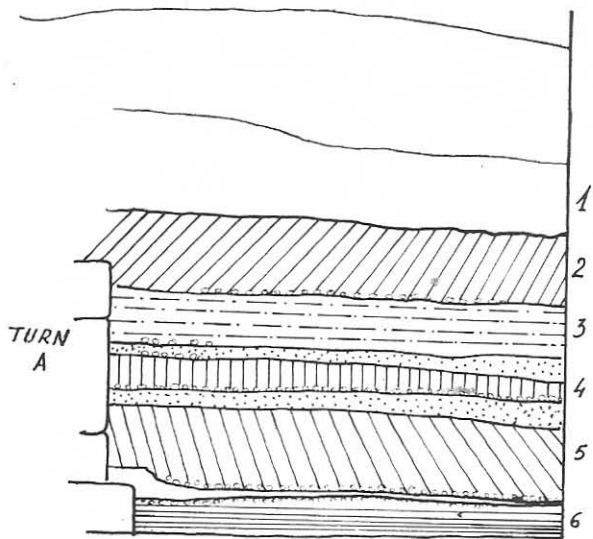

Fig. 3.

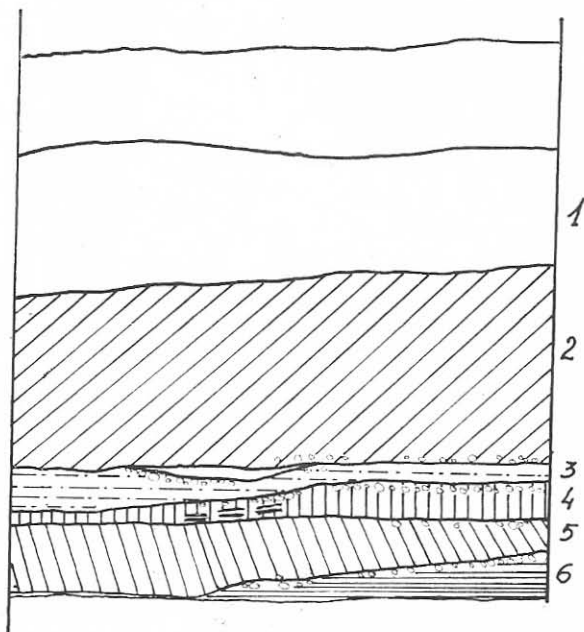

Fig. 4.

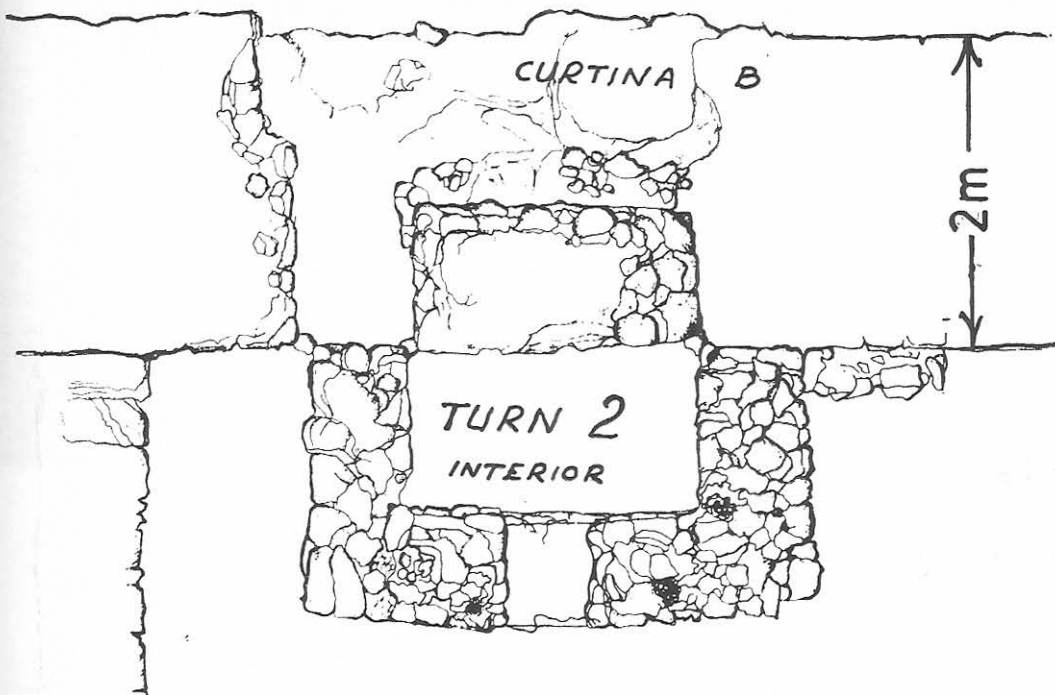

Fig. 5.

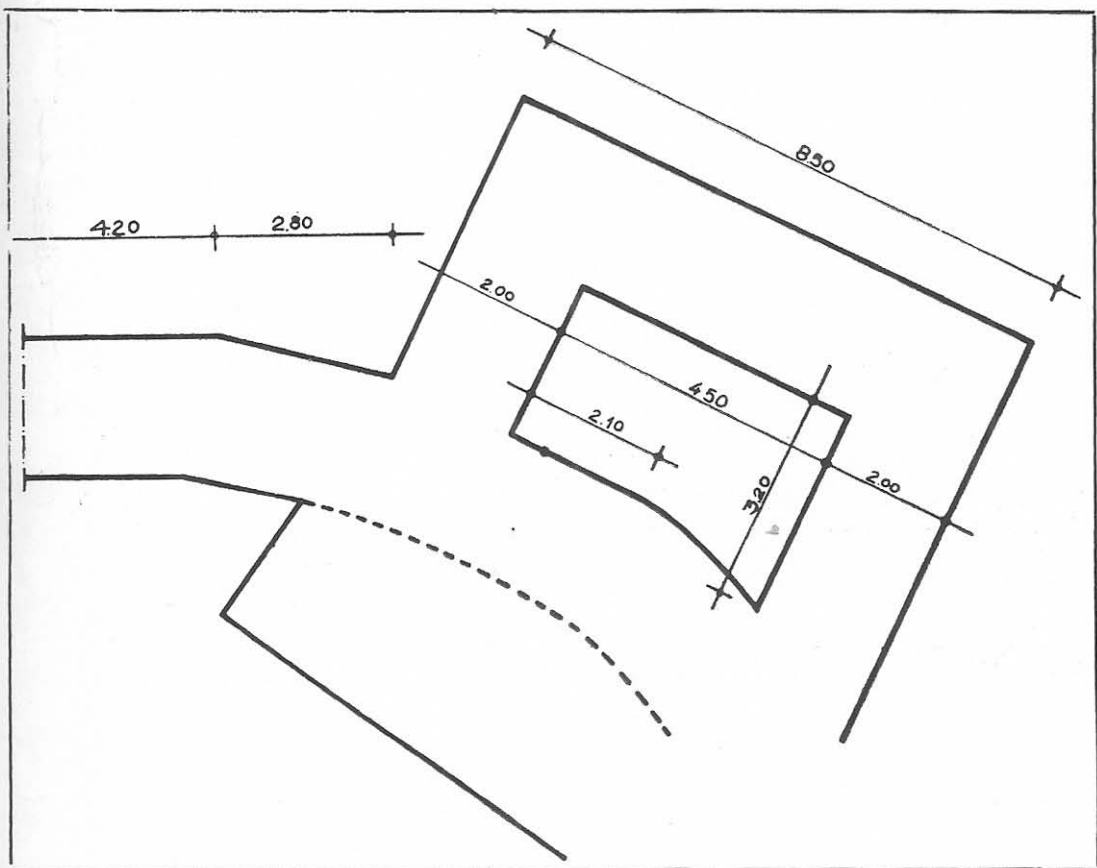

Fig. 6.

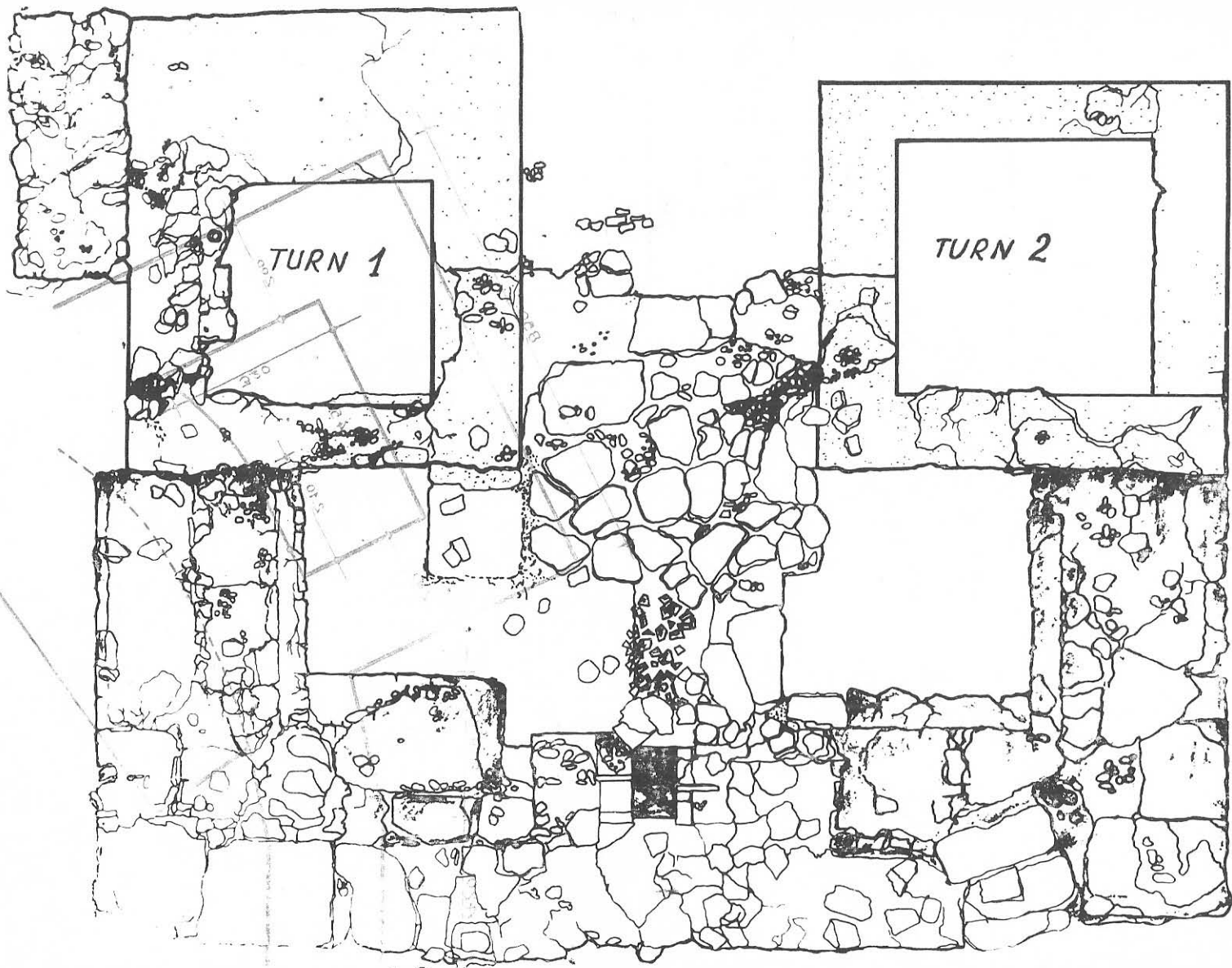

Fig. 7.

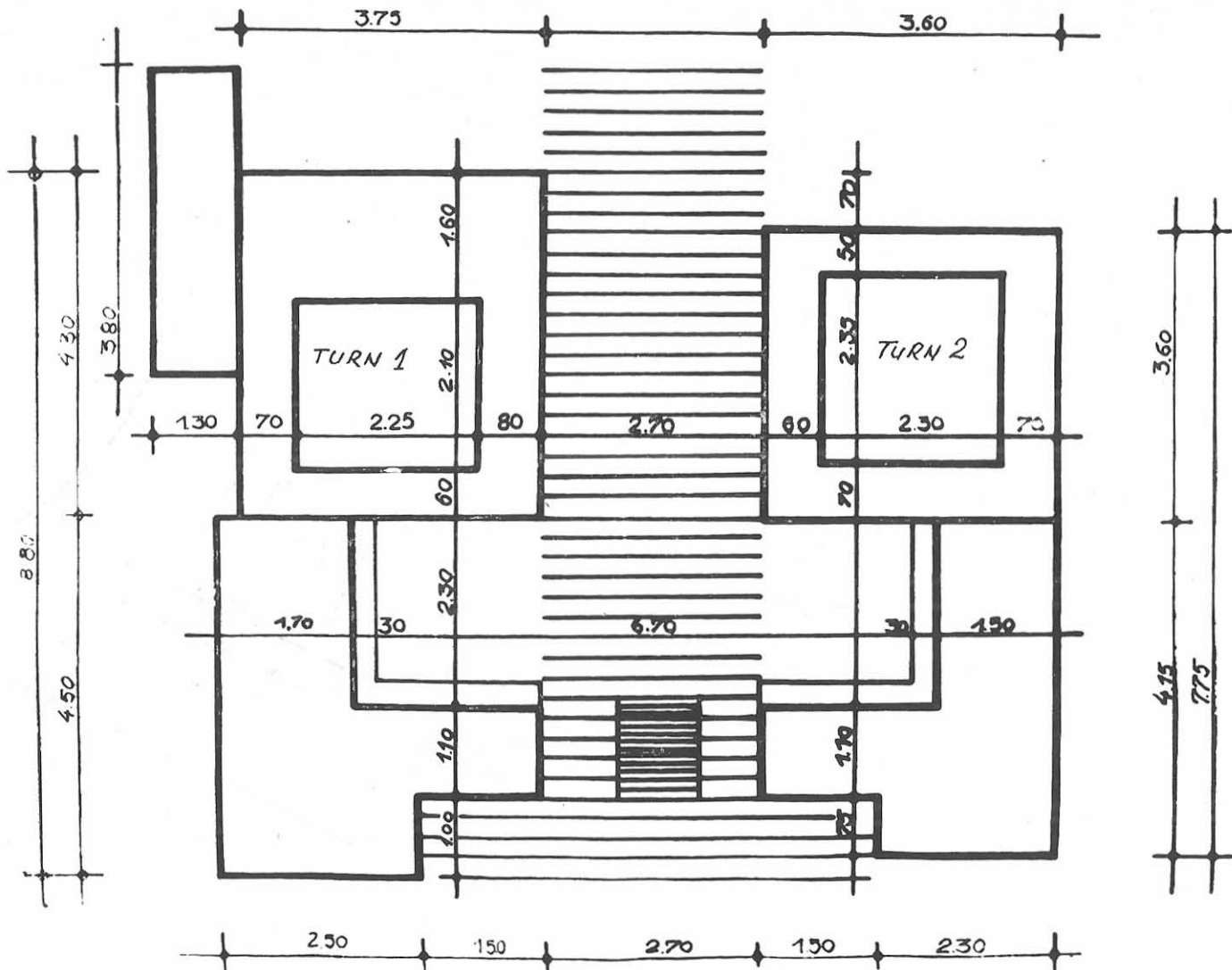

Fig. 8.

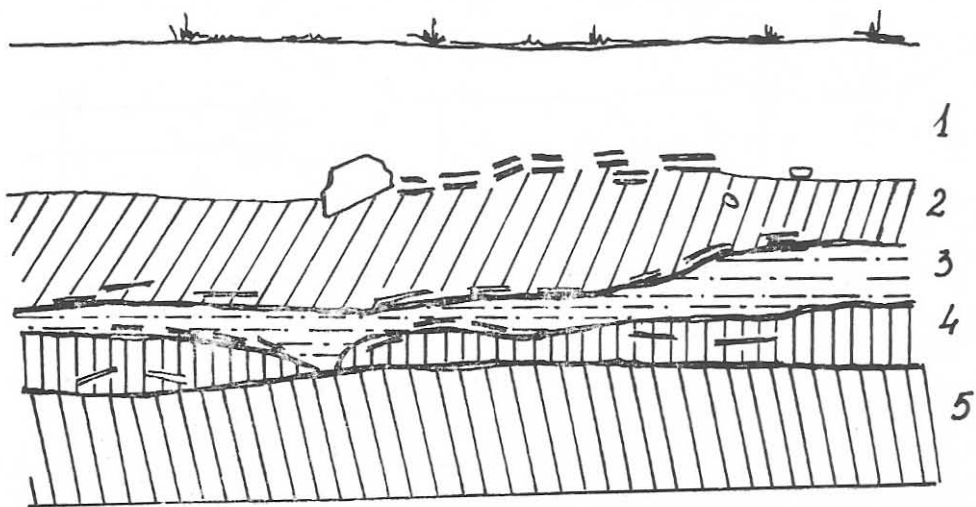

Fig. 9.

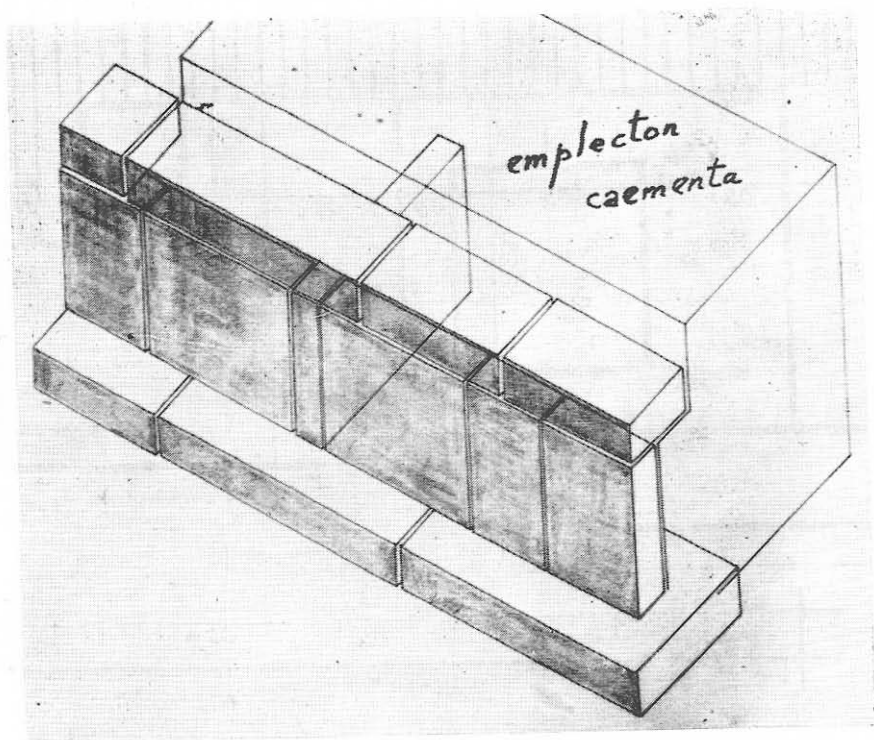

Fig. 10.

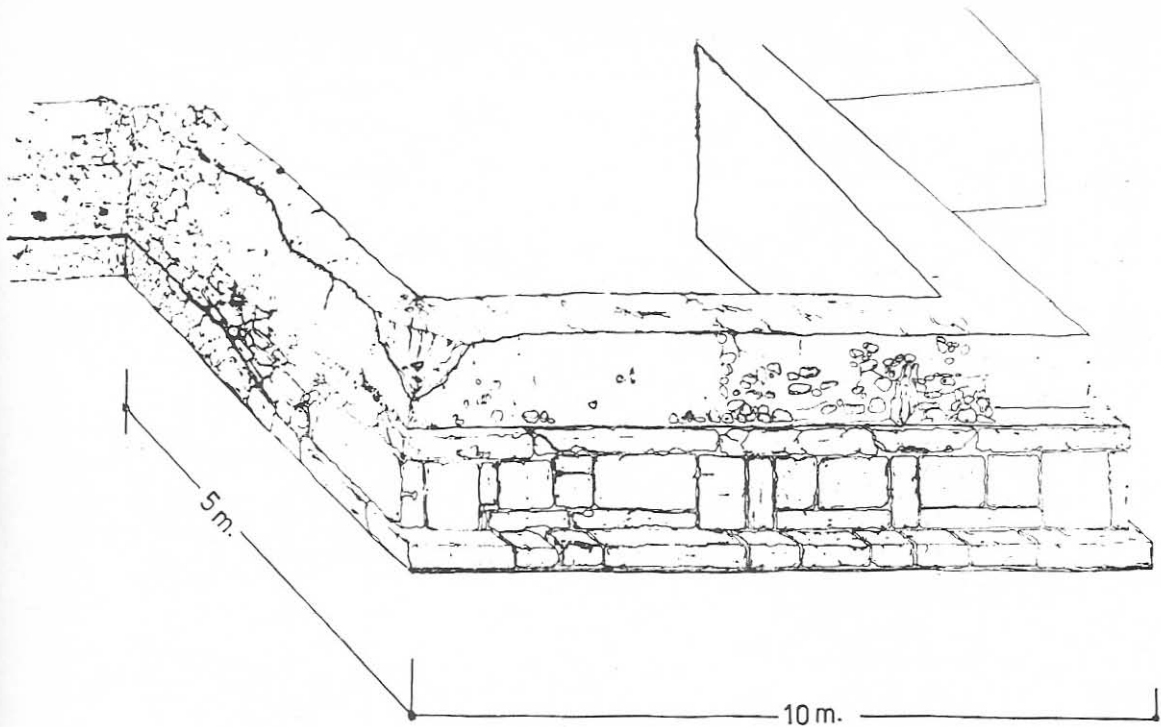

Fig. 11.

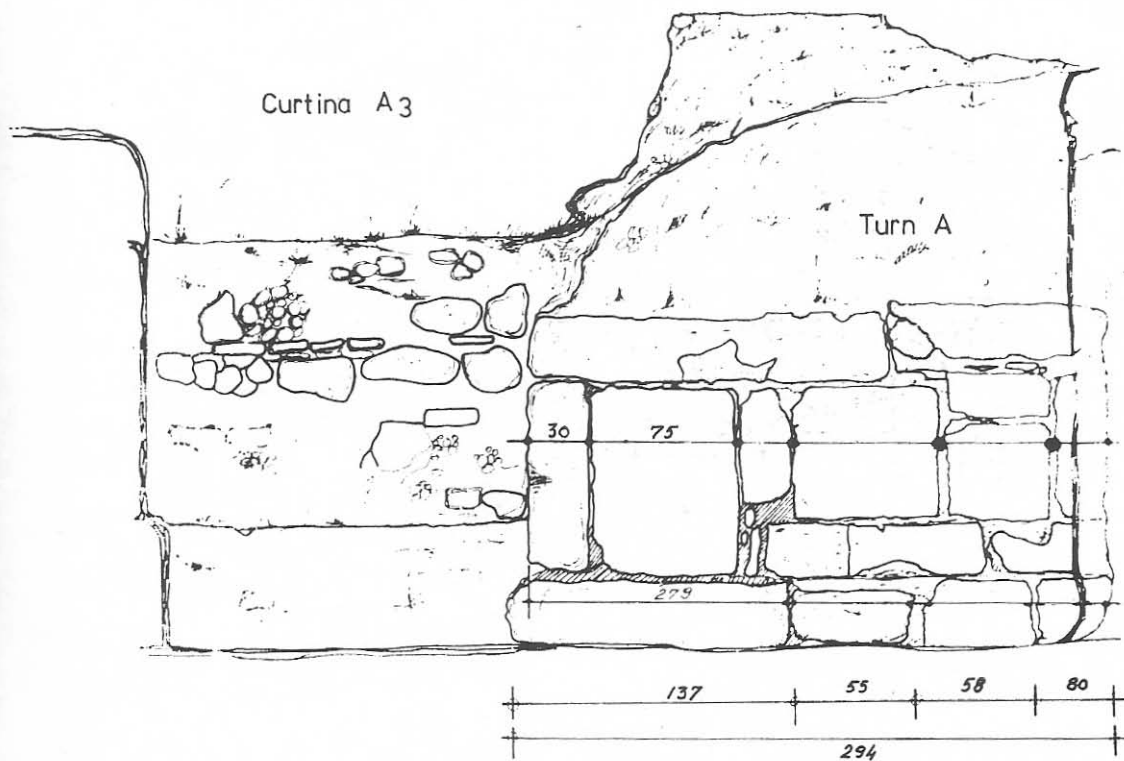

Fig. 12.

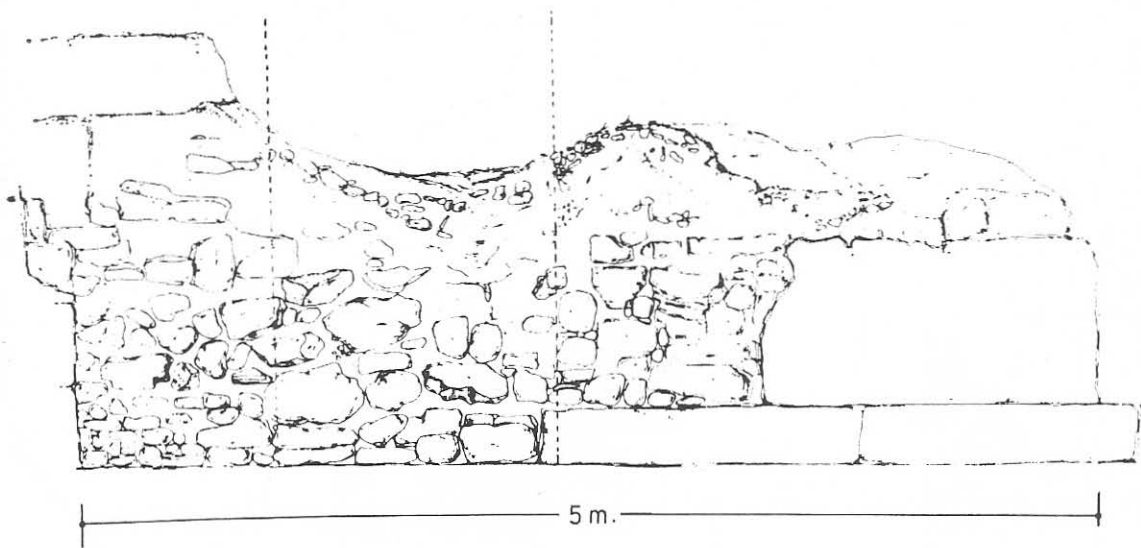

Fig. 13.

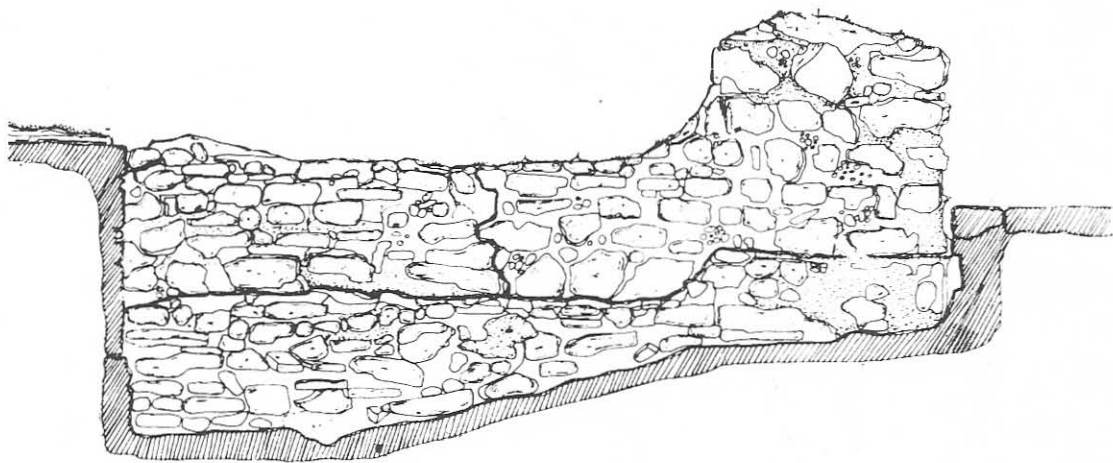

Fig. 14.

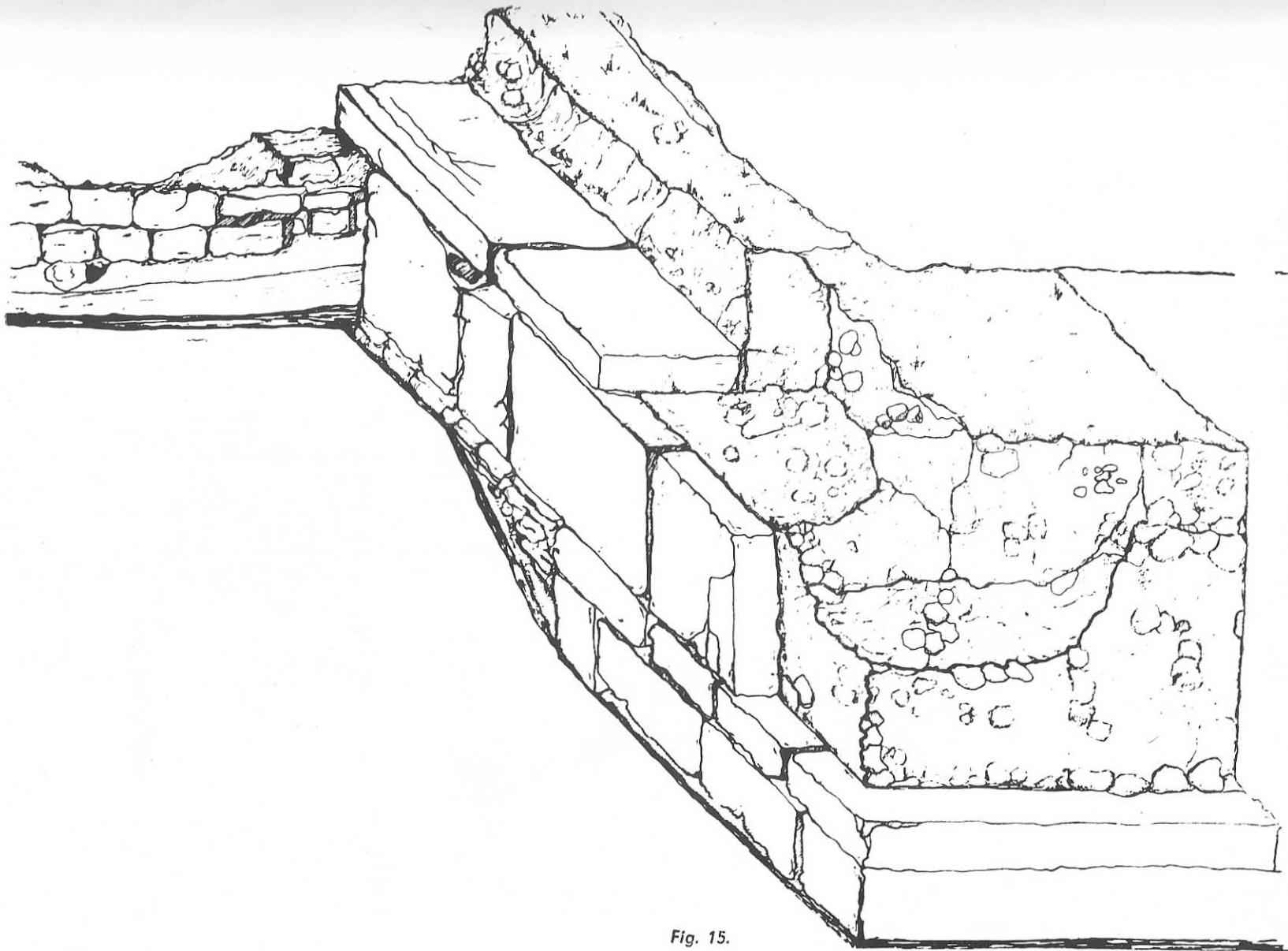

Fig. 15.

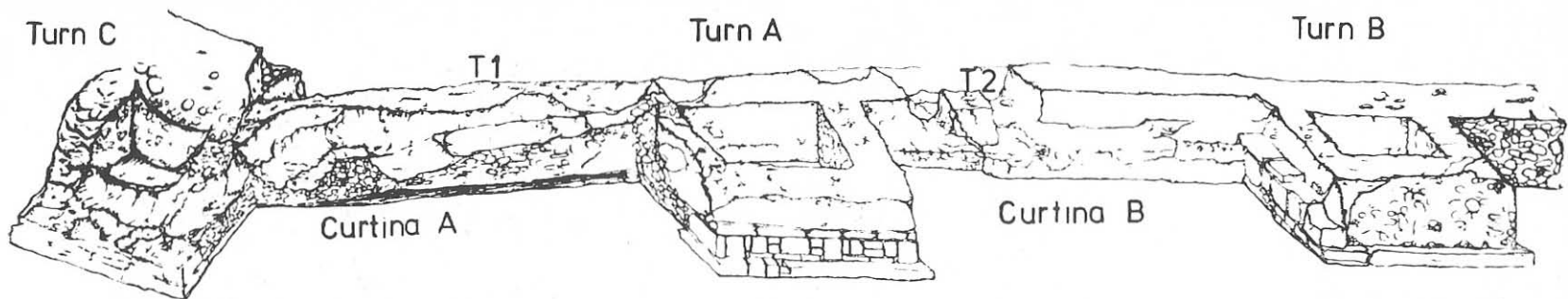

Fig. 16.

CURTINA A 2

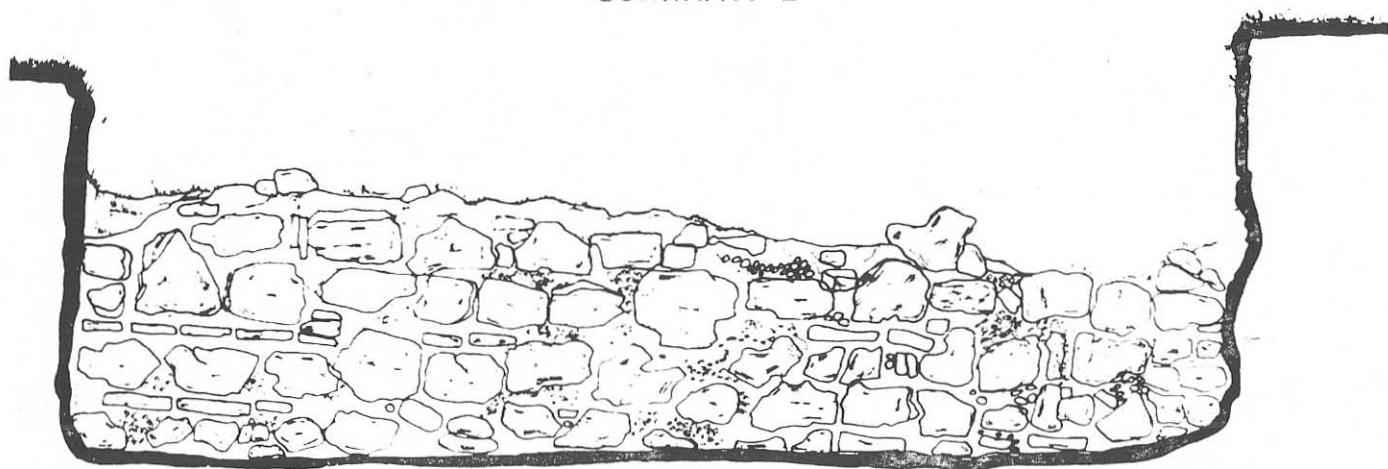

Fig. 17.

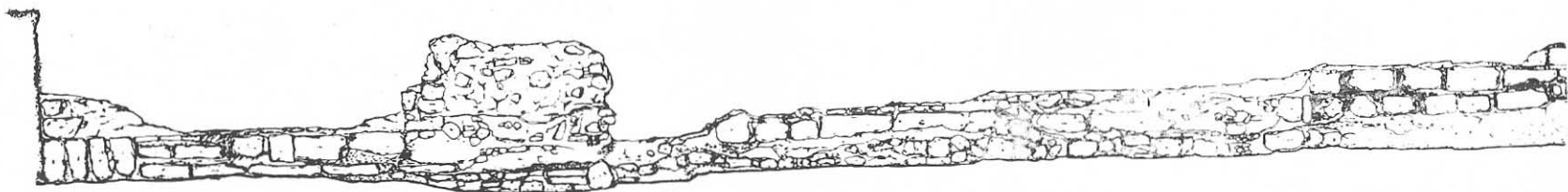

Fig. 18.

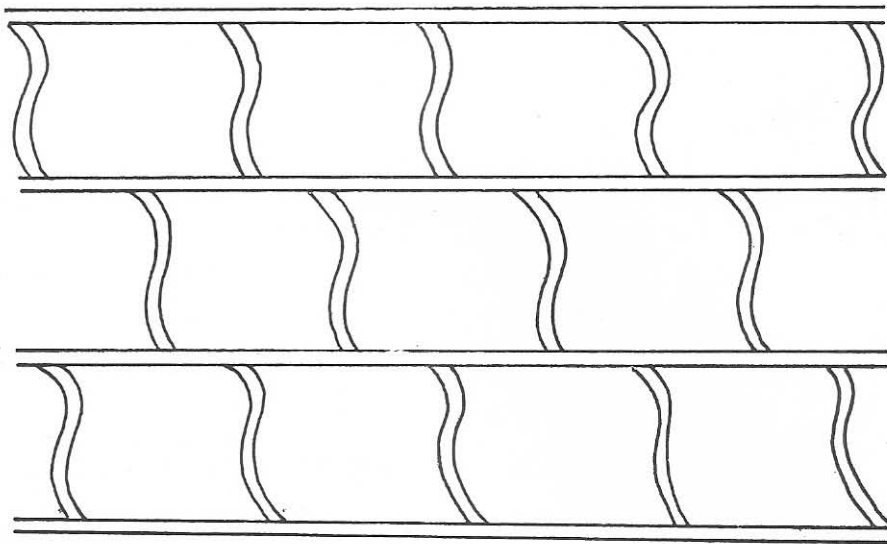

Fig. 19.

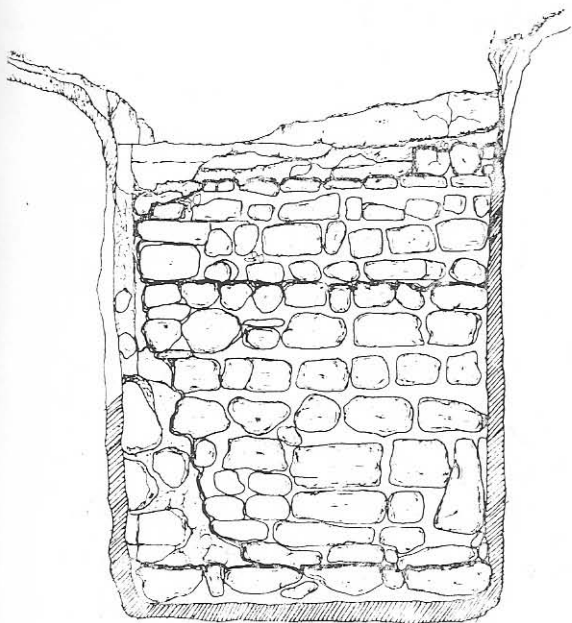

Fig. 20.

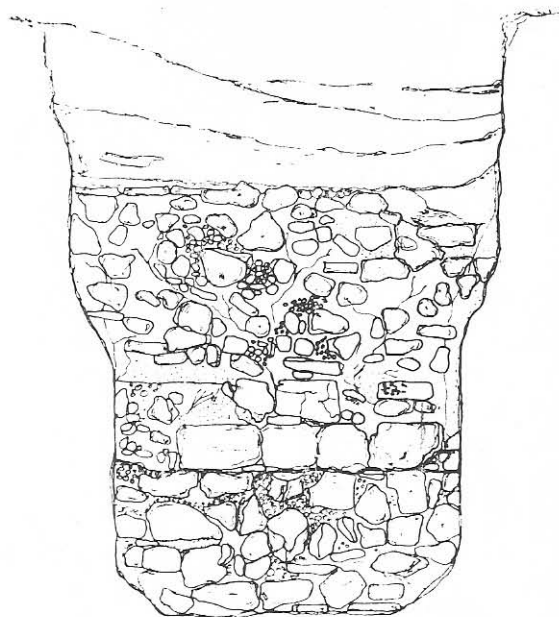

Fig. 21.

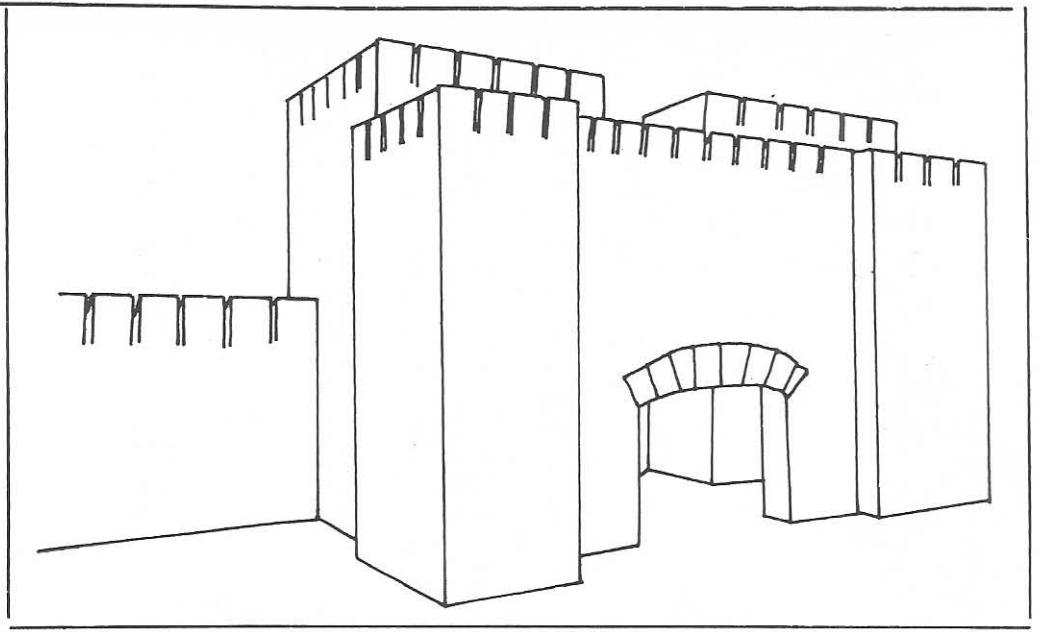

Fig. 22.

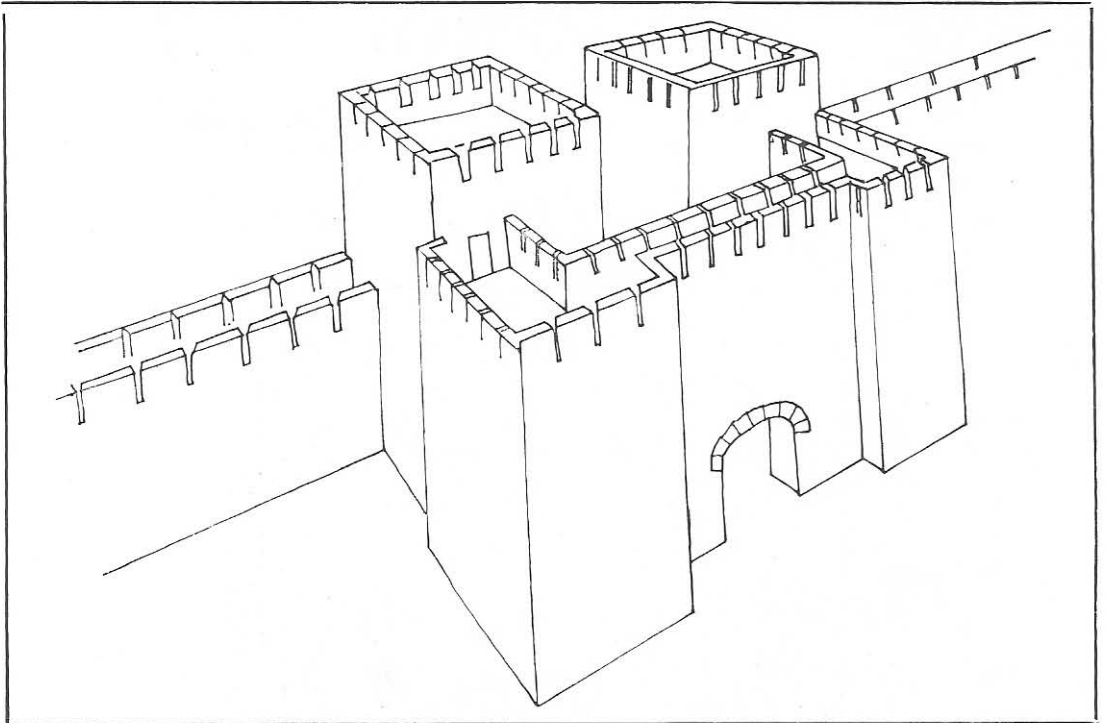

Fig. 23.

1.

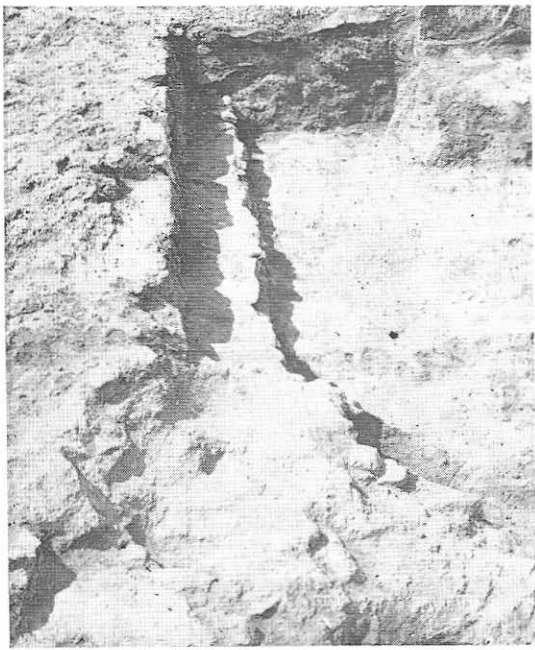

2.

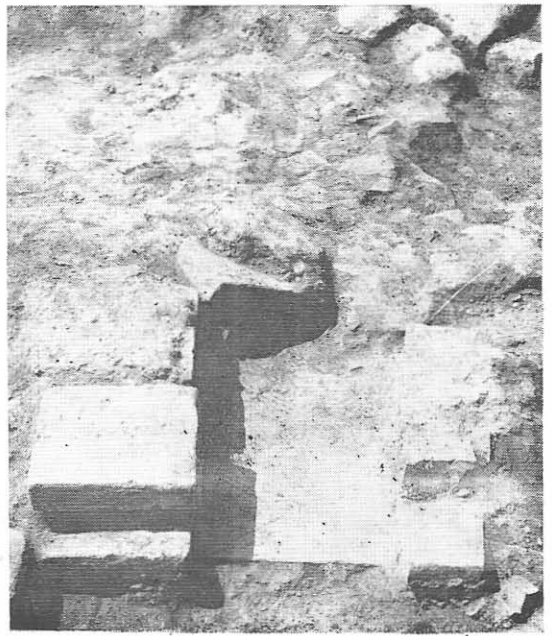

3.

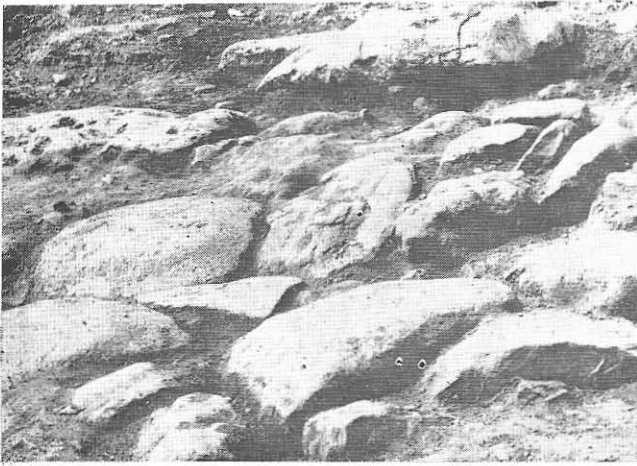
Fig. 24.

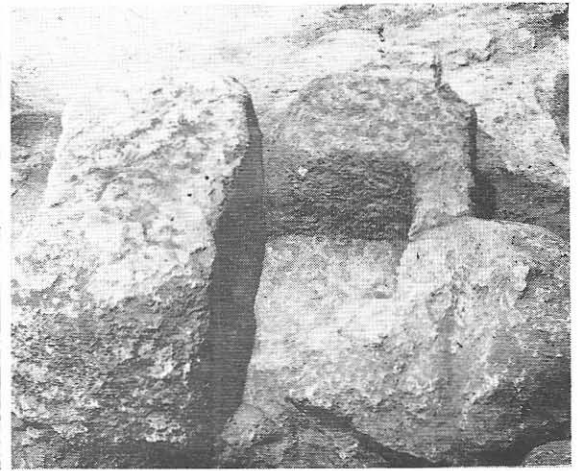
1.

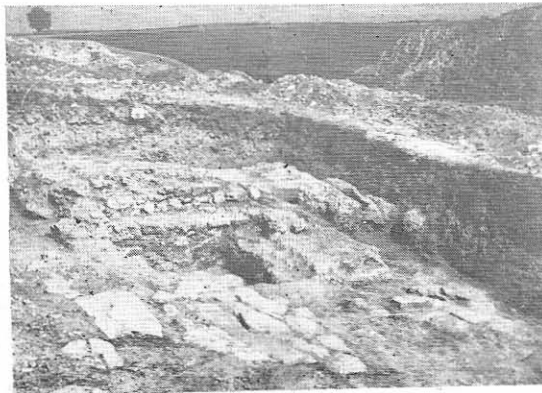
2.

3.

4.

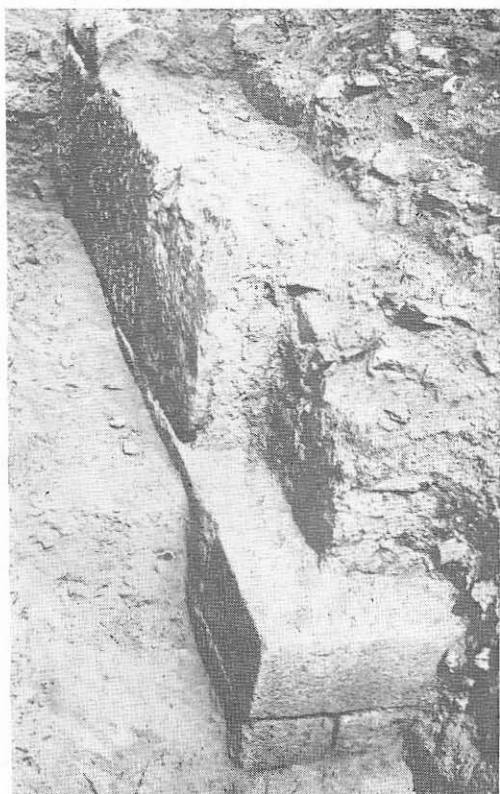

5.

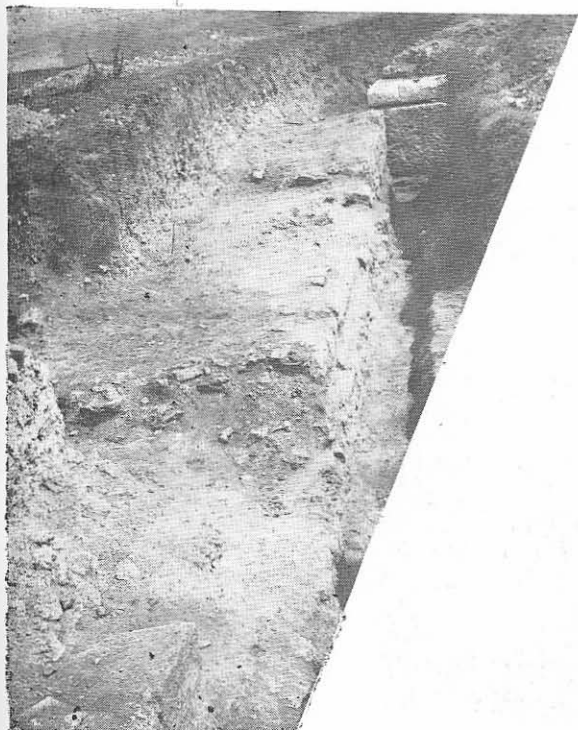
Fig. 25.

1.

2.

3.

4.

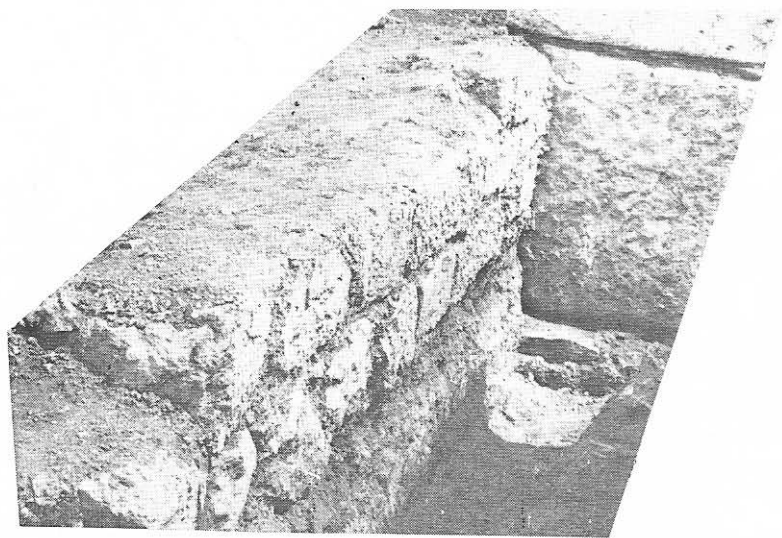
Fig. 26.

1.

2.

3.

Fig. 27.

CURTINA A (fig. 17).

Este limitată de turnul A la este și turnul C la vest.

Curtina A₁. Se mai păstrează pe o înălțime de 0,50 m – 0,75 m, față de ultimul nivel de călcare (nivel pînă la care a ajuns săpătura și nu nivelul inițial de construire a zidului). Pe mijlocul său, are o înălțime mai mare, de 1,50 m. Este construit în *opus incertum*. *Caementa* și paramentul au fost construite din pietre de calcar neregulate, cam de aceleași dimensiuni medii, numai că pietrele paramentului au la exterior fețe drepte. Lungimea pietrelor, între 0,20 m și 0,40 m. Între pietre, interstițiile sînt destul de mari, cu mortar alb cu multă cărămidă pisată (cu bobul mare); în momentul descoperirii, destul de friabil. Deseori, mortarul acoperă părți ale fețelor pietrelor de parament, ceea ce ne face să bănuim o parțială tencuire, ca măsură împotriva intemperțiilor.

Cu toată dezordinea, mijlocul curtinei *A₁* pare a sugera intenția unor șiruri ceva mai regulate de pietre.

Curtina A₂ (fig. 17). Aceeași tehnică de construcție, emplecton în *caementa* și paramenți în *opus incertum*. Paramentul exterior a fost construit din blocuri (cu fețele exterioare rectangulare) de dimensiuni mijlocii (0,40 × 0,40 m), de calcar, legate în mortar alb cu multă cărămidă pisată (cu bob mare). Este evidentă o oarecare grijă pentru aranjarea în rînduri suprapuse (un o *pus quadratum* degenerat).

Pentru completarea interspațiilor se folosesc uneori cărămizi. Astfel, în partea de vest, un rînd din cinci cărămizi, apoi pe același rînd încă alte două cărămizi; ceva mai jos încă un rînd de trei cărămizi. De asemenea, spre est se mai pot observa și alte cărămizi.

Curtina se păstrează pe o înălțime de 1,30 m de la ultimul nivel exterior de călcare.

Fragmentul *curtinei A₃* este asemănător. Este evident un rînd de șapte cărămizi în parament. În plus se observă pe aceeași față a paramentului exterior o trainică tencuire cu mortar (din care lipsește cărămida pisată mare) mai fin.

CURTINA B

Prezintă cele mai multe urme de distrugeri și reparații.

Se conservă pe o mică înălțime, între 0,45–1,25 m. Un nucleu central mai înalt (1,80 m) aparține fazei reconstrucției incintei și turnului interior T.2 din acest loc.

În general, mai ales în trei zone (de vest, mijloc și est), se observă o mare regularitate a blocurilor paramentului, uneori tăiate paralelipipedic, în calupuri mari, fapt ce deosebește acest parament de cel al curtinei A. (fig. 18)

În *prima zonă*, lungă de 4 m, de la vest, paramentul este constituit din blochete mari (0,60 × 0,25 m) regulate, suprapuse cu atenție, dînd impresia chiar de *opus quadratum* degenerat, sau poate separat ulterior.

În a doua zonă, lungă de 3 m, paramentul este mult demantelat, (*opus incertum*), ce corespunde reparațiilor turnului interior (T.2).

A treia zonă a curtinei B, lungă de 6 m, păstrată pe o înălțime de 0,80 m, are paramentul în *opus incertum*. Totuși, se observă în prima parte un șir regulat de blochete (trei mai mici, de $0,35 \times 0,30$ m și două blocuri mari culcate pe lat de $0,80 \times 0,25$ și $1,10 \times 0,25$ m) acoperite la rîndul lor de un șir de cărămizi. Cele două mari lespezi sugerează imaginea unui prag de intrare (intrare dintr-o fază anterioară, închisă în ultima etapă a incintei; sau blocurile au fost aduse de la un prag de intrare, refolosite aici la refacere) – vezi mai jos.

Ultima zonă, de 4 m, în apropierea turnului B, are un parament construit din blocuri paralelipipedice aproape regulate de calcar dens, cenușiu, ($0,60 \times 0,25$ m). Blocurile erau aranjate în rînduri – asize, ca o replică de *opus quadratum*. Ceea ce este cu totul interesant, este faptul că dedesubtul primelor două rînduri de blocuri (pe lungimea de 2,80 m) se află un gros strat de cenușă amestecată cu nisip. S-ar putea ca în această porțiune, lîngă turn, nivelul exterior de călcare să se fi înălțat, iar după o demantelare, groapa de fundație să fi fost umplută cu cenușă, pentru izolarea zidului de umezeală.

În această zonă, paramentul a fost acoperit cu o fină tencuială de var și nisip fin, grosă de 1 cm, în care, prin incizie în pasta umedă, s-a obținut o ornamentare geometrică. Ea constă în registre (benzi) orizontale, înalte de 20 cm, despărțite prin cîte două dungi paralele, apropiate la 25 cm. În aceste cîmpuri, s-au trasat fragmente de spirale, duble-paralele (în formă de S întors spre stînga). Spiralele sînt astfel realizate, încît există alternanță între aceste asize.

Dacă tencuirea zidurilor incintei nu este un fapt necunoscut¹⁶, ornamentarea acestui perete exterior al curtinei este un element ieșit din comun. Subliniem că nu avem de a face cu vreo construcție lipită aici la colțul dintre cortina B și turnul B.

CURTINĂ DE VEST

În secțiunea III, am efectuat unele observații interesante, în interiorul incintei.

Zidul, între soclul inferior și cel superior, (pe o înălțime de 1,60 m) este construit din blocuri de piatră de calcar (cu lungimi între 0,20 și 0,45 m), legate cu mortar, ce are în compoziție cărămidă pisată fin; blocurile sînt aranjate în rînduri suprapuse, mult mai ordonat decît la celelalte ziduri.

După o distrugere, s-a rezervat din vechiul zid un soclu de 0,25 m, construindu-se un alt parament din blochete de calcar albicios și destul de moale, aproape egale ($0,20 \times 0,20$ m), dispuse în rînduri suprapuse or-

¹⁶ Chiar la Sacidava, pe cortina A. La Histria, cf. Gr. Florescu, op. cit., Vitruviu, *Despre arhitectură*, Buc., 1964.

donat. Este cel mai îngrijit și mai regulat zid întilnit pînă acum la Sacidava, sugerîndu-ne un *opus tufaceum*¹⁷.

În partea de sud a zidului, se observă cu ușurință o mare spărtură ce ajunge pînă la soclu, pe toată înălțimea, deci survenită ulterior celor două faze ale zidului.

La exterior, incinta a fost puternic demantelată rămînînd, pe lîngă emplectonul de *caementa*, doar trei blocuri din parament, dintre care un bloc mare ($1,42 \times 0,25$ m) e așezat pe lat, culcat în plan orizontal, ceea ce amintește de sistemul construirii turnurilor. În orice caz, subliniem că aici paramentul exterior pare să fi fost mult mai îngrijit lucrat și nu în acel *opus incertum*, întilnit la restul curtinelor.

La -1,60 m de la creasta curtinei, imediat dedesubtul blocului masiv de parament, se păstrează o porțiune de zid (pe o înălțime de 0,80 m, în grosime de 1,25 m), construit neglijent și în grabă, din bolovani de calcar neregulați, de dimensiuni medii (0,30-0,40 m), cu mortar poros și friabil, cenușiu (var și nisip necernut).

Acest zid reprezintă o reparație, deci o întărire a curtinei respective, după o distrugere (spărtura mare observată în interiorul secțiunii), într-o modalitate întilnită și la turnul A și C, dar de această dată la exterior. Depline lămuriri așteptăm abia de la săpăturile viitoare.

Tot din punctul de vedere al sistemului constructiv, remarcăm că pietrele de șist au fost întrebuințate numai la turnuri, în special la paramenții interiori. E greu de spus, în stadiul actual, că acest fapt ar fi o indicație pentru o fază de reconstrucție sau nu, mai ales că turnurile sînt contemporane cu incinta (în afara reparațiilor ulterioare).

Mai plauzibilă este ideea că pietrele de șist au fost folosite intenționat la construirea paramenților interiori ai turnurilor, pentru mai buna rezistență a acestor pereți.

Observăm, ca un sistem general la Sacidava, dublarea zidurilor de incintă în spatele turnurilor și obținerea pe această cale a unor platforme puternice.

Din observațiile de pînă acum, putem afirma că cetatea avea turnuri care ritmau cortina din 20 în 20 metri. Toate turnurile aveau formă pătrată sau dreptunghiulară. Turnuri semicirculare sau în formă de potcoavă, nu se află nici la colțurile cetății și nici la poartă.

Urmărind acum traseul zidului de apărare din ultima etapă de viață a cetății Sacidava, în măsura în care a fost scos la lumină, putem recon-

¹⁷ *Opus tufaceum* este mult folosit de la epoca lui Constantin cel Mare înainte (cf. Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 600). La Sacidava această porțiune de zid se datează în sec. VI.

stituit în linii generale, dacă nu exact, *planul topografic al fortificației*, măcar conturul aproximativ, deci perimetrul Sacidavei în sec. IV-VI e.n.

Putem afirma în prezent că fortificația apăra în epoca romano-bizantină o suprafață de aproximativ 2 ha.

Faptul că partea de sud (incinta și SI), ca și cele de sud-est (S7L) sau de est (poarta) nu au nivele de locuire sau urme de viață anterioare secolului al IV-lea e.n. (cel mult sfârșitul secolului al III-lea), ne face să credem că suprafața ocupată de fortificația romană timpurie (sec. II și III e.n.) era mai restrânsă decât cea romano-bizantină (sec. IV-VI), iar tra-seul incintei timpurii nu urmărea conformația terenului (în orice caz pe laturile de sud și est nu erau respectate pantele naturale).

Din datele cunoscute pînă în prezent putem afirma că incinta tîrzie nu respecta un plan de cetate prestabilit ci respecta pantele naturale ale dealului, zidurile fiind amplasate exact pe creastă. Avem deci de a face cu un plan de cetate adaptat la condițiile terenului.

Adaptarea la teren, pentru ușurarea apărării, este reflectată și de amplasarea porții principale (poarta de est). Pe latura de sud, care face legătura direct și ușor cu dealul alăturat (unde se afla de fapt așezarea civilă romano-bizantină), fără vreun obstacol serios în afara unei văi slabe (nu știm încă dacă există un șanț de apărare pe această latură de sud, de fapt atît de necesar), nu există nici o poartă de intrare.

Lăcașul zidului transversal de la estul turnului inferior (T.2), ar putea duce la presupunerea existenței unei intrări în această zonă, blocată ulterior, odată cu ridicarea turnului 2 (vezi mai sus).

Poarta de est se află într-un punct unde se poate ajunge numai pornind de lîngă colțul de sud-est al cetății (unde fortificația se află la mare înălțime față de calea de acces, deci ușor de apărat), și urmînd un drum lung de aproximativ 100 m, drum flancat la stînga de zidurile cetății și la dreapta de o rîpă adîncă și abruptă. Acest drum, îngust de vreo 8 m, era ușor accesibil în vreme de pace, dar extrem de dificil pentru atacatori, în vreme de război. Faptul că atacatorii, pentru a ajunge la poartă (unde terenul este și mai îngust) erau obligați să străbată o cale îngustă pe sub zidurile cetății, loviți, puternic din flancul stîng și că în fața porții de est, terenul extrem de limitat nu permitea nici masarea unor trupe numeroase, nici manevre de întărire și nici activitatea unor mașini de asediu, dovedește înalta pricepere a celor care au stabilit și proiectat cetatea Sacidava.

Sînt foarte rare pe *limes*-ul Dunării Inferioare cetățile și castrele care au în exclusivitate turnuri exterioare rectangulare. Un exemplu ne este oferit de Sucidava (Celei), care dispune însă și de unele turnuri trapezoidale, jumătate în interior, jumătate la exterior¹⁸. Turnuri dreptunghiulare au în schimb cetățile de pe litoral — Histria, Callatis, Argamum¹⁹.

Cele mai multe și mai cunoscute fortificații de pe *limes*-ul dunărean inferior, dispun de ambele tipuri de turnuri, combinînd și uneori alternînd

¹⁸ D. Tudor, *Sucidava*, Bruxelles, 19, p.

¹⁹ A. Rădulescu, C. Scorpan, R. Florescu, *Itinerare arheologice dobrogene*, București, 1976, p. DID, II, 1968, p. 511.

turnurile dreptunghiulare sau pătrate cu cele în formă de potcoavă sau rotunde: Troesmis (numai două turnuri în potcoavă)²⁰, Ulmetum (turnuri rotunde la colțuri și potcoavă la cele două porți de intrare, în rest turnuri dreptunghiulare)²¹, Capidava (turnuri dreptunghiulare pe mijlocul laturilor, în rest potcoavă)²², Tropaeum Traiani (un singur turn dreptunghiular)²³, latrus²⁴ (numai un turn dreptunghiular, în rest potcoavă), Novae (ambele tipuri la Novae I și numai pătrate la fortificația extinsă – Novae II)²⁵, Boljetin²⁶, Veliki Gradač²⁷ ș.a.

Fortificații numai cu turnuri potcoavă, sînt Noviodunum²⁸, Dinogetia²⁹, Oescus II³⁰, Čezava (Novae)³¹ Bosman³², Saldum³³. Am putea adăuga Tropaeum și latrus (care au majoritatea turnurilor în potcoavă și doar cîte un singur turn dreptunghiular).

Observăm deci ce puține sînt cetățile numai cu turnuri dreptunghiulare sau pătrate, față de cele cu turnuri în formă de potcoavă sau combinate.

Din punctul de vedere al dimensiunilor, (conform datelor cunoscute pentru secolul al VI-lea e.n.), Sacidava este o cetate destul de importantă, comparativ cu celelalte fortificații din Dobrogea sau de pe limes-ul Dunării de Jos. În Dobrogea, numai Libida și Tomis (de peste patru ori mai mari), Tropaeum Traiani (de trei ori mai mare), Histria și Noviodunum (aproximativ de peste două ori mai mari) depășesc Sacidava, ca suprafață fortificată; iar pe limes-ul Dunării Inferioare, numai Novae, Oescus și Noviodunum întrec în mărime cetatea noastră. Nu este lipsit de semnificație faptul că este egală cu Troesmis – cetatea de est și mai mare (în ordinea lor) decît latrus, Capidava, Ulmetum, Dinogetia, Sucidava (Celei), Veliki Gradač, Čezava (Novae) și desigur cu mult mai mare decît numeroasele castele și burguri de pe limes-ul Dunării Inferioare (Ravna, Transdierna, Boljetin, Hajdučka Vodenica, Bosman, Saldum etc.)³⁴.

După însemnătatea lor, există cetăți-lagăre de legiuni (Noviodunum – *Legio I Iovia* și Troesmis – *Legio II Herculia*) și cetăți-lagăre ale trupelor auxiliare; iar după dimensiuni (ceea ce presupune bineînțeles și o impor-

²⁰ Al. S. Ștefan, BMI, 4, 1971, p. 45, fig. 5. DID, II, 1968, p. 517, fig. 23.

²¹ DID, II, 1968, p. 514, fig. 19.

²² DID, II, p. 512, fig. 16.

²³ DID, II, p. 507, fig. 9.

²⁴ K. Wachtel, în *Actes du IXe Congrès international d'études sur les frontières romaines*, 1974, p. 139. Avînd cîte un singur turn mare dreptunghiular și restul turnurilor în formă de potcoavă, Tropaeum Traiani e apropiat de latrus.

²⁵ T. Ivanov, în *Actes IXe Congrès Limes*, p. 64, fig. 6.

²⁶ Vl. Kondić, în *Actes IXe Congrès Limes*, p. 40, fig. 1 și N. Petrović-L. Zotović, în *Stare culture u Dardapu*, Belgrad, 1969, p. 105–108.

²⁷ Ibidem, p. 43, fig. 3 și D. Vučković-Teodorović, în *Stare culture...*, p. 126.

²⁸ Al. S. Ștefan, BMI, 1, 1973, p. 9, fig. 6.

²⁹ DID, II, p. 503, fig. 2.

³⁰ T. Ivanov, *op. cit.*, p. 57, fig. 2.

³¹ Dušan Pribaković, în *Stare culture...*, p. 89.

³² Vl. Kondić, în *Stare culture...*, p. 99.

³³ P. Petrović, în *Stare culture...*, p. 95.

³⁴ Cf. *Stare culture...*, pp. 96, 99; 108, 118, 144 și *Actes IXe Congrès Limes*, pp. 39–50.

tanță corespunzătoare), fortificațiile pot fi clasificate în : cetăți mari : Libida, Noviodunum, Tropaeum, Novae ; cetăți mijlocii : Troesmis, Sacidava, Iatrus ; cetăți mici : Dinogetia, Sucidava ; castele (Boljetin, 50 × 60 m ; Hajduča Vodenica, 70 × 50 m) ; burguri și turnuri.

Cetările militare propriu-zise nu pot fi deosebite de așezările fortificate (în epoca târzie) pe baza traseului și a detaliilor defensive ale zidurilor de incintă și nici prin sistematizarea amenajărilor interioare, întrucât trecerea la sistemul de limitanei era desigur în măsură, în timp, să atenuze (până la dispariție) deosebirile între populația civilă și cea cu atribuții pur militare, uniformizare observabilă mai ales pe *limes*-ul propriu-zis și în linia a doua, cauzată de sarcini militare egal repartizate ca și, poate, de faptul că toată zona constituia un teritoriu privilegiat (imunitățile fiscale fiind oferite tuturor locuitorilor în raport cu contribuția lor militară).

Observațiile făcute asupra planurilor cetăților, a topografiei zidurilor de incintă și a turnurilor de apărare ne-au condus la concluzia că în majoritatea cazurilor, cu o singură excepție, avem de a face în epoca romană târzie pe *limes*-ul Scythiei Minor, cu cetăți de formă neregulată – impusă de conformația terenului respectiv – în cel mai bun caz cu planuri trapezoidale neregulate, cu laturi frânte. Chiar suprafața cetăților este variabilă, determinată fiind de teren și condițiile locale. Planul rectangular, simetric, caracteristic epocii romane timpurii, se mai păstrează doar la Capidava (totuși cu suficiente modificări).

S-a încercat și o clasificare a tipurilor de cetăți din Scythia³⁵, clasificare cu care nu sîntem de acord, decît parțial.

Credem că împărțirea tipologică menționată este exagerată, întrucât avem de a face, așa cum am mai spus, cu adaptarea, pe scară evolutivă, a vechilor tipuri de caste romane³⁶, la noile condiții și la teren.

În epoca târzie, și organizarea interioară a cetăților, urbanistica lor, este caracteristică. În genere, același fel de amenajări interioare se întîl-

³⁵ R. Florescu, BMI, 3, 1973, p. 23–24. În orice caz nu putem vorbi despre trei tipuri (danubian, thraco-roman (?) și pontic), întrucît toate elementele caracteristice, de plan și tehnică constructivă sînt amestecate. Mai firesc ar fi să precizăm că cele mai multe fortificații de pe *limes*ul dunărean inferior reprezintă tipul patruleter al castrului roman adaptat la condițiile terenului și ale epocii (unele cu o mai evidentă respectare a tradiției, ca în cazul Capidava sau Drobeta, cazuri însă extrem de rare). De asemenea, unele fortificații reflectă în plan și tehnică, o modă grecească, paleobizantină (cetățile pontice) ; în foarte multe cazuri, elementele de tradiție romană se împletesc însă cu cele grecești, romano-bizantine.

³⁶ Și pe *limes*-ul germanic (castre și forturi diferite unul de altul, din sec. I pînă în sec. IV) și pe *limes*-ul palestinian, s-a constatat modificarea planurilor standard conform condițiilor locale. Cf. H. Schönberger, JRS, 59, 1969, p. 144 și urm., fig. 17, 21, 22, 23 ; M. Gichon, în *Actes IXe Congrès Limes*, 1974, p. 513 și urm.

nesc atât în cetățile militare cât și în așezările civile fortificate. Nu mai este respectată vreo ordine geometrică sau simetrie, străzile sînt dese, înguste, întortocheate, iar clădirile de obicei mici, cu camere neregulate și ferestre permanente. Basilicile creștine, singurele edificii mai impunătoare, se află amplasate pe diferite laturi, după împrejurări.

Troesmis-est reflectă o situație deosebită. Ea se prezintă cu o structură internă de caracter militar, reflectat de o locuire relativ puțin densă, existența unor spații libere mai mari și organizarea celulară a construcțiilor; în plus un cartier de edificii mari — probabil palate ale unor funcționari civili și prelați. Acest ultim fapt dovedește totuși că și în cazul Troesmis nu putem vorbi de o cetate strict militară, ci de una complexă, de limitanei, cu caracter militaro-civil.

În încheiere, încercăm să precizăm unele elemente care ar permite, pe baza releveelor, o reconstituire axonometrică.

Încercări de restituire a formei și înălțimii zidurilor (și turnurilor) de apărare s-au făcut, în zona Scythiei, cu mulți ani în urmă pentru cetatea de est de la Troesmis (față de care trebuie să avem rezervele convenite)³⁷, iar mai recent pentru Histria³⁸. În Oltenia, s-au calculat unele date la Drobeta și Slăveni³⁹.

Pentru o restituire cât mai apropiată de realitate, trebuie să pornim de la datele existente (planimetrie, releveu, grosimea zidurilor, tehnica constructivă) și de la cunoașterea schimbărilor și evoluției fortificațiilor de-a lungul epocii romane. Astfel, în întreg imperiul s-a constatat trecerea de la castrul patrulater, regulat și simetric, cu ziduri înguste și puțin înalte, cu turnuri mai mici și mai scunde, la fortificații neregulate (începînd cu sec. IV e.n.), poligonole, urmărind conformația terenului, cu turnuri la distanțe diferite, de mari dimensiuni și cu ziduri groase și mult mai înalte. Peste tot zidurile sînt mult îngroșate și înălțate⁴⁰.

În ceea ce privește epoca romană timpurie, vom folosi trei exemple: Histria, Drobeta și Slăveni. La Histria, incinta romană timpurie (sec. II-III) pare să fi avut o înălțime de 5,50–6 m (de la nivelul de călcare, marcat de soclu), pe o lățime de 1,80 m⁴¹. La Drobeta, incinta în sec. II e.n. avea o înălțime de aproximativ 4,50 m, pe o lățime de 0,80 m. Turnurile, de 2,80 × 2,70 m aveau desigur o înălțime mai mare decît curtinele, deci cam 5,50–6 m. La Slăveni, zidurile groase de 1,50 m atingeau înălțimea de 5 m, iar turnurile — 6 m sau 6,50 m.⁴²

Există deci o concordanță între grosimea zidurilor, suprafața ocupată de turnuri și înălțimea acestora. Incinta tîrzie de la Histria este mult mai groasă (4–5 m) și mai înaltă, turnul G ajungînd la 8–9 m față de nivelul

³⁷ DID, 2, 1968, p. 517; Al.-S. Ștefan, BMI, 4, 1971, p. 44.

³⁸ Gr. Florescu, SCIV, 3–4, 1953, p. 598, fig. 1. Idem, *Histria*, 1, 1954, p. 84 și 92.

³⁹ D. Tudor, *Oltenia romană*,³ 1968, p. 277–287. Idem, *Arheologia romană*, Buc., 1976, p. 141–142 și 44–145.

⁴⁰ Vergetius (sec. IV), *Epitoma institutorum rei militaris*, I, 23; III, 8. Cf. D. Tudor, *Arh. Romană*, p. 146.

⁴¹ vezi nota 38.

⁴² vezi nota 39.

de călcare exterior⁴³; iar curțina I (latura sudică, fără turnuri, ușor de apărut întrucât se afla spre mare) avea aproximativ 7,50 m⁴⁴. La fei se întimplă cu Drobeta, unde în sec. IV zidurile au o grosime de 2 m, turnuri exterioare mari (7 × 8 m), iar incinta este mult înălțată (față de 4,50 m curțina și 6 m turnurile, în sec. II-III).

În ceea ce privește Sacidava, avînd în vedere evoluția generală și datele existente (ziduri groase de 2 m, ziduri-platformă în dreptul turnurilor-groase de 4 m, turnuri mari de 10 × 5 m, detaliile porții de est) putem afirma că incinta avea în general o înălțime ce varia între 5 și 6 m (o înălțime mai mare pe laturile de sud și de vest și probabil mai mică pe jumătatea nordică a laturii de est și pe latura de nord — ambele greu accesibile) iar turnurile (mai cu seamă cele ale porții de est și cele centrale de pe latura sudică și vestică) atingeau între 6 și 7 m (vezi fig. 22, 23).

RESUMÉ

RÉSULTATS DES FOUILLES DE SACIDAVA

1974, 1976

Pour commencer, l'auteur reprend la question de la localisation de Sacidava, dans la colline de Muzait (entre les villages de Dunăreni et de Rasova) — voir les notes 3, 4, 5. Les fouilles, qui débutèrent en 1969, ont obtenu des résultats remarquables (note 1).

Ce qu'on voit actuellement des murailles et des tours de défense représente l'oeuvre du IVe siècle (époque de Dioclétien — Constantin le Grand), avec des réfections, des modifications et des ajoutages du temps d'Anastase — Justinien.

Ensuite, l'auteur présente le plan actuel de la forteresse, avec ses plus de cent mètres de murs protecteurs, les trois tours et la porte de l'est.

La tour A, avec le côté frontal mesurant 10 m. et les côtés latéraux de longueur inégale, respectivement de 5 m. et de 6 m. Au bout de toute une série de dommages subis au cours du VIe siècle, l'enceinte à laquelle cette tour A était adossée fut renforcée au moyen d'un mur de doublure, épais de 2 m. Afin de permettre la vérification chronologique de la tour A, l'auteur présente sa situation stratigraphique, à l'intérieur comme à l'extérieur.

La tour B se dresse à 19 m. distance de la précédente. C'est une tour rectangulaire, les murs épais de 2 m. Son front mesure lui aussi 10 m., alors que les côtés latéraux sont de 5 m. L'appareil de construction, de même que la technique des réfections utilisés dans le cas de cette tour sont les mêmes que pour la tour A.

La courtine entre les tours A et B a été détruite sur 2 m. 50 à un certain moment du VIe siècle et restaurée par la suite. On l'a consolidée grâce à une petite tour intérieure (2 m. 50 × 2 m.), dont les murs de pierres liées au mortier étaient épaisses de 0 m. 70.

La tour C offre un long de 8 m. 50 alors que ses autres côtés sont de 4 m. 60 (pour une épaisseur de 2 m. 20). À partir de là, le mur d'enceinte change de direction, vers le nord, en traçant une courbe ample. Ce mur a été élargi, de manière à obtenir à l'intérieur une plate-forme bastion de 8 m. 50 × 4 m. 60 (36 m²).

⁴³ *Histria*, 1, p. 84.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 92.

La porte orientale. Par sa typologie et sa structure, cette porte de l'est se révèle particulièrement intéressante. Elle se compose de deux tours carrées, extérieures à l'enceinte — tours datées du IVe siècle de n.è. Depuis l'angle extérieur de chacune de ces tours partait un mur, long de 4 m. 40 et épais de 1 m. 70, comme les bras d'une tenaille dirigés vers l'intérieur de la forteresse, de manière à délimiter un espace dit *Zwinger*.

Dallée de grandes pierres, la voie d'accès laisse voir à la hauteur des tours les seuils avec l'ornière facilitant le passage des chars. Une conduite de briques a été mise au jour sous ce pavage. L'entrée ouvre sur 2 m. 70 de large.

La stratigraphie montre nettement une première étape (IVe-Ve siècles), pendant laquelle cette porte de l'est n'était défendue que par les deux tours. Une seconde étape est illustrée par la consolidation de la porte au moyen du *Zwinger* (VIe siècle).

L'enceinte occidentale. Cette enceinte révèle dans la section III une première phase, remontant au IIe siècle de n.è., une réfection au IVe siècle et une autre au VIe siècle. Après la destruction du mur sur une certaine portion, celui-ci fut doublé d'un mur épais de 1 m. 25 ; bâti d'une manière rudimentaire, il s'adosse à l'enceinte à l'extérieur (et non à l'intérieur, comme dans le cas des tours).

APPAREILS DE CONSTRUCTION

Les courtines étaient bâties en *opus caementicium incertum*, alors que les murs des tours étaient au point de vue de leur structure intérieure en *opus caementicium* avec leur parement extérieur fait de grands blocs de pierre, liés au ciment de l'emplecton par l'appareil alterné des blocs (plan vertical, plan horizontal et plan vertical transversal — voir). En réalité, le parement offre une forme dégénérée de l'*opus quadratum* (à la mode grecque, post IVe siècle de n.è.), alors que la structure intérieure est en *opus caementicium*.

Toujours en ce qui concerne l'appareil de construction, il convient d'en souligner les détails particuliers.

Par exemple, le côté occidental de la tour A présente une partie de son parement en *opus incertum*, alors que son front est fait de grands blocs de pierre. On peut y distinguer une phase de construction initiale et deux phases de réfection. Les faces intérieures sont en *opus incertum*, mais les rangées de blocs de schiste se superposent avec une certaine régularité. Le socle intérieur descend vers le front par degrés.

Afin de combler les interstices des courtines, on utilisait souvent des briques par rangées de 5-7 morceaux. Dans le cas de la courtine B, on peut distinguer quatre zones dont trois présentant des blocs d'une régularité plus marquée. La portion orientale, voisine de la tour B, est faite d'assises de blocs réguliers (voir, une réplique en *opus quadratum*).

Le parement extérieur de l'enceinte garde à maints endroits des traces ou des surfaces entières enduites d'une couche épaisse de 2 cm. de mortier de qualité. La dernière portion de la courtine B présente un ornement disposé par registres parallèles, recouverts de spirales incisées.

En suivant le tracé du mur d'enceinte, dans la mesure où il a été dégagé, on arrive à reconstituer la topographie des fortifications de Sacidava, qui à l'époque romano-byzantine couvrait une superficie d'environ deux hectares. Autour de la forteresse il y avait une agglomération civile, trois fois plus grande que ce noyau fortifié.

L'enceinte était fortifiée de tours, espacées les unes des autres par une vingtaine de mètres. Toutes ces tours étaient de forme carrée ou rectangulaire. Les tours circulaires ou en fer à cheval n'ont été attestées ni aux angles, ni à la porte. Retenons comme un caractère général le fait que les murs d'enceinte sont doublés derrière les tours, de manière à obtenir des plates-formes solides.

Comme sur le côté sud de l'enceinte, dans l'angle sud-est et à la porte est il n'y a aucune trace d'un habitat antérieur au IVe siècle, il est à supposer que la forteresse

de haute époque romaine (IIe et IIIe siècles) était moins étendue que celle de basse-époque.

Quant à la forteresse romano-byzantine, nous avons affaire à un plan adapté aux conditions du terrain, ses murs de défense se dressant sur la crête des escarpements de la colline. Cette adaptation au terrain afin de faciliter la défense de l'endroit se laisse également saisir si l'on considère l'emplacement de la porte orientale. Cette porte est placée à un endroit accessible seulement à partir de l'angle sud-est de la forteresse, situé à une grande hauteur, au sommet d'une pente abrupte et suivant un chemin qui sur environ une centaine de mètres était flanqué sur la gauche par l'enceinte et sur la droite par un ravin profond. Par surcroît, devant la porte, l'espace est extrêmement étroit.

L'étude des forteresses romano-byzantines de la région du Bas-Danube montre qu'il s'agit de bâtiments irréguliers de forme, adaptés aux conditions du terrain (suivant, au mieux, des plans trapézoïdaux, aux côtés brisés). Il s'ensuit que tout essai de classification (note 35) est vain. À partir de la fin du IIIe siècle, l'Empire tout entier se trouve obligé d'adapter ses camps d'ancien type aux conditions nouvelles et compte tenu du terrain. Mais le seul tracé et les détails stratégiques des murs d'enceinte ne sauraient suffire (même d'après leur systématisation intérieure) à une distinction entre les forteresses militaires et les agglomérations ou les villes fortifiées.

En achevant son étude, l'auteur, partant des méthodes qui ont servi dans le cas d'autres forteresses (Histria, Drobeta, Slăveni, etc.), tente une restitution de l'enceinte orientale et de sa porte (fig. 22).

LÉGENDE DES FIGURES

- Fig. 1. Le plan général de Sacidava.
 Fig. 2. La zone de la tour A.
 Fig. 3. La stratigraphie dans l'extérieur de la tour A. 1-3) Les niveaux du VIe siècle. 4) Le niveau du Ve siècle. 5-6) Niveaux du IVe siècle.
 Fig. 4. La stratigraphie dans l'extérieur de la tour A. Les mêmes niveaux comme dans la fig. 3.
 Fig. 5. La tour intérieure no. 2.
 Fig. 6. La tour C.
 Fig. 7. La porte orientale (relèvement).
 Fig. 8. La porte orientale (plan).
 Fig. 9. La stratigraphie dans la zone de la porte orientale. 1-3) Les niveaux du VIe siècle. 4) Niveau du IVe siècle. 5) Terre stérile.
 Fig. 10. L'esquisse de la structure du parement.
 Fig. 11. La tour A (relèvement axonométrique).
 Fig. 12. La tour A, fragment du côté frontal et la courtine A₃.
 Fig. 13. La tour A. Le côté de l'ouest (extérieur).
 Fig. 14. La tour A. Le côté de l'ouest (intérieur).
 Fig. 15. La tour B. Relèvement axonométrique.
 Fig. 16. L'enceinte du sud (déroulement axonométrique).
 Fig. 17. La courtine A₂.
 Fig. 18. La courtine B.
 Fig. 19. La courtine B. L'ornement du mortier, sur la face extérieure.
 Fig. 20. L'enceinte de l'ouest, intérieur, section III.
 Fig. 21. L'enceinte de l'ouest, extérieur, section III.
 Fig. 22. La porte orientale (restitution).
 Fig. 23. L'enceinte du sud (restitution).
 Fig. 24. 1) La tour A, le côté frontal. 2) La courtine A, la face extérieure. 3) La tour C, le commencement des fouilles.
 Fig. 25. 1) La porte orientale („bras en pince“) au socle intérieur. 2) La porte orientale, fragment du canal. 3) Le pavage de la porte. 4) Bloc de pierre, à demeure pour

le battant. 5) La porte orientale, pavage, canal, le „bras en pince“ de l'est au socle intérieur.

Fig. 26. 1) L'encinte de l'ouest, la face extérieure. 2) La découverte du côté de l'ouest de la tour B. 3) Portion de la courtine B. 4) Mortier à ornement, à l'extérieur de la courtine B.

Fig. 27. 1, 2) Des réfections de la courtine B. 3) La quatrième zone de la courtine B, au parement en *opus quadratum*.

Des relevements ont été exécutés par arch. M. Arsene. Des dessins par I. Nicolae et des photos par M. Istrate.

CONTRIBUȚII LA TOPOGRAFIA TOMISULUI ÎN SEC. VI e.n.

Într-un studiu din 1974, căutam să datăm cu mai multă precizie o categorie de morminte din epoca romană târzie de la Tomis¹. Condițiile excepționale de conservare a celor două complexe funerare de pe str. Mircea cel Bătrîn, ne-au permis să datăm acest tip de mormînt în sec. VI e.n. Arătam la timpul convenit, că ne aflăm într-o zonă de necropolă de sec. VI e.n., necropolă care în lumina ultimelor cercetări din primăvara anului 1976, începe să-și contureze dimensiunile și particularitățile. De asemenea s-au putut surprinde elemente noi legate de ritul și ritualul acestor în humări în sec. VI e.n.

*

La 150 m. NE de complexele funerare de pe str. Mircea cel Bătrîn au apărut în primăvara anului 1976 un nou grup de camere funerare situate la 4,80 m. de la nivelul actual de călcare. Săpătura constructorilor a afectat o bună parte din acest complex, rămînînd intacte doar două din cele 4 camere funerare dispuse în cruce. De asemenea canalul de acces (dromosul) a fost surprins și el parțial. Dintre cele două camere, numai una cu lungimea de 2,30 m, lățimea 2,05 m, și 0,95 m înălțime (în punctul maxim al tavanului, boltit) — avea rol de *loculus*. Această încăpere conserva în condiții bune două schelete de adulți, așezate în sicrie de lemn care au putrezit datorită gradului mare de umiditate. În poziție dorsală, cele două schelete aveau mîinile aduse din coate pe piept și erau orientate EV cu capul la V. Unul din schelete, de 1,98 m. lungime, a determinat așezarea sicriului de lemn puțin oblic pentru a încăpea lungimea de 2,25 m a sicriului în cei 2,05 m cît avea lățimea camerei funerare. În humerusul brațului stîng al acestui schelet s-a găsit un vîrf de fier, care a străpuns osul dintr-o parte în cealaltă. Lingă capul femural drept s-a găsit o cata-

¹ N. Cheluță Georgescu, *Complexele funerare din sec. VI e.n. la Tomis*, în *Pontica*, 7, 1974.

ramă de bronz aurit cu inelul de prindere din argint. Catarama în formă de elipsă mult alungită, este decorată cu un chenar de puncte incizate, în centru o „*crux latina*” adânc săpată și înscrisă într-un cerc, iar de o parte și de alta câte un porumbel. S-au mai găsit în același context de deplasare al obiectelor de la locul inițial, doi lei din argint, frumos stilizați și mai multe nituri din același metal reprezentând flori cu 3 petale, toate elemente de ornament ale centurii din piele, care a putrezit². (Pl. I, fig. 1, 1a).

Scheletul din sicriul alăturat – 1,78 m. lungime – nu avea nici un obiect de inventar funerar.

Stratigrafia locului ne îndeamnă să credem că și acest complex face parte din ramificația subterană cu caracter funerar surprinsă pe str. Mircea cel Bătrîn³, diferența de nivel la care sînt situate cele două camere descrise mai sus, față de complexele A și B descoperite în 1973, fiind datorată terenului denivelat, ușor de surprins și în orientarea stratului gros de argilă. Din canalul de acces al acestui complex, care îl notăm cu C (pentru a ușura discuția din finalul acestui studiu) s-a putut recupera un vas ceramic, caracteristic sec. VI e.n.⁴. (Pl. I, fig. 2).

Modernizarea „Pieții Grivița” din Constanța a afectat o suprafață de formă dreptunghiulară (100 × 140 m) mărginită de străzile: M. Dumitru la N, General Cernat la E, N. Grigorescu la V și Ștefan cel Mare la S. Această zonă este o veche necropolă a Tomisului, edificator în acest sens fiind lipsa unor edificii antice care ar fi putut să apară ținînd seama că locul nu a fost afectat de clădiri moderne cu zidărie de fundație adîncă.

Profunzimea săpăturii – în unele locuri sondajele s-au făcut pînă la – 10 m. de la nivelul actual de călcare – a permis studierea a trei complexe funerare de același tip cu cele descoperite pe str. Mircea cel Bătrîn. O împrejurare fericită ne-a adus în fața unei descoperite întinse și adînci, cu o situație topo-stratigrafică edificatoare pentru o necropolă de sec. VI e.n., formată din mai multe complexe, a căror camere funerare sînt legate printr-un canal de acces cu nivelul de călcare antic. (Pl. III). În această zonă, gura canalului de acces era situată la – 0,85 m. față de nivelul actual de călcare.

S-au putut cerceta trei complexe funerare dispuse la adîncimi diferite dar legate între ele cu canale de acces săpate în terenul argilos. Din motivele amintite mai sus, vom nota cele trei complexe funerare cu D, F, G.

² D. II. Dimitrov, *Rannohristionka grobnitza* ot Reka Devnia în Bulletin de la société archéologique, Varna, tom. XI, 1960, p. 97. K. Sági, *Das Longobardische gräberfeld von Vörs*, în Acta Archeologica, Tom. XVI, fasc. 3–4, 1964, p. 370, pl. XXVIII, 5 pentru M 14 și XXVIII, 6, pentru M 15, catarama asemănătoare datate în sec. VI e.n.

³ N. Cheluță-Georgescu, *op. cit.*, p. 368.

⁴ C. Scorpan, *Ceramica romano-bizantină de la Sacidava*, în Pontica, 8, p. 288, 10, 76, tip C, fig. VIII, 4, XII, 9, cu analogiile de sec. VI e.n.

La - 0,85 m de nivelul actual de călcare s-a găsit intrarea în canalul de acces al complexului funerar D. Canalul de acces era lung de 3,80 m. cu o pantă de coborîre de aproximativ 40°. Canalul de acces, avea o înălțime de 0,85 m și o lățime de 0,75 m, dimensiuni care coroborate cu înclinația pantei de acces explică funcționalitatea acestuia. Intrarea în prima cameră funerară, era închisă cu un bloc neregulat de calcar cu dimensiunile aproximative 0,62 m \times 0,50 m⁵. Din cele patru camere boltite cu dimensiunile de 2,35 m \times 2,15 m \times 0,95 m., înălțimea maximă în vârful tavanului boltit, numai una, cea din extremitatea de V a construcției subterane avea rol de *loculus*. În ea s-au surprins două schelete așezate în poziție dorsală, în sicrie de lemn, lungi de 1,80 m.. Lemnul sicrielor se prezenta în momentul descoperirii într-o situație precară, datorată gradului de umiditate deosebit de mare.

Pe peretele de S al camerei funerare 2, din complexul D, s-a găsit o intrare, care corespundea, ca dimensiuni (lățime și înălțime) cu canalul de acces, intrare continuată cu un canal lung de 5 m cu unghiul de coborîre de 20°. Acest canal cu pantă lină de coborîre, corespundea cu alt complex funerar (F), format din 4 camere dispuse în cruce. Cu excepția camerei centrale notată de noi cu 2, celelalte trei, aveau rol de *loculus*. Toate camerele aveau dimensiunea de 2,35 m \times 2,15 m \times 0,95 m (înălțimea maximă în centrul tavanului boltit). În fiecare din aceste camere, erau așezate câte 4 sicrie de lemn, care păstrau tot atâtea schelete de adulți, așezați în poziție dorsală, cu mâinile aduse din cot pe piept. Umiditatea și pământul prăbușit din tavanul camerelor boltite, au contribuit din plin la distrugerea lemnului de la sicrie. Singurele obiecte de inventar care au fost recuperate din complexul funerar F, sînt două tălpi din piele, fragmentare, de la încălțămîntea descoperită la unul din înhumații camerei 3. (Pl. I, fig. 3).

Camera funerară 2, din complexul F prezintă pe peretele de E, o intrare identică cu cele ale complexelor D și F, pe care se pătrundea în alt canal de acces, lung de 6,50 m, care făcea legătura cu cel de-al treilea complex funerar, notat G. Acesta, era compus din 4 camere funerare, toate cu rol de *loculus*, amplasarea întregului complex fiind pe același nivel cu complexul F, la - 7,05 m. Dimensiunile camerelor, maniera de săpare subterană a acestora, amplasarea intrărilor care făceau legătura dintre camere, precum și detaliul de ritual al așezării sicrielor de lemn, sînt identice cu cele surprinse în complexele D și F. Și în aceste camere funerare ale complexului G, erau înhumați în sicrie de lemn, câte patru schelete în fiecare cameră. Camera 4 din acest complex prezenta o situație inedită. Pe peretele de vest, la 60 cm de la podina camerei, era săpată o nișă, loc pentru un opaiț care a ars înroșind argila din micul tavan al nișei semi-sferice. De la unul din scheletele înhumați s-au recuperat două cataramă

⁵ Informațiile M. Irimia, care a cercetat complexul funerar D, imediat în ziua descoperirii.

mici de bronz și un engolpion mic de argint foarte corodat⁶. (fig. 1). Și din acest complex se trecea în altul printr-un canal de acces a cărui intrare (prăbușită în momentul descoperirii) se afla pe peretele de S. al camerei 4. Din nefericire situația acestui dromos care urca în pantă destul de lină, era atât de precară, încît o cercetare a fost exclusă din capul locului.

Arătam mai sus, că săpătura din Piața Griviței ne-a permis să surprindem trei complexe funerare, a căror manieră de realizare este foarte asemănătoare cu cea a complexelor funerare de pe str. Mircea cel Bătrîn. Și materialul arheologic descoperit în camerele funerare ale complexelor D, F, G se datează în sec. VI e.n. De asemenea, ultimul canal de acces menționat, cel din complexul G, care nu a putut fi cercetat, arată că ramificația acestor complexe funerare continua spre S, deci, spre str. Cuza Vodă, la a cărui extremitate de E, în vecinătatea complexelor de pe str. Mircea cel Bătrîn au apărut alte morminte cu dromos. (fig. 2).

Pentru a întregi imaginea ariei extramurane unde s-au descoperit astfel de complexe funerare de sec. VI e.n., amintim descoperirea din 1962, făcută în apropierea Gării Constanța⁷. Este vorba de una din camerele funerare ale unui complex situat la - 7,00 m., care avea 7 schelete înhumate în sicrie de lemn. Orientarea acestora E-V cu capul la V. Stratul de umplură în această zonă, era de 2 m, iar dimensiunile camerei funerare erau 6,60 m × 2,15 m × 0,90 m (înălțime maximă a tavanului boltit). Și la această cameră funerară, maniera de săpare subterană, este asemănătoare cu maniera de realizare a complexelor descrise pînă acum, ceea ce ne determină să apreciem că această cameră funerară aparținea unui complex de sec. VI e.n.

Descoperirile mai vechi⁸ și mai recente⁹ a unor complexe funerare de acest tip la Tomis, precum și ultimele apariții din anii 1973-1976 vin să întregescă cunoașterea ariei de desfășurare a necropolei tomitane din sec. VI e.n., ridicînd următoarele probleme :

- 1 - tipul de mormînt și ritualul înmormîntării ;
- 2 - grupul etnic cărui aparține acest mod de înmormîntare ;
- 3 - o problemă de urbanistică a orașului în raport cu aria necropolei de sec. VI e.n..

⁶ Engolpionul cilindric de argint de la Tomis, are analogii cu engolpioanele de aur descoperite în bazinul mediteranean și pontic. Un tip asemănător cu al nostru descoperit la Pirjoaia, cf. V. Culică, *Pontica*, 2, 1969, pp. 359-360, datat în sec. VII e.n. Pentru întregirea bibliografiei, vezi : Marvin C. Ross, *Catalogue of the Byzantine and Early Medieval antiquities in the Dumbarton Oaks Collection* ; F. R. Marshall, *Catalog of the Jewellery Greek, Etruscan and Roman*, with the departments of antiquities, British Museum, London, 1911 ; Joseph Hampel, *Alterthümer Frühen Mittelalters in Ungarn*, I, Braunschweig, 1905.

⁷ Este vorba de actuala gară C.F.R. din Constanța. Informația primită de la M. Irimia.

⁸ Gr. Tocilescu, *Săpături arheologice în Dobrogea*, I-II, ms. rom. 5131, 5132 ; P. Polonic, *Manuscise*, Arhiva personală, I, ambele materiale la Biblioteca Academiei R.S.R.

⁹ V. Barbu, *Din necropolele Tomisului*, în SCIV, 1, t. 22, 1971, p. 53, tipul VIII-4.

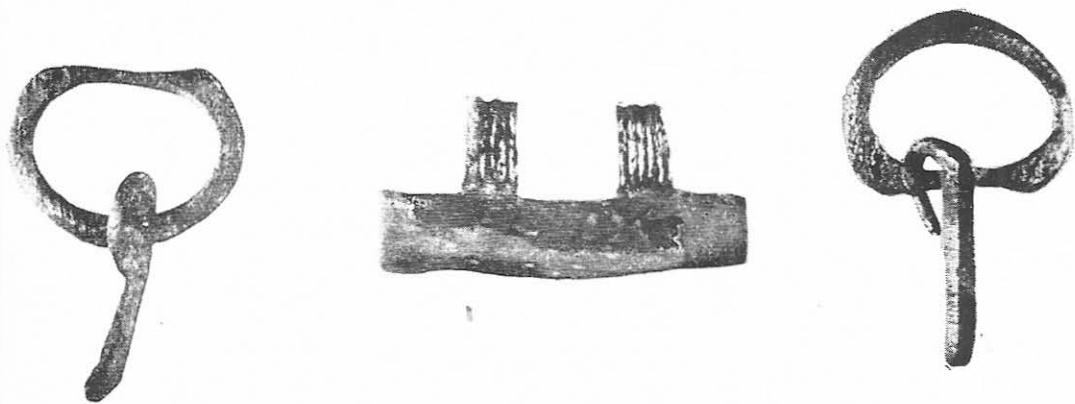
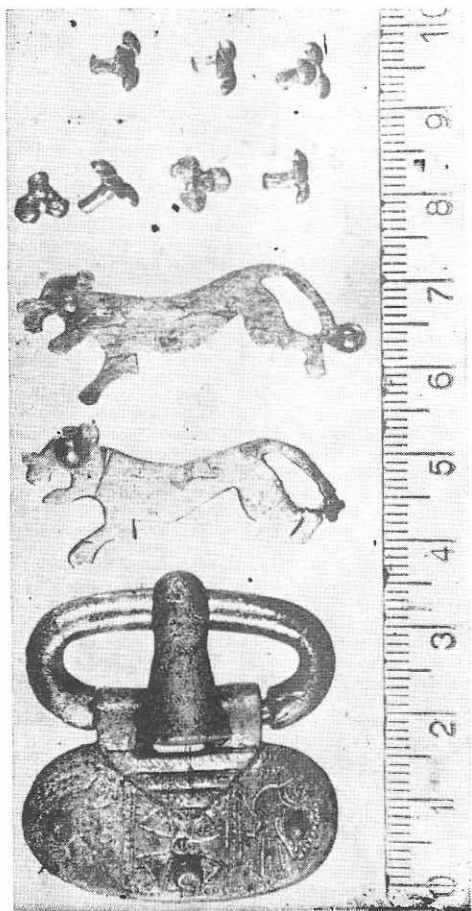

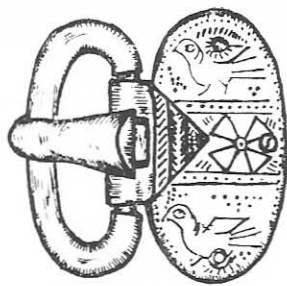
Fig. 1. Obiecte de inventar, din complexul funerar G.

Fig. 2. Profilul unui complex funerar de sec. VI e.n., str. Cuza Vodă.

1.

1 a.

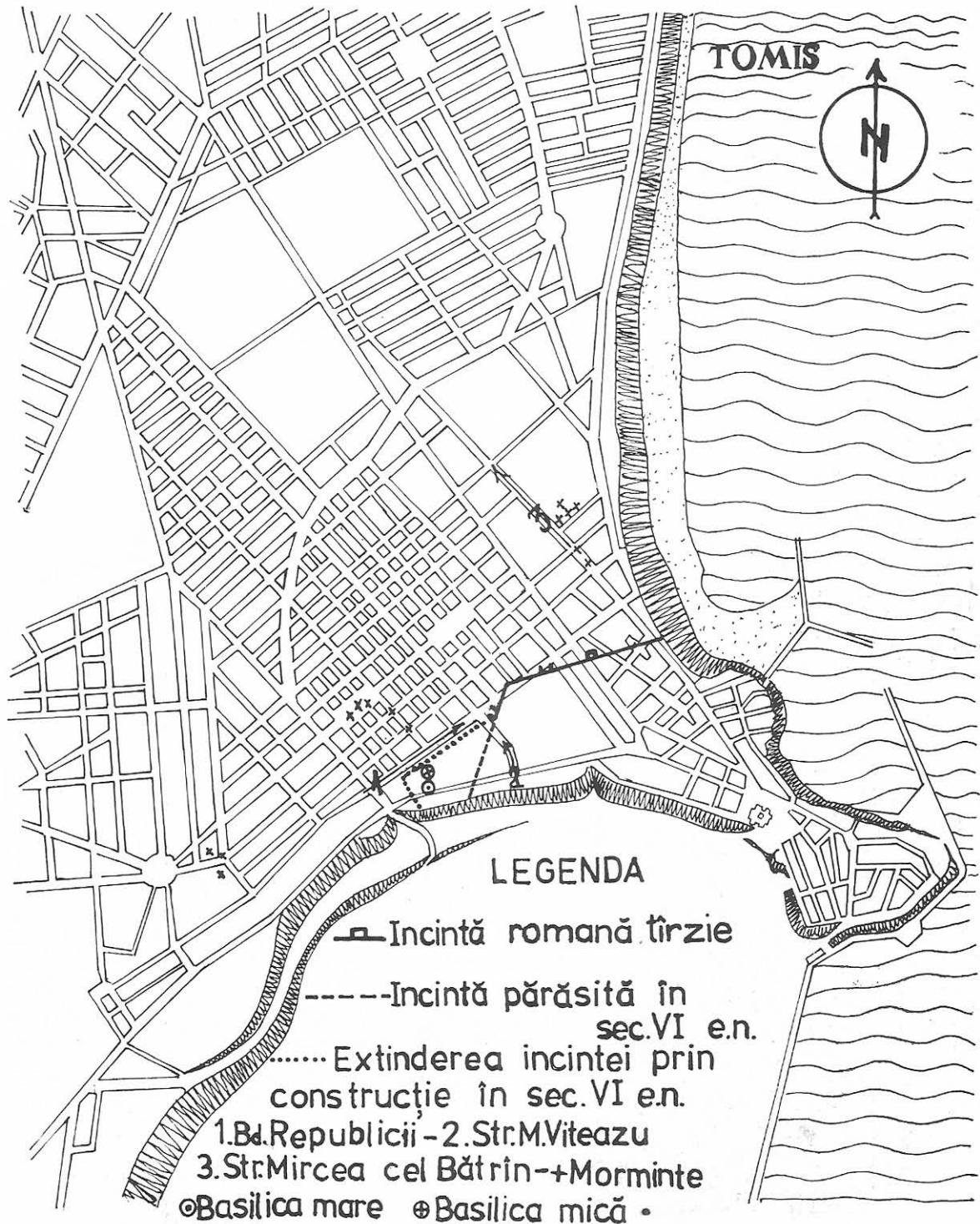

2.

3.

Plansa I. Obiecte de inventar funerar, descoperite în mormintele cu dromos.

TOMIS

LEGENDA

— Incintă romană târzie

----- Incintă părăsită în
sec.VI e.n.

..... Extinderea incintei prin
construcție în sec.VI e.n.

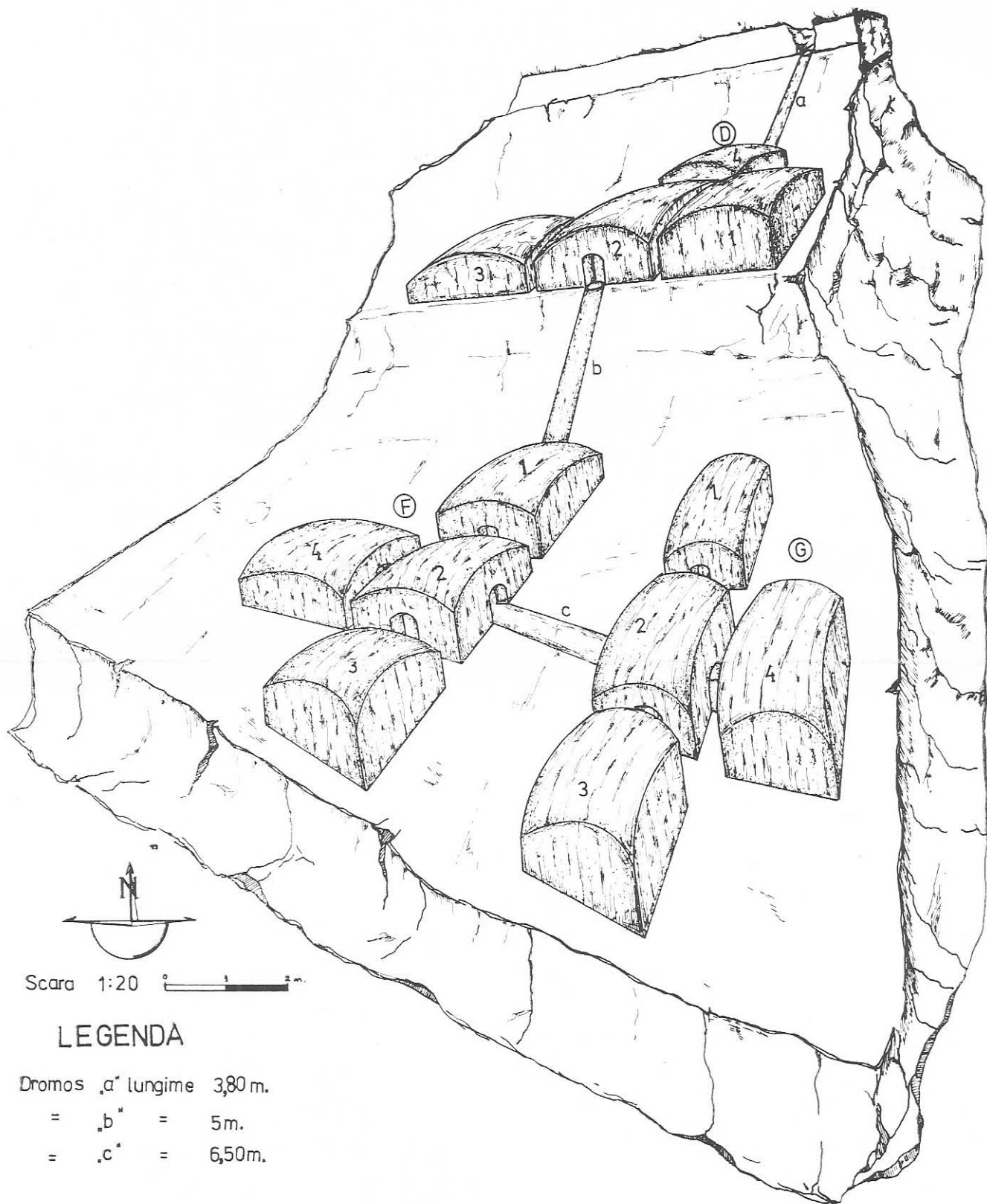
1. Bd. Republicii - 2. Str. M. Viteazu

3. Str. Mircea cel Bătrîn - + Morminte

⊙ Basilica mare ⊙ Basilica mică •

Planșa II. Cele două faze ale zidului de incintă în epoca romano-bizantină la Tomis.

PERSPECTIVĂ AXONOMETRICĂ-ZONA PIAȚA GRIVIȚEI

Scara 1:20

LEGENDA

Dromos „a” lungime 3,80 m.

= „b” = 5 m.

= „c” = 6,50 m.

1. Tipul de mormînt cu *dromos* descoperit în necropola tomitană, reprezintă ansambluri funerare compuse din mai multe camere cu rol de *loculus*. Elemente de detaliu surprinse în timpul cercetării acestora, cum ar fi îndelungata lor funcționare¹⁰, faptul că mai multe camere funerare din complexele A și D sînt goale fără nici o urmă de înmormîntare, precum și acoperirea provizorie a canalului de acces la unele din complexe, dovedesc că acestea erau morminte familiale. Realizarea camerelor funerare sub formă de cavou cu funcționalitate îndelungată vine în sprijinul acestei afirmații. Mai semnalăm un detaliu demn de amintit, acela al ansamblelor funerare închise definitiv, cînd canalul de acces era umplut nu numai cu pămînt dar și cu fragmente ceramice, cum se prezenta complexul funerar B de pe str. Mircea cel Bătrîn¹¹.

Înhumările se făceau în sicrie de lemn, de formă trapezoidală. Întotdeauna, sicriile sînt așezate în așa fel încît înhumatul să aibă capul la V. Atunci cînd sicriul este mai lung decît camera funerară, este așezat oblic chiar dacă suprapune alt sicriu, respectîndu-se în primul rînd orientarea înhumatului.

Adîncimea la care erau săpate aceste complexe funerare, se explică în primul rînd, prin apropierea cîmpului necropolar de incinta orașului antic, pe plan secundar, această adîncime fiind reclamată de stratul gros de argilă care asigura securitate în timpul săpării, excluzînd totodată pericolul prăbușirii în timpul înmormîntărilor.

2. Ritul de înmormîntare cu detaliile sale de ritual, dezvăluie o populație puternic creștinată în sec. VI e.n., în metropola Pontului Sîng.

Creștinarea populației băștinașe dintre Dunăre și Mare se făcuse cu mult înaintea sec. VI e.n.¹², ba mai mult, în perioada istorică în care se datează această necropolă, Tomisul constituie centrul bisericii creștine din Scythia Minor¹³.

Înmormîntarea în cavouri familiale cu funcționalitate îndelungată, nu putea să aparțină decît unei populații băștinașe de sine stătătoare. Revinînd la situația surprinsă la unul din cele două schelete din complexul funerar C, putem presupune că vîrfurile de fier din humerusul brațului stîng a provocat moartea violentă a celui înhumat¹⁴. Tot la acest schelet se remarcă catarama de bronz aurit, cu mai multe ornamente de argint ale centurii propriu-zise, element care singularizează acest înhumat de celelalte, descoperite în complexele A, D, F, G și la care nu s-au găsit elemente de inventar funerar.

În stadiul actual al cercetărilor, precum și numărul relativ mic al complexelor funerare de acest tip, care au fost studiate, nu încurajează o

¹⁰ N. Cheluță-Georgescu, *op. cit.*, p. 374.

¹¹ *Idem*, p. 371.

¹² V. Pârvan, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, 1911; D. M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*, Buc. 1958, pp. 481-496 și 491-517; D. M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice*, Buc. 1969, p. 295-296.

¹³ V. Pârvan, *Nouve considerazione sul vescavato della Scizia Minore in Rendiconti della Pontifica Accademia Romana di Archeologia*, II, 1924, p. 117, 122 și 132-135.

¹⁴ Fragmentul de humerus cu vîrfurile de fier, precum și alte fragmente din schelet, necesare unui studiu antropologic au fost date pentru expertiză prof. Aschenti de la „Consiglio Nazionale della Ricerche Servizio Scienze Sussidiarie dell'archeologia, Roma.

eventuală discuție din care s-ar desprinde concluzii referitoare la stratificarea socială a celor înmormîntați în aceste cavouri familiale.

3. Cercetarea celor șase complexe funerare familiale, la care se adaugă descoperirile mai vechi¹⁵, ne-a format o imagine destul de clară a întinderii necropolei de sec. VI e.n. la Tomis. De la est la vest, limitele ei se încadrează între faleza plăjii „Muncitorul” și actuala gară C.F.R. din Constanța. Dacă pentru latura de nord nu avem nici un indiciu pentru stabilirea unei limite, la sud situația pare mult mai clară. Mormintele cu dromos de pe str. Cuza Vodă, situate la 70 de metri de zidul de incintă romano-bizantin¹⁶, par să constituie limita sudică a necropolei.

O problemă deosebit de importantă o ridică amplasarea a unul sau mai multe complexe funerare în zona „Piața Griviței” — str. Ștefan cel Mare, situație rămasă incertă, dat fiind imposibilitatea cercetării canalului de acces care pornea din complexul funerar G, orientîndu-se spre sud, deci spre zidul de incintă.

Din punct de vedere topografic, această zonă necropolară este amplasată la nord de sectorul de vest al cetății tomitane, atît de bogat în monumente contemporane cu necropola de sec. VI e.n. Cît de apropiată de acest sector, în care s-au descoperit și cercetat două bazilici de epocă romano-bizantină¹⁷, era necropola orașului, este greu de precizat. Clădirile moderne, cu fundații adînci, din spațiul cuprins între strada „Ștefan cel Mare” și bulevardul Republicii au răvășit straturile antice așa că limita sudică a necropolei este greu de stabilit, dacă nu imposibil. Cum este firesc, o mai bună delimitare a necropolei în partea sudică, o putem căpăta cunoscînd traseul zidului de incintă din sec. VI e.n.

La Tomis, traseul zidului de incintă de epocă romano-bizantină este cunoscut încă din 1915, cînd Vasile Pârvan cercetează cea mai mare parte din el, datînd construcția sau refacerea incintei mai vechi pe baza inscripțiilor din vremea lui Iustinian sau a urmașilor săi imediați¹⁸. (Pl. II). Această incintă se păstrează pînă în apropierea Teatrului Fantasio, orientarea zidului din acest punct nemaifiînd paralelă cu bulevardul Republicii, ci dimpotrivă se schimbă spre SV, mai precis prin spatele edificiului modern amintit. O săpătură de canalizare efectuată în 1976 pe str. Mihai Vi-teazu care traversa și bulevardul Republicii, a atins adîncimea de 6,50 m. La intersecția străzilor amintite nu a apărut nici o urmă care ar fi indicat continuarea zidului, paralel cu bulevardul. În schimb la 35 m, sud de această intersecție a apărut (la -4,50 m) o îngrămădire masivă de blocuri și pietre prăbușite, care făceau parte dintr-un zid masiv, orientat S.V., spre actualul Muzeu al Marinei din Constanța. Din nefericire traseul nu mai poate fi urmărit, din cauza construcțiilor moderne, iar din ridicări topo și fotografii mai vechi nu se pot trage concluzii certe¹⁹. Acest traseu pare

¹⁵ Mormintele din capătul de E al str. Cuza Vodă, nu au putut fi cercetate din cauza instabilității straturilor în care erau săpate încăperile funerare.

¹⁶ V. Pârvan, *Zidul cetății Tomis*, în ARMSI, XXXVII, pp. 415 și urm.

¹⁷ A. Rădulescu, *Monumente romano-bizantine din sectorul de vest al cetății Tomis*.

¹⁸ V. Pârvan, *op. cit.*, *Zidul.....*, p. 439.

¹⁹ O. Tafrafi, *Ruinele unei clădiri din epoca imperială romană la Constanța, astăzi dispărute*, în *Arta și Archeologia*, III, 4, 1930, pp. 52 și urm.

a lămuri și orientarea incintei deja cunoscute, explicînd totodată și orientarea spre SV a acesteia în punctul de lîngă Teatrul Fantasio.

Toate acestea ar părea firești, dacă cercetarea zonei de vest a orașului nu ar fi scos la iveală pe lîngă cele două bazine și un fragment din incinta tomitană de nord, incintă care merge de această dată paralel cu bulevardul Republicii²⁰. Această porțiune a zidului urmînd să se racordeze cu zidul de incintă de sub blocul C₁, închizînd peninsula tomitană la vest după traversarea str. I. L. Caragiale. (Pl. II). În cazul acesta avem două trasee ale zidului de incintă, care nu pot fi decît două faze distincte :

– O fază mai veche a incintei, pe care se poate vedea refacerea din vremea lui Iustinian, pînă la punctul de lîngă Teatrul Fantasio.

– O fază de construcție din temelii pentru mărirea incintei și care corespunde zidului de lîngă bazilica mică, care merge paralel cu bulevardul Republicii.

Activitatea de reconstrucție și construcție în Scythia Minor în vremea împăraților Anastasius și Iustinian este bine cunoscută atît din izvoare cît și din descoperiri arheologice. Izvoarele scrise darnice cu activitatea constructivă a lui Iustinian în Scythia Minor²¹ au determinat ca mulți istoriografi să atribuie epocii lui Iustinian ceea ce se construise în vremea lui Anastasius, activități cunoscute mai ales datorită descoperirilor arheologice²².

Considerăm că faza a II-a a incintei tomitane tîrzii a fost construită din temelii, tocmai pentru a include orașului întregul complex bazilical din sectorul de vest²³. O astfel de activitate constructivă explică și descoperirea cuptoarelor de cărămizi, atît de apropiată de cele două bazine, încît pare cu totul neverosimilă funcționarea lor și după încheierea lucrărilor de construcție la cele două bazine, precum și a zidului de incintă.

Existența unui episcopium la Tomis în sec. VI e.n. nu este de natură să surprindă. Lista episcopilor de Tomis, capitala provinciei, este cunoscută în intervalul 368–369²⁴ și 550–553, ani cînd este cunoscut episcopul Valentinian, cel care întreținea corespondența în limba latină cu papa Vigilius al Romei²⁵.

Apropierea limitei de sud, a necropolei de sec. VI e.n., de zidul de incintă romano-bizantin care înconjură episcopiumul, din zona de vest a cetății, ne îndeamnă să atribuim unuia din bazinele acestui complex funcția de bazilică cimiterială. Bazilica mică, situată foarte aproape de zidul de incintă²⁶, pare să fi avut aceste atribuții în cadrul episcopiumului tomitan.

²⁰ A. Rădulescu, *op. cit.*, p. 23, fig. 1.

²¹ Procopius, *Despre zidiri*, pp. 471–475, în *Izvoarele României*, II, Buc., 1970.

²² R. Vulpe, I. Barnea, *DID*, II, Buc., 1968, pp. 410–411.

²³ A. Rădulescu, *op. cit.*, p. 77, unde se propune existența a mai multor bazine în această zonă, ceea ce ar alcătui un episcopium la Tomis.

²⁴ Dată cînd este exilat episcopul ortodox al Tomisului Betranion de către împăratul Valens, cf. I. Barnea, *DID*, II, p. 397.

²⁵ R. Netzhammer, *Epietet und Astin, Diokletianische Märtyrer am Donaudelta*, Zug, 1936, p. 61–68.

²⁶ A. Rădulescu, *op. cit.*, p. 23.

RÉSUMÉ

CONTRIBUTIONS À LA TOPOGRAPHIE DE TOMIS
AU VIe SIÈCLE DE N.È.

Dans un étude publié en 1974, nous tâchions de dater avec plus de précision les tombes à *dromos* de Tomis, mises au jour dans la rue Mircea cel Bătrîn de Constanța. Le mobilier funéraire trouvé dans les deux ensembles archéologiques fermés les a faits dater à l'époque du VIe siècle de n.è.

Nous avons reçu la confirmation catégorique de cette datation pour les tombes de cette catégorie de l'époque romano-byzantine, grâce à l'étude des ensembles funéraires trouvés place „de Grivița" — toujours à Constanța. Parmi les pièces les plus éloquentes du mobilier contenu par les trois ensembles disposés par étages jusqu'à une profondeur de 7 m. 05 il convient de mentionner une boucle de bronze doré. La boucle s'ornait entre autres de deux colombes flanquant une *crux latina*. À cette pièce, s'ajoutent plusieurs appliques d'argent qui décoraient la ceinture proprement dite.

Ces toutes dernières recherches de la nécropole tomitaine du VIe siècle de n.è. ont abouti à des remarques concernant :

- le type de la tombe respective et son rituel funéraire ;
- le groupe ethnique usant de ce mode d'enterrement ;
- l'urbanisme de la ville par rapport à l'aire de la nécropole du VIe siècle de n.è.

La superficie de la nécropole de VIe siècle de n.è. considérée en fonction du tracé de l'enceinte tomitaine à l'époque romano-byzantine porte à conclure que la restauration et la construction de l'enceinte sous Justinien a dû passer par deux phases.

Compte tenu de la ramification souterraine des tombes à *dromos* dans le voisinage de l'enceinte dans la zone occidentale de la ville de Tomis, nous sommes enclinés de penser que le tronçon de mur qui ferme la zone respective suivant un tracé parallèle à l'actuel boulevard de la République de Constanța a dû être bâti au VIe siècle de n.è. Il devait délimiter le quartier occidental où les fouilles ont exploré les deux basiliques d'époque romano-byzantine. La petite basilique, celle située dans le voisinage immédiat de l'enceinte tomitaine (édifiée à l'époque de la construction des basiliques ou à une période fort proche de celle-ci), semble avoir rempli la fonction de basilique affectée à un cimetière, dans le cadre de l'*episcopium* de Tomis.

CETATEA TROPAEUM TRAIANI ÎN LUMINA ULTIMELOR SĂPĂTURI ARHEOLOGICE

Tropaeum Traiani, unul din marile orașe romane de pe teritoriul dintre Dunăre și Marea Neagră, identificat și făcut cunoscut de Grigore Tocilescu, în urma săpăturilor de mare amploare desfășurate pe platoul din valea Urluii, la vest de satul Adamclisi, jud. Constanța, între anii 1891–1909, și după aceea de săpăturile și studiile lui G. Murnu, V. Pârvan și Paul Nicorescu, fusese lăsat în părăsire pînă în ultimul timp. Începînd din 1968, Institutul de Arheologie, în colaborare cu fosta Direcție a Monumentelor Istorice, azi Direcția Patrimoniului Cultural Național (DPCN), a reluat săpăturile arheologice, însoțite pentru prima oară de lucrările necesare de protecție și restaurare ale ruinelor dezvelite. Pentru săpăturile arheologice a fost alcătuit un colectiv de cercetători de la Institutul de Arheologie din București¹, la care s-au alăturat, începînd din 1969, muzeografi de la Muzeul de Arheologie din Constanța². La campaniile din 1970 și 1971 au participat și arheologi de la Iași³.

Lucrîndu-se în diferite sectoare de teren, s-a urmărit obținerea de noi date, pe baza cărora să se poată reconstitui cît mai exact istoria orașului Tropaeum. În acest scop, s-a început săparea sistematică, pe niveluri de locuire, a suprafeței întregii cetăți. În același timp au fost reluate săpăturile la unele monumente dezvelite în întregime sau în cea mai mare parte, în scopul verificării datelor și concluziilor mai vechi, înainte de a se trece la lucrările de restaurare și protecție a acestora. Se are în vedere în primul rînd dezvelirea ruinelor orașului romano-bizantin (sec. IV–VI), înălțat peste dărîmăturile edificiilor din secolele II–III, cu materiale de construcție în mare parte refolosite de la acestea din urmă. Se efectuează

¹ I. Barnea, responsabil, Mihai Sămpetru, Al.-S. Ștefan, Ioana Bogdan-Cătănicu, Al. Barnea, Catrinel Domăneanțu (1970–1971), membri, și P. Diaconu, responsabil adjunct în 1971, adăugîndu-se cu începere din 1974, arhitecta Monica Mărgineanu-Cîrstoiu, care din 1976 activează pe același șantier ca delegată a DPCN, unde a fost transferată.

² Radu Ocheșeanu, Maria Munteanu, Mihai Irimia (1969), Gh. Papuc și C. Scorpan.

³ N. Gostar (1970–71) și C. Iconomu (1971).

după aceea unele sondaje în straturile mai vechi, pentru culegerea de noi date privind municipiul din secolele II-III și urmele de locuire anterioare acestuia. Se are continuu în vedere coordonarea activității de dezvelire prin săpături arheologice, condusă și controlată de Institutul de Arheologie, cu cea de protecție și restaurare, efectuată de DPCN. Se poate spune chiar că în mare măsură activitatea de cercetare arheologică este condiționată de posibilitățile de protecție și restaurare ale DPCN, care are în sarcina sa și problema organizării întregului șantier.

Până în prezent au fost degajate în întregime porțile mari (de E și V) ale cetății romano-bizantine, împreună cu turnurile care le flanchează (nr. 22-1 și 14-15) și zonele de locuire învecinate, toată strada principală (*via principalis* sau *decumanus*), cu porțiuni din clădirile situate de o parte și de alta, latura de sud, în exterior, între poarta mică de sud și poarta mare de vest a cetății. S-au efectuat săpături de control la bazilica „simplă” și la „bazilica-cisternă”. Rezultatele primelor opt campanii de săpături (1968-1975) au fost sintetizate într-un volum monografic, primul de acest fel despre cetatea *Tropaeum*⁴, din care împrumutăm cea mai mare parte din datele aici prezentate.

Ultimele săpături arheologice au stabilit că viața omenească pe platoul pe care se înalță cetatea *Tropaeum* începe în epoca neolitică și continuă pînă în prima jumătate a secolului al VII-lea e.n. În sondajele efectuate în stratul masiv de loess galben-deschis de la baza depunerilor arheologice, la peste patru metri adîncime față de nivelul solului actual, au apărut fragmente ceramice aparținînd culturii Hamangia, iar în diferite puncte ale cetății s-au găsit izolate fragmente de silex. S-au descoperit de asemenea fragmente ceramice din epoca bronzului și din prima epocă a fierului.

Deasupra stratului de pămînt galben compact și uniform, la circa patru metri adîncime, într-un strat gros de aproximativ 0,50 m de pămînt brun închis, din cauza mării cantități de cenușe și cărbune pe care o conține, au apărut numeroase fragmente geto-dacice și romane, pe alocuri și zgură de fier, arătînd existența unei așezări geto-dacice, pe al cărei nume nu-l cunoaștem, dar care în secolul II î.e.n., întreținea legături cu lumea grecească de pe litoral și din sud, iar în secolele I î.e.n. - I e.n., se afla în plină dezvoltare economică și culturală, fiind tot mai mult influențată de civilizația romană în continuă expansiune. La începutul secolului al II-lea, cu prilejul războaielor dintre daci și aliații lor de o parte și romani de cealaltă parte, așezarea geto-dacică a fost distrusă prin foc.

Pe locul fostei așezări geto-dacice, împăratul Traian, în politica sa ofensivă împotriva dacilor și a celorlalte populații din stînga Dunării de Jos, ar fi înființat o stațiune militară cu un castru de pază al drumului spre nord, lîngă care a luat naștere o așezare rurală (*vicus*) cu caracter civil, alcătuită din populația locală mai veche și din noii coloniști, în cea mai mare parte veterani din diferite părți ale Imperiului, așezați și impropri-

⁴ I. Barnea, Al. Barnea, Ioana Bogdan-Cătăniciu, Monița Mărgineanu-Cîrstoiu, și Gh. Papuc, *Tropaeum Traiani, vol. I: Cetatea. Monografie arheologică* (sub tipar).

tăriți aici, în preajma monumentului triumfal al lui Traian⁵. Un nivel identificat în sectorul porții de est, la adâncimea de 3,50–3,80 m față de solul actual, marcat de un strat de mortar și sfărâmături de piatră, gros de 10–15 cm și pus în legătură cu un șanț (*fossa*) adinc de 1,60 m și larg de 6,50 m și o berma lată de 2 m, ambele descoperite în afara incintei din secolul IV, este considerat ca reprezentând nivelul la care s-a construit prima incintă de la *Tropaeum Traiani*⁶.

Datorită situației la o importantă răscruce de drumuri militare și comerciale, așezarea întemeiată de Traian s-a dezvoltat foarte repede, atin-gînd către mijlocul și în primele decenii ale celei de a doua jumătăți a secolului al II-lea o deosebită înflorire economică și culturală, devenind un important centru urban, care în timpul împăratului Marcus Aureliu, înainte de anul 170, a fost înălțat la rangul de *municipium*⁷. Această situație de prosperitate economică rezultă în primul rînd din intensitatea circulației monetare, îndeosebi sub liniștita și îndelungata domnie a lui Antoninus Pius (139–161), cînd este documentată de numeroase descoperiri de monede, în frunte cu un mare tezaur de 1584 denari imperiali romani, găsit în 1969 în cetate, la mică distanță de poarta de est și de *via principalis*. La acestea se adaugă fragmentele de sculpturi arhitectonice din marmură, executate într-o tehnică aleasă, refolosite ca material de construcție în zidul de incintă și în diferite edificii romano-bizantine, și bogatele vestigii mărunte de cultură materială de tot felul, în frunte cu ceramica de diferite tipuri, printre care unele din provinciile occidentale ale Imperiului, descoperite în nivelul de locuire din perioada de timp amintită. Demn de menționat că majoritatea vestigiilor mărunte din secolele II-III se găsesc în partea de nord-est a incintei romano-bizantine, indicînd oarecum zona în care se afla orașul în perioada respectivă de timp. Această constatare, coroborată cu aceea că traseul primei incinte coincidea în sectorul porții de est cu cel al cetății romano-bizantine, la care se adaugă observația că pe unele fotografii aeriene, în partea centrală a orașului din secolele IV-VI se distinge o suprafață dreptunghiulară mai înaltă, de circa 250 × 100 m, au dus la concluzia că orașul din secolele II-III se întindea aproximativ în această parte a platoului.

Perioadei de mare înflorire din secolul al II-lea i-a pus capăt cumplita invazie a costobocilor din jurul anului 170, cînd întregul *municipium* a fost distrus de un puternic incendiu, ale cărui urme au fost întilnite în toate sondajele din jumătatea de est a cetății romano-bizantine. Numărul mare de fragmente ceramice geto-dacice aflate la un loc cu ceramică de factură superioară și alte obiecte romane în stratul de incendiu costoboc, confirmă și completează informațiile unor inscripții din aceeași perioadă

⁵ V. Pârvan, *Cetatea Tropaeum*, în *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, IV, 1911, p. 2–3.

⁶ Ioana Bogdan-Cătănicu, care a identificat acest nivel, revine la părerea mai veche a lui Gr. Tocilescu, neexcludînd posibilitatea ca statutul de *municipium* să fi fost acordat Tropeenilor poate chiar de către Traian.

⁷ Em. Popescu, *Epigraphische Beiträge zur Geschichte der Stadt Tropaeum Traiani*, în *Studii Clasice*, VI, 1964, p. 185–203.

de timp (*Daizus Comozoi* ș.a.) despre persistența elementului autohton geto-dac, în curs de romanizare, alături de coloniștii romani.

După distrugerea provocată de costoboci, municipiul Tropeenilor cunoaște o nouă perioadă de înflorire, în timpul dinastiei Severilor. Vechea incintă e refăcută, iar în interior se înalță noi construcții, ale căror resturi vădesc starea de prosperitate a așezării. Din rindul acestora se pare că face parte cisterna din partea de SV a cetății, deasupra căreia se va înalța în secolele IV-VI o bazilică creștină. Mai multe fragmente arhitectonice și inscripții refolosite în construcțiile din secolele IV-VI, aparțin acestei perioade, a cărei situație economică prosperă și relații cu lumea grecească din sud se reflectă mai clar în descoperirile monetare. Sărăcia aceleorași descoperiri confirmă o dată cu scăderea circulației băneștii, decăderea pe care a suferit-o cetatea Tropaeum îndată după aceea, în cursul secolului al III-lea, ca urmare a îndeșirii atacurilor carpato-gotice și a slăbirii apărării militare a *limes*-ului scitic.

În această perioadă are loc o creștere a elementelor grecești, la care în afară de ceea ce se cunoștea mai dinainte⁸, s-a adăugat în 1969 un altar cu inscripție greacă din anii 236–238, dedicat de magistratul Protopogenes lui Jupiter ca zeu al ploilor – *Zeus Ombrimos*, refolosit la porticul unei locuințe de pe *via principalis*, în apropierea porții de est a cetății romano-bizantine⁹. De asemenea nu trebuie pierdut din vedere că poate ultima inscripție dinainte de refacerea cetății în timpul împăraților Constantin și Licinius, cunoscută ca datînd de prin anii 293–304, este dedicată lui *Jupiter Olbiopolitanus* de negustorul grec romanizat din Olbia, Nevius Palmas Theotimianus, și că, pe cît se pare, în anii rezidirii din temelii a cetății sau nu mult după aceea, cetatea Tropeenilor (*ἡ πόλις Τροπεισίων*) a înălțat un altar votiv, de data aceasta un monument oficial în limba greacă, închinat „zeiței crăieșe Hera” (*Juno Regina*), pentru găsirea apei atît de prețuită în zona de stepă dobrogeană¹⁰.

În ceea ce privește rezidirea „din temelii a cetății Tropeenilor”, sub împărații Constantin și Licinius, „după ce neamurile barbare fuseseră biruite peste tot”, așa cum ne asigură inscripția de fundație din anul 316, descoperită în 1893 la poarta de est, împreună cu trofeul simbolic, emblema orașului, săpăturile din ultimii ani au dus la noi descoperiri și deosebit de importante observații. Pe latura exterioră de sud-vest a cetății din secolele IV-VI, între turnurile deja cunoscute, dintre poarta de sud și poarta mare de vest, s-au descoperit fundațiile unor turnuri părăsite, asemănătoare ca plan cu turnurile fortăreței constantino-liciniene. Ele au fost puse în legătură cu opera generală de refacere a orașelor de la Dunărea de Jos, inițiată de Aurelian și continuată de Probus și Dioclețian, cărora le-a și fost atribuită începerea lucrărilor de restaurare a cetății *Tropaeum*. Nu este exclusă posibilitatea ca lucrările să fi fost întrerupte din cauza atacului carpo-gotic din anul 295, care afectase întreaga regiune a Dunării

⁸ V. Pârvan, *op. cit.*, p. 163 și urm.

⁹ Al. Barnea, *Trei altare inedite de la Tropaeum Traiani*, în SCIV, 20, 1969, 4, p. 595–609.

¹⁰ V. Pârvan, *op. cit.*, p. 165 și 173–174.

de Jos¹¹. Operația de refacere a fost reluată și dusă pînă la capăt, cu unele modificări de plan, de constructorii din timpul lui Constantin și Licinius. Dar, după alte observații ce poate mai au nevoie de reconfirmări, nici fortificația acestora n-a fost terminată în anul 316, după cum rezultă din inscripția de fundație, ci anumite lucrări la zidul de incintă și la turnurile de apărare s-au prelungit încă cel puțin șapte-opt ani după aceea. Alte observații în legătură cu incinta, ce merită să fie amintite, sînt acelea că atît la poarta de V, cît și la cea de S, nu există urmele vreunui pod suspendat (*pons-levis*), după cum presupunea V. Pârvan, iar că în apropierea turnului nr. 19 se afla o poartă mică, astupată mai tîrziu. De asemenea, tot pe latura de SV a incintei, la baza curtinei dintre turnurile 16–17, s-a descoperit un bloc de parament cu inscripția KEPAMOY, ce arată contribuția unuia din locuitorii cetății la ridicarea fortificației. În general se observă că planul cetății este caracteristic pentru sfîrșitul secolului al III-lea – începutul celui de al IV-lea, amintind pe cel al altor cetăți din aceeași perioadă de timp situate de-a lungul malului drept al Dunării (*Capidava, Troesmis, Dinogetia, Noviodunum*), mai departe în interior (*Ulmelum*) sau pe litoral (*Tomis*). Pentru anexa exterioară, din colțul de SE al cetății, ce pare, așa cum s-a presupus încă din timpul primelor campanii de săpături ale lui Gr. Tocilescu, un mare bazin sau cisternă fortificată, contemporană cu cetatea constantino-liciniană, s-a emis și ipoteza că ar fi o fortificație complementară a cetății, ulterioară anului 316. De remarcat aici și raritatea turnurilor de apărare pe latura de SE a cetății, unde panta abruptă și mai mare a platoului, în comparație cu cea din spre NV, asigură o apărare naturală mai bună a fortificației.

În interiorul cetății, singurul edificiu cu caracter public cunoscut pînă acum ca înălțat aproximativ o dată cu incinta romană tîrzie, este *basilica forensis*, situată în centrul orașului, la întretăierea dintre *cardo* și *decumanus*, ambele străzi principale construite tot acum și prevăzute cu porțice continui pe ambele părți. Din același timp datează canalul și apeductul de pe *via principalis* (*decumanus*). Secolului IV îi aparțin de asemenea alte străzi de importanță secundară, mai puțin cercetate, perpendiculare pe *via principalis*. Mai multe clădiri particulare, folosite în scop comercial sau ca locuințe, ce se înălțau îndeosebi de o parte și de alta a străzii principale E-V (*decumanus*), au fost construite în secolul al IV-lea și refăcute în următoarele două secole. În stadiul actual al cercetărilor nu se pot face precizări mai mari în datarea unor edificii în cursul secolului al IV-lea, după cum nu se poate afirma în ce măsură evenimentele desfășurate în această regiune a Imperiului roman de răsărit la începutul ultimului sfert al aceluiași secol, care au culminat cu catastrofa de la Adrianopol (378), au afectat și cetatea Tropeenilor.

În schimb, s-a observat că în prima jumătate a secolului al V-lea, în timpul împăratului Theodosie al II-lea, s-au efectuat unele lucrări de consolidare la zidul de incintă. În partea de est a cetății și foarte probabil

¹¹ Gh. Papuc, *Nouvelles données sur l'édification de la cité Tropaeum Traiani*, în *Pontica*, VI, 1973, p. 117–128; idem, *Cîteva considerații privind construirea zidului de incintă al cetății Tropaeum Traiani*, *ibidem*, 7, 1974, p. 325–337.

și în alte părți, șanțul de apărare a fost părăsit, iar în imediata apropiere a porților s-au construit clădiri extramurane de zid legat cu pământ, folosite ca locuințe de federații barbari, în special goți, admiși pe teritoriul Imperiului și așezați de obicei lângă sau în apropierea cetăților, nu înăuntrul lor¹². În cuprinsul cetății, în ciuda procesului de decădere generală, datorat frământărilor politice interne ale Imperiului și amenințării din afară a pericolului hunilor, vestigiile mărunte arată o continuitate de viață și de cultură aproape normală, iar descoperirile monetare atestă o circulație bănească multumitoare. Fragmente ceramice și alte descoperiri izolate confirmă prezența unor elemente barbare în mijlocul populației locale romanizate.

Ca peste tot în Imperiu, inclusiv în provincia Scythia Minor, ultima perioadă de mari construcții și de înflorire la *Tropaeum* se leagă de numele împăraților Anastasius I și Justinian I. Începând cu ultimul deceniu al secolului al V-lea și pînă după mijlocul secolului al VI-lea, este restaurat zidul de incintă al cetății, iar în interior se înalță din temelii sau se refac și măresc în primul rînd edificiile cu caracter public, cum sînt de exemplu, toate basilicile descoperite pînă acum la *Tropaeum*. Pe latura de nord a bazilicii *forensis* s-a adăugat o anexă dreptunghiulară alungită, orientată E-V și prevăzută cu o mică absidă spre răsărit, poate o capelă creștină. Pe latura lungă de est a aceleiași basilici s-a adăugat probabil tot acum un mare portic elegant și util, dar care a îngustat strada principală N-S (*cardo*) pe o bună distanță. De-a lungul străzii principale E-V (*decumanus*) au fost înălțate sau refăcute din temelii trei basilici creștine, fiecare avînd sub altar cîte o criptă pentru moaște de martiri. Două și cele mai mari dintre ele, basilica cu transept (D) și basilica A, impropriu numită „simplă”, au fost construite chiar în centrul orașului, la răscrucea dintre cele două străzi principale, în fața bazilicii *forensis*, vrînd parcă să se opună acesteia, care mai înainte era singura ce prin măriștea și poziția ei domina toate clădirile dimprejur.

Reluarea în 1971–1973 a săpăturilor la basilica A, descoperită înainte de anul 1900, a dus la constatarea că ea nu era „simplă”, ci avea criptă mai mare decît celelalte basilici de la *Tropaeum* și atrium, care nu fuseseră identificate. Cripta, situată sub paviment, la extremitatea de est a navei mediane, se prezenta ca o încăpere dreptunghiulară (2,70 × 2,30 m), înaltă de circa 2,50 m, acoperită de o boltă semicilindrică orientată E-V, prăbușită în întregime. Accesul în criptă se făcea printr-un coridor în pantă, lung de 4,20 m și larg de 1,15 m, situat la mijlocul laturii de vest a încăperii și în care se afla cel mai probabil o scară de lemn. Intrarea destul de mică (1,14 × 1,15 m), se păstrează în întregime, fiind mărginită de mari blocuri monolitice. În interior pereții sînt acoperiți cu un strat de tencuială roz, iar aproximativ la mijlocul peretelui de est, într-un chenar incizat, fusese pictată cu vopsea o inscripție în limba greacă, din care, din păcate, în momentul descoperirii, abia se mai distingeau urmele foarte slabe ale cîtorva litere. Sub stratul de dărîmături care umpleau încăperea,

¹² Cf. I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, II, București, 1968, p. 403.

zăceau împrăștiate resturile a cinci schelete omenești aparținând cel mai probabil unor martiri necunoscuți¹³, fără nici un rest de sicriu sau obiect de inventar, arătând că cripta fusese profanată înainte de prăbușirea bolții.

La extremitatea de vest a coridorului de acces în criptă s-a descoperit un rând transversal de lespezi de piatră cioplite regulat, pe care se înălța balustrada (*cancelli*) ce închidea altarul în această parte, iar în nava laterală de nord au apărut resturi din pavajul de cărămidă.

Extinderea săpăturilor la vest de bazilica propriu zisă a dus la constatarea că ea posedă un atrium cu trei portice (*triporticus*), cite unul pe laturile de N,V și S, ca și bazilica de marmură (B), considerată pînă acum singura bazilică cu atrium din Dobrogea. Curtea atriumului era pavată cu cărămidă, iar din mijlocul ei pornea în spre strada de la vest de bazilica A (*cardo*), un canal pentru scurgerea apelor de ploaie. Pe latura de est a atriumului, cinci trepte din blocuri mari de piatră conduceau la o platformă înaltă de circa un metru, ce se întindea pe toată latura de vest a bazilicii și pe unde se putea pătrunde în narthex și mai departe în naos și altar.

În afară de încăperile anexe de pe latura de S, dezvelite mai înainte, alte anexe încă nedescoperite se aflau pe latura de nord a bazilicii.

Noi observații pe teren au dus la constatarea că bazilica cu transept (D), situată la sud de *via principalis*, era de asemenea prevăzută cu atrium cu trei portice și curte pavată cu cărămidă, pe latura de vest. E de presupus că un atrium asemănător sau o curte pavată cu lespezi mari de piatră, toate sau aproape toate monumente vechi refolosite, se afla și la vest de bazilică „cisternă” (C)¹⁴. Efectuarea în 1976 a unor săpături de control la această din urmă bazilică, dezvelită între 1892–1908, a dus la observația că edificiul ei a fost înălțat probabil în a doua jumătate a secolului al IV-lea, în interiorul bazinului unei cisterne romane din secolele II-III, și că a fost refăcut în secolul al VI-lea, cînd sub altar a fost construită cripta ce se vede și azi. În mod neobișnuit pentru o bazilică din interiorul unei cetăți, fie și romane tîrzii sau romano-bizantine, împrejurul ei se afla un cimitir, din care, citeva morminte fuseseră descoperite în 1908, iar alte citeva au fost numai identificate de noi în 1976, urmînd ca descoperirea lor și a altora care vor mai apare, să fie efectuată în viitor¹⁵.

Începînd cu ultimele decenii ale secolului al V-lea și îndeosebi în prima jumătate a secolului al VI-lea, au loc o mare creștere a populației și o deosebită prosperitate economică, ce, ca și în alte centre urbane de pe teritoriul provinciei Scythia Minor (*Histria, Dinogetia*), se reflectă în

¹³ Martirologiile nu menționează nici un martir creștin la *Tropaeum Traiani*, iar ipoteza că moaștele Sf. Chiril de la Axiopolis ar fi fost transportate la *Tropaeum*, care ar fi luat și numele acestui martir (A. Aricescu, *Dacia*, N.S., XIV, 1970, p. 306), nu-și găsește deocamdată nici o confirmare.

¹⁴ I. Barnea, *Atrile bazilicilor paleocreștine de la Tropaeum Traiani*, în SCIVA, 26, 1975, 1, p. 57–67.

¹⁵ Despre rezultatele săpăturilor și observațiilor la cisternă și bazilică în 1976, a se vedea studiile publicate de I. Barnea și Monica Mărgineanu-Cirstoiu, în *Dacia*, N.S., XXI, 1977, p. 221–250.

primul rînd într-o aglomerare de construcții pe același spațiu delimitat de incinta mai veche. O astfel de creștere cantitativă s-a făcut însă în dauna calității și a aspectului urbanistic în ansamblu. Principalele artere de circulație n-au mai fost respectate în întregime lor. De exemplu, deși la *Tropaeum Traiani* cele două străzi principale, *cardo* și *decumanus*, în special ultima, în jumătatea ei de est, au fost refăcute împreună cu porțiunile situate de o parte și de alta, totuși partea de vest a aceleiași străzi a fost îngustată pe anumite porțiuni la mai puțin de jumătate. În apropierea colțului de NV al bazilicii *forensis* o clădire din secolul al VI-lea a fost înălțată cu latura de nord chiar deasupra canalului și apeductului de pe mijlocul străzii principale E-V, iar mai departe spre vest, jumătatea de la sud de canal a fost în cea mai mare parte acoperită de construcții. O îngustare asemănătoare a suferit strada principală N-S (*cardo*) între *basilica forensis* și basilica cu transept. Spațiul sau coridorul (*intervallum*) dintre zidul de incintă și edificiile din interior a fost blocat de construcții care împiedicau circulația în jurul acestuia, nelăsînd liberă decît intrările în turnuri. Noile construcții, cu excepția marilor clădiri publice, erau înălțate din pietre legate cu pămînt, iar în partea de sus de obicei din calupuri de chirpici, chiar dacă unele din ele aveau înfățișarea unor adevărate palate prin dimensiunile lor. Un mare număr de clădiri, îndeosebi cele situate de-a lungul străzilor principale, erau magazine sau ateliere meșteșugărești, atestînd avîntul comerțului și al meșteșugurilor în ultima perioadă de înflorire a orașului *Tropaeum*, care este și cea mai bine cunoscută în urma săpăturilor arheologice efectuate pînă în prezent.

Situația generală a Imperiului în a doua parte a domniei lui Justinian și marea invazie a Kutrigurilor de la începutul lunii martie 559, pe teritoriul provinciei *Scythia Minor*, chiar dacă n-au dus la distrugerea cetății *Tropaeum*, au avut urmări negative asupra dezvoltării acesteia și a relațiilor sale cu alte centre mai apropiate sau mai îndepărtate. Deși în decădere, viața înfloritorului oraș de mai înainte a continuat să se desfășoare aproape normal pînă în anul 586, cînd cetatea a fost transformată într-un morman de ruine și cenușă, în urma invaziei pustiitoare a avarilor, care a distrus și alte mari centre urbane din aceeași regiune a Imperiului (*Dorostolon*, *Zaldapa*, *Marcianopolis*)¹⁶. Urmările luptelor înverșunate și ale puternicului incendiu care a mistuit în flăcări, dacă nu toate, în orice caz majoritatea clădirilor din interior, au fost identificate chiar de Tocilescu, cu prilejul primei campanii de săpături, din 1891, la poarta de vest a cetății, unde s-au găsit schelete omenești în poziții neregulate și scheletul unui cal¹⁷. Ele au fost confirmate aproape peste tot în interiorul cetății, unde s-au efectuat săpături în ultimii ani, constînd de regulă dintr-un strat gros pînă la un metru de pămînt făinos, de culoare gălbui-roșiatică, provenit din chirpicii prăvăliți din jumătatea superioară a pereților, la baza căruia se află cărbuni din lemnăria acoperișului, piroane de fier, țigle și olane, iar deasupra multe dărîmături din zidurile clădirilor.

¹⁶ Theophylactus Simocatta, *Historiae*, I, 8, Bonn, 1834, p. 48 (= ed. C. de Boor, Leipzig, 1887, p. 54-55). Cf. *Din ist. Dobrogei, op. cit.*, p. 433.

¹⁷ *Bibl. Acad. Române, ms. rom. 5128, f. 26.*

Spre deosebire de ceea ce se credea mai înainte, rezultatele ultimelor săpături au dus la concluzia că viața cetății Tropaeum n-a încetat după catastrofa din 586. Urme sporadice de locuire, confirmate de unele descoperiri monetare, arată că deasupra stratului gros de incendiu și dărâmături s-au amenajat locuințe modeste de către aceeași populație care a supraviețuit dezastrului. Locuirea a dăinuit și în prima jumătate a secolului al VII-lea, când, după unele observații, incinta ar fi continuat să-și păstreze funcția defensivă, cu toate că așezarea își pierduse caracterul său urban. În forme modeste și mult mai redusă ca număr, populația locală străromânească și-a dus în continuare viața în preajma ruinelor înfloritorului oraș de altădată. Aici, în partea de sud a incintei și în alte puncte din împrejurimi, au apărut urme de locuire din următoarele 3-4 secole și nu este de mirare că la trei km. mai departe spre vest, pe teritoriul satului de azi Urluia, s-a descoperit un tezaur de monede bizantine din secolele VIII-X¹⁸, care arată continuarea legăturilor economice ale urmașilor populației romanice din cetatea situată pe platoul din valea Urluii, cu Bizanțul, Roma cea nouă, în perioada de timp căreia-i aparține tezaurul amintit.

O ultimă observație se referă la demantelarea sistematică a zidului de incintă și a turnurilor acestuia de cea mai mare parte a blocurilor de parament, în vederea refolosirii lor la alte construcții sau ca piatră de var. Operația a avut loc în decursul timpului, poate în mai mare măsură în cursul secolelor X-XII, când teritoriul Dobrogei stăpînit de Bizanț (*thema Paristrion*) a cunoscut o nouă perioadă de mari construcții, și cel mai mult în secolele XVIII-XIX, sub stăpînirea turcească, și după aceea, pînă la săpăturile inițiate de Tocilescu la Adamclisi (1882). Aceeași soartă au avut diferite piese arhitectonice (fusuri de coloane, capiteluri ș.a.) de la clădirile din cetate, care apăreau mai mult sau mai puțin la suprafața terenului. Remedierea acestor greșeli ale trecutului se face astăzi cu mari eforturi sub toate aspectele, Direcția Patrimoniului Cultural Național izbutind să restaureze pînă în prezent, potrivit noilor principii în acest domeniu, latura de SV a incintei și turnurile de pe această latură, la exterior, canalul de pe *via principalis*, *basilica forensis* și parțial porțile mari de est și de vest ale cetății din secolele IV-VI e.n.

RÉSUMÉ

LA CITÉ DE TROPAEUM TRAIANI À LA LUMIÈRE DE DERNIÈRES FOUILLES ARCHÉOLOGIQUES

La reprise en 1968 des fouilles archéologiques de *Tropaeum Traiani* (Adamclisi, dépt. de Constanța), interrompues depuis assez longtemps, devait contribuer à mettre au jour des trouvailles susceptibles de procurer une meilleure connaissance de cette importante

¹⁸ Irimia Dimian, *Cîteva descoperiri monetare bizantine pe teritoriul R.P.R.*, în *Studii și cercetări de numismatică*, I, 1957, p. 199 ; I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, III, București, 1971, p. 20.

ville romaine, sise dans la région méridionale de la Dobroudja actuelle. Suivant les dernières fouilles archéologiques, les premières traces de vie humaine sur le plateau où se dressait la cité de *Tropaeum* remontent au néolithique. Avant la conquête romaine, ce même emplacement était celui d'une agglomération géto-dace, dont on ignore le nom, mais qui entretenait des rapports avec le monde grec du littoral au IIe siècle av. n.è. et se trouvait en plein essor économique et culturel aux Ier siècle av.n.è. — Ier siècle de n.è., subissant de plus en plus l'influence de la civilisation romaine, elle-même en pleine expansion à l'époque. Au commencement du IIe siècle de n.è., pendant les guerres des Géto-Daces avec les Romains, cette agglomération a été détruite par un incendie.

L'empereur Trajan remplaça probablement l'agglomération géto-dace par une station militaire dotée d'un camp, dont la mission était de veiller à la sécurité de la route menant vers le nord. Une agglomération rurale (*vicus*) de caractère civile s'est constituée dans ses environs, mélange de l'ancienne population locale et des colons nouvellement venus sur les lieux, pour la plupart d'entre eux originaires des contrées les plus diverses de l'Empire. Située au carrefour des principales voies militaires et commerciales de l'endroit, la station fondée par Trajan devait connaître un développement des plus rapides, touchant vers le milieu du IIe siècle à une prospérité économique et culturelle toute particulière. Sous Marc-Aurèle, avant l'an 170, elle accéda au rang de *municipium*. Quantité de monnaies, et en tout premier lieu un véritable trésor de 1584 deniers de l'Empire, de même que d'autres trouvailles faites ces dernières années, attestent cette grande prospérité, anéantie par la terrible invasion des Costoboces, aux environs de l'an 170. Tous les sondages archéologiques entrepris dans la moitié orientale de la cité romano-byzantine, ont relevé les traces de l'incendie qui l'avait détruite. Le nombre important des fragments céramiques géto-daces trouvés parmi des restes d'une poterie de qualité supérieure et autres objets romains dans la couche d'incendie costoboc confirment les informations épigraphiques de l'époque quant à la persistance de l'élément autochtone géto-dace, en train de se romaniser, aux côtés des colons romains.

Cette ville devait connaître une autre période d'épanouissement sous la dynastie des Sévères, suivie, pendant le IIIe siècle, par un déclin progressif dû à la fréquence des attaques carpo-gothiques, alors que la défense militaire de la frontière romaine du Bas-Danube allait en s'affaiblissant. Vers la fin de ce même IIIe siècle, la cité était détruite.

En ce qui concerne sa reconstruction de fond en comble dans les années 313-316, les fouilles ont permis de constater que celle-ci avait commencé déjà auparavant, sous les empereurs Aurélien, Probus ou Dioclétien. Interrompue fort probablement par l'attaque carpo-gothique de l'an 295, l'oeuvre de reconstruction a été reprise et menée à bonne fin sous Constantin et Licinius. Les preuves à mentionner en ce sens sont les fondations de plusieurs tours de défense, abandonnées après avoir été jetées parmi les tours déjà connues du côté sud-ouest de la cité. Notons aussi, en général, que le plan de la cité est typique de la fin du IIIe — commencement du IVe siècle de n.è.

À l'intérieur de la ville, le seul édifice de caractère public bâti en même temps que l'enceinte de la cité est la *basilica forensis*, située au carrefour du *cardo* et du *decumanus*, deux rues principales bordées d'une suite ininterrompue de portiques sur chaque côté, construites à la même époque. Toujours de cette époque sont aussi le canal et l'aqueduc qui passait au milieu de la rue principale est-ouest (*decumanus*), ainsi que plusieurs édifices privés, servant d'officines commerciales ou d'habitations, construits de chaque côté des deux artères principales et reconstruits aux Ve-VIe siècles.

Au cours de la première moitié du Ve siècle, sous Théodose II, l'enceinte de la cité a subi quelques travaux de consolidation. Son fossé de défense fut, au moins en partie, abandonné et des édifices *extra muros* ont été bâtis dans le proche voisinage de ses portes, afin de servir d'habitation à des fédérés barbares, notamment des Goths. Des fragments céramiques et d'autres découvertes isolées attestent la présence de certains éléments barbares au sein de la population locale romanisée.

La ville devait connaître sa dernière période d'épanouissement sous les règnes d'Anastase et de Justinien Ier. Son mur d'enceinte fut restauré au cours de cette période; en même temps, à l'intérieur des murs, plusieurs édifices de caractère public ou privé étaient bâtis ou restaurés et agrandis. Au centre de la ville, vis-à-vis de la *basilica forensis* se dressèrent alors deux grandes basiliques chrétiennes, la basilique A, dite

„simple“, et la basilique à transept (D). La reprise des fouilles sur ces deux basiliques montra qu'elles étaient dotées, toutes les deux, d'un atrium et que la basilique A cachait sous l'autel une crypte destinée à contenir des reliques. Il est probable que la basilique-citerne (C), édiflée à l'intérieur d'une citerne romaine des IIe-IIIe siècles, était elle aussi doté d'un atrium similaire ou bien d'une cour dallée. Sous le règne de Justinien a eu lieu la reconstruction de fond en comble de la basilique de marbre (B).

On constate généralement à partir des dernières dizaines d'années du Ve siècle et surtout dans la première moitié du VIe siècle, agglomération des bâtiments entassés dans l'espace délimité par l'enceinte d'une période antérieure, ce qui laisse à supposer une croissance démographique doublée d'une prospérité économique toute particulière. Les deux rues principales ont été reconstruites, mais sensiblement plus étroites ; l'espace ou couloir (*intervallum*) qui séparait le mur d'enceinte des édifices de l'intérieur se trouva bloqué par la construction de divers bâtiments, ne laissant libre que l'accès des tours. Mais la technique de construction et l'urbanisme marquent une déchéance incessante jusqu'à la disparition de la ville, détruite en 586 par les Avars. Les traces du puissant incendie dont les flammes ont englouti la majeure partie des édifices de l'intérieur, se laissent saisir presque partout dans la ville.

Toutefois, contrairement à ce qu'on pensait auparavant, les dernières fouilles archéologiques ont conduit à la conclusion que la vie de la cité de *Tropaeum* n'a pas cessé avec la catastrophe de l'an 586. Des indices sporadiques d'habitat, attestés par quelques découvertes monétaires, montrent que les survivants du désastre avaient rebâti dans les cendres épaisses et les décombres des habitations modestes, leur permettant de ne point quitter les lieux. L'habitat humain se poursuit donc dans la première moitié du VIIe siècle. Réduite au point de vue numérique et vouée à la médiocrité, cette population locale proto-romaine ne renonçait pourtant pas à persévérer là où naguère encore fleurissait une ville prospère.

NOTE DE EPIGRAFIE ROMANO-BIZANTINĂ

În cele ce urmează vom face scurte observații complementare în legătură cu unele inscripții în limbile greacă și latină din secolele IV-XIII, descoperite pe teritoriul R. S. România, deja publicate, și vom aduce la cunoștință câteva inscripții inedite de pe același teritoriu și din aceeași perioadă de timp. În prezentarea lor am adoptat ordinea urmărită în lucrarea recent apărută : Emilian Popescu, *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV-XIII descoperite în România*, București, 1976 (se va prescurta mai departe IGLR).

TOMIS
(Constanța)

1. Cele trei fragmente de arhitravă cu inscripție în limba latină, descoperite în anul 1956, la câțiva metri distanță unul de celălalt, cu prilejul săpăturilor pentru fundația unui bloc de locuințe pe bulevardul Carpați (fosta str. I. C. Frimu), lângă „farul genovez”¹, aparțin, se pare, unuia și aceluiași monument, cel mai probabil o bazilică creștină din prima jumătate a secolului al VI-lea, ca și cele două capiteluri-impostă, găsite în același an, în condiții similare, nu departe de acestea, în str. Remus Opreanu, nr. 10². În afară de faptul că cele cinci piese amintite s-au descoperit în aceeași microzonă a orașului Constanța, pentru apartenența lor comună pledează faptul că toate sînt lucrute din aceeași piatră calcareasă relativ ușor de cioplit. În plus, forma crucii și a chenarului circular în care se află, alcătuit din două rînduri concentrice de mici triunghiuri, de la începutul inscripției, amintește decorul în „dinți de ferăstrău”

¹ Adrian Rădulescu, *Pontice*, I, 1968, p. 332-336, nr. 7, fig. 7, a, b, c, ; IGLR, p. 46-47, nr. 11, fig. 11, a, b, c.

² I. Barnea, *Dacia*, N.S., II, 1958, p. 341-343, fig. 10, 1-2.

din partea de sus a celor două capiteluri-impastă și crucea în relief de pe unul din ele. Urmează ca eventuale săpături arheologice în aceeași zonă să confirme ceea ce nu s-a observat în momentul descoperirii întimplătoare a celor cinci piese de sculptură arhitecturală.

2. Genitivul Σέργιου din inscripția de pe un fragment de monument, probabil vas sau capitel de marmură, dăruit vreunui locaș de cult „pentru pomenirea și odihna lui Serghie“, nu trebuie privit ca o „greșeală“, în loc de Σέργιου³, ci ca o formă populară a nominativului Σέργις, în loc de Σέργιος, care s-a impus începând încă din perioada elenistică⁴. Forma de nominativ în -ις, pentru numele aceluiași sfânt, se întâlnește într-unul din mozaicurile bazilicii Sfântul Dumitru din Tesalonic : ὁ ἅγιος ΣΕΡΓΙΣ (sec. VII)⁵. Aceeași formă se mai află în numeroase inscripții din secolele IV-VI din Scythia Minor : βικάρις, Εὐφράσις, Πορφύρις⁶, și din alte părți : Γεόργις, Επιφάνις, Ζηνόβις, Θεωδώσις ș. α.⁷

Literele în relief puternic ale celor patru fragmente de marmură cu inscripții asemănătoare sau identice⁸ amintesc tehnica sculpturală ajur din timpul lui Justinian I (527-565)⁹.

3. Pasărea, foarte probabil cîte un porumbel, reprezentată în fronthonul a două stele de calcar, descoperite întimplător la Constanța, nu poate fi socotită un indiciu sigur al caracterului creștin al acestora, atîta vreme cît din textul inscripțiilor lor funerare nu rezultă în nici un fel un astfel de caracter¹⁰. Cel mai probabil în ambele cazuri porumbelul este reprezentat ca simbol al sufletului celui defunct¹¹, așa cum se întâlnește pe mai multe stele funerare păgîne¹².

³ Idem, Pontica, 7, 1974, p. 383, fig. 5 și după el IGLR, p. 47, nr. 12, fig. 12, c.

⁴ Ed. Schwyzer, *Griechische Grammatik*, I, München, 1939, p. 472.

⁵ G.-M. Sotiriou, *Ἡ βασιλικὴ τοῦ ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Λεύκωμα*, Atena, 1952, pl. 65, a.

⁶ I. Barnea, Studii Teologice, 6, 1954, p. 103, nr. 36 și 113, nr. 74; idem, Dacia, N.S., I, 1957, p. 280 și 284; IGLR, p. 84 nr. 47; p. 205, nr. 194 și p. 289, nr. 273. Lectura Παρφύρις trebuie socotită greșită.

⁷ V. Beševliev, *Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien*, Berlin, 1964, nr. 35, 13; 83, 3; 99, 44, 105, 4-5; 111, 1-2; 116, 3-4; 117, 3-4; 176, 5-6; 210, 1.

⁸ I. Barnea, Pontica, op. cit., p. 380-383, fig. 2-5. IGLR, p. 47, nr. 12, atribuie în mod greșit primele trei din cele patru fragmente uneia și aceleiași piese, „după cît se pare, capitel“. O examinare mai atentă a celor patru fragmente arată clar că numai primele două (a-b) au aparținut unuia și aceluiași monument sculptural, iar celelalte două (c și d) la alte două monumente diferite.

⁹ Cf. I. Barnea, Studii Teologice, 17, 1965, nr. 3-4, p. 154, c și fig. 16; idem, χαριστήριον εἰς Ἁ. Κ. Ὁρλάνδον, t. 3, Atena, 1966, p. 385-386, pl. 125 (inversat).

¹⁰ IGLR, nr. 18-19, cu bibliografia.

¹¹ Fr. Sühling, *Die Taube als religiöses Symbol im christlichen Altertum* (Röm. Quartalschrift, 24. Supplementheft), Freiburg im Breisgau, 1930, cap. IV și p. 260-296.

¹² *Ibidem*; Gr. Florescu și colab., *Capidava*, I. București, 1958, p. 80; G. Susini, *Il lapidario greco e romano di Bologna*, Bologna, 1960, p. 84, nr. 83; G. Sena Chiesa, *Memorie dell'Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti, Classi di scienze morali e lettere*, 33, fasc. 1, Veneția, 1960, p. 16, nr. 9, pl. 4, 8; G. A. Mansuelli, *Le stelle romane del territorio Ravennate e del Basso Po*, Ravenna, 1967, p. 160, nr. 78, fig. 90; H. Gabelmann, *Die Typen der römischen Grabstelen am Rhein*, Bonner Jahrbücher, 172, 1972, p. 86, d, fig. 8. Ultimele patru informații bibliografice ne-au fost procurate de Maria Alexandrescu-Vianu, căreia-i mulțumim și pe această cale.

4. Textul lapidar Τορπίλλα ἐπιφανής al frumosului bloc funerar publicat în repetate rânduri¹³, poate fi invocat numai cu probabilitate în sprijinul relațiilor dintre Tomis și Epiphaneia Ciliciei din Asia Mică¹⁴. Nu trebuie exclusă de loc posibilitatea ca al doilea cuvânt să fie totuși adjectivul ἐπιφανής = „strălucita”, care așezat alături de Τορπίλλα , să aibă menirea de a arăta în contrast cu primul, că, în urma creștinării, tînăra de origine și condiții umile, cum o arată numele atît de puțin obișnuit, a dobîndit strălucirea cu care se mîndrește după trecerea în viața de dincolo. Oricum, forma complexă și împodobită a chrismonului, cu „rho deschis”, capetele lățite ale brațelor acestuia și coroana în care este înscris¹⁵, arată că inscripția nu poate fi datată mai de vreme decît discul episcopului Paternus și alte monumente epigrafice și sculpturale din secolele V-VI, de la Tomis și Callatis, împodobite cu monograme creștine mai mult sau mai puțin asemănătoare.

5. Stela de marmură așezată de Marcia Aurella la mormîntul sôțului ei Marcus, fost *principalis*, prezintă o deosebită importanță atît pentru dovada continuității în secolele V-VI a organizării administrative romane mai vechi, cît și pentru continuitatea limbii latine în colonia grecească a Tomis-ului, în epoca romano-bizantină¹⁶.

6. Judecînd după relațiile destul de intense ale provinciei Scythia Minor și ale regiunii imediat vecine din Muntenia de est cu Capadocchia, în prima jumătate a secolului IV e.n.,¹⁷ se poate presupune că Entolios Che-

¹³ V. bibliografia în IGLR, p. 59, nr. 24, la care este de adăugat: I. Barnea, DID, II, p. 463 și fig. 22/2 (foto).

¹⁴ I. Barnea, Pontica, 5, 1972, p. 253.

¹⁵ Cf. Karl Baus, *Der Kranz in Antike und Christentum*, Bonn, 1940, p. 215–218 și *passim*.

¹⁶ Prima grafografie a acestei inscripții a fost publicată de I. Barnea, Dacia, N.S., I, 1957, p. 277, pl. II/2. Indicațiile bibliografice din acest loc (p. 284, nota 87) și din Studii Teologice, VI, 1954, p. 87, nota 58, nu sînt deloc „greșite”, după cum afirmă Em. Popescu, IGLR, p. 72 și idem, Dacia, N.S., XIX, 1975, p. 178, nota 30. În acest ultim studiu, același autor observă că articolul publicat de subsemnatul în Bulletin de l'Assoc. Intern. d'Études du Sud-Est Européen, X, 1972, 2, p. 143–177, nu poate fi considerat ca o nouă contribuție la problema orașelor în Scythia Minor în epoca romană tîrzie, deoarece nu face altceva decît să repete cele expuse mai înainte de R. Vulpe în *Hist. anc. de la Dobroudja*, București, 1938, și de mine însumi în DID, II. Parțial observația este justă, întrucît în articolul menționat am repetat în limba franceză, o serie de considerații și concluzii pe care le expusese în limba română în DID, II, lucrare pe care o citez începînd chiar cu prima notă a articolului. La cele prezentate de mine anterior am adăugat însă unele considerații, descoperiri și lucrări mai noi, pe care nu este cazul să le repet aici, dar care pot fi cu ușurință observate. Printre acestea se află, de exemplu, și aceea că Procopius face o deosebire calitativă între o „fortăreață” ($\varphi\rho\rho\rho\rho\rho\rho$, $\delta\chi\rho\rho\rho\rho$) și un „oraș” ($\pi\acute{o}\lambda\iota\varsigma$) propriu zis și că singura localitate din Scythia Minor careia îi atribuie titlul de oraș, în adevăratul înțeles al cuvîntului ($\pi\acute{o}\lambda\iota\varsigma$), este *Ibida* (p. 151–152), — observație preluată de Em. Popescu (Dacia, *op. cit.*, p. 176) fără vreo referință la articolul nostru. De altfel un lucru asemănător s-a petrecut și cu anumite considerații din IGLR, p. 31, formulate mai înainte de subsemnatul în Studii Teologice, 6, 1954, p. 74, 81 și urm. și în Dacia, N.S., I, 1957, p. 275–276, 280 și urm. În altă parte a aceluiași studiu (p. 181–182), Em. Popescu continuă să-și reliefeze propriile merite în legătură cu problema episcopatelor în Scythia Minor, merite arătate în articolul nostru mai sus citat (Bull. de l'Assoc. int. d'Études du S-E Europ., X, p. 175, nota 110).

¹⁷ I. Barnea, Pontica, 5, 1972, p. 252–253.

sareanul (Ἐντῶλιος Κησαρέους), menționat de inscripția de pe arhitrava descoperită la Constanța înainte de anul 1915, era originar mai curînd din Chesareea Capadochiei decît din Chesareea Palestinei¹⁸.

7. De remarcant frecvența numelui „Gheorghe”, în limba greacă, pe anumite cruci de bronz din secolele VI-VII și XI-XII, descoperite în Siria, Asia Mică și pe teritoriul Dobrogei. Singurul fragment dintr-o cruce de marmură pe care este înscris același nume în limba latină, s-a descoperit probabil la Constanța și se află în colecția MNA, L. 1099¹⁹.

8. În legătură cu prețiosul (din punct de vedere material, artistic și istoric) „disc” al episcopului Paternus de Tomis, s-a scris mult și încă se va mai scrie!²⁰ Cu cîțiva ani în urmă, Angelo Lipinsky a făcut următoarea observație, deosebit de valoroasă pentru datarea prețiosului obiect: „la patena (del vescovo Paterno)” con „chrismon” ed inscrizione finemente incisi, reca il punzone del „Comes sacrarum largitionum per l'anno 498²¹. Dacă observația este justă, sigiliul comitelui Ioan de pe dosul discului conține cheia datării exacte a acestei piese de argint aurit, pînă acum încadrată cronologic mai larg, în timpul domniei împăratului Anastasius I (491–518) sau cel mai tîrziu în anul 518. Totodată, pe baza aceluiași sigiliu se poate conchide că Paternus era episcop al Tomisului încă din ultima decadă a secolului al V-lea, în orice caz înainte de anul 498. O altă observație este aceea că în zidul de incintă de la Dyrrachium (Durazzo, Durrës, în Albania), cetatea de origine a cunoscutului împărat bizantin, s-au descoperit cărămizi ștampilate cu monogramul numelui său, identic cu cel din al IV-lea sigiliu de pe dosul discului episcopului Paternus²².

8bis. În r. 2 al inscripției de la Lazu (IGLR, 52), trebuie citit nu *con-servu(s)*, ci *conserva* (verb), ceea ce schimbă sensul textului: „Păzește (Doamne) pe robul tău Gheorghe, fiul lui Murinus”.

CALLATIS

(Mangalia, jud. Constanța)

9. Capitelul ionic-impostă descoperit de O. Tafrali printre ruinele bazilicii, socotite de el therme, de la Callatis, nu este dispărut²³, ci se află așezat în virful unei coloane din apropierea intrării principale a Mu-

¹⁸ IGLR, nr. 44, la care e de menționat lectura greșită Κησαρέυς, în loc de Κησαρέους, chiar dacă nu aceasta ultima este forma corectă, și omiterea indicării textului aceleiași inscripții, reproduș de noi cu lectura pe care o consideram corectă în 1957 (Dacia, N.S., I, 1957, p. 285, nota 102), precum și a articolului menționat în nota precedentă (17).

¹⁹ I. Barnea, Studii Teologice, 17, 1965, nr. 3–4, martie–aprilie, p. 156–157, fig. 19 (desen), cu indicarea inscripției care ne-a dus la lectura numelui (nota 61), Em. Popescu, IGLR, p. 85, nr. 49, pretinde că am „preluat” lectura după Studii Clasice, 7, 1965, p. 256, nota 5, publicație care a apărut ulterior numărului revistei în care a fost tipărit articolul nostru!

²⁰ V. bibliografia din IGLR, p. 97.

²¹ XIX Corso di cultura sull'arte Ravennate e Bizantina, Ravenna 1972, p. 230 (necunoscut pentru IGLR).

²² Koço Zheku, Studia Albanica, IX, 1972, p. 121–123; I. Barnea, *Discul episcopului Paternus*, extr. din *Analecta*, II, București, 1944, p. 9.

²³ IGLR, p. 134, nr. 89.

zeului de Arheologie din Constanța, în spre strada Muzeelor. Cele patru litere ΕΠΦΤ (ultimele două legate între ele) de pe fața principală a abacului impostei), au fost socotite de noi ca o prescurtare (monogramă) a numelui Ἐπαφρόδιτος²⁴, spre deosebire de Tafrali, care citea : ἐπ(ι)τρ(οπος) sau ἐπίσκοπος Π(έ)τρ(ος)²⁵. În orice caz, capitelul datează din secolul al VI-lea.

10. Fragmentul de cruce din marmură albă, cu inscripții pe ambele fețe, descoperit în condiții necunoscute la Mangalia, azi în colecția MNA (L. 880), provine din brațul orizontal stîng al unei cruci, considerînd că fața principală era, ca de obicei, cea cu inscripția cruciformă Φῶς-Ζωή.

Inscripția de pe revers putea reproduce imnul trisaghion²⁶ sau vreuna din formulele funerare în care se află adjectivul ἀθάνατος²⁷. Cele două resturi de litere din ultimul rînd au deasupra semnul prescurtării. După cum se poate distinge și din fotografie, ele sînt mai curînd Ἰῶ, prescurtînd numele Ἰω(άννης)²⁸, și mai puțin probabil Θῶ, ca prescurtare a lui Θ(εό)ς²⁹. În acest caz trebuie să admitem că ele prescurtează numele lui Ioan Evanghelistul (Teologul), reprezentat pe anumite cruci împreună cu Moaica Domnului, de o parte și de alta a lui Hristos răstignit, aici înlocuit de formula Φῶς-Ζωή = „Lumină-Viață” (Ioan, I, 7-9 ; VIII, 12 etc.).³⁰

După forma brațelor crucii și după cea a literelor, crucea cu inscripțiile ei datează din secolul al VI-lea.

11. Inscripția Λεφάπομα de pe un tipar de piatră pentru capace de vase de la Callatis (dispărut)³¹, amintește formula îmbietoare : Ἄδε πῶμα καὶ πίε = „la capacul și bea”, de pe capace de lut ars asemănătoare de la Tomis și Ulmetum³².

TROPAEUM TRAIANI (Adamclisi, jud. Constanța)

12. Bloc de parament exterior, în zidul de incintă al cetății, pe latura de sud, în partea de jos a curtinei dintre turnurile 16-17. Descoperit în 1974. Fig. 1/1.

²⁴ I. Barnea, *Dacia, N.S.*, II, 1958, p. 344-345, fig. 11/1 (foto).

²⁵ O. Tafrali, *Arta și Arheologia*, I, 1, Iași, 1927, p. 38, nr. 15 și după el IGLR, *loc. cit.*

²⁶ Cf. de ex. L. Jalabert - R. Mouterde, *Dict. d'archéol. chrét. et de liturgie*, VII, 1, 1926, col. 669 și 682.

²⁷ Cf. C. M. Kaufmann, *Handbuch der altchristl. Epigraphik*, Freiburg im Br., 1917, p. 78 ; L. Jalabert - R. Mouterde, *Inscriptions grecques et latines de la Syrie*, VI, Paris, 1967, nr. 2890.

²⁸ I. Barnea, *Studii Teologice*, 6, 1954, p. 106, nr. 47.

²⁹ IGLR, p. 141, nr. 95, fig. 95 a-b (foto).

³⁰ I. Barnea, *op. cit.*, p. 69.

³¹ IGLR, nr. 98.

³² *Ibidem*, nr. 63 și 217, cu bibliografia. La primul este de adăugat : I. Barnea, *Dacia, N.S.*, 9, 1965, p. 411, fig. 1/6 (foto) și 3/5 (desen).

Dimensiuni : 0,45 × 0,57 m. Înălțimea literelor : 6–12 cm.

Intre anii 313–316 e.n.

Gh. Papuc, în *Tropaeum Traiani*, I, București (sub tipar).

Κεράμου („Porțiune de zid făcută pe cheltuiala lui) Keramos, (în πρό(δεδ)βε, lungime de) 26 de picioare“.

Bs' probabil greșeală, în loc de Ks' = 26.

Keramos : cel mai probabil un antroponim, indicînd persoana instărită care, pe cheltuiala proprie, a refăcut porțiunea respectivă din zidul de incintă al cetății, pe lungimea de 26 picioare = 7,696 m. Operația a avut loc în momentul refacerii „din temelie“ a cetății, sub Constantin cel Mare și Licinius (313–316). Cazuri similare la *Tomis*, în secolul al VI-lea³³.

13. Fragment din umărul unui ulcior sau amforete din lut ars galben-roșiat, pe care se mai păstrează sfîrșitul unei inscripții cu vopsea roșie. Fig. 1/2.

Dimensiuni : 9 × 7,5 cm ; grosimea 0,5–1 cm. Înălțimea literelor : 1,2–1,8 cm.

Secolul al VI-lea.

... ερου

Inscripția indica probabil pe proprietarul vasului. Din ea se mai păstrează numai sfîrșitul numelui sau al calității (funcției) acestuia, în cazul genitiv,

IZVOARELE

(Sucidava, com. Lipnița, jud. Constanța)

14–15. Pretinsul „capac de oglindă circular“, găsit întimplător pe plaja Dunării, la Izvoarele (fost Pîrjoaia), din care s-a mai păstrat aproximativ jumătate, cu ultimul rînd al inscripției : ΠΑΝΤΑ³⁴, era mai probabil o tessera *convivalis*, asemănătoare cu un exemplar existent în colecțiile Muzeului de istorie al orașului București (inv. 7966), avînd diametrul de 2,6 cm și grosimea de 1 mm, a cărui inscripție, azi mult tocită, este : Τῆς καλῆς τὰ καλὰ πάντα (fig. 1/3) și cu altul cu diam. de 3 cm, din Cabinetul Numismatic al Academiei R. S. România, purtînd inscripția : Τὲ καλὲ τὰ καλὰ πάντα, Πιε (fig. 1/4).³⁵ Ambele provin foarte probabil tot din Dobrogea. Cîte trele sînt de plumb, au aproximativ aceeași mărime și datează din aceeași perioadă (sec. IV-V).

³³ IGLR, nr. 8 și 9, cu bibliografia.

³⁴ V. Culică, SCIV, 17, 1966, 1, p. 191, nr. 13, fig. 1/12 (desen) și p. 194 ; IGLR, nr. 177.

³⁵ I. Barnea, *Plombs byzantins de la collection Michel C. Soutzo*, RESEE, 7, 1969, 1, p. 33, nr. 24 și fig. 2/24 (foto). Cf. IGLR, nr. 305 (Sucidava-Celei), unde, în loc de : idem (r. 5 billogr.), a se citi : I. Dujcev.

AXIOPOLIS

(Hînog, Cernavodă, jud. Constanța)

16. Inscripțiile IGLR, nr. 192 și 194 au fost găsite întâmplător cu prilejul unor lucrări care au distrus ruinele unor importante monumente descoperite în 1898-1899, și au fost aduse de noi în iulie 1947 la Muzeul Național de Antichități. A doua dintre aceste inscripții, păstrată din fericire în întregime, menționează numele a trei martiri creștini: Chiril, Chindeas și Tasios (Dasius), cunoscuți din Martirologii. Eufrasius, al patrulea nume propriu din cele cinci cuvinte ale inscripției, în felul în care apare aici (Εὐφράσις), nu este o greșeală a pietrarului (în loc de Εὐφράσιος), ci forma populară, sincopată, a acestui nume³⁶, formă mult răspândită în perioada respectivă de timp (v. și mai sus, p. 274). El nu reprezintă pe un al IV-lea martir³⁷, necunoscut sub acest nume la Axiopolis, ci pe un personaj de seamă, înmormintat mai târziu alături de cei trei martiri, potrivit obiceiului paleocreștin de înmormintare *ad martyres*³⁸. În acest caz, judecînd după lipsa semnului crucii de la începutul sau sfîrșitul inscripției, placa funerară despre care este vorba, poate fi datată în prima jumătate a secolului al IV-lea, dar nu mai de vreme de anul 313, cînd e mai puțin probabil că aveau loc astfel de înmormintări.

ULMETUM

(com. Pantelimonul de Sus, jud. Constanța)

17. În legătură cu cunoscuta inscripție descoperită în 1912 de V. Pârvan, în ruinele turnului patrulater de lângă poarta mică de sud-est de la *Ulmelum*³⁹, este de făcut precizarea că *milites lanciarii iuniores*, menționați de textul acesteia, nu sînt numiți astfel după vîrsta soldaților, așa cum greșit s-ar putea crede, ci după vîrsta împăraților Valentinian (mai mare) și Valens (mai mic), cînd armatele celor doi frați au fost separate în *seniores*, în *vest*, și *iuniores*, în estul Imperiului (364 e.n.)⁴⁰. Dacă detașamentul de *lanciarii iuniores*, care a lucrat la refacerea cetății *Ulmelum*, în timpul lui Justinian I, făcea parte din *legio palatina*⁴¹ sau din *legio comitatensis*⁴², este mai greu de precizat.

³⁶ I. Barnea, *Dacia, N.S.*, I, 1957, p. 280, nota 62; idem, *Studii Teologice*, X, 1958, nr. 5-6, p. 296-297. Greșeala de tipar de aici (p. 296, nota 25): H. E. Del Medino, în loc de H. E. Del Medico, a fost preluată de IGLR, p. 206.

³⁷ Em. Popescu, *Dacoromania*, I, Freiburg/München, 1973, p. 72; idem, *Dacia, N.S.*, 19, 1975, p. 180-181.

³⁸ A. Grabar, *Martyrium*, II, Paris, 1946, p. 488-493.

³⁹ V. Pârvan, *Ulmelum*, II, 2, ARMSI, 36, 1913, p. 379-384, nr. 23, fig. 23 și pl. VII, 1; IGLR, nr. 211, cu bibliografia.

⁴⁰ Dietrich Hoffmann, *Das spätrömische Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum*, Düsseldorf, 1969, Teil I, p. 117-130 și 387.

⁴¹ V. Pârvan, *op. cit.*, p. 381, 384; I. Barnea, *DID*, II, p. 423.

⁴² D. Hoffmann, *op. cit.*, I, p. 438 și 489; II, p. 152-153, 181-182; IGLR, p. 225-226.

DINOGETIA

(Bisericuța-Garvăn, jud. Tulcea)

18. MNA. Fragment de fund de pahar de sticlă, găsit în condiții necunoscute pe popina Bisericuța-Garvăn. Pe fața exterioară, concavă, se mai păstrează două litere în relief. Fig. 2/1.

Dimensiuni : circa 5×4 cm ; grosimea 0,3 cm. Înălțimea literelor : 1,4 cm.

Secolul al IV-lea.

I. Barnea, DID, II, p. 495, fig. 68, 2 (desen).

[Ζήσ]ης „Să trăiești” !

Formulă frecventă pe paharele și vasele de băut din epocile romană și romano-bizantină⁴³.

19. MNA. Prăsea fragmentară aparținând unui mîner de cuțit din corn, prins cu două nituri de fier (s-a mai păstrat unul), descoperită în condiții necunoscute pe popina Bisericuța-Garvăn. Pe față e incizată cu un obiect tăios inscripția. Fig. 2/2.

Dimensiuni : $8,5 \times 2,5$ cm ; grosimea 0,5 cm. Înălțimea literelor : 0,7–1,8 cm.

Secolul al VI-lea.

+ Κ(ύρι)ε βούθη = „+Doamne ajută !”

Βούθη în loc de βοήθ(ε)ι. Formulă frecventă în inscripțiile paleocreștine, pe tot felul de monumente și obiecte⁴⁴. Aici în mod excepțional pe un mîner de cuțit.

20. MNA. Fragment din umărul unei amfore din pastă roșiatică-gălbuie, de calitate bună, lucrată la roată, bine arsă, decorată cu caneluri (coaste) orizontale, largi și ușor adîncite. Descoperit în 1965, în sectorul termelor. Inscripția (graffito) este ușor incizată cu un vîrf de cuțit, invers (de la fund spre gura amforei), aproape de una din cele două torți, în pasta arsă a vasului. Fig. 2/3 și 3/2.

Dimensiunile fragmentului : $21 \times 12,5$ cm ; gr. circa 1 cm. Înălțimea literelor : 0,5–2,5 cm.

Secolele V-VI.

Φανερός μοι

Ἄλέξανδρος μοι γ(ε)

Μανός μοι γ(ε)

Κ(ύρι)ε(?) Κ(ω)ν(σταντίνω)(?)

„Să-mi fi clar (limpede), apărător și îndurător, Doamne (?), mie, lui Constantin (?)”.

⁴³ Cf. H. Leciercq, *Pie zeset*, în *Dict. d'Archéol. chrét. et de liturgie*, fasc. 154–157, Paris, 1939, col. 1024–1027 ; Marvin C. Ross, *Catalogue of the byzantine and early medieval antiquities in the Dumbarton Oaks Collection*, vol. I, Washington, 1962, nr. 94.

⁴⁴ I. Barnea, *Studii Teologice*, VI, 1954, p. 86 ; idem, *Dacia, N.S.*, I, 1957, p. 282 ; IGLR, p. 228.

Lectură probabilă. Invocație pe care n-am mai întâlnit-o pe vreun vas sau alt obiect. Alexandru este și numele unuia din martirii înregistrați de Martirologii la Dinogetia⁴⁵. Se pare însă că aici nu este vorba despre acesta. Ultimele două litere indică, probabil, un nume propriu (Constantin ?), în persoana căruia ar trebui să vedem pe proprietarul vasului.

21. MNA. Fragment ceramic din pastă gălbuie, descoperit în 1965, în sectorul thermelor. Pe față poartă un graffito incizat cu un obiect tăios în pasta arsă a vasului. Fig. 3/3.

Dimensiuni : 8,5 × 7 cm. Înălțimea literelor : 1,1–1,6 cm.

Secolul al VI-lea.

Πέτρον („Vasul aparține) lui Petru“.

22. MNA. Gîtul cu gura, cele două torți și parte din umărul unei amfore din pastă roșiatică, cu angobă alburie, spart în două bucăți (întregite), descoperit în 1965, în sectorul thermelor. La baza gîtului, lângă toartă, inscripție cu vopsea roșie. Fig. 3/1.

Secolul al IV-lea.

(Ι)ησ(ο)ϋ(ς) = „Iisus“.

23. MNA. Fragment de amforă din pastă cafenie-roșiatică, zgrunțuroasă, descoperit în 1961, în sectorul A. Pe față e incizată în pasta arsă o monogramă. Fig. 3/4.

Dimensiunile fragmentului : 9 × 5 cm ; grosimea 0,8 cm. Înălțimea monogramei 3,5 cm.

Secolul al VI-lea.

Υκ sau Κυ

Monograma prescurtează probabil un nume propriu arătând pe proprietarul vasului.

NOVIODUNUM

(Isaccea, jud. Tulcea)

24. MNA. Partea inferioară a unui vas de granit, descoperit în 1970 pe plaja malului drept al Dunării, în punctul „Pontonul Vechi“, unde se află ruinele marelui cetăți romane și bizantine *Noviodunum*. Pe fundul vasului este adâncită o cruce monogramatică flancată de două litere ce abia se disting, pe suprafața zgrunțuroasă a vasului. Fig. 4/2.

Dimensiuni : înălțimea fragmentului de vas 0,15 m ; gr. 3,5–4 cm, diam. fundului 0,11 m. Înălțimea crucii monogramatice : 4 cm ; înălțimea literelor 2,5 cm.

Secolele V-VI.

χς(ιστέ), σ(ῶσον), ἐ(λέησον)

„Hristoase, mîntuiește, miluește“ !

Lectură probabilă, pentru care nu cunoaștem vreo analogie identică.

⁴⁵ R. Netzhammer, *Die christlichen Alterthümer der Dobrudscha*, București, 1918, p. 138.

25. MNA. Partea superioară a unei amfore din pastă de calitate bună, de culoare roz, cu angobă gălbuie. Descoperită în 1967, în secțiunea S 4, către latura de SE a cetății, la adâncimea de 2,70 m. Pe umăr inscripții cu vopsea roșie. Fig. 4/1.

Înălțimea fragmentului : 13 cm. Înălțimea literelor : 1,5–5 cm.
Secolul al IV-lea.

M(ἡτηρ) Θ(εοῦ) „Maica Domnului”.

Mα' = 41 sextarii = 22,386 litri.

Θ apare ca un E mult închis. Tocmai de aceea socotim că nu poate fi E, ci Θ, ținând seama și de faptul că prescurtarea MΘ este frecventă pe amforele cu astfel de inscripții⁴⁶. Împotriva obiceiului, în cazul de față se repetă cifra care arată capacitatea vasului (Mα').

ENISALA

(jud. Tulcea)

26. Muzeul Galați. Jumătate dintr-o cruce dublă relicviar de bronz, descoperită în 1963, cu prilejul săpăturilor arheologice în incinta fortăreței feudale de pe promontoriul dominant de la E de sat și V de lacul Razelm. Pe față e incizată o figură umană nimbăată, în atitudine de orant, purtând haină lungă, cu o cruce mare cu capetele bifurcate, pe piept, și cu decor în formă de romburi în jumătatea inferioară. Deasupra capului inscripție într-un rând, cu ultima literă dedesubtul lui, la sfârșit. Fig. 5/1.

Înălțimea : 8,5 cm.

Secolele XIII-XIV.

I. Barnea, DID, III, fig. 128/3 (foto) ; I. T. Dragomir, Danubius, VI-VII, 1972–1973, p. 43, fig. 18/20 (foto) și 19/17 (desen).

Ῥοάνης „Ioan”

Reprezentarea este probabil aceea a lui Ioan (Ῥωάνης), Teologul (Evangelistul).

ROMULA-MALVA

(Reșca, com. Dobrosloveni, jud. Olt)

27. Colecție particulară, Reșca. Gemă abrasax (gemma abraxea) descoperită întâmplător în 1968. Piatră semiprețioasă (agat), de culoare brună, translucidă, de formă elipsoidală, având pe o față o figurină fantastică, iar pe cealaltă o inscripție cu caractere grecești, dispuse vertical, în patru rânduri. Fig. 5/2.

⁴⁶ Cf. D. Tudor, *Oltenia romană*³, București, 1968, p. 523, nr. 343 și fig. 144, 3, 8 ; IGLR, nr. 308, 309 și 386.

Dimensiuni : înălțimea 2,5 cm, lățimea 1,5 cm, grosimea 0,35 cm.

Secolele III-IV.

Gh. Popilian, SCN, V, 1971, p. 211–213 (desen) ; I. Ionescu, Mitropolia Olteniei, 1–2/1973, p. 90 (desen).

Ἀβρασαξ „Abraxas”.

Considerată de Popilian „un nou document legat de problema răspîndirii creștinismului la nord de Dunăre” (p. 213). După I. Ionescu gemele gnostice în general „nu mai pot fi luate în considerare ca documente directe, ci ca documente indirecte în legătură cu vechimea creștinismului la poporul român” (p. 96)⁴⁷.

ORLEA (jud. Olt)

28. Muzeul din Orlea. Gemă abrasax descoperită în timpător în comuna Orlea, înainte de anul 1960. Jaspis verde închis, de formă elipsoidală. Pe fața mare este gravată o inscripție cu două rînduri de litere grecești oarecum neregulate. Pe fața opusă, o stea cu șapte raze. Fig. 5/3.

Dimensiuni : 1,4 cm lungime, 1,1 cm lățime, 0,2 cm grosime. Înălțimea literelor 0,2 cm.

Secolele III-IV.

D. Tudor, SCN, III, 1960, p. 378–381, fig. 2 (desen) ; idem, OR³, p. 115 și 541, nr. 479 și fig. 147,³ (desen) ; I. Ionescu, Mitropolia Olteniei, nr. 1–2/1973, p. 39–40 (desen).

Ἀβρασαξ „Abraxas”.

Ἀβρασαξ „Abraxas”.

Gravorul stîngaci nu a putut calcula spațiul necesar pentru scrierea întregului cuvînt magic în primul rînd ; în al doilea a confundat majuscula greacă E cu Z (D. Tudor)⁴⁸.

DIERNA (Orșova, jud. Mehedinți)

29. Colecția Muzeului liceului din Orșova. Plăcuță de aur găsită într-un mormînt zidit, cu sicriu de plumb, în curtea spitalului din vechiul oraș Orșova (str. Traian, nr. 123), la adîncimea de 1,50 m. Pe plăcuță sînt incizate două inscripții diferite, în patru rînduri. Primele două rînduri sînt

⁴⁷ Cite o gemă gnostică, în parte asemănătoare, la *Dinogetia* (IGLR, nr. 241 A, cu bibliografia) și în Muzeul Regiunii Porților de Fier : origine necunoscută, probabil străină (Doina Benea, Rev. Muzeelor, 4, 1972, p. 346–347 și I. Ionescu, op. cit., p. 90–91).

⁴⁸ Pentru simbolismul cuvîntului *abrasax*, v. C. M. Kaufmann, *Handbuch der christl. Archäologie*,³ Paderborn, 1922, p. 614. Pentru aceste geme am adoptat datarea celor care le-au publicat și pe cea din IGLR, nr. 241 A.

într-o scriere semitică, iar ultimele două în scriere greacă, cu litere amestecate, majuscule și minuscule. Fig. 5/4.

Dimensiuni : 4,1 × 3,3 cm ; greutatea 1,86 g. Înălțimea literelor 0,3–0,4 cm.

Secolele III-IV.

Doinea Benea – Ana Șchiopu – N. Vlassa, AMN, XI, 1974, p. 115–141, fig. 4–4 a (foto și desen).

Ἰαω Ἀδωναι „Iao Adonai“.

Ἀδωναι pentru Ἰαω. Iao și Adonai, apelative ale divinității supreme Yahve. Inscricția încadrează plăcuța în rîndul obiectelor cu semnificație magică, gnostică (N. Vlassa, p. 126–134, cu bibliografia).

BIERTAN (jud. Sibiu)

30. Cu privire la „monogramul de la Biertan” (IGLR, nr. 434, cu bibliografia⁴⁹), e de reținut faptul că în același an (1871) în care în literatura istorică română importanta descoperire era semnalată pentru prima oară, cu precizarea că „acest monument istoric creștin s-a aflat în pămînt”⁵⁰, G.B. De Rossi o făcea cunoscută unui cerc mult mai larg de cititori străini, cu mențiunea greșită că obiectul s-ar fi găsit *ad Mediam* (Mehadia), greșeală explicabilă datorită indicației lapidare a cardinalului Garampi („*Reperta Mediae...*”) și apropierii de nume dintre localitățile *Mediam* și *Mediaș*, în apropiere de care se află satul Biertan⁵¹.

În afară de observația că cele două piese de bronz, monogramul propriu zis și *tabella ansata* cu inscripție, atîrnau împreună de un candelabru (adevăratul *donarium* al lui Zenovius), în vreun locaș de cult creștin, în sprijinul întrebunțării lor eclesiastice pot fi amintite cana și ligheanul de bronz, ale căror fragmente s-au găsit la un loc cu cele două piese⁵² și care nu erau altceva decît vase liturgice (așa numitul *herniboxeston*), folosite pentru spălarea pe mîini a arhiereului și probabil și a altor slujitori ai altarului, în anumite momente ale slujbelor bisericești⁵³.

⁴⁹ La aceasta sînt de adăugat îndeosebi : A. Kollautz, *Denkmäler byzantinischen Christentums aus der Awarzeit der Donauländer* (Zetemata Byzantina, 2), Amsterdam, 1970, p. 11 și pl. (foto) ; I. Barnea, Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina, Ravenna, 1971, p. 52–55, fig. 1 (desenul din ms. Vat. Lat. 9104, f. 155) și C. C. Giurescu, Mitropolia Olteniei, 5–8/1970, p. 473–478 (foto).

⁵⁰ Filaret Scriban, *Istoria bisericească a Românilor pe scurt*, Iași, 1871, p. 6.

⁵¹ Asupra acestei greșeli am atras cel dintîi atenția, în RIR, 13, 1942–1943, fasc. 3, p. 33.

⁵² Kurt Horedt, *Eine lateinische Inschrift des 4. Jahrhunderts aus Siebenbürgen*, AISC, IV, 1941–1942, p. 10.

⁵³ Cf. I. Barnea, *Discul episcopului Paternus*, extr. din *Analecta*, 2, 1944, p. 4–5.

POTAISSA
(Turda, jud. Cluj)

31. Gema descoperită în prima jumătate a secolului trecut printre ruinele de la Potaissa, reprezintă, într-adevăr, „una din cele mai vechi dovezi ale răspîndirii creștinismului în Dacia”⁵⁴. Cele patru reprezentări simbolice pe care le concentrează acest obiect mărunț: *Ichthys* și *Păstorul cel bun*, ca simboluri ale lui Hristos, *Iona* ca simbol al Învierii și „*arbor evangelica*” (Hieronymus, Coment. la Evang. Matei), ca simbol al împărăției cerești — îl așează printre cele mai importante piese de artă minoră paleocreștină, în general. Simbolismul său accentuat este caracteristic artei creștine dinainte de „edictul de la Mediolanum” (313).

NAPOCA
(Municipiul Cluj-Napoca)

32. Dacă admitem împreună cu C. Daicoviciu creștinarea altarului funerar roman din secolul al III-lea, descoperit în 1927 în Cluj-Napoca⁵⁵, la observația că acesta a fost creștinat în „secolul imediat următor părăsirii oficiale a Daciei, sec. IV”⁵⁶, trebuie să adăugăm precizarea că, în general, operația de „creștinare” a monumentelor păgîne a început după Constantin cel Mare, răspîndindu-se cel mai mult în timpul împăraților Grațian (375–383) și Teodosie cel Mare (379–395)⁵⁷, cînd creștinismul a fost proclamat religie de stat.

RÉSUMÉ

NOTES D'ÉPIGRAPHIE ROMANO-BYZANTINE

L'auteur fait quelques remarques complémentaires sur certaines inscriptions publiées dans l'ouvrage d'Emilian Popescu, *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV-XIII descoperite în România*. (Les inscriptions grecques et latines des IVe-XIIIe siècles découvertes en Roumanie), Bucarest, 1976 (abrévié : IGLR). Il profite de l'occasion pour faire connaître plusieurs autres inscriptions inédites ou déjà publiées, mais ignorées par cet ouvrage.

⁵⁴ IGLR, p. 392, cu bibliografia (p. 391, nr. 435), la care adăugăm : A. Kollautz, *op. cit.*, p. 11, pl. 2 și I. Barnea, *Corsi*, *op. cit.*, p. 56, fig. 2.

⁵⁵ C. Daicoviciu, *AISC*, 2, 1933–1935, p. 198–199 și 204–206 (= idem, *Dacica*, Cluj, 1969, p. 513–514, 518) ; IGLR, nr. 436, cu bibliografia.

⁵⁶ C. Daicoviciu, *loc. cit.*, (= idem, *Dacica*, p. 514).

⁵⁷ F. W. Deichmann, *Christianisierung, II (der Monumente)*, în *Reallexikon für Antike und Christentum*, II, Stuttgart, 1954, col. 1228–1229 și 1231.

TOMIS
(Constanța)

1. Les trois fragments d'architrave gravés d'une inscription latine (IGLR no 11), trouvés en 1956 à Constanța, semblent provenir d'un seul et même monument. Selon toutes les probabilités, il doit s'agir d'une basilique chrétienne de la première moitié du VIe siècle, à laquelle se rattachent aussi deux chapiteaux-impostes, trouvés la même année dans la même micro-zone de la ville (Dacia, N.S., II, 1958, p. 341-343, fig. 10, 1-2).

2. Le génitif Σέργους qui figure dans les inscriptions du volume IGLR au no 12 ne doit pas être pris pour une faute du lapicide, au lieu de la forme correcte Σεργίου; en réalité il s'agit d'une forme vulgaire dont le nominatif Σέργος au lieu de Σέργιος est très fréquent dans les inscriptions.

3. L'oiseau, fort probablement une colombe, représenté sur le frondeon frondeon des stèles funéraires nos 18 et 19, ne saurait passer pour l'indice indubitable de leur caractère chrétien; pour qu'un tel détail devienne un témoignage sûr, il faudrait que le texte des inscriptions respectives offre lui-même un tel caractère. Plus vraisemblable serait de voir dans cette colombe un symbole de l'âme du défunt, symbole auquel bon nombre des stèles funéraires poïennes nous ont déjà accoutumés.

4. L'épithète ἐπιφανής de l'inscription IGLR no 24 ne peut s'interpréter qu'à titre hypothétique comme un indice quant à l'origine de la défunte Torpilla, en suggérant la ville micrasiatique d'Epiphaneia en Cilicie. Il n'est pas exclu que dans notre cas l'adjectif ἐπιφανής = „ilustre" indique l'éclat acquis par la jeune femme d'humble origine et conditions si l'on juge d'après son nom de Torpilla, par sa conversion au christianisme. Le monument appartient aux Ve-VIe siècles.

5. L'inscription IGLR no 36 s'avère d'une importance toute particulière, tant par le témoignage qu'elle fournit de la continuité aux Ve-VIe siècles de l'organisation administrative romaine des périodes précédentes, que par la preuve qu'elle constitue de la continuité du latin dans la colonie grecque de Tomis à l'époque romano-byzantine.

6. „Entolios le Césaréen" mentionné par l'inscription IGLR no 44, était plutôt originaire de la Césarée de Cappadoce que de celle de Palestine, dont les liens avec la province de Scythie Mineure étaient plus rares.

7. Il convient remarquer la fréquence du nom „Georges" sur les croix de bronze datées des VIe-VIIe siècles et des XIe-XIIe siècles de Syrie, Asie Mineure et Dobroudja. Le même nom, gravé en latin, figure aussi sur une croix de marbre de Tomis (IGLR no 49).

8. L'observation — que les IGLR no 64 n'ont pas notée — que la patène de Paternus porte au dos la marque d'un sceau avec le nom du *comes sacrarum largitionum* pour l'année 498, est néanmoins très précieuse pour la datation de cette pièce d'argent doré et pour la précision du commencement de l'épiscopat de Paternus à Tomis.

8 bis. Dans la 2e ligne de l'inscription de *Lazu* (IGLR, no 52), il faut lire *conserva* (verbe), non *conservu(s)* = „Conservez (Seigneur)" etc.

CALLATIS
(Mangalia, dépt de Constanța)

9. Le chapiteau ionique imposte IGLR no 89 des collections du Musée d'Archéologie de Constanța porte l'inscription ΕΠΙΦΤ probablement la forme abrégée du nom Ἐπιφρόδιτος.

10. Le fragment de croix IGLR no 95 porté sur l'une de ses faces le nom de „Jean", probablement le nom de l'Évangéliste.

11. L'inscription Λεγάπομα figurant sur un moule de pierre pour couvercles (IGLR no 98) fait penser à la formule Λάβε πῶμα inscrite sur certains couvercles en terre cuite de Tomis et d'Ulmetum (IGLR nos 63 et 217).

TROPAEUM TRAIANI

(Hio' (Adamclisi, dépt de Constanța)

12. Inscription intacte sur un bloc du mur d'enceinte de la forteresse. IVe siècle. Fig. 1/1.

13. Fragment d'une inscription peinte en rouge sur un tesson de vase en terre-cuite. VIe siècle. Fig. 1/2.

IZVOARELE

(Sucidava, comm. de Lipnița, Constanța)

14-15. IGLR no 177 représente un fragment de *tessera convivalis*. Deux autres exemplaires complets provenant fort probablement de Dobroudja eux aussi, se trouvent au Musée du Municipie de Bucarest (fig. 1/3) et au Cabinet numismatique de l'Académie de la R.S. de Roumanie (fig. 1/4).

AXIOPOLIS

(Hinog, Cernavoda, dépt de Constanța)

16. L'Εὐφράσις de l'inscription IGLR no 194, qui est une forme vulgaire syncopée du nom Εὐφράσιος, ne désigne pas un quatrième martyr, mais quelques personnage important enterré aux côtés des trois martyrs connus d'Axioapolis: Cyrille, Kyndéas et Tasios (Dasius), suivant la coutume paléochrétienne des enterrements *ad martyres*.

ULMETUM

(Comm. de Pantelimonul de Sus, Constanța)

17. On ne saurait préciser à laquelle de la *legio palatina* ou la *legio comitatensis* appartenait les *milites lanciarii iuniores* (IGLR no 211) qui ont pris part à la construction de la forteresse d'Ulmelum.

DINOGETIA

(Biseriçuța-Garvăn, dépt. de Tulcea)

18-23. Brèves inscriptions grecques sur verre (18), os (19) et tessons céramiques: (20-23), la première mentionnée par le DID, II, p. 495, les autres inédites. IVe-VIe siècles. Fig. 2-3.

NOVIODUNUM

(Isaccea, dépt de Tulcea)

24-25. Deux brèves inscriptions grecques, la première sur le fond d'un vase de pierre (fig. 4/2). la seconde sur l'épauule d'une amphore (fig. 4/1).

ENISALA

(Dépt de Tulcea)

26. La moitié d'une double croix reliquaire en bronze avec l'image et le nom de Saint Jean l'Évangéliste. XIIIe-XIVe siècles. Fig. 5/1.

ROMULA-MALVA

(Reșca, comm. de Dobrosloveni, dépt d'Olt)

27. Gemme avec l'inscription Ἀθροσάξ. IIIe-IVe siècles. Fig. 5/2.

ORLEA

dépt d'Olt

28. Idem. Fig. 5/3.

DIERNA

(Orșova, dépt de Mehedinți)

29. Petite plaque d'or trouvée dans une tombe avec une inscription dans une langue sémitique et une autre inscription grecque. De par son texte Ἰω Ἀθωναι, cette pièce appartient à la série des objets de caractère magique, gnostique. IIIe-IVe siècles. Fig. 5/4.

BIERTAN

(Dépt de Sibiu)

30. À l'appui du caractère culturel du fameux „monogramme de Biertan“ (IGLR no 434), outre la remarque que les deux pièces le composant étaient suspendues à un candelabre, il convient de retenir aussi le témoignage des fragments d'aiguière et de bassine trouvés avec le monogramme, vases liturgiques de purification, généralement connus sous le nom de *herniboxeston*.

POTAISSA

(Turda, dépt de Cluj)

31. Gemme trouvée dans le camp de *Potaissa* (IGLR no 435), „l'une des plus anciennes preuves de la diffusion du christianisme en Dacie“, marquée de quatre représentations symboliques. On peut la considérer comme l'une des plus importantes pièces d'art mineur paléochrétien antérieur à l'an 313.

NAPOCA

(Municipe de Cluj-Napoca)

32. Si l'on admet la conversion en autel chrétien de l'autel païen IGLR no 436, il convient de tenir compte du fait que l'opération de la conversion des monuments païens en monuments chrétiens a connu sa plus haute fréquence pendant le dernier quart du IVe siècle, sous les empereurs Gratien et Théodose le Grand.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. — 1, 2, Inscription de *Tropaeum Traianii* ; 3, 4, site non localisé de Dobroudja.

Fig. 2. — 1-3, Inscription de *Dinogetia*.

Fig. 3. — 1-4, Inscriptions de *Dinogetia*.

Fig. 4. — 1-2, Inscription de *Noviodunum*.

Fig. 5. — Inscriptions de : 1, *Enisala* ; 2, *Romula* ; 3, *Orlea* ; 4, *Dierna*.

1.

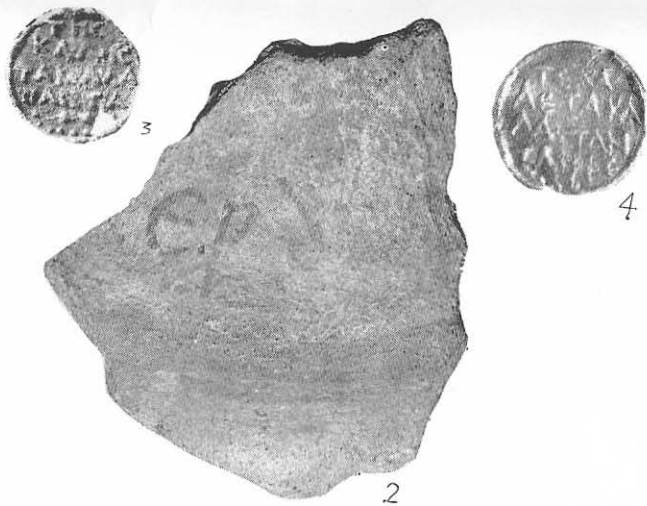
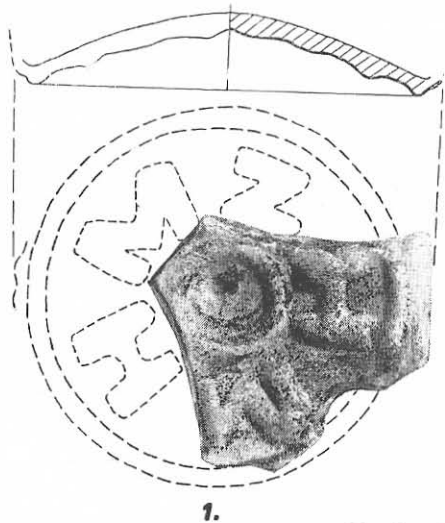

Fig. 1. – 1, 2, Inscriпții de la *Tropaeum Traiani* și 3, 4, loc necunoscut din Dobrogea.

1.

2.

ΑΔ ΝΕΓΙΛ ΝΥΙ
 ΜΕΣΑ ΔΡΟΧΜΟΙΤ
 ΜΑ ΝΟ ΣΥΕΙΤ
 ΚΙΙ Κ Ν

3.

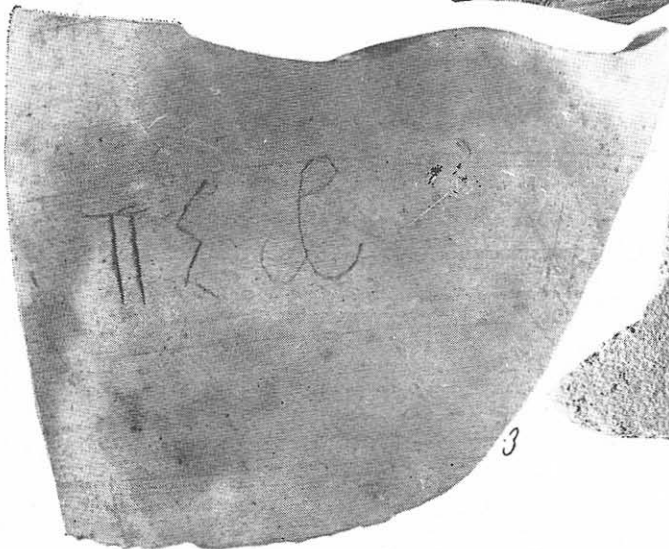
Fig. 2. – 1–3, Inscriпții de la *Dinogetia*.

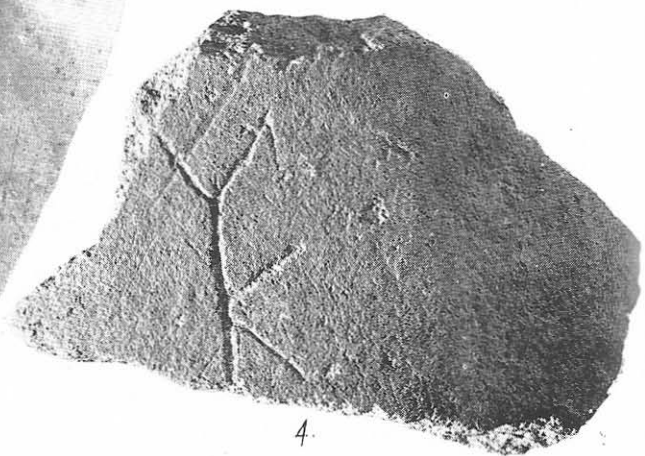
1

2

3

4

Fig. 3. - 1-4, Inscriptii de la *Dinogetia*.

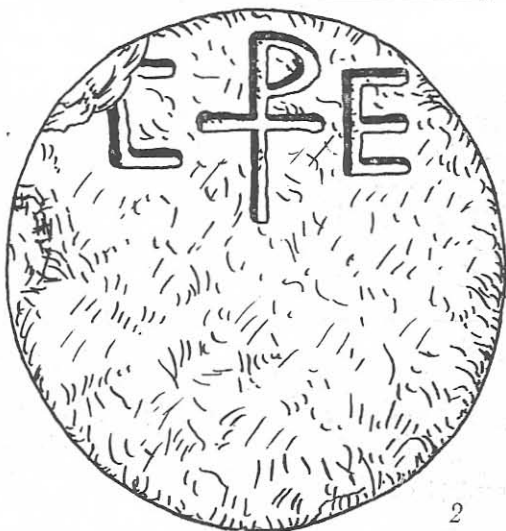
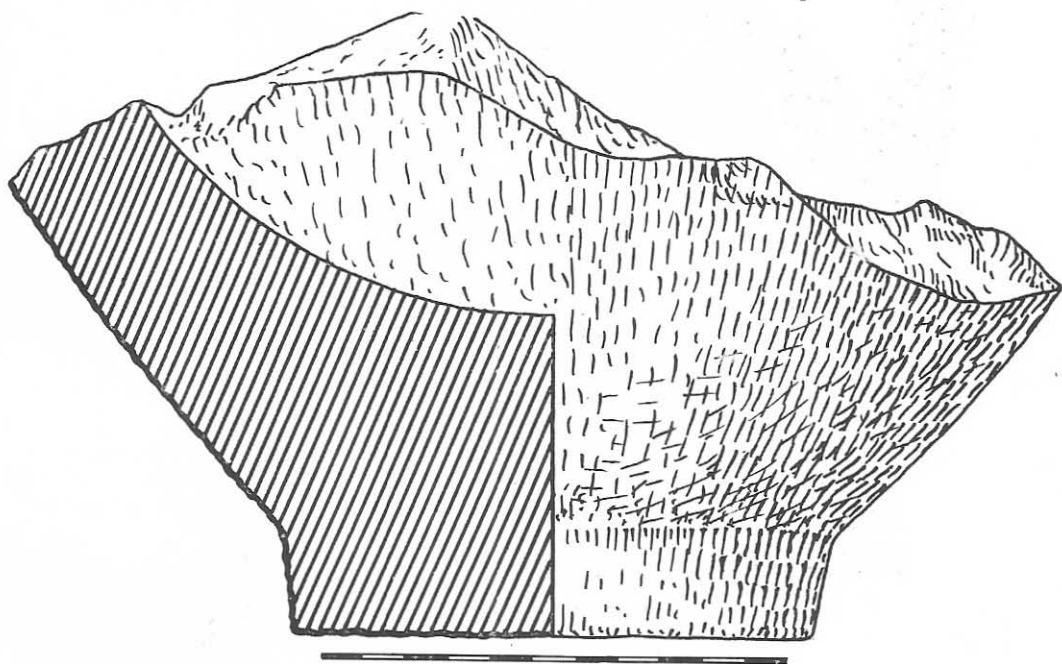
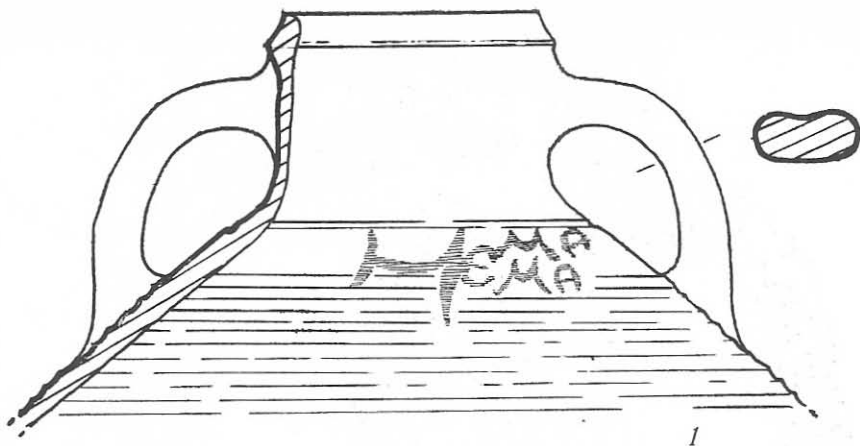

Fig. 4. - 1-2, Inscripții de la Noviodunum.

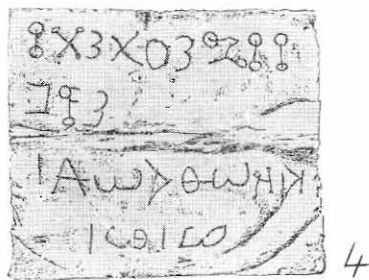
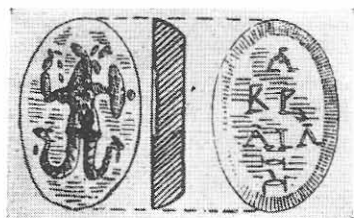

Fig. 5. – Inscriptii de la : 1, Enisala ; 2, Romula ; 3, Orlea ; 4, Dierna.

TEZAUŢUL DE AUR DE LA MOIGRAD

În anul 1912 Muzeul arheologic din Cluj-Napoca a achiziţionat un bogat tezaur de aur despre care se susţinea, că ar fi fost descoperit la Moigrad, Porolissum de odinioară. Din cauza compoziţiei sale neobişnuite şi suspecte el a fost considerat a fi un fals, încît specialiştii l-au neglijat şi n-au ţinut seamă de el în lucrările lor. N. Fettich are meritul de a-l fi publicat în ciuda acestor rezerve în anul 1953, susţinîndu-i autenticitatea, dar presupunînd că unele piese ar fi falsificate¹. Ca specialist în arheologia migraţiilor el s-a ocupat în primul rînd cu inventarul funerar hunic şi a explicat prezenţa altor piese eneolitice prin persistenţa pînă în secolul al V-lea e.n. a unor elemente preistorice. Împotriva acestei ipoteze s-a pronunţat P. Patay care le-a atribuit culturii Bodrogkeresztur². De fapt piesele tezaurului nu sînt nişte falsuri, ci aparţin mai multor complexe din diferite perioade, creîndu-se artificial de către vînzător, un singur tezaur. Pornind de la presupunerea că piesele ar fi false, în stabilirea aprecierii şi dovedirii autenticităţii tezaurului, se pune problema, în ce măsură, un falsificator ar fi putut avea în 1912 cunoştinţele necesare de specialitate ca să imite anumite tipuri de obiecte a căror semnificaţie a fost recunoscută şi explicată abia în cursul ultimelor decenii. Potrivit stării actuale a cercetărilor se pot deosebi următoarele grupe (fig. 1) : A 1. Un inventar funerar sau un tezaur aparţinînd culturii eneolitice Bodrogkeresztur, A 2. Piese eneolitice care nu pot fi atribuite în mod sigur unei anumite culturi, B. Un inventar hunic, C. Descoperiri care se sustrag încă atribuirii la una dintre celelalte grupe şi ar putea să fie moderne şi D. obiecte moderne.

Culturii Bodrogkeresztur îi aparţin un mare pandativ în formă de disc, cu caractere feminine, un mic idol inelar şi multe mărgele (1-3) pentru

¹ N. Fettich, A Szegednagyszéksósi hún fejedelmi sírletet, Budapest, 1953, 161-168.

² P. Patay, Ber. RGK, 55, 1974, 15-17.

care și după 1912 ulterior achiziționării au mai apărut piese analoage în descoperiri sigur autentice.)

A 2. Unele piese datează de asemenea din perioada eneolitică, dar încă nu pot fi atribuite cu precizia necesară unei anumite culturi. Brățări masive cu capete îngroșate (4), precum și 204 ineluse (5), purtate ca mărgelile la un colier, sînt cunoscute dintr-un mormînt cu ocră de la Fundeni, jud. Galați, și în cultura Gumelnița la Varna, iar inele asemănătoare se mai întilnesc într-un tezaur de la Turnu Măgurele. Brățări torsionate (6) și benzi cu găuri pentru nituri (7) se asociază în alte descoperiri cu aceleași tipuri de pandantive-idoli de forma unor păsări cu aripile întinse (8–11) care au fost recent interpretate ca reprezentări antropomorfe feminine și atribuite culturii Bodrogkeresztur. Ele ar putea să reprezinte o influență orientală, deoarece deja pe ceramica de tip Vinča-Turdaș se presupune că ar apare prezentări în chip de pasăre ale zeiței mesopotamiene Imdugud.

B. Dintr-un inventar funerar hunic s-au păstrat părțile unei săbii de paradă: dispozitivul în formă de P pentru fixarea tecii (12), veriga butonului mînerului (13) și o mărgea servind ca pandantiv magic al săbiei (14). Bucla piesei de fixare este îndreptată spre stînga, teaca urmînd deci să fie purtată pe partea dreaptă corespunzător credinței populațiilor nomade călătorește potrivit căreia în viața de apoi dreapta se inversează cu stînga, deci și inventarul funerar trebuie să fie aranjat corespunzător. Veriga mînerului arată că obiceiul folosirii lui, larg răspîndit în secolul al VI-lea în Europa, se datorește de asemenea unei influențe răsăritene din timpul hunilor. Pentru autenticitatea inventarului funerar pledează și pandantivul magic al săbiei, deoarece în anul 1912 un falsificator nu putea să cunoască semnificația acestei piese, care a fost stabilită abia 40 de ani mai tîrziu. Ornamentația plăcii unei cataramă mai mari și mai mici (15–16) este neobișnuită, dar se încadrează de asemenea în perioada hunilor. Plăci ripsate (17) puteau să acopere mînerul unui bici (nagaika).

Alte piese din foițe subțiri de aur sînt lucrate exclusiv pentru inventarul funerar, fără să aibă o destinație practică (18–26). Bordura care delimitează arcul din față al unei șei (18) corespunde după formă și mărime altor aplici contemporane cu aceeași destinație. Figura vulturului putea să acopere butonul din față al șei (19), așa cum sugerează vulturii aplicați pe șa imitînd prin ornamente în formă de solzi penajul vulturului. Alte aplici se termină la capete probabil tot cu vulturi (20), și puteau să fi fost fixate pe harnașament. Tuburile goale, ascuțite la un capăt (21), au fost interpretate ca colțuri de mistreți, ghiare sau, cel mai probabil, ca ciocuri de vulturi. Ele sînt manifestări specifice ale credinței hunilor în simbolul vulturului, întocmai cum o piesă lungă de 1 m în forma unei furci (22) poate fi explicată drept tipul răsăritean al „arborelui morții” sau „arborelui vulturului”. Benzi alungite (23) au fost folosite eventual pentru acoperirea unui arc sau pentru delimitarea părților componente ale șei. Măștile de felide (24) stau probabil în legătură cu înălțarea decedatului în cer, deoarece în timpul dinastiei Han se relatează că o divinitate călătorește prin cer într-un car, tras de un tigră alb. Capetele de giște (25) simbolizează

de asemenea înălțarea mortului la cer, relatîndu-se într-un manuscris din Altai că șamanul este purtat din cerul al treilea pînă în cel de-al noulea de o gîscă. Lamele de cuțite și placajul unui mîner (26) se pot explica ca ustensile de sacrificiu sau de mîncare.

Inventarul funerar servește ca o ilustrare sugestivă a cercetărilor lui J. Werner despre cultul funerar și al vulturului la huni³. Deoarece din cauza compoziției sale nelămurite autorul n-a ținut seamă de tezaurul de la Moigrad, acesta îi confirmă concluziile, independent elaborate, iar rezultatele sale sprijină pe de altă parte autenticitatea inventarului funerar. Destinația unor piese cu o exclusivă folosire sepulcrală, bucla dispozitivului pentru atîrnarea tecii îndreptată spre stînga, pandantivul magic al sabiei în formă de mărgea, bordura arcului șeii corespunzînd prin mărime și formă altor exemplare originale, eventuala folosire a unui arc învelit cu foițe de aur, diferențele reprezentări ale vulturului legate de cultul practicat la huni, arborele morții sau al vulturului și, în sfîrșit, măștile de felide și capete de gîște nu puteau fi inventate în 1912, deoarece nu se cunoștea încă semnificația lor. Prin aceasta se rezolvă de la sine și problema autenticității inventarului funerar hunic. Părțile sale componente, la prima impresie incongruente și disparate, se încadrează toate în cultul funerar și în credințele șamaniste ale unei populații călărețe răsăritene. Ținînd seama de faptul că în alte morminte de războinici huni lipsesc reprezentări simbolice de animale într-un număr atît de mare, inventarul de la Moigrad ar putea fi atribuit chiar unui șaman.

C. În această grupă au fost cuprinse cîteva obiecte care încă nu pot fi precis datate și atribuite uneia dintre grupele premergătoare. Două spirale din sîmă care se termină în capete îngroșate asemănător unor capete de animale (27) ar putea să dateze din epoca cuprului și să aparțină grupei A2, dar nu se cunosc încă analogii care să sprijine această presupunere. N. Fettich credea că un ciocan mic de argintar (28) și un lingou (29) ar fi moderne și adăugate tezaurului pentru a-i mări greutatea și prin aceasta valoarea de antichitate. Fără a nega această posibilitate, n-ar fi totuși exclus ca din cauza importanței argintarilor, și a făurării în general, în epoca migrațiilor, cele două obiecte să fi fost adăugate inventarului, atribuindu-i celui înmormîntat și această calitate.

D. Un medalion cu doi „putti” (30) se califică prin însuși motivul reprezentat ca piesă modernă.

Prin urmare, tezaurul cuprinde cinci categorii diferite de obiecte și fig. 1 încearcă să înfățișeze în mod schematic eșalonarea lor cronologică și culturală.

Mai rămîne de discutat în ce măsură indicația locului de descoperire este reală. În aria de răspîndire a culturii Bodrogkeresztur, Moigrad ocupă o evidentă poziție periferică, încît ne-am aștepta ca o descoperire cît de reprezentativă să apară mai degrabă pe teritoriul central al culturii, în valea sau în cîmpia Tisei. Pentru grupele A 1 și A 2 se poate pune sub semnul întrebării, dacă ele provin într-adevăr din Moigrad.

³ J. Werner, Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches, München, 1956.

În sprijinul localizării inventarului funerar hunic la Moigrad se pot aduce însă mai multe argumente. Istoria hunilor din ultimul sfert al secolului al IV-lea, de la invazia din anul 376 pînă la așezarea lor în cîmpia Tisei pe la începutul secolului al V-lea, este puțin lămurită. Se presupune că ei ar fi urmat goșilor la Dunăre și iar fi înaintat apoi pe fluviu în sus pînă în valea Tisei. Există de fapt o serie de descoperiri hunice din valea Dunării de jos, dar acestea ar putea să dateze abia din secolul al V-lea, din timpul conflictelor cu imperiul bizantin. Descoperirile arheologice indică însă un al doilea drum de pătrundere mai nordic la Tisa prin valea Someșului Mare și prin Crișana, avînd ca jaloane de orientare cele două morminte princiare de la Concești de pe cursul superior al Prutului și cel de la Szegednagyszéksős, la vărsarea Mureșului în Tisa. Mormîntul de la Concești indică un centru de stăpînire de la care au pornit probabil de-a lungul versantului exterior ale Carpaților expedițiile hunilor peste Vistula pînă la Jakuszowice și pînă la Oder la Höckricht. Manevra de învăluire a hunilor împotriva goșilor la Nistru, relatată de Ammianus Marcellinus, putea să se fi desfășurat de asemenea mai spre nord, decît se admitea pînă acum. De pe cursul superior al Prutului se mai cunoaște descoperirea unei diademe hunice la Buhăieni. Cel mai scurt drum de legătură de la Concești în cîmpia Tisei duce peste Carpații răsăriteni în valea Someșului Mare, unde de-a lungul limesului din nordul Daciei mai era practicabil drumul roman pînă la Moigrad, Porolissum de odinioară. Aici, în reședința părții nordice a provinciei, întinsele construcții ale acestui important centru strategic au fost încă cunoscute și parțial locuite. Castrul și municipiul puteau să servească hunilor ca un punct de sprijin și aici puteau să-și înmormînteze și un șaman de-al lor. Spre apus de Moigrad au fost descoperite în 1970 la Tăuteni două căni de argint asemănătoare prin execuția și ornamentarea lor cu vasele de argint de la Concești și din primul mormînt princiar de la Apahida. Una dintre ele poartă o inscripție punctată ca cupa de aur de la Szegednagyszéksős. În afară de descoperirile citate, propriu zis hunice, mai apar de-a lungul și în apropierea drumului amintit și o serie de descoperiri contemporane care se leagă de populațiile, cu precădere germanice, asociate cu hunii. Dintre aceste materiale se pot aminti un colan de aur de la Cernăuți, precum și cimitirul de la Botoșani care se datează printr-o fibulă de tip Levice-Prșa în secolul al V-lea, și tot de acolo un tezaur de argint cu vase, linguri și monede de la începutul secolului al V-lea. Spre apus pe Siret, s-a găsit la Roto-pănești plăcuța unui pandantiv de aur, granulat și încrustat cu caboșoane, iar înspre sud, tot pe Siret, la Roman, mormîntul unei femei cu două fibule de bronz din prima jumătate a secolului al V-lea. În interiorul Carpaților, la Cepari, un inventar funerar prețios de aur este datat printr-o monedă a lui Theodosius II, iar unele morminte jefuite de la Fintinele, sînt datate din nou ca și la Botoșani printr-o fibulă de tip Levice-Prșa. Pe Someș în jos mai există mormintele princiare de la Apahida, tezaurele de aur de la Cluj-Someșeni și, înspre Crișana, cele de la Șimleul Silvaniei, precum și obiectele unor inventare funerare de la Oradea. În alte părți ale Transilvaniei asemenea descoperiri sînt cu mult mai rare sau lipsesc cu desăvîrșire ca în Moldova centrală sau de sud.

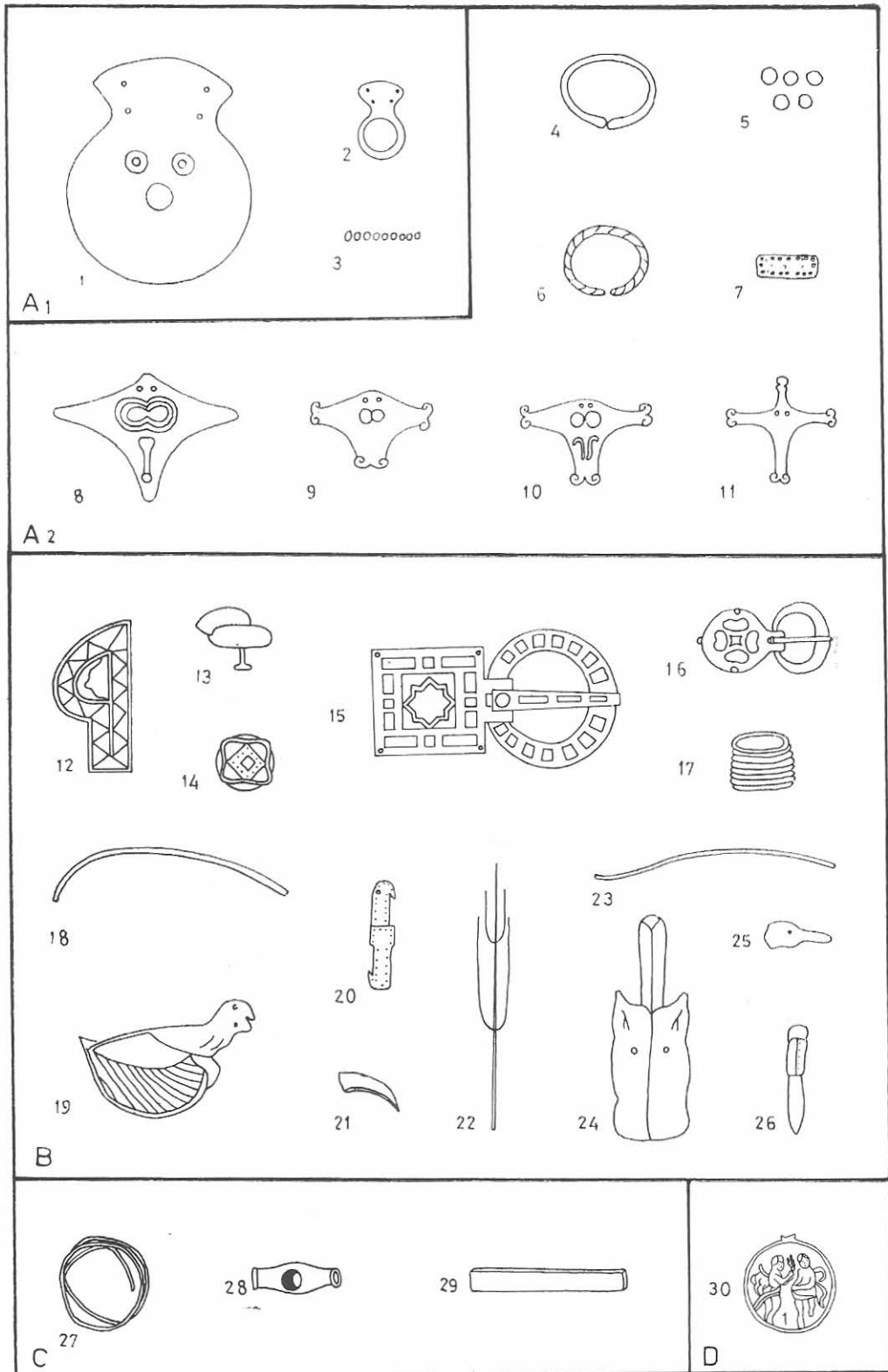

Fig. 1.

Descoperirile semnalate marchează un drum de pătrundere al hunilor prin Transilvania de nord în câmpia Tisei și sprijină posibilitatea ca locul de descoperire al inventarului hunic să fie într-adevăr Moigrad.

În concluzie, complexul cunoscut sub denumirea de „tezaurul de la Moigrad” se compune din mai multe unități separate cu piese autentice, aparținând culturii Bodrogkeresztur, epocii cuprului și unui inventar funerar hunic, acesta din urmă fiind probabil găsit într-adevăr la Moigrad. Prin importanța și caracterul tezaurului el merită să i se acorde de-acum înainte în cercetările de specialitate atenția cuvenită.⁴

ZUSAMMENFASSUNG

DËR GOLDFUND VON MOIGRAD

1912 erwarb das archäologische Museum in Cluj-Napoca einen umfangreichen Goldfund, der angeblich aus Moigrad, Bez. Sălaj stammt. Er wurde für eine Fälschung gehalten, da er Funde aus verschiedenen Perioden enthielt. Es liegt aber kein Grund vor, ihre Echtheit zu bezweifeln. Es lassen sich folgende Fundeinheiten unterscheiden: A 1. Grab- oder Hortfund der Bodrogkereszturkultur. A 2. Kupferzeitliche Funde. B. Hunnischer Grabfund. C. Zeitlich nicht bestimmbar oder möglicherweise moderne Stücke. D. Moderne Stücke.

Hunnische oder hunnenzeitliche Grab- und Schatzfunde erschließen im 5. Jh. einem nordsiebenbürgischen Verbindungsweg, der aus der nördlichen Moldau über die Ostkarpaten in das Tal des Großen Somesch und von der Someschschleife quer durch das Crișgebiet an die Mündung des Mureș in die Theiß führte. Für das hunnische Grabinventar könnte als Fundort Moigrad zutreffen, das an dieser Verkehrslinie liegt. Sie erklärt auch das Auftreten der beiden hunnenzeitlichen ostgermanischen Herrschaftsbereiche im Tal des Kleinen Somesch und bei Șimleul Silvaniei.

⁴ O analiză amănunțită a tezaurului de la Moigrad va fi publicată în revista „Germania”, 55, 1977.

II. NOTE ŞI DISCUȚII

UN TOPOR DE BRONZ DESCOPERIT LA GRĂDINA (Jud. Constanța)

În toamna anului 1976 a fost descoperit întâmplător un topor de bronz¹ în zona localității Grădina, comuna Tîrgușor, jud. Constanța. Piesa are o formă trapezoidală alungită (fig. 1, 3), cu ambele capete ascuțite, marginile ridicate și profilul lenticular (fig. 2, 4). La capătul îngust prezintă o mică știrbitură; capătul mai lat are colțurile foarte puțin evazate. Pe una din suprafețe se observă o mică adîncitură oblică, probabil un defect de turnare. Toporul nu pare să fi fost utilizat. Știrbitura mică de pe tăiș a fost provocată de descoperitor. Piesa a fost confecționată prin turnare. Fețele laterale sînt rotunjite lin. Patină brună - maronie, uneori cu nuanță verzuie. Analiza chimică a indicat următoarea compoziție: 96% cupru; plumb și staniu, a căror proporție nu a putut fi stabilită². Dimensiuni: înălțimea 0,137 m; lățimea maximă 0,04 m; lățimea minimă 0,018 m; grosimea maximă 0,019 m; greutatea 0,4047 kg. Nr. inventar 21.632.

Topoarele plate cu marginile ridicate (Randleistenbeile), destul de răspîndite în Europa Centrală, apar în România într-un număr relativ redus. Faptul că aproape toate exemplarele de la noi ale acestei categorii au trăsături aparte l-a determinat pe A. Vulpe să considere că topoarele plate cu marginile ridicate nu constituie o formă caracteristică în general pentru spațiul carpato-dunărean³. Piese de acest gen din România au fost împărțite de același autor în patru grupe, fiecare cuprinzînd mai multe variante⁴.

¹ Piesa a fost găsită pe cîmp, în apropierea canalului de irigație CA₂ din sistemul Sinoe, la circa 100 m de stația SRPA6-1 de către Verzea Nicolae, electrician la stația de pompare. A fost predată Muzeului de arheologie Constanța la 18 noiembrie 1976.

² Analiza chimică a fost efectuată de către ing. Maria Călin de la Laboratorul zonal Constanța, în laboratoarele Combinatului de îngrășăminte chimice Năvodari. Pînă în prezent nu am avut posibilitatea efectuării unei analize spectrografice a aliajului.

³ A. Vulpe, *Die Axten und Beile in Rumänien*, II, München, PBF, 5, 1975, p. 64.

⁴ *Ibidem*, p. 64 și urm.

Exemplarul descoperit în localitatea Grădina aparține tipului de topoare cu corpul în formă de trapez și cu marginile profilate⁵. Piesele acestui tip au câteodată colțurile tăișului evazate iar marginile puternic reliefate. Au fost distinse cinci variante ale tipului amintit.

Ca aspect general toporul de la Grădina se apropie oarecum de exemplarele variantelor Partoș și Ațel, fără a aparține totuși acestora. Exemplarele variantei Partoș⁶ au corpul mai alungit, strâns puțin la mijloc, ceafa ușor rotunjită, iar unele piese au marginile laterale fațetate, elementele ce le deosebesc de exemplarul în discuție. Topoarele variantei Ațel sînt relativ asemănătoare cu cel de la Grădina, însă au marginile laterale fațetate⁷.

Cele mai numeroase elemente ne orientează spre exemplarele variantei Șincal. Topoarele acesteia au marginile puternic ridicate și fețele laterale rotunjite, iar colțurile tăișului mare, mai mult sau mai puțin evazate⁸. Între ele, piesele variantei diferă după dimensiuni.

Toporul de la Grădina pare să se apropie mai mult de exemplarul descoperit la Ploiești-Triaj, într-un mormînt chirchit, cu ocră⁹. El se aseamănă oarecum și cu topoarele de la Șincal¹⁰, Araci¹¹, Turț¹² și Sinziieni¹³, cu observația că piesa de Sinziieni a avut capătul mic ciocănit, fiind folosită probabil și ca daltă¹⁴. Exemplarul descoperit în Banat¹⁵, oarecum asemănător, are corpul mult mai bombat.

Toporul de la Grădina se aseamănă în parte și cu exemplarul descoperit în Bulgaria, într-un tumul, din zona localității Nova Zagora, nu departe de lacul Dipiischi¹⁶. Dălți și topoare plate (avînd însă alte forme) sînt cunoscute și în U.R.S.S.¹⁷. Este dificilă încercarea de încadrare cronologică a topoarelor plate cu marginile ridicate, cu atît mai mult a variantelor surprinse în cadrul acestui tip, deoarece cele mai multe descoperiri sînt izolate. Dintre exemplarele variantei Șincal, căreia îi poate fi atribuit și toporul de la Grădina, cel de la Ploiești-triaj a fost ceva mai bine datat, fiind descoperit într-un mormînt al culturii Glina III¹⁸, aparținînd

⁵ *Ibidem*, p. 66.

⁶ *Ibidem*, p. 66 și pl. 37, nr. 337-339.

⁷ *Ibidem*, p. 66 și pl. 37, nr. 340-341.

⁸ *Ibidem*, p. 66-67 și pl. 37, nr. 342-352.

⁹ Săpăturile sînt amintite pe scurt la I. Nestor, în Raport asupra activității științifice, a Muzeului Național de Antichități, 1942-1943 (1944), p. 29 și urm.; A. Vulpe, *op. cit.*, p. 66 și pl. 37, nr. 342.

¹⁰ Martin v. Roska, *Emlékkönyv*, p. 287, fig. 34; Dorin Popescu, *Die frühe ud mittlere Bronzezeit in Siebenbürgen*, București, 1944, p. 108; A. Vulpe, *op. cit.*, p. 66-67, pl. 37, nr. 346.

¹¹ Z. Székely, *SCIV*, 18, 1967, 2, p. 328, fig. 1/3; A. Vulpe, *op. cit.*, p. 67, pl. 37, nr. 348.

¹² A. Vulpe, *op. cit.*, p. 67, pl. 37, nr. 351.

¹³ Z. Székely, *SCIV*, 21, 2, 1970, p. 202, fig. 1/2-2 a.

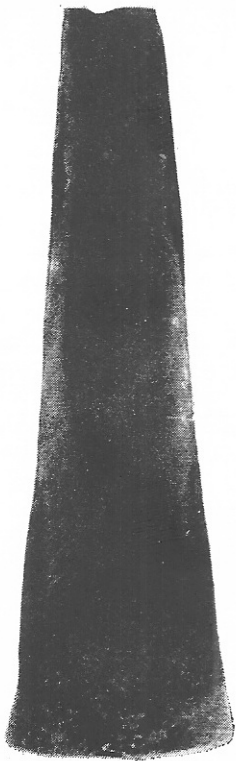
¹⁴ A. Vulpe, *op. cit.*, p. 67 și pl. 37, nr. 350.

¹⁵ *Ibidem*, p. 66 și pl. 37, nr. 343.

¹⁶ N. Ia. Merpert, *KS*, 93, 1963, p. 29-30 și pl. 10/1,5.

¹⁷ E. C. Kuzmina, în *Pamiatniki kamennogo i bronzovogo vekov Evrazii*, Moscova, 1964, p. 12-140 și fig. 3/5, 6, 13; N. I. Sokolski, în *Arheologhiceskie otkritiia 1965 goda*, Moscova, 1966, p. 80-81.

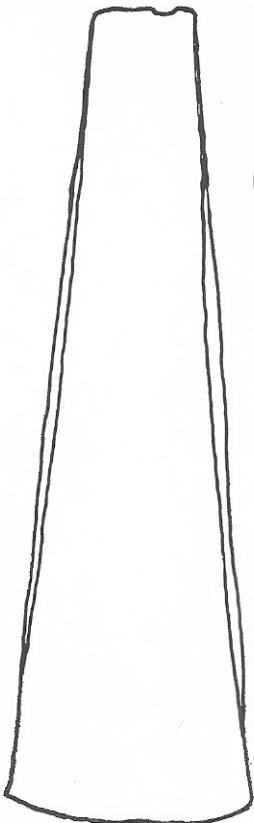
¹⁸ A. Vulpe, *op. cit.*, p. 67.

1

2

3

4

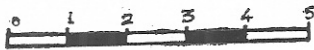
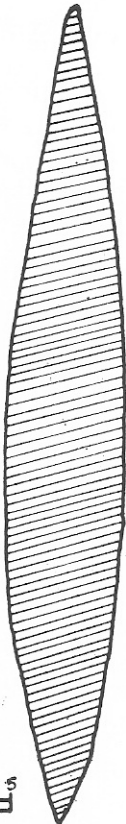

Fig. 1.

deci epocii timpurii a bronzului. Piesa din depozitul de la Tilișca, aparținând variantei Așel, a fost datată în a doua jumătate a bronzului mijlociu¹⁹. A. Vulpe consideră că pentru aceeași datare pledează și descoperirile de la Wietenberg și Virghiș aparținând variantei Șincai²⁰, dar care au colțurile tăișului mare evazate.

Constatînd faptul că topoarele plaate cu marginile ridicate apar în complexe din perioade diferite, autorul amintit consideră că acest tip aparține întregii epoci a bronzului²¹. Topoarele variantei Șincai, căreia i s-ar putea asocia și exemplarul de la Grădina, au fost puse de același autor în legătură cu cultura Wietenberg. De asemenea și unele exemplare aparținînd celorlalte variante ale acestui tip au fost puse în legătură cu orizontul cultural amintit²².

Este evident că piesa de la Grădina nu se poate lega de cultura Wietenberg.

Apropierea de exemplarul descoperit la Ploiești-Triaș ne determină să-l atribuim, însă deocamdată cu o mare rezervă, tot începutului, sau mai degrabă mijlocului epocii bronzului, fără a-l putea lega, totuși, de un anumit orizont cultural.

Dată fiind raritatea descoperirilor similare în zonele apropiate, nu putem preciza nici dacă prezența toporului la Grădina poate fi pusă în legătură cu unele influențe ale metalurgiei transilvănene, sau eventual cu influențe sudice ori răsăritene.

Toporul de la Grădina nu pare să fi fost folosit, dar a fost confecționat pentru un scop asemănător tuturor exemplarelor de acest tip. Profilul lenticular și marginile ridicate par să indice faptul că el era prins într-o vergea despicată la un capăt, bine legat pentru a fi folosit în acest mod la despicat sau pentru lovituri verticale. Nu trebuie exclusă nici ipoteza circulației unor asemenea unelte în relațiile de schimb intertribale²³, îndeplinind funcția de mijlocitor, ca lingouri ori simboluri ale valorii materiale.

RÉSUMÉ

HÂCHE DE BRONZE TROUVÉE À GRĂDINA (DÉP. DE CONSTANȚA)

L'auteur présente une hâche de bronze trouvée de manière fortuite en 1976 dans les limites de la localité de Grădina (comm. de Tîrgușor). C'est une pièce oblongue, de forme trapézoïdale, avec les deux bouts tranchants, les bords surhaussés et le profil lenticulaire.

¹⁹ M. Moga, AISC, Cluj, 4, 1941-1948, p. 274 și urm.; A. Vulpe, *op. cit.*, p. 67.

²⁰ A. Vulpe, *loc. cit.*

²¹ Fapt subliniat și de depozitele de la Kömlöd, Treučevac, Kosziederpodlás, Spálnaca; cf. A. Vulpe, *loc. cit.*

²² *Ibidem.*

²³ I. Nestor, în Studii și referate privind istoria României, I, 1954, p. 48.

Elle se range dans la catégorie des hâches de forme trapézoïdale et aux bords profilés — la variante Șincai (selon A. Vulpe).

Par les analogies qu'elle présente, la pièce de Grădina pourrait être attribuée — non sans une grande prudence, d'ailleurs — au commencement de l'âge du bronze. Toutefois, on ne saurait la rattacher à un horizon culturel bien déterminé.

Vue la rareté de cette sorte de trouvailles dans les zones du voisinage, on ne saurait préciser si la hâche de Grădina doit quelque chose à l'influence de la métallurgie transylvaine, ou — à l'éventuel — aux influences méridionales ou bien orientales.

MĂRTURII DIN EPOCA BRONZULUI PE TERITORIUL DIN NORDUL DOBROGEI

Raritatea vestigiilor arheologice din epoca bronzului descoperite pe teritoriul de la Gurile Dunării face ca documentarea noastră să fie încă insuficientă. Cîteva descoperiri arheologice făcute cu mai mulți ani în urmă au ridicat unele probleme legate de continuitatea de viață în această zonă.

Prima descoperire a fost făcută la Baia¹. Ea a fost urmată de cîteva cercetări de suprafață ale arheologului Eug. Comșa², pentru ca în anul 1958 să fie găsite o seceră cu buton – turtită prin ciocănire – la Dăeni³ și un celt la Sabangia⁴. În anii 1960 și 1961 au fost descoperite cele două depozite de unelte de bronz de la Sîmbăta Nouă, care sînt încadrate cronologic în Hallstattul timpuriu⁵.

În ultimii ani Muzeul „Deltai Dunării” Tulcea a continuat să-și îmbogățească în mod simțitor colecția prin achiziționarea unor piese importante, care atestă existența epocii bronzului încă din primele faze și pe aceste meleaguri.

Obiectul lucrării de față îl constituie prezentarea unor piese descoperite întâmplător și izolat în nordul Dobrogei.

Un prim exemplar achiziționat de muzeul nostru este un topor de dimensiuni mari, foarte greu și bine conservat, un ciocan-baros descoperit în satul Parcheș, com. Somova, jud. Tulcea (Pl. I/1). Este din granit, de culoare neagră-cenușie. Toporul a fost puternic lustruit și prevăzut cu șanț, de fapt o ștrangulație plasată mai mult spre ceafă. Tăișul este lat

¹ V. Pârvan, *La „Statue-menhir” de Hamangia*, în *Dacia*, II, 1925, p. 422.

² Eug. Comșa, *Contribuții la harta arheologică a Dobrogei de nord-vest*, SCIV, IV, 1953, 3–4, p. 751.

³ A. Aricescu, *Depozitele de bronzuri din Dobrogea*, SCIV, XVI, 1965, 1, p. 17, fig. 6/2 și *Depozite de unelte, arme și podoabe din bronz din Dobrogea*, Pontica, 3, 1970, p. 25 și urm.

⁴ *Ibidem*, p. 17–18, fig. 2.

⁵ *Ibidem*, p. 26–33, fig. 6–9.

și aplatizat, iar brațul-ciocan este mai scurt și mult mai ascuțit. Prezintă urme de cioplire atât pe corp, cât și pe tăiș. Dimensiuni : lungimea 16 cm ; lățimea maximă 10 cm ; grosimea maximă 6 cm ; greutatea 1,450 kg.

Tipuri de topoare asemănătoare exemplarului de la Parcheș au mai fost descoperite pe teritoriul țării noastre în Oltenia⁶ și pe teritoriul Bulgariei în peștera Devetaki din Bazinul Iskerului⁷, fiind plasate în epoca bronzului⁸.

Un alt exemplar este un topor de bronz descoperit la Mahmudia, în punctul numit Cairacul Mare, fiind al doilea exemplar care provine din această comună și al treilea de pe teritoriul jud. Tulcea (Pl. 1/2).

Toporul amintit este de bronz, cu gaură de înmănușare transversală și prevăzut cu manșon simplu. Piesa este greoaie. Prezintă un profil longitudinal curbat ; lama se lățește spre tăișul convex, care n-a fost pregătit pentru utilizare. Are un aspect foarte îngrijit ; nu prezintă asperități sau mici goluri și nu se observă nici o urmă de metal prelins. Patina verde închis s-a păstrat foarte bine atât pe întreaga suprafață a lamei, a tăișului, cât și pe manșon sau în interiorul acestuia. Secțiunea transversală a toporului este hexagonală. Dimensiuni : lungimea 13,5 cm, din care lama 9,5 cm ; diametrul manșonului 3 cm ; lățimea lamei sub manșon 4,5 cm și la tăiș 6 cm ; grosimea lamei sub manșon 2,5 cm și la tăiș 0,5 cm ; greutatea 820 gr.

Datarea acestui topor o vom face pe baze tipologice, deoarece piesa provine dintr-o descoperire întâmplătoare, izolată și nu dintr-un context arheologic.

Prin forma sa exemplarul de la Mahmudia face parte din categoria topoarelor cu gaură de înmănușare transversală, prevăzute cu manșon. Acest tip de topor cu lama curbată și tăiș lățit se încadrează în tipul Darabani, răspândit în Moldova și Ucraina de apus⁹ la începutul perioadei mijlocii a epocii bronzului.

Un topor asemănător exemplarului de la Mahmudia, dar de aramă a fost descoperit la Găiceana¹⁰. În comparație cu piesa de la Găiceana, toporul de la Mahmudia are un profil longitudinal mult mai curbat, este mai scurt, iar manșonul este mai puțin reliefat.

Un exemplar identic cu piesa de la Mahmudia a fost descoperit la Vorgolska, pe teritoriul Uniunii Sovietice, într-o așezare a culturii Srubniia¹¹.

Primul exemplar de la Mahmudia¹² este tot o piesă greoaie și a fost atribuit tipologic grupului Turbino¹³.

⁶ D. Berciu, *Arheologia Preistorică a Olteniei*, 1939, p. 89, fig. 104/6, și *Catalogul muzeului arheologic din Tr. Severin*, Materiale, I, 1953, p. 653, pl. XII, B-3.

⁷ Izvestija — Sofia, V, 1928/29, 1929, p. 312, fig. 171.

⁸ D. Berciu, *Materiale*, I, 1953, p. 636.

⁹ Al. Vulpe și E. Tudor, *Cu privire la topoarele de metal cu gaură de înmănușare transversală*, SCIV, 21, 1970, 3, p. 423.

¹⁰ Marilena Florescu și Viorel Căpitanu — *Topoare de aramă și de bronz descoperite la Găiceana*, AM, II-III, 1964, p. 446, fig. 1.

¹¹ A. D. Priahin, *Volgolscoe poselenie srubnoi culturī*, SA, 3, 1968, p. 186, fig. 3/3.

¹² Provine dintr-o colecție particulară și se află în Muzeul județean Galați.

¹³ Al. Vulpe și E. Tudor, *op. cit.*, p. 424.

Atît tipul Darabani cît și Turbino sînt datate în perioada mijlocie a epocii bronzului.

Prin descoperirea toporului de la Mahmudia cu un aspect foarte îngrijit, fără goluri de turnare, asistăm deja la o perfecționare a metalur-giei bronzului.

În toamna anului 1976 muzeul din Tulcea a achiziționat o piesă de piatră de la Măcin. Ea a fost descoperită întîmplător și izolat pe dealul Urliga, la nord de orașul Măcin și reprezintă un sceptor¹⁴ (Pl. I/3).

Piesa este din gresie silicioasă de culoare verde închis, nefinisată complet, prezentînd pe unele locuri un lustru mai puternic. Are o formă aproximativ tronconică, cu înălțimea de 24 cm, diametrul maxim (baza) de 7,5 cm. În partea superioară se termină printr-o proeminență butonată cu un diametru de 6 cm. Are greutatea de 1,460 kg. Sub proeminența butonată se află profilat „umărul”, iar de sub el pornește corpul ușor evazat spre exterior. Atît partea superioară cît și baza sceptorului sînt ușor concave.

Piese asemănătoare exemplarului de la Măcin, mergînd pînă la identitate au fost descoperite în anul 1968 în Moldova, la Voinești jud. Vaslui¹⁵ și la Fitionești (jud. Vrancea)¹⁶.

În anul 1969 tot la Voinești, în același punct s-a descoperit încă un sceptor din gresie silicioasă, decorat pe umăr cu patru butoni dispuși orizontal și simetric¹⁷.

Pe locul descoperirii sceptorilor de la Voinești au fost adunate fragmente ceramice care aparțin culturilor Monteoru (fazele IC₃, IC₂ și IIb) și Noua¹⁸, iar la Fitionești există o așezare Monteoru în care sînt atestate mai multe faze din evoluția acestei culturi¹⁹. Deci piesele pot fi datate în perioada bronzului mijlociu și tîrziu.

Pînă în prezent nu se cunoaște pe teritoriul Dobrogei nici o așezare care ar putea aparține bronzului timpuriu și mijlociu. Doar pentru bronzul tîrziu este documentată cultura de tip Coslogeni (sec. XIV-XII î.e.n.) și care se încadrează în marele complex cultural Sabatinovka – Coslogeni – Noua²⁰.

Sceptorul de la Măcin poate fi atribuit, în raport cu analogiile prezentate mai sus, bronzului mijlociu și tîrziu.

O piesă deosebită de exemplarele cunoscute pînă în prezent a fost descoperită în anul 1959, în satul Parcheș, com. Somova, jud. Tulcea (Pl. I/4). Este un sceptor din gresie silicioasă de culoare verzuie, foarte

¹⁴ A fost descoperită în perioada anilor 1960–1961 de către Tăure Ion, din Măcin, căruia îi aducem și pe această cale mulțumirile noastre.

¹⁵ Ioan Mitrea, *Un sceptor de piatră descoperit la Voinești*, Memoria Antiquitatis, I, 1969, p. 312–314, fig. 1 și p. 315, fig. 3/1.

¹⁶ *Ibidem*, p. 314, fig. 3/2.

¹⁷ I. Mitrea, *Cercetări arheologice în nordul colinelor Tutovei*, Studii și cercetări științifice, Institutul pedagogic Bacău, 1972, p. 131 și urm., fig. 11/2.

¹⁸ *Ibidem*, p. 316.

¹⁹ *Ibidem*, p. 316 și Marilena Florescu, Gh. Constantinescu: *Așezarea din epoca bronzului de la Minăstioara-Fitionești*, Danubius, I, 1967, p. 61 și urm.

²⁰ Seb. Morinz și Niță Anghelescu, *O nouă cultură a epocii bronzului în România. Cultura de tip Coslogeni*, SCIV, 21, 1970, 3, p. 412–413.

bine lustruit și de formă tronconică. Dimensiuni : înălțimea 20 cm ; diametrul maxim de 6,5 cm ; diametrul bazei de 5,5 cm. Partea superioară se termină printr-o proeminență evazată cu diametrul de 3,8 cm. Are o greutate de 1,300 kg. Partea superioară a piesei este dreaptă, iar baza este concavă. Pe corp, mai mult spre bază, prezintă o mică strangulație care poate fi pusă în legătură cu o eventuală refolosire a piesei. Exemplarul de la Parcheș este deosebit față de celelalte piese descoperite la Voinești, Fitionești, Galați²¹ și Cikalovka și Nipru²², prin faptul că profilul său este ușor concav, nu prezintă capătul superior butonat și nu este prevăzut cu un „umăr” ușor reliefat sau decorat cu patru butoni dispuși orizontal sau simetric.

După informațiile pe care le avem o piesă identică cu aceasta nu s-a descoperit. Ca formă generală se aseamănă totuși cu celelalte exemplare cunoscute și se poate încadra tot în epoca bronzului.

În afara pieselor amintite mai sus se cunosc și alte sceptre descoperite pe teritoriul României (Pl. II).

Pe teritoriul Moldovei au mai fost descoperite trei exemplare, dintre care unul întreg în com. Găiceana, jud. Bacău asemănător primei piese de la Voinești și alte două în stare fragmentară la Voinești și Huși²³.

În Cîmpia Munteniei au fost descoperite patru exemplare : unul fragmentar la Dorobanțu, jud. Ialomița, într-un strat cultural Coslogeni ; altul la Coțofanca, com. Gurbănești, jud. Ilfov ; apoi la Vlădiceasca, com. Valea Argovei, jud. Ilfov, în vecinătatea așezărilor de tip Coslogeni și al patrulea la Băești-Aldeni, com. Cernătești, jud. Buzău, în punctul numit „Muchia Vulturului”, în preajma unor așezări aparținând culturii Monteoru²⁴).

De menționat este faptul că dintre toate sceptrele descoperite pînă în prezent numai două exemplare au fost găsite în complexe arheologice. Este cazul piesei de la Dorobanțu aparținând culturii Coslogeni și a piesei de la Cikalovka, pe Nipru, descoperită într-o așezare a culturii Sabatinovka²⁵).

Toate celelalte exemplare au fost găsite la suprafață, în vecinătatea unor așezări ce aparțin epocii bronzului, cum ar fi piesele din Moldova și Muntenia sau izolat ca în cazul celor două sceptre din nordul Dobrogei.

Datorită analogiilor apropiate, piesele din nordul Dobrogei au fost încadrate în aceeași perioadă. Piesele de la Măcin și Parcheș reprezintă sceptre, arme distinctive, considerate ca semne simbolice ale puterii unor șefi de triburi.

Ne întrebăm dacă aceste descoperiri relativ izolate, situate în nordul Dobrogei sînt întâmplătoare sau marchează un anumit orizont cultural.

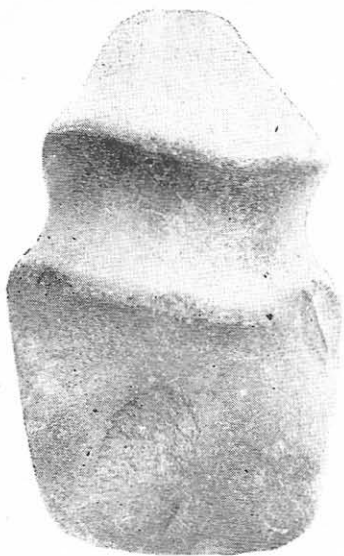
²¹ I. T. Dragomir, *Descoperiri arheologice pe actualul teritoriu al Galațiului din cele mai vechi timpuri și pînă la întemeierea orașului*, Danubius, I, 1967, p. 181, fig. 2/1.

²² I. N. Sarafutdinova, *Poselennia epohi, piznoi bronzu poblizu Kremenciuka*, în *Arheologhia Kiev*, XVII, 1964, p. 153-169, fig. 7/1.

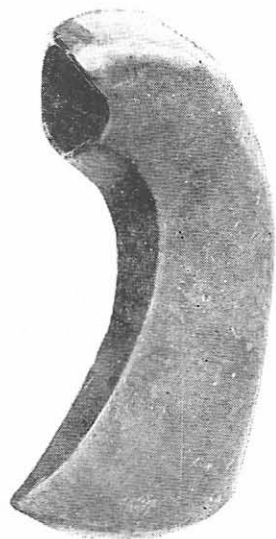
²³ Celui de-al III-lea sceptru descoperit la Voinești, jud. Vaslui îi lipsește capătul butonat. Piesa de la Huși a fost descoperită în imperjurimi și se află în muzeul din localitate. Mulțumim și pe această cale arheologului I. Mitrea pentru informațiile oferite.

²⁴ Informațiile le avem de la arheologul Sebastian Morintz, căruia îi aducem mulțumirile noastre și pe această cale.

²⁵ I. N. Sarafutdinova, *K. voprosu o Sabatinovskoi Kulture*, în SA, 3, 1968, p. 19.

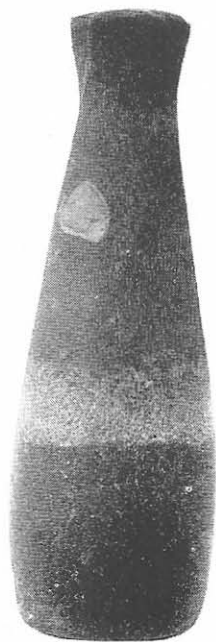
1

2

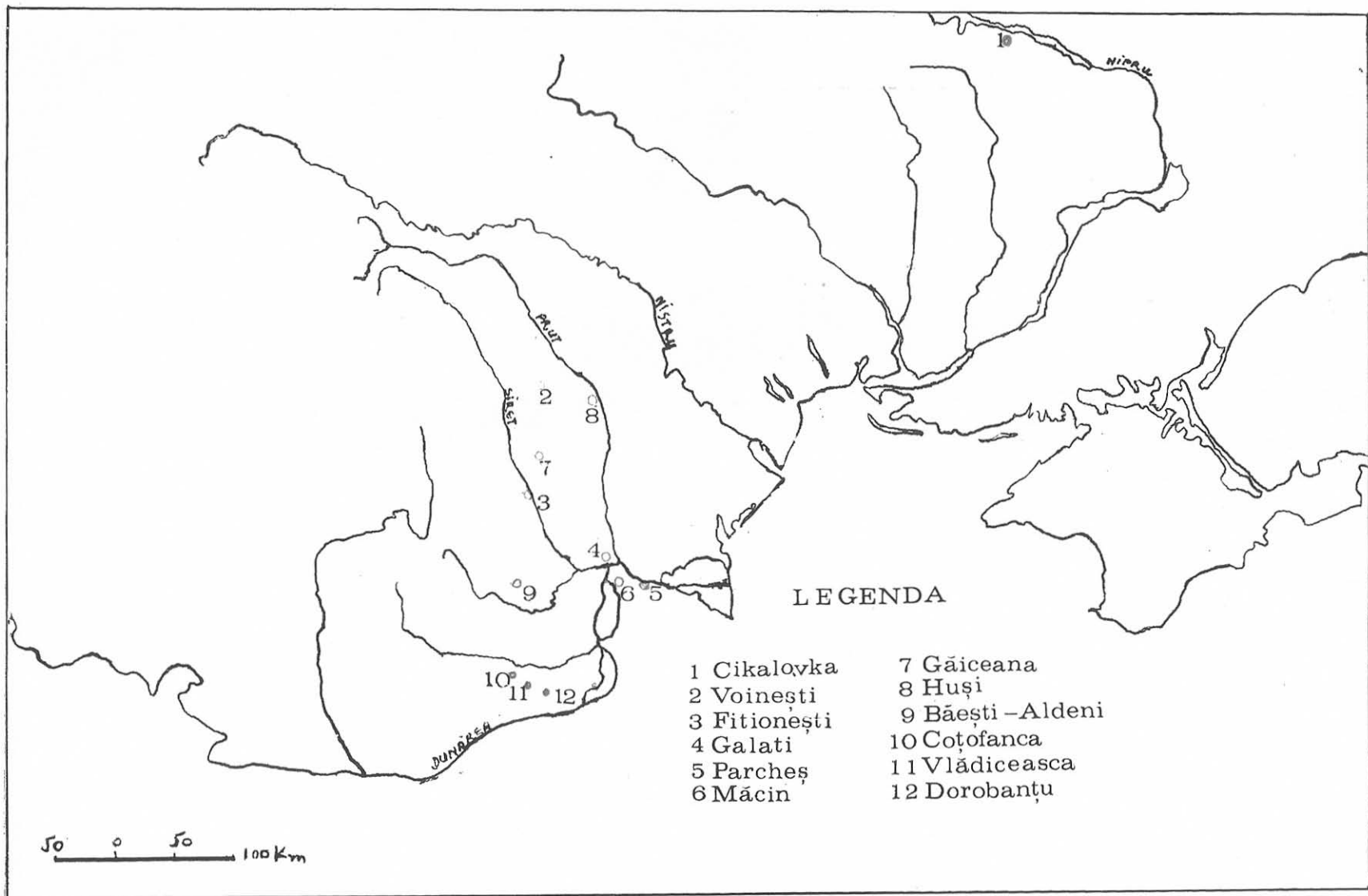

3

4

Planşa 1 — Topoare și sceptre descoperite în nordul Dobrogei ;
1 Parcheș ; 2. Mahmudia ; 3 Măcin ; 4. Parcheș.

Planșa II - Harta răspândirii sceptrilor cunoscute pînă în prezent.

Prin descoperirea acestor piese credem că se aduce o nouă contribuție la cunoașterea epocii bronzului în nordul Dobrogei.

Sperăm că în anii următori, prin întensificarea cercetărilor de suprafață și prin săpături sistematice, să conturăm mai bine această perioadă.

RÉSUMÉ

TÉMOIGNAGES DE L'ÉPOQUE DU BRONZE SUR LE TERRITOIRE DU NORD DE LA DOBROUDJA

La rareté des vestiges archéologiques de l'époque du bronze découverts sur le territoire des Bouches du Danube rend notre documentation encore insuffisante. Quelques découvertes archéologiques faites il y a plusieurs années ont soulevé certains problèmes concernant la continuité d'habitation dans la zone mentionnée.

Dernièrement le Musée „Le Delta du Danube” de Tulcea a fait l'acquisition de quelques pièces qui attestent l'existence de l'époque du bronze sur ce territoire dès ses premières phases.

L'objet de ce travail est de présenter ces quelques pièces, découvertes par hasard au nord de la Dobroudja.

Un premier exemplaire est une hâche de grandes dimensions, découverte dans le périmètre du village de Parcheș, commune de Somova, département de Tulcea, (planche 1/1). Des hâches semblables quant à la forme ont déjà été découvertes tant sur le territoire de la Roumanie, à Ostrovul Corbului, que sur celui de la Bulgarie, à Devetaki, et ont été encadrées chronologiquement dans l'époque du bronze.

Un autre exemplaire a été découvert à Mahmudia, département de Tulcea. C'est une hâche en bronze, pourvue d'un orifice d'emmanchement transversal et d'un manchon simple (planche 1/2). Elle appartient au type Darabani, répandu en Moldavie et en Ukraine de l'ouest, type encadré au début de la période moyenne de l'époque du bronze.

Outre les objets présentés ci-dessus, on a encore découvert deux autres pièces représentant des sceptres.

Ainsi, en automne 1976, à Măcin, département de Tulcea, a été découvert un sceptre de forme tronconique, la partie supérieure terminée par une proéminence boutonée (planche 1/3). Des pièces semblables, jusqu'à l'identité, ont été découvertes en Moldavie, à Voinești (dép. de Vaslui) et à Fitionești (dép. de Vrancea), dans les deux localités ayant été attestées des habitations appartenant aux cultures Monteoru (phases IC₃, IC₂ et IIb) et Noua. Basé sur les analogies, on encadre le sceptre de Măcin entre les périodes moyenne et tardive de l'époque du bronze.

Le deuxième sceptre, découvert à Parcheș, commune de Somova, département de Tulcea, présente quelques petites différences par rapport aux exemplaires connus jusqu'à présent et appartient à la même période (planche 1/4).

La carte des localités où on a découvert des sceptres une fois dressée, il en résulte que, jusqu'à présent, on a dépisté de telles pièces dans 10 localités sur le territoire de notre pays (planche II).

LISTE DE FIGURES

Planche I – Découvertes des hâches et des sceptres au nord de la Dobroudja.
1. Parcheș ; 2. Mahmudia ; 3. Măcin ; 4. Parcheș.

Planche II – Carte de la distribution des sceptres découverts jusqu'à présent.

AEGYSSUS '76 – RAPORT PRELIMINAR

Așezată pe Dealul Monumentului, localitatea antică Aegyssus este suprapusă astăzi de parcul muzeului de arheologie. Cercetările cu caracter de sondaj efectuate de noi în anii 1974–1975 au demonstrat necesitatea unor cercetări sistematice de amploare. Pentru ușurarea lor, întregul parc a fost împărțit încă din anul 1975 în carouri cu laturile de 10 m, axa absciselor codificată cu litere de la A la Y iar cea a ordonatelor cu cifre de la 1 la 25. Fiecare carou este subîmpărțit în alte patru carouri cu laturile de 5 m., codificate cu litere de la a la d. Caroiajul săpăturii este racordat de la rețeaua geodezică națională. (Fig. 1).

Aegyssus are evoluția istorică specifică orașelor antice de pe linia Dunării de Jos. Cel mai vechi strat de cultură aparține epocii Latène, el suprapunînd stînca. Sondajele arheologice nu au ajuns încă pînă la el, descoperirile pentru această perioadă fiind fortuite. Materialul ceramic getic și grecesc pare să dateze începutul așezării în secolele IV-III î.e.n. Pînă în sec. VII avem o continuitate de locuire. Locuirea prefeudală documentată prin descoperiri de locuințe – bordei și ceramică se încadrează, prin monete, în limitele sec. X-XI. După stratul de cultură prefeudal se observă o masivă scurgere de pămînt de la nord spre sud după care apar urme de locuire feudală și modernă. Cam acestea erau informațiile oferite de sondajele din anii precedenți.

Cercetările din primăvara și vara acestui an au reușit să aducă unele precizări cronologice, concomitent cu dezvelirea unei suprafețe destul de mari (cca. 210 m²) în zona intramuros.

Primele observații se referă la zidul de incintă de la Aegyssus. Prin cercetările de suprafață efectuate în această primăvară am putut identifica în linii mari sistemul de fortificație, demantelările masive provocate de proprietățile particulare din vecinătate îngreunînd mult cercetarea.

Zidul de incintă este trasat pe curba cea mai înaltă de nivel, urmînd forma neregulată a terenului, avînd o formă poligonală cu laturile mai

lungi în partea de S-E și S-V a așezării. (Fig. 2). S-au putut identifica cca. 7 turnuri dintre care două sînt doar presupuse, configurația terenului precum și curtimele destul de egale în lungime fiindu-ne singurele elemente pentru amplasarea ipotetică a lor. Partea de N-E și E pare să nu aibă urme de fortificație, cercetările de suprafață nedescoperind nici un element caracteristic, rîpa adîncă din acest loc, precum și apa care probabil exista aici în antichitate putînd să faciliteze mult sarcina apărătorilor.

Primul turn – A – îl întîlnim în partea de S-E a cetății, din el nepăs-trîndu-se decît emplectonul, executat în clasicul *Opus incertum* mortarul fiind din var foarte abundent și nisip cu multă scoică în compoziție. Latura de front actuală are o lungime de cca. 4 m.

Următorul turn – B – se află tot pe latura de S-E a cetății la o distanță de cca. 40 m. O secțiune (2/14 m) trasată în această primăvară și care urmează a fi continuată anul viitor, a căzut pe latura de est și cea de front a turnului : Acesta este masiv demantelat în epoca feudală din el nesurprinzînd decît fundația.

Curtina 2 are lungimea de cca. 35 m, al treilea turn – C – obser-vîndu-se bine în malul rîpei, latura de front a lui fiind prăbușită. (Fig. 3). Lungimea următoarei curtime nu o putem decît aproxima, ea fiind între 35–40 m, turnul – D – nefiind vizibil, noi amplasîndu-l în funcție de configurația terenului care aici se îndreaptă spre sud. În acest loc panta este relativ lină, la aceasta contribuind probabil și turnul care desigur există aici.

Următoarea curtină probabil că are tot cca. 40 m, cel de al V-lea turn – E, fiindu-ne cunoscut prin partea laterală a lui care se mai vede încă. Acest turn este de asemenea amplasat într-un punct unde curba de nivel se îndreaptă spre S-V.

Zidul de incintă este greu de urmărit în continuare, partea de S-V și V a cetății fiind afectată de excavările masive de pămînt practicate de localnici.

Un singur turn – F, poate fi identificat în partea de V a cetății, exca-vările localnicilor ajungînd pînă la fundațiile acestuia. Ultimul turn – G, este numai presupus de noi, el fiindu-ne indicat de conformația terenului din colțul de N-V al cetății. Aici se pare că avea un turn semicircular, amplasarea lui fiind necesară, deoarece din acest punct curba de nivel se îndreaptă spre nord.

Traseul laturei de nord a incintei se observă bine, lipsa turnurilor pe această latură fiind explicabilă prin rîpa adîncă din această parte a cetății precum și prin apa Dunării care în antichitate ajungea pînă la baza stîncii.

Pentru acroșarea zidului de stîncă, aceasta a fost săpată în trepte asigurîndu-se astfel orizontalitatea asiselor (Fig. 4).

Datarea zidului de incintă este dificil de făcut din cauza demnatelă-rilor practicate din antichitate pînă în zilele noastre.

Sondajul început în această primăvară la turnul B, atestă prin mar-torul întrebuițat, existența a trei faze constructive. O primă fază folo-sește un mortar alb cu nisip foarte fin avînd o mare rezistență. A II-a fază întrebuițează un mortar de cărămidă pisată, cărămidă ce va deveni

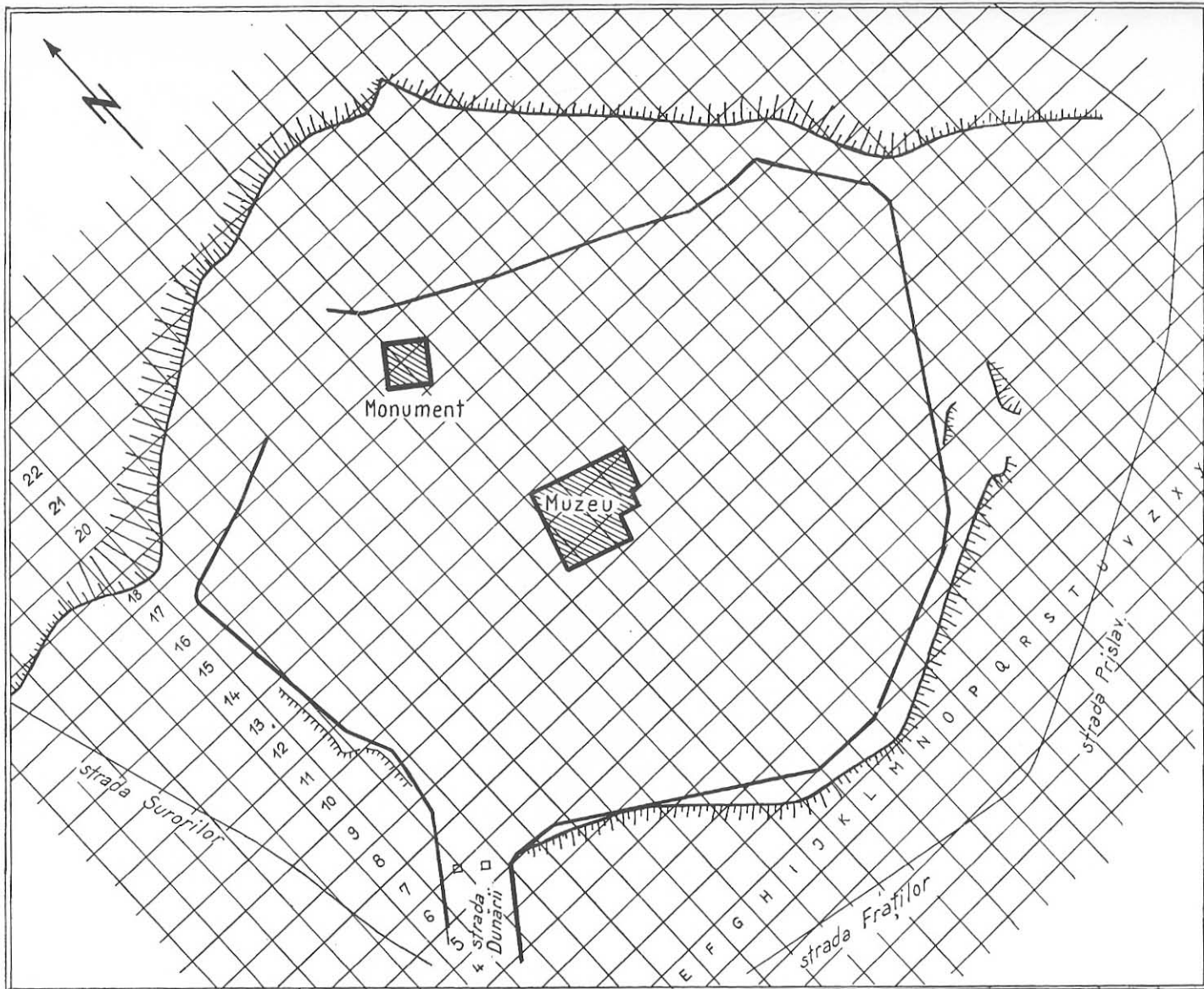

Fig. 1 - Caroiajul realizat în Parcul Monumentului.

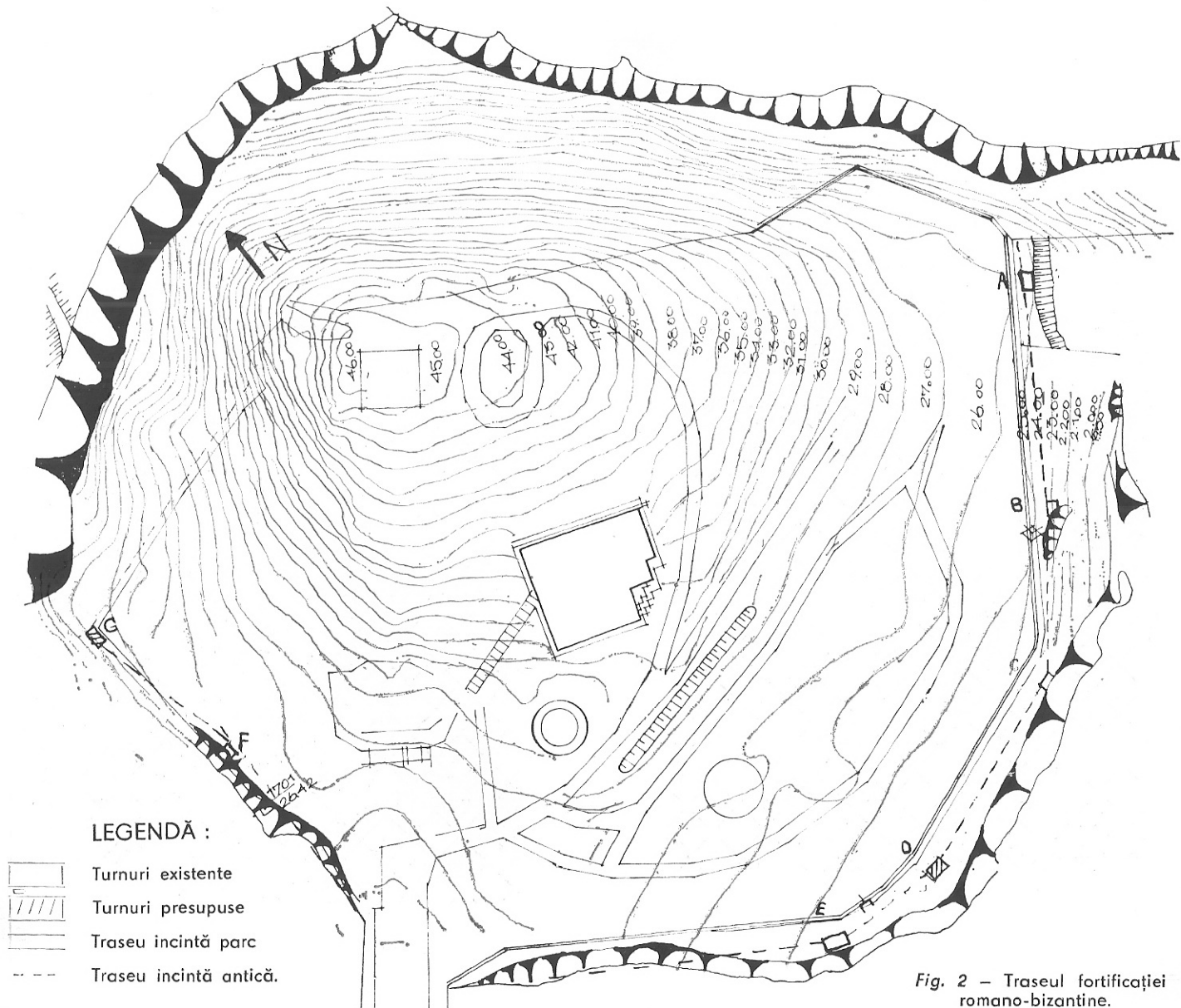

Fig. 2 – Traseul fortificației romano-bizantine.

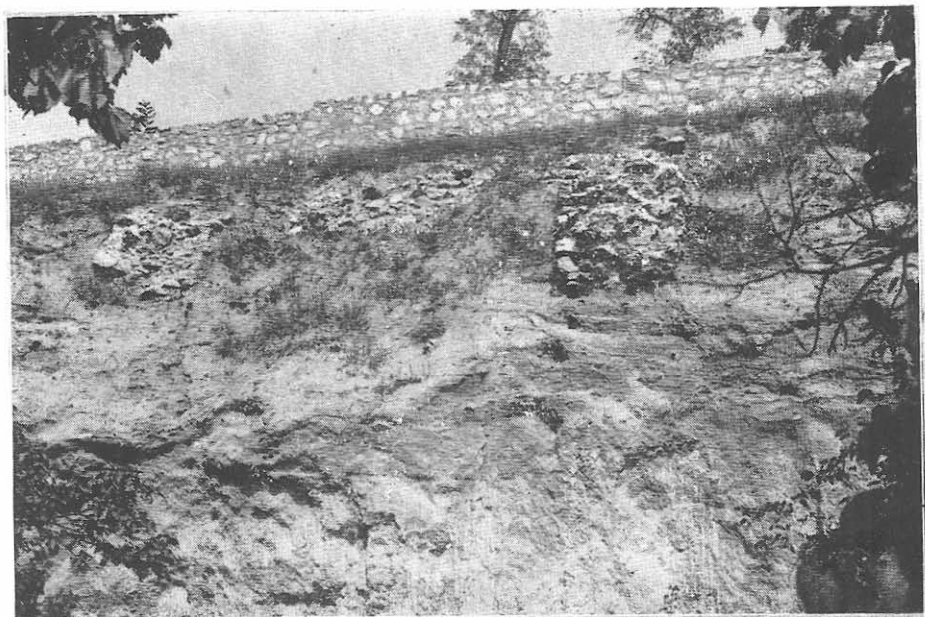

Fig. 3 – Turnul C.

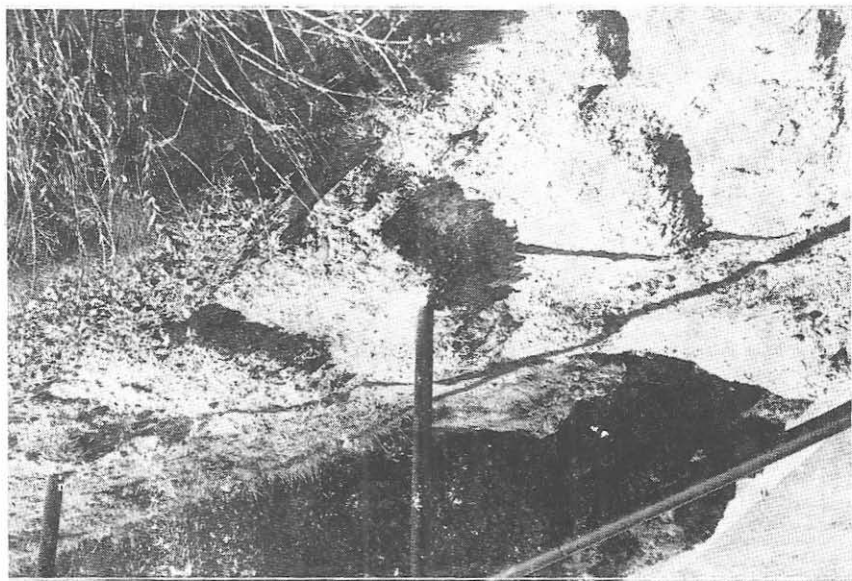

Fig. 4 – Sistemul de acroșare a incintei în partea de nord a cetății.

Fig. 5 – Moneta de la Heraclius, avers și revers.

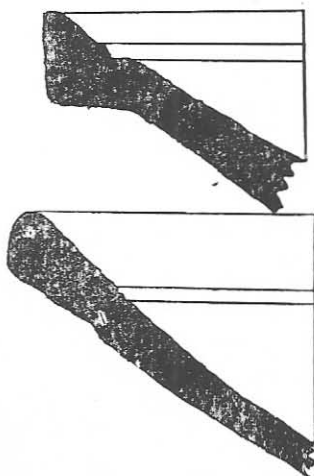

Fig. 6. Țipar de cercel,

Fig. 7.

foarte abundentă în faza a III-a. Acest ultim mortar pare a se întâlni numai în zona zidului de incintă, turnul putînd fi dezafectat, un nivel cu multă cenușă trecînd deasupra laturei de front a lui. Fragmentele ceramice de pe acest nivel îl datează în sec. VI e.n. Ajutător în încercarea de datare preliminară a fortificației de la Aegyssus credem că pot fi și observațiile realizate în anul 1974 la turnul A. Aici se observă cum fundația acestuia perforază și se oprește pe nivelele romane timpurii, după ce terenul din fața turnului a fost întărit cu bîrne de lemn¹). Mortarul acestui turn se deosebește de al celorlalte prin faptul că acesta conține nisip cu multă scoică în compoziție. Turnurile celelalte C, E, F, au un mortar cu cărămidă pisată.

Pe baza acestor observații preliminare presupunem că datarea fazelor constructive ar putea fi: prima fază – sf. sec. III e.n., a II-a fază sec. IV e.n., faza a III-a sec. VI e.n.

Săpăturile din zona intramuros din vara acestui an au urmărit pe lîngă unele precizări cronologice și decopertarea unei suprafețe mai mari prin deschiderea unor noi sectoare conduse de colegii V. H. Baumann și M. Adameșteanu.

S-au putut surprinde două mari edificii, unul fiind susceptibil de a fi un edificiu termal. Reconstituirea planului acestor edificii este dificil de realizat din cauza demantelărilor masive. Edificiul „termal” funcționează din plin în sec. IV, avînd probabil și o fază mai timpurie. Este distrus într-un moment al sec. V e.n. (prima jumătate al sec. V) avînd după cît se pare o reîntrebuințare la încep. sec. VI e.n. Faza timpurie se caracterizează și ea printr-un mortar din var cu nisip de carieră, a II-a fază are cărămidă pisată, iar a III-a fază cărămidă pisată abundă. Datarea tipurilor de mortar pare a fi aceeași cu cea de la zidul de incintă.²)

Începînd cu mijlocul sec. VI în această zonă apar ziduri legate cu pămînt, vechile ziduri legate cu mortar se completează prin cărămizi și pietre legate cu pămînt.

Într-un moment ce trebuie fixat la mijlocul sec. VI e.n. apare alături de ceramica romano-bizantină și ceramica slavă de tip „Praga”. Ea se datorește desigur prezenței de foederati slavi în această fortificație de graniță a imperiului.

Sfîrșitul cetății credem că s-a produs într-unul din momentele dificile ale imperiului din cursul sec. VII e.n. Descoperirea unei monete de la Heraclius anii 613–614 surfrapată pe o monedă Phocas, găsită pe un nivel galben-cenușiu lîngă un ziduleț din piatră legată cu pămînt, fiind o dovadă prețioasă a continuității de viață la Aegyssus și în cursul primei jumătăți a sec. VII e.n.³ (Fig. 5). Această datare pare a fi susținută și de ceramica de lux romano-bizantină încadrată de Hayes între începutul și

¹ Aceste observații au fost prezentate pe larg la sesiunea Muzeului de arheologie Constanța – oct. 1974.

² O prezentare detaliată a edificiilor sperăm să putem face în anii viitori după degajarea lor în întregime.

³ Identificarea aparține colegului E. Oberländer-Timoveanu cu care ocazie îi aducem și pe această cale mulțumirile noastre.

mijlocul sec. VII e.n.⁴) și care a apărut în dărîmătura de pe ultimul nivel din secțiunea extramuros de la turnul B. (Pl. I).

Merită a fi semnalată și descoperirea unei valve de tipar de cerclu, în caroul VII al aceleiași secțiuni. Cerclul este încadrat cronologic între sf. sec. VI și sec. VII-VIII⁵) (fig. 6).

Descoperirea acestor elemente de datare relativă și absolută, demonstrează timid deocamdată, că Aegyssus are o existență destul de îndelungată. Circulația monetei de bronz, importul ceramicii de lux, turnarea unor bijuterii, atestă, credem noi, continuarea unei vieți economice intense la granițele imperiului în sec. VII e.n.

Rezultatele săpăturilor de pînă acum se pot recapitula astfel :

Începînd ca simplu *oppidum* în sec. IV-III î.e.n., Aegyssus se dezvoltă rapid mai ales sub stăpînirea romană, descoperirea recentă a unui depozit din care s-au scos pînă acum 110 de amfore elenistice și romane de sec. I e.n., fiind edificatoare. Fortificat în a II-a jum. a sec. III e.n. Aegyssus va cunoaște o viață destul de înfloritoare și de îndelungată pînă în sec. VII e.n.

Momentul începerii epocii prefeudale nu poate fi încă precizat. Observațiile stratigrafice par să ateste însă o întrerupere de scurtă durată. Epoca feudală și modernă e prezentă prin descoperiri ceramice locale și orientale sporadice, centrul de greutate mutîndu-se probabil pe altă colină a Tulcei.

RÉSUMÉ

La localité antique Aegyssus est située dans la partie N-E de la ville de Tulcea, sur l'actuelle Colline du Monument.

L'emplacement d'Aegyssus à Tulcea est confirmé par les informations cartographiques (*Itinerarium Antonini*) et littéraires (Ovidius, *Epistulae ex Ponto*, IV, 7, 53).

Aegyssus a l'évolution historique spécifique des villes antiques de ligne du Bas-Danube. La plus ancienne couche de culture appartient à l'époque Latène; les sondages archéologiques n'y sont pas encore parvenus, les découvertes de cette période étant fortuites. Le matériel ceramique et grec situe le début de l'établissement aux IV-IIe siècles av. n.é. Probablement à la fin du IIIe siècle, ou au début du IVe l'établissement est fortifié; un système de fortification antérieur n'a pas encore été identifié. Les recherches de surface ont identifié environ 7 tours, les courtines étant environ 35 m. La fortification a, en général, la configuration du terrain. Un sondage effectué en avril 1976 a mis en évidence l'existence de 3 phases constructives: la première a du mortier blanc très dur, la deuxième contenant des briques pilées; la troisième en contient d'avantage. Le parament de la seconde phase est construit en blocs de calcaire parallélipédiques, équilibrés.

Dans la zone intramuros on a trouvé quelques pièces d'un édifice thermal. La reconstitution du plan de cet édifice est rendue difficile par les succesifs demantellements des murailles, dès l'antiquité jusqu'à époque moderne. L'édifice a été utilisé au IVe siècle de n.é., ayant probablement une phase antérieure, et fût détruit au Ve

⁴ J. W. Hayes — *Late Roman Pottery*, London, 1972, p. 343, fig. 71.

⁵ M. Petrescu-Dimbovița și D. Marin; *Noi cercetări arheologice la Stoicani (jud. Galați)*, în SCIV, 25, 1974, 1, p. 93.

siècle. Après sa destruction apparaissent des murailles en pierres et argile, qui confèrent à la zone un autre urbanisme. A un moment qu'on peut fixer au milieu du VIe siècle de n.è. apparaît, à côté de la céramique romano-byzantine, la céramique slave du type „Prague“. Certainement, elle doit sa présence aux *foederati* slaves de cette fortification de frontière de l'Empire. On croit que la fin de la cité se soit produite à l'un des moments difficiles de l'Empire, au VIIe siècle de n.è. La découverte d'une monnaie de Heraclius (années 613-614), surfrapée sur une monnaie Phocas, la céramique de luxe romaine-byzantine, encadrée par Hayes dans la première moitié du VIIe siècle de n.è., ainsi qu'une valve de moule d'un boucle d'oreille en outre daté au VIIe s. de n.è., on prouvent une considérable vie économique dans cette fortification romaine de la ligne du Bas-Danube jusqu'à la fin du VIIe siècle de n.è.

L'habitation préféodale, documentée par des découvertes de huttes mi-souterraines aux parois de galets et de la céramique se date, à l'aide des monnaies, aux X-XI siècles, mais probablement elle commence avant le Xe siècles, la stratigraphie archéologique ne nous permettant un trop grand hiatus. Au dessus de cette couche préféodale on voit un massif écoulement de terre, du nord vers le sud, au dessus du quel apparaissent des traces d'habitation féodale appartenant aux XIV-XVII siècles.

Par la consolidation des murailles existentes et la reconstruction de celles qui ont été demantelées on réalisera une zone muséale en plein air.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1 – Le carroyage réalisé dans le Parc du Monument.

Fig. 2 – Le tracé de la fortification romaine-byzantine.

Fig. 3 – La tour C.

Fig. 4 – Le système d'accrochage de l'incinte dans la partie Nord de la cité.

Fig. 5 – La monnaie d'Héraclius, avers et revers.

Fig. 6 – Moule de boucle d'oreille.

O BIOGRAFIE ROMĂNEASCĂ INEDITĂ A LUI OVIDIU

În cursul anului academic 1911–1912 un elev al școlilor din Blaj dăruia Academiei Române un manuscris autograf al versificatorului popular transilvănean Vasile Aaron.¹ Acest manuscris cuprindea *Alesea istorii din Cartea Mutărilor a lui Ovidie Naso, de pe limba latinească pe rumânie întoarse*. Pe foaia de titlu figurează data 1803, corectată ulterior : 1804. Manuscrisul se află actualmente în Biblioteca Academiei².

Primele șase file ale manuscrisului cuprind o succintă expunere despre viața și opera lui Ovidiu. Dar, așa succintă cum este, ea reprezintă o îndoită însemnătate pentru supraviețuirea poetului Sullmonez la noi. În primul rînd, este cea mai veche biografie românească a lui Ovidiu, în care Vasile Aaron se ocupă mai pe larg și cu mult dezbătută problemă a cauzelor exilului. În al doilea rînd, ea este scrisă pe înțelesul unor cititori cu mai puțină știință de carte.

Consider necesar să fac de la început această precizare, deoarece altfel nu ne-am putea explica de ce autorul insistă asupra unor anumite aspecte din viața poetului, adică asupra acelor care cuprindeau mai multe elemente accesibile cercurilor largi de cititori cărora era destinată.

Biografia constă din trei părți, fiecare din ele avînd cîte un titlu. Astfel, partea întîi este intitulată : „Viața lui Ovidie Naso, dintr-a căruia muncă s-au întors pe rumânie următoarele istorii în versuri”. Chiar de la început, autorul ține să explice și porecla, adică cognomen-ul, poetului : „Naso”, pentru că avea nasul mare”. Evident, era aceasta o explicație pe înțelesul celor mulți.

V. Aaron se oprește ceva mai mult asupra talentului poetic, manifestat din frageda tinerețe a lui Ovidiu, precum și asupra conflictului pe care l-a avut în această privință cu tatăl său. Ca urmare a acestui conflict, în

¹ „Analele Academiei Române”. I. Partea administrativă și dezbaterile, Tom. XXXIV (1911–1912), p. 17.

² Bibl. Acad. R.S.R., Ms. rom. Nr. 4072.

care fiul s-ar fi supus dorinței tatălui, autorul pune începutul activității poetice a lui Ovidiu de abia după moartea acestuia.

Vorbind, în continuare, despre versurile lui Ovidiu, autorul nostru le face o scurtă caracterizare, dar prin aceasta nu mai puțin semnificativă și cuprinzătoare. Anume, spune el, versurile poetului latin „pînă în ziua de astăzi în toată lumea de toată limba învățată cu mare mirare se citesc și toți învățații cu a lor mîngăiere și dulceață se desfătează”. Această primă parte se încheie cu o scurtă mențiune despre trimiterea lui Ovidiu în exil la Tomis, unde a și murit.

Partea a doua a biografiei poartă titlul : „Pricina din care s-a trimis Ovidie în izgonire”. Ca preambul al acestei părți, V. Aaron arată stadiul de incertitudine în care se găsesc toate eforturile depuse pentru lămurirea acestei enigme : „De atîta vreme între toate neamurile deapurarea au fost oameni învățați care au cercat în lucrul acesta și totuși pînă acuma nime nu s-au putut găsi care să poată ști din ce pricină s-au mîniat Chesarul de au trimis în izgonire pe vestitul acest versificator.” După acest preambul, autorul trece în revistă unele din ipotezele formulate pînă atunci sau aflate în dezbateră învățaților vremii.

Dintre acestea analizează trei ipoteze, considerate a fi fost fiecare în parte, cauză a exilului : poezia erotică, relațiile lui Ovidiu cu Iulia, relațiile incestuoase ale lui Augustus cu Iulia.

În ceea ce privește versurile de dragoste, autorul susține că acestea nu puteau fi cauză a exilului, ci numai pretext, deoarece Ovidiu le scriese în tinerețe ; deci, împăratul l-ar fi exilat atunci, iar nu cu 30 de ani mai tîrziu.

V. Aaron combate și opinia acelor care atribuiau exilul relațiilor de dragoste dintre Ovidiu și Iulia. Este interesant de observat că argumentele invocate reflectă mentalitatea populară. Astfel, autorul susține că nu puteau exista asemenea relații, deoarece fiica împăratului era tînră, iar poetul bătrîn, căsătorit și cu fată măritată. Dar, chiar admitînd existența unor astfel de relații – adaugă Aaron – pentru o asemenea vină nu era necesar să-l exileze pe poet la o așa mare depărtare de Roma. În sfîrșit, al treilea argument împotriva acestei opinii este mai bine întemeiat, avînd ca punct de plecare însuși textul ovidian ; anume, că poetul nu se recunoaște vinovat de vreo faptă rea, ci numai pentru că a avut ochi și a văzut ce nu trebuia să vadă.

Cu aceasta V. Aaron trece la discutarea celei de a treia ipoteze, ce i se pare mult mai întemeiată : ceea ce a văzut Ovidiu a fost o faptă a împăratului însuși. Numai așa își explică el de ce poetul a primit o pedeapsă atît de aspră, fiind izgonit la marginea imperiului. În continuare, autorul combate obiecția acelor care susțin că, în cazul acesta, Ovidiu n-ar fi amintit de atîtea ori acest lucru, de teamă să nu supere și mai mult pe împărat. El spune că tocmai de aceea îl amintește împăratului, ca să-i arate nevinovăția sa, pe care el, de altfel, o cunoștea prea bine. Pe de altă parte, deoarece nu spune ce a văzut, poetul evită să-l supere pe împărat.

În al doilea rînd, dacă alta ar fi fost cauza, poetul ar fi dat-o în vileag în scrisorile adresate prietenilor, căci el spunea că a văzut ceva și în scrisorile adresate acestora. Deci, după opinia lui V. Aaron, nu putea fi altă cauză de cît aceasta, de vreme ce poetul susține același lucru în toate scrisorile, indiferent de destinatarii lor.

În al treilea rînd, dacă ar fi surprins pe altcineva săvîrșind o faptă pe care nu trebuia s-o afle nimeni, nu era nici o piedică pentru el s-o facă cunoscută și n-avea nici un motiv să se teamă. Din afirmația poetului, că se teme să nu minie și mai tare împăratul, autorul trage concluzia că numai împăratul a fost cel surprins asupra faptei, și de aceea a trimis pe poet în exil, pentru ca – după cum spune autorul împrumutînd graiul poporului – „acolo să piară și nici de nume să nu i să mai audă”.

Din felul cum pune problema cauzelor exilului lui Ovidiu, precum și din felul cum formulează anumite obiecții apar împiedec eforturile lui V. Aaron de a prezenta pe înțelesul poporului lucruri atît de dificile și de controversate. Chiar și din punct de vedere formal, în același scop el nu încarcă textul cu numele partizanilor diferitelor ipoteze și nici cu citate din opera poetului. Mai mult încă : operînd cu elemente simple, accesibile cititorilor cărora se adresa, el aduce în sprijinul opiniei la care se alătura, nu atît argumente rezultate din analiza textului sau din afirmațiile altora, cît mai ales pe acelea pe care i le dicta bunul simț și modul de a gîndi al poporului. Cititorii găseau aici numeroase date care-i puneau în situația de a se orienta în liniile mari ale unei probleme atît de încurcate, chiar dacă ele nu se întemeiau pe cele mai riguroase informații științifice.

În general, însă, discuția cauzelor exilului extinsă la mai multe ipoteze puse în circulație îl pune pe V. Aaron pe primul loc, și din punct de vedere cronologic. Înaintea lui s-au mai ocupat cu această problemă a exilului cronicarul Miron Costin și învățatul voievod Dimitrie Cantemir, dar nu în studii legate direct de viața și opera poetului, ci numai incidental, în legătură cu anumite chestiuni privind trecutul țării noastre.³)

Partea a treia a biografiei lui V. Aaron este rezervată identificării lacului unde și-a petrecut Ovidiu exilul : „Unde ar fi fost acel Tomis, în care au fost Ovidie în izgonire ?”. Este caracterizată observația preliminară a autorului pentru stadiul cunoștințelor din acel timp asupra poziției orașului Tomis : „Cum că Ovidie au fost izgonit în Tomus cetatea aceea toți știu, iară unde au fost acea cetate nime nu știe ; atîta toți știu cum că au fost în Ștîtia, lingă Dunăre”.

Din numeroasele ipoteze care au fost formulate în cursul timpului, V. Aaron pe una o amintește numai în treacăt, iar asupra alteia stăruie mai mult, încercînd să-i dovedească justetea. Prima este ipoteza potrivit căreia vechiul Tomis ar fi fost „la marginea Moldovii, unde Dunărea intră în Pontul Euxin”. Autorul o enunță, fără s-o discute, deoarece, adaugă el imediat, o a doua ipoteză ar avea mai mulți sorți de veridicitate. Anume,

³ Vezi : N. Lascu, *Ovidiu în opera lui Miron Costin*, în „Transilvania”, 72, 1941, Nr. 10, p. 706–716 ; Idem, *Dimitrie Cantemir despre exilul lui Ovidiu*, în „Anuarul Institutului de Studii Clasice”, IV (1941–1943), p. 17–34.

este vorba de ipoteza aceloră care susțineau că vechiul Tomis ar fi fost pe locul unde este acum Timișoara.

V. Aaron operează și aici cu elemente mai apropiate de puterea de înțelegere a cititorilor cărora era destinată biografia poetului latin. Anume, el susține că „Tomus” ar fi dat în ungurește „Temes”, care, compus cu numele unguresc de cetate – „vár” – ar fi ajuns în românește, cu mici modificări fonetice, „Temișoara”. În sprijinul acestei etimologii aduce termeni ca : Uioara (din Ujvár), Feldioara (din Földvár).

În continuare, V. Aaron combate pe cei care au adus obiecții împotriva acestei localizări, obiecții întemeiate pe însuși textul ovidian, în care poetul spune că a văzut marea înghețată și că a umblat pe gheață. De aici concluzia acestora că Tomis nu poate fi localizată decât în apropierea mării. Intervenind în această discuție, autorul susține că, deoarece Marea Neagră nu îngheață niciodată, poetul ar subînțelege, prin „Pontus”, nu Marea Neagră ci Dunărea.

Dându-și însă seama că afirmația aceasta nu poate fi susținută și cu alte dovezi, el admite că Marea Neagră ar fi putut să înghețe vreodată și, prin urmare, Ovidiu s-o fi văzut, dar acest lucru nu s-a putut întâmpla decât atunci când poetul, în drum spre Tomis, ar fi trecut prin apropiere.

În legătură cu obiecția ce se mai aduce împotriva acestei localizări, că la „Temișoara” nu este totdeauna iarnă, așa cum afirmă poetul despre locul exilului său, V. Aaron susține că aceste versuri trebuie luate în sensul că în Banat iernile sînt mai grele decât în Italia. Tot așa trebuie înțeles ceea ce spune poetul despre lipsa viței de vie și a arborilor fructiferi : în Banat sînt fructe și vii, dar nu așa ca în Italia !

Alt argument în sprijinul tezei sale este, după autor, poetul însuși, atunci cînd arată că locul de exil este fără primejdii numai atîta timp cît apa nu e înghețată ; de aici rezultă că la Tomis este și vară. Prin această explicație, poetul ar fi încercat să dea o localitate mai cunoscută și mai apropiată, din punct de vedere fonetic, pentru cuvîntul „Tomisvar”, despre care vorbesc și alte izvoare, dar care a fost identificat cu o localitate din apropierea orașului Varna.

În încheiere, consider că datele din această primă biografie a lui Ovidiu scrisă la noi, deși rămasă în manuscris, nu sînt lipsite de interes. Pentru stadiul de atunci al cercetărilor asupra cauzelor și locului exilului, ele dovedesc o informație bogată, chiar dacă azi ipoteza identificării vechiului Tomis nu mai este de actualitate, iar cele cu privire la cauza reală a exilului continuă să rămîna învăluite în mister. De aceea, scrierea lui V. Aaron are o deosebită valoare documentară și reprezintă un moment important pentru viața de după moarte a poetului Ovidiu în cultura noastră.⁴

⁴ Textul integral al biografiei urmează să apară în volumul omagial *Ștefan Meteuș la 85 de ani. Studii și documente arhivistice*. Din publicațiile Arhivelor Statului Cluj-Napoca, nr. 8, în curs de publicare.

(RIASSUNTO)

UNA BIOGRAFIA ROMENA INEDITA DI OVIDIO

Al principio di un manoscritto autografo del 1804, contenente leggende scelte dalle *Metamorfosi* nella traduzione di Vasile Aaron, noto verseggiatore popolare transilvano, vi è una breve „Vita di Ovidio Nasone“, tuttora inedita, dovuta allo stesso Aaron.

Questa biografia ha una doppia importanza per la fortuna di Ovidio nella nostra cultura: è la prima biografia in cui l'autore si occupa a lungo anche delle cause e del luogo dell'esilio, e l'autore vi insiste su certi aspetti della vita del poeta, accessibili a lettori dei ceti meno colti.

CERCETĂRI PERIEGETICE PE MALUL MĂRII NEGRE INTRE CONSTANȚA ȘI VAMA VECHÉ (*)

Periegheza efectuată între 27 iunie-7 iulie 1971, pe coasta Mării Negre și a lacurilor care o însoțesc a cuprins teritoriul dintre Constanța și punctul de frontieră terestră cu R. P. Bulgară – Vama Veche –. Scopul său a fost identificarea de așezări paleolitice și epipaleolitice deoarece pentru aceste perioade în zonă nu cunoaștem aproape nimic. S-a ținut seama și de faptul că aproape tot litoralul Mării Negre este un vast șantier de construcție și amenajări și că în asemenea împrejurări dacă ochiul arheologului nu este prezent se pierd materiale și așezări pentru totdeauna. Fără îndoială atenția noastră nu a fost reținută numai de materialele perioadelor amintite ci au fost înregistrate toate urmele de locuire întâlnite indiferent de perioadă. Ele urmează a fi prezentate în lucrarea de față în ordinea în care pasul nostru le-a parcurs (fig. 1) ¹.

1. Între Viile noi și km 5, pe locul unde în 1969 a fost găsit un fragment de statueta reprezentînd pe Eros, se observă la suprafață fragmente ceramice din epoca romană, probabil din aceeași epocă (secolul III e.n.) cu statueta ².

2. La Km 5, pe partea dreaptă a văii ce se varsă în mare (în fața intrării de sud a noului port Constanța), la suprafața terenului arat se observau foarte multe fragmente ceramice, buze de vase, torți de amforă, fragmente de cărămizi, pietre de construcție cu urme de mortar sau bucăți de mortar. După materialul ceramic, atribuim locuirea romană de aici secolelor I-III e.n.

* În prezenta lucrare nu sînt prinse cercetările făcute în unele dintre peșterile din Dobrogea, acestea urmînd să fie publicate cînd vor fi terminate cercetările din toate peșterile din regiunea sudică a provinciei.

¹ Mulțumim pe această cale conducerii Muzeului de arheologie din Constanța care ne-a pus la dispoziție materialul documentar și ne-a sprijinit în efectuarea cercetărilor. Mulțumim de asemenea tov.: S. Morintz, Suzana Dimitriu, Victoria Eftimie-Andronescu, Vl. Zirra, Simion Ștefan, Al. Suceveanu, Dumitru Vâlceanu, care au fost consultați în vederea datării așezărilor postneolitice.

3. La sud de km 5, pe locul numit Telpiş la suprafaţa solului şi în malul din care excavatoarele săpau pământ pentru a fi transportat şi utilizat la amenajarea noului port au fost culese fragmente ceramice de epocă romană. Aici se observau bine urmele unei construcţii cu zid de piatră, cu plan rectangular, avînd latura de cca 10 m. Construcţia era în stare foarte bună de conservare dar distrusă pe jumătate de excavatoare. În pămîntul de umplutură se vedeau fragmente de ţiglă romană şi ceramică.

4. Sanatoriul I Agigea. În mal, în partea de S-E a sanatoriului, se puteau observa două şanţuri la distanţă de cca 18 m unul de altul, cu o lăţime la fund de cca 3 m şi 5 m la partea superioară, adînci de cca 3 m. Pereţii sînt înclinaţi (sistem şanţ de apărare). În umplutura lor se observau doar fragmente de oase. Ne întrebăm dacă aceste două şanţuri nu pot fi puse în legătură cu valul lui Traian³ sau cu aşezarea greco-romană din partea de N a lacului.

5. Din partea de N-E a lacului Agigea, pînă la SV de lac şi comună, pe o suprafaţă de cca 10 ha se întinde aşezarea greco-romană de la Agigea⁴. Locuirea a fost impresionant de densă, după cum indică marea cantitate de ceramică, ţiglă, cărămidă, pietre de construcţie mortar, fragmente de unelte de fier etc., existentă la suprafaţă. Partea cea mai veche a aşezării pare să fi fost pe partea stîngă a pîrîului ce se varsă în lac la N de sat. După materialul ceramic aşezarea este foarte probabil databilă între secolul II î.e.n. – secolul III e.n. Pe terasa înaltă din partea de E a aşezării s-a găsit şi cîteva fragmente ceramice prefeudale şi preistorice. Fig. 4.5-7 ; 5.2,7.

6. Pe malul sud-estic al lacului Agigea, între şosea şi calea ferată, în jurul unei fîntîni, s-au găsit mai multe fragmente ceramice de epocă romană şi, bucăţi de zgură topită, care ar putea fi pusă pe seama existenţei în acest loc a unor ateliere, poate de topit metale. Impreună cu aceste materiale s-au găsit mai multe aşchii şi lame de silex şi un fragment ceramic preistoric.

7. În malul mării la confluenţa cu zona de perisip care izolează lacul de mare, au putut fi observate urmele unor gropi de formă ovală în a căror umplutură era arsură, cenuşă şi oase. Acest loc este situat în zona în care în 1939 cu ocazia construirii căii ferate s-au găsit cele două brăţări de scoică marină la care se referă Horia Slobozeanu.⁵

8. Sanatoriul II Agigea-sud. În peretele înalt al malului mării la sud de sanatoriul II Agigea, se observă o groapă cu dimensiunea de 3 m ; în partea de jos adîncă de cca 2 m. Fundul gropii era plat. În umplutura sa se găseau fragmente ceramice de epocă romană, cărămidă, tencuială, ţiglă. În pereţii unor şanţuri recent efectuate se observă acelaşi material ceramic (probabil secolul II e.n.).

² Z. Covacef, *Monumente sculpturale inedite din Muzeul din Constanţa*, în Pontice, III, 1970, p. 231.

³ *Consideraţii fizico-geografice asupra Dobrogei maritime*, Dobrogea maritimă – Biblioteca de geografie, nr. 4, p. 125–154.

⁴ Horia Slobozeanu, *Aşezările antice de pe lângă lacurile Tekirghiol şi Agigea*, în *Materiale V*, 1959, pp. 736, 741, 744, 747.

⁵ *Idem*, p. 741.

Legenda

- △ Paleolitic, Epipaleolitic, Δ
- ▲ Neolitic și bronz
- Greco-Roman
- Prefeudal și feudal
- Neidentificabil ca epocă

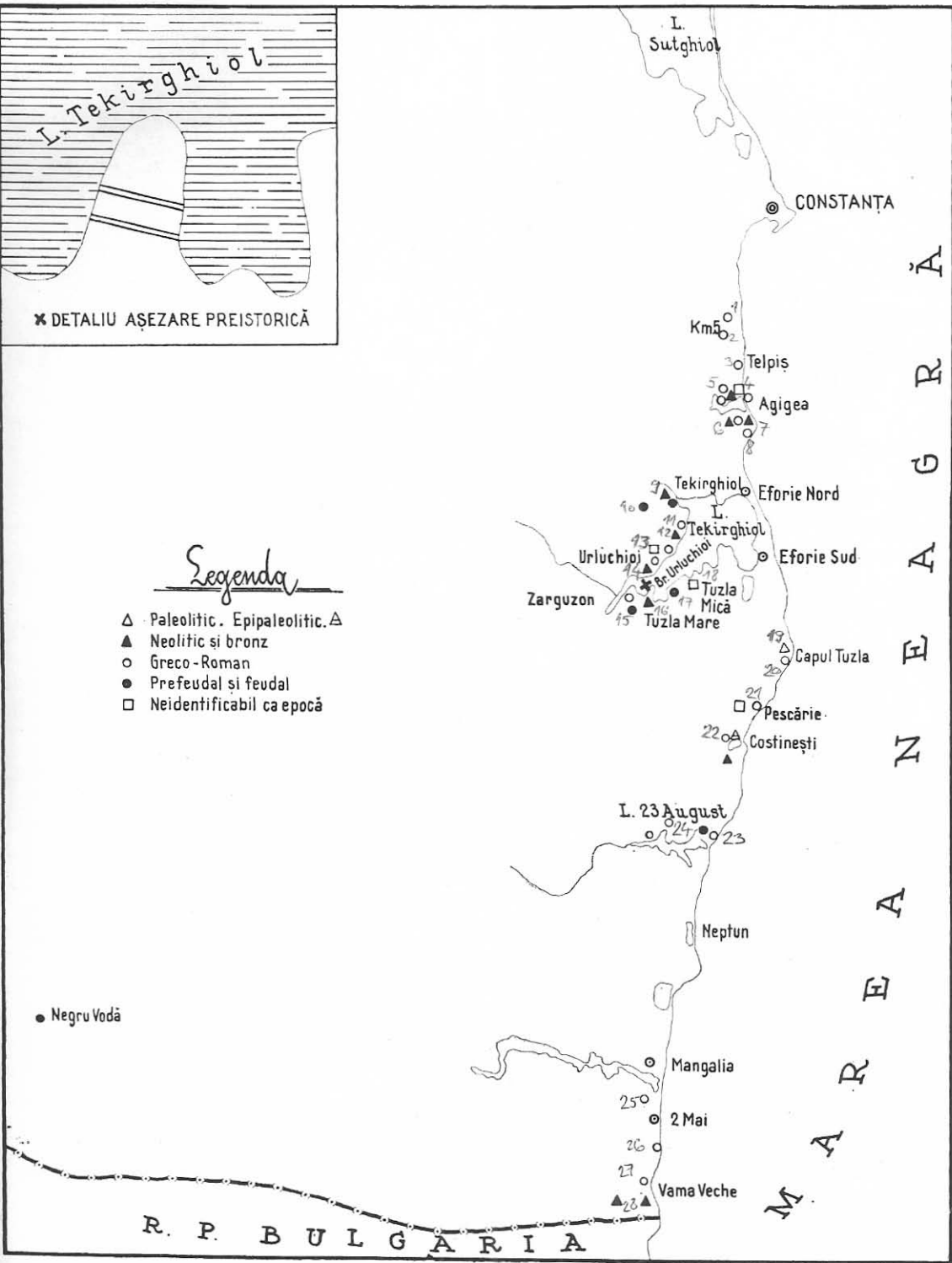

Fig. 1. Harta privind punctele în care s-au făcut identificări de obiective arheologice.

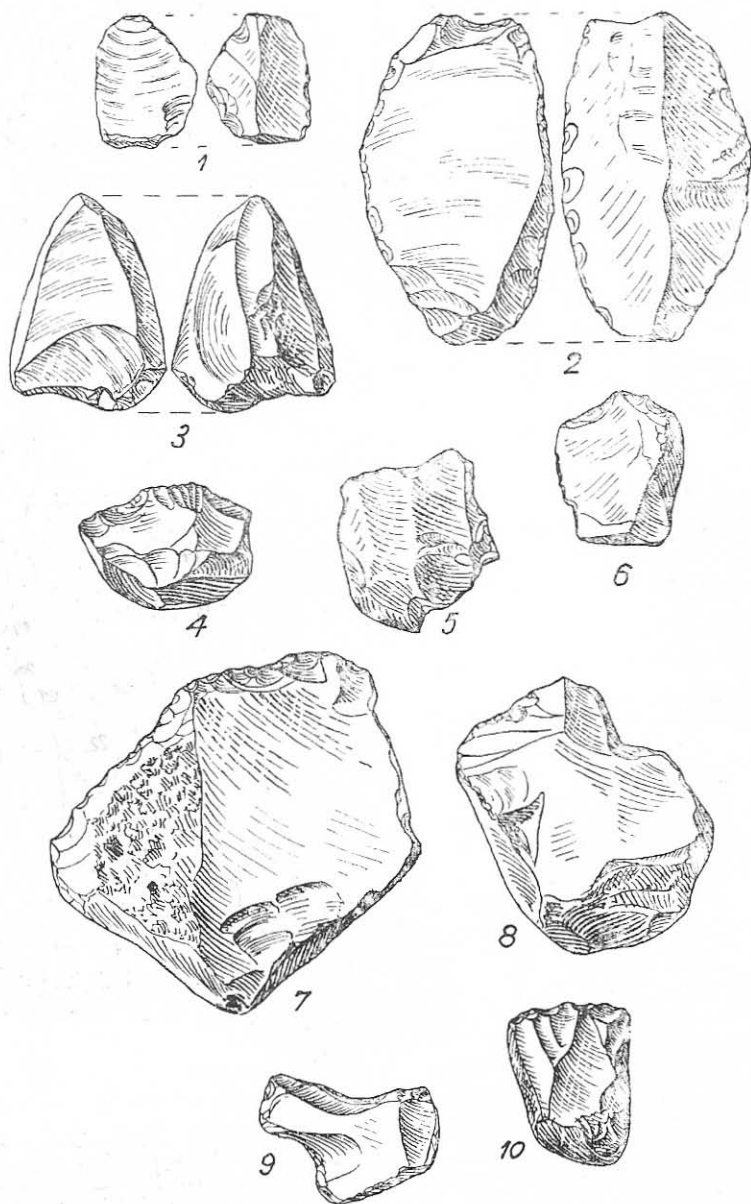

Fig. 2. Piese de silex 1, 3-6, 8-10 de la Costinești, 2 de la Vama veche, 7 de la Tuzla Far.

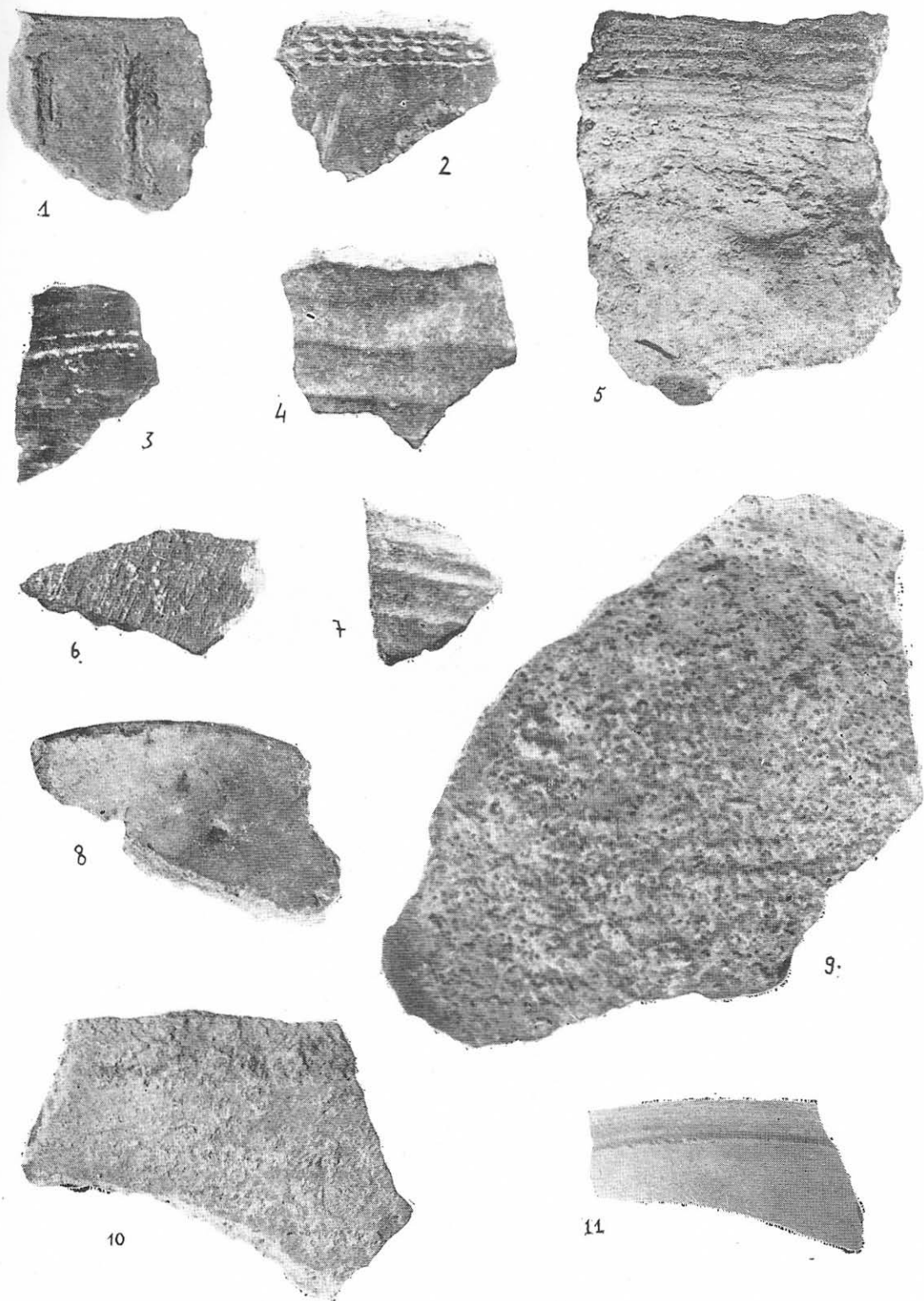

Fig. 3. 1-9. Fragmente ceramice, cultura Hamangia de la Zarguzon, 10. de pe peninsula fortificată de la Tuzla Mare, 11. de la Ostrov.

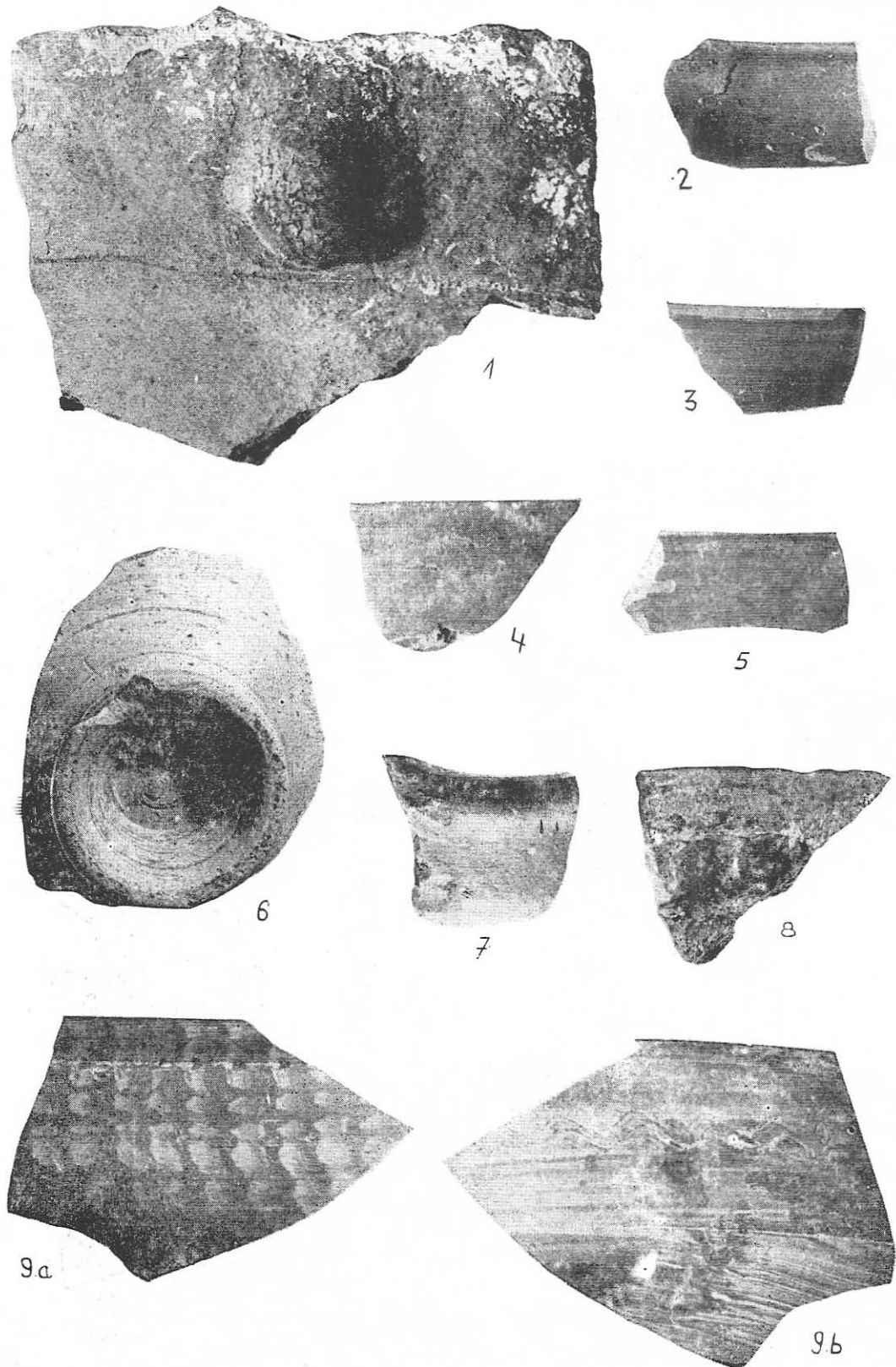

Fig. 4. Fragmente ceramice, 1 de pe peninsula cu fortificații de la Tuzla Mare, 2-3, 6 de la Urlu-
chioi, 5, 7 de la Agigea N-V de lac, 4, 7-9 de la gura lacului 23 August (Tatlageac).

Fig. 5. Fragmente ceramice, 1, 3-4 de la gura lacului 23 August (Tatla-geac) ; 2, 7 N-V de lacul Agigea, 5 de la Negru Vodă ; 6 virf de săgeată de lângă mormintele de la S-V de Techirghiol.

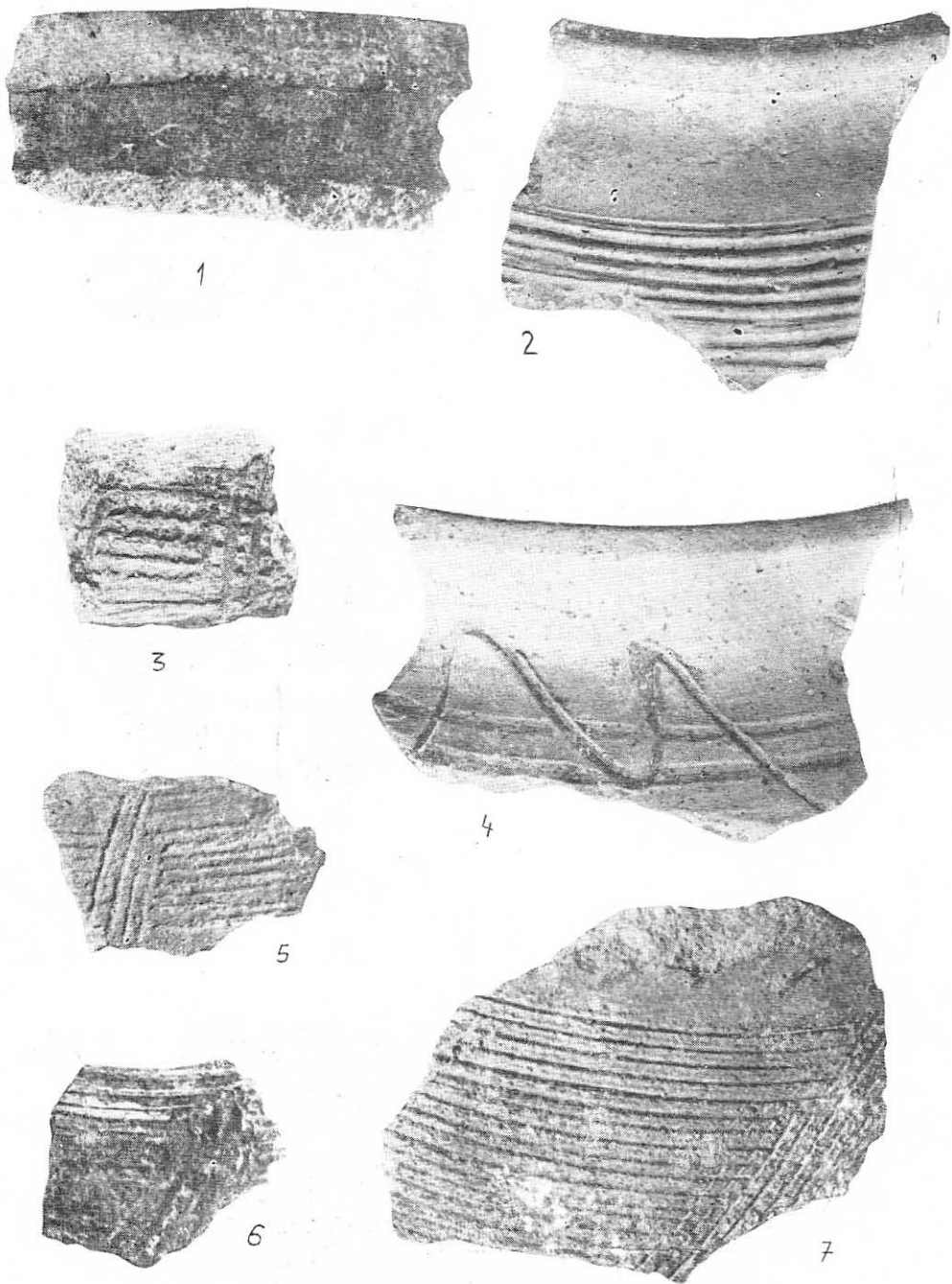
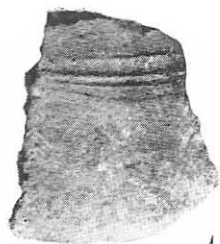
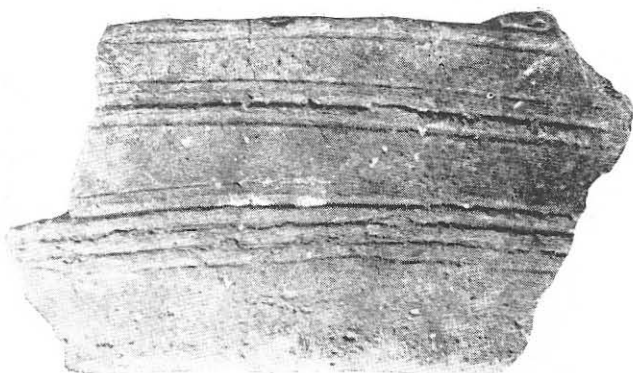

Fig. 6. Fragmente ceramice : 1, 3, 5-7 de la Negru Vodă 2, 4 de la Ostrov.

1

2

3

4

5

Fig. 7. Fragmente ceramice : 1-2, 4, de la Negru Vodă, 3, de la Ostrov 5, de la N-V de lacul Agiea.

Fig. 8. Fragment de toartă de amforă Tasiană stampilată de la Tuzla Mare.

9. Tekirghiol. Peste vale, la sud de aşezarea Hamangia cunoscută⁶, lângă stadion şi prin grădinile locuitorilor, se observă cioburi preistorice. Probabil aşezarea Hamangia a cuprins într-o anumite etapă a sa şi acest versant al văii. Tot în acest loc s-au găsit şi fragmente ceramice prefeudale.

La sud de canalul de aducţie a apei pentru irigaţie, ce porneşte din partea de S-E a oraşului s-a găsit un răzuitor de silex de culoare negricioasă.

10. Pe culmea terasei înalte din partea de sud a localităţii Tekirghiol, pe traseul canalului de aducţie amintit, la locul unde acesta coteşte spre sud, în peretele acestui canal se observau gropile unor morminte. Mormintele, au după poziţia gropilor o orientare E-V. Gropile au o lăţime ce variază între 60–70 cm, avind o adâncime de cca 60 cm. În preajma lor s-a găsit un vîrf de săgeată. Mormintele par a fi din epoca prefeudală (fig. 5.6).

11. La cariera de piatră de pe malul vestic al lacului – 2 km de oraş, s-au găsit fragmente ceramice romane, probabil secolului II e.n.

12. La cca 1,5 km de carieră, pe malul lacului unde panta terasei începe să coboare spre sud, s-a găsit o unealtă de silex care după tehnică şi tipologie pare a aparţine epipaleoliticului. Alte piese nu s-au găsit. Terenul fiind acoperit de o cultură de grâu nu a putut fi cercetat.

13. Pe malul de vest al braţului Urluchioi, pe o întindere de câteva ha, pe ambele maluri ale unei văi largi ce se varsă în acest braţ al lacului, se observă o aşezare greco-romană. Urmele de locuire, ca ceramică (Fig. 2.3,6), pietre de construcţie, mortar, sînt foarte numeroase. Reţin atenţia toartele de amfore cu profil trilobat. S-a găsit şi un fragment de vas ceramic pictat cu negru pe fond roşu. Locuirea se plasează pe partea de est a şoselei antice Tomis-Calatis. Poate este tocmai acel sat greco-roman semnalat de V. Pârvan în treacăt⁷. Zona aceasta calmă şi fertilă a fost foarte prielnică dezvoltării unei aşezări umane. Ne permitem a face observaţia că cele mai bogate aşezări de pe marginea lacurilor de pe litoral sînt pe partea de NNW sau SV a lor, aceasta datorită şi condiţiilor de adăpostire care sînt mai bune pe această parte, iar terenul este întotdeauna fertil. Dezvoltarea lor este desigur de pus în legătură şi cu faptul că nivelul mării era atunci mult mai înalt iar lacurile de acum erau atunci golfuri liniştite. Locuirea de aici pare să fi avut şi câteva edificii mai importante după cum indică câteva movile ce se reliefează pe terenul de altfel neaccidentat al terasei.

În partea de sud-vest a acestei aşezări, în jurul unor gropi de lângă staţia de pompare a apei, s-au găsit câteva fragmente ceramice din epoca fierului – poate cultura Babadag. Din acest loc provine probabil depozitul de unelte şi podoabe publicat de A. Aricescu.

14. Zarguzon. Spre capătul braţului Urluchioi, în partea sa de vest, la locul numit Zarguzon, se întinde o bogată aşezare preistorică aparţinînd culturii Hamangia, suprapusă de o locuire de epocă romană.

⁶ E. Comşa, Doina Galbenu, A. Aricescu, *Săpăturile arheologice de la Tekirghiol*, în *Materiale VII*, 1962, p. 165–174.

⁷ Horia Slobozeanu, *op. cit.*, p. 740 ; V. Pârvan, *Cetatea Tropaeum*, p. 55, nota 111.

Așezarea Hamangia se întinde cca 2 km de-a lungul lacului. Este posibil să fi avut și cimitir, deoarece în partea de sud a sa, într-un șanț de canalizare, pe un loc mai înalt, în perete se observă oase umane, alături de fragmente ceramice. Ceramica neolitică recoltată de aici (fig. 3.1—9) are pasta și culoarea cunoscutei ceramici de tip Hamangia. Se întâlnesc fragmente ce trădează tipuri de vase-pahar, globulare, bitronconice, cu gîtul înalt sau scund și buza răsfrîntă în afară. Ornamentul lor este tipic culturii Hamangia fiind alcătuit din linii punctate sau caneluri (pliseuri) striuri verticale sau orizontale. De remarcat între aceste fragmente este un fund de vas pe care se observă impregnată o țesătură din fibre textile răsucite sau mai degrabă împletite; este tocit și lustruit prin uzură. S-a găsit și un fragment de capac plat, cu peretele gros și găurit. Ceramica fină este lustruită pe ambele fețe, iar cea comună doar îndreptată, eventual lustruită pe dinăuntru. S-au recoltat și unelte de silex, care trădează continuarea unei tradiții mai vechi prin existența tipurilor de gratoare circulare și a altor piese⁹.

14. Cariera de la Zarguzon, acum părăsită, a fost probabil folosită și în epoca romană deoarece sub un strat gros de umplură cu fragmente ceramice romane, se observă un alt strat cu arsură de vetre și ceramică. Punctul acesta este situat pe înălțimea care domină partea de sud a lacului.

15. Vis-a-vis de lac, pe malul său estic sînt iarăși urme de locuire romană, prefeudală și turcești (secolul XVIII). Versantul acesta este pietros, spălat de transgresiunile mării.

16. Pe mica peninsulă ce se situează la sud de golful Tuzla Mare se observă una din cele mai bine păstrate așezări preistorice cu două șanțuri de apărare (vezi fig. 1). S-au recoltat materiale ceramice și silex care ar îndreptăți cu probabilitate atribuirea lor epocii bronzului (fig. 3.10; 4.1).

17. Tuzla Mare. Așezarea este cunoscută¹⁰, menționăm, numai pentru că într-un mal din care se extrăgea lut se observase temelii de construcții, iar în umplutura gropilor, materiale ceramice, dintre care o toartă de amforă tasiacă stampilată care permite, după părerea colegei V. Eftimie-Andronescu, o datare în secolul IV final sau începutul secolului III î.e.n. (fig. 8).

18. Între Tuzla Mare și Tuzla Mică, pe o terasă cultivată de I.A.S. Tuzla s-au recoltat cîteva așchii de silex probabil paleolitice, de culoare albicioasă, atipice.

19. Tuzla-Far. La cca 70 m nord de far, din malul înalt de aproximativ 25 m, la adîncimea de cca 18 m s-a extras o așchie de silex din paleolitic. În mal se mai observau cîteva, dar din cauza peretelui înalt și inaccesibil, nu au putut fi extrase. Silexul se găsea la întretăierea stratului

⁸ A. Aricescu, *Depozite de unelte, arme și podoabe de bronz din Dobrogea*, în *Pontica*, 3, 1970, p. 66.

⁹ Al. Păunescu, *Evoluția uneltelor și armelor de piatră cioplită descoperite pe teritoriul României*, București, 1970, p. 47—48, 171—172, fig. 29, p. 288.

¹⁰ H. Slobozeanu, *op. cit.*, p. 739.

roșu, probabil interglaciarul Riss-Würm cu loess-ul Würnului I într-o albieră largă a stratului. În această porțiune stratul roșu prezintă și o înclinare sudică iar loess-ul Würmului o creștere în grosime, observându-se clar în el două nivele. Nivelul inferior este de culoare mai deschisă, cu concrețiuni calcaroase, iar cel superior mai gălbui, fără concrețiuni. Piesa, care este de fapt un răzuitor (Fig. 2/7), se găsea la întâlnirea primului nivel cu stratul roșu interglaciar rubefiat.

(20.) La cca 50 m sud de far începe așezarea romană Stratonis, din care se mai păstrează puțin, distrugându-se necercetată, sub ochii noștrii ¹¹.

(21.) La Pescărie, în malul înalt, se văd fundații de clădiri, ceramică de epocă romană; în partea de sud a Pescăriei, în mal, se observă ceramică neagră (poate turcească), gropi cu arsură, cărbune, oase, etc. ¹²

(22.) Costinești. Pe malul de nord al lacului, între calea ferată și poșta ca și dincolo de calea ferată, spre satul Schitu, s-a identificat o locuire epipaleolitică suprapusă de alta, greco-romană. Materialul de silex recoltat este de culoare albicioasă-patinată, roșietică sau șist negru carpatic. Între ele pot fi menționate micronuclele și așchii retușate (fig. 2. 3-6, 8-10). Așezarea este amenințată de distrugerea prin extinderea plajei și a construcțiilor aferente.

Din așezarea greco-romană de aici ar putea proveni tezaurul de denari romani publicat de B. Mitrea ¹³. La sud de lac s-au găsit fragmente ceramice preistorice.

(23.) La nord-est de Neptun (1,5 km), pe malul mării, în fața plantației de piersici a IAS, la gura lacului Tatlageac - 23 August, s-a observat o așezare de epocă romană cu fundații de clădiri, ceramică etc. Stratul de cultură este aproape în întregime distrus de înaintarea mării și de excavatoare. Între fragmentele recoltate de aici remarcăm un fragment de strachină cu buza evazată, pictată în exterior cu benzi roșii vișinii, încadrând un brâu din val mărunț incizat, iar în interior cu motive de păun moronii cu reflexe albăstrui. Un alt fragment provine dintr-un castron cu buza mult evazată. Interesant este și fragmentul din partea superioară a unui vas tronconic, ornamentat în exterior cu un brâu alveolat dispus imediat sub buză. Primul fragment este dintr-o pastă fină bine lustruită, la suprafață de culoare roșie-portocalie. Celelalte două fragmente sînt dintr-o pastă mai grosolană, de culoare cenușiu-negricioasă. Fig. 4.4, 7-9; 5. 1, 3-4).

(24.) Pe malul de nord al lacului 23 August (Tatlageac) se observă încă două așezări, una de epocă prefeudală (secolele VIII-X), cultura Dridu de aceeași factură cu Istria, Capul Viilor, în plantația de piersici

¹¹ H. Slobozeanu, *op. cit.*, p. 735. V. Pârvan, *Nuove considerazioni sul vescovato della Scizia Minore*, Roma, 1902, in *Reconditi della Pontificia Academia Romana di Archeologia*, II, p. 129.

¹² H. Slobozeanu, *op. cit.*, p. 736.

¹³ Bucur Mitrea, *Contribuții la studiul circulației monetare în Dobrogea în secolul I î.e.n.*, în *Pontica* III, 1970. De altfel din informațiile culese de la localnici am aflat de descoperirea în acest loc a numeroși bani vechi și alte obiecte despre care nu aveau cunoștință unde au ajuns.

a I.A.S.-ului, iar a doua de epocă romană, se întinde pe ambele versante a văii largi ce coboară dinspre nord spre lac.

Pe o mică peninsulă — mai la sud-vest, se întinde o locuire de epocă greco-romană. Printre fragmentele ceramice recoltate de aici se află și unul grecesc, pictat cu negru pe fond roșu.

25. În partea de nord-vest a comunei 2 Mai, în grădina CAP-ului se, află o așezare greco-romană, la suprafață se observau oase, pietre de construcție și mortar.

26. În partea de sud-vest a comunei 2 Mai, în stînga șoselei ce duce spre Vama Veche, se observă un grup de 9 movile antropogene. În jurul lor s-au găsit fragmente ceramice romane. Nu este exclus ca miliarul publicat de A. Rădulescu să provină de pe una din aceste movile tocite de lucrările agricole¹⁴.

27. Pe valea din partea de nord a satului Vama Veche se observă o locuire de epocă greco-romană ce urcă de la țărmul mării pînă în partea de vest a comunei. În malurile unor gropi săpate de excavatoare se văd urme de locuințe modeste, gropi de deșeuri.

28. În partea de sud-est a satului Vama Veche, în apropierea frontierei cu R. P. Bulgaria, la suprafață se văd fragmente ceramice greco-romane și preistorice. Stratul humusoid în care se situează aceste locuiri a fost în întregime distrus de lucrările de fortificație din perioada războiului.

În apropiere de șosea, spre sud, s-a găsit o lamă de sliex, probabil din paleolitic, retușată ventral pe ambele laturi. Retușarea afectează puternic și bulbul de percuție. Virful său este trunchiat și retușat. (Fig. 2.2.).

29. Menționăm tot cu această ocazie așezarea prefeudală (secolul X) de la Negru Vodă. Locuirea a fost observată spre marginea bălții din partea de nord a comunei în gropile cărămidarilor și pe terenurile cultivate din jur. În pereții gropilor se observă gropi de bordeie, în a căror umplutură se văd fragmente ceramice, arsură, chirpic, cărbune. Interesantă este și o groapă de bucate în formă de clopot — largă la fund și îngustă la gură. Ceramica este ornamentată cu incizii concentrice, întrețiate de linii verticale dese sau rare, ce închid dreptunghiuri sau pătrate și cu val (fig. 6.3,5—7 ; 7.1—8,4).

Pe terasa din marginea de nord-vest a comunei s-a găsit o așchie lamelară de silex gălbui, retușată.

30. La Ostrov, pe malul Dunării, la marginea satului, în malul înalt și în malurile viroagei ce urcă pe deal, se observă fragmente ceramice prefeudale (secolele VIII-X), gropi de bordeie, de deșeuri și un cimitir. (Fig 6.2, 4 ; 7.3).

Puțin mai în aval, sub viile I.A.S., în mal se observă temelii de construcții din piatră, ceramică oase, cenușă, cărbune. Fragmentele ceramice sînt cîteva de factură romană (Fig. 3.11).

¹⁴ A. Rădulescu, *Note epigrafice I*, în *Pontice* 1968, p. 323.

DESPRE UN STÎLP MILIAR DESCOPERIT LA MÎNĂSTIREA SAUN (jud. Tulcea)

Dintre numeroasele vestigii arheologice, care contribuie la îmbogățirea cunoștințelor privitoare la istoria economică și politică a teritoriilor romane, stîlpii miliari prezintă o importanță aparte.

Cu toate că, cele mai multe dintre bornele militare cunoscute astăzi, provin din descoperiri fortuite, statistic, densitatea lor este direct proporțională perioadelor de înflorire sau de decădere ale Imperiului roman.

Din acest punct de vedere descoperirea unui nou stîlp miliar pe teritoriul Dobrogei, reprezintă un fapt îmbucurător, iar prezentarea lui, o necesitate științifică.

În toamna anului 1975, conducerea C.A.P. Niculițel ne-a făcut cunoscut că arăturile de toamnă, executate în apropierea Mînăstirii Saun, au scos la lumină o coloană de calcar cu inscripție și un postament rotund din aceeași rocă, ambele obiecte fiind transportate în curtea mînăstirii. Deplasîndu-ne la fața locului am constatat că era vorba despre un stîlp miliar distrus din antichitate al cărui postament nu a putut fi recuperat (Fig. 1).

Miliarul a fost executat din calcar cretacic, prezentîndu-se sub forma unei coloane cu diametrul de aproximativ 0,32 m (0,0315 m), spartă longitudinal și la partea inferioară, purtînd ușoare spărturi și incizii recente provocate de lama tractorului.

Înălțimea sa actuală este de 1,285 m.

Pe $\frac{3}{4}$ din circumferința coloanei s-au păstrat 11 rînduri dintr-o inscripție martelată din antichitate. Literele, destul de îngrijite, au înălțimea de 6 cm. în rîndul 1, și de 5 cm în celelalte rînduri. Distanța dintre rînduri fiind de 2–2,5 cm., numărul literelor pe rînduri variază între 7 în rîndul 1 și 11 în rîndul 4. Ca semn de punctuație, inscripția folosește punctul. (Fig. 2).

Precum se observă, pe miliarul recent descoperit, apare o dedicație făcută unor împărați care au suferit după moarte „*damnatio memoriae*”

și ale căror nume au fost martelate în inscripție. Coroborat paleografiei inscripției, acest detaliu ne ajută să plasăm cronologic miliarul de lângă Minăstirea Saun în perioada anarhiei militare, când sînt înregistrate cele mai numeroase acțiuni de condamnare a memoriei împăraților dispăruți.

Reținem, că inscripția folosește cazul dativ și că în titulatura celor doi împărați apare titlul triumfal de Dacicus Maximus în rîndurile 7 și 15. Este cunoscut faptul că singurii împărați romani care au purtat în mod real și nu prin transfer de „cognomina triumphalia”, titlul de Dacicus Maximus, au fost Traian și Maximin Tracul¹.

Această constatare care ne scutește de alte investigații, ne dă posibilitatea să întregim rîndurile 18 și 16 prin „Sarmatico Maximo” și rîndurile 14–15 prin „Germanico Maximo”. Cele trei titluri triumfale apar în majoritatea inscripțiilor din vremea lui Maximin Tracul².

În ordinea transpunerii lor în inscripția de față, ele sînt : Germanicus Maximus, Dacicus Maximus, Sarmaticus Maximus. În acest fel avem posibilitatea să completăm și rîndul 6, distrus, prin „Germanico Maximo”, iar rîndurile 2 și 3, martelate, cu numele lui Maximin la dativ „C. Iulio Vero Maximino”. Cel de-al doilea nume martelat aparține în mod sigur fiului său Maximus, proclamat Caesar la Sirmium, în Pannonia Inferior, la începutul anului 236 e.n., în timpul luptelor cu dacii liberi și sarmații-lazygi.

Rîndurile 11–14 întregite cu numele și titulatura lui Maximus la dativ, pot fi lecturate astfel :

r – 11 – [C. Iulio Vero.

r – 12 – Maximo n] o

r – 13 – [bilissimo

r – 14 – Caes(ari)

urmînd apoi „cognomina triumphalia” – Germanico Maximo, Dacico Maximo și Sarmatico Maximo.

Ultimul rînd al inscripției de pe miliar, cu distanța în „millia passum” de la cea mai apropiată așezare importantă, lipsește datorită spărturii antice a coloanei de calcar.

Problema care se pune, este de a stabili în primul rînd configurația așezărilor romane situate pe importantul drum roman al limes-ului nord-dobrogean. Recentele descoperiri arheologice, ca și observațiile de teren făcute în această zonă ne permit următoarele constatări :

Minăstirea Saun se află situată pe malul lacului Telincea care are corespondență spre vest cu lacurile Rotund și Saun, iar spre est de lacul Parcheș, lacuri situate în zona mlăștinoasă care desparte uscatul de cursul actual al Dunării, dar care, în antichitate, reprezenta o mare întindere de apă pe unde corăbiile puteau acosta în apropierea malurilor abrupte ale unui golf natural.

Încă din timpuri străvechi, datorită poziției geografice favorabile, populația băștinașă și-a durat pe aceste maluri așezări statornice și fortifica-

¹ Cf. N. Gostar, Les titres impériaux Dacicus Maximus et Carpius Maximus, in *Actes de la XIIe – conférence internationale d'études classiques „Eirene”, Cluj-Napoca, 2–7 oct. 1972*, p. 649.

² *Ibidem*, p. 648.

ții durabile. Golful era flancat spre vest de un „oppidum” la Noviodunum, iar spre est de așezarea de lângă Parcheș, din punctul „Bugeac”. În locul în care apele golfului pătrundeau cel mai adânc în uscat, în partea de vest a actualului lac Saun, se afla o veche așezare tracică. Locul, numit „la Baroană”, se înfățișează și astăzi ca un platou înalt, de aproximativ 25 ha., apărat natural din trei părți, căruia apele i-au surpat malul abrupt. În ruptura malului se pot observa fazele de locuire traco-getică, care încep din Hallstatt-ul mijlociu (faza Babadag III) și sfârșesc foarte probabil în pragul cuceririi romane când așezarea își încetează existența. În imediata vecinătate, spre est, dincolo de ceea ce astăzi constituie așa numitul „ceair al lui Iancu”, loc mlăștinos unde în antichitate se vărsa apa Iancului, izvorită din dealurile Niculițelului, s-a constituit în epoca romană o așezare întinsă. Această așezare este situată ca și precedenta pe un platou înalt, dar nu pe malul apei, ci mai în interior, avînd probabil cu caracter predominant agricol. Romanii au construit la „Pontonul Vechi”, lângă Isaccea, noul Noviodunum³, importantă stațiune a flotei dunărene — „classis Flavia Moesica”, iar lângă vechea așezare de la Bugeac, au ridicat o nouă fortificație⁴, deasupra căreia se află actualul sat Parcheș. La aproximativ mijlocul distanței dintre această fortificație și așezarea romană de lângă Ceairul Iancului, pe o terasă înaltă situată la circa 1 km sud de Mănăstirea Saun, a fost descoperit miliarul din vremea lui Maximian Tracul, iar în apropiere au fost identificate, o așezare de epocă romană și una feudal-timpurie.

Principalul drum roman care unea Noviodunum cu Aegyssus, cele mai importante cetăți ale limes-ului nord dobrogean, urma, foarte probabil, un traseu apropiat actualului drum național Isacea — Tulcea. Pe baza cercetărilor arheologice și a observațiilor de teren, cu posibile modificări ulterioare de detaliu, în funcție de viitoarele cercetări arheologice și interpretări aerofotogrametrice, vom încerca să-l urmărim în zona noastră de referință (Fig. 3). Pornind din partea de sud-est a cetății Noviodunum, urma spre sud-vest șirul „Movilelor Dese”, tăind actualul drum național la 2,5 km sud-est de Isaccea⁵, îndreptîndu-se spre sud-vest, pînă în apropierea locului unde a fost descoperită „villa rustică” de la Kapaclia⁶, de unde, făcînd un scurt înconjur, se îndrepta spre sud-est în linie dreaptă pe lângă „Movila Pășoacel”, în apropierea căreia a fost localizată o altă „villa rustică”. De aici, drumul se bifurca: o semită era orientată spre nord-est, unde se afla așezarea de la „Ceairul Iancului”, drumul principal, îndreptîndu-se printr-un șir de movile spre importanta așezare de la poalele dealurilor Niculițelului⁷. De la Niculițel, porneau două drumuri

³ Vezi săpăturile de salvare de la Noviodunum, în *MCA*, vol. IV 1975, p. 155 și urm.

⁴ Gh. Ștefan, *La legio I et la défense de la frontière danubienne au IVe s. de n.e.*, în *Nouvelles Études d'Histoire* București 1955, p. 147.

⁵ Vezi în acest sens lucrarea lui Al. S. Ștefan, *Noviodunum*. (Introspecție aerofotografică), în *BMI*, cu nr. 1/1973, cu restituția fotografiei aeriene, unde apare traseul drumului roman care pornea de la Noviodunum, traversînd spre sud-vest necropola cetății.

⁶ V. H. Baumann, *Observații arheologice asupra poziției și cronologiei așezărilor romane din zona de nord a Niculițelului în „Peuce”, IV. 1973—1975, p. 109—110.*

⁷ *Ibidem*, și nota 3 cu bibliografie.

importante : unul spre nord-est și altul spre est. Acesta din urmă mergea pe la poalele dealului Sarica, cotind apoi spre sud pentru a se întâlni cu un alt drum care urma cursul văii Telița. Drumul principal, care pornea de la Niculițel, era orientat spre nord-est, urmînd aproximativ traseul vechiului drum al Niculițelului, cotind apoi spre nord, în dreptul Mînăstirei Saun, ocolind așezarea romană de aici. Revenind spre sud-est, pe lîngă „Valea Adîncă”, se îndreaptă apoi din nou, spre nord, pe la poalele dealului „Ogurului”, pînă ajungea la Parcheș, de unde urma cursul apei pînă la Somova.

Am încercat această sumară schiță a unei mici porțiuni din drumul roman nord-dobrogean, întrucît miliarul recent descoperit ne pune în fața unei probleme de topografie antică.

Folosirea dativului în textul inscripției de pe miliar, ne îndeamnă să-l considerăm opera locuitorilor din așezarea de lîngă Mînăstirea Saun pe teritoriul căreia trecea drumul roman⁸ și la refacerea căruia contribuiseră cu toții.

Calculînd distanțele în „millia passum”, conform traseului schițat mai sus, obținem următoarele rezultate :

Noviodunum-Niculițel = aprox. 7 M.P.

Niculițel-Saun (așezare romană) = aprox. 4 M.P.

Saun (așezare romană) – Parcheș = aprox. 6 M.P.

În linie dreaptă distanța dintre Noviodunum și fortificația de la Parcheș este de 6.400 de pași, iar pînă la așezarea de la Saun, de 5.400 pași. Urmînd însă configurația terenului care nu permitea în această zonă legătura directă pe uscat între fortificațiile de la Noviodunum și Parcheș, drumul roman unea toate așezările situate în apropierea Dunării, facilitînd în acest fel aspectul ofensiv – defensiv al unui limes natural, printr-o ușoară deplasare și o bună aprovizionare a trupelor ca și prin posibilitatea unor retrageri strategice devenite necesare în pragul secolului al III-lea.

Revenind la miliarul descoperit recent, bănuim că la sfîrșitul inscripției, era menționată distanța în mii de pași de la cea mai apropiată așezare, în cazul nostru aceea de la Niculițel, pînă la locul unde fusese fixat pe marginea drumului de către comunitatea din așezarea de lîngă Mînăstirea Saun.

Pornind de la aceste considerente, propunem următoarea lectură posibilă a miliarului :

„IMP(eratori), CAES(ari)

[C. Iulio Vero

Maximino],

PIO FELICI IN

VICTO AVG(usto)

⁸ R. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*, IVe éd. Paris, 1914, p. 272 (A. Bornes milliaires – cf Bergier, *Hist. des grands chemins de l'Empire romain*, II, p. 757 și urm).

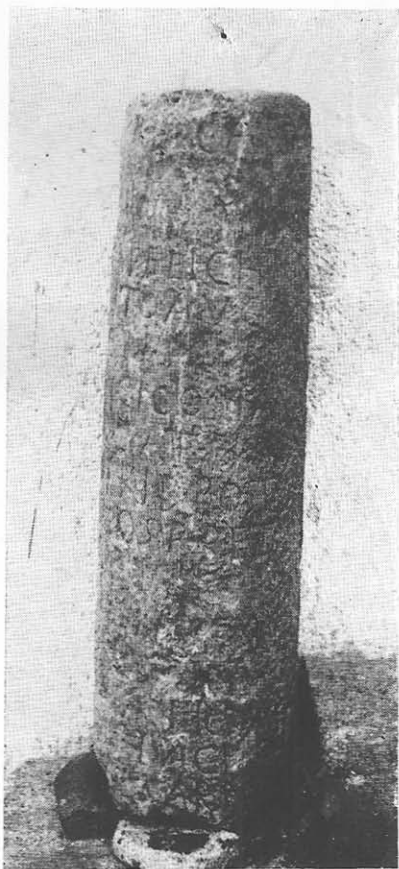

Fig. 1. Miliarul de pe lângă
Minăstirea Saun.

IMP·CAES·
 ······
 ······
 PIO FELICI IN
 VICTO AVG·
 ······
 DACICO MAX
 S··· AT·MA
 X·TRIB·POT·
 III·COS·P·P·ET
 ······
 ······O
 ······
 ······ERM·
 ····DACICO·
 X·SARMA····
 ······

Fig. 2. Inscripția miliarului

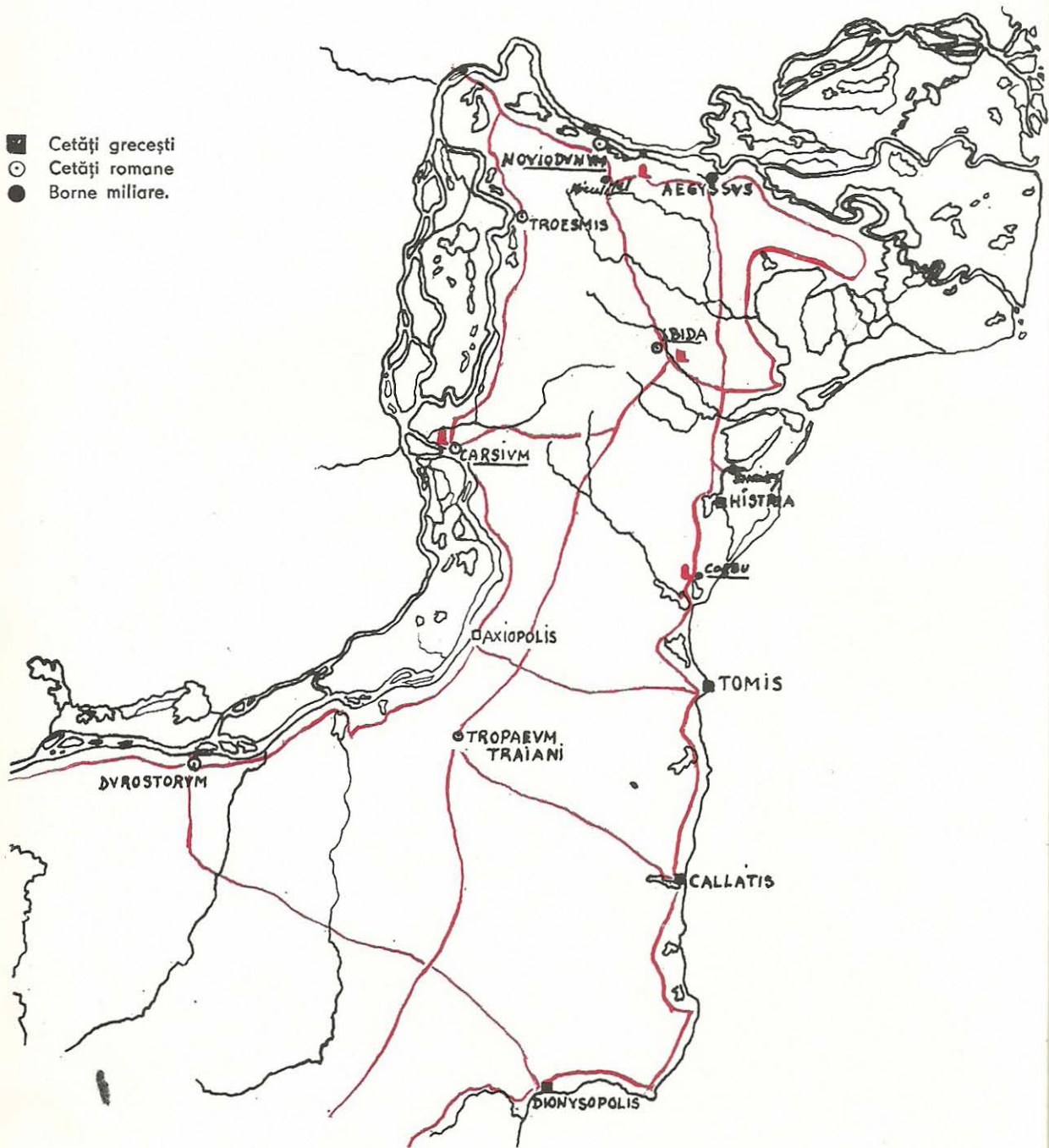
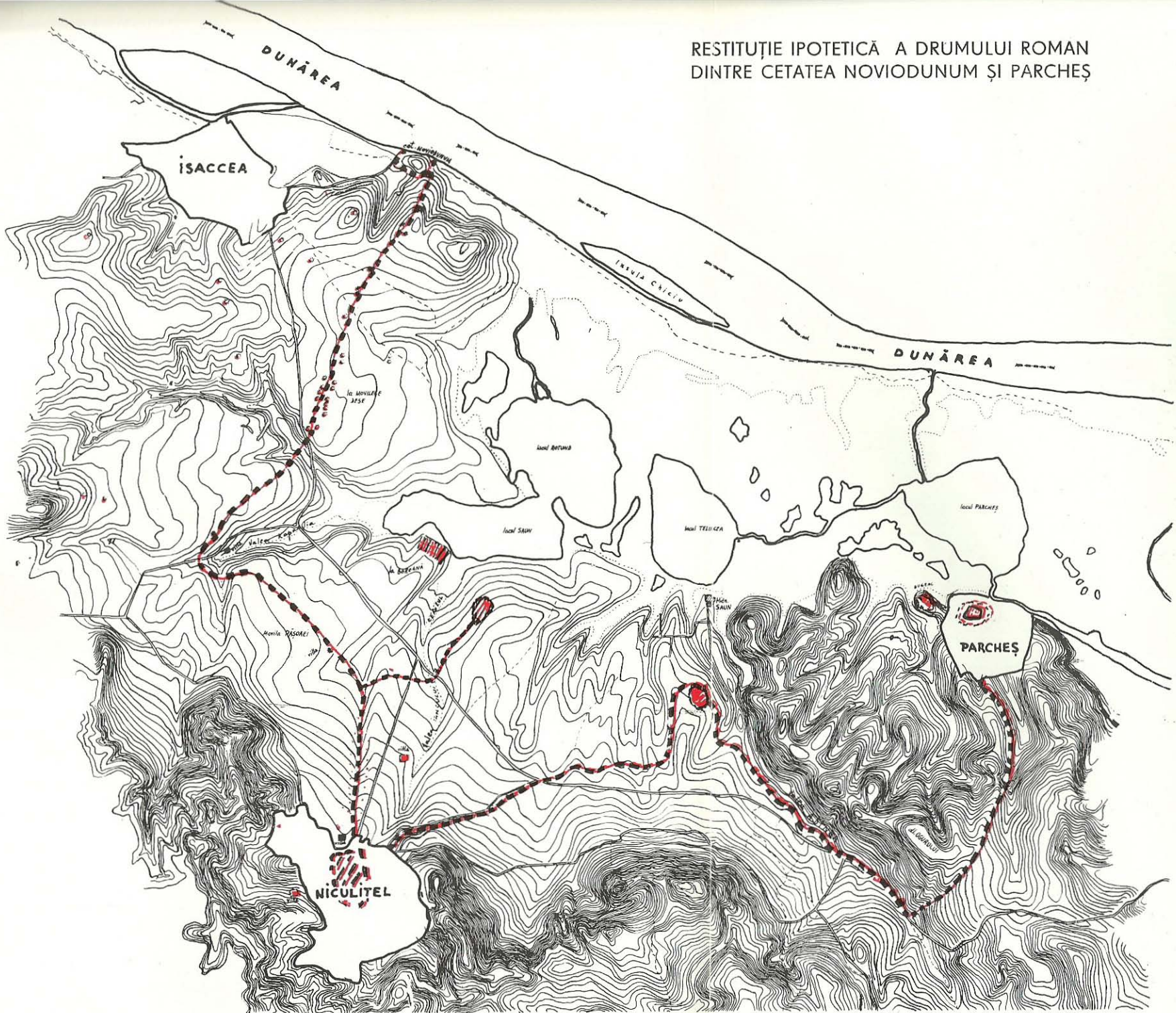

Fig. 3. Harta descoperirilor de miliari din epoca Maximin Traicul.

RESTITUȚIE IPOTETICĂ A DRUMULUI ROMAN
DINTRE CETATEA NOVIODUNUM ȘI PARCHEȘ

[Germ(anico) Max(imo)]
 Dacico Max (imo)
 S [arm] AT (ico) MA
 X(imo), TRIB(uniciae) POT(estatis)
 III, co(n)s(uli), P(ater)P(atriciae) ET
 [C. Iulio Vero
 Maximo, n]o
 [bilissimo
 Caesari, G]JERM(anico)
 [Max(imo)], DACICO[Ma]
 X(imo), SARMA[t(ico) Max(imo)]
 [M(illia) P(assum) IV ?]"

Cea de-a II-a problemă se referă la datarea monumentului. Din acest punct de vedere, avem posibilitatea să facem o încadrare destul de restrânsă, întrucât miliarul menționează anul III al puterii tribuniciene și anul consulatului lui Maximin.

Acesta, preia puterea tribuniciană pentru a treia oară la 10 decembrie anul 236 e.n., fiind consul între 1 ianuarie 236 și 1 ianuarie 237 e.n.⁹. Așadar, stilpul miliar a fost așezat la sfârșitul anului 236 e.n., mai precis în luna decembrie a aceluși an, când lucrările de întreținere a drumului vor fi fost încheiate în acele locuri. Importanța descoperirii le dăgă M-rea Saun face parte dintr-o serie de monumente similare descoperite în Dobrogea și aparținând toate epocii lui Maximin Tracul.

Din scurta dar zbuciumată sa domnie, din teritoriul Dobrogei romane, ne-au parvenit șase inscripții onorifice¹⁰ și trei stilpi miliari, excluzându-l pe cel de față. Un stilp miliar descoperit la Corbu¹¹, menționează repararea drumului de pe litoral un altul, descoperit lângă cetatea Ibida¹², se referă la refacerea drumului longitudinal central al Sciției Minore, iar cel de-al III-lea miliar descoperit în Dobrogea, provine de la Carsium¹³ menționând refacerea drumului dunărean.

Monumentul recent descoperit în teritoriul cetății Noviodunum este al patrulea miliar din vremea lui Maximin și cel de al doilea care atestă

⁹ *Ibidem*, p. 215.

¹⁰ Două baze de statui cu dedicații (an 236) descoperite la Histria (*Histria IV*, p. 657-659, nr. 39; V. Pârvan, *Dacia II*, 1925 p. 244-246 nr. 42); un altar provenit din „vicus Secundini” (V. Pârvan, *Histria VII* p. 96-106, nr. 61); un altar fragmentar descoperit la nord de Tomis, în cartierul Anadalchioi (*CIL III*, 7533 = Gr. Florescu, *Fouilles*, p. 108-109 nr. 2); O „ara” cu dedicație provenind din Capidava (cf. Gr. Florescu, *Capidava I*, p. 114, nr. 28 = *Dacia*, 3-4, 1935-1936, p. 511-512) și un fragment de inscripție din Ulmetum unde numele lui Maximin și a fiului său nu au fost martelate (D. Tudor, *MCA*, II, 056, p. 577, nr. 46 fig. 5.a). Cf. R. Vulpe, *Din istoria Dobrogei*, vol. II. București 1968. p. 225-226.

¹¹ *CIL III*, 14462, precizează apărarea drumului litoralului sub guvernatorul Lucilianus.

¹² *CIL III* 7612, cf. V. Pârvan. *Ulmetum*, I, p. 578, nota 4; este singurul exemplar din timpul lui Maximin care s-a păstrat în întregime.

¹³ *CIL III* 7605, miliarul are același text ca și cel descoperit la Corbu.

repararea drumului de pe limes-ul dunărean al Sciției Minore (Fig. 4).

Datarea lui mai timpurie, la sfârșitul anului 236 e.n., în comparație cu ceilalți miliari descoperiți până în prezent și plasați în cursul anului 237 e.n.¹⁴, evidențiază un aspect deosebit al problemei care merită să fie consemnat. Se poate afirma, din cele cunoscute, că, în cei trei ani de domnie efectivă, acest împărat-soldat de origine tracă, a acordat acestei provincii, importanța pe care abia Diocletian, și în cu totul alte condiții istorice, avea să o dea Sciției Minore.

După înfrângerea germanilor pe Rhin, a dacilor liberi și a sarmaților-iazgi în Pannonia¹⁵, imperiul avea de așteptat lovitura principală în Dobrogea, din partea carpilelor și a triburilor goto-taifalice. Intuind acest fapt, Maximin, a ordonat încă din toamna anului 235 e.n. pe când se afla la Sirmium, refacerea drumurilor de pe limes-ul scythic, începând din zona cea mai vulnerabilă atacului unor populații situate în părțile de nord și nord-est ale acestei provincii. Și această zonă era aceea a cetății Noviodunum care, cu mai bine de șase decenii în urmă, se dovedise a fi vad și loc de trecere pentru costobocii care invadaseră întreaga Peninsulă Balcanică¹⁶.

Răscoala din Africa și dezlănțuirea războiului civil în primăvara anului 238 e.n., soldate cu moartea împăratului și a fiului său, participarea trupelor de pe Dunăre în marea și sîngeroasa competiție pentru tron, aveau să anuleze măsurile militare pe care acest strateg valoros care a fost Maximin Tracul, le luase pentru a preîntîmpina atacurile carpo-gotilor.

Din podișul central moldovenesc, aveau să se reverse, vreme de aproape un secol, asupra Imperiului, puternicele coaliții ale triburilor carpo-gotice. În Dobrogea, va fi martora tuturor evenimentelor de tristă amintire care marcau sfârșitul unei epoci.

RÉSUMÉ

À PROPOS D'UNE BORNE MILLIAIRE TROUVÉE AU MONASTÈRE DE SAUN (DÉPT DE TULCEA)

Les fouilles effectuées ces dernières années dans l'espace compris entre la cité de Noviodunum et les localités actuelles, Niculițel et Parcheș, ont permis la localisation de plusieurs sites antiques, places sur la route qui suivait, par là, le limes danubien. La mise au jour d'une milliaire à proximité du monastère de Saun (comm. de Niculițel), fournit l'occasion à l'auteur de recouper différentes remarques dans le cadre d'une suite de considérations de topographie historique concernant l'Antiquité. C'est ainsi qu'il précise le trajet de la route romaine qui reliait toutes les agglomérations romaines, de type „villa“ et „vicus“ développées dans cette zone, sur la direction Noviodunum-Niculițel-Parcheș.

¹⁴ R. Vulpe, *Op. cit.*, p. 226.

¹⁵ R. Vulpe, *Op. cit.*, p. 224.

¹⁶ *Ibidem*, p. 162, vezi și V. H. Baumann, în *Op. cit.*, p. 112.

Le milliaire en question comporte une dédicace des habitants de l'agglomération romaine du voisinage du monastère de Saun à l'empereur Maximin le Thrace et à son fils C. Iulius Maximus. Son texte a été restitué à partir des trois titres triomphaux — Germanicus, Dacicus et Sarmaticus Maximus — figurant dans la titulature des deux Césars. Comme l'épigraphie mentionne l'an III du tribunat et l'an du consulat de Maximin, il permet de préciser la date à laquelle cette borne a été placée au bord de la route romaine : au mois de décembre de l'an 236 de n.è. Compte tenu de cette datation de la borne du monastère de Saun, par rapport aux trois autres milliaires de Maximin le Thrace trouvés jusqu'à présent et datés de l'an 237, l'auteur suppose que la réfection des routes en Scythie Mineure a dû commencer dès l'an 236, juste après la défaite des Daces et des Sarmates, dans une zone si vulnérable aux attaques venues du nord et du nord-est. Du reste, les assauts carpo-gothiques intervenus après la mort violente de l'empereur ont démontré pleinement le réalisme des mesures prises par Maximin le Thrace.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. — La borne milliaire trouvée dans l'agglomération romaine du voisinage du monastère de Saun.

Fig. 2. — L'inscription martelée de la borne milliaire trouvée près du monastère de Saun.

Fig. 3. — Plan d'emplacement (1 : 25 000) avec la localisation des principaux objectifs archéologiques de la zone Noviodunum-Niculițel-Parcheș (essai de reconsidération de la route antique).

Fig. 4. — La carte de la Dobroudja avec la localisation des bornes milliaires de l'époque de Maximin le Thrace.

UN CASTRU NOU DESCOPERIT ÎN SISTEMUL DEFENSIV AL DACIEI ROMANE : CASTRUL ROMAN DE LA FELDIOARA

În anul 1973 a fost identificat la Feldioara (comuna Ucea ; județul Brașov), lângă Făgăraș, un castru roman pînă atunci necunoscut în istoria militară a Daciei romane. El este așezat în sectorul de S-E al sistemului defensiv al Daciilor. În numerotarea castrului din acest sistem, întocmită de noi, poartă numărul 45 și face parte din sectorul VIII de apărare¹ (fig. 1)

Castrul este așezat pe malul drept al Oltului, în luncă, la cca. 500–700 m de mal, pe un teren cultivat din hotarul satului. Locul se numește „Cetatea”, „Cetătea”. Suprafața este aproape orizontală. Urmele castrului se recunosc destul de greu la suprafață din cauza aplatizării puternice de care a suferit terenul fie din cauza lucrărilor agricole fie din cauza depunerilor aluvionare moderne. Numai o porțiune din latura de NV, pe direcția căruia trece un drum agricol, este mai ridicată (fig. 2).

S-a presupus aici existența unui castru încă mai de mult pe baza toponimiei, a unor descoperiri cu caracter întâmplător și observații de teren². Castrul a fost însă identificat numai în anul 1973 cînd am început aici săpături de salvare. Cercetările au continuat în anii 1974 (secțiunile II-XXI), 1975 (secțiunile XXII-XXIX) și 1976 (secțiunile XXX-XXXIX) și au dus la determinarea parțială a castrului.³

Aplatizarea excesivă a terenului, care nu permite stabilirea limitelor și traseului incintei, ne-a silit să urmărim direcția zidului de incintă, detectat în anul 1973, prin secțiuni foarte apropiate între ele. După ce în anul 1974 s-au conturat ductul incintei și orientarea laturilor s-a putut trece la cercetarea arheologică propriu zisă. Dar căutarea ductului incintei a continuat și va continua paralel cu cercetarea interiorului. Constatările la care am ajuns în urma săpăturilor efectuate pînă acum sînt următoarele :

¹ N. Gudea, *Das Verteidigungssystem des römischen Dacien*, în *Saalburg Jahrbuch*, XXXI, 1974, 46 ; idem, *Sistemul defensiv al Daciei romane*, *Apulum*, XII, 1974, p. 182–192.

² T.I.R. L. 35, 41 ; locul fortificației este greșit plasat pe „malul stîng” al Oltului.

³ I. I. Pop, *Cohors Numidarum Antoniniana la Feldioara-Făgăraș*, în *SCIVA*, 26, 2, 1975, 289–292 ; N. Gudea – I. I. Pop, în *Cumidava*, VIII (sub tipar).

La Feldioara, pe locul numit „Cetatea”, „Cetătea” situat în apropiere de sat, se află urmele unui castru roman, sediu de trupă auxiliară. El a fost distrus parțial fie de un fost curs al Oltului, fie de o mare inundație. Evenimentul s-a putut petrece în timpuri foarte îndepărtate de noi, fapt probat de nivelarea ulterioară și ridicarea suprafeței terenului aflat între castru și cursul actual al Oltului. S-ar putea însă ca terenul pe care se afla inițial castrul să fi fost ușor înclinat spre S, SE iar resturile lui să se afle la mare profunzime. Astăzi se păstrează numai cca 1/3 din castru reprezentând colțul de N cu zonele porților de pe laturile de NV și NE. Situația care s-a clarificat prin săpături este susținută și de aspectul terenului care prezintă o cădere de peste 1 m înălțime pe direcția unei rupturi orientate SE-NV ce reprezenta probabil tocmai limita maximă a distrugerii.

Castrul era orientat cu colțurile pe direcția punctelor cardinale principale. Colțul păstrat, cel de N, indică cu certitudine acest lucru. Laturile păstrate parțial sînt cele de NV și NE care erau orientate astfel: prima N-NV 58° , iar cealaltă S-SE 26° . Latura de NV a fost identificată pe o lungime de 98 m. Latura de NE a fost identificată pe o lungime de 86 m. Colțul castrului era rotunjit (fig. 4). Raza sectorului de cerc care forma curbura era de 14,10 m. Laturile păstrate fac pînă ce curbura colțului un unghi drept între ele. Turnul de colț are plan trapezoidal. El iese în afara zidului de incintă cu 50 cm pe toată porțiunea de curbură care o ocupă. Dimensiunile lui sînt $6,50 \times (6,50 + 6,50) \times 5,75$ m în partea exterioară; încăperea are dimensiunile $4,25 \times (4,25 + 4,25) \times 4$ m. Grosimea zidului turnului este de 1 m. Intrarea în turnul de colț se făcea pe latura din spate, colțul de SE, și avea lățimea de 1 m. Distanța între latura de NE și bastionul de E al porții de pe latura cealaltă măsura 50 m. Distanța între latura de NV și bastionul de N al porții de pe latura de NE măsura 60 m (59,50 m).

Aceste date sigure ne permit să întregim ipotetic planul castrului în două feluri (fig. 3). Scurtimea distanțelor dintre colț și cele două porți ar putea reprezenta indiciul că distanțele reprezintă în orice caz porțiunile scurte ale laturilor castrului. Conform acestei ipoteze porțile păstrate ar putea fi puncte de plecare pentru orientarea castrului.

1. Prima întregire: poarta de pe latura de NV ar fi *porta praetoria*. Aceasta ar însemna că lungimea laturii de NV ar fi 50×14 (spațiul porții) + 50 m, deci 114 m. Aceasta ar fi lungimea laturii opuse de SE. Celelalte două laturi (NE și SV) ar măsura cel puțin 137 m ($60 + 17 + (60 + x)$). Dimensiunile castrului ar fi deci $114 \times 137 + x$ m. Poarta de pe latura de NE ar fi în acest caz *porta principalis dextra*.

2. A doua întregire: poarta de pe latura de NE să fi fost *porta praetoria*. Dimensiunile laturii de NE ar fi atunci 137 m ($60 + 17 + 60$ x). Aceasta ar fi și lungimea laturii opuse de SV. Celelalte două laturi (de NV și SE) ar trebui să fie mai lungi sau cel puțin egale cu 137 m. Presupunem că trebuiau să fie mai lungi. Distanța s-ar putea rezolva prin formula $50 + 14 + (50 + x)$ m. Poarta de pe latura de NV ar fi fost în acest caz *porta principalis sinistra*.

Mărturisim că nu putem preciza acum care este soluția cea mai bună sau mai bine zis cea adevărată. Noi am înclina spre prima soluție. La acest

lucru ne îndeamnă faptul că de la secțiunea 37 se pare că zidul de NV mai continuă. Alte argumente lipsesc în această fază de cercetări. Probabil că cercetările care urmează vor aduce precizări în această direcție.

Secțiunile trasate peste incintă pe laturile de NE (S VI, XXXIX) și NV (S XX, XXVI, XXXII, XXXVII) par a sugera că în construcția castrului au fost două faze succesive. Prima fază cu incinta din val de pământ; cea de a doua fază cu incinta din zid de piatră. Observația devine tot mai sigură deși din cauza solului aluvionar sînt greutăți în interpretarea unei asemenea succesiuni. Elementele stratigrafice de care dispunem acum nu ni se par încă suficiente pentru delimitarea exactă a celor două faze de construcție. Numai faptul că zidul de piatră folosește aggerul de pământ ca sprijin și bază, sugerează că acesta ar trebui să fie mai vechi. Cîteva zone de pigmentația cu mortar sau cărămidă ce apar în valul de pământ sprijină și ele ipoteza.

Dar elementele de care dispunem în legătură cu prima fază sînt puține. La poarta de pe latura de NE, în bastionul de N au fost identificate găuri de stîlp așezate simetric, ce putea proveni de la un turn de lemn anterior celui de piatră. În ambele bastioane ale porții de pe latura de NV au apărut urmele unor stîlpi de lemn care pot și ele fi interpretate ca provenind de la turnuri de lemn anterioare. În bastionul de E al aceleiași porți au apărut și urmele unui perete de lemn sau chirpic provenind de la turnul anterior celui de piatră. Dacă aceste date sînt bine interpretate atunci apare clar faptul că într-o primă fază castrul avea laturile dispuse în același fel, porțile fiind aproximativ pe același loc.

Mai multe date au fost obținute în legătură cu castrul cu zid de piatră. Au fost identificate sigur elementele incintei: zidul, șanțul de apărare, aggerul, porțile și un turn de colț. Aceste faze îi aparține în întregime materialul arheologic recoltat pînă acum din interiorul bastioanelor porții sau de-a-lungul zidului de incintă.

Zidul de incintă și elementele lui forte (porțile și turnul de colț) au fost construite din piatră locală de gresie. De obicei sînt plăci mari, regulat tăiate, datorită ușurinței cu care se lucrează acest fel de piatră. Grosimea zidului este de 1,10–1,25 m. Temelia zidului este mai groasă, înălțimea ei fiind de 40–45 cm. Temelia se înfige în pămîntul aggerului anterior dar și în pămîntul virgin. Ea se diferențiază de zidul propriu zis printr-un soclu lat de 20 cm. Pietrele temeliei nu sînt prinse cu mortar. De menționat că o mare cantitate de cărămidă a apărut în dărîmăturile zidului. De aici provine majoritatea cărămizilor stampilate. Acest fapt sugerează că la construirea zidului au fost folosite și cărămizi. Este o situație nouă care nu a mai fost semnalată la castre din Dacia. Probabil partea superioară a zidului era din cărămidă. Cărămizile descoperite la Feldioara prezintă forme foarte curioase. Sînt cărămizi la care raportul între lungime și lățime este foarte mare. În Dacia nu mai cunoaștem astfel de forme.

Nu a fost identificată o „bermă” amenajată anume. Distanța dintre zid și marginea interioară a șanțului este de 2 m, este ușor înclinată și nu a fost amenajată. Pe ea s-au constatat urmele dărîmăturilor de zid.

Șanțul de apărare, unul singur, era lat de 11 m, iar adâncimea lui maximă era de 1,25 m. Fundul șanțului era larg și rotunjit. Secțiunea XXXVI a identificat un șanț continuu și în fața porții de pe latura de NV. Aceasta înseamnă că intrarea în castru pe această poartă se făcea peste un pod de lemn.

Porțile sînt înguste. În spațiul lor nu au fost identificate drumuri amenajate, așa cum obișnuiau romanii. O secțiune trasată în interior în spatele porții de pe latura de NV a confirmat lipsa drumurilor din interior.

Bastioanele porților sînt dreptunghiulare, depășind spre exterior linia zidului de incintă. (fig. 5)

Poarta de pe latura de NE este largă de 4,50 m. Bastioanele depășesc spre exterior cu 45 cm zidul de incintă; latura din spate a bastioanelor se află la 5,60 m de același zid. Bastioanele nu sînt perfect egale: $6,45 \times 6$ m (bastionul de N) și $6,10 \times 6$ m (bastionul de S). Încăperile bastioanelor sînt egale $4,25 \times 4$ m. Ele au fost locuite, dar nu au fost pavate. În bastionul de S a fost identificată o vatră de cenușă așezată pe o platformă de cărămizi. Nu se poate însă afirma că platforma acoperea toată încăperea turnului. Straturile nederanjate din turn nu permit o asemenea ipoteză. (fig. 5/2)

Bastioanele prezentau spre spațiul porții cîte doi contraforți. Primii doi erau situați la colțurile interioare. Ceilalți doi se aflau spre în afară cu 1,80 m.

Au fost identificate intrările în bastioane. Ele se aflau pe laturile din spate, erau largi de 1,05 m și la nivelul la care se păstra zidul, erau bine conservate. Nivelul lor de călcare era partea superioară a temeliei care se demarca aici foarte puternic, soclul fiind lat pînă la 50 cm.

Poarta de pe latura de NV era largă de 4,05 m. Bastioanele porții erau egale: $6,50 \times 5,30$ m. Ieșindul bastioanelor depășește spre exterior linia zidului de incintă cu 55 cm; spre interior latura lor din spate se află la 5,90 m față de zidul de incintă (măsurat de la fața lui exterioară). Încăperile bastioanelor măsoară $4 \times 2,50$ m. Bastionul de V este padimentat în întregime cu cărămizi. În bastionul de E nu s-au găsit urme de padiment. Ambele bastioane au fost locuite din interiorul lor au apărut materiale arheologice. În mijlocul bastionului de V a fost dezvelită și apoi cercetată o vatră de cenușă.

Bastioanele prezentau spre spațiul de circulație al porții cîte doi contraforți. Contraforții din spate se află la colțurile interioare din spatele bastioanelor. Contraforții dinspre exterior sînt așezați față în față la 2,92 m de cei din spate. Între ei pe spațiul porții se află un prag alcătuit din dale mari de gresie, pe care rula poarta de lemn propriu zisă. (fig. 5/1)

Materialul arheologic a apărut mai ales în bastionul de V.

Secțiunile XXV și XXVII trasate în interior, paralel cu laturile de NE, respectiv de NV au identificat o baracă. Dimensiunile ei $20 \times (24 + x)$ m. Latura ei de SE nu a fost identificată. Baraca era mărginită de un zid de piatră de rîu, foarte slab, lat de 40 cm și din înălțimea căruia se mai păstrau 20–25 cm. Baraca se plasa față de ambele laturi la interior de rigola

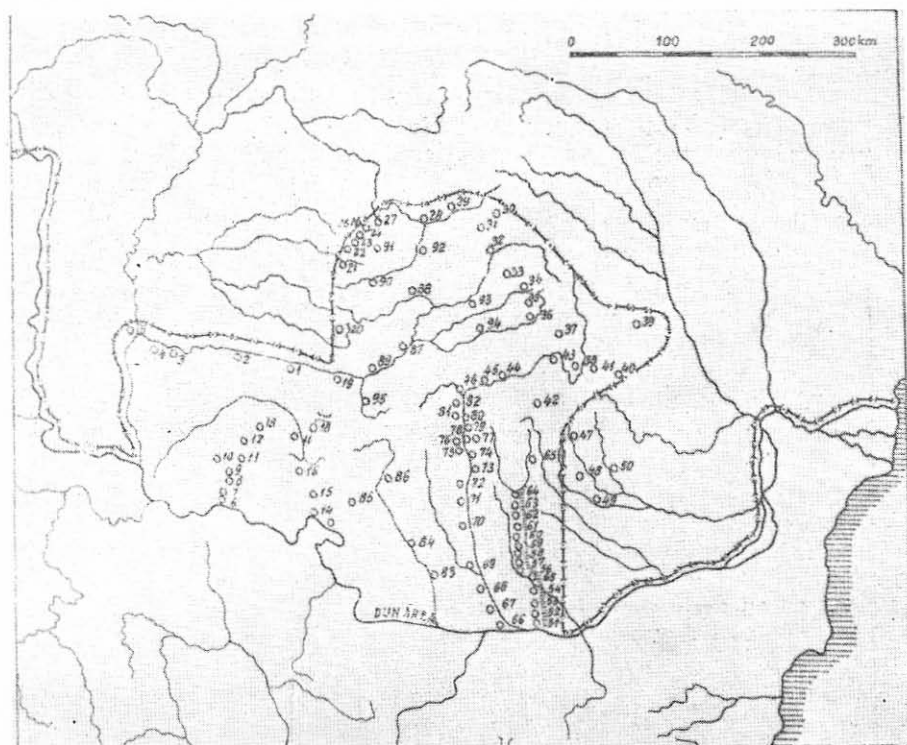

Fig. 1. Sistemul defensiv al Daciei (nr. 45 : Feldioara)

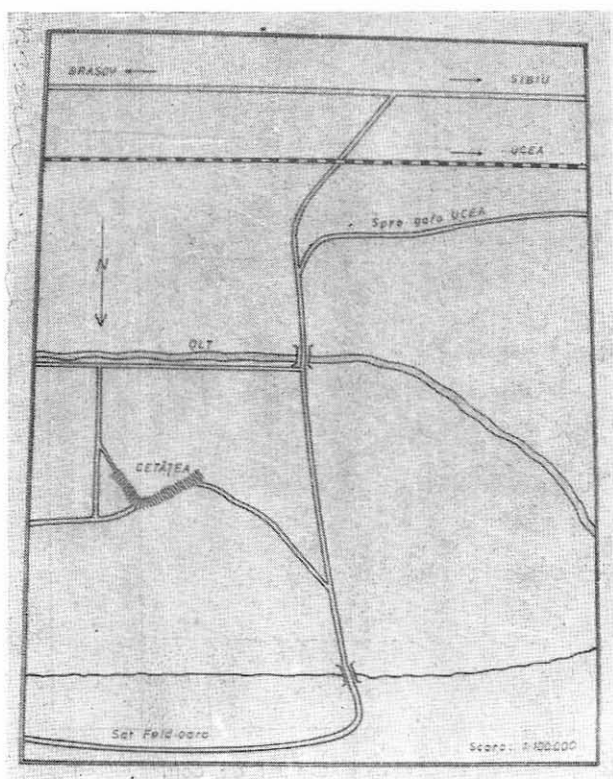

Fig. 2. Așezarea castrului în hotarul localității.

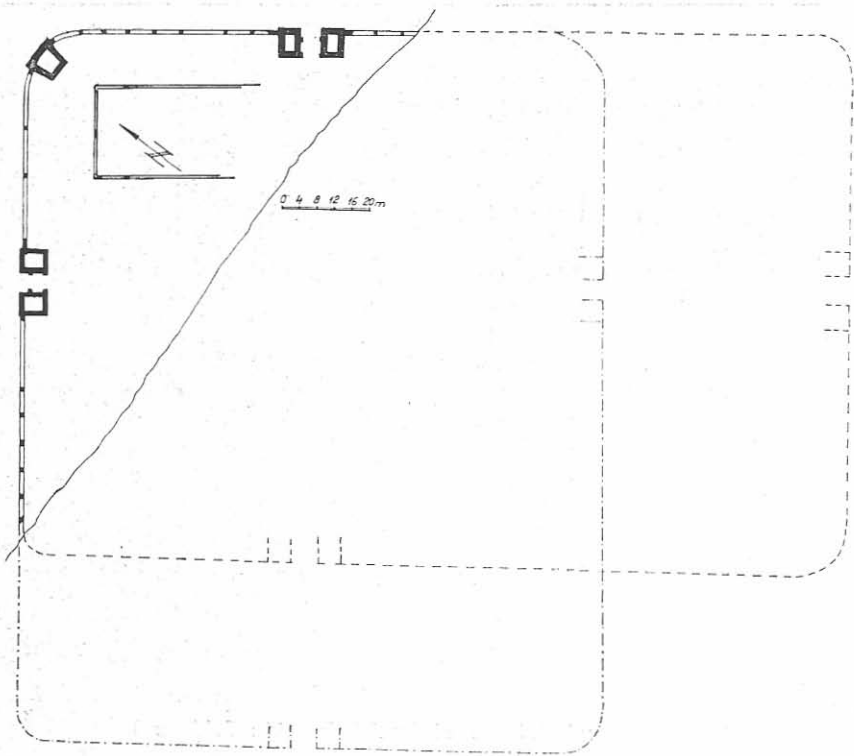

Fig. 3. Planul castrului cu întregirile posibile.

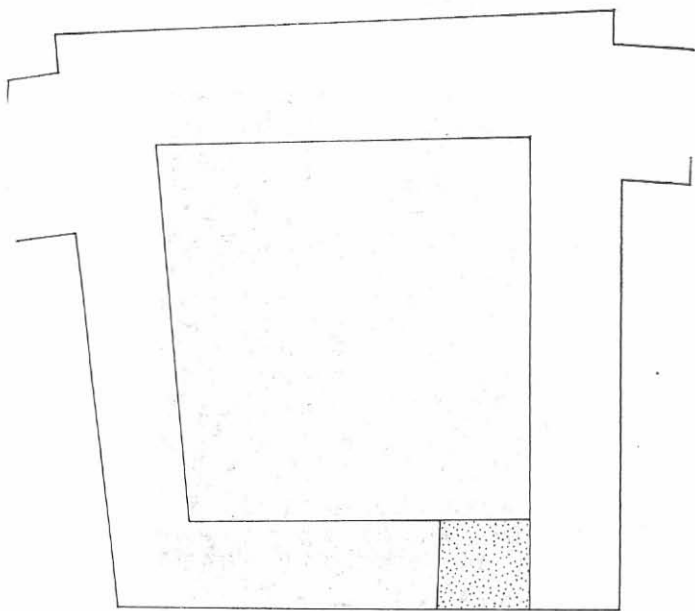

Fig. 4. Planul turnului de colț.

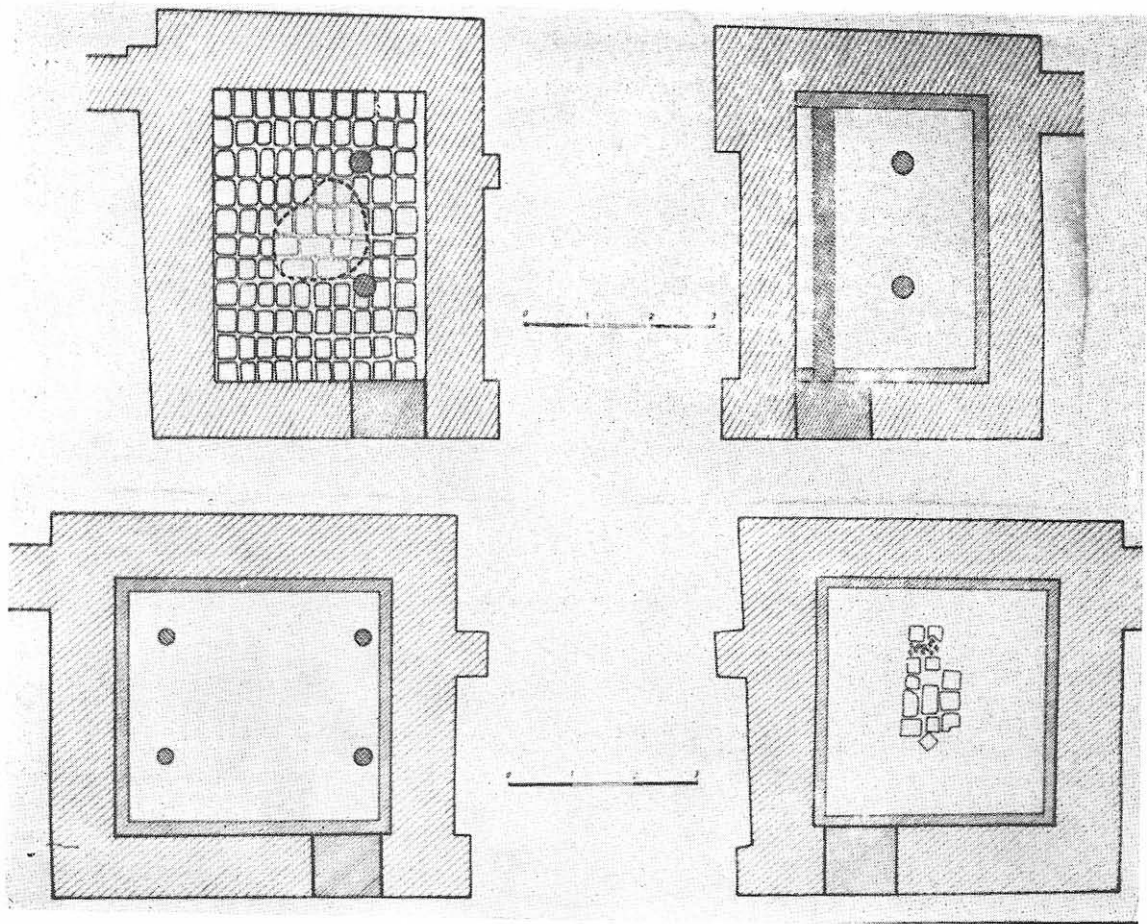

Fig. 5. Planul porților.

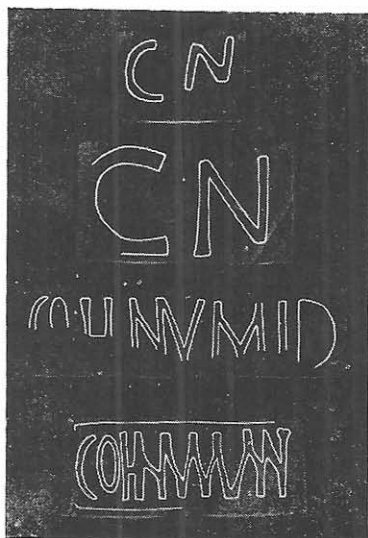

Fig. 6. Tipurile stampilelor cohorței II Flavia Numidarum.

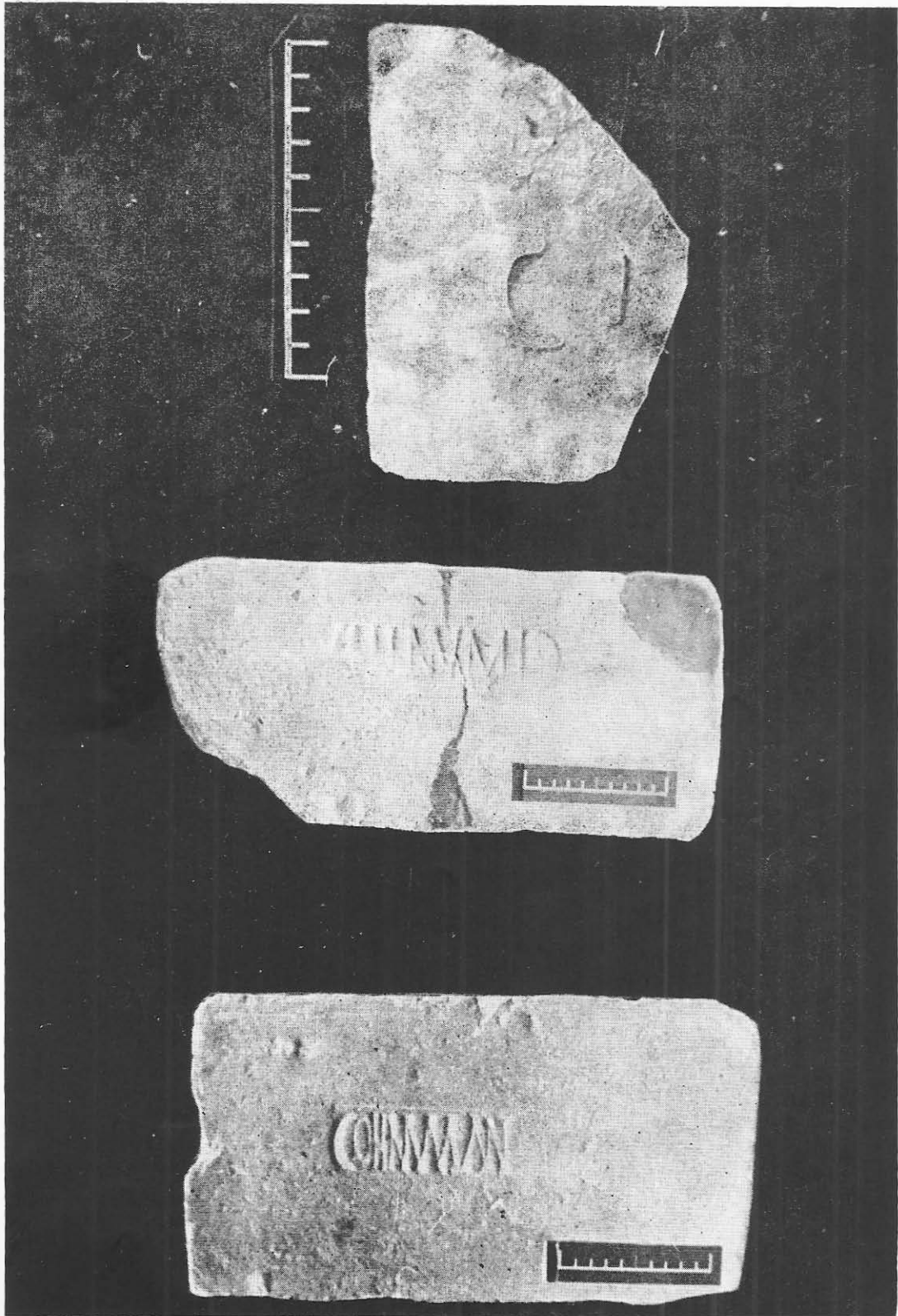

Fig. 7. Fotografii de cărămizi cu stampile.

de scurgere a apei de pe agger. În interiorul barăcii a apărut mult material arheologic.

În ciuda avansului cercetărilor cantitatea materialului arheologic este redusă și nu permite considerații istorice. Cele mai interesante descoperiri rămân deocamdată cele tegulare. Stampilele pe cărămizi și țigle au permis să se stabilească faptul că fortificația de la Feldioara a fost sediu al cohorții II Flavia Numidarum (CIL, XVI, 75) cunoscută pînă acum numai din diplomele militare⁴. Ștampilele cohorții prezintă trei tipuri după felul cum se face prescurtarea numelui unității : (fig. 6, 7)

tipul I C(ohors) N(umidarum)

tipul II COH(ors) MVMID(arum)

tipul III COH(ors) NVM(idarum) ANT(oniniana)

Numai tipul III poate fi datat cu certitudine la începutul secolului al III-lea. Celelalte două tipuri pot fi datate doar în relație cu data construirii zidului de incintă și cu tipul III. Aranjarea în acest fel a ștampilelor pe tipuri nu este definitivă, ci provizorie, și în funcție de progresul cunoștințelor despre trupa auxiliară vom reface ordinea tipurilor.

În legătură cu ștampilarea trebuie să menționăm că am descoperit, pentru prima dată în Dacia, și instrumentul cu care se făcea imprimarea ștampilelor militare. Este vorba de o unealtă din fier, lungă de 13,5 cm care are două brațe. Fiecare braț se termină cu o literă așezată invers astfel încît imprimarea să se facă normal. Ștampila corespunde tipului I literele inverse fiind C și N. Piesa pare realizată într-o singură bucată, din bară de fier.

Deocamdată lipsesc indicații precise în legătură cu datarea castrului. Singurele indicii le oferă acum informațiile în legătură cu unitatea auxiliară cohors I Flavia Numidarum. Ea apare în diplome ca trupă a Daciei Inferioare în anii 129 și 140. Probabil însă că data venirii ei este mai apropiată de data cuceririi provinciei. Arhitectura castrului ne oferă și ea câteva date. După analogii, în ce privește planul bastioanelor porților și planul turnului de colț castrul cu zid de piatră poate fi datat pe la mijlocul secolului al II-lea. Descoperirile de monete și fibule din bastioanele porților parcă ar sprijini o astfel de datare. Nu este clar însă raportul cu ștampilele în care unitatea poartă epitetul Antoniniana. Acestea ar indica construirea, sau poate repararea incintei, la începutul secolului III.

Acum nu se poate explica încă rațiunea existenței în acest loc a unui castru. Mai întii pentru că nu e deloc clară data apartenenței teritoriilor din sudul Transilvaniei la una din provinciile dacice : Dacia Superior sau Inferior⁵. Trebuie menționat însă că întreg sectorul de castre de la Hoghiz la Boița nu face parte din prima linie de apărare și poate chiar nici din limes. De la Pasul Bran la pasul Turnu Roșu nu există nici o trecătoare ; avem în față cei mai masivi și mai înalți munți : Carpații Meridionali cu

⁴ CIL, XVI, 75 ; B. Gerov, în *Klio*, 37, 1959, 196-198.

⁵ I. I. Russu, *Inscripțiile Daciei romane*, I, București, 1975, 1920 crede că porțiunea din SE Daciei a intrat în teritoriul Daciei traiane ; apoi ea a trecut la Dacia Superior pînă la sfîrșitul domniei lui Hadrianus ; după această dată trece la Dacia Inferior.

Munții Făgărașului. În cazul că funcționa numai așa zisul „limes transalutanic” sectorul acesta de castre rămîne în afara limesului⁶. Chiar dacă cele două linii ale apărării sudice a Daciei funcționau simultan, așa cum se propune mai nou⁷, tot în afara apărării de limes rămîne. De aceea propunem a considera castrul de la Feldioara cu întreaga linie din care face parte, ca un castru al unei linii de rezervă, retras în spatele liniei de graniță, dar putînd interveni în cazul că aceasta era amenințată. Cercetările viitoare vor confirma sau nu dacă această ipoteză poate fi, sau nu, acceptată.

SUMMARY

A NEW AUXILIARY CAMP IN THE DEFENSICE SYSTEM OF DACIA

The results of general archaeological investigations at Feldioara (Brașov county) are presented (1974–1976). A Roman camp was discovered and partially investigated. This was the garrison place of cohorts II Flavia Numidarum.

PLATES

1. Map of the defensive system of Dacia (nr. 45 Feldioara)
2. Location of the camp inside the border of the Feldioara village
3. Plan of the camp
4. Plan of the corner tower
5. Tilled-stamps of cohorts II Flavia Numidarum
6. Tilled-stamps (photos)

⁶ D. Tudor, *Oltenia Romană*, ed. III, București, 1968, 258–260.

⁷ I. B. Cătănicu susține mai nou această ipoteză pe care au sugerat-o Kornemann și Zangenmeister cf. D. Tudor, *op. cit.*, 263.

MORMINT DE EPOCA ROMANĂ LA TOMIS

În vara anului 1971, la începutul lunii august, cu ocazia construirii unor anexe localului Liceului Industrial, pe B-dul Tomis colț cu Str. Flămînda a fost descoperit un mormînt dublu de înhumăție. (Fig. 1/1).

Cavoul era construit din plăci mari de calcar, din același material fiind și capacul dublu, plan. Fundul încăperilor sepulcrale era din pămînt. La est ambele aveau cîte o nișă. Lespezile erau cimentate cu mortar din var, iar interiorul tencuit, fără urme de pictură. Dimensiunile cavoului dublu erau următoarele : lungime 2,30 m, aceeași lățime, înălțime 1,40 m. Interiorul celor două compartimente conținea : două schelete, de femei, într-unul și trei în celălalt, orientate toate cu capul la est și picioarele la vest. Înhumății erau în sicrie de lemn, resturi ale lor, lemn și cuie, găsindu-se în mormînt. (Fig. 1/1 și 1/2).

Inventarul, bogat și interesant, este compus din : vase de sticlă, în marea lor majoritate întregi, căni ceramice, opaițe, obiecte din metal, din os, mărgelile și tălpi de plută de la încălțăminte.

Pentru ușurarea prezentării inventarului vom numerota încăperile de la nord la sud, M I și M II, iar scheletele de la sud la nord pentru fiecare compartiment, S 1, S 2 pentru M I și S 1, S 2, S 3 pentru M II.

M I. Inventarul, care ne-a determinat să afirmăm că scheletele au aparținut unor femei, este următorul :

A) S 1, cel din dreapta :

1. Unguentarium din sticlă, avînd buza inelară, gîtul cilindric, alungit, delimitat de corp printr-o contracție. Corpul în formă de clopot și fundul concav. Sticla are culoare albă-verzuie și prezintă bule de aer în compoziție. Înălțimea 15,5 cm, diametrul gurii 3,1 cm, diametrul mare 5,5 cm. Inv. 20551 1. (Fig. 2/1).

2. Vas din același material cu gîtul în formă de pilnie corpul sferic, fundul inelar. La baza gîtului două cercuri, în relief, formate din fire de

sticlă. Sticla incoloră cu ușoare urme de bule de aer în compoziție. Înălțimea 12,1 cm, diametrul gurii 4 cm, diametrul mare 9 cm. Inv. 20552². (Fig. 2/2).

3. Vas de sticlă cu gîtul cilindric, ușor evazat către buză, corpul de formă sferică turtită și fundul inelar. Materialul incolor cu bule de aer în compoziție. Înălțimea 11 cm, diametrul gurii 3,7 cm, diametrul mare 9,5 cm. Inv. 20553³. (Fig. 2/3).

4. Oglindă de bronz, găsită în stînga bazinului inhumatei. Diametrul 9,5 cm, grosimea 0,1 cm. Inv. 20559, (Fig. 3/1).

5. Aplice din același metal aurite. Au formă de clepsidră sau a două inimi. Descoperite în zona pîntecului, probabil un brîu. Lungimea 1,1 cm, lățimea 0,6 cm. Inv. 20558. (Fig. 3/3).

6. Pieptene din os cu rînduri duble de dinți. Lungimea 7 cm, lățimea 3,6 cm. Inv. 20567⁴. (Fig. 3/2).

7. Două tălpi de încălțăminte din plută. Lungimea 23 cm, lățimea 8 cm, înălțimea 1,5 cm. Inv. 20569, 20570. (Fig. 3/4).

B) S 2 cel din stînga.

1. Baghetă din sticlă, avînd la un capăt un cantharos din sticlă de culoare roșie cu nuanțe verzui, iar la celălalt o verigă cu perlă de aceeași culoare ca și corpul, torsionat, al obiectului, alb-gălbuie. Lungimea 24 cm, grosimea 0,8 cm. Inv. 20568⁵. (Fig. 4/2).

2. Mărgele confecționate din același material; 46 de culoare albastră mată, 5 de culoare aurie, 2 centrale de nuanță roșcată-maronie și străvezii. Remarcăm pe ultimele, una de formă ovală iar cealaltă de picătură. Inv. 20550. (Fig. 4/4).

3. Cană din pastă de culoare roșie-cărămizie, grosieră. Buza inelară, corpul globular, diform și canelat, fundul plat. Toarta scurtă, diformă și ea. În interior conținea resturi depuse ritual. Înălțimea 10 cm, diametrul gurii 7,8 cm, diametrul mare 9,8 cm. Inv. 20556⁶. (Fig. 4/5).

¹ Filarska B., *Szkla starozytne*, Warszawa, MCMLII, p. 216, nr. 307, p. 222, nr. 332, pl. L 5 și LII 1, 2. Bucovală M., *Vase de sticlă la Tomis*, Constanța, 1968, p. 111, fig. 222, 223; datat de autor în sec. II-III e.n. Vasul și culoarea sticlei sînt ca 222 iar ca formă ca 223. Hayes W. John, *Roman and pre-roman glass*, Toronto, 1975, p. 75, nr. 265, pl. 18. Tip „candela” datat în sec. III e.n.

² Bucovală M., *op. cit.*, p. 64, 66, fig. 87, 88. Decanter typi, sec. III-IV e.n.

³ Filarska B., *op. cit.*, p. 118, nr. 97, pl. XXI. Barbu V., *Considerations chronologiques basées sur les données fournies par les inventaires funéraires des nécropoles tomisaines*, în St. Cl., 3, 1961, p. 223, fig. 17, inv. M. 165, nr. 10. Bucovală M., *op. cit.*, p. 66, 68, fig. 93, 95. Datat în sec. III e.n. Cele trei vase descrise de noi au fost găsite: două la picioare cu gura spre interior și paralele cu latura de vest a cavoului, iar al treilea lîngă bazin, în dreapta. Primele două au fost găsite întregi și sînt de bună calitate.

⁴ Robinson S.H., *The Athenian Agora - Pottery of the roman period*, 5, Princeton, 1959, p. 96, nr. 136, pl. 50. Datat în sec. III e.n.

⁵ Ising C., *Roman glass - From dated finds*, Groningen-Djakarta, 1957, p. 95. Lungimea și forma corpului sînt identice. Datat în sec. II e.n. și denumit „stirring rod”.

⁶ Robinson S.H., *op. cit.*, p. 67, k 92, pl. 14, k 92. Datat la mijlocul sec. III e.n. Calitatea pastei și mai ales diformitatea ne sugerează un atelier de mina a doua din Tomis sau din zona suburbană.

4. Opaieț din lut cărămiziu, bine ars, acoperit cu vopsea roșie-cărămizie. Corpul este rotund, rostrum-ul ieșit, ansa inelară supraînălțată, fundul ușor concav. Pe disc, în relief, un amoraș ce încalecă un delfin, înconjurați de reprezentări zoomorfe. Bordura, delimitată de disc prin două cercuri concentrice incizate, este decorată cu alveole, iar fundul are stampilă. Înălțimea 2,5 cm, lățimea 9,8 cm, diametrul 7,9 cm. Inv. 20560⁷. (Fig. 4/1).

5. Ac de bronz, avînd la gămălie un soclu pe al cărui postament se distinge inscripția și pe care este așezată o pasăre. Pe corpul acului, la partea superioară, mai groasă un orificiu. Lungime 13,6 cm, grosime 0,3 cm. Inv. 20557⁸. (Fig. 4/3 a, b).

În compartiment nu am descoperit monedă.

M. II. Precizăm că S 3 a fost așezat, ulterior, peste S 1 deci în dreapta, fapt ce a dus la deranjarea inventarului funerar.

A) S 1. În afară de sicriu, din care s-a păstrat doar fundul, întîlnim o căniță și un opaieț.

1. Cănița este din pastă cărămizie, bine arsă, are buza ușor evazată, delimitată de corp prin cîteva caneluri. Corpul are formă globulară, ușor alungită către fund, care este inelar. Tortița pornește, aproximativ, de la diametrul maxim și este lipită de buză. Vasul are stabilitate. Înălțimea 8,3 cm, diametrul gurii 5,8 cm, diametrul mare 7,5 cm. Inv. 20564⁹. (Fig. 5/2).

2. Opaiețul are pasta de culoare cărămizie acoperită cu vopsea roșie-cărămizie. Corpul este rotund, rostrum-ul mic, ansa inelară supraînălțată, fundul concav. Discul prezintă, în relief, o scoică masivă și este delimitat de bordură prin două cercuri concentrice incizate. Înălțimea 5,5 cm, lățimea 10 cm, diametrul 7,5 cm. Inv. 20563¹⁰. (Fig. 5/1).

B) S 2, avea, în momentul descoperirii un ulcior lingă piciorul stîng, în dreptul picioarelor un opaieț și două sticle, dintre care una spartă probabil ritual, cu spărtura spre mort.

1. Ulciorul din pastă roșie-cărămizie are buza ușor evazată, corpul globular ușor alungit către fund și deformat pe o latură iar fundul plat.

⁷ Stampila este . Bernhard L. M., *Lampki starozytne*, Warszawa, 1955, p. 241, pl. XXXIX, nr. 313. Perezweig J., *The Athenian Agora - Lampi of the roman period*, 7, 1961, p. 116, pl. 17, fig. 742. Datat în ultimul sfert al sec. IV e.n. Ionomu C., *Opaiețe greco-romane*, Constanța, 1967, p. 122, nr. 639, p. 162 fig. 230. Opaiețul are stampilă cu același nume , dar pe disc se vede Tyche-Pontica. Datat în sec. II-III e.n.

⁸ A fost găsit la picioare, în dreptul tălpii stîngi, fiind aproape perpendicular pe aceasta. Semnificația inscripției nu ne este lămurită încă deoarece lipsesc cîteva litere.

⁹ Robinson S.H., *op. cit.*, p. 55, nr. j. 34, pl. 9, 26 M. 191. Datate largă, mijlocul sec. II e.n. - începutul sec. IV e.n. Aurelian P., *Săpăturile de la Piatra Frecăței*, Materiale, 8, 1962, p. 569, fig. 56. Alexandrescu P., *Histria*, 2, 1966, p. 208, XXIV, 7, XXIV, 10-11, p. 223, XVII, 2. Mormîntul este datat de autor în sec. II-III e.n. Coja M., *Un mormînt de incinerare din epoca romană de la Histria*, în SCIVA, 1, 1974, p. 38, 39, fig. 2/3. Rădulescu A., *Contribuții la cunoașterea ceramicii de uz comun din Dobrogea*, în Pontica, 8, 1975, p. 340, 341, pl. V., fig. 1, 5.

¹⁰ Perezweig J., *op. cit.*, p. 85, nr. 143, pl. 6, nr. 143. Ionomu C., *op. cit.*, p. 68, nr. 222, p. 17, tip XVIII. Datat în sec. II-III e.n. Unul dintre opaiețe a fost găsit într-un mormînt în cartierul Tomis II, inclus în necropola noastră.

Corpul vasului este acoperit cu vopsea brun-roșcată și este canelat. Vasul are două tortițe. Înălțimea 9,3 cm, diametrul gurii 6,4 cm, diametrul maxim 7,5 cm. Inv. 20565¹¹. (Fig. 6/1).

2. Opațul din pastă cărămizie-gălbuie are suprafața acoperită cu vopsea brun-roșcată cu nuanțe metalice. Corpul de formă alungită, rostrem-ul puternic ieșit, ansa inelară, lată și joasă, fundul concav. Discul, cu orificiul de alimentare central este delimitat de bordură cu un cerc puternic incizat, aceasta fiind decorată cu linii radiale incizate. Fundul are aceeași ornamentație. Înălțimea 2,5 cm, lățimea 5,5 cm, lungimea 7,8 cm. Inv. 20562¹². (Fig. 6/2).

3. Vas de sticlă, spart ritual, cu buza inelară, gîtul cilindric înalt, cu o contracție la bază, corpul în formă de clopot larg, fundul concav. Sticla de culoare verzuie are bule de aer în compoziție. Înălțimea 17 cm, diametrul gurii 3,2 cm, diametrul maxim 7,5 cm. Inv. 20556¹³. (Fig. 5/3).

4. Vas din același material, avînd buza inelară, mult evazată, gîtul cilindric, corpul de formă sferică, fundul inelar. Buza și corpul prezintă deformații. Sticlă albă cu nuanțe verzui, are bule de aer în compoziție. Înălțimea 10,5 cm, diametrul gurii 4,5 cm, diametrul maxim 8 cm. Inv. 20555¹⁴. (Fig. 5/4).

C) S 3, înhumat ulterior, nu avea alt inventar decît o pereche de tălpi din plută. Lungime 26 cm, lățime 8 cm, înălțime 1,7 cm. și o bucată de pînză în regiunea bazinului, alături de resturile sicriului. (Fig. 6/3).

Nici în această încăpere nu am găsit monedă.

Din prezentarea inventarului cavoului dublu, a ritului de înmormîntare și din localizarea construcției sepulcrale apar cîteva concluzii care vin să contribuie la istoria Tomisului și a zonei suburbane în epoca romană.

În privința datării mormîntului și a ordinii înhumării lipsa monedelor îngreuează momentul. Sîntem înclinați, pe baza materialului din inventar, în special sticlă și ceramică, să fixăm sec. III e.n. pentru M I și M II S 1, S 2, iar pentru S 3 prima jumătate a sec. IV e.n. În ultima afirmație ne bazăm pe faptul că, sicriul în care a fost înhumată persoana a deranjat pe celelalte două, care în acel moment vor fi fost în putrefacție, la care adăugăm și inventarul sărăcăcios.

Însăși tipul de mormînt din lespezi de calcar, cu două încăperi îl întîlnim în sec. III e.n.¹⁵

Necropola din care face parte mormîntul prezentat se întindea pe un spațiu vast, pornind de la poarta de nord a zidului de incintă ultim și continuînd spre nord și nord-est. Ea era plasată în lungul drumului ce

¹¹ Robinson S.H., *op. cit.*, p. 98, M 151, pl. 24. Datat la jumătatea sec. III e.n.

¹² Bernhard L.M., *op. cit.*, p. 329, nr. 331, pl. XCIII, nr. 332. Datat în sec. III e.n.

¹³ Bucovăla M., *op. cit.*, p. 111, nr. 233. Datat în sec. II-III e.n. Este vasul spart ritual.

¹⁴ Hayes W. John, *op. cit.*, p. 67, nr. 201, pl. 6.

¹⁵ Barbu V., *Din necropolele Tomisului - Tipuri de morminte din epoca romană*, (I), în SCIV, 1, 1971, p. 65. Pe baza elementelor constructive, autorul datează tipul XI de mormînt dublu în sec. III e.n. Precizăm că mormîntul nostru are două încăperi mortuare, pe cînd tipul XI doar una și un vestibul. Credem că tipul cavou dublu este o variantă contemporană a tipului XI.

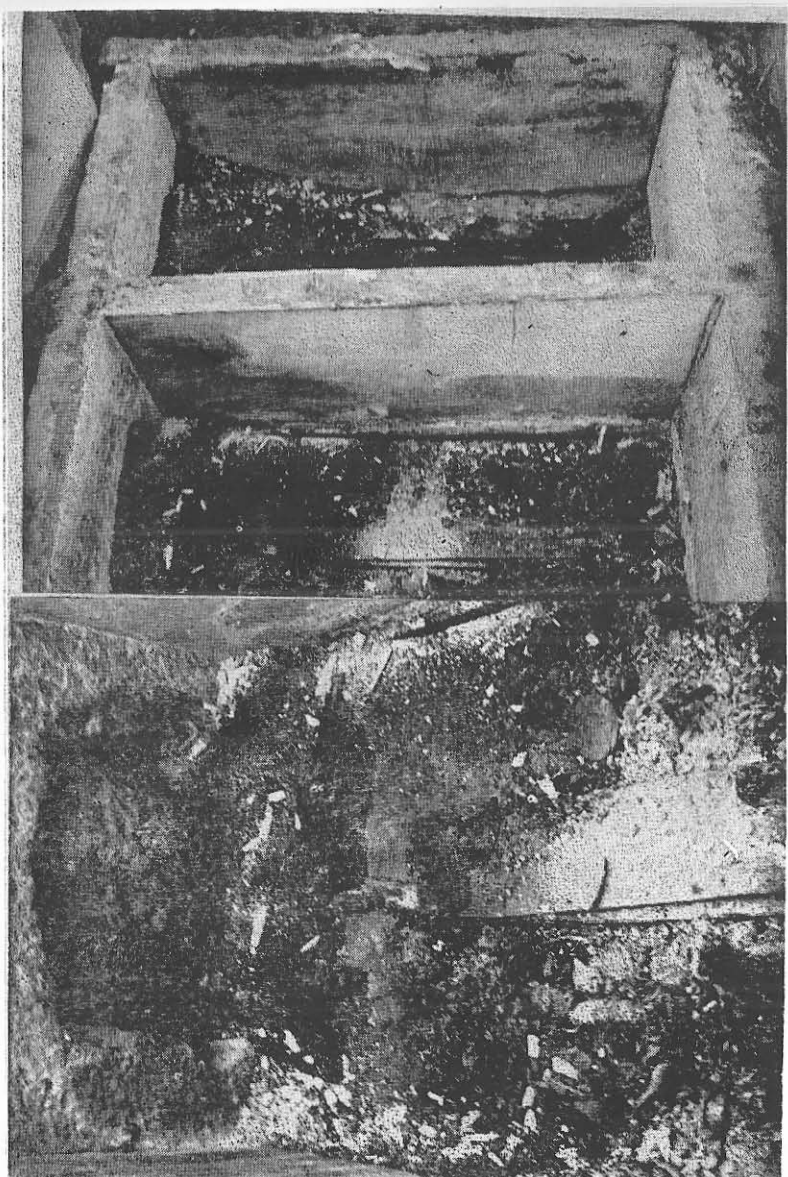

Fig. 1. 1. Mormint dublu inhumație – Tomis. 2. M. Detaliu.

Fig. 2. 1. Vas de sticlă. M I. 2. Vas de sticlă. M I. 3. Vas de sticlă. M I

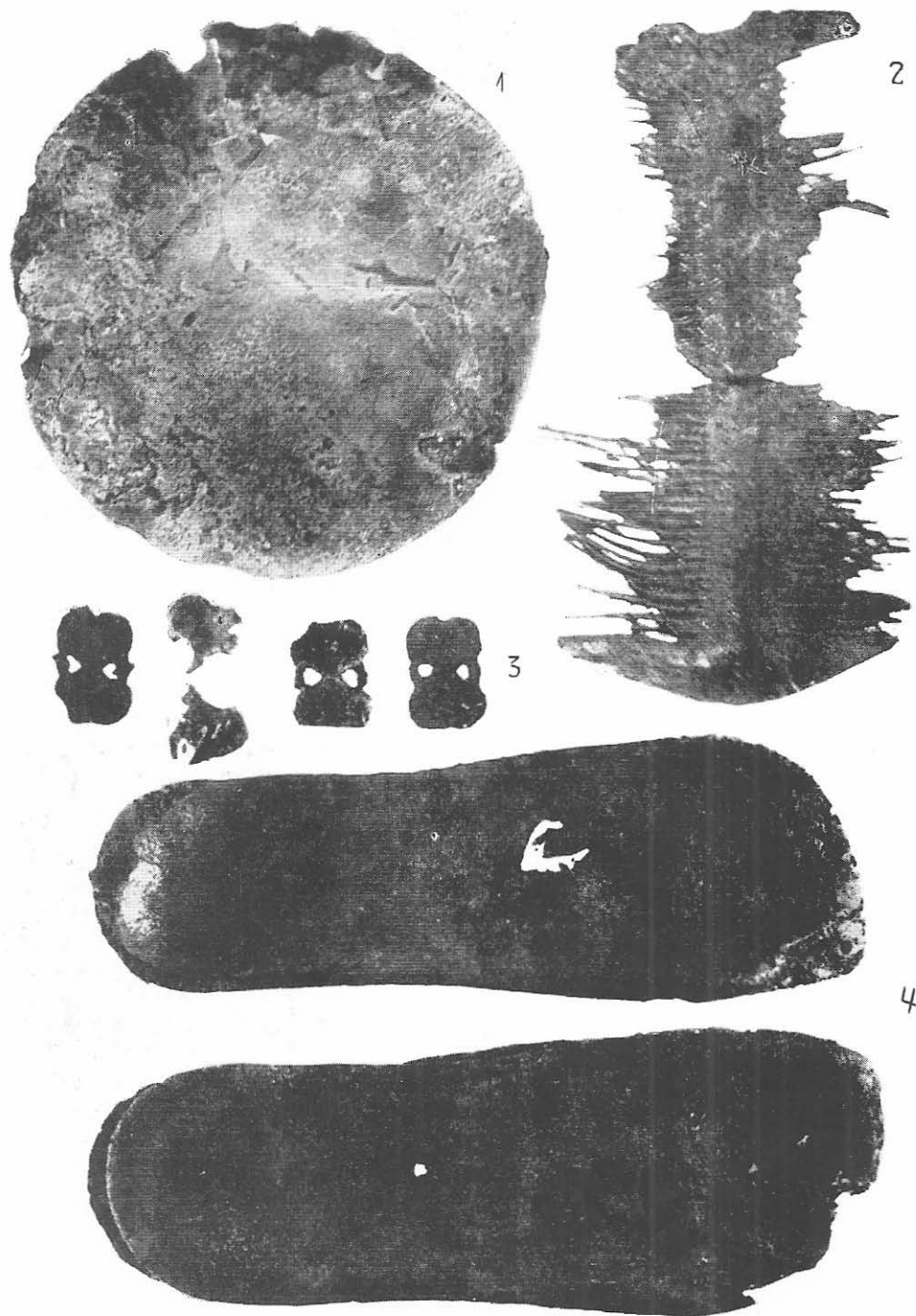

Fig. 3. 1. Oglindă de bronz. M. I. 2. Pieptene os. M. I. 3. Aplice bronz aurit. M. I. 3. Tălpi încălțăminte. M. I.

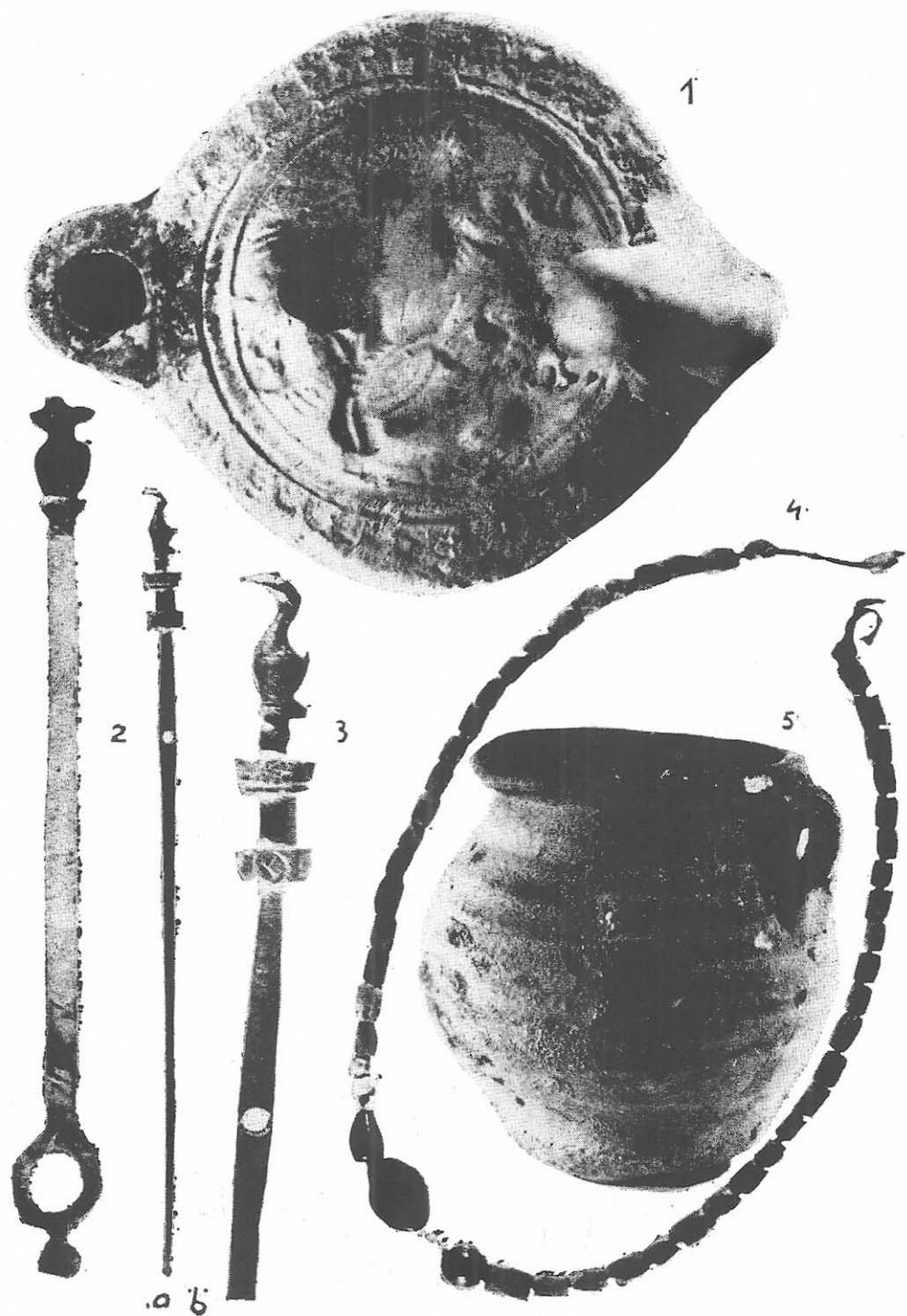

Fig. 4. M I. 1. Opaț cu amoraș și delfin. M I. 2. Baghetă sticlă. M I. 3. Ac bronz. — a, b.
M I. 4. Mărgele. M I. 5. Cană ceramică.

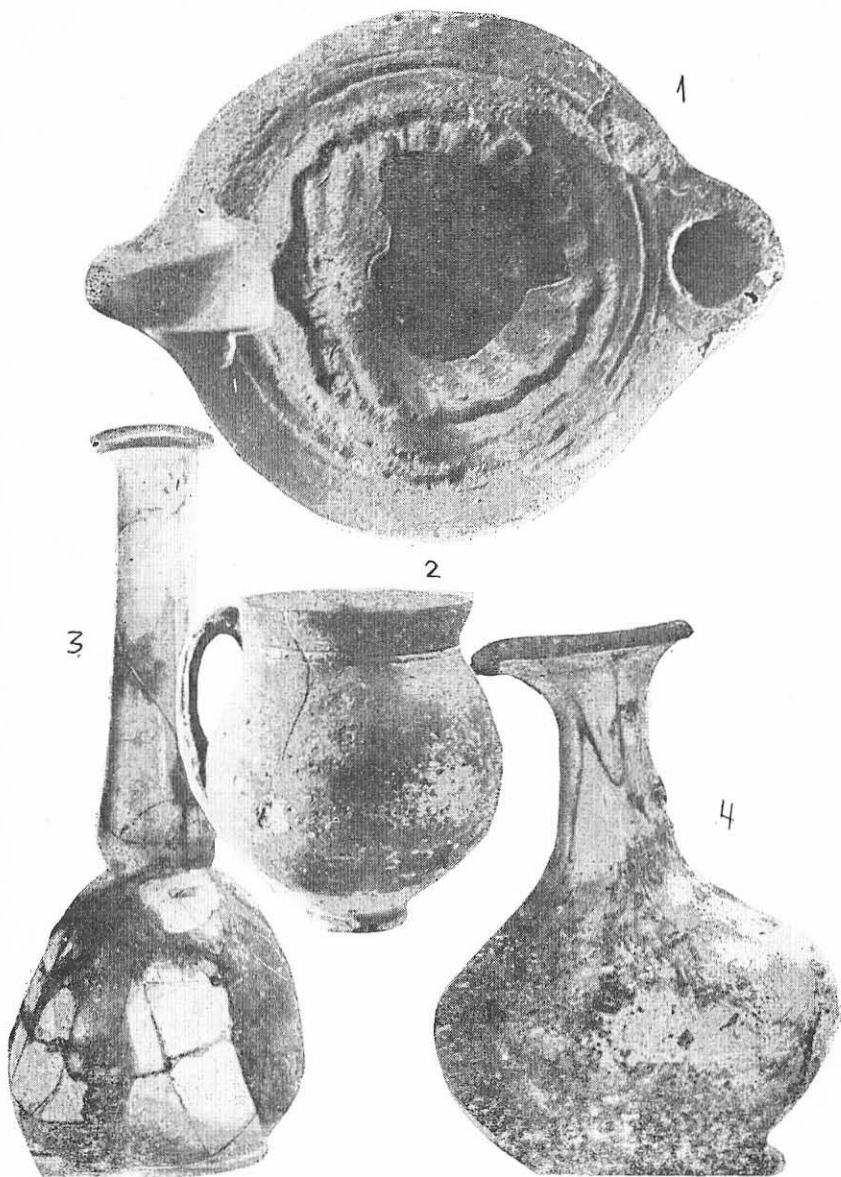

Fig. 5. M II. 1. Opaț cu scoică. M II. 2. Cană ceramică. M II. 3. Vas sticlă.
M II. 4. Vas sticlă.

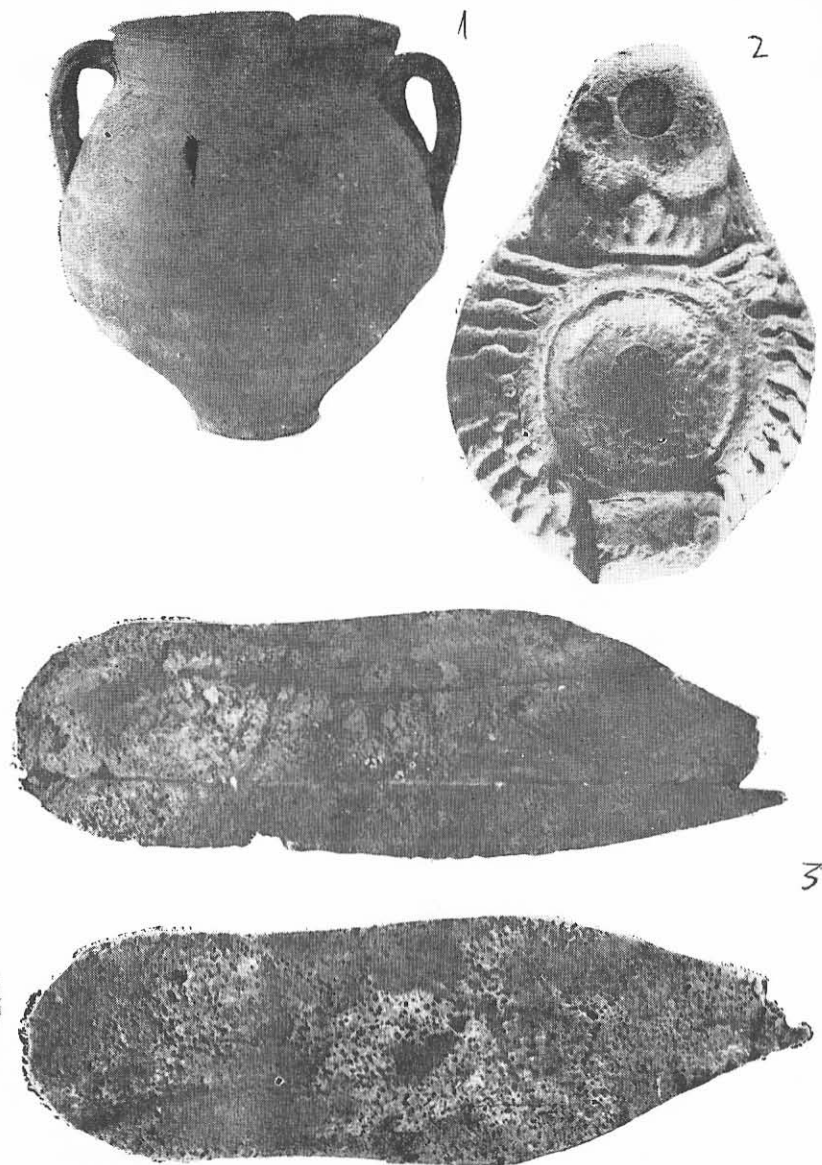

Fig. 6. M II. 1. Ulciior. M II. 2. Opaț. M II. 3. Tălpi încălțăminte.

lega Tomisul de Histria¹⁶. Mormintele din lespezi de piatră conform unor ipoteze și mențiuni mai vechi, ar fi avut deasupra un tumul, construcție ce ar fi dat un aspect impunător necropolelor aflate de-o parte și de alta a drumurilor antice¹⁷.

Din inventarul mormântului remarcăm în primul rînd opaițul cu stam-pila¹⁸ despre care putem spune că este produsul unui atelier de primă mîna din Tomis. Din rîndul obiectelor de sticlă bagheta, cu frumoasele-i podoabe și acul de bronz cu enigmatica, deocamdată, inscripție, confirmă gustul pentru frumos și importanța acordată de populație în acele veacuri ritului înhumării.

Nu trebuie omis nici faptul că un asemenea mormînt, un cavou de familie probabil, aflat la mare depărtare de zidurile de apărare ale orașului, ar fi aparținut unei familii dintr-o așezare suburbană sau unei villae¹⁹.

Extinderea necropolei, bogăția inventarului sînt o oglindă, peste veacuri, a înfloritoarei metropole de la Pontul Stîng care era Tomisul.

RÉSUMÉ

TOMBE D'ÉPOQUE ROMAINE A TOMIS

Note présentant le mobilier d'une tombe ayant fait l'objet d'une découverte fortuite à Constanța en 1971. L'intérêt des pièces dont se composait le mobilier funéraire respectif réside dans leur caractère révélateur pour le cadre économique et spirituel des citoyens de Tomis. Les récipients de verre, les lampes, la céramique et les objets de bronze livrés par cette tombe la font dater des IIIe-IVe de n.è. Cette tombe contribue à enrichir nos connaissances en ce qui concerne la nécropole située au nord de la ville antique et des agglomérations dépendantes de cette-dernière.

¹⁶ Idem, *Considerations chronologique basées sur les données fournies par les inventaires funéraires des nécropoles tomitaines*, în St. Cl., 3, 1961, p. 205. Cavoul dublu descoperit în 1971, alături de un număr mare de morminte, 10, tot de înhumăție, descoperite în cursul anului 1976, pe B-dul Al. Lăpușneanu lărgesc aria necropolei II pînă la B-dul Lăpușneanu. Autorul studiului datează, pe bază de monede, necropola în sec. II e.n. (Hadrian) și sfîrșitul sec. III e.n. (Aurelian și Probus) lăsînd să se întrevadă și posibilitatea folosirii ei ulterioare.

¹⁷ Idem, *Din necropola Tomisului...*, în SCIV, 1, 1971, p. 56.

¹⁸ Vezi nota 7.

¹⁹ Situația ni se pare normală, chiar dacă ținem seama că orașul Tomis avea cartiere „extramuros”.

CONTRIBUȚII LA PROBLEMA RĂSPÂNDIRII CARPILOR LA DUNĂREA DE JOS

Recentele descoperiri arheologice din zona colinară a județului Buzău, aduc din nou în discuție problema răspândirii carpilor în afara spațiului bine cunoscut de formare și dezvoltare a acestei culturi.

Descoperirea unei necropole carpice la Gura Nișcovului (la aproximativ 10 km de orașul Buzău), cercetată de noi în anii 1974 și 1975, și a așezării respective, documentează pentru prima dată prezența unei comunități carpice pe teritoriul Munteniei.

Anumite elemente culturale carpice fuseseră deja semnalate în unele din așezările dacilor liberi din Muntenia, ca cele de la Mătăsaru sau din zona orașului București. Ele au fost interpretate de Gh. Bichir în a sa monografie asupra culturii carpice, ca prezențe etnice carpice, vorbind de o coabitare a celor două comunități în cadrul aceluiași așezări¹.

Dar aceste prezențe culturale puteau fi interpretate și ca simple influențe venite din partea comunităților carpice, pe baza legăturilor și contactelor, care sigur existau, cu atât mai mult cu cât în raidurile lor spre granițele Imperiului treceau prin aceste teritorii.

Descoperirile recente din apropierea orașului Buzău demonstrează însă clar prezența efectivă a unei comunități carpice în Muntenia. Alături de necropola și așezarea de la Gura Nișcovului, la Izvorul Dulce a fost descoperit, în cadrul unei locuiri de sec. III-IV e.n., un cuptor de ars oale cu material specific carpic². Alte puncte, deocamdată necercetate, au fost depistate la Valea Teancului³ și pe dealul Istnița⁴ din apropierea comunei Pietroasele.

¹ Gh. Bichir, *Cultura carpică*, Ed. Academiei, București, 1973, p. 163.

² Marius Constantinescu, comunicare ținută la Sesiunea științifică, Buzău, decembrie 1974.

³ Gh. Bichir, în cadrul unor cercetări de suprafață.

⁴ Punctele au fost depistate în urma unei periegeze efectuate de noi împreună cu muz. M. Constantinescu și V. Drâmbocanu de la Muzeul județean de istorie - Buzău.

Toate aceste elemente ne determină să ne gândim, nu la o prezență întâmplătoare sau izolată a carpilor în această zonă, legată de mișcările acestei populații spre granițele Imperiului, ci mai degrabă la o extindere a ariei lor de locuire pînă peste apa Buzăului.

Această extindere o legăm de perioada de maximă dezvoltare și înflorire culturală pe care au cunoscut-o carpicii în prima jumătate a secolului al III-lea e.n.

De remarcat este faptul că pînă în prezent în zona colinară a județului Buzău nu au fost descoperite așezări de tip Chilia-Militari, specifice dacilor liberi din Muntenia.

Coborîrea ariei de locuire pînă în zona Buzăului explică și acele influențe culturale semnalate nu numai la Mătăsaru și în așezările din zona Bucureștiului cît mai ales în așezările din zonele mai apropiate, din județul Prahova, de la Budureasca⁵ și Tîgșor.⁶

La Tîgșor, în săpăturile din acest an au fost surprinse materiale de tip carpic și în cadrul necropolei sarmatice. Într-un mormînt de copil, alături de mărgele, oglindă și un vas lucrat cu mîna, tipic sarmatice, a fost depusă și o căniță lucrată la roată din pastă fină cenușie, cu largă răspîndire în mediul carpic.

Necropola, depistată la Gura Nișcovului, pe baza descoperirii întâmplătoare a unei urne de incinerare, se află pe terasa înaltă din stînga pîrului Nișcov în apropierea confluenței acestuia cu apa Buzăului.

În vecinătatea necropolei se află și așezarea respectivă, care a fost distrusă în cea mai mare parte la plantarea viței de vie. Ea a mai putut fi identificată numai după materialele culese de la suprafața solului.

Zona necropolei a fost parțial acoperită cu viță de vie ceea ce a ușurat cercetarea noastră. În cele două campanii limitate la numai 15 zile fiecare, au fost descoperite 11 morminte de incinerare. După ritualul folosit la depunerea rămășițelor cinerare și a inventarului funerar, mormintele sînt de tipurile : cu urnă și în groapă simplă.

Mormintele cu urnă, superficial adîncite față de nivelul antic conțineau o mare cantitate de oase calcinate, toate depuse în interiorul urnei.

Gropile acestor morminte nu se mai disting ; se poate cel mult presupune că diametrul lor era cu puțin mai mare decît cel al urnelor întrucît le găsim pe acestea în poziție verticală sau foarte puțin înclinată.

Urnele erau acoperite cu străchini fragmentare, credem, întrucît nici una nu a mai putut fi întregită.

O parte din această categorie de morminte a avut și un bogat inventar funerar. În urna M. 5 au fost descoperite diverse obiecte de podoabă și accesorii de îmbrăcăminte : un cerceț de argint filigranat, o brățară, o verigă, o fibulă, o cataramă mică, un pandativ amuletă, toate din bronz,

⁵ Informații Victor Teodorescu.

⁶ Informații Gh. Diaconu.

Fig. 1. Inventarul mormintului nr. 5; 1 – verigă de bronz; 2 – mărgea de calcedonie; 3 – cataramă de bronz; 4 – piesă inelară; 5 – fragmente neidentificabile; 6 – brățară de bronz; 7 – oglindă sarmatică; 8 – cercei de argint filigranat; 9 – fibulă carpică; 10 – pandantiv - amuletă de bronz.

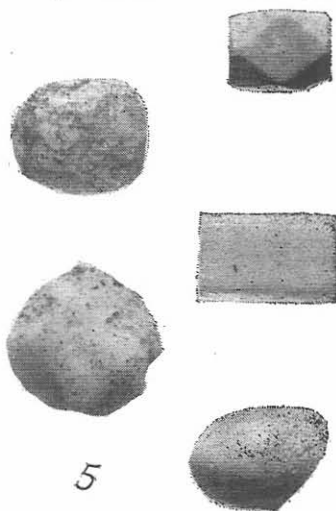
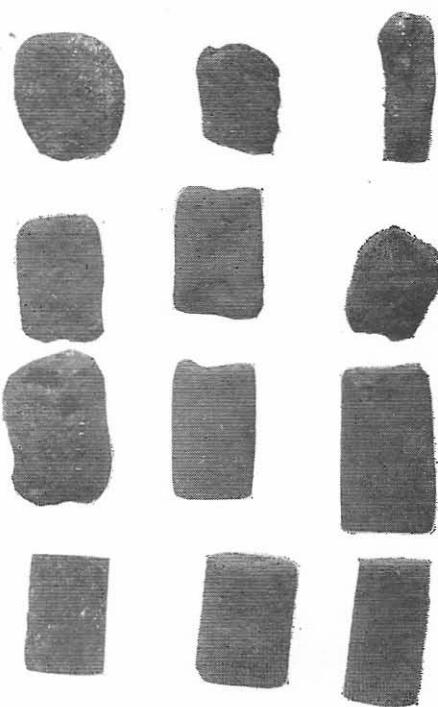
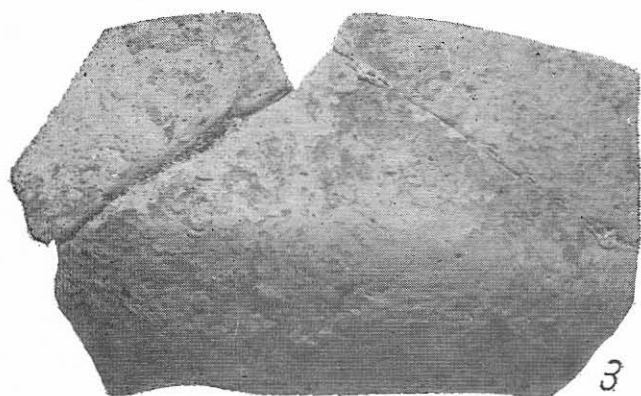
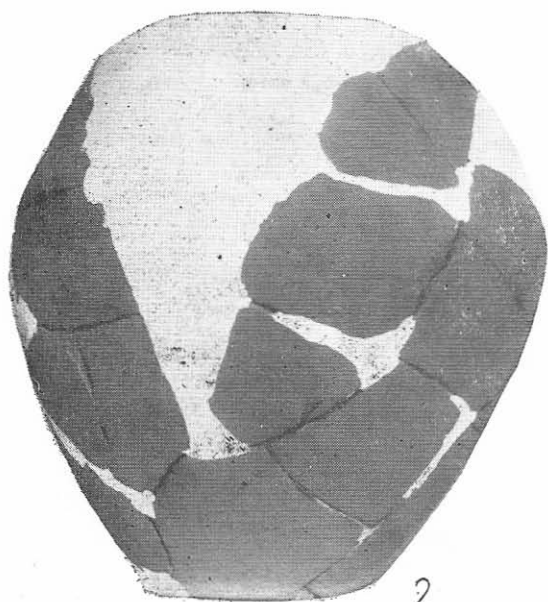
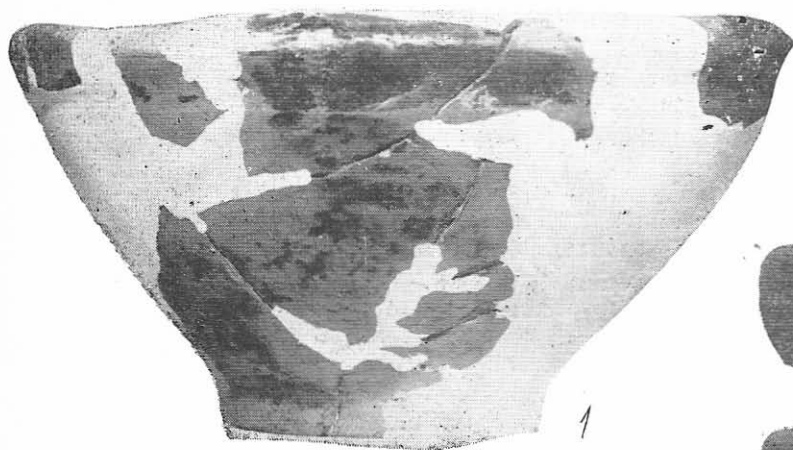

Fig. 2. 1 - castron, mormintul nr. 8; 2 - urnă, mormintul nr. 4; 3 - strachină, mormintul nr. 2; 4, 5 - mărgele, mormintul nr. 7.

o oglindă sarmatică, o mărgea de calcedonie și alte fragmente de bronz neidentificabile (fig. 1).

Întreg inventarul purta urmele trecerii lui prin foc, ars probabil odată cu defunctul.

În cazul altui mormînt (M. 7) răvășit de lucrările agricole au fost descoperite 17 mărgeli în majoritate tubulare, aplatizate, (una singură era fațetată), confecționate din cornalină roșie sau albă, cît și sferoidale din calcedonie. Toate erau arse, unele puternic deformate (fig. 2/4-5).

Din categoria mormintelor cu oasele puse în groapă simplă fac parte șapte morminte. O serie dintre ele au putut fi ușor reperate, datorită cantităților relativ mari de cărbune sau bucăți mici de pămînt ars care au pigmentat puternic pămîntul din umplutura gropii. Diametrul gropilor nu depășește 0,50 m iar forma lor este ovală sau rotundă. Inventarul funerar este foarte sărac. El este format aproape în exclusivitate din fragmente ceramice aparținînd a două sau mai multe vase diferite. Din oasele rămase din procesul cremației au fost depuse mult mai puține decît în cazul celor în urne. Ele sînt împrăștiate în toată groapa (M. 2 și M. 8) sau grupate într-o parte a gropii, sub forma unei grămăjoare (în celelalte morminte). Într-un singur caz am descoperit și cîteva mici fragmente de pămînt ars.

O altă serie de morminte din aceeași categorie nu conține deloc cărbuni sau cenușă ci numai oase calcinate și fragmente ceramice. Acestea din urmă provin de la cel puțin 2 vase diferite lucrate însă din aceeași pastă și de aceeași culoare.

Reconstituirea parțială sau în întregime a materialului ceramic a permis stabilirea anumitor tipuri de vase, ca :

- urnă cu corpul alungit, buza îngustă, îngroșată, răsfrîntă orizontal în afară, arsă la roșu sau cafeniu (fig. 2/2) ;
- urnă de culoare cenușie deschis, cu buza lată și aplatizată, răsfrîntă orizontal în afară ;
- vas cu două torți, probabil de tip amforă, cenușie deschis ;
- strachină cafenie de formă tronconică cu o ușoară șanțuire sub buza vasului (fig. 2/1) ;
- strachină cu buza dreaptă, corpul profilat, realizată dintr-o pastă de culoare cenușie deschis ;
- strachină de culoare roșie cu buza dreaptă și corpul rotunjit (fig. 2/3) ;
- strachină de culoare roșie cu angobă, cu buza dreaptă și umărul marcat, imitație după cele romane.

Obiectele de podoabă amintite, în special cerceul și fibula, sînt tipic carpice și nu le întîlnim în așezările dacilor liberi din Muntenia. Brățara, oglinda, mărgelile, pandantivul sînt comune atît carpilor cît și sarmaților.⁷

Folosirea în egală măsură a ceramicii arse la roșu cu cea arsă în culorile cenușiu-cafeniu este o caracteristică a culturii carpice. În necropolele din Muntenia de la Chilia⁸ și Tîrgșor⁹ nu apare deloc ceramica arsă la roșu.

⁷ Gh. Bichir, *Cultura Carpică*, București, 1973, p. 99 și urm.

⁸ Sebastian Morintz, *Materiale*, VIII, p. 515.

⁹ Gh. Diaconu, *Tîrgșor. Necropola din sec. III-IV e.n.*, p. 30-35.

De asemenea, prezența aproape exclusivă în morminte a vaselor lucrate la roată (în cazul nostru a fost găsit un singur fragment ceramic lucrat cu mâna) este o altă caracteristică a culturii carpice, indicând nivelul ridicat de dezvoltare la care ajunseseră carpicii în secolul III e.n.

Pe baza analogiilor găsite în mediul carpic, necropola de la Gura Nișcovului a putut fi datată în prima jumătate a secolului al III-lea e.n. Prezența ceramicii roșii într-o proporție destul de mare dar lipsa urnelor cu tortile zoomorfe specifice etapei târzii de tip Poienești, ne face să afirmăm că necropola nu continuă și în a doua jumătate a secolului al III-lea e.n.

Descoperirea oglinzii de tip sarmatic despre care unii cercetători¹⁰ afirmă că nu ar depăși mijlocul secolului al III-lea e.n. ar fi încă un argument în favoarea datării propuse de noi.

RÉSUMÉ

CONTRIBUTION AU PROBLÈME D'EXPANSION DES CARPES AU BAS-DANUBE

La découverte d'une nécropole carpique à Gura Nișcovului, dépt. de Buzău, attestée pour la première fois la présence des Carpes en Munténie.

Autres traces carpiques de cette région, comme celles de Valea Teancului et Izvorul Dulce, nous ont déterminé à avancer l'hypothèse de l'expansion des Carpes au Sud de leur aire d'habitation, jusqu'à la zone collinaire du N-NE de la Munténie.

Il est à remarquer ici l'absence des complexes de type Chilia-Militari, spécifiques aux Daces libres de Munténie.

Dans la nécropole de Gura Nișcovului on a découvert 11 tombes d'incinération des types : en urne et en fosse simple. L'inventaire funéraire est analogue à celui du milieu carpique de Moldavie. La nécropole peut être datée à la première moitié du IIIe siècle de n.è.

LISTE DES FIGURES

Fig. 1. Inventaire de la tombe no. 5 : 1 – anneau en bronze ; 2 – perle en calcedonie ; 3 – boucle en bronze ; 4 – pièce d'anneau ; 5 – fragments non-identifiables ; 6 – bracelet en bronze ; 7 – miroir sarmatique ; 8 – boucle d'oreille en argent filigrané ; 9 – fibule carpique ; 10 – pendentif-amulette en bronze.

Fig. 2. 1 écuelle, tombe no. 8 ; 2 – urne, tombe no. 4 ; 3 – écuelle, tombe no. 2 ; 4, 5 – perles, tombe no. 7.

¹⁰ Gh. Bichir, *Cultura carpică*, București, 1973, p. 111.

DESCOPERIRI EPIGRAFICE NOI ÎN CETATEA TROPAEUM TRAIANI

Cele două inscripții fragmentare cu studiul cărora ne vom ocupa mai jos au fost descoperite în cursul săpăturilor arheologice din 1975 efectuate pe *via principalis*, la cca 50 m vest de *basilica forensis*, pe latura de nord a străzii (fig. 1). Amîndouă erau săpate pe cîte una din fețele laterale a două altare de dimensiuni medii, refolosite, după cît se pare, la porticul străzii în secolele V-VI e.n. Datele noi pe care cele două fragmente de inscripții le adaugă istoriei fortificației de la trofeul lui Traian ne-au dus la comentarea și publicarea lor în cele ce urmează.

1. Fragment din partea de jos a unui altar din calcar, descoperit căzut pe nivelul din secolul al VI-lea e.n., al străzii principale, în apropierea resturilor porticului la care probabil a fost reutilizat (fig. 2 și 3).

Înălțimea maximă păstrată, cca 50 cm ; lățimea soclului, 58 cm ; grosimea corpului, cca 40 cm ; înălțimea literelor vizibile, cca 3-3,5 cm. Înscripția este ca și distrusă, atît datorită calității slabe a pietrei, cît și refolosirii ei ca material de construcție. Se mai disting parțial ultimele trei rînduri și foarte puține litere din trei rînduri anterioare acestora. De remarcă că ultimul rînd a fost săpat, din lipsă de spațiu, pe marginea înclinată a soclului altarului. Iată ce am putut observa și citi pe piatră :

..... V R(?)

.....

I OM

ROSALIA

5. SVORVM ♂ VOTVM

POSVERVNT

După caracterul relativ îngrijit — la origine — al scrierii, inscripția noastră s-ar putea data cu aproximație între ultimul sfert al secolului al II-lea și prima jumătate a secolului al III-lea e.n.

Sărăcia datelor pe care le putem obține din fragmentul de altar votiv de care ne ocupăm aici, permite totuși observația importantă a atestării,

acum și la *Tropaeum Traiani* (sau în teritoriul lui, în funcție de proveniența pietrei refolosite), a sărbătorii Rosaliilor, cunoscută, altfel, în Dobrogea romană, prin mai multe alte date epigrafice.

Pornindu-se de la astfel de date mai de mult comentate, s-a observat, pe drept, că *Rosalia*, aceste „sărbători ale trandafirilor” care se țineau la începutul verii, ca în Italia, odată cu sărbătorile lui *Silvanus*¹, s-au bucurat multă vreme de popularitate în Dobrogea² și erau strâns legate de cultul morților. Printr-o atare răspîndire cu deosebire în mediul rural, „concepția greco-romană-thracă despre moarte, așa cum se exprima în sărbătoarea Rosaliilor, răspunzînd deplin modestului ideal popular despre viața de după moarte, a rămas biruitoare chiar asupra creștinismului”³.

Cele mai numeroase inscripții cunoscute în Dobrogea ca legîndu-se de sărbătoarea Rosaliilor datează cu deosebire dinspre mijlocul și a doua jumătate a secolului al II-lea e.n., și provin, cum observăm și mai sus, din mediul rural în marea lor majoritate. De pildă, din *vicus Quintionis* sînt cunoscute cinci altare puse la 13 iunie, în anii 149, 169, 175, 176 și 177⁴. Din *vicus Cereris* provine o altă inscripție pusă cam în aceeași vreme a anului și unde zeita Diana este protectoarea asociației funerare care a emis documentul⁵, iar la *Ulmetum*, tot centru rural în secolul al II-lea, Vasile Pârvan remarcă datarea unei alte inscripții puse în numele localnicilor *bessi*, la 2 iulie 172⁶. La 1 iunie 178 era închinat, tot la *Ulmetum*, un altar lui *Silvanus Sator*, a cărui sărbătoare era contemporană cu *Rosalia*, dacă nu și identică⁷.

Nu mai insistăm aici asupra bibliografiei mai vechi a Rosaliilor în ținutul dobrogean, datorată, cum s-a văzut mai sus, cu deosebire lui Vasile Pârvan, fără ca descoperirile sau studiile ulterioare să fi adus ceva în plus demn de semnalat. Revenind la fragmentul de inscripție de la Adamclisi, ne bucurăm să aducem, odată cu încă un omagiu marelui arheolog și istoric, un adaos la cunoștințele de pînă acum privitoare la sărbătoarea Rosaliilor, prin atestarea lor și în teritoriul *tropaean*.

2. Altar din calcar alb-gălbui destul de dur, cu inscripție parțial marțelată pe una din fețele laterale (fig. 4 și 5). A fost descoperit la cca 1 m vest de fragmentul descris mai sus, unde fusese refolosit din antichitate ca bază de coloană cu soclu la porticul străzii. *In situ*, altarul avea inscripția

¹ Vasile Pârvan, *Cetatea Ulmetum*, II, în AARMSI, 36, 1913, nr. 11, p. 363 (= 35).

² D. M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice*, București 1969, p. 395.

³ Vasile Pârvan, *Memoriale*, București, 1923, p. 31.

⁴ Idem, *Începuturile vieții romane la gurile Dunării*², București, 1974, p. 116. Inscriptiile sînt citate integral la notele 347 și 348 după același autor, din *Histria*, IV, p. 55–60, nr. 46 și *Histria*, VII, p. 62–67, nr. 49; p. 67–71, nr. 50; p. 71–74, nr. 51; p. 74–78, nr. 52.

⁵ CIL, III, 7526 a și b = AEM, VIII, 1884, p. 32, nr. 1; cf. și Maria Munteanu, *Ponica*, 6, 1973, p. 82.

⁶ Vasile Pârvan, *Cetatea Ulmetum*, loc. cit., nr. 8, p. 344–349; I. I. Russu, SCIV, 8, 1957, 1–4, p. 311–314; R. Vulpe, *DID*, II, p. 163. Inscriptia nu pare însă legată de *Rosalia*, cum se afirmă în ultimul loc citat.

⁷ Vasile Pârvan, *op. cit.*, p. 359–364 (nr. 15).

orientată către nord, și cornișa spartă neregulat și pierdută. După cum s-a putut observa din profilul secțiunii S XVI B-C în care s-a descoperit altarul, acesta se găsea pînă în timpul săpăturilor lui Gr. Tocilescu de la sfîrșitul secolului trecut, cu cornișa și cca 10 cm din corp, deasupra straturilor vegetale de atunci și a fost acoperit, odată cu săparea canalului, de pămîntul aruncat de o parte și de alta a lui. Aflîndu-se îngropat sub ultimul nivel de călcare într-o situație întrucîtva asemănătoare cu aceea a altarului lui Zeus Ombrimos, descoperit și comentat de noi cu alt prilej⁸, altarul pe care-l comentăm acum a fost refolosit la portic, potrivit observațiilor noastre, cel mai tîrziu în vremea lui Anastasius.

Fisurat pînă aproape de soclu, altarul are înălțimea de cca 1 m, lățimea la bază 53 cm, înălțimea corpului între soclu și conişă 56,5 cm, lățimea corpului 40 cm. Înălțimea inscripției este de 27 cm, înălțimea literelor între 4 și 5,5 cm. Din inscripție s-au păstrat numai ultimele patru rînduri, formula dedicativă cuprinzînd probabil numele vreunui împărat dinaintea de Constantin cel Mare, a putut fi martelată de creștini în antichitatea tîrzie; urmele vagi de litere ce ne-au rămas din prima jumătate a inscripției nu sînt în măsură să ne ajute la completarea ei. Așadar, ne rezumăm la prezentarea și completarea textului vizibil:

.....
 FL (AVIVS) GERMANVS
 DEC (VRIO) M (VNICIPII) T (ROPAEI) ET
 FL (AVIVS) PETRONIVS
 SAC (ERDOS) POS (VERVNT)

În rîndul 1, se află ligaturile: FL (urmează punct), MA și NV; S este mai mic decît celelalte litere; r. 2, după prescurtările DEC, M și T există cîte un punct; ligatură ET; r. 3, ligaturile FL și NIV, unde este introdus între ultima hastă verticală și cea oblică a lui N; S abia vizibil și mai mic; r. 4, punct după SAC; O abia vizibil, iar primul și ultimul S ușor aplecate spre dreapta. Cu excepția ultimului rînd, toate celelalte sînt traversate de fisuri grave, care au necesitat de urgență, după descoperirea și copierea inscripției, o consolidare pe loc a altarului întreg⁹. După caracterul general al scriiturii, documentul pare să dateze din secolul al III-lea e.n., cel mai probabil a doua jumătate a acestuia.

Avem în rîndurile inscripției de față o confirmare a conservării rangului de *municipium* al așezării de la *Tropaeum* într-o vreme în care există motive generale mai cunoscute, dar și locale, să credem în începuturile unei perioade de reviriment a cetății. Situația generală era, cum se știe, urmarea firească a activității lui Aurelian de restabilire a ordinii romane în Dobrogea¹⁰. Exemplele epigrafice sînt numeroase și la fel cele arheologice. Ne rezumăm să amintim aici refacerea municipiului de la *Durosto-*

⁸ Al. Barnea, SCIV, 20, 1969, 4, p. 595.

⁹ Altarul a putut fi restaurat și consolidat pe loc mulțumită ajutorului șefului de lot de la șantierul Adamclisi-cetate, Timofei Sofronie.

¹⁰ R. Vulpe, *op. cit.*, p. 273-275.

rum, in *pristinum splendorem* și, într-o vreme apropiată, a celui de la *Tropaeum*, unde *ordo splendidissima era prezent*, după obiceiuri mai vechi, în treburile cetății aflate în curs de refacere ¹¹.

Legat de păstrarea organizării romane într-un municipiu din nordul Moesiei Inferioare, ne găsim în fața cazului destul de rar întâlnit la această vreme, în care se atestă epigrafic de două ori, o dată prin *ordo*, iar în inscripția noastră, a doua oară, prin *decurio*, existența adunării cetățenești la Adamclisi într-o perioadă în care știrile despre organizarea urbană în Dobrogea romană nu prea abundă. Se mai adaugă și prezența în același loc și timp a unui *sacerdos*, care servea în municipiu cultul imperial ¹² și a cărui poziție, după rang, a fost păstrată cu justete în urma lui *decurio* din inscripția noastră. Așadar, două personaje cu nume destul de obișnuite, *Flavius Germanus* și *Flavius Petronius*, având în organizarea municipiului funcții precizate clar de epigraf, au pus altarul în onoarea unui împărat din a doua jumătate a secolului al III-lea e.n. Numele decurionului și preotului aflate pe inscripție nu sînt de natură să ne ajute prea mult în datarea altarului altfel decît am propus-o mai sus. Astfel, gentiliciul *Flavius*, pe care amîndoi îl poartă, se răspîndea în Dobrogea romană încă din timpul lui *Vespasian* ¹³. Peste circa un secol, în anul 163, găsim la *Ulmetum* chiar un *Flavius Germanus*, care avea acolo titlul de *magister vici* ¹⁴. În sfîrșit, poate tocmai pentru că era cunoscut deja și foarte răspîndit, ca urmare a activității dinastiei Flaviilor, numele a fost reluat cu mult succes începînd cu fondatorul dinastiei constantiniene, *Flavius Valerius Constantinus*, numit și *Constantius Chlorus*. În secolul al IV-lea și mai tîrziu, numele *Flavius* a cîștigat teren în onomastica unor straturi sociale variate, și mai ales printre barbarii (germanici) încetățeniți în imperiu, fiind extrem de frecvent în documentele vremii ¹⁵. În fața unei asemenea evidențe, am fi tentați să-l aducem pe *Flavius Germanus* de la *Tropaeum Traiani*, prin ambele sale nume, în epoca *Dominatului*. O datare atît de tîrzie nu pare însă posibilă, din moment ce se precizează în inscripție statutul de *municipium* al fortificației tropeenilor, al cărei *decurio* este *Flavius Germanus*, date ce nu și-ar mai avea locul într-un document epigrafic din secolul al IV-lea ¹⁶. Din aceleași motive, nu este posibilă nici apropierea între *Flavius Petronius* și *Petronius Annianus*, *vir clarissimus*, cunoscut de pe inscripția de fundare a cetății constantiniene a tropeenilor ¹⁷.

¹¹ *Ibidem*, p. 274, unde și bibliografia inscripțiilor.

¹² Chestiunea funcționării acestor sacerdoți municipali pînă în secolul al III-lea e.n., a fost pusă pe scurt și de prof. D. M. Pippidi, *op. cit.*, p. 287.

¹³ R. Vulpe, *op. cit.*, p. 64-65.

¹⁴ Vasile Părvan, *op. cit.*, p. 366 ; I. I. Russu, *op. cit.*, p. 314.

¹⁵ I. I. Russu, *Elementele traco-getice în Imperiul Roman și în Byzantium*, București, 1976, p. 49, n. 84, unde și bibliografia problemei.

¹⁶ Nu întîmplător, dealtfel, ca să dăm un exemplu, începînd cu *Dioclețian*, nici o inscripție din cele cunoscute pînă acum ca provenind de pe teritoriile Bulgariei și României, nu atestă vreun *municipium* în această parte a diocenzii *Thracia* ; cf. V. Beșevliev, *Spätgriechische und spätlateinsche Inschriften aus Bulgarien*, Berlin, 1964 ; Em. Popescu *Inscripțiile din secolele IV-XIII descoperite în România*, București, 1976.

¹⁷ CIL, III, 13734 = V. Părvan, *Cetatea Tropaeum*, BCMI, 4, 1911, p. 116, n. 118 ; fig. 2.

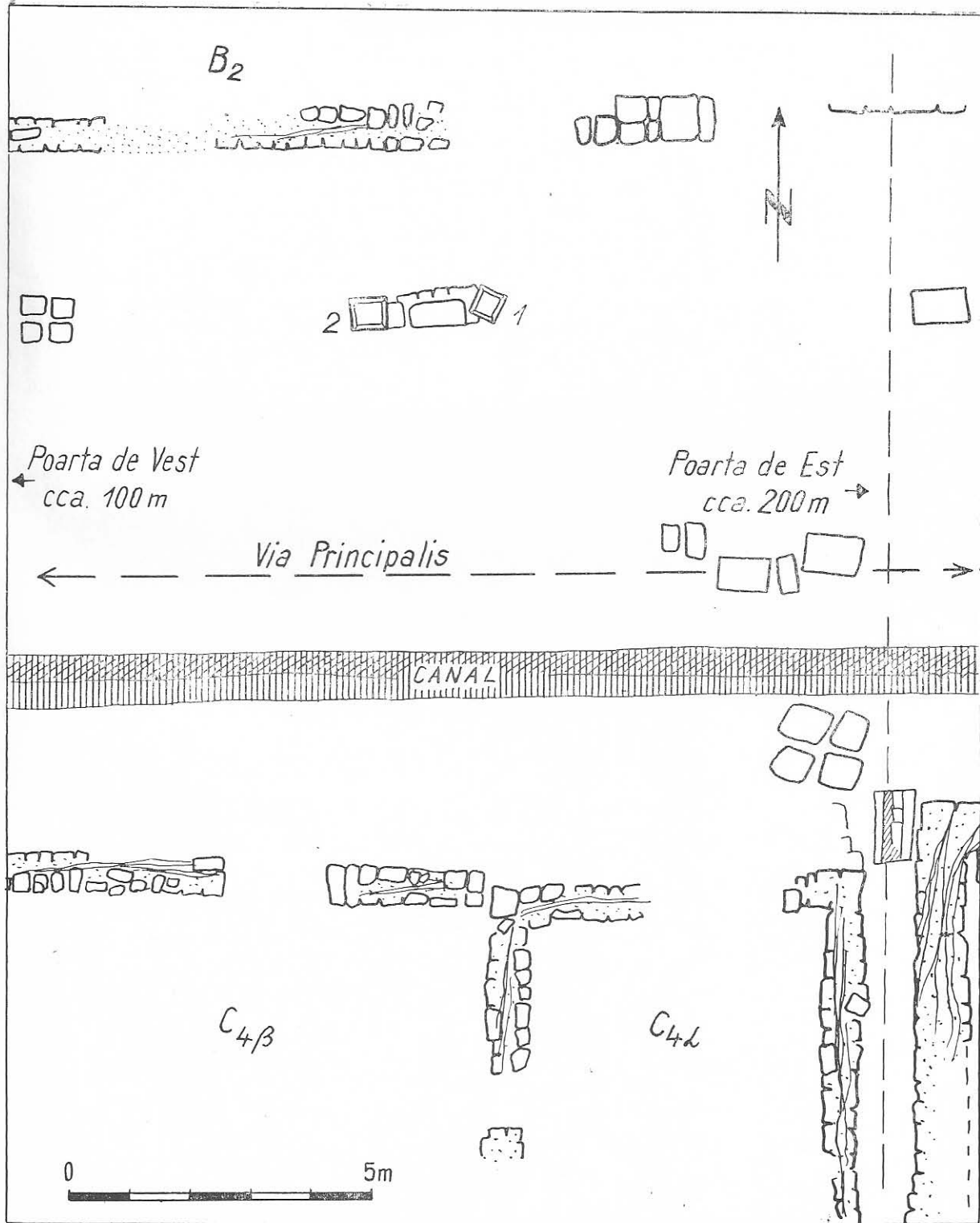

Fig. 1. Planul zonei în care au fost descoperite cele două inscripții (după arhit. M. Mărgineau-Cirstoiu).
 Altarele cu inscripții sînt notate în plan cu numerele 1 și 2.

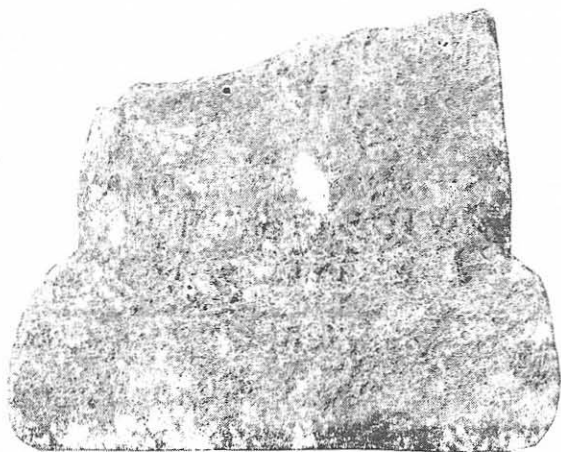

Fig. 2. Inscricțiua cu Rosalia : fotografie.

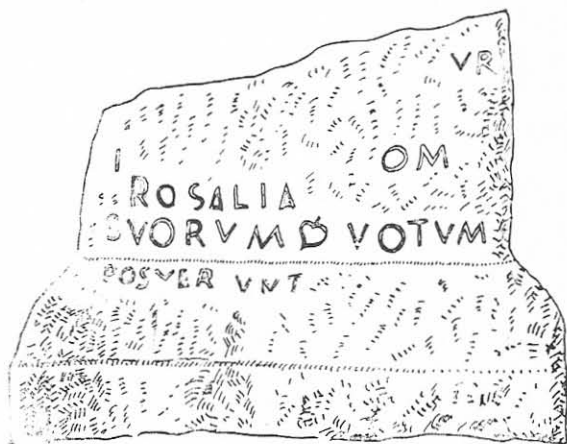

Fig. 3. Inscricțiua cu Rosalia : desen.

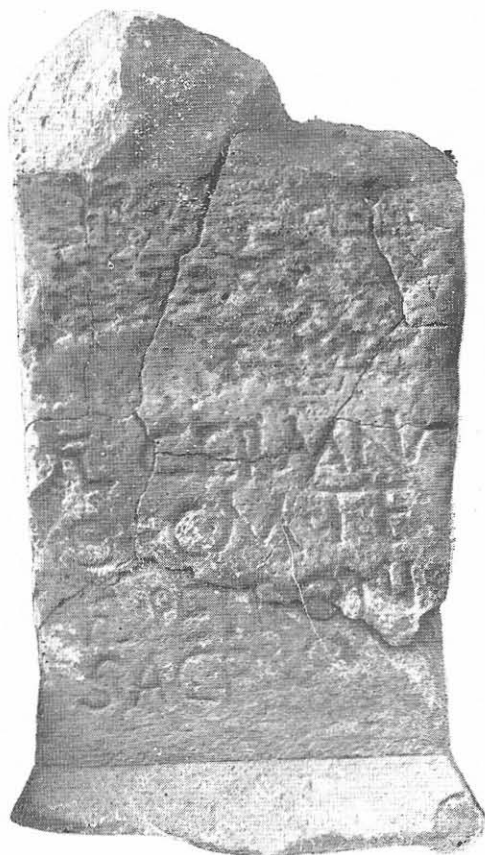

Fig. 4. Inscricțiua lui Flavius Germanus și Flavius Petronius ; fotografie.

Fig. 5. Inscricțiua lui Flavius Germanus și Flavius Petronius ; desen.

Descoperirea altarului așezat de *Flavius Germanus* și *Flavius Petronius* readuce, indirect, în discuție și alte chestiuni. Astfel, primul dintre cei doi demnitari, *decurio*, făcea parte din acel *ordo spl[endi]dissima* (sic!) *mun[ic(ipii)]Trop(aei)*, cunoscut epocii moderne mai de mult din inscripția unde genul lui *ordo* era schimbat după termenul grecesc *βουλή* pe care-l traducea¹⁸. Ne întrebăm dacă nu cumva și acest calc nu era un argument în plus, nu atât pentru decăderea civilizației romane ilustrată printr-un element atât de important ca limba în regiunea de care ne ocupăm¹⁹, cât pentru continuitatea la *Tropaeum* și în teritoriul lui a unui nucleu de populație grecească, privitor la care stăruiam încă din 1969²⁰. Reamintim că observam atunci existența în teritoriul cetății *Tropaeum* și în orașul însuși a șapte inscripții în limba greacă²¹ (una bilingvă), la care s-ar mai adăoga cea din vremea lui Aureliian redactată în limba latină, dar evident influențată de greacă prin calculul mai sus pomenit, datorat, credem noi vorbitorilor limbii grecești de la *Tropaeum*. Este de remarcat că inscripțiile grecești din zona de la Adamclisi sînt eșalonate în timp, corespunzînd aproximativ densității documentelor epigrafice latinești, cu alte cuvinte, raportul între cele două categorii, favorabil firește inscripțiilor latine, rămîne relativ constant între secolele II-VI e.n. Dar nu insistăm mai mult aici, deoarece numărul total de inscripții cunoscute este destul de mic, iar astfel de calcule ori statistici nu pot da decît rezultate foarte relative.

Continuitatea unei comunități grecești în teritoriul cetății *Tropaeum* și chiar în oraș, nu pare să fie dealtfel un caz izolat în Dobrogea romană, excluzînd firește din discuție așezările din Pontul Stîng. Asemenea realități se conturează de la Vasile Pârvan încoace tot mai limpede, astfel că, în ultima vreme, ne putem pronunța cu certitudine asupra existenței unor astfel de comunități în zonele orașelor *Tropaeum* și *Noviodunum*, centre deopotrivă de importante strategic, militar și economic în Dobrogea romană. Cu privire la comunitatea greacă de la *Tropaeum Traiani*, ne-am exprimat părerea atât mai sus, cât și în comentariul nostru la altarul închinat lui *Zeus Ombrimos*²². Pentru *Noviodunum* au apărut date noi care ne-au dus la concluzii apropiate studiînd două din inscripțiile publicate de noi în 1975, cînd observam de asemenea că prezența unor grupuri sau comunități grecești în aria unor centre de pe limesul dunărean sau din interiorul Dobrogei romane este un fenomen pe care-l considerăm real și deja conturat în lumina descoperirilor din ultimii ani²³. În contextul isto-

¹⁸ CIL, III, 12461 = 7484 ; V. Pârvan, *op. cit.*, p. 12, n. 101 și p. 163-164 ; R. Vulpe, *op. cit.*, p. 274.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ Al. Barnea, *op. cit.*, p. 603-605.

²¹ *Ibidem*, p. 604, n. 22 și p. 605, notele 29 și 30. La inscripțiile grecești deja menționate se adaugă și blocul de parament cu numele lui *Κέραμος*, descoperit recent *in situ*, pe curtea dintre turnurile 16 și 17 ale cetății de la Adamclisi. Inscripția va fi publicată de descoperitorul ei, Gh. Papuc (Constanța), în volumul colectiv *Tropaeum Traiani, I, Cetatea, cap. Incinta* (aflat sub tipar).

²² Al. Barnea, *loc. cit.*

²³ *Idem*, Dacia, N.S., 19, 1975, p. 257.

riei ținutului dintre Dunăre și Mare, o asemenea optică nu ni se pare cîtuși de puțin hazardată : s-a scris mult, mai ales în urma probelor arheologice sau epigrafice incontestabile, despre o continuitate a populației în curs de romanizare. Or, nu trebuie uitat rolul „minorității” grecești în această zonă pînă la instaurarea stăpînirii romane, rol ce va continua să fie fără îndoială jucat și ulterior (nu neglijăm, firește, importanța cultural-spirituală), cel puțin din punct de vedere economic. Din acest ultim punct de vedere, este justă afirmația că „romanizarea indigenilor..... pare a fi de căutat nu în urbanizarea din provincie cu toate anexele sale – care rămîne un focar de romanizare – ci în acele celule care au supraviețuit ordinii romane... și asupra cărora romanizarea s-a grefat lent”²⁴. Am prefera să vorbim însă, mai aproape de adevăr, de „celule care s-au adaptat mai mult sau mai puțin ordinii romane”, iar în cadrul acestora sîntem tentați să acordăm un rol economic de seamă comunităților grecești (reamintim că scoatem aici din discuție așezările de pe litoral, fără a neglija însă rolul lor pentru restul Dobrogei). Cu alte cuvinte, este foarte potrivită, într-un studiu de felul celui mai sus citat, considerarea, în fiecare din etapele analizei, a două zone principale, elenă și romană, fără să se neglijeze interferența influențelor acestora. Dar se poate adăuga, atît la studiul economic cît și la istoricul procesului romanizării din Dobrogea sub toate aspectele sale, și acest aspect al posibilității din ce în ce mai evidente pentru noi, de a fi existat o continuitate a unor comunități grecești în însăși „zona romană”, a căror persistență se explică prin utilitatea și chiar necesitatea lor față de populația locală și „focarele de romanizare” urbane. Se poate chiar avansa ipoteza supraviețuirilor tocmai ca factor intermediar, în unele cazuri, în simbioza celor două elemente de bază susmenționate. Oricum, considerăm că o atare prezență și continuitate trebuie avută în vedere ca o realitate istorică demnă de luat în seamă în orice tratare a evoluției centrului Dobrogei romane și limesului ei dunărean, precum și în analiza circulației valorilor de orice fel între litoralul pontic și restul provinciei.

RÉSUMÉ

NOUVELLES DÉCOUVERTES ÉPIGRAPHIQUES DANS LA CITÉ DE TROPAEUM TRAIANI

Deux inscriptions fragmentaires ont été découvertes à *Tropaeum Traiani* au cours des fouilles archéologiques de 1975 dans la cité, sur la rue principale (*via principalis = decumanus*), à la distance de cca 50 m ouest des ruines de *basilica forensis*. Les fragments des autels qui portaient les inscriptions avaient été employés à la réfection du portique du côté nord de la rue, aux V-VIe s. de n.è.

²⁴ Al. Suceveanu, *Viața economică în Dobrogea romană în sec. I-III e.n.*, București, 1977, p. 169.

1. Quelques mots et quelques lettres d'une inscription votive sont restés sur la partie inférieure d'un des côtés d'un fragment d'autel. L'inscription prouve que la célébration de la fête des *Rosalia* était une habitude à *Tropaeum Traiani* aussi, comme en Dobroudja ailleurs dans les II-IIIe s. de n.è.

2. L'autel portant l'inscription a été découvert près du premier, pendant les mêmes fouilles. Il nous restent de l'inscription seulement les dernières quatre lignes qui nous conduisent vers la deuxième moitié du IIIe s. de n.è. L'inscription vient de confirmer l'existence comme *municipium* de *Tropaeum Traiani* vers ce temps là, en nous donnant aussi de nouvelles informations à propos de son organisation dans une époque où telles nouvelles sont assez rares. C'est pour la deuxième fois après la mention bien connue de l'*ordo splendidissima* (CIL, III, 12461 = 7484), qu'on atteste à *Tropaeum* l'existence vers la fin du IIIe s. de l'assemblée des citoyens. L'inscription est importante aussi pour nous avoir fait la connaissance des deux magistrats de *Tropaeum*, inconnus jusqu'à présent : *Flavius Germanus*, *decurio* et *Flavius Petronius*, *sacerdos*, qui mirent l'autel en l'honneur d'un empereur dont le nom nous reste inconnu (martelé sur la pierre).

En partant du calque du grec représenté par *ordo splendidissima* de CIL, III, 12461, nous ajoutons ce fait de langue aux arguments qui soutiennent notre thèse de 1969 renouvelée en 1975 (notes 20-23), à propos de l'existence d'une communauté grecque à Adamclisi qui, suivant les inscriptions connues jusqu'à présent, perdura de IIe au VIe s. de n.è. Le cas ne semble pas rester isolé à l'intérieur de la Dobroudja romaine ou sur son *limes* danubien (e.g. *Noviodunum*). Pour conclure, nous sommes enclin d'affirmer que telle présence doit être considérée comme une réalité historique importante pour une étude nuancée de l'évolution du centre et du *limes* danubien de la Dobroudja romaine et aussi dans l'analyse des liaisons entre le littoral pontique et le reste de la province.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. Le plan de la zone où ont été découvertes les deux inscriptions (après l'archit. M. Mărgineanu-Cirstoiu). Les autels avec inscriptions sont marqués 1 et 2.

Fig. 2. L'inscription avec *Rosalia*.

Fig. 3. L'inscription avec *Rosalia*.

Fig. 4. L'inscription de *Flavius Germanus* et *Flavius Petronius*.

Fig. 5. L'inscription de *Flavius Germanus* et *Flavius Petronius*.

CONSIDERAȚII ASUPRA PERIOADEI DE SFIRȘIT A CETĂȚII TROPAEUM TRAIANI

Cercetările arheologice efectuate în anii 1975–1976 la poarta de vest a cetății Tropaeum Traiani au adus elemente noi, care contribuie la o mai bună cunoaștere a perioadei de sfârșit a cetății, problemă căreia i-au acordat importanță în decursul timpului mulți istorici și arheologi, fie în mod expres¹, fie în contextul istoriei Dobrogei în sec. VI-VII².

Turnul nr. 15 și strada din imediata vecinătate a ieșirii din cetate prin poarta de vest, au constituit obiectul observațiilor noastre.

În interior turnul 15, ne-a oferit o situație stratigrafică clară, având următoarea alcătuire (fig. 1): un prim strat gros de pînă la 2 m din piatră, mortar, cărămizi fragmentare rezultat firesc al năruirii zidului, în decursul vremii. Sub acesta se află un altul gros de 45–50 cm din arsură cu urme de lemn carbonizat și paie. Din pantea inferioară s-au recoltat fragmente ceramice specifice sec. VI, în cea mai mare parte fragmente din amfore; de asemenea au fost descoperite 3 virfuri de săgeți din fier, foarte corodate, lungi de pînă la 7 cm (fig. 2). Urmează un strat gros de 14–18 cm cu urme arheologice slabe³. La baza acestuia se află nivelul de construcție al turnului marcat de pietre mărunte și mortar.

Reține atenția arsura pe al cărui nivel superior se află stratul gros, continuu de dărîmătură, dovadă certă că turnul nu a mai fost reparat, fiind abandonat. Deci, după acest incendiu turnul 15 nu a mai fost folosit în nici un fel, devenind în sec. XIX „cariera de piatră”, cînd a avut loc demantelarea sa mai ales pe latura sudică de unde au fost luate blocurile ecarisate pînă aproape de fundație. Turnurile de la nord de poarta de vest, cercetate sub conducerea lui Grigore Tocilescu au avut în inte-

¹ V. Pârvan, *BCMI*, IV, 1911, pp. 188–190; Gh. Poenaru-Bordea, *Dacia*, NS, XII, 1968, p. 409–411; C. Scorpan, *Pontica*, V, 1972, p. 349–357; Ioana Bogdan-Cătăniciu, Monica Mărgineanu Cirstoiu, *Revista muzeelor și monumentelor*, 2, 1975, p. 59–62.

² I. Barnea, *DID*, II, 433; M. Simpetru, *SCIV*, 2, 1971, p. 217–247.

³ Cel de al treilea strat are grosimea mică date fiind necesitățile de întreținere a turnului în interior.

rior un strat gros de arsură, mai accentuat în turnul dreptunghiular (12) și în cel de colț⁴. Neexistând o documentație minuțioasă de cercetare (profile) a turnurilor amintite, considerăm existența unei similitudini stratigrafice cu turnul 15. Deci situația este generală pe latura de vest a incintei cetății. Despre celelalte turnuri, golite în interior de Paul Nicorescu nu avem date asupra stratigrafiei⁵.

Materialul arheologic descoperit în stratul de arsură și la baza sa nu poate oferi o dată sigură a incendiului, de aceea trebuie văzută situația din interiorul cetății. În literatura de specialitate se consideră că cetatea tropeenilor suferă două mari distrugerii în ultima sa perioadă, prima având loc la 586–7 când cetatea este amintită de Theophylact Simocata ca fiind distrusă de avari⁶. În legătură cu a doua distrugere se considera ca dată anul 614⁷.

Cercetările arheologice efectuate în interiorul cetății la poarta de est și în sectorul sudic au scos în evidență faptul că ultima distrugere marcată de un puternic incendiu se datează la 586–587⁸. Dovezi arheologice în sprijinul unei următoare distrugerii a cetății Tropaeum Traiani lipsesc, susținerea sa numai pe baza unor analogii cu situația din alte zone este hazardată, și că lucrurile stau așa dovadă sînt rezultatele cercetărilor de pînă acum. Lucrările în curs de execuție de la bazilica de marmură⁹, folosite ca argument al distrugerii de la 614¹⁰, se referă în realitate la o situație dinainte de 586–7 și în nici un caz după această dată când chiar zidul de incintă nu a mai fost reparat, iar repararea unei bazilici în condițiile amintite nu are nici un sens.

Avînd în vedere situația existentă la turnul 15, care aparține porții de vest (punct de importanță majoră pentru cetate), unde nu există urme de refacere după distrugere, ipoteza refacerii zidului în ultima fază cu chirpici pe sectorul de nord¹¹ nu are nici o șansă. În legătură cu restaurarea incintei după 586–7, surprinsă în sectorul porții de sud, s-a dovedit a fi pînă la urmă o restaurare din vremea lui Iustinian¹².

Cu ocazia săpăturilor efectuate pe strada din afara cetății, în porțiunea dintre cele două turnuri ale porții de vest, a apărut un zid lat de 70 cm, păstrat pe o înălțime cuprinsă între 25 și 40 cm, lung de 4,50 m, orientat nord-sud, perpendicular pe latura sudică a turnului nr. 14 (fig. 3).

⁴ Biblioteca Academiei R.S.R., Secția Manuscrise, fond Tocilescu, mss. 5128, fila 25, 84, 92, 93.

⁵ Turnul 20 nu a fost cercetat în interior, urmînd a se face acest lucru în viitorul apropiat, fapt ce va permite oarecum întregirea imaginii asupra atacului avar de la sfîrșitul secolului VI e.n.

⁶ Theophylact Simocata, *Historiae*, ed. De Boor, 1887, I, 8, p. 54–55.

⁷ M. Simpetru, *op. cit.*, p. 231.

⁸ Ioana Bogdan-Cătănicu, *op. cit.*, p. 60; C. Scorpan, *op. cit.*, p. 350.

⁹ Sp. Cegăneanu, *BCMI*, IV, 16, 1911, p. 192.

¹⁰ vezi nota 7.

¹¹ Ioana Bogdan-Cătănicu, *op. cit.*, p. 61, nota 22.

¹² Colegul R. Ocheșeanu a revenit asupra datării ultimei restaurări a incintei, făcută cu ocazia Sesiunii de comunicări a Muzeului de arheologie din Constanța din 1972, date fiind rezultatele cercetărilor arheologice din sectorul Poarta de sud, din ultima vreme.

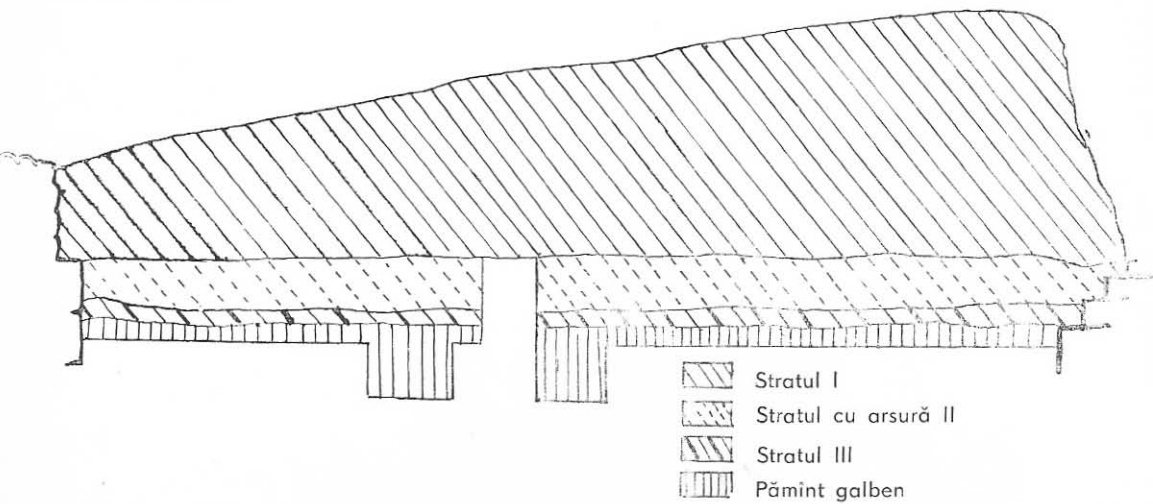

Fig. 1.

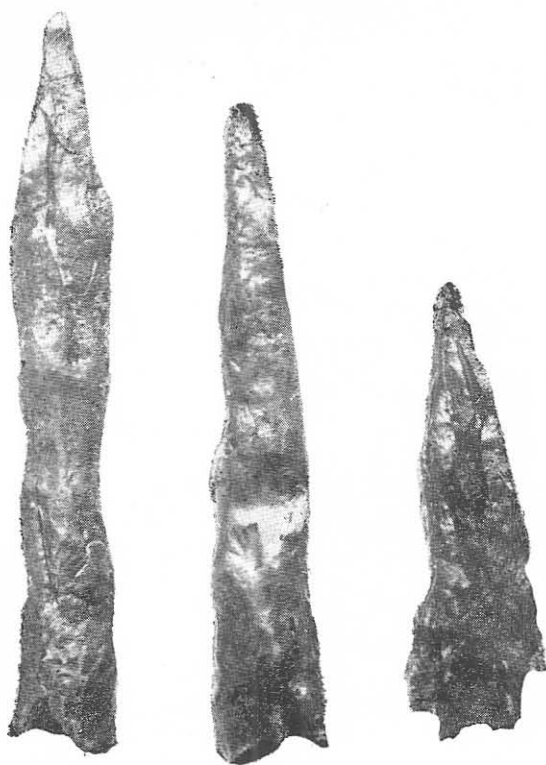

Fig. 2.

Fig. 3.

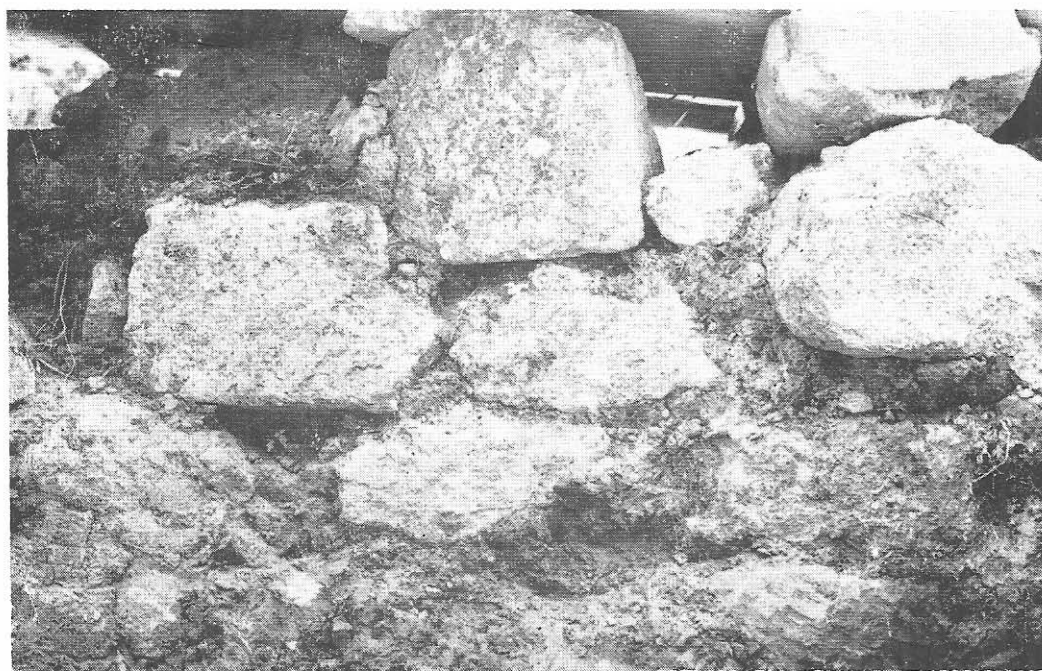

Fig. 4.

În același timp cercetînd canalul de scurgerea apei, am constatat că latura sa nordică pe porțiunea dintre pragul porții și zidul amintit mai sus (cca 4,20 m) este din blocuri de piatră prinse cu pămînt (fig. 4). Apare astfel clar forma patruleteră a unei încăperi amenajată în afara porții, pe care o strîmta la jumătate. Ultimul zid a fost ridicat peste pavajul de cărămidă al canalului. Observațiile de mai sus arată o dezafectare parțială a porții și una totală a canalului de scurgere în ultima perioadă de viață a așezării.

Date fiind condițiile în care s-a executat cercetarea anumitor zone ale porții de vest¹³, nu au fost posibile observații stratigrafice în interiorul clădirii amintite, fapt care ar fi furnizat cît de cît o posibilitate de datare. Dar, o astfel de construcție, plasată de o asemenea manieră nu putea fi ridicată decît după 586-7, cînd situația creată permitea un asemenea lucru.

Deci după atacul avar din 586-7, turnul 15 nu este reparat, în poartă se construiește o încăpere prin ridicarea a două ziduri, celelalte două aparținînd turnului 14 și porții, iar canalul de scurgere a apei din afara cetății este dezafectat. Viața continuă în așezarea de la Adamclisi, dovadă construcția amintită, fapt ce confirmă considerațiile lui Grigore Tocilescu cît și cele ale cercetătorilor din ultima vreme¹⁴. Părăsirea cetății este un proces lent, neviolent, atacul de la 586-7 marchează începutul apusului vieții la Adamclisi.

Din punct de vedere numismatic perioada de după 586 este reflectată de volumul scăzut de monedă în circulație sub Mauriciu Tiberiu, care la Tropaeum este de 1,89% în timp ce la Histria este de 15,75%, la Dinogetia de 14,70% iar în Dobrogea de 12,69%¹⁵. Izvoarele numismatice indică continuarea vieții, dar procentajul foarte scăzut denotă clar faptul că viața în formele sale bune romano-bizantine s-a stins odată cu atacul avar.

Descoperirile arheologice¹⁶ și numismatice ne creează imaginea unei vieți cu caracter rural din ce în ce mai pronunțat, urmare firească a accentuării economiei naturale care cîștigă din ce în ce mai mult teren în defavoarea economiei bănești, în perioada ce urmează după distrugerea avară. Argumentele de mai sus sînt suficiente pentru a înțelege caracterul vieții în perioada de sfîrșit a cetății, perioadă în care posibilitățile materiale ale locuitorilor (împuținați de atac) erau mult limitate.

În ultima sa perioadă, viața în așezarea de la Adamclisi capătă un caracter rural accentuat de tendințele spre economia naturală, manifestate în sec. VII pe tot teritoriul Dobrogei.

¹³ Menționăm că poarta de vest a fost săpată de către Gr. Tocilescu între 1891-1894 (mss. 5128, filele 26-28).

¹⁴ vezi nota 8.

¹⁵ R. Ocheșeanu, în *Monografia Tropaeum Traiani*, vol. I, sub tipar.

¹⁶ Adăugăm și înmormintările care s-au făcut în imediata vecinătate a zidului de incintă în zona porții de vest, morminte datate în sec. VI-VII e.n.

RÉSUMÉ

QUELQUES CONSIDÉRATIONS SUR LA PÉRIODE FINALE DE LA
CITÉ DE TROPAEUM TRAIANI

L'auteur présente les résultats obtenus par les fouilles archéologiques des années 1975-1976, à la porte occidentale de la forteresse de Tropaeum Traiani. À la tour no 15, une couche d'incendie était superposée par une couche de décombres provenant de la muraille écroulée, sans la moindre trace de réfection après l'incendie respectif. Celui-ci se rattache à l'attaque avarique de 586-587. Après cette date, la tour fut abandonnée.

En explorant la rue flanquée par les tours de la porte, les fouilles ont mis au jour les murs d'une habitation qui désaffectait complètement le canal d'égoût et en partie la porte même. Le bâtiment en question a été construit après 587.

De ces faits, l'auteur conclut :

- la forteresse a été ravagée pour la dernière fois en 586-587 ;
- ensuite, son habitat continue mais revêtant un caractère rural de plus en plus marqué.

INFORMAȚII ENGLEZE DIN 1839 DESPRE „VALUL LUI TRAIAN” DIN DOBROGEA*

Marea anchetă „subterană” visată de Vasile Pârvan¹ nu se poate realiza, în mod paradoxal, decît printr-o cunoaștere amănunțită a suprafeței terenului, a transformărilor sale morfologice. Premisa reușitei cercetării arheologice constă și în stabilirea unei precise topografii istorice, singura capabilă să indice locul celui mai avantajos sondaj. Dar însemnătatea topografiei istorice este amplificată de faptul că unul din principalele ei izvoare îl constituie descrierile de călătorie, cu atît mai prețioase cu cît aparțin perioadelor anterioare unor prefaceri economice, urbane, agricole sau rutiere. Greutățile întîmpinate de arheolog în surprinderea unor vestigii istorice încă nealterate sau desființate de aceste prefaceri dau valoare consemnărilor amintite, mai cu seamă atunci cînd se datoresc unor observatori competenți.

Aceste considerații se confirmă și în privința valului lui Traian din Dobrogea ale cărui contururi au fost erodate treptat. Fenomenul s-a accentuat după 1857, cînd a început construcția căii ferate Cernavodă – Constanța de către „Danube and Black Sea Railway Company”. Unul dintre inginerii ce au studiat traseul noii căi ferate, francezul Jules Michel, a publicat o interesantă descriere a valurilor lui Traian însoțită de considerații istorice repuse recent în circuitul științific². Dar cu aproape douăzeci de ani înaintea inginerului francez, același itinerariu, de-a lungul valului, fusese parcurs de un englez, în legătură cu aceeași gravă problemă a unei comunicații mai lesnicioase între Dunăre și Marea Neagră, într-o vreme în care gurile fluviului erau dominate de Imperiul rus și comerțul internațional pe aici supus unor restricții din partea acestei puteri³.

* Comunicare susținută la sesiunea științifică „Pontica”, octombrie 1975.

¹ Vasile Pârvan, *Probleme de arheologie în România*, în „Transilvania”, Sibiu, an III, ianuarie-februarie 1921, nr. 1-2, p. 4-14.

² Petre Aurelian, *Date noi în legătură cu valurile antice de apărare din Dobrogea*, în „Buletinul Monumentelor Istorice”, an XLII, 2/1973, p. 28-31. Tot aici și bibliografia, în special p. 30, n. 29.

³ H. Hajnal, *The Danube*, The Hague, 1920, *passim*.

Exprimîndu-și fără argumente opinia negativă față de proiectul unui canal navigabil între Cernavodă și Constanța sau Tuzla, propus de colonelul imperial austriac von Birago⁴, consulul general al Marii Britanii la București, Robert Gilmour Colquhoun își atrăgea somația Foreign-Office-ului de a se explica. La 18 iunie 1839 șeful diplomației engleze, viconteul Palmerston, a cerut reprezentantului său în capitala Țării Românești toate informațiile asupra practicabilității canalului, fapt ce determina pe Colquhoun să recunoască personal traseul acestuia în octombrie același an⁵.

Călătorul englez a urmat la ducere malurile salbei de patru lacuri de pe Valea Carasu, a urcat pînă la satul Borlach și trecînd apoi printre ruinele orașului „odinioară important” Draganlar, a ajuns în apropierea lacului Siut (Siutghiol). De aici el a mers pe faleză la Constanța, aflînd orașul devastat după popasul trupelor țariste în timpul războiului din 1828–1829. A remarcat că „micul port, format de digul despre care se spune că ar fi fost înălțat de romani, are în prezent doar aproximativ șase sau șapte /1,82–2,13 m n.n./ de apă fiind umplut de ruinele digului și de nisipul adus de vînturile de est din mare”⁶.

La întoarcere, R. G. Colquhoun a ales altă cale, spre a se documenta mai bine asupra topografiei dobrogene: „Părăsind Kustendjé — relatează consulul englez — am mers o milă spre sud, pînă unde se sfîrșește linia digului („embankment”) numit zidul lui Traian, care traversează regiunea de la Răsova și pînă în acest loc /.../ la capătul zidului lui Traian există o succesiune destul de regulată de întărituri („mound”), prezentînd foarte mult aspectul unora dintre castrele romane din Scoția, și este foarte probabil ca ele să fi fost așa ceva”⁷. Încă două ore drumul urma la nord de valul lui Traian, pentru ca după un scurt urcuș să atingă culmea ce domina valea Carasu și satul Borlach; de aici prin cătunul Alacap se ajungea la Răsova.

Abia reîntors la București, consulul englez a adresat Foreign-Office-ului, la 17 octombrie 1839, un raport detaliat asupra șanselor de reușită ale antreprizei Canalului Dunăre-Marea Neagră, urmat, la 9 noiembrie, de o diagramă a drumului parcurs și, la 7 februarie 1840, de un plan al golfului și radei Constanța⁸. Acesta din urmă fusese realizat de Colquhoun pe baza unei hărți rusești — care trebuie să fie „Карта театра войны в Европя 1828 и 1829 годов”, gravată la Depozitul topografic militar imperial rus și publicată în 1835⁹.

⁴ Sergiu Iosipescu și Cornel Scafeș, *Implicații politico-militare ale unui proiect hidrotehnic dobrogean: canalul Dunăre-Marea Neagră (din secolul XIX pînă la 1918)*, comunicare la sesiunea „Pontica”, Constanța, octombrie 1975.

⁵ Întreaga informație inedită la Arhivele statului București, Microfilme Anglia, rola 10, volum 363, f. 110–115, 130–131; ; rola 11, volum 400, f. 22–24.

⁶ Arhivele statului București, rola 10, vol. 363, f. 112–113.

⁷ Ibidem, f. 113.

⁸ Ibidem, rola 10, vol. 363, f. 130–131 și rola 11, vol. 400, f. 24.

⁹ Ediția 1855 în fotocopie la Cabinetul cartografic al Bibliotecii Academiei Republicii Socialiste România. Harta este la scara 1:420 000 și nu redă valul lui Traian. R. G. Colquhoun a adăugat detaliile referitoare la acesta.

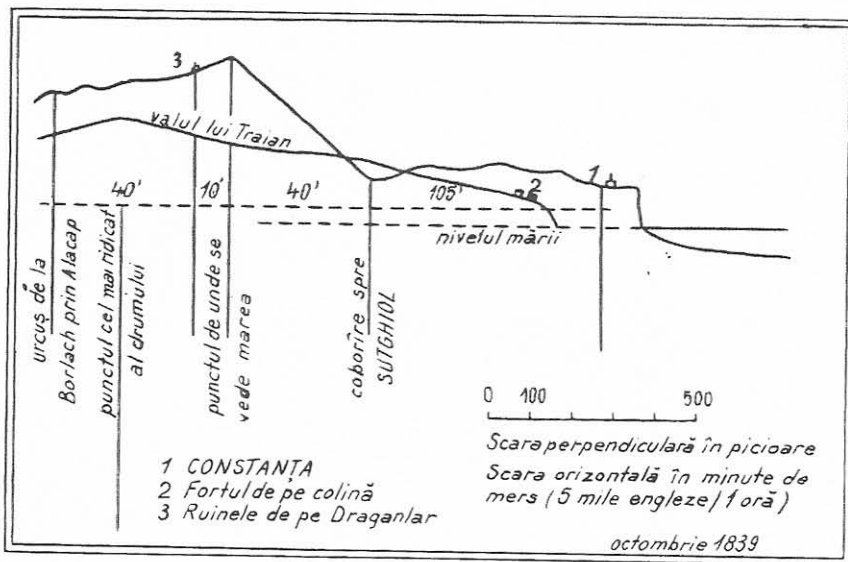

Fig. 1. Secțiune prin valul lui Traian, extremitatea estică (după originalul lui Colquhoûn). Section in the „Trajans Wall“ (east extremity). (after Colquhoûn's original). Arh. st. Buc., Mf. Anglia, role 10, vol. 363, f. 131.

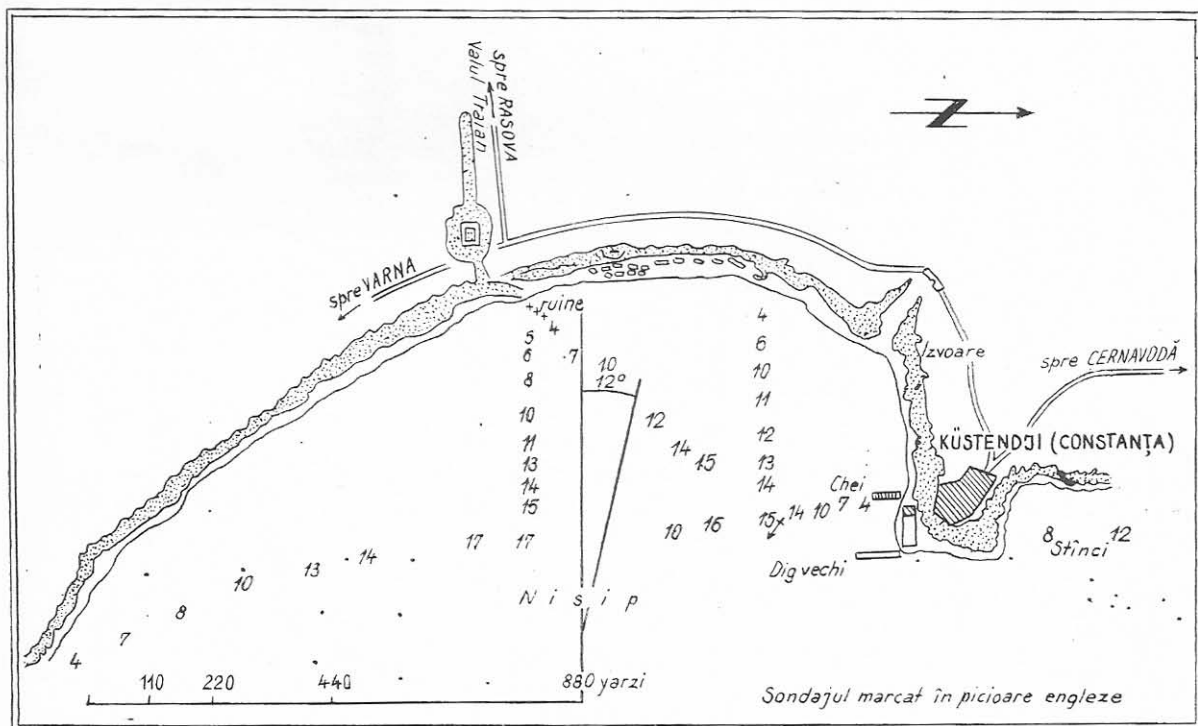

Fig. 2. Planul golfului Constanța (după originalul lui Colquhoûn). The plan of Constantz Bay (after hûn's original). Arh. St. Buc. Mf. Anglia, role 11, vol. 400, f. 24.

Atît diagrama cît și planul, deși au la bază harta rusească¹⁰, prezintă un deosebit interes relativ la partea finală estică a valului lui Traian. Diagrama face o secțiune în val între Borlach și faleza golfului Constanța ; ea indică la capătul acestuia dinspre mare un castru cu poarta sa dinspre sud (vezi figura 1). Planul golfului completează aceste date "castrul se află la o depărtare de aproximativ 1 130,58 yards (1 033,35 m) de Constanța (în raport această distanță era apreciată la o milă) și la 816,23 yards (746,03 m) sub paralela orașului. Drumul pe care se ajungea la el ieșea din oraș, se despărțea de drumul Cernavodei apucînd pe calea spre Varna. Aceasta lăsa pe mîna stîngă cîteva izvoare naturale¹¹, trecea un pod și întilnea valul lui Traian la mică depărtare sud de ramificarea drumului spre Rasova.

Castrul rectangular, pare proiectat mai degrabă spre sud, în comparație cu valul — care se continuă și spre est, nord-est, pînă la faleză, iar dacă, eventual, ruinele marcate în golf îi aparțin, și în mare. Drumul Varniei care urma faleza golfului — închis de vechiul dig spre nord-est — a tăiat ceva din val, poate și din castru, contribuind astfel la distrugerea monumentului.

Informația asupra acestui castru coincide de altfel cu aceea contemporană aparținînd lui V. Vincke, culeasă de inginerul Polonic din „Monatsbericht der berliner Gesellschaft für Erdkunde, 1839-1840", după care aici, la extremitatea estică a valului de piatră, se afla probabil un castru roman rectangular asigurat spre mare de faleza stîncoasă. Cercetarea de teren începută de Polonic după 1892, a identificat aici un castru distrus, al XXIV-lea după harta publicată de Grigore Tocilescu¹¹.

Cronologia acestei importante lucrări de apărare din Scythia Minor a stîrnit încă de multă vreme dispute aprinse. Călătorul englez sugerează, cu o voită rețineră, datarea în epoca imperială romană a „zidului lui Traian", dar ceea ce este mai interesant, este similitudinea ce i se pare a se întrezări între forma valului și a castrelor și cele romane din Scoția. Originar din această țară și bun observator Colquhoun trebuie să fi fost familiarizat cu vestigiile romane din patria sa. Datarea bazată pe similitudini de forme între valul lui Traian și foarte probabil cel a lui Antoninus Pius din Scoția, este de reținut.

Mai întii o potrivire de situație geografică și strategică între peninsula dobrogeană — mărginită la est de Pontul Euxin, de Istru la vest și nord — și Scoția, o prelungire în mare a Angliei. Apoi o coincidență de orientare între cele două fortificații : ambele sînt structurate astfel încît să apere ținutul sudic de un atac venit de la nord de ele, lucru evidențiat în planul Colquhoun de poziția castrului de lîngă Constanța în raport cu

¹⁰ O altă sursă de informare cartografică a călătorului englez poate să fi fost harta Companiei austriace de navigație cu aburi pe Dunăre ; un exemplar la Muzeul mării din Constanța.

¹¹ Fondul de documente al Bibliotecii Academiei Republicii Socialiste România, Arhiva inginer Polonic, I, Ms. 4, caiet 1, f. 27, 76, caiet 2, partea a 2-a, f. 15, Ms. 11, f. 13.

valul, situație de comparat cu aceea a valului Antonin ¹², dintre Bridgeness pe Forth și Old Kilkpatrick pe Clyde ¹³.

Se poate conchide că deși cronologiile bazate pe similitudini tipologice și funcționale fac parte dintre metodele uzuale de studiu al trecutului, totuși informațiile lui Colquhoûn în acest domeniu își vor putea dovedi temeiul și utilitatea abia prin verificări de teren și în cursul unui eventual sondaj.

SUMMARY

The success of any archaeological research is highly conditioned by accurate historical topography knowledge. Dealing with this matter, most important are the travelling impressions collected particularly before the revolutionary changes brought about by farming transformations, as well as road railway constructions (the second half of the 19th century in Romania).

The General Consul of Great Britain in the Wallachian Principality (Țara Românească) in the forties' - sixties' of the 19th century, a Scotch nobleman, Robert Gil-mour Colquhoûn, is the author of such a record regarding the East extremity of „Trajan's Wall" in Dobrudja. His information and the annexed map and plan show the ground configuration of the last castrum (No. XXIV after Polonic - Tocilescu's Dobrudjan walls map), its dimensions and relation with the wall and the Black Sea coast; they also indicate the antiquities of Constantza (ancient Greek Tomis) bay. Concerning the dating by means of typological similitudes, Colquhoûn's conclusion is relevant: „at the termination of Trajan's Wall there is a pretty regular succession of mounds wearing very much the appearance of some Roman encampements in Scotland & most probably have been such". Recorded in 1839, Colquhoûn's observations are available for an archaeological investigation on the spot.

¹² O recentă privire de ansamblu și de amănunt la David J. Breeze and Brian Dobson, *The development of the northern frontier in Britain from Hadrian to Caracalla*, Gordon S. Maxwell, *The Building of the Antonine Wall*, in „Actes du IXe Congrès International d'études sur les frontières romaines - 1972", București - Köln - Wien, 1974, p. 321-332, și Giovanni Forni, *Limes. Estratto dal Dizionario Epigrafico di Antichità Romane* (vol. IV, fasc. 34-40), Roma, 1959-1962, pentru limesul din Scythia Minor vezi p. 207-208/1279-1280, cu o bibliografie românească deja învechită.

¹³ Sidney Toy, *A history of fortification from 3000 B.C. to A.D. 1600*, London, 1935, p. 38.

DER RÖMISCHE LIMES IN UNGARN.

JENŐ FITZ ȘI COLECTIV

AZ ISTVÁN KIRLAY MÚZEUM KÖZLEMÉNYEI,
SZÉKESFEHÉRVÁR, 1976. 139 pagini, 50 planșe

Lucrarea alcătuită de un colectiv de cercetători maghiari cuprinzând pe L. Barkóczi, J. Fitz, F. Fülep, D. Gabler, A. Mócsi, T. Nagy, K. Póczy, R. Pusztai, S. Soproni, Zs. Visy este o trecere în revistă a tuturor punctelor întărite de pe limesul pannonic, oglindind evoluția cercetărilor pînă la data desfășurării celui de-al XI-lea Congres Internațional al Limesului.

Întărirea graniței de nord a Imperiului constituie o preocupare de primă urgență încă de la ocuparea sub Tiberius a primelor sectoare de pe linia Dunării. Venirea, în anul 14 e.n. a legiunii la XV-a Apollinaris la Carnuntum este o dovadă în acest sens. Ocuparea de către Imperiu, la mijlocul secolului I e.n. a unei însemnate porțiuni de pe linia Dunării pînă la Carnacum, posibil și pînă la Intercisa și Mursa, a fost urmată de lucrări sistematice de construcții militare, determinate și de politica înțeleaptă a împăraților Domitian și Traian. Mai ales acesta din urmă, credem noi să fi avut motive întemeiate pentru întărirea limesului pannonic în perspectiva pregătirii unei campanii de a cărei dificultate era conștient, împotriva dacilor. Asigurarea limesului pe fronturile marcomanic, cvadic și sarmatic prin adăugarea unor noi puncte fortificate permitea o mai bună concentrare a forțelor în vederea apropiatei confruntări. Încheierea cu succes a acesteia a permis lui Traian detașarea permanentă a altor trei legiuni pe limes: *Legio X Gemina* la Vindobona, *Legio I Adiutrix* la Brigetio și *Legio II Adiutrix* și înlocuirea legiunii XV Apollinaris cu *Legio XIV Gemina* la Carnuntum. În aceeași perioadă a sfîrșitului domniei lui Traian, în diversele tabere destinate trupelor auxiliare sînt atestate 2 alae și 6 cohorte în Pannonia Superior și 4 alae și 10 cohorte în Pannonia Inferior. Efectivul total al trupelor romane este estimat pentru acest interval de timp la 42 000 soldați, crescînd la un număr de 45 000 pînă în vremea lui Antoninus Pius. Este adevărat că acest efectiv are de făcut față atacurilor marcomane; în timpul războaielor cu aceștia sînt diiistruse o parte dintre castrarele de pe limes. Aceste evenimente determină de altfel și staționarea temporară, din 167 e.n., în Pannonia Inferior a unei a doua legiuni, care

va fi avut ca și celelalte unități militare regrupate sau nou instalate (*cohors I milliaria Honesenorum*), sarcina reconstrucției liniei de apărare a Dunării. Asigurarea cu trupe bine organizate și întărirea limesului pannonic constituie o preocupare permanentă pentru Diocletian și Valentinian. Primul are meritul de a fi dispus construirea unor puternice capete de pod pe malul stîng al fluviului în dreptul castrelor Aquincum și Bononia. Activitatea de construcții continuă, iar în secolul IV are loc o reorganizare care lasă însă neschimbat efectivul total al unităților (44 000). Alte două legiuni, a V-a Iovia și a VI-a Herculia înlocuiesc probabil unele unități de trupe auxiliare.

Un scurt istoric al cercetării limesului pannonic, ca și bogata bibliografie la temă sînt de un real folos cercetătorului confruntat cu necesitatea unei investigații amănunțite a subiectului.

Materialul arheologic descoperit în diverse puncte, coroborat cu informațiile scrise din Tabula Peutingeriana, Itinerarium Antonini, Notitia Dignitatum (ca surse principale) ș.a. au permis autorilor o localizare și determinare aproape completă a obiectivelor militare, iar în unele cazuri și a celor aferente acestora. Astfel au fost identificate pe linia limesului propriu-zis de pe malul drept al Dunării 141 de puncte, dintre care 32 au dimensiunile unor castre, 4 sînt de dimensiuni mijlocii, 97 sînt turnuri de observație de mici dimensiuni (pe lîngă patru din ele sînt menționate capete de pod), 3 sînt prezentate ca simple stații militare, iar în 5 puncte se menționează numai descoperiri izolate de ceramică. Rezultă în continuare un număr de 17 puncte întărite pe malul stîng al fluviului, multe dintre ele constituind capete de pod în *barbaricum*, dimensiunile lor variind de la castre (3) la întărituri cu suprafață mijlocie (5) și pînă la simplele turnuri de observație (8). Din fiecare grupă menționată un obiectiv era plasat în adîncimea teritoriului barbar ca avanposturi. Cele trei construcții portuare descoperite, două pe malul drept și una pe malul stîng, constituiau puncte de sprijin pentru flota pannonică, atestată în secolul IV sub numele de *classis Histrica*.

Datorită grupării îngrijite și sistematice a materialului informativ asupra limesului danubian, lucrarea prezentată are meritul de a crea o imagine sugestivă despre posibilitățile de apărare a celor două provincii pannonice. Considerăm ca fiind de o deosebită utilitate cele 50 planșe, ilustrînd atît localizarea obiectivelor descrise, cît și conformația schematică a majorității dintre ele.

LISTA PRESCURTĂRILOR

- AA** Archäologischer Anzeiger.
AE Archaeologiai Ertesítő.
Ann. épigr. (AE) Année Epigraphique.
AISC Anuarul Institutului de studii clasice – Cluj.
ACMI Anuarul Comisiunii monumentelor istorice, București.
AMN Acta Musei Napocensis.
AEM Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich, Wien, 1877–1896.

AJA American Journal of Archaeology, Baltimore, 1885 sqq.
AARMSI (ARMSI) Analele Academiei Române. Memoriile secțiunii istorice Buc.
AUB Analele Universității București.
BARSR Biblioteca Academiei R.S.R.
BCMI Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, Buc.
BMI Buletinul Monumentelor Istorice, Buc.
BSNR Buletinul Societății Numismatice Române.
Bull. ép. Bulletin épigraphique.
CIL Corpus Inscriptionum Latinarum, Berolini, 1863, sqq.
CIG Corpus Inscriptionum Graecarum, Berolini, 1825–1877.
CIMRM M. J. Vermaseren, Corpus Inscriptionum et monumentorum religionis Mithriacae.

DACIA Dacia, Revue d'archéologie et d'histoire ancienne 1924–1947. NS-Nouvelle série, Buc., 1957 sqq.
DID D. M. Pippidi, D. Berciu, Din istoria Dobrogei, vol. I, Buc. 1965 ; R. Vulpe, I. Barnea, Din istoria Dobrogei, vol. II, Buc. 1968.
ED Ephemeris Dacoromana : Annuaire della Scuola Romana di Roma.

FHDR Fontes Historiae Daco-Romanae.
HAD R. Vulpe, Histoire Ancienne de la Dobroudja, Buc., 1938.
HISTRIA Histria, monografie arheologică, vol. I, 1954 ; vol. II, 1966 ; vol. III, 1973.

HISTORICA Historica, Craiova.
IGB G. Mihailov, Inscriptiones Graecae in Bulgaria Repertae, Serdica, 1956.

IG Inscriptiones Graecae.
ILS Inscriptiones Latinae Selectae, ed. H. Dessau.
Izvestia-Institut Bulletin de l'Institut archéologique bulgare, Sofia.
Izvestia-Varna Bulletin du Musée de Varna.
IGR R. Cagnat, Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes, Paris, 1901 sqq.

JDAI Jahrbuch des Deutschen archäologischen Instituts.
JÖAI Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts, Wien.
JRS The Journal of Roman Studies, Londra.

JPEK Jahrbuch für prähistorische und epigraphische Kunst, Berlin.
Klio Klio. Beiträge zur alten Geschichte.
MATERIALE (MCA) Materiale și cercetări arheologice, Buc.

MEMORIA	publicația Muzeului județean de istorie – P. Neamț,
ANTIQUITATIS	
MIA	Materialy i isledovania po arheologia.
NC	The Numismatic Chronicle.
NZ	Numismatische Zeitschrift.
PIR	Prosopographia Imperii Romani (Berolini)
PMMB	Publicațiile Muzeului municipal București.
PEUCE	Peuce, Tulcea, 19 sqq.
REA	Revue des Etudes Anciennes, Bordeaux.
RA	Revue archéologique, Paris.
REG	Revue des Etudes Grecques, Paris.
RRH	Revue roumaine d'histoire, București.
RESSE	Revue des études sud-est européennes, București.
RIC	The Roman Imperial Coinage, London, 1968.
RIR	Revista Istorică Română.
RN	Revue Numismatique.
RE	Pauly – Wissowa, Realencyclopädie der Klassischen Altertumswissenschaft, Stuttgart, 1894 sqq.
SCIV	Studii și cercetări de istorie veche, Buc.
SCIVA	Studii și cercetări de istorie veche și arheologie, Buc. 19 sqq.
SHA	Scriptores Historiae Augustae.
St. Cl.	Studii Clasice, București.
SCN	Studii și cercetări de numismatică, Buc.
SCS	Studii și cercetări științifice, Universitatea Iași.
SOV. ARH.	Sovetscaia arheologia.
TIR	Tabula Imperii Romanii.